

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

Литвиненко Роман Олександрович

УДК 902 (4-11) "6373/75"

КУЛЬТУРНЕ КОЛО БАБИНЕ
(за матеріалами поховальних пам'яток)

спеціальність 07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Отрощенко Віталій Васильович
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Історія дослідження пам'яток типу Бабине III, сучасний стан проблеми, методологічні та методичні засади	12
1.1. Історія дослідження пам'яток типу Бабине-III і сучасний стан проблеми	12
1.2. Методологічні засади й методика дослідження	32
1.3. Концепція	46
Розділ 2. Дніпро-Донська бабинська культура	52
2.1. Ареал	52
2.2. Поховальні пам'ятки	56
2.2.1. Курганне будівництво та архітектура	56
2.2.2. Поховальний обряд	67
2.2.3. Поховальний інвентар	73
2.2.4. Ґрунтові цвинтарі	84
2.3. Поселення	85
Розділ 3. Дніпро-Прутська бабинська культура	91
3.1. Дніпро-Дністровський степовий варіант	92
3.2. Дніпро-Бузький лісостеповий варіант	110
3.3. Дністровсько-Прутський варіант	124
3.4. Поселення	141
3.5. Порівняльний аналіз регіональних груп культурного кола Бабине	145
Розділ 4. Периферійні групи культурного кола Бабине	159
4.1. Євпаторійська група Криму	159
4.2. Пам'ятки Полісся, Західного Поділля та Волині	173
4.2.1. Деснянсько-Сеймська група	174
4.2.2. Наддніпрянсько-Прип'ятська група	180
4.2.3. Подільсько-Волинська група	184
Розділ 5. Періодизація пам'яток бабинського культурного кола	194
5.1. Періодизація Дніпро-Донської бабинської культури	195

	14
5.2. Періодизація Дніпро-Прутської бабинської культури	224
5.2.1. Дніпро-Дністровський локальний варіант	224
5.2.2. Дністровсько-Прутський локальний варіант	234
5.2.3. Дніпро-Бузький локальний варіант	241
5.3. Внутрішня хронологія культурного кола Бабине	247
Розділ 6. Культурне коло Бабине в системі відносної та абсолютної хронології бронзового віку	253
6.1. Передуючий хронологічний горизонт	254
6.2. Синхронний хронологічний горизонт (культурне оточення)	259
6.3. Хронологічні наступники культурної області Бабине	302
6.4. Абсолютна хронологія	317
Розділ 7. Соціальні та історичні аспекти розвитку кола культур Бабине	329
7.1. Демографічні й соціальні аспекти розвитку суспільства	329
7.1.1. Статеві-вікова диференціація у поховальному обряді	330
7.1.2. Палеодемографічні й соціологічні реконструкції	347
7.2. Генеза, розвиток та історична доля бабинських культур	360
Висновки	412
Додатки	421
Додаток А. Примітки	421
Додаток Б. Таблиці	458
Додаток В. Рисунки	504
Додаток Д. Підписи до рисунків	700
Список використаних джерел	716

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВУ	Археологічні відкриття в Україні
АДУ	Археологічні дослідження на Україні
АИМ	Археологические исследования в Молдавии
АИУ	Археологические исследования на Украине
АС	Археологический съезд
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БМЗК	Бережнівсько-маївська зрубна культура
ДАЗ	Донецький археологічний збірник
ДАС	Донецкий археологический сборник
ДВАК	Доно-волзька абашевська культура
ДДБК	Дніпро-Донська бабинська культура
ДПБК	Дніпро-Прутська бабинська культура
ДСПК	Древности степного Причерноморья и Крыма
ЗНТШ	Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ИАИАИАНД	Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону
КБК	Культура багатоваликової кераміки
КК	Катакомбна культура
КСИИМК	Кратки сообщения Института истории материальной культуры
МАСП	Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАСУ	Матеріали і дослідження з археології Східної України
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
МИАВУ	Материалы и исследования по археологии Восточной Украины
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НФ ІА НАНУ	Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України
ПЗК	Покровська зрубна культура
РА	Российская археология
СА	Советская археология
ССПК	Старожитності степового Причорномор'я та Криму
ТКК	Тшинецьке культурне коло

ВСТУП

Актуальність теми. Кінець середнього бронзового віку, за археологічною шкалою півдня Східної Європи, позначився радикальними природнокліматичними й, треба думати, історичними зрушеннями, наслідком яких став розпад катакомбної культурної області й складання на її місці низки нових культурних угруповань. Час існування останніх відповідає окремій кількасотрічній добі переходу від середньої до пізньої бронзи. Серед посткатакомбних утворень своїми масштабами й комплексом примітних ознак вирізняється коло культур Бабине, ареал якого охоплював більшу частину північного Азово-Чорноморського басейну. Відтак становлення й розвиток культурної області Бабине істотно визначало зміст і напрямок культурно-історичних процесів на півдні Східної Європи протягом всієї перехідної доби. Заслуговує на увагу й той факт, що розглядувана епоха демонструє чи не перший в дописемній історії Північного Причорномор'я приклад культурної єдності такого масштабу, адже регіональними одиницями культурного кола Бабине охоплювалася без малого вся територія сучасної України, і навіть більше. Повторення в чомусь подібної ситуації змогло відбутися набагато пізніше, вже за історичних часів [540, с. 152-153].

Попри те, що вивчення археологічного феномену Бабине триває вже півстоліття, дотепер не існує жодного узагальнюючого дослідження, присвяченого йому повною мірою. Попередні праці, в тому числі монографічні, носили регіональний характер і ніколи не охоплювали бабинські пам'ятки в межах всього культурного ареалу. З цієї причини жодна з існуючих концепцій бабинської культурогенези (С.С. Березанська, С.Н. Братченко, І.Ф. Ковальова, В.В. Отрощенко, Й. Пислару, І.Т. Черняков та ін.), попри наявність у кожній з них раціональної складової, не може вважатися прийнятною і такою, що відповідає сучасному рівню досліджень в археології бронзового віку. Більшість з них не витримують перевірки навіть на джерелознавчому рівні, не кажучи вже про тестування на тлі синхронних і діахронних процесів

загальноєвропейського масштабу. Певну сторожкість і неоднозначне ставлення викликають також деякі новітні тенденції в дослідженнях та оцінці старожитностей бабинського кола, відповідно до яких пропонується вилучити з його реєстру певну частину пам'яток на користь інших культур або навіть поставити під сумнів існування цього культурного явища взагалі. Цими обставинами зумовлена необхідність повномасштабного і всебічного дослідження накопиченого до цього часу корпусу джерел і побудови на підставі цього ґрунтовної концепції генези, розвитку та історичної долі культурного кола Бабине, чому й присвячена пропонована дисертаційна робота.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження підготовлене й здійснене у безпосередньому зв'язку з плановими темами Відділу археології енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України “Історія дослідження археологічних культур неоліту, енеоліту, бронзового віку України. Упорядкування джерельної бази”, державний реєстраційний № 0101U000592, а також “Енеоліт та бронзовий вік України. Опрацювання археологічних джерел”, державний реєстраційний № 0101U006531. В рамках виконання останньої теми дисертантом написано авторський розділ “Культурне коло Бабине”.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є створення й обґрунтування концепції генези й розвитку культурного кола Бабине. Задля досягнення поставленої мети передбачено вирішити наступні дослідницькі *завдання*:

- 1) створення загального кадастру поховальних і поселенських пам'яток культурного кола Бабине; упорядкування й систематизація джерельної бази;
- 2) виявлення локальної специфіки пам'яток з метою виділення територіальних підрозділів культурної області Бабине та їх культурно-таксономічна оцінка (виділення локальних варіантів, культур, периферійних груп);
- 3) загальна характеристика територіальних підрозділів культурної області Бабине;
- 4) побудова регіональних і загальної періодизації; визначення відносної та абсолютної хронології пам'яток культурного кола Бабине;

5) визначення ступеню спадковості регіональних груп Бабине з передуючими та наступними культурними горизонтами, а також виявлення зовнішніх зв'язків і впливів на бабинські культури;

б) культурно-історична інтерпретація отриманих результатів.

Об'єктом дослідження виступає масив археологічних пам'яток і даних природничих дисциплін, що потенційно містять в собі інформацію для відтворення культурно-історичних процесів розвиненого бронзового віку півдня Східної Європи.

Предметом дослідження є процеси генези, розвитку, а також історична доля культурного кола Бабине, як невід'ємної складової блоку посткатакомбних культурних утворень Південно-Східної Європи.

Географічні рамки роботи відповідають кордонам культурної області Бабине, що простягалася в широтному напрямку від Нижньої Волги до пониззя Дунаю, правобережного Попруття й Подільсько-Волинської височини, а в меридіональному – від Азово-Чорноморського узбережжя й Криму до Подесення й Прип'яті. З урахуванням фізико-географічного районування, бабинський ареал охоплює зони Степу, Лісостепу й частково Полісся. За сучасним політико-адміністративним розподілом, пам'ятки культурної області Бабине займають майже всю територію України (окрім Волинського Полісся, Галичини й Закарпаття), суміжні на сході області Російської Федерації (Ростовську, Волгоградську, південь Воронежської), південний схід Республіки Білорусь, усю Республіку Молдову, а також частину Румунської Молдови й Північної Добруджі.

Хронологічні рамки роботи визначаються сучасними оцінками часу існування культур і локальних груп культурної області Бабине, що відповідав перехідній добі від середнього до пізнього бронзового віку. За даними радіовуглецевого датування ($^{14}\text{C cal}$) він охоплював період 2200-1800 pp. до Р.Х.

Джерельна база дослідження включає переважно археологічні матеріали (курганні й ґрунтові могильники, поселення, скарби, випадкові знахідки), а також комплекс свідчень, отриманих за допомогою природничих і прикладних

дисциплін, зокрема дані палеокліматології, палеоантропології, археозоології, радіовуглецевого датування, спектрального аналізу хімічного складу металу, ізотопного аналізу з дослідів палеодієтологів, трасології тощо. Основу корпусу археологічних джерел складають **3708** поховань з 1160 курганных і 17 ґрунтових могильників, а також **526** поселень. Переважна більшість з відомих побутових (93,2%) і поховальних (89%) бабинських пам'яток зосереджена в Україні, решта – в сусідніх країнах: Російській Федерації (відповідно 3,2% і 8,2%), Білорусі (2,6% поселень), Молдові (0,8% і 11,6%), Румунії (0,2% і 1,2%).

Методи дослідження обумовлюються поставленою метою і визначеними завданнями роботи. Окрім загальнонаукових, автором задіяний комплекс наступних спеціальних методів: історико-порівняльний, типологічний, кореляційний, комбінаторно-статистичний, порівняльно-стратиграфічний, картографічний, структурно-семантичний. Доцільність використання цих методів буде пояснено у наступному розділі.

Наукова новизна роботи полягає, передусім, в тому, що вона є першим узагальнюючим дослідженням археологічного феномену Бабине, в якому задіяний практично весь наявний корпус джерел. Відтак, у дисертації подано нову оригінальну *концепцію бабинської культуротенези*. Остання розуміється автором дисертації як складова загальноєвропейського процесу деструкції культурних утворень шнурового й катакомбного горизонтів, зумовлених комплексом взаємопов'язаних обставин і чинників, серед яких, з одного боку, слід назвати глобальну природнокліматичну катастрофу в середньому суббореальному періоді, викликані нею кризові явища й зміни в системі господарства, очевидну переорієнтацією або зсув акцентів у товарообмінних та культурних зв'язках, можливий занепад чи навіть деструкцію потестарних структур катакомбної культурної області, а також духовну стагнацію та депресію в середовищі відповідних груп населення. З іншого боку, конструктивно-генеруючими факторами бабинського культуротворення виступали зустрічно спрямовані імпульси двох потужних осередків культуротенези – Кавказького й Карпато-Дунайського, що не випадково

перетнулися у Дніпро-Донецькому регіоні й стимулювали або спрямували процес трансформації тамтешнього пізньокатакомбного середовища, частково відродивши в ньому місцеву докатакомбну (давньоямну) традицію. До визначальних чинників бабинської культурогенези слід віднести також наявність в його первинному осередку Донецького гірничо-металургійного центру.

Теоретична цінність дослідження полягає в розробці й апробації методики культурно-таксономічного групування крупних масивів археологічних пам'яток, а також екстраполяції теоретичних моделей синергетики на конкретну систему археологічних даних з метою реконструкції процесів культурогенези.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання отриманих в ній результатів і висновків при створенні узагальнюючих праць з археології й первісної історії України та Східної Європи загалом, навчальних посібників і курсів лекцій для вузів, підручників для загальноосвітніх навчальних закладів, для побудови експозицій археологічних, історичних і краєзнавчих музеїв, в інших формах виховної та просвітницької діяльності. Джерельна база роботи може бути задіяна при укладанні загальнодержавного “Зводу пам'яток історії та культури України”. Деякі з отриманих в ході роботи над дисертацією результатів вже відбилися у новітніх підручниках з археології, виданих в Україні та Росії [18, с. 299; 21, с. 176-177, рис. 24].

Особистий внесок здобувача. Починаючи від 1982 р., автор бере участь і безпосередньо керує археологічними розкопками пам'яток бронзового віку в Лівобережній Україні, тим самим докладаючи зусиль у справі поповнення джерельної бази і дослідження старожитностей культурного кола Бабине. Автором вперше створено й упорядковано загальний реєстр поховальних і поселенських бабинських пам'яток, здійснено всебічний аналіз і дослідження цього корпусу джерел, значна кількість яких особисто введена до наукового обігу через публікації. У статтях, виданих у співавторстві з В.М. Горбовим, Н.П. Зарайською, О.В. Кияшком, В.Ф. Клименком, К.І. Красильниковим, Є.П. Миськовим, О.І. Приваловим, С.М. Санжаровим, В.В. Цимідановим

дисертантом написано аналітичні частини за матеріалами бабинської культури. У працях, підготовлених разом з А.М. Усачуком, автору належить культурно-хронологічна інтерпретація археологічних джерел. Бібліографічні дані зі згаданих праць наводяться у списку літератури.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідались і обговорювались на засіданнях кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету, Відділу археології енеоліту-бронзи Інституту археології НАН України, на міжнародних і регіональних конференціях, що проходили у м. Волгограді (2004 р.), Воронежі (1996, 2000), Дніпропетровську (1999), Донецьку (1996, 1997, 2001), Запоріжжі (1999), Липецьку (1999), Луганську (2005), Москві (2007), Оренбурзі (2001), Ростові-на-Дону (1998), Санкт-Петербурзі (1996, 2002), Самарі (2001), Саратові (2000), Харкові (1997, 1999, 2001, 2004), Челябінську (1999), а також на III-V Капітанівському (1997-1999) та I-II, VII Картамиському (2002, 2003, 2008) польових археологічних семінарах.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відбито у 68 наукових працях, зокрема у 24 статтях, що опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України. Інші роботи надруковано в журналах, періодичних та тематичних збірках, матеріалах і тезах конференцій, виданих в Україні, Російській Федерації та США.

Структура роботи. Дисертація складається з основного тексту, що включає вступ, сім розділів і висновки, загальним об'ємом 420 сторінок, а також додатків на 375 сторінках. Останні містять примітки до основного тексту (Додаток А на 37 сторінках), 59 статистичних, кореляційних і хронологічних таблиць (Додаток Б), 198 рисунків графічних ілюстрацій (Додаток В) та підписи до них (Додаток Д), а також список використаних джерел, що налічує 1145 позицій, серед яких 267 становлять архівні матеріали. Загальний обсяг рукопису складає 798 сторінок.

РОЗДІЛ 1

**ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТИПУ БАБИНЕ III,
СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ,
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ****1.1. Історія дослідження пам'яток типу Бабине-III і сучасний
стан проблеми**

В історії дослідження пам'яток культурного кола Бабине ми виділяємо чотири етапи: **I** (сер. XIX – сер. XX ст.) – від початку накопичення джерел до виділення їх в якості окремої археологічної культури; **II** (сер. 1950-х – сер. 1970-х рр.) – утвердження культури, від виділення поселенських пам'яток типу Бабине III до визначення поховального обряду; **III** (сер. 1970-х – кінець 1990-х рр.) – дослідження в рамках єдиної археологічної культури, виявлення локальної специфіки і складання передумов для підвищення культурно-таксономічного рангу; **IV** (від кінця 1990-х рр. до сьогодні) – вихід на рівень осмислення й оцінок культурного кола (області) Бабине. Втім останній етап не так давно розпочався і тому його змістовне наповнення можна буде перевірити з часом.

Перші пам'ятки майбутньої бабинської культури виявляються вже серед матеріалів розкопок, що провадилися на теренах Північного Причорномор'я протягом другої половини XIX – початку XX ст. Існує думка, що самим раннім відкриттям серед них є досліджений 1883 р. науковими співробітниками Лубенського музею К.М. Скаржинської курганний некрополь на Лисій Горі, що на правому березі р. Сула [693]. Насправді, це не так, оскільки бабинські комплекси відомі з матеріалів, здобутих дещо раніше, зокрема розкопками Геремесових могил на Запоріжжі, проведеними І.Є. Забеліним 1859 р. [531, VII]. Взагалі ж із розкопок курганів, що здійснювалися в цей період у південних губерніях європейської Росії О.О. Бобринським, М.Ю. Бранденбургом, В.І. Гошкевичем, А.В. Добровольським, М.М. Комстадіусом,

Ф.І. Кнауером, Д.Я. Самоквасовим, Г.Л. Скадовським, І.Я. Стемпковським, В.В. Хвойкою, Д.І. Яворницьким та іншими дослідниками, походить значна кількість поховань, які належать до кола бабинських, про що можна судити зі стислих описів, а головним чином завдяки згадкам про знахідки в могилах характерних кістяних кружечків-пряжок [63; 178; 201; 220; 275; 636; 738; 739; 807-809]. Однак на той час ці поховання не вирізнялися з маси інших “зі скорченими кістяками”. Не знайшли виокремлення вони і в класичній періодизації бронзового віку В.О. Городцова, хоча й були масово представлені (понад 60 поховань) серед покладених в основу хронологічної систематики матеріалів його розкопок на Сіверському Дінці, Бахмутці та у верхів'ях Кальміусу [176; 177].

Від початку ХХ ст. поступово став поповнюватися також фонд поселенських пам'яток, які наразі включаються до реєстру бабинських. Вони ж виділяються переважно на підставі керамічного матеріалу, перш за все посуду з багатоваликовою орнаментикою. Чи не першу таку колекцію склала кераміка, що була здобута на початку минулого сторіччя в ході будівельно-реконструкторських робіт Потьомкінського саду в м. Катеринославі (надалі сад ім. Т.Г. Шевченка в м. Дніпропетровську) [443]. До речі, до відкриття поселення Бабине III, матеріали цієї пам'ятки правили за еталонні, а дослідники вживали дефініцію “кераміка типу «саду Шевченка»” [941, с. 1]. І в наступні десятиліття поселення з багатоваликовою керамікою відкривалися здебільшого у Наддніпрянщині [61, с. 68, мал. XV, 10-11; 62, с. 95, мал. XXI, 10-13], що обумовлювалося найбільшою активністю польових дослідів саме в цьому регіоні.

Так сталося, що на подальшу оцінку пам'яток з багатоваликовою керамікою в Україні вплинули результати досліджень на Середній Донщині, де, починаючи від другої половини 1920-х і особливо впродовж 1930-х рр., в результаті розкопок поселень накопичувалися матеріали бронзового віку, зокрема з місцевої катакомбної культури (далі – КК) [574, с. 8-9]. Вони склали основу кандидатської дисертації Г.В. Підгаєцького, в якій пам'ятки з

багатоваликовою керамікою розглядались в контексті середньодонського варіанту КК [556]. Ці висновки зумовили закріплення катакомбної атрибуції за пам'ятками з близькими керамічними колекціями в інших регіонах, зокрема й в Україні, і така ситуація зберігалася до кінця 1950-х рр. Саме в руслі пізньокатакомбної культури розглядалася багатоваликова кераміка Сіверського Дінця, Приазов'я і Наддніпрянщини Т.Б. Поповою та О.О. Кривцовою-Граковою [324, с. 84-86, 111-117; 561, с. 19-20, 36-41, 71-78, 172].

Однак протягом 50-х рр. минулого сторіччя у дослідженні пам'яток бронзового віку України складались передумови, що невдовзі призвели до постанови питання стосовно внесення до реєстру бронзового віку Надчорномор'я нового культурного утворення. Вирішальну роль в цьому процесі відіграли розкопки селища Бабине III на Нижньому Дніпрі, проведені А.В. Добровольським, і поселення Волинцеве (урочище "Городок") на Середньому Сеймі, здійснені С.С. Березанською, результати яких спонукнули дослідників до висновку щодо суттєвої відмінності пам'яток з багатоваликовою керамікою від пізньокатакомбних і доцільність розгляду їх у якості особливого культурного явища бронзового віку [33; 202]. Узагальнивши дані щодо побутових пам'яток, С.С. Березанська виступила з пропозицією виділити в Україні *культуру поселень типу Бабине III* [34; 35]. Втім, відсутність належного обґрунтування культурозначущих характеристик – ареалу, хронології (одночасна синхронізація з катакомбними, зрубними, комарівськими пам'ятками), генетичних коренів групи (заперечення, точніше применшення схожості з передуючою катакомбною культурою) – одразу ж викликала негативну реакцію [562]. Як не дивно, але з позицій сьогодення, більша частина висунутих Т.Б. Поповою контраргументів, перш за все намагання довести зв'язок пам'яток багатоваликової кераміки з пізньою стадією катакомбної культури, може бути розцінена позитивно. Лише незгода з їх самостійним культурним статусом була скорегована часом і подальшими дослідженнями. Невдовзі С.С. Березанська спробувала виділити відповідні поселенням поховальні комплекси, вперше вживши по відношенню до них

дефініцію *культура багатоваликової кераміки* (далі КБК) [36]. За визнанням самої дослідниці, спроба виявилася “явно невдалою” [48, с. 62], поховальний обряд культури продовжував залишатися невідомим. Ця обставина, разом з іншими невизначеностями, зумовила доволі неоднозначне ставлення до нової культури з боку наукової громадськості, яка не поспішала її визнавати. Поряд з традиційним варіантом катакомбної атрибуції пам’яток з багатоваликовою керамікою, Б.О. Латинін запропонував ще один, відповідно з яким вони мали розглядатися в якості “одного з українських локальних варіантів саме «зрубної» культури”, генетично пов’язаної з середньодонською КК [348, с. 70]. Вочевидь, такий висновок був обумовлений зсувом авторської уваги від поселенських на поховальні пам’ятки, що у своїх характеристиках демонстрували багато спільного зі зрубним обрядом [348, с. 61-65].

З огляду на проблемність визнання КБК дуже важливим відкриттям стало визначення її відносної хронології, вперше здійснене С.Н. Братченком на підставі чіткої стратиграфії Левенцовського I поселення в дельті Дону, де багатоваликова кераміка залягала вище шару з матеріалами донецької КК і, у свою чергу, перекривалася пізньозрубним горизонтом. Отримані свідчення надавали реальних підстав для оцінки пам’яток з багатоваликовою керамікою в якості самостійного культурного явища східноєвропейського масштабу [84, с. 228-230].

Підсумки першого десятиліття досліджень *пам’яток багатоваликової кераміки* були підбиті С.Н. Братченком у першому виданні “Археології Української РСР”, де автор окреслив межі культурного ареалу, який багато в чому співпадав з сучасними даними, визначив відносну хронологію з урахуванням регіональної специфіки, подав характеристику основних типів пам’яток і матеріальної культури, а також своє бачення генези культури. Попри всі досягнення, досить гострою залишалася проблема диспропорції між кількістю поховальних і поселенських пам’яток (50 проти 200). Відсутність (невизначеність) відповідних поховань в курганах Донеччини й Донщини, де були широко представлені поселення з багатоваликовою керамікою, навіть

викликала до життя припущення щодо наявності у місцевих племен КБК ґрунтових могильників [85].

Саме тому чи не найважливішим відкриттям 1970-х рр. з досліджуваної проблеми, значення якого інколи недооцінюється, слід вважати визначення поховального обряду КБК, вперше здійснене І.О. Післарієм на матеріалах курганних могильників Східної України [541]. Це відкриття, яке без перебільшення можна вважати справжнім проривом у дослідженні культури, стало своєрідним каталізатором, що стимулював виявлення “багатоваликових поховань” в сусідніх регіонах [175; 271; 496; 564; 710; 767; 785]. По суті своїй, з визначенням поховального обряду КБК в середині 70-х років завершився майже двадцятирічний процес набуття статусу самої археологічної культури. Відтоді й переважна більшість археологів-польовиків стала коректно визначати культурну атрибуцію досліджуваних поховань, відокремлюючи їх від катакомбних та зрубних, про що свідчать як численні публікації за результатами розкопок, так і наукові звіти тих років. Втім, заради об'єктивності слід зазначити, що проблема визнання КБК як самостійної археологічної культури остаточно не була знятою, а сприйняття критеріїв ідентифікації її поховань для деяких археологів, переважно російських, затяглося до 80-х років і навіть довше [з цього приводу див., наприклад: 521, с. 103].

Одна з причин такої ситуації, як би це не здавалося дивним, приховувалась у невдалій назві культури, в основу якої було покладено спосіб декорування кераміки, якому до того ж надавалося вагоме культурно-діагностичне значення. Перші симптоми майбутньої проблеми проявилися вже у затяжній справі визначення поховального обряду культури, який у більшості випадків не передбачав розміщення посуду в могилі. Наступні непорозуміння були ще попереду. Своєчасна реальна оцінка цих обставин спонукувала С.Н. Братченка запропонувати для досліджуваної культури альтернативну назву. Ще раніше з'ясувавши, що багатоваликова орнаментация кераміки не є винятково визначальною ознакою культури [85, с. 339] і, крім того, трапляється на посуді інших культур, зокрема й синхронних, а також

передбачаючи інші проблеми, пов'язані з ужитком дефініції “КБК”, дослідник запропонував іменувати культуру *бабинською* за епонімом еталонного поселення Бабіне III [87; 88, с. 23].

Підтвердженням тому, що застереження С.Н. Братченка були не безпідставними, стала ситуація навколо пам'яток середньодонської КК, які характеризувались багатоваликовою орнаментациєю посуду. Спроба залучати їх до складу КБК викликала рішучу й обґрунтовану критику з боку Ю.П. Матвеева та А.Д. Пряхіна [457; 574, с. 18-19, 81-83]. Показово, що воронезькі дослідники першими, навіть швидше за українських, зрозуміли та усвідомили сенс пропозиції С.Н. Братченка і не лише взяли на озброєння дефініцію *бабинська культура*, а й наголошували на доцільності вживання саме його [457, с. 73, прим. 30; 573; 574, с. 83, 139]. До речі, найбільш розгорнута аргументація з приводу некоректності назви археологічної культури за ознакою орнаментациї посуду й доцільності епонімної назви *бабинська культура* була дана І.О. Післарієм у статті, написаній ще 1980 р., але опублікованій пізніше, причому у малодоступній збірці [549]. Автор влучно підмітив суть питання: “объявив керамику с многоваликовой орнаментацией «наиболее характерной особенностью» памятников типа Бабино III, С.С. Березанская придала этому признаку существенное значение, хотя <...> он не является существенным. Это в известной степени было шагом назад в решении этой проблемы. Создалось даже впечатление, что сама С.С. Березанская была близка к мысли, что выделенная ею культура таковой не является” [549, с. 114]. Досить показово є висловлена майже одночасно з цитованою думка А.Д. Пряхіна щодо принципів виокремлення КБК: “за основу выделения был положен показатель наличия многоваликовой орнаментации посуды, который, по существу, оказывается малосостоятельным” [574, с. 139]. У відповідь на переконливі аргументи, що доводили некоректність і незручність дефініції “КБК”, її прибічники змогли протиставити лише посилення на “стійке входження поняття у вітчизняну й зарубіжну літературу” [45, с. 6] та на “відому немилозвучність” епонімної назви [770, с. 59-60]. Так чи інакше, а з

того часу обидві назви культури співіснували паралельно, хоча варіант КБК вживався частіше.

Своєрідний підсумок майже двадцятирічному періоду вивчення КБК був підбитий С.С. Березанською у доповіді на конференції з проблем доби бронзи півдня Східної Європи (Донецьк, грудень 1979 р.) [41], де, поряд з констатацією наявних фактів і досягнень, була відзначена цілковита відповідність КБК поняттю “археологічна культура” і пропонувалося виділення в її межах чотирьох локальних варіантів (Південно-Західного, Нижньодніпровського, Північно-Східного й Нижньодонського), що склалися на різних місцевих культурних компонентах. Розгорнуте викладення цих та багатьох інших положень було представлено С.С. Березанською в авторському розділі колективної монографії по культурах доби бронзи на території України [45]. Характеристика культури була подана за окремими локальними варіантами, яких виділялося також чотири, але цього разу лише в межах України – південно-західний, середньодніпровський, нижньодніпровський та східний. Узагальнені параграфи праці присвячувались господарству, духовній культурі, хронології, а також складенню культури. В останньому було зроблено висновок, що КБК “на всій території розповсюдження виникла на місцевому підґрунті, що складалося з кількох різних археологічних культур”: ямної (буджацької групи), катакомбної, середньодніпровської та типу Перун. Відмінність місцевої основи, з одного боку, зумовлювала наявність локальних варіантів. А констатація рівночасності всіх варіантів, з іншого боку, використовувалась на підтвердження положення щодо автохтонного походження культури й надавала “привід негативно поставитись до можливості складання КБК будь-де в одному місці з подальшою міграцією в різні райони” [45, с. 41]. Вочевидь, це була реакція на точку зору С.Н. Братченка, що вже отримала визнання науковців і черговий раз була викладена роком раніше у другому виданні “Археології Української РСР”: в культурогенезі КБК (бабинської) визначальну роль відігравав катакомбний

світ, особливо харківсько-воронезька КК, а широке розповсюдження культури пояснюється міграцією населення [90, с. 457-458].

На кінець 1980-х рр. окремі регіональні групи бабинської культури (КБК) були порівняно добре досліджені, що знайшло відображення в серії докторських і кандидатських дисертацій, монографій та узагальнюючих статей [39; 45; 192; 277; 281; 498; 666; 713; 769; 783; 787]. Втім, власне бабинській культурі були присвячені лише дві кандидатські дисертації – І.О. Післарія та Є.М. Савви, причому захищені в Москві й Ленінграді [546; 619]. Крім того, протягом 1970-х – 1980-х рр. побачила світ значна кількість праць, присвячених різним аспектам дослідження культури, не кажучи вже про публікації археологічних матеріалів, що створювало умови для виходу бабинської проблематики на якісно новий рівень [120; 161; 162; 180; 183; 206; 221; 272; 283; 356; 493; 425; 496; 544; 553-554а; 606; 617-622; 711-714; 775; 785-789; 797]. Між тим, практично повсюди спостерігалась відома диспропорція: значно краща вивченість поховальних пам'яток у порівнянні з поселенськими. Це обумовлювалося аж ніяк не внутрішнім саморозвитком і суто науковими потребами вітчизняної археології, а причинами зовсім іншого порядку, пов'язаними з необхідністю ведення широкомасштабних новобудовних і рятувальних розкопок, що розгорнулися з другої половини ХХ ст. в зонах спорудження гідромеліоративних систем і різних комунікацій у південних степових областях СРСР.

Початок 1990-х рр. позначився згортанням масштабних новобудовних робіт і, відповідно, різким скороченням притоку нових матеріалів. Відносна “стабілізація” джерельної бази створила об’єктивну можливість приступити до систематизації, обробки й подальшого аналізу накопичених протягом кількох десятиліть археологічних даних. Поглиблення знань щодо бабинської культури, втім, як і інших утворень доби середньої–пізньої бронзи, суттєво трансформувало характер і напрямки дослідницьких підходів до них, розширило спектр досліджуваних питань, висунуло на порядок денний або вивело на якісно новий рівень розробку проблем культурогенези,

міжкультурних контактів і зв'язків, періодизації та хронології тощо [53; 54; 172; 269; 286; 360; 364; 632]. Між тим, традиційно в полі зору фахівців продовжували знаходитися питання вивчення окремих територіальних груп пам'яток і кордонів культури [25; 27; 263; 266; 331; 366; 378; 380; 429; 633; 794; 848], поховального обряду [384; 394; 408; 416; 420; 428; 429; 503; 548; 602; 603; 718], різних категорій матеріальної культури [371; 375; 376; 382; 404; 410; 412; 486; 528; 534; 600; 792], серед яких пильну увагу через свою масовість і культурно-хронологічну діагностичність привертали так звані “паскові пряжки” [94; 123-126; 162; 168; 232; 234-236; 365; 391; 407; 461; 514; 607; 720; 730-733]. Від 1990-х рр. на якісно новий рівень стали виходити дослідження з проблем металовиробництва культури Бабине, об'єктивно ускладнені дефіцитом джерел, зокрема доступного науковцям металокомплексу [95; 267; 268, с. 136-147; 400; 409; 417; 763; 765]. По суті, майже кожен із згаданих напрямків заслуговує на окремий історіографічний аналіз, надати який за браком об'єму не вдасться.

Серед досліджень останнього часу окремої уваги варте дисертаційне дослідження Й. Пислару (І.О. Післарія) “Культура Делакеу-Бабине в Північному Причорномор'ї”, що було захищене у травні 2002 р. в Бухаресті [829], а пізніше опубліковане монографією [859]. За деякими формальними ознаками, перш за все спільним об'єктом дослідження, дисертація Й. Пислару майже збігається з нашою. Ця обставина обумовлює підвищену увагу до отриманих дослідником результатів з метою їх зіставлення з нашими. Перш за все, звернемо увагу на кількісну нерівнозначність джерельних баз: Й. Пислару залучив близько 1000 поховань і 100 поселень, що, відповідно, у 3,7 та 5,5 разів менше за наші дані. По-друге, відзначимо суттєві розбіжності в структурі й змісті порівнюваних дисертацій. По-третє, запропонована Й. Пислару систематизація пам'яток Делакеу-Бабине відрізняється від нашої своєю дворівневою таксономією (локальний варіант – культура) і внутрішньою структурою – локальні групи у нас ні кількісно, ні територіально не співпадають (у Й. Пислару їх сім – лісостепова Середнього Дону, лісостепова

Середньої Наддніпрянщини, лісостепова Сіверського Дінця, степова Нижнього Дону та Криму, степова Нижньої Наддніпрянщини, степова Північно-Західного Причорномор'я та Дунай-Дністровського межиріччя, Прикарпаття та Волині [859, РІ. 99]). Локальні групи сконструйовано цим археологом не за результатами порівняльного аналізу пам'яток різних регіонів і групування за комплексом ознак, скільки за суто географічним принципом (фізико-географічне районування у сполученні з басейнами крупних річок)¹. Втім, для виділених локальних варіантів не запропоновано ніякого археологічного обґрунтування. По-четверте, загальний зміст власне дослідницьких процедур і висновків нічим суттєвим не відрізняється від тих, що були викладені двадцять років тому у кандидатській дисертації І.О. Післарія. Показовим з огляду на загальну оцінку цього дисертаційного дослідження є й те, що переважна більшість використаних її автором праць видана до початку 1980-х рр. Відзначимо також, що запропонована дефініція “культура Делакеу-Бабине” вкотре засвідчує доцільність утворення назви за епонімом, зокрема запропонованим С.Н. Братченком. Що ж стосується додання Й. Пислару частки за рахунок назви поселення Делакеу в Молдовському Подністров'ї, то воно видається недоречним. Адже наддністрянська пам'ятка, з якої походить лише 20-30 фрагментів багатоваликової кераміки [623, с. 60, рис. 18], ніяк не може претендувати на статус базової чи еталонної, на відміну від Бабине III, в чому ми повністю солідарні з В.О. Дергачовим [829, р. 6]. Скоріш за все, в даному випадку далася взнаки кон'юнктура, на що натякає і сама конструкція “Делакеу-Бабине”, побудована з порушенням принципу абетки чи хронологічного пріоритету у відкритті. В цілому ж можна констатувати, що, попри певну об'єктивну схожість, дисертація Й. Пислару й наша принципово різняться як за обсягом джерельної бази, методикою дослідження, загальним охопленням проблеми, так і на рівні конкретних, а також загальних результатів і висновків.

Для оцінки сучасного стану проблематики бабинської культури, а ширше – досліджень перехідної доби від середньої до пізньої бронзи,

вважаємо за доцільне зупинитися на деяких загальних і водночас гострих проблемах, що вийшли на порядок денний саме у 1990-х рр. і продовжують жваво обговорюватися до сьогодні.

Ключове місце серед них посідає проблема культурно-таксономічного статусу того археологічного явища, за яким закріпилась назва КБК або бабинська культура. Логічно, що вперше поставив цю проблему ще сам А.В. Добровольський, який вказав на необхідність накопичення фактів шляхом дослідження поселень типу Бабине III з метою простеження загальної лінії розвитку цього історико-культурного явища, з'ясування його походження та локальних варіантів [202, с. 45]. Пізніше дещо схожу думку висловив С.Н. Братченко, який зазначив, що питання належності пам'яток багатоваликової кераміки до однієї культури чи великої культурної області з локальними культурами може бути розв'язаним лише шляхом збагачення джерельної бази [85, с. 343]. Першим симптомом того, що КБК вже перестала сприйматися в якості гомогенного культурного явища, було виділення в ній С.С. Березанською локальних варіантів [41], про що вже йшлося. І хоча ставлення дослідників до цієї пропозиції було неоднозначним [618; 621; 787, с. 41], реальні відмінності між “багатоваликовими” пам'ятками окремих територіальних груп ставали все більш очевидними й дослідники поступово схилялись до необхідності внесення коректив в усталену систему культурної таксономії. Примітним є те, що першим, хто передбачив або, точніше, усвідомив необхідність проведення такої роботи, був А.Д. Пряхін. Ще на початку 1980-х рр., спостерігаючи як бабинська культура перетворюється у “гігантське і досить неоднозначне утворення”, він зазначив, що “стає все більш важливим внести необхідну ясність в поняття «культура з багатоваликовою керамікою», оскільки це поняття ризикує перетворитися в етапно-хронологічне” (переклад мій – *Р.Л.*) [574, с. 139]. Цей прогноз значною мірою виправдався.

Величезний ареал і примітна варіативність пам'яток з багатоваликовою керамікою вже не вписувались у традиційні параметри археологічної

культури, а більше відповідали утворенню вищого, надкультурного порядку. Як слушно зауважив І.Т. Черняков, “у виділенні й вивченні КБК, подібно до інших культур Східної Європи, повторюється одна й та сама тенденція. Виділені В.О. Городцовим ямна, катакомбна й зрубна культури при подальшому вивченні перетворювались у величезні за територією єдині культури <...>, надалі їх поділяли на локальні варіанти, а завершували виділенням цілої низки культур, що складали ямну, катакомбну та зрубну культурно-історичну спільноти, що загалом займали ту само територію, що й КБК” (переклад мій – Р.Л.) [770, с. 61].

Ідея підвищити статус КБК визрівала в науковому середовищі поступово. Чи не вперше практична її реалізація відбулася ще в середині 1980-х років, коли, оцінюючи культурно-історичні процеси, які відбувалися за доби бронзи в Північному Причорномор'ї, І.Т. Черняков з Г.М. Тощевим зазначали: „На базі решток ямної та катакомбної історичних спільнот у Північному Причорномор'ї та на прилеглих територіях у XVI-XV ст. до н.е. склалася нова *спільнота культур багатоваликової кераміки*, що ввібрали в себе як усі причорноморські місцеві елементи, так і певні компоненти сусідніх культур” (переклад і курсив мій – Р.Л.) [773, с. 28]. Власне аргументів на користь введення до наукового обігу нового археологічного таксону тоді подано не було. Не з'явилося доказів і пізніше, коли наприкінці 1990-х рр. це питання знов актуалізувалося й дехто з археологів без усяких пояснень став вживати по відношенню до пам'яток КБК традиційні для радянської історіографії дефініції надкультурного порядку. Так, у Запоріжжі була видана збірка статей з проблем археології середньої бронзи, обкладинка якої містила, поряд зі звичним поняттям “катакомбна культурно-історична спільнота (ККІС)”, нову дефініцію – “культурно-історична спільнота багатоваликової кераміки (КІСБК)” (рос. варіант “культурно-историческая общность многоваликовой керамики” – КИОМК) [569]. Цілком резонний подив з приводу відсутності будь-яких коментарів від автора нової аббревіатури і водночас наукового редактора збірки Г.М. Тощева висловив В.В. Отрощенко [521, с. 81-82]. Незважаючи на це, Г.М.

Тощев з кримськими колегами продовжують активно вживати нову дефініцію, уникаючи при цьому жодних пояснень [302, с. 220-221; 722]. Якщо ж ці автори вважають, що підвищення таксономічного рангу археологічного утворення може здійснюватися лише за принципом аналогії, без належного обґрунтування, то вони помиляються. І наочно це підтверджує інший кримський археолог, Г.М. Буров, який, укладаючи “Енциклопедію кримських старожитностей”, заплутався в систематиці пам’яток перехідної від середньої до пізньої бронзи доби: визнаючи існування самостійних “культури багатоваликової кераміки” та “кам’янсько-ливенцівської культури”, автор рівночасно вважає останню “особливим локальним варіантом історико-культурної спільноти багатоваликової кераміки” [118, с. 95, 154-155]. Не стала більш зрозумілою ця ситуація і після того, як у нещодавно опублікованій монографії Г.М. Тощев буквально одним реченням намагався дати їй пояснення: “Думаємо, що ряд культур (культурних утворень, груп) – бабинську, ливенцівську, кам’янсько-планерську (кам’янську) необхідно розглядати в рамках КІСБК (культурно-історичної спільноти багатоваликової кераміки) посткатакомбного часу” (переклад мій – *Р.Л.*) і включати до неї також нещодавно виділені культурні угруповання передкавказько-нижньоволзького регіону [723, с. 141].

Ненабагато від цього відрізняється й спроба С.І. Берестнева оперувати терміном “спільність культур багатоваликової кераміки (СКБК)”, що є, на його думку, “вельми аморфним і невизначеним культурно-історичним утворенням” [55]. Хоча й у нещодавно виданій монографії дослідник намагається розтлумачити свою позицію, все обґрунтування введеної ним дефініції обмежилося констатацією, що “поняття «культура багатоваликової кераміки», яке на початковому етапі стимулювало розробку проблеми, вже не відповідає стану джерельної бази”, і “зараз в науці затверджується підхід до всієї сукупності пам’яток цього своєрідного явища як до історичної спільності культур багатоваликової кераміки” [55, с. 55-60]. З цими твердженнями перегукується і думка Й. Пислару, який схиляється до розуміння пам’яток

Делакеу-Бабине не як однієї культури, а “групи споріднених культур однієї культурно-історичної спільноти” [859, р. 120, 170]. Таким чином, можна спостерігати, як цілком слухна ідея, що виникла на рівні інтуїції та попередньої оцінки доступних артефактів, випередила предметний всебічний аналіз всієї джерельної бази. Іншими словами, було штучно створено подобу ситуації, за якої “діє логіка розвитку понятійного апарату великої ґрунтовно дослідженої культури” [521, с. 82], хоча саме дослідження не проведене.

Несподіваним каталізатором для студій в означеному напрямку стала стаття С.С. Березанської, в якій, скільки б це не здавалося дивним, висловлено сумнів щодо реальності існування КБК [48]. Важко сказати, на яку реакцію розраховувала авторка, запрошуючи зацікавленого читача до діалогу, але, на наш погляд, стаття мала зворотний ефект: переконати наукову спільноту у причетності до масової ланцюгової омани не вдалося. Скоріш за все, стаття викликала спантеличення і здивування, особливо серед тих читачів, хто безпосередньо не досліджує дану проблему. А дехто сприйняв відвертість С.С. Березанської як своєрідний заклик до руйнації створеної кількома поколіннями “споруди”, хоча авторка намагалася лише поділитись своїми міркуваннями й сумнівами, щоб довідатися думки фахівців.

Якщо не враховувати поодинокі ремарки з боку колег [55, с. 59-60; 56, с. 170; 474, с. 228, прим. 1; 521, с. 81; 701, с. 49, прим. 14], то в обговоренні проблеми, наскільки можна судити з публікацій, поки що взяв участь лише автор цих рядків [399]. Узагальнюючи суть нашої відповідної статті, можна констатувати, що найбільш вузьким місцем в аргументації нової позиції С.С. Березанської є те, що практично всі докази, наведені нею при розгляданні питання щодо відповідності КБК ознакам археологічної культури, або не відповідають фактичному стану справ, або не є скільки-небудь вагомими підставами для “ліквідації” культури. Це стосується як оцінки “моди” на багатоваликову орнаментацию посуду, так і рівня дослідженості поселень, поховального обряду, матеріального комплексу, хронології, а також ролі в культуротворчих процесах пізньобронзового віку. Прагнення

продемонструвати неоднорідність КБК призвело до штучного перебільшення розбіжностей між її територіальними групами, викривлення окремих фактів, зведення нанівець всіх існуючих досягнень у вивченні цього археологічного явища і, тим самим, девальвації раціонального змісту, що був попередньо закладений дослідницею в ідею статті.

З іншого боку, С.С. Березанська мимоволі реанімувала давню дискусію щодо коректності назви культури. І тепер, коли дослідниця сама визнала безпідставність використання багатоваликівної кераміки в якості культурно-визначального критерію, а відтак існування культури з такими ознаками (“КМК не есть археологическая культура, а представляет собой своеобразную керамическую моду или стиль”) [47, с. 64], вона тим самим підтвердила, що дефініція “культура багатоваликівної кераміки” остаточно зжила себе², а водночас дала привід для відродження альтернативної назви “бабинська культура”, що існувала паралельно з першою вже протягом тридцяти років.

Загалом же вихід у світ розглядуваної статті С.С. Березанської, з огляду на викликаний нею резонанс і наслідки, слід розцінювати виключно позитивно. Зокрема, вона стимулювала автора дисертації зосередити зусилля на назрілих проблемах дослідження посткатакомбного горизонту Чорноморсько-Каспійської області, перш за все на визначенні таксономічного статусу цієї сукупності археологічних пам’яток і закріпленні за нею коректної епонімної назви. Попередні, постановочні, положення цієї роботи знайшли відбиток у кількох статтях [389; 401; 413]. В них, по-перше, обґрунтовувалась пропозиція розглядати всю сукупність пам’яток типу Бабине III крізь призму триангової системи групування: локальний варіант – культура – культурне коло. По-друге, доводилась доцільність переходу на епонімну номенклатуру, що, за умов запропонованої таксономії, передбачало застосування таких дефініцій як *бабинська культура* та *бабинське культурне коло*.

Наприкінці 1990-х рр. дещо несподівано утворилася ще одна проблемна ситуація, призвідником якої виступив С.М. Санжаров. У прагненні покласти в основу своєї докторської дисертації нову оригінальну концепцію дослідник

намагався реалізувати це через перегляд усталеної схеми відносної хронології культур середньої-пізньої бронзи басейну Сіверського Дінця, відповідно з якою пізньокатакомбний горизонт успадковувався бабинським, той, у свою чергу, змінювався абашевським (покровським), а надалі класичним зрубним. С.М. Санжаров, спираючись на матеріали відкритих за своєю природою комплексів поселень, у культурних шарах яких трапляються разом свідчення різних археологічних культур, намагається довести синхронність пізньокатакомбної культури з пізньоабашевською, ігноруючи при цьому надійно документовані дані курганних могильників, що засвідчують суттєвий хронологічний розрив між названими археологічними утвореннями, заповнений щонайменше двома стратиграфічними горизонтами пам'яток бабинської культури [161; 360; 364]. Спираючись на таке хитке підґрунтя, С.М. Санжаров будує концепцію, у відповідності з якою автохтонна пізньокатакомбна культура Сіверського Дінця, зазнавши впливу з боку прийшлої доно-волзької абашевської (ДВАК), трансформувалася у фінальнокатакомбну. Цю ж останню луганський дослідник “конструює” з ранніх пам'яток бабинської культури, не звертаючи уваги на їхню принципову відмінність від передуючих пізньокатакомбних [642; 644; 645; 648-651; 653; 655]. Тим самим колега, сам того не помітивши, повернувся до дискусії кінця 50-х – початку 60-х рр. минулого століття, одним розчерком пера перекресливши надбання кількох поколінь українських археологів, перш за все своїх учителів С.С. Березанської та С.Н. Братченка, які доклали неабияких зусиль у відстоюванні самостійного культурного статусу пам'яток типу Бабине III. Втім, новий виток дискусії має й деяку відмінність: С.М. Санжаров повністю не відмовляє бабинській культурі в існуванні, але залишає для неї тільки пам'ятки середнього й пізнього етапів, що не несуть в собі майже ніяких “катакомбних” ознак [645, с. 72]. Чинники й обставини, за яких могла б утворитися така “утята” культура, дослідника вже не цікавлять, адже це виходить за межі його дисертаційного інтересу.

Не дивно, що подібні “ревізії культурно-історичної схеми” (за виразом В.В. Отроценка [520]) одразу ж викликали рішучу критику з боку фахівців, зокрема й автора цих рядків. Причому зміст критики полягав як у предметному розборі стратиграфічних і планіграфічних контекстів на конкретних археологічних пам’ятках, так і зіставленні створеної на матеріалах поселень нової хронологічної моделі з усталеними схемами періодизації, побудованими на підставі курганної стратиграфії, а також аналізі методології та методичних підходів, на яких побудована нова концепція [385; 414; 418; 516; 520, с. 41; 521, с. 151]. Ретельний аналіз підтвердив об’єктивність традиційної схеми періодизації і показав, що різні групи джерел (поселення й курганні могильники) надають не суперечливі, а однакові по суті, хоча й дещо відмінні за археологічним формопроявом, результати, які знаходяться у повній відповідності й взаємодоповнюваності між собою. Показовою є й позиція С.Н. Братченка, який, виступаючи на обговоренні дисертації С.М. Санжарова, заявив: “Я принципово не можу погодитися з ототожненням бабинської культури з фінальнокатакомбною. Адже на межі катакомбної доби відбувся революційний вибух, змінилася ідеологія, в результаті чого утворилася нова культура” [101]. Відтак засади хронології розвиненого-пізнього бронзового віку в басейні Сіверського Дінця й суміжних регіонах залишаються незмінними, а послідовність археологічних культур зберігає усталений загальний порядок: катакомбна → бабинська → абашевська (ДВАК) → покровська зрубна (ПЗК) → бережнівсько-маївська зрубна (БМЗК).

Не те, щоб несподівано (адже такого роду випадки колись вже мали місце) [348], однак і не очікувано з боку деяких дослідників нещодавно стали з’являтися пропозиції залучати окремі пам’ятки з багатоваликовою керамікою вже й до зрубної культури. Подібні одиничні епізоди, що траплялися ще на зорі вивчення КБК [85, с. 340, рис. 94; 95, 4; 96, 3; 417, с. 33, прим. 4], можна пояснити недостатнім рівнем тодішніх наукових знань, зокрема невизначеністю поховального обряду. Сучасні ж приклади вже важко тлумачити в такий спосіб, вочевидь, тут дається взнаки якась інша причина.

Тим більше, що привід для особливої уваги надали воронезькі археологи, які свого часу виступали проти необґрунтованого залучення пам'яток середньодонської КК з багатоваликовою керамікою до реєстру бабинських. Першим симптомом нових віянь стала реакція А.Д. Пряхіна на статтю С.С. Березанської щодо реальності існування КБК [47]. В ході обговорення цієї праці на 4-му Капітанівському польовому семінарі (14 липня 1998 р.) А.Д. Пряхін висловив думку стосовно правомірності використання поняття “багатоваликова зрубна кераміка”: “Якщо є багатоваликова катакомбна кераміка, є багатоваликова кераміка КБК, чому не бути багатоваликовій зрубній кераміці?”. Цей вислів міг би й загубитися на сторінках мого польового записника, якби не деякі обставини. Нещодавно Ю.П. Матвєєв опублікував статтю “Керамика с валиковым орнаментом срубной культуры лесостепного Подонья” [464]. Посилаючись на факти знахідок серед керамічних комплексів зрубних поселень та курганних могильників посуду, орнаментованого кількома валиками (одним-трьома), дослідник визнав за можливе віднести до зрубної культури серію виразної багатоваликової кераміки з поселення Кулаковка-2, незважаючи на те, що вона викликає стійкі бабинські асоціації навіть у самого автора розкопок (рис. 61, 2) [464, с. 125, рис. 2]³. “Обґрунтувавши” цю операцію, Ю.П. Матвєєв висловив сподівання, що подальше “вилучення зі складу колишньої КБК зрубних матеріалів” сприятиме дослідженням пізньобронзової проблематики [464, с. 127]. Дивне, на перший погляд, загальне спрямування статті стає зрозумілим і навіть закономірним, коли виявляється, що не останню роль в її появі відіграла позиція С.С. Березанської, яка поклала “початок процесу демонтажу КБК” [464, с. 127]. До цього нам залишається вкотре додати ще один очевидний висновок: оскільки багатоваликова кераміка не може правити за базовий культурно-визначальний критерій, а, навпаки, протягом усього часу вносить у дослідницький процес плутанину й непорозуміння, дефініцію “КБК” треба неодмінно і якнайшвидше зробити надбанням історіографії, залишивши в ужитку назву, утворену на базі епоніму Бабине.

У 1990-х рр. стали проявлятися й деякі інші негативні тенденції, на перший погляд непомітні, які засвідчували певну стагнацію чи топтання на місці у справі дослідження бабинської культури (КБК). Одним з цих негативних сигналів була зневіра окремих археологів у можливості розібратися з найбільш масовою групою джерел – поховальними пам'ятками, які своєю строкатістю, судячи з усього, обеззброювали або збивали з пантелику певну частину науковців [300, с. 50-51; 722, с. 146]. Звідси й поява песимістичних і водночас необ'єктивних висновків про те, що спроби “виділення захоронень КБК мають довгу, болісну й мало результативну історію. <...> У всіх працях уражає розмаїття й відсутність характерних ознак поховального обряду як для всієї території КБК, так і для окремих її регіонів” (переклад мій – Р.Л.) [47, с. 62-63]. Не дивно, що сама КБК для цих дослідників виглядала “аморфним”, “еклектичним” або “ефемерним” утворенням бронзового віку [55, с. 58-59; 277, с. 76; 720, с. 117]. На наш погляд, причиною появи подібних суджень, окрім об'єктивної гетерогенності самого археологічного феномену, слід визнати: а) вузько регіональний підхід в оцінках масштабного явища; б) не володіння всією сукупністю джерельної бази; в) відсутність системних досліджень по всіх без винятку регіональних групах пам'яток, а, відтак, неможливість зіставити й узагальнити ці результати.

Закономірним породженням цих дослідницьких прогалин є притаманна окремим науковцям оцінка пам'яток бабинського типу не як самостійного культурного явища, що відповідало окремій археологічній добі (подібно ямній, катакомбній чи зрубній), а лише як короткочасної перехідної стадії між катакомбною та зрубною епохами, протягом якої начебто не змогли скластися стійкі культурні стереотипи, а тільки відбувалася трансформація стандартів середнього бронзового віку у пізньобронзові. Обмеженість і недоцільність такого підходу визначається кількома обставинами. Перша пов'язана з аж ніяк не короткою хронологічною тривалістю існування кола культур Бабине, що за даними сучасної ¹⁴C хронології дорівнює не менше 400/500 років (2200-1800/1700 BC cal). Для порівняння, катакомбна доба охоплює близько 500

років (2700-2200 BC cal), а зрубна – близько 400 років (1800-1400 BC cal). Друга обставина полягає у наявності виразної внутрішньої динаміки розвитку бабинських культур, що нараховує щонайменше три загальні етапи, окремі з яких поділяються на фази. Чи всі класичні курганні культури мають таку багатоступінчасту періодизацію? Третьою обставиною є той факт, що останнім часом практично в усьому ареалі, що його займала катакомбна культурна область, вдалося виділити місцеві посткатакомбні (а водночас дозрубні) культури/групи – лолінську, криволуцьку, кубанську, які існували паралельно культурам бабинського кола й пройшли у своєму розвитку по два-три етапи загальною тривалістю до півтисячоліття [471-474]. Ці відкриття, разом з наробітками попередніх років, повністю підтвердили і конкретизували висловлену В.В. Отрощенком ще на рубежі 1980-90-х рр. точку зору щодо існування істотного хронологічного розриву між катакомбними та зрубними культурами, заповненого культурами окремої перехідної епохи [502], а також дозволили Р.О. Мимоходу поставити питання щодо виділення *блоку посткатакомбних культур* Південно-Східної Європи [473]. Розглядаючи ці процеси на ширшому тлі, ми пропонуємо вести мову про загальноєвропейський горизонт, що складався з трьох культурних блоків – посткатакомбного, постшнурового й постабашевського [402, с. 148; 415, с. 96-97].

Таким чином, загальна ситуація, що склалася на кінець ХХ ст. у вивченні проблем розвиненого бронзового віку півдня Східної Європи, природно стала вимагати виведення наукових студій на якісно новий рівень. Зокрема для старожитностей кола Бабине, аби запобігти їх “ліквідації зверху” [47] або унеможливити редистрибуцію цих пам’яток між катакомбною [645] та зрубною [464] культурами, стало конче потрібним проведення комплексного дослідження, яке б ставило за мету охоплення й систематизацію всієї наявної джерельної бази, виявлення за допомогою чіткої методики і строгих дослідницьких процедур локальної специфіки в межах культурної області, визначення ареалів і кордонів локальних груп, встановлення ступеню схожості/відмінності між ними, побудови їх внутрішньої періодизації,

визначення місця культурного кола Бабіне в системі відносної та абсолютної хронології європейського бронзового віку і, насамкінець, вихід на доступні за такого обмеженого підґрунтя культурно-історичні реконструкції.

1.2. Методологічні засади й методика дослідження

Успішне розв'язання визначених вище завдань і досягнення поставленої мети може бути реалізованим лише за умов вдалого вибору методологічних засад, строгого дотримання цих базових принципів у визначенні методики дослідження, а також послідовного практичного використання цього прийомно-оперативного арсеналу в процесі наукового пізнання [порівн.: 196, с. 25-26].

Методологія. Підступаючи до нашого дослідження, ми виходимо з основних положень і принципів онтології, а також гносеології, що визначають сутність, закономірності буття й пізнаваності світу.

Важливе місце в процесі пізнання дописемної історії на підставі комплексу різноманітних джерел, зокрема й археологічних, посідають принципи *універсалізму*, що проголошує єдність людської природи та людської культури, а також *детермінізму*, який надає впевненості в тому, що в основі подібних явищ матеріальної, соціальної та духовної культури лежить схожість чинників та умов, за яких вони виникли. На цьому принципі ґрунтується феномен конвергентності [262, с. 30-31]. Однак застосування цих принципів має бути вкрай виваженим і обережним, адже жодний стан культури або стадія еволюції ніколи абсолютно не повторювались [262, с. 35-36]. Звідси набувають актуальності протилежні принципи, зокрема *індетермінізму* [262, с. 41]. Універсалізму якоюсь мірою протистоїть принцип *історизму*, який передбачає дослідження будь-якого явища в розвитку – від самих його генетичних або причинних витоків протягом всіх етапів існування, а також наслідків, до яких воно призвело чи які після себе залишило. Для обґрунтування інтерпретації в археології, як і в інших науках про минуле,

суттєву роль відіграють принципи *уніформізму* та *актуалізму*. Сутність їх полягає в наступному: якщо в минулому діяли ті само регулярності, що відомі нам зараз, результати давніх процесів можливо тлумачити, спираючись на сучасний досвід. Тобто, за умов визнання єдності, спільності загальних законів людського розвитку, сучасні знання в цій сфері можна екстраполювати на дослідження процесів минулого. Однак і ці останні принципи не можуть застосовуватися беззастережно, що підтвердив розвиток первісної археології та етнографії протягом ХХ ст. [230, с. 44-53; 262, с. 36-37]. Безпосередньо пов'язаним з попередніми є принцип *системності в культурі*, сутність якого наступним чином сформульована Б. Тригером: “всі елементи культурної системи є взаємопов'язаними і зміна будь-якого компоненту відгукнеться змінами різного ступеню у всіх інших рисах системи та їх взаємовідношеннях” [цит. за: 262, с. 32]. Принцип системності перегукується з відомим у науці *структурно-функціональним* принципом, що розглядає будь-яке явище як наділений особливою “роллю” елемент певної системи. Втім, застосування двох останніх принципів по відношенню до археології також неоднозначно сприймається науковцями, оскільки ця дисципліна має справу не з живою культурою, що, дійсно, являє собою систему, а з мертвою, причому лише з її уламками [262, с. 42].

Таким чином, майже усі фундаментальні принципи археології демонструють опозиційні пари, своєрідну діалектику єдності та протистояння протилежностей. В цій особливості, на думку Л.С. Клейна, полягає “кардинальна методологічна відмінність археології як прикладної науки, причому такої, що вивчає культуру, від фізики як науки фундаментальної, що вивчає природу” (переклад мій – *Р.Л.*) [262, с. 46]. Археолог в процесі дослідження враховує опозиційні принципи, зіставляє та оцінює отримані за умов кожного з них результати і насамкінець узгоджує ці результати в своєму власному варіанті інтерпретації [262, с. 44-48].

Методи. Оперативний арсенал наших дослідів включав комплекс загальнонаукових та спеціальних методів. Серед них назвемо найбільш значущі й широко використовувані.

Метод *аналізу* як розчленування об'єкту дослідження на структурні елементи та нерозривно пов'язаний з ним метод *синтезу*, що передбачає поєднання елементів досліджуваного об'єкту в єдине ціле (систему).

Індуктивний метод – спосіб побудови висновків, гіпотез, концепцій, за якого умовиводи відштовхуються від фактів [315]. Вважаємо цей метод одним з базових у своїх дослідженнях.

Дедуктивний метод (*гіпотетико-дедуктивний*) – спосіб наукової розвідки, в основу якого покладено висунання припущень і гіпотез, що виникли на підставі попередніх уявлень про предмет дослідження, з подальшою перевіркою дійсності (ступеню об'єктивності) висунутих положень. Даний метод, враховуючи його обмежену спроможність, виступає як допоміжний.

Метод класифікації – спосіб групування матеріалу, здійснений за наступними правилами: а) за єдиними критеріями поділу; б) з дотриманням єдиної ієрархії (єдиної шкали розподілу за рангами/таксонами й комірками); в) з виключенням потрапляння будь-якого об'єкту одразу до двох однопорядкових (однорангових) комірок; г) з охоптом всіма комірками всієї сукупності матеріалу [216, с. 365].

Метод таксономії – синтетичне групування, що передбачає ієрархію групових співвідношень, встановлених за різними параметрами, за якої чітко визначається співвідношення груп між собою (старшинство, співпідпорядкованість) і місце кожного об'єкта в загальній системі [261, с. 368].

В роботі задіяний цілий комплекс *спеціальних методик*, розроблених в археології. Їх використання дозволило систематизувати величезний масив археологічного матеріалу (донедавна слабо диференційований), виявити в ньому існуючі зв'язки й залежності на рівні ознак, типів, комплексів і ансамблів комплексів, визначити їхню хронологічну й просторову динаміку

тощо. Серед найбільш активно використовуваних і результативних методів назово: кореляційний, комбінаторно-статистичний, картографічний, порівняльно-типологічний, порівняльно-стратиграфічний, структурно-семантичний.

З огляду на загальну відомість перелічених методів немає сенсу в додатковому тлумаченні їх. Натомість вважаємо за доцільне зробити акцент на передостанньому з них. Стратиграфічні спостереження мають неповторне значення у визначенні відносної хронології, зокрема й для побудови періодизацій археологічних культур та епох. Саме з цієї причини “стратиграфічному методу” приділено неабияку увагу у монографії В.В. Отроценка, присвяченій проблемам періодизації середнього й пізнього бронзового віку півдня Східної Європи [521, с. 6-9]. Ми, слідом за представниками петербурзької археологічної школи, називаємо цей метод “порівняльно-стратиграфічним” (або “порівняльної стратиграфії”), оскільки таке сполучення адекватніше відбиває його сутність, що полягає не лише у стратиграфічних спостереженнях як таких, а у порівняльно-типологічному аналізі всіх доступних стратиграфічних співвідношень між комплексами (типами) з метою виявлення на підставі цього *хронологічно значущих типів*. Іншими словами, для виділення хронологічних етапів (періодів) значущими є не всякі стратиграфічні “пари”, а лише ті з них, які демонструють відмінності на рівні типів (типів комплексів або комплексів типів, наприклад, обрядово-інвентарних – для могильників) і, за умов достатності джерел, характеризуються серіацією (повторюваністю), що забезпечує важливий методологічний принцип дослідження – перевіряємість [262, с. 83-85].

До цього додамо ще одне принципове зауваження, що стосується тлумачення фактів курганної стратиграфії. В оцінці таких випадків ми повністю підтримуємо тих дослідників, що за випадками стратиграфічного передування одних комплексів іншим вбачають перш за все об’єктивні факти хронологічного порядку [494; 521, с. 9-10; та багато ін.] і водночас не поділяємо позиції авторів, які інтерпретують стратиграфічні дані крізь призму

власних історичних, зокрема релігійно-соціологічних концепцій [590, с. 24-25; 594, с. 101; 641, с. 96; 677, с. 16], а тим більш паранаукових фантазій [801; 802]. Відзначимо, що розбіжність наших позицій носить принциповий, методологічний характер: відправною точкою для нас є джерело (об'єктивний факт), а похідним від нього виступає висновок (суб'єктивна інтерпретація), а не навпаки. Іншими словами, наші побудови обумовлюються і безпосередньо залежать від фактів, тоді як наші наукові опоненти ці само факти підпорядковують своїм концепціям.

Базові поняття й ключові терміни. З огляду на існуючі між науковцями розбіжності на рівні окремих теоретичних питань і навіть термінології, для розуміння авторської позиції у подальшому викладі матеріалу, особливо в ході узагальнень та інтерпретації отриманих даних, варто навести визначення базових археологічних понять і термінів, яких дотримується дисертант. Визначення цих понять необхідне також для адекватного сприйняття засад авторської методики дослідження.

Ознака – характеристика або якість системи, що не підлягає логічному скороченню, має два або більше станів (наявність/відсутність) і яка діє як незалежна перемінна [259, с. 31].

Тип – стійке сполучення ознак, відмінне від інших стійких сполучень ознак [259, с. 40].

Діагностичний або керівний тип – тип, за допомогою якого археологічна культура (АК) може бути впізнаною та відрізненою від інших [259, с. 44-45].

Комплекс – сполучення речей, територіально зосереджених на обмеженій ділянці і, як можна вважати, функціонально взаємопов'язаних, в основі якого знаходиться або припустимо знаходилась певна споруда чи деяка життєва ситуація, подія або процес [261, с. 375]; або група артефактів та інших об'єктів, які знайдені в обмеженому локусі і складають єдине функціональне ціле, що визначається не лише сумою артефактів, а й характером взаємозв'язків між окремими його компонентами [70, с. 37].

За своєю природою, тобто характером утворення, комплекси розподіляються на *замкнені (закриті)* й *незамкнені (відкриті)*. Принципово важливе значення мають замкнені комплекси, оскільки саме вони виступають основою для виділення археологічних культур. Оскільки на практиці нерідко спостерігається “довільне” тлумачення або використання цих понять, варто навести їх визначення.

Замкнений комплекс – сукупність артефактів, пов’язаних спільним знаходженням і обставинами, які непорушно засвідчують спільну участь цих артефактів у події, яка призвела до їхнього відкладення; ця співучасть і одночасність відкладення повинні бути гарантовані обставинами залягання та умовами виявлення [261, с. 375]; або комплекс, що розглядається як результат однієї дії, однієї події, одного моменту [81, с. 15].

Напівзамкнений комплекс (напівзакритий, напіввідкритий) – сукупність артефактів, пов’язаних сумісним знаходженням і обставинами, які непорушно засвідчують участь цих артефактів в одному й тому ж процесі життєдіяльності будь-якого конкретного підрозділу суспільства, що призвів до їх відкладення, в тому випадку, якщо тривалість його відкладення перевищує інтервали інших датувань [259, с. 51].

Відкритим комплексом називають такий, що не є ізольованим і для якого одночасність предметів, що в нього потрапили, є проблематичною [237, с. 84]; або такий, що розглядається як результат низки дій, низки подій, низки моментів [81, с. 15].

Справжня або замкнена асоціація – комплекс абстракт, сконструйований дослідником на підставі спостережень за реальними зв’язками в археологічному матеріалі, переважно в замкнених комплексах [259, с. 49-50; 261, с. 361].

Ансамбль – підсистеми комплексу пам’яток, згруповані у взаємопов’язані підрозділи за функціональним принципом (наприклад, ансамбль могильника, ансамбль поселення) [259, с. 53].

Культурний комплекс (фокус) – система, що складається зі значної кількості суттєвих типів, які пов'язані сильною сполучуваністю і які належать принаймні кільком з найважливіших фракцій археологічного матеріалу (бажано таких, що характеризують декілька найважливіших аспектів соціокультурного життя: виробництво, побут, культ тощо). Лежить в основі виділення АК [259, с. 89; 261, с. 390].

Культурний тип – гіпотетичний клас, що має (може) переглядатися, корегуватися й розширюватися час від часу в міру нагромадження фактів; це категорія, яка знаходиться в процесі дослідження й формулювання і не є остаточно фіксованою [259, с. 43].

Археологічна культура (АК) – упорядкована сукупність стійко (регулярно) взаємопов'язаних у замкнених археологічних комплексах типів явищ матеріального світу, тобто типів речей та споруд і типів співвідношень між ними [259, с. 93; 261, с. 391].

Локальний варіант АК – частина АК, що відрізняється від інших її частин (варіантів) як за типологічними ознаками, так і за ареалом; причому ареали синхронних локальних варіантів не дають взаємних перехрещень (нашарувань) [259, с. 92; 261, с. 392].

Культурне коло – група АК, пов'язаних ізоморфністю структури, типологічними рядами й схожістю низки типів до такої міри, що це дозволяє припускати спорідненість цих культур (зв'язок за походженням або спільність походження, або наявність у них спільного внеску) [259, с. 93; 261, с. 394]; або сума генетично пов'язаних АК, що характеризуються одними й тими само сімействами типів [259, с. 63]. Синонімічними або близькими термінами виступають *коло культур* (англ. Cultural circle) або *культурна область*.

Блок культур – група культур, що породжені одним осередком культурогенези і відтак демонструють спільну траєкторію та ритми розвитку, а також глибоку схожість на синхронному й діахронному рівнях [за: 73, с. 43].

Методика культурно-таксономічного групування пам'яток. Спираючись на базові поняття, стисло викладемо методику виявлення в межах

культурної області Бабіне локальних угруповань та їхньої оцінки, тобто методику виділення археологічних культур, а також структур суб- і надкультурного рівнів горизонтальної ієрархії. В цій процедурі, від якої на пряму залежить коректність і об'єктивність оцінки як окремих регіональних груп, так і всієї сукупності бабинських пам'яток, ми дотримувалися методичних установок, обґрунтованих Л.С. Клейном, і застосовували при цьому такі принципи систематизації масового археологічного матеріалу, як *розбивка множинності* (виділення комірок) та *об'єднання* (групування) [261, с. 190-202]. Звернемо увагу на те, що для проведення цього дослідження в якості базового джерела були обрані поховальні пам'ятки. Такий вибір обумовлений наступними об'єктивними обставинами: а) набагато кращим загальним рівнем і значно більшою повнотою дослідженості могильників у порівнянні з поселеннями (серед останніх жодного розкопаного повною площею, тобто жодного повноцінного ансамблю); б) визначеною попереднім фактором можливістю здійснення завершеного структурного аналізу джерел; в) багатократним кількісним переважанням поховальних пам'яток над поселенськими, що забезпечує успішне використання різноманітних методик обробки масового матеріалу й дослідницьких процедур з ним (статистичних, картографічних тощо) з високим рівнем надійності отриманих результатів; г) хронологічною диференційованістю поховальних пам'яток на відміну від поселень; д) культурно-діагностичною диференційованістю.

Практична реалізація методики зводилась до наступних послідовних операцій: а) розбивка всієї наявної маси археологічних джерел (поховальних пам'яток) на структурні елементи-комірки (до рівня *типів*, а за необхідності – *ознак*); б) виявлення шляхом кореляції типів у *замкнених комплексах* (похованнях) стійких, або т.зв. *справжніх асоціацій*; в) виявлення *діагностичних типів* через зіставлення справжніх асоціацій, тобто таких типів, що характеризують лише одну асоціацію і не притаманні іншим; г) виявлення через процедури кореляції замкнених комплексів (поховань) у складі напівзамкнених комплексів (курганів) стійких *ансамблів комплексів* або *типів*

комплексів (ансамбль/тип курганного некрополя); д) виявлення ареалів діагностичних типів, замкнених комплексів (або справжніх асоціацій) та ансамблів комплексів методом їх окремішнього картографування; е) виявлення культурних ареалів (ареалів культурних комплексів) шляхом зіставлення ареалів діагностичних типів, замкнених комплексів та ансамблів комплексів: культурний ареал окреслюється зоною збігу кількох вихідних ареалів (чим більше нашарувань – тим об’єктивніше реальність культурного ареалу); ж) визначення ступеню близькості культурних комплексів (локальних груп) за допомогою формалізовано-статистичних методів (продемонстровано у розділі 3.5); з) визначення хронологічного співвідношення між локальними групами; і) інтерпретація отриманих результатів: оцінка таксономічного рангу виявлених археологічних структур (культурних комплексів).

Розтлумачимо, яким чином перелічені процедури застосовувались при дослідженні конкретного масиву джерел, себто як виділялись культури та локальні варіанти Бабине. Перший етап роботи (операція “а”) полягав у розподілі первинних археологічних комплексів (поховань) на структурні елементи: тип могильної камери (ями, підбої, дерев’яні рами, колоди, кам’яні скрині); тип перекриття (дерев’яне, кам’яне, комбіноване); положення небіжчика (скорчено, випростано, орієнтація, позиція рук); інвентар/супровід (посуд, зброя, знаряддя праці, деталі одягу, прикраси, м’ясна їжа, шкура тощо); в деяких випадках типи розбивались до рівня ознак: ями – прямокутні, овальні, з заплічками, широкі або вузькі; дерев’яне перекриття – поперечне або поздовжнє; скорченість небіжчика – сильна, середня, слабка; орієнтація небіжчика – 16 векторів; позиція рук – 6 варіантів; м’ясна їжа – грудинка, хребет, куприк, лопатка, кінцівки тощо. Другий етап (“б”) складався з виявлення через кореляцію типів/ознак стійких асоціацій: наприклад, «гачково-планкова пряжка – західна орієнтація небіжчика» чи «пряжка типу 3о – позиція рук W», або складніших – «прямокутна яма/дерев’яна рама – західна орієнтація небіжчика – лівий бік – позиція рук \perp – чоловіча стать – кістяна пряжка типу 1 – сагайдак зі стрілами – шкура тварини», або «овальна

яма/підбій – східна/південна орієнтація небіжчика – лівий бік – позиція рук W – чоловіча стать – пряжка типу 3о – м'ясо грудинки/куприка», або «прямокутна яма/дерев'яна рама – східна орієнтація небіжчика – правий бік – жіноча стать – намисто», або «колода – східна орієнтація небіжчика – позиція рук W – пряжка типів 2/3о». Третій етап (“в”) полягав у виявленні методом кореляції таких діагностичних типів/ознак, які характеризують лише/переважно певні асоціації. Такими, з одного боку, виступили прямокутні ями та дерев'яні рами, західний вектор орієнтації небіжчика, сагайдаки, “виробничі” набори стрілоробів, паскові гачково-планкові та кільцеві пряжки, точильні бруски, намиста з фаянсових, кістяних та бронзових елементів, шкури тварин тощо; з другого боку, діагностичними типами є підбійні могили, колоди, східний та південний вектори орієнтації небіжчика, м'ясна їжа у формі грудинки або куприка тощо. Четвертий етап (“г”) означився виявленням стійких ансамблів/типів курганних некрополів. З одного боку, це могильники з активним, масштабним курганним будівництвом і складною архітектурою (різноміснотні довгі могили, кам'яні і дерев'яні споруди), низьким коефіцієнтом насиченості курганів однокультурними похованнями, локалізацією впускних поховань у північній половині насипу, виразними ознаками жертвовно-тризнових ритуалів; з іншого боку, цвинтарі визначались низьким показником курганного будівництва, високою насиченістю курганів однокультурними похованнями, локалізацією впускних поховань у південній половині насипу, радіальним чи лінійним їх розташуванням. На п'ятому етапі (“д”) завдяки методу картографії було виявлено ареали тих чи інших діагностичних ознак і типів (різновидів могильних споруд, поховального реманенту і супроводу), комплексів типів (замкнених комплексів поховань) та ансамблів комплексів (скажімо, довгі могили, колективні цвинтарі тощо). Шостий етап (“е”) був спрямований на виявлення культурних ареалів, виходячи з наведеного нами визначення археологічної культури, як сукупності стійко взаємопов'язаних у замкнених комплексах типів явищ матеріального світу і типів співвідношень між ними. Зіставлення ареалів діагностичних ознак/типів, замкнених

комплексів та ансамблів комплексів продемонструвало, що деякі з них повністю збігаються, деякі – лише частково накладаються, а інші – майже абсолютно відмінні. Скажімо, ареали типів, що складають стійкі асоціації, наприклад, «прямокутна яма/дерев'яна рама – гачково-планкова пряжка – пряжка типу 1 – сагайдак – випростувач дровків стріл – шкура тварини» або «підбій – східна/південна орієнтація небіжчика – пряжка типу 3о» показали чи не абсолютний збіг. Аналогічна картина отримана при зіставленні ареалів певних діагностичних типів або замкнених комплексів з ансамблями комплексів. Зокрема, ареал колективних цвинтарів, влаштованих із впускних могил у південних полах древніх курганів, абсолютно збігся із зоною розповсюдження поховань у підбоях та овальних ямах, зі східною-південною орієнтацією небіжчиків та у супроводі пряжок типу 3о. Або поширеність довгих могил відповідає ареалу поховань у прямокутних ямах/дерев'яних рамах, переважно з західною орієнтацією небіжчиків, що супроводжувалися різноманітним інвентарем (кільцями-пряжками типів 1 і 1а, зброєю, “виробничими наборами”, шкурами тварин тощо). Натомість, наприклад, ареал гачково-планкових пряжок є абсолютно відмінним від ареалу підбоїв, м'ясної їжі у формі грудинка/куприк – від дерев'яних рам, шкур тварин – від трун-колод і таке інше. Подібних зіставлень ареалів ознак/типів/комплексів типів/асоціацій було здійснено декілька десятків. Вони наочно продемонстрували кореляційні тенденції, виявлені на 2-4 етапах дослідження, і водночас дозволили чітко визначити певні культурні ареали, які окреслюються зоною збігу кількох вихідних ареалів. Найбільш переконливо вимальовується два таких ареали, кожен з яких проявився через нашарування зон розповсюдження діагностичних культурних ознак. Один з них займає область переважно між Дніпром і Доном, а другий – між Дніпром і Прутом. Крім того, в межах останнього намітилися три локальні групи, кожна з яких вирізнялася на тлі спільних характеристик окремими особливостями. Найбільш виразними, знаковими серед них можна назвати такі: для першої (переважно степова зона між Дніпром і Дністром) – колективні цвинтарі,

підбійно-катакомбні конструкції могил, виразний південний вектор орієнтацій небіжчиків; для другої (лісостеп між Дніпром і Південним Бугом) – кургани з ровиками, низька насиченість курганів похованнями, труни-колоди, переважна безкерамічність поховань; для третьої (Дністровсько-Прутський регіон) – прямокутні ями з заплічками, виразний Пн-Сх вектор орієнтацій, жолобчасті пряжки типів 2 і 3. Втім, цими ознаками не вичерпується своєрідність окреслених локальних груп, що буде продемонстровано у відповідних розділах. Сьомий етап (“ж”) полягав у визначенні ступеню близькості виділених культурних груп (культурних ареалів), що здійснювалося через численні порівняльно-статистичні процедури. Особлива увага приділялась зіставленню виділених культурних груп за тими ознаками й характеристиками, що є для них спільними, хоча й представленими не рівнозначно. Відтак, скажімо, формальний факт присутності в порівнюваних групах Бабине поховань з практично всіма можливими векторами орієнтацій небіжчика не можна сприймати за свідчення близькості цих груп, оскільки в одній з них певні напрямки представлені масово і тому виступають для неї провідними, а для іншої вони само є винятковими за умов переважання інших орієнтацій. Або наявність в матеріальному комплексі окремих бабинських груп, що зіставляються, однакових типів пряжок також не є підставою для їхнього ототожнення чи об’єднання, адже в одному випадку певні типи виступають переважаючими, а в іншому – винятковими. Безумовно, у порівняльному аналізі перевага віддавалась зіставленню по масовим характеристикам, однак при цьому не ігнорувались статистично непередставителні ознаки, оскільки нерідко саме вони представляють собою діагностичні/керівні типи. Наприклад, дерев’яні рами, сагайдаки, набори стрілоробів, гачково-планкові пряжки, бруски з проточинами, деякі типи прикрас (бронзові гривни, окуляроподібні підвіски, бляшані та спіральні пронизки, моніста з ріжкового/бородавчастого намиста та іклів), шкури тварин тощо, попри присутність їх лише у незначній частині поховань (від 1 до 25%), виступають надійними маркерами виключно Дніпро-Донської бабинської групи. Водночас рідкісні випадки забутовки

могили камінням, дерев'яні настили-ноші, труни-колоди, ворожильні прутики, м'ясо у формі грудинки чи куприка, навпаки, діагностують лише Дніпро-Прутський масив бабинських пам'яток. Статистичні процедури черговий раз підтвердили виразну відмінність двох базових груп (Дніпро-Донської та Дніпро-Прутської) і значно меншу розбіжність між трьома локальними підрозділами останньої. Восьмий етап ("з") включав визначення відносної хронології бабинських регіональних груп за допомогою порівняльно-стратиграфічних і порівняльно-типологічних зіставлень, що ретельно висвітлено у 5 розділі. Він виявив виразний хронологічний пріоритет Дніпро-Донської групи перед Дніпро-Прутською і лише часткове їхнє співіснування. Дев'ятий етап ("і") полягав у тлумаченні отриманих результатів, а саме культурно-таксономічній оцінці виявлених локальних (локально-хронологічних) груп Бабине.

Після здійснення щойно викладених дослідницьких процедур, конкретику яких буде додатково продемонстровано згодом, сукупність пам'яток типу Бабине III постала перед автором дисертації у вигляді *трирангової структури* таксономічного групування (двох таксонів недостатньо для характеристики розмаїтості угруповань, а чотирьох – занадто): **локальний варіант – культура – культурне коло**. Перш за все, виокремились два крупних територіальних масиви пам'яток, умовним кордоном між якими виступає Дніпро. Східний з них, що між Дніпром і Доном, характеризується виразною гомогенністю і одноманітністю, хоча й проявляє певну просторово-хронологічну динаміку. Західний же, між Дніпром і Прутом, поряд з комплексом об'єднуючих ознак, які виступають загальним знаменником для цього масиву, демонструє наочну локальну варіативність, окреслюючи в своїх межах щонайменше три групи пам'яток – степову Дніпро-Дністровську, лісостепову Дніпро-Бузьку і Дністровсько-Прутську. Однак відмінності між цими локальними групами є значно меншими, ніж розбіжності між двома основними масивами бабинських пам'яток по лівий та правий бік від Дніпра. Тобто за ступенем схожості/відмінності Дніпро-Донський масив

пам'яток не може бути поставлений в один ряд, або на одну таксономічну сходинку, з трьома локальними групами Дніпро-Дністровського масиву, а, відтак, вони разом не можуть розглядатися, скажімо, в якості чотирьох локальних варіантів однієї бабинської культури. Оскільки ж локальні групи Дніпро-Прутського масиву пам'яток, з одного боку, а самі Дніпро-Донський і Дніпро-Прутський масиви – з іншого, мають бути розведені по двох різних таксономічних рівнях, виникає необхідність введення третього, найвищого таксономічного рангу групування, який би об'єднував обидва базові масиви бабинських старожитностей – Дніпро-Донський та Дніпро-Прутський. В якості такого й пропонується ввести поняття *культурного кола Бабине*. Ми свідомо утримались від вживання стосовно вищого рівня групування впровадженої ще радянською історіографією та широко вживаної до сьогодні (за інерцією) дефініції *культурно-історична спільнота* (КІС), оскільки остання є поняттям не стільки археологічним, скільки історичним або культурологічним [порівн.: **11**, с. 127; **760**, с. 35]. Оперуючи ж майже виключно археологічним матеріалом, ми, на відміну від представників позитивістського напрямку, не можемо сказати напевно, чи відповідає та або інша сукупність пам'яток певній соціально-історичній спільноті минулого і якій саме. До того ж метою цієї праці не є відтворення праісторії, бо це вимагає використання потужного комплексу різноманітних джерел. Вона передбачає лише вихід на рівень такої реконструкції з можливою попередньою розвідкою по окремих напрямках, що є більш “доступними” погляду дослідника викопної матеріальної культури.

Таким чином, у складі *культурного кола Бабине* вимальовується щонайменше дві археологічні культури, пойменовані за територіально-географічним принципом⁴ (у випадку появи придатних епонімів, ними можна замінити громіздкі назви): Дніпро-Донська і Дніпро-Прутська (рис. 1; 2). *Дніпро-Донська бабинська культура* (ДДБК) видається доволі цілісною. *Дніпро-Прутська бабинська культура* (ДПБК), навпаки, є неоднорідною і в її межах виділяються три локальні варіанти, що й утворюють нижчий рівень культурної таксономії: Дніпро-Дністровський, Дніпро-Бузький, Дністровсько-

Прутський. При цьому автор припускає, що з подальшими дослідженнями таксономічний ранг цих локальних угруповань може бути уточненим або зміненим, і вони, або деякі з них, цілком можуть перетворитися в окремі археологічні культури. Для гомогенної ДДБК перспектива “розпаду” є менш вірогідною, хоча певна локальна або локально-хронологічна специфіка в ній також має місце.

Крім названих структурних одиниць, в межах культурної області Бабіне виділяється декілька периферійних культурних груп, визначити характер і статус яких наразі не видається можливим у зв'язку з недостатньою їх дослідженістю.

1.3. Концепція

Визначивши методологічні принципи й методичний арсенал дисертаційного дослідження, сформулюємо його концептуальні засади, які оформились в результаті творчого осмислення й адаптації досягнень культурології, етнології, синергетики й теоретичної археології та їхньої екстраполяції на конкретні археологічні реалії розвиненого бронзового віку.

В дослідженні процесів культуригенези важливе значення останніми роками набула *синергетика* – міждисциплінарний напрямок досліджень, спрямований на виявлення універсальних закономірностей самоорганізації складних нелінійних систем різної природи, зокрема й людського суспільства [22; 485]. В рамках цього наукового напрямку, окрім іншого, запропоновані моделі ритмів і фаз культуригенези, які знаходять переконливі відповідності в археологічних матеріалах. Зокрема, сучасні знання щодо різних археологічних культур палеометалевої епохи дозволяють стверджувати загальну відповідність динаміки їх розвитку ідеалізованому алгоритму культуригенетичного циклу, що має наступний вигляд: *Підйом – Занепад – Відродження – Розквіт – Спрощення – Стагнація* [68, с. 38]; або: *Кумуляція й Синтез – Перепад і Концентрація – Відродження – Розквіт – Спрощення – Стабілізація – Стагнація* [69, с. 27]. Щоправда, археологія майже не

спроможна, в усякому разі поки що, виявити абсолютно всі фази запропонованих моделей, тому на практиці у працях дослідників фігурує лише частина з них (щонайменше класична тріада), хоча є їй варті уваги винятки [750].

Підступаючи до побудови концепції бабинської культурогенези, ми виходили з розуміння самої культурогенези в широкому сенсі, як процесу “всіх тих змін, що призводили до виникнення й становлення нових культурних утворень” [75, с. 66]. Основними об’єктами культурогенези є археологічна культура, а також щільно пов’язані з нею структури субкультурного (локальні варіанти, групи) й надкультурного (культурне коло, блок, провінція) рівня. При цьому основна увага приділялася тим варіантам культурних змін, що є найбільш типовими для бронзового віку: еволюція, трансформація, зміна в результаті міграції [75, с. 69-71]. За умов першого з них зазвичай спостерігається лише зміна етапів у розвитку однієї культури, а появи нової культури не відбувається. Два останні варіанти, як правило, супроводжуються утворенням нових культур і тому можуть розглядатися як можливі моделі бабинської культурогенези. Приміряючи ці моделі до об’єкту наших дослідів, ми виходили з тих об’єктивних обставин, що археологічний феномен Бабине має у своїй сутності щонайменше три складові – **а)** яскраво виражений *спадок* (опосередкований – ямний і прямиий – катакомбний) у антропологічному складі населення, матеріальній культурі й поховальних традиціях; **б)** не менш наочний *комплекс новацій* у поховальному обряді й матеріальній культурі, витоки яких відшукуються зовні (Кавказ, Карпато-Дунайщина); **в)** комплекс *інновацій*, що виник в результаті внутрішнього саморозвитку. Названі фактори натякають на те, що процес утворення культурного комплексу Бабине являв собою, по-перше, трансформацію попереднього місцевого підґрунтя, а по-друге, був викликаний не тільки або навіть не стільки її внутрішнім саморозвитком (т.зв. *спонтанна трансформація*), скільки зовнішнім впливом, поштовхом. Таким чином, процес бабинської культурогенези, з одного боку, вимальовується у формі *стимульованої трансформації*, “коли культурні

зміни відбуваються під дотичним впливом зовнішніх імпульсів, але без прямого запозичення” [17; 451, с. 7-8]. Однак у нашому випадку археологічні реалії демонструють не лише перетворення катакомбного культурного субстрату, а й сприйняття певних новацій–запозичень (як у чистому вигляді, так і у переробленому). Відтак можна стверджувати, що у випадку бабинського культуротворення, як це й буває зазвичай, мала місце стимульована трансформація не у чистому вигляді, а доповнена процесами та явищами *культурного синтезу, симбіозу й синкретизму* [455, с. 10].

З огляду на хронологічний пріоритет ДДБК по відношенню до всіх локальних варіантів ДПБК та периферійних бабинських груп, а також з урахуванням тієї обставини, що саме в ДДБК зародилися й оформилися ті елементи, які виступають загальним знаменником для всієї культурної області (перш за все кераміка з кутово-ялинковими композиціями, виконаними у прокреслено-багатоваликовій техніці, кістяні “пряжки”), можна стверджувати що бабинська культурогенеза носила *осередковий характер*. При цьому враховується, що серед осередків культурогенези слід чітко розрізняти *первинні й вторинні*. Первинні осередки культурогенези, як правило, характеризуються процесами *конвергенції*, тобто такими, що зародились в ході внутрішнього саморозвитку, незалежно від зовнішніх впливів. Вторинні ж осередки, навпаки, демонструють явища дивергентного характеру, що виникли в результаті сторонніх імпульсів [256, с. 9]. У нашому випадку *дніпро-донецький осередок бабинської культурогенези* виступає як вторинний, породжений імпульсами з боку одразу двох первинних осередків – *кавказького й карпато-дунайського*. Тут наша позиція дещо розходиться з уявленнями В.С. Бочкарьова, який виступив з надзвичайно плідною концепцією обумовленості розвитку бронзового віку Східної Європи впливами з боку трьох основних осередків культурогенези – *карпато-балканського (карпато-дунайського), кавказького й волго-уральського* [71; 72; 76]. Сутність розбіжності полягає в тім, що російський дослідник вважає за культурогенетичний осередок лише такий, що породив не окрему культуру, а цілий блок культур і зумовив

розвиток цілої епохи, скажімо середньої або пізньої бронзи. Відтак, він не схильний допускати існування будь-яких інших осередків культурогенези, крім виділених ним, пропонуючи називати первинні вогнища культуротворення окремих культур, якщо такі виділяються, їхнім *ядром* або *центром*. Оскільки ж автором осередків культурогенези до сьогодні не подано розгорнутого теоретичного обґрунтування самого базового поняття й похідних від нього дефініцій (щойно наведена позиція відома нам з особистого спілкування), ми вважаємо за можливе ввести своє – *вторинний осередок*, при цьому абсолютно не маючи на меті власноруч наплодити якомога більше таких осередків. До речі, цього не вдалося б зробити навіть за бажання, адже зовсім не кожна археологічна культура демонструє виразну територіально-хронологічну динаміку, яка б дозволила виділити її первинне вогнище та області вторинного, а тим більше третинного поширення. В нашому ж випадку мова йде про осередок, що породив не одну, а декілька культур бабинського кола. Поняття осередку (*центру*) передбачає наявність його оточення або *периферії*. Визначення периферії здійснювалося не лише за географічним принципом, а також з урахуванням того, щоб в оточуючих культурах проявлявся певний вплив з боку бабинського культуротворчого осередку, причому не будь-коли, а саме на етапі, синхронному ранньому Бабиному.

Неважко помітити стійкий зв'язок основних культурогенеруючих осередків Євразії з крупними центрами металовиробництва – алтайським, уральським, анатолійським, кавказьким, карпато-балканським, альпійським, піренейським тощо [71; 72, с. 25-26; 74, с. 21; 76, с. 19-20; 453, с. 82; 454, с. 259-263; 456, с. 140, 148, 150-152, 160; 758, с. 199-202; 762, с. 268-270]. Ця симптоматичність набуває особливого значення у зв'язку з тим, що практично у центрі бабинського осередку культурогенези знаходяться мідні родовища Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин, розробка яких розпочалася щонайменше за доби середньої бронзи і участь бабинської людності в цій справі вже достеменно задокументовано [112, с. 35]. Таким чином, перехрещення культуротворчих імпульсів з Кавказу й Карпато-Подунав'я саме

в Донецькому гірничо-металургійному центрі, а відтак у первинному осередку бабинської культурогенези, видається не просто невинним, а й навіть закономірним.

Ще одним надзвичайно значущим фактором бабинської культурогенези, як складової процесу деструкції блоку катакомбних культур, слід вважати масштабнішу за останні 6000 років палеоекологічну кризу (вкрай інтенсивна аридизація, континенталізація), що, за уточненими даними, припадає на початок середньосуббореального періоду (близько 4100-3900 рр. тому), себто на ранні етапи ДДБК [6; 159; 189; 320; 685]. Різке погіршення природнокліматичних умов, катастрофічні зміни оточуючого середовища, що розпочалися на пізньокатакомбному етапі, повинні були викликати пристосувальну реакцію з боку степових популяцій. Вимушена зміна господарсько-культурних типів, вочевидь, супроводжувалась переорієнтацією у сфері обмінних та культурних контактів, послабленням чи навіть розривом традиційних зв'язків. Враховуючи надзвичайно глибокий і масштабний (щонайменше загальноєвропейський) характер природної та ймовірної господарської катастрофи, серед її наслідків можна припускати й занепад чи навіть деструкцію потестарних структур (у нашому випадку пізньокатакомбних), а також духовну депресію, виходом з якої могла стати лише релігійно-ідеологічна революція, яка й мала місце на рубежі середньої-пізньої бронзи в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Майже у всьому своєму ареалі культури катакомбної області змінюються новими культурними утвореннями перехідної епохи від середньої до пізньої бронзи – двома бабинськими, воронезькою та лолінською культурами, криволуцьким культурним типом, прикубанською культурною групою. Простежений при цьому паралелізм, разом з фактором спорідненості нових культурних утворень (близькість катакомбних субстратів, спільні кавказький, а частково й карпато-дунайський культуротворчі імпульси), дозволяють застосувати по відношенню до останніх введене В.С. Бочкарьовим поняття *культурного блоку* [73] і розглядати їх в системі *блоку*

посткатакомбних культур [473], що існував якоюсь мірою рівночасно з культурами двох інших крупних євразійських блоків – *постшнурового* та *постабашевського* (т.зв. колісничних культур), виникнення яких пов'язано, відповідно, з карпато-дунайським і волго-уральським осередками культурогенези [402, с. 148-149]. Наголосимо, що вказана одночасність є найзагальнішою, а не абсолютною, оскільки ритми (імпульси) культурогенези трьох названих осередків, скоріш за все, характеризувалися певною асинхронністю.

Розгорнута аргументація викладених концептуальних положень, а також їх фактологічне наповнення будуть подані у наступних розділах дисертації, найбільш сконцентровано – в останньому.

Відповідно до наведеної методики й з урахуванням анонсованих попередніх результатів дослідження побудовані наступні частини праці. Спочатку подається всебічна характеристика виділених в межах культурного кола окремих бабинських культур з їхніми локальними варіантами, а також периферійних груп, далі проводиться зіставлення їх, визначається періодизація, відносна й абсолютна хронологія, а вже по тому здійснюється узагальнення та інтерпретація отриманих результатів з виходом на деякі аспекти культурно-історичних реконструкцій.

РОЗДІЛ 2

ДНІПРО-ДОНСЬКА БАБИНСЬКА КУЛЬТУРА

Східну половину культурної області Бабине займала Дніпро-Донська бабинська культура, що на сьогодні виступає доволі гомогенним, структурно цілісним і типологічно виразним археологічним утворенням зі своєю внутрішньою територіально-хронологічною динамікою, етапами розвитку та історичною долею. Даний розділ присвячено всебічній характеристиці культури та первинному джерелознавчому аналізу, які подаються за загальноновизнаною і неодноразово апробованою структурою.

2.1. Ареал

Область розповсюдження ДДБК визначається шляхом картографування поховальних пам'яток, оскільки, як зазначалося в попередньому розділі, за критерій виділення бабинських культур та їх варіантів були взяті розбіжності між локальними групами в поховальному обряді. Одразу підкреслимо, що займана нею територія не була постійною, а змінювалася в часі. Динаміку цих змін буде продемонстровано нижче, після обґрунтування внутрішньої періодизації культури. А розпочати доречно з визначення основного ареалу, що обумовив назву самого культурного утворення.

Дані картографування свідчать за те, що основний масив пам'яток ДДБК є зосередженим у степовій зоні поміж Дніпром, Сіверським Дінцем і Азовським морем (рис. 1; 2; 3; 3А-В). Втім, масовий характер поширення бабинських могильників у нижній течії Дону, аж до найбільшого зближення великих закрутів Дону й Волги, а також порівняно рідкісні їх знахідки в басейні лівобережних донських приток – Іловлі, Медведиці, Хопра – дозволяє припускати, що на сході бабинський ареал охоплював усе степове Доно-Донецьке межиріччя. У зв'язку з цим можна розділяти прогноз Е.С. Шарафутдінової, що за умов археологічних дослідів на теренах лівобережного

басейну Сіверського Дінця (Айдар, Деркул, Калитва, Бистра) і басейну Чиру, “ця біла пляма, швидше за все, заповниться бабинськими пам’ятками” (переклад мій – *Р.Л.*) [794, с. 57]. До речі, розкопки останніх років у північній половині Ростовської області підтверджують висловлені припущення. Саме тому культурну групу Бабине, що розглядається, коректніше було б називати не Дніпро-Донецькою, як це пропонують деякі дослідники, а саме Дніпро-Донською.

За окресленими межами основного ареалу ДДБК, очевидно, знаходилася так звана контактна зона з людністю криволуцького культурного типу, проникнення до якої бабинського населення, виходячи з нечисленності відповідних пам’яток, було епізодичним, короткочасним і навряд чи масовим. Втім, слабка археологічна дослідженість цих районів не дозволяє робити категоричні висновки щодо меж культурного ареалу, а також оцінки характеру проникнення носіїв бабинської культури на сусідні території.

Проте крайніми пунктами, що засвідчують інфільтрацію бабинського населення у східному й північно-східному напрямках на сьогодні можна вважати курганні могильники *Котлубань I, III, IV* в Доно-Волзькому межиріччі (Городищенський р-н Волгоградської обл.) [257, с. 30, рис. 1, 3; 787, рис. 3, 7, 9-11], *Барановський I* на верхній Іловлі (зал. ст. Петрів Вал, Камишинський р-н Волгоградської обл.) [671, с. 99, рис. 1, 2], *Бурлук I* в середній течії Медведиці (Котовський р-н Волгоградської обл.), можливо, *Пісковка I* у верхній течії Медведиці (Жириновський р-н Волгоградської обл.) [184, с. 9, 11], *Королі* на р. Бузулук в Прихопір’ї (Новоанненський р-н Волгоградської обл.) [446, с. 112, рис. 2, 16; 3, 1], *Підгірне II* і *Калач* на р. Підгірна (Воронезька обл.), *Висока Гора* неподалік від гирла Богучарки (Богучарській р-н Воронезької обл.) [65, с. 8, 10, рис. 7; 15, 5]. Південно-східні ж межі бабинського ареалу (або інфільтрації) знаходилися в лівобережному басейні Нижнього Дону і на даний час можуть бути окреслені наступними курганними могильниками: *Жутове I* на р. Єсауловський Аксай (Октябрський р-н Волгоградської обл.) [787, с. 28, 31, рис. 1, 12]; можливо, *Спірний IV* у

порубіжжі Верхнього й Нижнього Сала (Заветненський р-н Ростовської обл.) [1102]; Ребричанський II і Кам'яний II на правобережжі Середнього Маничу (Пролетарський р-н Ростовської обл.) [537, с. 98, рис. 2, 4-5; 608, рис. 3, 21-22]; можливо, Південний та Північний II в лівобережному порубіжжі Середнього й Нижнього Маничу [787, с. 31, рис. 2, 12, 14, 20], а також Новопалестинський I на лівобережжі Єгорлика (Піщанокпський р-н Ростовської обл.) [137, с. 154, рис. 2, 2].

Північні межі ДДБК визначити досить складно, головним чином з причини слабкої археологічної вивченості лісостепових областей сучасної Лівобережної України та суміжних областей Російської Федерації. Виходячи з матеріалів могильників, до ареалу Бабине входив лівобережний басейн Сіверського Дінця в межах Луганської та Харківської областей, а також лісостепове Дніпро-Донецьке межиріччя в межах Харківської та Полтавської областей. Крайніми північними пунктами тут поки можна вважати наступні могильники (зі сходу на захід продовжують ланцюжок від вищезазначеного могильника Висока Гора): Манькове V у верхів'ях Калитви (Чертковський р-н Ростовської обл.) [536, с. 47-52, рис. 15, 1], Зарічне і Лимарівка у верхніх течіях Комишної та Деркула (відповідно, Міловський та Біловодський р-ни Луганської обл.) [657], Дьомине-Олександрівка в середньому Поосколлі (Троїцький р-н Луганської обл.) [173], Єгорівка I в Осколо-Донецькому межиріччі (Куп'янській р-н Харківської обл.) [55, рис. 50, 5-7], можливо, Лихачівка на Середній Ворсклі (Котелевській р-н Полтавської обл.) [482, с. 303] і Михайлики на лівобережжі Середнього Псла (Полтавський р-н і обл.) [426].

При визначенні північного кордону культури слід враховувати й ту обставину, що за даними поховальних пам'яток її ареал вимальовується меншим, ніж його окреслюють поселення. Так, бабинські поселення відомі у горішній течії Сіверського Дінця, у верхів'ях Уди, на ділянці Верхньої Ворскли, у верхів'ях Сули (рис. 4; 4Б), тобто дещо північніше кордону, проведеного по крайніх у цьому напрямі могильниках. Однак поселенські матеріали не є діагностичними в сенсі локально-культурної диференціації, а

тому на їхніх матеріалах ми не можемо впевнено визначити, носіями яких бабинських культур/груп, інакше, носіями яких поховальних традицій залишені ці поселення. Тому можемо лише припускати, що найближчі з півночі до могильників ДДБК поселення також належать до цієї культури, а її кордони можна відповідним чином відсунути в басейни верхніх течій Сіверського Дінця та лівобережних дніпровських приток – Ворскли, Псла й Сули.

Західний кордон ДДБК в Лівобережному українському лісостепу вимальовується дещо далі за Ворсклу, яка свого часу визначалася С.С. Березанською в якості рубежу східного варіанту КБК [45, с. 23]. Наразі таким рубежом можна вважати Псел, на правобережжі якого й далі на захід пам'ятки ДДБК поки що не відомі [378, с. 9].

Природною південною межею ДДБК є узбережжя Азовського моря. Кримський півострів, вочевидь, вже не входив до основного ареалу цієї культури, проте поодинокі її пам'ятки там, здається, відомі. До їх числа, хоча й з деяким застереженням, віднесені лише чотири комплекси: *Далеке 8/1*⁵, *Дальнє 1/1*, *Лугове 3/3*, *Солдатове 4/7* [302, с. 39, рис. 27, 9, 10; с. 89, рис. 59, 3, 5; 303, с. 39, рис. 17, 16; с. 99, рис. 50, 2, 4].

Незважаючи на те, що основний масив пам'яток ДДБК знаходиться на схід від Дніпра, степове Дніпровське Правобережжя також входило до ареалу цієї культури, будучи його західною периферією. Таке твердження є вірним, принаймні, для області, що охоплює басейни правобережних дніпровських приток – Мокрої Сури, Комишуватої Сури, Томаківки, Солоної, Базавлука й Кам'янки. Порівняно нечисленні пам'ятки ДДБК, що відомі далі на захід (від Пониззя Дніпра та Інгульця, уздовж узбережжя Чорного моря, до Південного Бугу і пониззя Дністра), знаходяться вже за межами області суцільного розселення відповідних популяцій і, судячи з наявних даних, є проявом інфільтрації дніпро-донських бабинських груп з Нижньої Наддніпряни до Північно-Західного Причорномор'я. Цей аспект предметно буде розглянутий в останньому розділі.

2.2. Поховальні пам'ятки

2.2.1. Курганне будівництво та архітектура

Нинішній стан джерельної бази, як вже зазначалося, зумовлює ту об'єктивну обставину, що основним джерелом дослідження старожитностей ДДБК виступають матеріали поховальних пам'яток, меншою мірою – поселення. Поховальні пам'ятки представлені переважно курганными могильниками і невеличкою кількістю безкурганних – ґрунтових. Комплекси ДДБК походять з 592 курганних могильників (включаючи одиночні кургани). Зосереджені вони у 781 курганному насипі. Загальна чисельність відомих нам поховань складає 1140 комплексів. З урахуванням різного ступеня збереженості пам'яток, а також якості їх розкопок і документованості, інформативність джерел є неоднаковою, а тому надалі для здійснення тих чи інших статистичних підрахунків використовувалися дещо менші вибірки.

Без перебільшення, з ДДБК пов'язаний початок якісно нового етапу в курганному будівництві Причорноморських степів, етапу, що хронологічно охоплює не тільки період переходу від середньої до пізньої бронзи, але й першу фазу пізньобронзового віку, на яку в Дніпро-Донському регіоні припадає час існування бережнівсько-маївської зрубної культури.

Безпосередньо передуючий культурі Бабине катакомбний період характеризувався досить низькими показниками курганного будівництва, властивими багатьом пізньокатакомбним групам Причорномор'я і Приазов'я – середньодонській (харківсько-воронезькій), бахмутській, західноманицькій, дніпроазовській (інгульській) [86, с. 31, 60, 79; 107, с. 405, 413; 547, с. 13-14; 646, с. 72-73, 110; 681, с. 57, 79, 88, 100]. ДДБК ж відкриває нову добу, для якої, поряд з іншими “рисами космополітизму”, стало характерним зведення власних курганів на противагу катакомбній традиції використання більш ранніх насипів [521, с. 76-77]. На чому ж ґрунтуються такі висновки?

По-перше, вони базуються на таких статистичних даних: з масиву поховань, для яких достеменно встановлено стратиграфічну позицію (515 комплексів), 55% (282 поховання) – були основними в курганах, 24% (123

поховання) – будучи впускними, супроводжувалися досипками, і лише 21% (110 комплексів) – були впусканнями без досипок. Таким чином, з 79% поховань ДДБК пов'язана практика зведення самостійних курганних насипів і досипок (з урахуванням поховань з невизначеною стратиграфічною позицією, цей показник зменшується до 39,8%). Примітно, що для раннього горизонту ДДБК Донеччини, цей показник виявляється ще вищим. Свого часу І.О. Післарій навіть наголошував, що на території Донбасу “кожному похованню культури багатоваликової кераміки відповідає або окремий курган або значна досипка до існуючого раніше курганного насипу” (переклад мій – *Р.Л.*) [547, 13]. Попри надмірну абсолютизацію даного висновку, зазначимо, що практика курганного будівництва у вказаному регіоні зафіксована майже для 90% ранньобабинських поховань [356, с. 81; 390, с. 166]. Вельми показовим є й те, що з пам'ятками Дніпро-Донської області Бабине пов'язано 83% курганних насипів і досипок, відомих у всьому бабинському ареалі від Нижнього Дунаю до Нижньої Волги [406, с. 18; 408, с. 30].

Насиченість курганних насипів бабинськими похованнями є невеликою (табл. 2.2). Середній показник складає 1,46 поховання на курган (надалі – п/к), що засвідчує більше індивідуалістичний, а не колективістський принцип використання курганних насипів для захоронень. Втім, окремі насипи включали до 5 поховань (Великий Суходіл к. 2-3, Молодогвардійськ к. 2, Привілля к. 11, Пришиб к. 2 Луганської обл.; Запорожець к. 1 Донецької обл.), 6 поховань (Крутенький I к. 2-3 Ростовської обл.; Терни II к. 4 Дніпропетровської обл.), 7 поховань (Керчик к. 4-8; Ріпний I к. 7 Ростовської обл.), 9 поховань (Губиниха II к. 3 Дніпропетровської обл.), 10 поховань (Преображенка II к. 1-2 Дніпропетровської обл.) і одного разу навіть 12 (Михайлики Полтавської обл.). Практично всі з них представляли різновиди овальних і довгих курганів. Наголосимо для порівняння, що наведені цифри виявляються нижчими за відповідні показники по степових варіантах ДДБК, для яких типовим було влаштування на поверхні курганів колективних цвинтарів.

Важливою характеристикою, що доповнює уявлення щодо масштабів курганного будівництва, є розміри самостійних насипів і досипок. Уяву про ці параметри дають дві діаграми (рис. 5; 6). Оскільки форма курганних насипів та досипок в плані була не тільки круглою, а й овальною та інших абрисів, їх розміри на діаграмі подано не за діаметром, а за довжиною й шириною (круглі насипи на полі діаграми утворюють чіткий діагональний ряд). Всього на полігон нанесено дані щодо 171 споруди. Як видно за скупченням крапок, розміри основної маси насипів знаходилися в межах 10-30 м, що дозволяє вважати цей діапазон стандартним. Лише півтора десятки споруд перевищували ці показники, демонструючи максимальні розміри 55×40 м, 50×40 м, 52×30 м.

Дані щодо висот насипів і потужності досипок (загалом 255 споруд) містить гістограма (рис. 6). Вказані параметри варіюють в межах 0,2-3,6 м. Втім, 57% всіх врахованих насипів (145 споруд) мали потужність до 1 м включно. Ще 34,5% насипів (88) мали висоту від 1 до 2 м включно. Як показує вигин окресленої гістограмою параболи, кількість споруд висотою понад 2 м помітно скорочується (17 випадків або 6,6%), а заввишки 3 м – вимірюється одиницями (5 випадків або 1,9%). Відзначимо, що найбільші досипки перекиваються поховання, що відносяться до групи комплексів Наддніпрянщини й Правобережної України з особливим типом керамічного посуду – корчами [382].

По-друге, відмінною рисою курганного будівництва ДДБК слід визнати якісні новації в самій курганній архітектурі. Мабуть, яскравіше за все виявилися вони в таких, майже невідомих у попередні епохи, формах, як зведення *довгих могил* шляхом багаторазової однобічної або діаметрально-двобічної добудови досипками, а також шляхом зведення об'єднуючих досипок. Якщо говорити про найбільш показові приклади, то серед пам'яток, розкопаних в межах Ростовської, Луганської, Донецької, Запорізької, Дніпропетровської та Полтавської областей, можна виділити не менше півтора десятків курганних споруд, внутрішня архітектоніка яких включала від трьох

до шести будівельних горизонтів, пов'язаних виключно з бабинськими комплексами. Серед них назвемо: Губиниха II к. 3 (насип + 5 досипок), Ріпний I к. 7 (5 досипок), Преображенка II к. 1-2 (2 насипи + 4 досипки), Пришиб к. 2 (3 насипи + 2 досипки), Великий Суходіл к. 2/3 (2 насипи + 3 досипки), Молодогвардійськ к. 2 (2 насипи + 3 досипки), Запорожець к. 1 (3 насипи + досипка), Привілля к. 13 (3 насипи), Македонове к. 1 (3 досипки), Хамуш-Оба к. 2 (2 насипи + досипка), Гнаровське к. 1 (2 насипи + досипка), Новогупалівка I к. 1 (2 насипи + досипка), Михайлики (насип + 3 досипки), Нижня Бараниківка к. 5 (насип + 2 досипки) та інші. А вже десятками обчислюються кургани з однією–двома подовжуючими досипками.

Наявний корпус джерел дозволяє зробити систематизацію бабинських курганів зі складною архітектурою, серед яких більшість належить до категорії т.зв. *довгих могил*. Аналіз стратиграфії та планіграфії курганів, де простежено будівельницьку діяльність бабинського населення, дозволив виділити два основних способи створення видовжених насипів: 1) шляхом одно- чи двобічних досипок вже існуючих могил; 2) шляхом об'єднання досипкою розташованих по сусідству курганів. Виходячи з цього, досипки першого типу пропонується називати *подовжуючими*, а другого типу – *об'єднуючими*⁶. Розглянемо по чергово обидва способи спорудження довгих могил. Перш ніж перейти до цього, зазначимо, що нерівнозначний ступінь інформативності джерел не дозволив чітко класифікувати всі залучені до аналізу кургани, а тому деякі випадки не увійшли до складу тих чи інших статистичних груп.

П о д о в ж у ю ч і д о с и п к и. Серед нашої вибірки такого типу досипки зафіксовані у 67 курганах. Можна виділити декілька їх варіантів.

Варіант А характеризує випадки, коли бабинське поховання здійснювалося за межами або на схилі (в полі) вже існуючого насипу і супроводжувалося локальною досипкою, яка робила утворений в такий спосіб новий курган видовженим у бік зведеної досипки. Приклади такого роду демонструють наступні споруди: Воскресенка-I к.2 Херсонської обл., Бузівка-XXII к. 2, Вербки-II к. 3, Новоіванівка-II к. 2, Соколове-III к. 2

Дніпропетровської обл., Жовтневе-II к. 5 Запорізької обл., Македонове к. 1, Плотина кк. 7 і 8, Паськове к. 10, Пришиб к. 2, Царівка к. 1, Цимлянка-I к. 1 Луганської обл. (рис. 7, 1) [161; 448, с. 8, рис. 6; 548, рис. 3, 2; 884; 925; 975; 982; 1023; 1041; 1073]. В якості прикладу надамо опис одного з них у примітках⁷.

Варіант Б пов'язаний з нечисленними випадками, коли бабинське поховання здійснювалося за межами існуючого насипу, а супроводжуюча його досипка, як правило значних розмірів, не тільки подовжувала, а й повністю перекривала більш ранній курган. Такий варіант добудови насипу демонструють наступні кургани: Жемчужне-I к. 2, Личкове-II к. 3 Дніпропетровської обл., Ударник к. 3 Донецької обл., Керчик к. 16 Ростовської обл. (рис. 7, 2) [448, рис. 38; 981; 557; 729, с. 18-21, рис. 37-40]. Зразок подібної споруди описано у примітках⁸.

Відомі й випадки, коли довгі могили склалися з кількох подовжуючих досипок. При цьому означені досипки могли бути як однобічними, так і двобічними, а, відповідно, видовжувати насип в одному чи в двох протилежних напрямках. Свого часу І.О. Післарій визначив такий спосіб спорудження довгих могил в якості характерної риси курганного будівництва носіїв бабинської культури [548, с. 53-54]. Однак, заради справедливості, треба відмітити, що у чистому вигляді такий спосіб нарощення насипу виключно бабинським населенням трапляється досить рідко і, як правило, доповнюється іншими архітектурними варіантами спорудження довгих могил, зокрема об'єднуючими досипками. Зразки подібних архітектурних рішень дають такі пам'ятки, як Великий Суходіл к. 2/3 Луганської обл. та Губиниха-II к. 3 Дніпропетровської обл. (рис. 8, 1) [548, рис. 2; 282]⁹.

Об'єднуючі досипки. З наявних у нашому розпорядженні матеріалів вдалося виділити 28 курганів (32,5%), які включали пов'язані з бабинськими комплексами об'єднуючі досипки. Серед найбільш наочних наведемо такі: Верхня Маївка-III к. 8, Прядівка-VI к. 2, Чкалівка-IV к. 5, Широке-II к. 1 Дніпропетровської обл., Велика Білозерка к. 21 Запорізької

обл., Ребриківка-II к. 1 Ростовської обл. [968; 973; 292, с. 32, рис. 10, 5; 282; 1073; 570, с. 274-291]. За приклад у примітках розібрано ситуацію, простежену в Широківському могильнику¹⁰.

Як зазначалося вище, частина досліджуваних курганів у своїй внутрішній структурі одночасно включала разом подовжуючі й об'єднуючі досипки. Серед такого роду споруд назвемо декілька могил, що характеризуються досить складною архітектурою: Михайлики Полтавської обл., Преображенка-II кк. 1-2, Терни-II к. 4 Дніпропетровської обл., Гнаровське к. 1 Запорізької обл., Молодогвардійськ к. 2, Нижня Бараниківка к. 5 Луганської обл., Ріпний I к. 7 Ростовської обл. [426; 987; 288, с. 26-32; 1074; 98, с. 192-208; 170]. У примітках детально розв'язується архітектоніка найвидатніших пам'яток подібного роду¹¹.

Завершуючи характеристику довгих могил і курганів зі складною архітектурою, зазначимо, що практика їх зведення була характерною практично для всього первинного ареалу ДДБК, про що свідчить досить рівномірне розповсюдження таких споруд в межах Азово-Дніпро-Донського регіону (рис. 11).

З ДДБК пов'язана ще одна новація в курганному будівництві, яка, щоправда, носить локально-географічний характер. Мається на увазі доволі унікальна *кам'яна архітектура*, що, з одного боку може бути розцінена як відродження давніх традицій енеолітичного–ранньобронзового часу, а з іншого, безсумнівно, представляє собою якісно нове і невідоме в попередні епохи явище, що мало історичну перспективу і продовження в середовищі бережнівсько-маївської зрубної культури.

Із загального масиву курганів, в яких достеменно зафіксовані насипи над основними й досипки над впускними похованнями ДДБК (445), вдалося виділити лише 29, архітектура яких включала різноманітні кам'яні споруди, зведені бабинським населенням. Загальна інформація щодо них зведена до табл. 2.1. Досліджені конструкції можна розділити на 4 типи: кромлехи, панцери, кам'яні кургани, кам'яні викладки [384].

1. *Кромлехи*. До цього типу віднесені 12 конструкцій, які майже завжди пов'язані з основними похованнями. Як правило, кільцеві кромлехи виконували функцію елемента, що укріплює ґрунтовий насип, і представляли собою облицювання кам'яними плитами в 1-2 шари курганного насипу по периметру. Діаметр таких кілець безпосередньо залежав від розмірів ґрунтових насипів і коливався в межах 7-19 м (в одному випадку – 44 м), ширина 1,4-4,0 м. Деякі кургани мали по 2-3 такі кромлехи, що були розташовані концентрично і, вочевидь, відбивали етапи спорудження насипів: Кічкас-ІІ к. 7а, Шахтарськ к. 9, Беєва Могила, Степове к. 2, Самарський-ІІ к. 2 (рис. 13) [783, рис. 23; 1124, табл. 17, 3; 18; 20, 1; 557, с. 82, 85, рис. 46; 884; 339]. Відомі й інші різновиди конструкцій. Деякі з них мали вигляд огорожі з вертикально вкопаних брил (Кринички-ІІ к. 2) [1063]. В інших ця огорожа доповнювалася підсипкою дрібного каміння з її внутрішнього боку (Самарський-ІІ к. 2) [339, с. 112, табл. LXXXVIII; LXXXIX, 1]. В одному випадку польова документація фіксує в кургані справжню кам'яну стіну діаметром 13 м, шириною понад 1,5 м, за висоти 1,7 м, складену з плаского пісковика (Коробкіне к. 6) [881]. Втім, низький загальний рівень розкопок і графічної фіксації викликає сумнів щодо її адекватності реальному археологічному об'єкту.

2. *Панцири*. Цей конструктивний елемент також укріплював ґрунтовий насип, однак не лише по периметру, а й по всій поверхні. Відомо 8 курганів зі спорудами такого типу (рис. 13; 16). Причому в двох випадках вони пов'язані не з основними, а впускними похованнями. Зазвичай панцир являв собою конструкцію у вигляді щільно укладених, іноді внапуск, в 1-4 шари, плит і дрібного каміння, що перекривала всю поверхню насипу або досипки. В окремих курганах на поверхні траплялося лише рідке накидання каміння, яке, у випадках розорювання насипів, може являти собою рештки зруйнованого панцира (рис. 13, 3) [123]. Розміри панцирів, зазвичай, відповідають насипам, що під ними знаходяться: діаметри коливаються від 6 м до 16 м, одного разу зафіксовано споруду діаметром 40 м.

3. *Кам'яні кургани*. Такі споруди досліджені у 8 курганних насипах, завжди пов'язані з основними похованнями. Найбільш простий варіант подібних споруд – це зведений на давньому горизонті з каменю (каменю й ґрунту, іноді з використанням дерева) курганчик, що й виконував функцію надмогильної споруди (Великий Суходіл 2-3/7; Високе 2/1) [548, с. 54, рис. 2; 1027]. Але у більшості випадків кам'яний первинний курганчик додатково перекривався ґрунтовим насипом більших розмірів. Тобто, надмогильна споруда зводилася у два етапи: спочатку з каміння, а далі з ґрунту. Деякі довгі могили містили по 2-3 основні поховання, кожне з яких було перекрито кам'яним курганчиком-закладом (рис. 14) [318, с. 66, рис. 2; 548, с. 53-54, рис. 1]. Форма розглядуваних споруд доволі різноманітна і не тільки напівсфероїдна. Остання трапилася у 8 випадках. Розміри у плані таких округло-овальних конструкцій коливалися в межах 3,5-8,8 м, висоти – від 0,45 м до 1,2 м. В одній довгій могилі над трьома основними похованнями зафіксовані кам'яні споруди складних конфігурацій розмірами 9,5×6,5 м, 13,5×9 м, 11,5×8,5 м і висотою до 1 м (Привілля к. 13) [548, с. 53, 54. рис. 1]. У половині випадків в конструкції споруд 3-го типу відзначається використання дерева – колод, плах тощо [318, с. 66; 548, с. 54, 63, рис. 1]. Нагадаємо, що разом з каменем дерево застосовувалося також при спорудженні облицювань ґрунтових підсіпок. Якщо ж врахувати, що на Донеччині відомі бабинські кургани, ґрунтові насипи яких обкладені лише деревом [548, с. 53], то використання цього матеріалу в курганному будівництві даного регіону можна вважати не винятковим явищем.

4. *Кам'яні закладки*. За конструктивними особливостями ці споруди наближені до кам'яних курганів-закладів, відрізняючись від останніх тим, що вони безпосередньо не перекривали поховання, а тому не виконували функцію власне надмогильних споруд. Разом з тим, дані конструкції також пов'язані з основними похованнями курганів, зводилися на підкурганному майданчику й перекривалися ґрунтовим насипом. Нам відомо 6 подібних

споруд, що походять з п'яти курганів. Серед них можна виділити два конструктивні різновиди.

4-А. Дугоподібні в плані викладки з каміння довжиною $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{3}$ кільця, що частково оточували поховання, розміщені в центрі. Виразний приклад такої споруди дає курган 9 Шахтарського могильника в Донбасі, де кам'яна дуга довжиною 9 м, шириною в основі до 1,8 м і висотою 0,7 м була викладена на давньому горизонті з плит пісковика і частково оточувала кам'яний курганчик аналогічної конструкції (діаметр 7,1 м, висота 1,2 м), зведений над основним пох. 4 (рис. 15) [1125, с. 28, табл. 20, 1]. В ряді випадків такі оточуючі дуги представляли собою ґрунтові вали, укріплені кам'яним панцирем: Дар'їно-Єрмаківка 1/1, Пришиб 2/32, Привілля 11/11 (рис. 12, 1; 13). У зв'язку з наведеними прикладами звернемо увагу на семантично тотожну споруду підковоподібної форми діаметром близько 12 м, зведену у вигляді дернового валу шириною 4 м і висотою до 0,9 м над основним бабинським пох. 4 кургану 3 могильника Сміле на Луганщині [923]. Загалом наявні дані дозволяють виділяти валоподібні споруди з різних будівельних матеріалів в якості особливого різновиду курганної архітектури Донецького регіону.

4-Б. У складі другої групи умовно об'єднано дві крупні споруди, досліджені в кургані 2 (східна частина) поблизу с. Пришиб на Луганщині [161, с. 49, рис. 1, 2], а також в кургані 1 біля с. Високе на Донеччині [1027]. В останньому випадку вдалося зафіксувати складну за конфігурацією та рельєфом конструкцію розмірами 26×14 м і висотою до 0,75 м, викладену з пісковика на давньому горизонті. Зверху ця кам'яна накидка була перекрита дерев'яною спорудою, що складалася з багатьох упорядковано й щільно укладених колод чи плах довжиною не більше метра, а також вертикальних стовпів, призначення яких залишилося незрозумілим (рис. 16, 3). Втім, культурно-хронологічне визначення описаної споруди потребує уточнення.

Картографування курганів з кам'яною архітектурою засвідчує, що вони представляють собою явище вузько локальне, оскільки зосереджені майже виключно в межах Донецького кряжу та суміжних районів Правобережного

Подонців'я та Північного Приазов'я (рис. 12). Одиначні кургани, що містять лише конструкції 1 і 2 типів, відомі у Дніпровському Надпоріжжі [497, с. 64]. Таким чином, кургани з кам'яною архітектурою чітко приурочені до певних геологічних зон, а саме тих, де відомі в достатній кількості відкриті виходи каменю. Причому ця обумовленість наочно проявляється у виборі будівельного матеріалу: в курганах Донецького кряжу він представлений пісковиком, на правобережжі Сіверського Дінця, в смузі крейдяних відкладень, – вапняком та мергелем, у Приазов'ї – черепашиком і вапняком, у Дніпровському Надпоріжжі – гранітом і вапняком (див. табл. 2.1).

Говорячи про інші новації в курганному будівництві й архітектурі бабинських племен, треба відзначити також істотні зміни, що відбулися у практиці підготовки й оформленні підкурганних майданчиків. Ця підготовка подекуди супроводжувалася вибіркою або досипанням ґрунту на давньому горизонті, глиняною обмазкою або вкриванням рослинним настилом, викопуванням жертвних ям (бофрів) з подальшим заповненням їх частинами туш домашньої худоби, розміщенням на майданчиках особливих решток жертвних або супроводжуваних тварин (шкур чи опудал), розведенням багать, встановленням дерев'яних статуй. Сюди ж слід додати сліди тризн та інших ритуальних дій, що фіксуються у вигляді знахідок цілих або розбитих глиняних посудин, кісток тварин і риб, мушель, уламків кременю та кам'яних знарядь [177, с. 355-356, рис. 95; 228, с. 51-53; 286, с. 11; 288, с. 24-25; 606]. Дещо подібне інколи трапляється в курганах попередніх епох, починаючи від енеоліту, однак за кількісними та якісними показниками воно просто не може бути поставлене в один ряд з практикою курганного будівництва ДДБК. Як буде показано в наступному розділі, за характеристиками курганної традиції з ДДБК неможливо зіставити й сусідню ДПБК, як загалом, так і за окремими її локальними варіантами [406, с. 20-21; 408, с. 32-33].

Особливо слід зупинитися на розміщенні поховань в кургані. Для основних поховань, як і в попередні епохи, характерним є розташування могили по центру курганного насипу, іноді з деяким зсувом. Впускні ж

могили, для яких передбачалося зведення досипок, як правило, розміщувалися на схилі або біля підніжжя попереднього насипу. Причому дуже часто при цьому вибиралася західна або східна пола стародавнього кургану, щоб подальше зведення досипок забезпечило подовження кургану саме в широтному напрямі. Якщо подібне одnobічне або двобічне добудовування досипками здійснювалося неодноразово, то пов'язані з ними бабинські поховання завжди розміщувалися строго або майже в ряд, утворюючи, таким чином, довгу вісь кургану (рис. 6, 1-3; 7, 2; 8) [280, т. I, с. 196-197; 548, с. 54].

У тих же випадках, коли формування довгої могили нормами не передбачалося, бабинські впускні поховання (як з досипками, так і без них) мали інший принцип розміщення в межах курганного насипу. Дотепер це правило ще не було виявлене дослідниками. Втім, на особливість локалізації в курганах одиничних поховань, що поєднували в обряді пізньокатакомбні та бабинські риси й тяжіли до північно-західного сектору, яким вказував С.Н. Братченко, відзначаючи, що “для їх надійного культурно-хронологічного визначення є необхідним серійний розгляд” [93, с. 62]. Такий серійний розгляд був здійснений автором дисертації. Метою його передбачалося виявлення тенденцій локалізації впускних поховань ДДБК. Суть проведеної роботи полягала у створенні акумулятивного планіграфічного полігону, на який наносилися впускні бабинські поховання з усіх наявних в нашому розпорядженні курганів. При формуванні полігону дотримувалася принцип збереження єдиної для всіх поховань радіальної градусної сітки й масштабу: розміщення кожної могили здійснювалося відносно до центру того насипу, який існував на момент його впуску, а не по відношенню до репера, встановленого на момент розкопок. Зрозуміло, здійсненню цієї роботи передувала копіткий розбір стратиграфії багатьох десятків курганів. У результаті, на полігон було нанесено понад сотню поховань¹². Зведення всіх доступних даних на єдиний планиграфічний полігон продемонструвало дуже стійку тенденцію, згідно якої впускні поховання ДДБК майже завжди розміщалися в північній половині кургану (рис. 17).

2.2.2. Поховальний обряд

Окрім наведених вище даних щодо курганного будівництва, для характеристики поховальної практики носіїв ДДБК суттєве значення мають свідчення стосовно способу поховання небіжчиків, уявлення щодо якого дають різновиди могильних споруд і способи поводження з останками небіжчика.

М о г и л ь н і с п о р у д и представлені декількома типами, що демонструють як локальні тенденції, так і певну хронологічну динаміку. Тип споруди вдалося більш-менш повно визначити у $\frac{2}{3}$ випадків (67,5% поховань).

Найпоширенішим у кількісному, тереновому та хронологічному відношеннях типом могили була **грунтова яма**, виявлена у 530 випадках (68,6% від загальної кількості поховань з достовірно зафіксованим типом поховальної споруди). Оскільки тип споруди зазвичай не простежується для поховань в насипу курганів, з великою долею вірогідності можна припускати, що частіше то були ями, а тому питома вага цих конструкцій має бути значно більшою. Типовою для ДДБК можна вважати яму прямокутної в плані форми з різним ступенем закругленості кутів. Помічено, що для раннього хронологічного горизонту були характерними ями з коефіцієнтом співвідношення довжини до ширини близьким 1.1-1.5, а для пізніх горизонтів цей показник збільшився до 1.7-2.0, що свідчить про тенденцію до видовження пропорцій поховальної споруди. У похованнях пізніх горизонтів втрачається й чіткість геометричних контурів ям, внаслідок чого з прямокутних вони перетворюються на підовальні. Розміри звичайних ям невеликі і, з урахуванням вікової градації, розраховані на зібганий стан померлих. Великими навіть для дорослих можна вважати могили близько й більші за 2 м. В якості прикладу крупних ям наведемо такі: 3,55×2,6 м (Беева Могила п. 3, Донецька обл.), 3,18×1,89 м (Новополтавка 4/1, Донецька обл.), 3,0×2,6 м (Чкалове IV 5/3, Дніпропетровська обл.), 3,0×1,8 м (Юр'ївка XI 1/8, Дніпропетровська обл.), 2,9×2,3 м (Олександрівка 1/10, Луганська обл.), 2,72×1,95 м (Миколаївка-71 5/2, Луганська обл.). Типовою глибиною ям можна вважати 0,5-1,0 м, хоча трапляються ями менш і більш глибокі (0,3-1,8 м).

Нерідко крупні ями, а іноді й середні, мають виступи або заплічки уздовж всіх або тільки поздовжніх стін. Перекривалися ями найчастіше деревом (зафіксовано для 175 могил), рідко – каменем (43), ще рідше – деревом і каменем одночасно (19).

Показово, що в могилах трапляються додаткові конструкції у вигляді **дерев'яних рам**, що виконували функцію труни (рис. 20). В ДДБК нам відомо 199 таких конструкцій (25,7% від поховань з визначеним типом могили). Як правило, рама збиралася з широких товстих дошок і встановлювалася на долівку ями або в спеціальні жолоби-заглиблення на дні, що іноді зветься канавками. Трапляються різні способи з'єднання конструкції на кутках: впритул, в паз. Зрідка рама закріплювалася на дні дерев'яними розпорами з обрубків дошок, милицями або вбитими в долівку стовпчиками. Перекриття зазвичай представлено щільно підігнаними дошками, дуже рідко укладеними в два шари, іноді доповненими корою та очеретом. Підкреслимо, що в перекритті поховальних камер, будь-то яма або рама, майже завжди дерев'яні дошки укладалися поперек поздовжньої вісі (222 випадки або 90,6%), тоді як поздовжнє положення трапляється надто рідко (14 випадків або 5,7%). Загальна статистика за типами перекриттів міститься в табл. 2.3. Ця додаткова інформація з перекриттів ям має не лише формальне значення, але й певне культурно діагностуюче, бо решту регіональних груп бабинського кола характеризують інші тенденції.

Побутування дерев'яних рамних конструкцій, всупереч існуючій думці, не обмежується виключно раннім горизонтом культури Бабине, хоча основна їх кількість припадає саме на цей період, що простежено за матеріалами Лівобережного Дніпровського передстепу, Сіверськодонецчини та Дністровсько-Прутського межиріччя [277, с. 17; 546; 623, с. 144, 146; 394, с. 61]. Стратиграфічні спостереження по курганах Донеччини дали підставу О.Р. Дубовській для висновку, що найдавнішими в цьому регіоні є бабинські поховання в ямах, які нібито завжди передують рамним конструкціям, за відсутності зворотної стратиграфії [206]. Подібна ж думка висловлювалася і

С.С. Березанською [48, с. 29]. Як буде доведено далі у розділі 5, такий висновок був дещо передчасним, оскільки ґрунтувався на кількісно й територіально обмеженій джерельній базі. Насправді, ями та ями з рамами правили за могильні споруди одночасно, починаючи від самого початку існування бабинської культури. Нечисленні рамні конструкції трапилися в достеменно пізніх похованнях ДДБК (за нашими даними – 14 комплексів, з яких 4 супроводжувалися пізніми типами кістяних медальйонів-пряжок).

Показово, що в області Дніпро-Донського межиріччя дерев'яні гробниці трапляються нерівномірно (рис. 19): основний їх масив зосереджено в південній лісостеповій – північній степовій підзонах, значно менше – в південній степовій смузі Північного Приазов'я, що, швидше за все, пояснюється географічним фактором – неоднаковою доступністю деревини в різних природних зонах [394, с. 59, рис. 1]. Чомусь абсолютно відсутні рамні конструкції в бабинських похованнях Нижньої Донщини. Наразі існує достатньо підстав вважати дерев'яні рамні конструкції характерною рисою саме ДДБК, її своєрідною візитівкою. За межами цієї культури, наприклад в ДПБК, трапляються поодинокі, й до того ж модифіковані, конструкції цього типу.

Рідкісним типом поховальної споруди у ДДБК виступають **кам'яні скрині**, відомі в кількості 30 (3,9%). Скрині з вертикальних брил встановлювались в ґрунтові ями, іноді вкопувались у її долівку (рис. 21). Проміжки й щілини між брилами зазвичай закладені дрібними уламками каменю й щебінкою, іноді замазані глеєм. Перекриття в більшості випадків складалося з кам'яних брил, зрідка доповнювалося каркасними і стовповими елементами з дерева. Особливою масивністю та якістю обробки вирізняються кам'яні скрині з Наддніпрянщини й Правобережної України, що належать до групи поховань з корчами [382]. В цих регіонах зосереджено і основний масив бабинських кам'яних ящиків, тоді як кам'яністі райони Донецького кряжу дали лише 4 подібної конструкції. Дана обставина поки не знаходить належного пояснення. Можливо, шукати відповідь на це питання слід з урахуванням тієї обставини, що ареал бабинських кам'яних скринь значною

мірою співпадає з територією розповсюдження кам'яних гробниць ранньобронзового віку, які відносяться до кемі-обінської або ямної культур [699]. Такий дивний збіг може розглядатися крізь призму певного відродження стародавніх місцевих традицій.

Українським і, підкреслимо, нетиповим для ДДБК був тип **підбійно-катакомбних** могил (рис. 22). Враховуючи їхню нечисленність (близько півтора десятка), а також тяжіння до периферійних районів, можна припускати, що поява подібних конструкцій там, зокрема на Нижній Донщині, обумовлена взаємодією ДДБК з сусідньою лолінською культурою, для якої підбої та катакомби були характерними атрибутами [411, с. 75-76; 473, с. 71]. Однак поодинокі підбійні споруди трапляються також в інших частинах ареалу – в середній течії Сіверського Дінця, Доно-Донецькому межиріччі [521, с. 86-87; 657, с. 189-190]. Деякі з цих поховань за своїми обрядовими характеристиками більше відповідають ознакам Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК і можуть бути розцінені в якості свідчень інфільтрації населення вказаної бабинської групи у північно-східному напрямку. Однак для поховань у підбоях, відкритих, наприклад, у верхній течії Деркулу, з огляду на їх дещо відмінний характер і значну віддаленість від Нижньої Наддніпрянщини, що виступає східною периферією Дніпро-Дністровського варіанту, подібне пояснення вже буде видаватися надуманим.

Основним *с п о с о б о м* поховання була *інгумація* (98,6%). Переважна більшість могил (96,7%) містила одиночні, індивідуальні, захоронення осіб всіх статево-вікових груп. Колективних поховань налічується лише 35 (3,3%), з них 33 – парні і 2 – потрійні. Серед парних, судячи з антропологічних визначень, відомі майже всі можливі статево-вікові сполучення: дорослий + дорослий, дорослий + підліток, дорослий + дитина, доросла + чоловік, дорослий + жінка, чоловік + жінка, жінка + підліток, жінка + дитина, дитина + дитина. У потрійних похованнях склад визначено таким чином: дорослий + дорослий + дитина, чоловік (?) + дитина + (?).

Типовою позою небіжчиків слід визнати скорчену на боці, іноді з розворотом на спину або завалом на груди, з декількома варіантами укладання рук. Лівобічне положення (698 випадків – 78,4% від всіх встановлених) переважає над правобічним (177 – 19,9%). Відомий один випадок випростаного на спині положення померлого. Достовірно зафіксовано 14 поховань (1,4%) з т.зв. “пакетами” і подібними їм варіантами компактного укладення кісток на дні могили, у тому числі одне часткове розчленування (?), а також випадок, коли у парному похованні “пакет” поєднувався з інгумацією (рис. 23). Вкрай рідкісним способом поховання можна визнати кремацію. Нам відомо лише один достеменний випадок такого роду (Привілля 13/1) [548, с. 56]. Підкреслимо, що мається на увазі повна кремація останків небіжчика, а не випадки, пов’язані з обпаленням дерев’яних поховальних конструкцій, які трапляються дещо частіше.

Форма тілопокладення демонструє певну динаміку в часі, яку в узагальненому вигляді можна продемонструвати через виділення обрядових груп. Для I (раннього) періоду ДДБК був характерним вельми незвичайний для степових культур Східної Європи принцип бінарної опозиції в положенні і орієнтуванні різностатевих небіжчиків: чоловіків укладали в могилу на лівому боці з орієнтацією головою в західний сектор (1 обрядова група – ОГ), а жінок, навпаки – на правому боці з орієнтацією в східний сектор (2 ОГ); при обох позиціях небіжчики були звернуті обличчям у північний сектор (рис. 18). Якщо ж врахувати виявлену й описану вище тенденцію впускати могили у північну половину кургану, тобто ту частину насипу, звідки відкривається саме північне півколо обрїю, то стає очевидним, що саме той напрямок, куди небіжчик розвернений корпусом і спрямований обличчям, в бабинському поховальному обряді був семіотично значущим [416].

На II (середньому) етапі описаний принцип в обряді поховання простежується вже в “утятому вигляді”. За цього періоду зникає самостійна жіноча обрядова група (правий бік, східна орієнтація головою). Водночас зберігається та стає основною так звана чоловіча обрядова група (1 ОГ) з

властивим для неї покладенням на лівий бік і західними орієнтаціями. Наявні антропологічні визначення свідчать про те, що ця обрядова група вже об'єднує в собі не тільки поховання чоловіків, але й жінок. Зберігається й тенденція впуску поховань у північну половину курганного насипу. Таким чином, з первинних принципів тілопокладення на другому етапі збереглося лише правило загальної спрямованості обличчям у північний сектор, але тепер небіжчики різної статі лежали в тотожній позі та орієнтації.

На середньому етапі з'являються дві нові, кількісно нечисленні, обрядові групи, відмінною рисою яких є орієнтування головою, відповідно, у південний (3 ОГ) і північний (4 ОГ) напрямки. Наявні стратиграфічні свідчення дозволяють заздалегідь віднести ці обрядові групи до кінцевої фази середнього етапу.

Обрядова група з південною орієнтацією (3 ОГ) зберігається і на III (пізньому) етапі ДДБК. Паралельно з нею, можливо дещо пізніше, побутувала обрядова група з орієнтацією до східного сектору і лівобічним тілопокладенням (5 ОГ).

Загальна інформація про орієнтацію небіжчиків у похованнях ДДБК зведена у діаграму (рис. 129), яка наочно засвідчує пріоритет широтних напрямків. При цьому спостерігається значне переважання західного сектору орієнтацій (сектор ПдЗ-ПнЗ) над східним.

Певні хронологічні тенденції простежуються стосовно ступеню зібганості кістяків. Так, для поховань раннього (I) етапу звичайним було укладення небіжчика у слабо зібганому стані з розворотом тулуба на спину. У похованнях середнього і пізнього (II і III) етапів ступінь зібганості кістяків, причому укладених на боці, збільшується до середнього і сильного. Для пізніх комплексів також нерідко відзначається укладення небіжчика із завалом на груди.

Варто зупинитися на такій характеристиці останків, як позиція рук, оскільки ця ознака має певні хронологічні тенденції, які, втім, не можна абсолютизувати. Виділяється 6 варіантів укладення рук, загальна статистика

по яких подана в табл. 2.4. Аналіз її показує, що співвідношення варіантів позицій рук на різних хронологічних етапах істотно змінювалося, демонструючи при цьому одну сталу тенденцію. Розташування позицій у табл. 2.4 зліва направо загалом відбиває хронологічний ряд від переважно ранніх до переважно пізніх. До того ж зазначимо, що в похованнях I (раннього) хронологічного горизонту переважають чотири перші позиції з випростаними руками і особливо перша, а в похованнях II (середнього) й III (пізнього) горизонтів – навпаки, визначальними є дві останні позиції, за відсутності першої. Додатково ці тенденції будуть продемонстровані в розділі 5.1.

2.2.3. Поховальний інвентар

У посткатакомбну добу, яка в степу Північного Причорномор'я розпочинається становленням ДДБК, а за нею ДПБК, на думку окремих дослідників, певним чином відроджуються пізньоямні традиції, що проявляються, перш за все, в поховальному обряді [95, с. 87; 281, с. 22; 546, с. 19]. Однією з рис, що зближує ямні й бабинські культурні традиції та дозволяє говорити про їхню спадкоємність, виступає крайня непрезентабельність поховального приданого, що межує з його повною відсутністю. За нашими підрахунками, 47,7% поховань ДДБК взагалі були безінвентарними. Для порівняння відзначимо, що в інших територіальних групах Бабине цей показник виявляється ще вищим.

Керамічний посуд. Побутує думка, що поховальні пам'ятки бабинського кола взагалі вирізняються своєю переважною безкерамічністю. Цей критерій навіть було покладено в основу виділення поховальних комплексів Бабине, хоча він одразу ж викликав необхідність обмовок і внесення винятків із правила [544, с. 172-174, 187]. Наскільки об'єктивним є таке твердження, дозволяє судити фактичний матеріал. А він свідчить, що з усього масиву поховань ДДБК майже п'ята частина (201 комплекс або 19%) супроводжувалася посудом. В якості додаткових коментарів наведемо наступні дані. В якості посуду для напутньої їжі кераміка фігурувала у 193

похованнях. Ще 8 разів посуд зафіксовано зовні камери (на перекритті, в заповненні, за дерев'яною рамою або кам'яною скринєю). Достовірно простежено 2 випадки навмисного розбивання посуду в похованні. До цього додамо 26 випадків знаходження при похованні фрагментів кераміки, як в камері, так і зовні. Деякі з них могли бути рештками посуду, що не зберігся. В переважній більшості небіжчиків супроводжували однією керамічною ємністю, й лише шість разів – двома посудинами.

Практика включення керамічного посуду до складу поховального приданого доволі рівнозначно представлена в різних регіонах ДДБК. Як засвідчує табл. 2.5, у більшості областей поховання з керамікою складали від 10% до 18% від загальної кількості. Проте у Нижній Наддніпрянщині цей показник помітно збільшується (29-41%). Як показує додаткова перевірка, збільшення це зумовлене наявністю у Наддніпрянщині масиву поховань з особливим типом посуду – корчами, бо за умов виключення їх з підрахунків, питома вага комплексів з посудом у Дніпропетровській, Запорізькій та Херсонській областях знижується, відповідно, до 15,6%, 15,8% і 11%, тобто до звичних для ДДБК показників.

Класифікація та всебічний аналіз керамічного посуду, вочевидь, заслуговує на окреме монографічне дослідження. За браком об'єму, ми обмежимося лише стислою характеристикою даної категорії матеріальної культури. За своїми розмірами посуд можна поділити на два умовні розряди – дрібний та крупний. Небіжчика зазвичай супроводжує дрібний посуд, тоді як крупний (тарний) представлено переважно у складі тризни, за винятком типу т.зв. корчів, що розміщалися в середині могили. За кількістю основних елементів, що утворюють тулуб, ємності поділяються на три класи – одночасні, двочасні та тричасні. В межах класів, виходячи із загальної морфології та пропорцій складових елементів тулуба, можна виділяти типи, підтипи, варіанти та підваріанти. Зазначимо, що надто ускладнена таксономічна систематизація посуду утруднить аналітичні процедури з ним.

Загалом же керамічний комплекс ДДБК представлено низкою різновидів банок – конічних, циліндричних, бочкоподібних (рис. 24), чаш (рис. 25), біконічних форм (рис. 26), а також різноманітних горщиків тричасного профілю (рис. 27-32). Орнамент зазвичай виконувався наліпним (валики, шишечки-пипті), прокресленим та відбитковим (пальці-нігті, кінець палички, рідко – зріз рурки) способами; вкрай рідко застосовувався шнур. Орнаментальні композиції характеризуються виразним геометризмом, побудовані на базі таких елементів, як горизонтальні паски, трикутники, зигзаг, кути, ялинки, паркет, рідше – кола, спіралі, гачки, хвиля; зрідка трапляються т.зв. знакові сюжети.

Дерев'яний посуд. Іноді в похованнях ДДБК, окрім керамічного, траплявся ще й дерев'яний посуд (рис. 34-35). Таких випадків зафіксовано 39 (3,6% від загальної вибірки). Одного разу могила містила дві дерев'яні посудини. Відома думка І.О. Післарія, згідно якої реальна кількість дерев'яного посуду в похованнях була значна більшою. Дослідник пояснює свою позицію тим, що поховальний ритуал мовби передбачав обов'язкове забезпечення небіжчика напутньою їжею. Оскільки ж керамічний посуд, в якому ця їжа подавалась небіжчику, у бабинських могилах трапляється рідко, значить у решті поховань його нібито замінювали дерев'яні ємності. Дефіцит же дерев'яних знахідок, на думку дослідника, пояснюється тим, що “не завжди умови сприяли їх збереженню. Навіть на стадії розкопок дерев'яні посудини, що не мали бронзових накладок або скріплень, могли бути не поміченими серед дерева перекриття”, що обвалилося [551, с. 206]. Безперечно, цей висновок має раціональне зерно, проте абсолютизувати його не варто. Наведена вище статистика красномовно свідчить про те, що питома вага поховань з дерев'яним посудом навряд чи відбиває лише незадовільне збереження цих виробів в археологічних комплексах. Крім того, в 7 похованнях дерев'яний посуд сполучався з керамічним і кожна з цих ємностей, вочевидь, виконувала свою функцію. Крім того, І.О. Післарій відносив дерев'яний посуд з бабинських поховань до розряду столового і припускав його використання “для подачі

густих каш, м'ясної каші або інших продуктів”. На його думку, посуд для напоїв “міг бути виготовлений зі шкіри, дерева, глини” [548, с. 58].

Наявні дані дозволяють розділяти дерев'яні вироби з бабинських поховань на власне посуд для їжі та ємності іншого призначення, наприклад, скриньки для зберігання дрібних речей (зокрема прикрас) та пенали для інструментів (рис. 36; 40, 2). Ретельна характеристика цих виробів подається нами окремою статтею [404].

Залишки самої напутньої їжі з відомих причин практично не зберігаються. Окрім нечисленного посуду, про них можуть свідчити ще й кістки тварин. З м'ясною їжею слід пов'язувати не всякі кісткові рештки, що знаходяться в могилах, як це іноді практикують дослідники. З цієї категорії артефактів однозначно слід виключити особливий ритуальний набір у вигляді голови та обрубаних ніг свійських копитних, про який додатково буде сказано нижче. З м'ясною їжею можна пов'язувати лише ті рештки, що знаходяться поруч з останками небіжчика і представлені кістками переважно дрібної рогатої худоби, серед яких одного разу знайдено бронзовий ніж [90, с. 453; 548, с. 58]. Враховуючи недостатню увагу до такого роду об'єктів під час розкопок і крайній дефіцит їхніх археозоологічних визначень, поки що важко встановити типові набори м'ясної їжі, притаманні саме ДДБК. Наразі можна назвати лише один з них – вирізка хребетної частини, що, здається, частіше супроводжувала поховання жінок [424, с. 223, прим. 9].

Знаряддя праці. У ДДБК трапляються знаряддя праці, виготовлені з різних матеріалів. Відомі вони як у вигляді одиничних знахідок, так і у складі наборів. Серед знарядь назовемо кам'яні товкачки (14 випадків), ступку (1), курант (1), плити (9), абразивні плитки й бруски (11), бруски з проточинами для прив'язування (7), випростувачі древків стріл та їх заготовки (11), прив'язний молот (1), ливачку? (1), тесло? (1), кремеві ножі, скребачки, кістяні й рогові проколки, віджимники-ретушери, мідно-бронзові ножі, шильця (віджимними-ретушери), сокира-тесло, долото (?), стамеска (?). Можливо, з деякими застереженнями до цієї групи артефактів варто

зараховувати (в якості сировини, заготовок та напівфабрикатів) знахідки кам'яних гальок, кременевих нуклеусів, відщепів та пластин. Особливо слід виділити так звані “виробничі/ремісничі набори” інструментів різної спеціалізації, добре знані за попередньої доби катакомбних культур. Серед них найбільш надійно діагностуються комплекти для виготовлення стріл, меншою мірою – для деревообробки й металовиробництва (рис. 37-40). Лише одного разу вдалося достеменно зафіксувати рештки дерев'яного футляру, в якому містився набір “стрілороба” (рис. 40, 2). Деяким з названих категорій виробів присвячено окремі статті автора дисертації [376; 417].

Досить впевнено можна говорити про те, що переважна більшість знарядь праці, зокрема “виробничі набори”, зосереджена в похованнях раннього етапу. В комплексах середнього і особливо пізнього етапів подібний інвентар трапляється у край рідко, причому він слабо діагностується з функціональної точки зору.

Зброя. Частину знахідок з бабинських поховань можна умовно об'єднати в категорію “зброї”. До неї більш-менш упевнено віднесені лише вістря стріл, списів і дротика (?). Наймасовіше представлені вістря стріл, виявлені в 28 похованнях (з них у 27 – кременеві, а в 1 – кістяне). Більшість поховань містили по одному наконечнику стріли (20), у 2 комплексах знаходилося по два наконечники, у 2 комплексах – по чотири, в 1 – шість, у 2 – по сім і в 1 – дванадцять. У шести комплексах характер залягання *in situ* й локалізація знахідок дозволяє інтерпретувати їх як сагайдачні набори (в одному з них збереглися сліди шкіряного футляра) (рис. 41) [55, с. 68, рис. 49, 2-10; 92, с. 75, 76, рис. 5, 1-2; 557, с. 51, 81, рис. 25, 1; 26, 1; 50; 52, 1]. Серед поховань з одиничним наконечником стріли в 7 комплексах достеменно зафіксовано локалізацію останнього серед кісток небіжчика: в грудній клітині (4 випадки), в тазі (1) або нозі (2). Такий контекст дає підставу розглядати вістря стріли як знаряддя поранення або вбивства людини, а не включати його до інвентарю поховання. Зазначимо, що в двох зі згаданих випадків представлені наконечники бабинського типу (з виїмкою в основі), а в п'яти випадках – чужі

(3 черешкові й 2 листоподібні). Типологічно вістря стріл поділяються на три типи: 1 – з виїмчастою основою (вирізняються варіанти залежно від морфології виїмки – неглибока, але широка сегментована; неглибока вузька напівкругла; середньо-глибока вузька півовальна); 2 – з округлою основою (мигдалеподібні); 3 – з черешком (рис. 42, 43) [375].

Рідкісними знахідками у складі бабинського поховального приданого є кременеві наконечники списів (4 випадки) і дротика? (1). У двох комплексах списи поєднувалися з сагайдачними наборами, що підтверджує близькість їх семіотичного навантаження й функціонального призначення. Більшість розглянутих комплексів належить до раннього періоду ДДБК (25), меншість – до середнього (3) й пізнього (1). Типологічно вістря цієї категорії зброї є доволі одноманітними: підтрикутно-листоподібною форми з прямою пласкою основою (рис. 44).

До категорії зброї також можна віднести кам'яні булави і сокири-молотки, хоча нерідко ці вироби ототожнюють зі знаками влади, у всякому разі в контексті поховального обряду. Украй рідкісним атрибутом можна вважати булави, що трапилися лише три рази: Устьман 3/2 Ростовської обл., Трьохизбенка 1/4 Луганської обл., Гнаровське 1/3 Запорізької обл. [787, с. 36-37, рис. 3, 1-2; 169, с. 259; 438, с. 285]. Сокири-молотки були присутні в семи похованнях: Кірчик-Гать III 16/5, Ріпний I 7/10, Чотири Брати II 12/10 Ростовської обл.; Бірюкове 2/2 Луганської обл.; Балабине 1/2 Запорізької обл.; Близнюки 1/1, Хащове III 2/12 Дніпропетровської обл. [729, с. 19, рис. 40, 1-4; 170, с. 95-97, рис. 27-28; 1098; 24, с. 245; 15; 1009, с. 16-17; 291, с. 7, рис. 3, 1-2]. Відзначимо також одне поховання, що супроводжувалося, ймовірно, жезлом з кістяним навершям, дерев'яне руків'я якого було прикрашене бронзовими скобочками і цвяшками: Комишуваха 8/3 Донецької обл. [177, с. 364-365, рис. 99]. Останню знахідку можна вважати взагалі нетиповою для пам'яток кола Бабине, на відміну, наприклад, від комплексів доно-волзької абашевської і зрубної культур, де атрибути влади з кістяними навершями були звичними [506; 744, с. 86-87].

Типологічно розглядувані категорії виробів є доволі різноманітними та, з урахуванням їхньої нечисленності, не утворюють серій. Морфологічно булави поділяються на два класи – без виступів та з виступами. Перший з них представлено зразком з кулеподібним корпусом, а другий – двома екземплярами з бочкоподібним корпусом (широким та вузьким) та чотирма грибоподібними виступами (рис. 45, 6-7). Серед сокир-молотків виділяються знаряддя кількох різновидів утято-ромбічної форми (рис. 45, 1-3) та екземплярами, тотожними сокирам Бессарабського скарбу (рис. 45, 4-5).

Прикраси й деталі вбрання. Окрему групу поховального приданого складають знахідки, що характеризують гарнітур прикрас і одягу бабинського населення. Мабуть, наймасовішою категорією такого роду є кістяні/рогові вироби з круглим отвором посередині, часто за традицією звані “пасовими пряжками”. Ці знахідки трапилися у 186 могилах ДДБК (16,3%). Як правило, в індивідуальній могилі присутній один такий виріб. Проте в 3 похованнях їх знайдено по два, а в 1 – навіть три. Місцеположення знахідок є доволі різноманітним і, як виявляється, має деякі особливості для різних типів виробів. Відзначимо, що найбільш тяжіють до попереку найдавніші, кільцеві, екземпляри, хоча й вони здебільшого локалізуються дещо нижче, на рівні крил тазу. Пізніші типи (круглі з бортиком і овальні жолобчасті) частіше траплялися перед кістяком, в районі між зігнутими руками й ногами, виразно тяжіючи до ліктя лівої руки й колін. Деякі позиції менш презентабельні, проте характеризуються певною серіацією (на грудях, біля лопаток чи черепа). Таким чином, наведені факти не дозволяють беззастережно вбачати в цих виробках виключно пряжки паска й схиляють нас до точки зору, згідно якої кільцеподібні предмети слід розглядати як деталі вбрання, що носилися в різних його місцях, у тому числі підвішеними або в інший спосіб прикріпленими на пасці. Виходячи з цього, вживана до цих виробів назва “пряжки” видається не зовсім коректною, а тому в перспективі може бути замінена, скажімо, на “медальйони”, “підвіски” або “бляхи” [413, с. 179; 607]. Означені кільцеподібні вироби ми поділяємо на декілька типів (з варіантами):

1 – невеличкі кільця з лінзоподібним (двобічно-опуклим) перетином (рис. 46, 1-12); 1а – подібні першим кільця, але з пласко-опуклим або утято-конічним перетином (рис. 46, 13-22); 2 – пласкі кільця з бортиком навколо отвору (рис. 47, 1-9); 2о – подібні до типу 2, але з додатковим маленьким отвором на щитку (рис. 47, 10-16); 3о – жолобчасті в перетині з овальним щитком та додатковим бічним отвором/отворами; можуть мати або не мати бортик навколо центрального отвору (рис. 48). Співвідношення між типами кільцевидних медальйонів-пряжок ДДБК подане в табл. 2.6.

Справжні пасові (ремінні) пряжки – вироби з планкою і гачком – в похованнях трапляються досить рідко. На сьогодні відомо 13 таких знахідок, що походять з 12 комплексів: Новолакедемонівка п.10 Ростовської обл., Олександрівськ 1/4, Привілля 1/5 Луганської обл., Беєва Могила п.3, Донецьк 4/19, Комишуваха 5/1 (2 пряжки), Новоамвросіївка 3/2, Новоандріївка 4/1, Новотроїцке III 3/11, Старомихайлівка Донецької обл., Терни II 4/17 Дніпропетровської обл., Новогупалівка III 10/2 Запорізької обл. [228, с. 53-55, рис. 13, 1-3; 90, с. 453, рис. 123, 7, 11-12; 337, с. 51, рис. 19, 1-3; 557, с. 80-81, рис. 49-52; 177, с. 356-357; 778, с. 69, рис. 3-4; 265, с. 85, рис. 26, 3-5, 9; 686, с. 21, рис. 9, 2; 349, с. 27-28, рис. 26; 288, с. 20, рис. 6, 11-13; 162]. Попри те, що географічно комплекси з поясними пряжками охоплюють більшу частину Дніпро-Донецького межиріччя, впадає в очі їх підвищена концентрація в межах Центрального Донбасу (8 з 13 знахідок походять з теренів сучасної Донецької обл.) (рис. 49).

Інші прикраси є порівняно нечисленними. Судячи з археологічного контексту, їх набір може бути розділений на прикраси для голови, шиї та рук. До головних прикрас (або до оздоблення головного убору) належать металеві скроневі кільця-підвіски декількох різновидів (рис. 52, 4-8). Знайдені вони у 8 похованнях, зазвичай парами. З цих комплексів 6 відносяться до раннього, а 2 – до пізнього періодів культури Бабіне. Дана категорія прикрас представлена у всіх вікових групах. Разом з тим, є підстави вважати скроневі підвіски більш характерними для гарнітура чоловіків, оскільки за обрядово-інвентарними

ознаками 6 поховань належали чоловікам і лише 1 – жінці (1 – невизначене). Така ситуація видається цілком очікуваною з огляду на місцеві традиції середнього бронзового віку [99, с. 174, рис. 86].

Шийні або нагрудні прикраси включають металеві гривни і набірні намиста, що склалися з фаянсових, кам'яних, кістяних, металевих намистин і пронизок, просвердлених іклів хижаків, кістяних і металевих окуляроподібних підвісок (рис. 51, 4-8, 10-13; 52, 1-3, 9-13). Металеві (умовно бронзові) гривни походять з 4 поховань хлопчиків і юнаків раннього хронологічного горизонту (рис. 51, 1-3).

Намиста, навпаки, були типовою прикрасою представниць жіночої статі, хоча й не всіх. Ними була забезпечена лише третя частина поховань (25 комплексів з 74 відповідної обрядової групи раннього горизонту). Основну частину цієї набірної прикраси складали фаянсові намистини кількох різновидів (іноді більше сотні екземплярів в одній низці). Значно рідше набори бували доповнені бронзовими пронизками (4 комплекси), намистинами з сердоліку і кістки (по 3 комплекси), однією–двома парами кістяних підвісок (2 комплекси). Дуже рідкісною і, вочевидь, престижною прикрасою, що входила до складу шийних/нагрудних жіночих намист, були бронзові окуляроподібні підвіски (3 комплекси – рис. 51, 11-13). Прийнятий у ДДБК спосіб підвішування окуляроподібної прикраси на шії/грудях відповідає традиції середньоевропейських шнурових і постшнурових культур і відрізняється від способу оздоблення ними вбрання, що побутував у середовищі культур абашевського кола.

З упевненістю можна стверджувати, що в чоловічому гарнітурі шийні намиста хоча й відомі, але не набули поширення, оскільки трапилися лише у 9 похованнях зі 136 з визначеною статтю. Показовим є й той факт, що прикраси цієї категорії з чоловічих могил значно поступаються жіночим за кількісними і якісними показниками. Так, з трьох поховань, що містили фаянсове намисто, у двох зафіксовано лише по одній бісеринці. З трьох поховань, що включали

просвердлені ікла хижака, останні представлені одиничними екземплярами. Чотири рази трапилися бронзові рурчасті та спіральні пронизки.

Прикраси рук представлені набірними браслетами у вигляді разків фаянсових намистин (рис. 51, 5, 7, 10-11). Є підстави говорити про те, що інколи фаянсовим бісером обшивався одяг, зокрема головний убір і рукави. Всі ці випадки пов'язані виключно з жіночими похованнями, у тому числі дівчаток молодшого дитячого віку.

Астрагали та “гральні набори”. Порівняно часто поховання ДДБК супроводжувалися астрагалами (52 комплекси або 4,5%) (рис. 54). Судячи з нечисленних доступних нам археозоологічних визначень О.П. Журавльова, у більшості випадків це таранні кістки вівці, рідше кози, ще рідше свині (у тому числі дикої) та сайгака. Загальні статистичні відомості про поховання з астрагалами подано в табл. 2.7. Як свідчать наведені дані, кількість астрагалів в могилі сильно варіює: від 1 до 150. Проте частіше трапляється 1 астрагал. Незважаючи на певну повторюваність випадків з 2, 3 і 6 астрагалами, серійними їх не назвеш. І практично одиничними слід визнати решту варіантів. Хоча астрагали відомі в похованнях всіх статево-вікових категорій, можна помітити певну кореляцію між віком померлого і кількістю супроводжуючих його астрагалів. Так, для поховань дорослих типовим слід визнати наявність 1 астрагала. А для поховань дітей і підлітків чи не правилом було покладення в могилу цілого набору астрагалів, нерідко досить крупного, що складався з декількох десятків, а то й сотні–півтори кісточок. У складі одного такого набору, що супроводжував поховання підлітка, знайдено кістяний виріб, виготовлений з проксимальної фаланги великого копитного шляхом заточування на конус її дистального кінця і просвердлення проксимальної суглобової поверхні (Хамуш-Оба 2/8 Донецької обл. – рис. 55, 4) [1093]. Подібний конус буцімто походить ще з одного дитячого поховання з набором астрагалів і бабок (Чотири Брати-II 12/10 Ростовської обл. – рис. 55, 2) [609, с. 127]. Третій конус знайдено в частково зруйнованому дитячому похованні Юдинській III 2/7 Ростовської обл. [403] (рис. 55, 3). Примітно, що аналогічні

конуси відомі у складі інвентарю дитячих поховань лолінської культури Північно-Західного Прикаспію, де вони іноді також поєднувалися з астрагалами [403, с. 106]. Визначення функціонального призначення цих предметів поки що не видається можливим. Проте є очевидним їх зв'язок з дитячими комплектами астрагалів-альчиків. Низка обставин (навмисна зточеність бічних граней астрагалів, наявність конусів (фішок?) і навіть спеціальної кам'яної плитки-дошки, притаманність дитячо-підлітковій групі, а також наявні паралелі [285; 746; 751] дозволяють розглядати ці артефакти як спеціальні (гральні, ворожильні?) набори і можливі атрибути особливого соціального статусу [412].

Рештки ритуальних тварин. Як наголошувалося вище, у поховальних комплексах ДДБК слід чітко розмежовувати відмінні за складом і археологічним контекстом об'єкти, що включають кістки тварин. На противагу порівняно нечисленним знахідкам м'ясної напутньої їжі¹³ в поховальних комплексах значно частіше трапляються особливі набори з черепів і кінцівок домашніх копитних (зафіксовані в 10% поховань), що, слідом за М.П. Грязновим [182, с. 82], дослідники розглядають в якості “шкур” або “опудал” тварин. Враховуючи дефіцит археозоологічних визначень, важко говорити щодо переваг у виборі тварин для цих ритуальних об'єктів, проте у попередньому плані можна твердити, що частіше тут представлені особини великої, рідше – дрібної рогатої худоби, ще рідше – коня. Самі шкури, що археологічно фіксуються у вигляді черепа та укладених поряд кісток кінцівок, відтятих у колінних суглобах, зазвичай розміщувалися в межах могильної споруди, проте сепаратно від небіжчика: на перекритті, між стінкою рами та ями, на заплічках ями, на рівні впуску ями тощо. По відношенню до тіла небіжчика, дані об'єкти розміщувалися майже у всіх можливих позиціях, хоча при цьому виявляються певні тенденції (табл. 2.8). Зокрема, майже в половині випадків (49,5%) “шкури” укладали попереду померлого, в черговий раз підтверджуючи особливу значущість в бабинському поховальному ритуалі північного напрямку; ще третина випадків (33,7%) пов'язана з розміщенням кісток в ногах померлого; решта позицій, коли череп з кістками кінцівок

розташовувалися за спиною (13,7%) і в головах (3,1%) порівняно нечисленні і можуть вважатися нетиповими. Як правило, померлого супроводжував один подібний набір, хоча в декількох випадках відзначено по два комплекти, причому іноді вони відносяться до різних видів тварин, наприклад, великої копитної та дрібної рогатої худоби.

Як уже наголошувалося, “шкури” тварин укладали не тільки в могили, а й на підкурганні майданчики (рис. 56). Такі випадки достовірно зафіксовані приблизно в півтора десятках курганів (1,8% від загальної кількості курганів з бабинськими похованнями, або 26% від кількості власне бабинських насипів і досипок). Враховуючи методику розкопок курганів механізмами, а також характер і якість фіксації при цьому об'єктів в насипу та на давньому горизонті, можна прогнозувати, що насправді частота супроводження бабинських поховань “шкурами” на підкурганних майданчиках була дещо вищою. Переважно на поверхні підкурганного майданчика укладалося по одній шкурі бика або коня (11 випадків). Рідше відзначено знахідки двох (2 випадки) або трьох шкур (2 випадки). Одного разу зафіксовано розміщення на давньому горизонті і в насипу не менше восьми черепів і шкур копитних: Новогупалівка II к. 6 (рис. 56, 1) [1097]. Також виділимо випадок укладення шкур ритуальних (жертвних) тварин у спеціально викопані ями – бофри: Губиниха II к. 3, Чортомлик – Довга могила (рис. 56, 6-7) [282, с. 25-26].

Розглянуті вище варіанти використання в поховальному обряді ритуальних тварин, зокрема у вигляді шкур/опудал, є ще однією особливою рисою ДДБК, оскільки вони чи не повністю відсутні в пам'ятках інших регіональних груп Бабіне.

2.2.4. Грунтові цвинтарі

Окрім курганних, відомі й безкурганні (грунтові) поховання бабинської культури. Кількісно вони значно поступаються першими. За нашими даними, до ДДБК можна віднести 8 могильників, що включали 13 поховальних комплексів. У більшості випадків поодинокі бабинські поховання входили до

складу різночасних пласких могильників, в тому числі започаткованих за попередньої доби ранньої-середньої бронзи. В якості прикладів пошлемося на пласкі могильники, нерідко під кам'яними закладками, досліджені на островах Дніпровського Надпоріжжя: Огринь-А, Виноградний, Орлів, Таволжаний [783, с. 52, рис. 16, 1-3; 17, б]. Окремі ґрунтові поховання відкриті на місцях одночасних поселень: Капітанове-І Луганської обл. [578]. В якості некрополя, який дав групу бабинських поховань, можна навести приклад Левенцівського І могильника: не менше 5-6 захоронень [108, с. 170-171].

На пласких цвинтарях представлені поховання, справлені за спрощеним обрядом: у невеличких ґрунтових ямах з кам'яним перекриттям, за повної відсутності дерев'яних рам та інших складних конструкцій, з порівняно одноманітним і обмеженим інвентарем, без додаткових ускладнюючих елементів ритуалу.

Незважаючи на непрезентабельність вибірки, наведемо деякі статистичні дані. Вони засвідчують, що поховальним приданим супроводжувалося 58,3% могил (7 з 12). У більшості випадків інвентар представлено керамікою (50%), одного разу навіть двома посудинами. Двічі (16,6%) в похованнях зафіксовані кістяні “пряжки”, по разі – крем'яний відщеп і кістки тварини. В цілому такі характеристики порівнянні з відповідними даними по курганним похованням, суттєва розбіжність полягає лише у більшій насиченості ґрунтових цвинтарів керамічним посудом.

2.3. Поселення

У порівнянні з курганними могильниками, поселення ДДБК досліджені значно гірше. Визначити їхню загальну кількість значно складніше, бо, на відміну від поховань (з їх діагностуючими могильними спорудами, обрядом та інвентарем), побутові пам'ятки поки залишаються тими, що не диференціюються в рамках культурного кола Бабине, а тому зазвичай відносяться до бабинської культури загалом, без уточнення локальної належності, як, втім, і хронологічного положення того або іншого побутового

комплексу. З цієї причини для підрахунку поселень просто враховувалися ті пам'ятки, які розташовані в ареалі, що окреслюється на підставі могильників ДДБК. Таких пам'яток нами враховано близько 270-ти. Переважаюча більшість з них (близько 82%) відома лише за даними розвідок. Приблизно на 50 пам'ятках проводилися різних масштабів розкопки¹⁴. Серед поселень, що дали порівняно презентабельні колекції матеріалів бабинської культури, слід назвати Бабине III на Дніпрі, Іллічівку, Козачу Пристань і Капітанове I – у басейні Сіверського Дінця, Роздольне на Кальміусі, Левенцівку I на Дону. Більшість поселенських пам'яток є багатошаровими (точніше полікультурними або різночасовими), а тому бабинський матеріал на них, як правило, виділяється лише типологічним методом, а не за стратиграфією. Оскільки серед бабинських артефактів на побутових пам'ятках найлегше діагностується кераміка, решта знахідок (вироби з каменя, кістки, металу, остеологічні колекції і інше), на жаль, часто залишаються тими, що культурно не диференціюються і випадають з аналізу. Втім, стосовно поселенських пам'яток басейну Сіверського Дінця і прилеглих районів Лівобережного українського лісостепу існує проблема ідентифікації навіть бабинської кераміки, оскільки вона дуже схожа з керамічними серіями харківсько-воронезької (середньодонської) КК, пізній етап якої характеризується активним використанням багатоваликкових композицій в орнаменталізації посуду [55, с. 66; 388, с. 223; 645, с. 72, рис. 1; та ін.]. У зв'язку з цією обставиною особливого значення набувають комплекси таких поселень, які дають чисті, тобто не змішані, колекції бабинської культури.

Бабине III. Серед базових пам'яток першочергової уваги заслуговує поселення Бабине III в пониззі р. Конка (ліва притока Дніпра), розкопками якого було фактично розпочато процес виокремлення нової археологічної культури і яке з усіма підставами має правити за її епонім. На користь останнього відзначимо й той факт, що до сьогодення Бабине III залишається найповніше дослідженим з однокультурних поселень (розкопана площа складає 505 м²) [941, с. 3-4], яке надало в розпорядження науковців найбільш

потужну колекцію матеріалів, зокрема виробів з каменю, кістки, металу, а також репрезентабельну керамічну колекцію (рис. 57-59), причому майже не “засмічену” іншокультурними артефактами бронзового віку (останні складають не більше десятка-півтора фрагментів кераміки на кілька тисяч бабинських; крім них знайдено також 139 фрагментів амфор пізньоскіфського часу: НФ ІА НАНУ. – № 300) [941, с. 25-26]. Окрім виразних археологічних матеріалів, в тому числі решток двох різночасних житлових споруд [202], неповторна значущість поселення Бабине III полягає в тім, що воно, знаходячись у Нижній Наддніпрянщині, здається, містить свідчення двох бабинських культур – більш ранньої ДДБК (нижній горизонт) і пізньої ДПБК (верхній горизонт), тим самим об’єктивно заслуговуючи на роль базової епонімної пам’ятки для культурного кола Бабине загалом. Надійним маркером раннього горизонту виступає дворіжкова фаянсова намистина, що характеризує матеріальний комплекс лише ДДБК і ніякої іншої бабинської групи. Пов’язання пізнього горизонту з ДПБК є менш певним і ґрунтується на тому, що в цей період, позначений пряжками типу 3о, нижньодніпровський регіон входив до ареалу Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК.

Окрім епонімної пам’ятки, слід також виділити Левенцівку I, Козачу Пристань і пос. Овочівників на о. Хортиця (рис. 61). Серед названих, перше поселення свого часу надало надійні стратиграфічні свідчення, що дозволили встановити відносну хронологію бабинської культури поміж катакомбною та зрубною [84]. На селищі Козача Пристань, що на Казенному Торці, неподалік впадіння його до Сіверського Дінця, у культурному шарі потужністю до 0,65 м вдалося дослідити т.зв. “чистий” бабинський комплекс, не перемішаний з артефактами інших епох [1000], що має надзвичайно важливе значення для дослідів як матеріальної культури бабинського населення, так і певних аспектів його господарської діяльності, зокрема скотарства, камне- та кременеобробки [576]. Пам’ятка на Хортиці, у свою чергу, доводить факт існування самостійних і доволі тривалих бабинських поселень (потужність культурного шару до 0,4 м), крім цього, надаючи у розпорядження дослідників яскраву керамічну колекцію [296].

Не можна також недооцінювати ті багатошарові побутові пам'ятки, на яких достовірно відсутні будь-які катакомбні матеріали за наявності презентабельних бабинських колекцій, як-то, скажімо, на Іллічівці на Сіверському Дінці, де розкопано 2140 м² площі [776, с. 34, 38-45, рис. 6-9].

Скарби. З основного ареалу ДДБК і зон її інфільтрації походить декілька скарбів бронзових виробів, що нерідко залучаються до бабинської культури або більш застережливо відносяться до пізньокатакомбного-бабинського часу: Колонтаївський, Олександрівський, Скакун [90, с. 454; 277, с. 27]. За аналогією, відповідну культурно-хронологічну атрибуцію надають також і серії випадкових знахідок (втульчастим сокирам і теслам-сокирам *костромського типу*), що походять з теренів Надчорномор'я. Однак проблематичність культурної атрибуції подібних знахідок змушує нас вельми обережно використовувати їх при характеристиці й оцінці культурного кола Бабине загалом і ДДБК зокрема. Навіть, якщо погодитись з думкою тих дослідників, які вважають вироби костромського типу скоріш належними бабинській культурі [45, с. 27-28; 268, с. 144-145; 277, с. 27; 765, с. 210-211, 217-218, табл. 8], до чого ми теж схилиємося, то переконливо ув'язати ці знахідки з певними локальними групами Бабине видається доволі важко. Адже, з одного боку, наприклад, знахідки костромських сокир більше тяжіють до ареалу Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК (рис. 62) [765, с. 211, рис. 14], а, з іншого, контекст відкриття Олександрівського скарбу з Присамар'я в кургані з похованням ДДБК (рис. 53, 1-4) дозволяє приписувати йому відповідну культурну атрибуцію [289, с. 9, рис. 1]¹⁵. Ця обставина надала авторові певні, хоча й не беззаперечні, підстави залучати склад знахідок Олександрівського скарбу до матеріального комплексу ДДБК і використовувати їх, зокрема спіральні/пружинні браслети, у наступних розділах для культурно-хронологічних зіставлень. З іншого боку, простежена за матеріалами синхронних культур Карпато-Подунав'я та Кавказу стійка кореляція спіральних браслетів з іншими категоріями гарнітуру прикрас і вбрання, що відомі в подібному сполученні лише у матеріальному комплексі

ДДБК і ніякої іншої культури бронзового віку півдня Східної Європи (див. Розділ 6), надає додаткові, нехай і непрямі, аргументи на користь залучення Олександрівського скарбу до Дніпро-Донської бабинської культури.

Висновки за розділом. Підбиваючи підсумок викладеному, можна констатувати, що посткатакомбний хронологічний горизонт між Нижньою Волгою і Нижнім Дніпром представлено виразним культурним комплексом, що займає чітко окреслену територію та характеризується властивим лише йому набором ознак і типів, які стійко повторюються в замкнених археологічних комплексах. За всіма цими параметрами досліджуваний археологічний феномен не тільки не співпадає з характеристиками попередніх катакомбних і наступних зрубних культур, але й виділяється на тлі інших посткатакомбних утворень Чорноморсько-Каспійської області, тим самим маючи вагомі підстави для виокремлення в самостійну археологічну культуру, яку пропонується йменувати *Дніпро-Донською бабинською*.

Визначальним для ДДБК виступає, перш за все, комплекс характеристик поховального обряду та матеріальної культури. Серед них слід назвати: **а)** високу активність курганного будівництва (40/79% поховань супроводжувалися індивідуальними насипами), особливо на ранньому етапі (90%), а водночас низьку насиченість похованнями курганів (1,46 п/к); **б)** розвинену курганну архітектуру (довгі могили складної конструкції, різнотипні кам'яні та дерев'яні споруди, підкурганні майданчики з особливим облаштуванням) та ритуальну практику (вогнища, тризни, жертівники); **в)** тенденцію розміщення впускних поховань у північній половині курганних насипів; **г)** переважання поховальних споруд у вигляді прямокутних ґрунтових ям (69%); наявність таких діагностичних конструкцій, як дерев'яні рами (26%) та кам'яні скрині (4%); **д)** використання в ритуальному супроводі шкур тварин (10%); **е)** бінарно-опозиційне протиставлення за обрядом та інвентарем небіжчиків чоловічої та жіночої статі, характерне для раннього етапу; **ж)** наявність вторинних/розчленованих поховань – т.зв. “пакетів” (1,5%); **з)** переважання

широтних векторів орієнтації небіжчиків з виразною домінантою західного сектору; **к**) рідкість керамічного посуду у складі поховального інвентарю (19%); **л**) кераміка у вигляді класичних тричасних горщиків з ошатною багатоваликовою орнаментикою (паркетно-ялинкові композиції) та крупні біконічні корчі (останні, як візитівка наддніпрянської групи пам'яток ДДБК); **м**) порівняно різноманітний склад поховального приданого, серед якого виділяються такі діагностичні категорії, як дерев'яний посуд, почасти з металевими деталями (3,6%), дерев'яні скриньки для прикрас та виробничого реманенту, виробничі набори для виготовлення стріл, сагайдаки зі стрілами, паскові гачково-планкові пряжки та кільця 1 типу, точильні бруски з поперечними проточинами, гарнітур прикрас з металевих гривен, окуляроподібних підвісок, бляшаних рурок та спіральних пронизок, просвердлених іклів, фаянсових намистин з виступами тощо; **н**) порівняно часта трапляємість металевих виробів у складі поховального приданого (6,6% комплексів). З наведених 11 пунктів визначальних ознак ДДБК лише 2 (**ж**, **м**) стосуються т.зв. немасових ознак, тоді як решта стосується статистично масових характеристик і тому має сприйматися адекватним чином. До речі, статистична непрезентабельність немасових ознак не є підставою для їхнього ігнорування, адже сам факт серійності засвідчує їх невинуватість.

Відмінною рисою ДДБК слід вважати доволі виразну гомогенність, а відтак слабо виражену локальну варіативність. Як буде показано у Розділі 5, ця варіативність почасти носить хронологічний характер. Проте певна регіональна специфіка в межах ДДБК все ж має місце, однак і вона проявляється переважно на рівні статистичних тенденцій. Окремі з них відбивають природно-географічні особливості, наприклад, тяжіння дерев'яних рамних могильних конструкцій до північностепової-лісостепової зон, кам'яних курганних і поховальних споруд – до кам'янистих районів Донецького кряжу, Приазов'я, Надпоріжжя тощо. Інші локальні особливості носять більш глибинний, скоріш за все культурно-історичний характер, виявити який не завжди вдається, що залишає певну дослідницьку перспективу.

РОЗДІЛ 3

ДНІПРО-ПРУТСЬКА БАБИНСЬКА КУЛЬТУРА

Західна половина культурної області Бабине була зайнята *Дніпро-Прутською бабинською культурою*, ареал якої простягався від Дніпровського Лівобережжя та Криму на сході до Правобережного Надпруття й пониззя Дунаю на заході (рис. 63). Південним кордоном виступає узбережжя Чорного моря, а північні межі культури губляться у глибинному Лісостепу та Поліссі. Втім, порівняно слабка дослідженість Правобережного українського лісостепу не дозволяє наразі визначити ступінь освоєння цього регіону бабинською людністю, пам'ятки якої достовірно окреслюють культурний ареал лише в басейнах Синюхи, Росі, Ірпеня й правобережного Тетерева (два останні дають лише поселення). Виділяються й невеличкі периферійні групи пам'яток Західного Поділля й Волині, а також Прип'ятського Полісся, оцінка яких поки що ускладнюється дефіцитом джерел, представлених до того ж лише матеріалами поселень.

Загальна джерельна база по культурі включає близько 170 поселень, до 2500 поховань і декілька скарбів, що більш-менш аргументовано пов'язуються з бабинськими старожитностями. На теренах України зосереджено 90% побутових і 81% поховальних пам'яток ДПБК.

Потужний фонд матеріалів по курганних могильниках об'єктивно надає їм роль базового джерела у дослідженні, причому не лише з кількісних міркувань, а й з огляду на їхній культурно-діагностичний потенціал. Саме поховальні пам'ятки, як було продемонстровано у Розділі 1.2, дозволяють виділяти в межах ДПБК щонайменше три територіальні групи, які характеризуються комплексом особливостей на рівні ритуальної практики та обрядово-інвентарних ознак, зберігаючи при цьому певну культурну єдність. Наразі вони розцінюються нами в якості локальних варіантів однієї культури. Враховуючи означене, вважаємо за доцільне подати характеристику ДПБК (на рівні поховальних пам'яток) одразу за окремими локальними варіантами, а в

останньому параграфі розділу підбити підсумок на загальнокультурному рівні, здійснивши при цьому порівняльний аналіз ДПБК з ДДБК. Слабко ж диференційовані побутові пам'ятки та скарби, оскільки вони не є предметом нашого дослідження, будуть стисло оцінені загалом. Саме така послідовність, на наш погляд, є найбільш доцільною, оскільки просування від частки до цілого дозволить, з одного боку, наочніше продемонструвати специфіку локальних груп ДПБК, а з іншого – показати їхній загальний знаменник, що разом сприятиме об'єктивнішій оцінці ступеню близькості/розбіжності між цими структурними одиницями та подальшій інтерпретації отриманих результатів.

3.1. Дніпро-Дністровський степовий варіант

А р е а л. Територіально Дніпро-Дністровський степовий локальний варіант обмежується на сході лівобережним Дніпровським Надпоріжжям та Дніпро-Молочанським межиріччям, на заході – Нижньою Наддністрянщиною, на півночі – Оріллю, верхів'ями Інгульця, Інгулу, пониззям Синюхи, порубіжжям Нижнього й Середнього Дністра, верхів'ями річок Дунай-Дністровської рівнини, на півдні – узбережжям Чорного моря, включаючи степовий Крим. У ландшафтно-географічному сенсі окреслений ареал є порівняно однорідним, займаючи головним чином Причорноморську низовину, а також прилеглі до неї південні напливи Придніпровської та Подільської височин [221, с. 10-11]. Враховуючи ту обставину, що природна зональність Надчорномор'я першої чверті II тис. до Р.Х., яка припадає на середню фазу суббореалу, не дуже різнилася з сучасною, хоча й відзначалася більшою континентальністю та аридністю клімату [320, с. 157], зазначимо, що у відповідності до прийнятого наразі фізико-географічного районування, область розглядуваного варіанту ДПБК практично повністю співпадає із зоною правобережного українського степу, включаючи його північностепову, середньостепову й південностепову підзони (рис. 1) [221, с. 14-15].

Окреслена область досить рівномірно досліджена розкопками курганних могильників. Разом з тим можна виділити райони, що характеризуються більшими й меншими показниками розкопаних курганних пам'яток. Так, найбільш масово і щільно досліджені курганні могили з бабинськими похованнями по обох берегах нижнього Дніпра, на окремих ділянках Дніпро-Молочанської низовини та Степового Криму, в басейнах середнього-нижнього Інгульця та Інгулу, у Нижньому Побужжі, на Балтській та Дунай-Дністровській рівнинах, а також у Нижньому Подністров'ї. Значно менше розкопаних курганів відомо у верхів'ях Базавлука, Саксагані, басейнах верхнього Інгульця, верхнього Інгулу, Чорного Ташлика. А найменш дослідженою наразі видається область Буго-Дністровського межиріччя, більшість районів якого залишаються білими плямами з точки зору розкопаних курганних пам'яток взагалі (рис. 63).

Курганне будівництво. Джерельний фонд по Дніпро-Дністровському степовому варіанту Бабине включає масив з 1231 поховання, що походять з 587 курганів, зосереджених у 399 курганних групах. Могильники розташовувалися переважно на вододілах, нерідко глибоко у степу – на значній відстані від річок. Курганне будівництво в цій територіальній групі Бабине було розвинене вкрай слабо, оскільки могильними насипами та досипками супроводжувалося лише 46 поховань (3,7% від загального масиву або 9,2% від чітко стратифікованих комплексів), серед яких 28 (5,6%) були основними в курганах, а 18 (3,6%) – впускними з досипкою. При цьому слід мати на увазі, що, крім індивідуальних насипів/досипок над поодинокими похованнями, трапляються й такі, що одночасно перекривали групу бабинських поховань від 2 до 6 могил [271, с. 63; 273, с. 254, рис. 1; 179, с. 185; 406, с. 20]¹⁶. Як правило, це були округлі в плані ґрунтові насипи простої архітекtonіки. Розміри цих надмогильних споруд були незначними: діаметри насипів для основних поховань коливались у межах 10-20 м, а висоти – 0,3-1,3 м. Схожими були й параметри досипок над одиничними впускними могилами: діаметри – від 10 м, потужність – 0,25-1,15 м. Досипки, що перекривали влаштовані на поверхні більш давніх курганів впускні

колективні могильники, іноді були більш масштабними, діаметром до 53×47 м, але при цьому характеризувалися незначною потужністю, 0,3-0,4 м [1136, табл. 129 і наст.].

Насиченість насипів бабинськими похованнями в середньому дорівнює 2,1 п/к. Однак окремі могили містили до десятка-півтора впускних бабинських поховань, що утворювали у верхньому горизонті насипу невеличкі некрополі з лінійним, радіальним або скупченим плануванням (табл. 3.1) [271, с. 63]. Такі колективні могильники є відмінною рисою саме степових локальних груп ДПБК (Дніпро-Дністровської та Дністровсько-Прутської) і відрізняють останні від пам'яток лісостепоного Дніпро-Бузького варіанту, а також від ДДБК (рис. 64). Як правило, колективні некрополі займали центральну або південну частину насипу [179, с. 185]. Наочні приклади лінійного планування демонструють, скажімо, курган 21 біля с. Велика Білозерка Запорізької обл., кургани 1 і 9 біля с. Вісунськ, курган 16 біля с. Кам'янка, курган 1 біля с. Новоіванівка, курган 1 біля с. Прибужани (група V), курган 6 біля с. Трапівка, курган 1 біля с. Чапаївка – всі Миколаївської обл. (рис. 65) [1073; 1126; 1128-1130; 1134]. Яскраві зразки радіального розташування поховань у площі насипу зафіксовані в кургані 3 біля с. Галаганівка, кургані 27 біля с. Павлівка, та в Пришибі к.1 Миколаївської обл., (рис. 66, 1; 67) [1134; 1136]. Так зване скупчене планування могильника виділене нами умовно для тих випадків, які характеризуються щільним розташуванням поховань на обмеженій площі без виразного порядку: Антонівка к. 1, Прибужани к. 4, Солдатське к. 2 Миколаївської обл.; Асканія Нова к. 3, Радянське к. 2 Херсонської обл. (рис. 66, 2-6) [952, табл. 52, 1; 1127; 1134; 1136].

Стосовно принципів розміщення впускних поховань в межах курганного насипу, крім наведених, вдалося виявити й деякі інші тенденції. Своєрідним “ключем” для розкриття їх семантичного коду послугувало декілька яскравих і наочних у сенсі планіграфії колективних бабинських могильників з радіальним розташуванням могил. Вони показали, що у випадку розміщення поховань по колу або дугою, незалежно від сектору впуску, для укладених скорчено на боці

померлих намагалися забезпечити їх оберненість потилицею/спиною до центру кургану, а обличчям – до зовнішньої, напільної сторони (рис. 66, 67). Вочевидь, саме оберненість обличчям мала семіотичне навантаження. Це додатково підтверджується й відповідною направленістю шахт підбоїв-катакомб назовні від центру кургану. А оскільки небіжчика здебільшого укладали обличчям до виходу з могили, цим комплексом заходів досягалася його спрямованість обличчям в той чи інший сектор обрїю, що відкривався з курганної поли. Не важко помітити, що виявлені тенденції певною мірою повторюють принципи розташування впускних могил у передуючій катакомбній традиції [86, с. 21; 588, с. 44]. Однак, попри цю безперечну обставину, мають місце і деякі відмінності. Зокрема, якщо для катакомбних груп Надчорномор'я (окрім інгульської) типовою була зібгана інгумація на правому боці, то в бабинському середовищі вона змінилась на протилежну – лівобічну. А це означає, що за умов аналогічного розташування по відношенню до центру насипу могильних споруд обох культур, для забезпечення зверненості небіжчиків обличчям назовні кургану, у розміщених по колу катакомбах вони укладались головою за годинною стрілкою [588, с. 58], а у бабинських підбоях навпаки – проти (рис. 67) [416, с. 226, рис. 7].

Щоправда виявлені тенденції не завжди простежуються у розміщенні впускних бабинських поховань. Причому доступні джерела дають різні за масштабами й характером відхилення від “упорядкованості” в плануванні могильника. З огляду на додаткову інформацію, зокрема на результати зіставлення на обрядово-інвентарному рівні поховань таких “неупорядкованих” могильників, майже не викликає сумніву, що вони у більшості випадків не є єдиними у хронологічному відношенні і, скоріше за все, залишені різними групами бабинського населення. Але здійснити шляхом традиційних джерелознавчих процедур розподіл абсолютно всіх бабинських поховань по відповідних хронологічних групах на практиці, як правило, не вдається, що обумовлено слабкою диференційованістю однокультурних комплексів. Відповідно, розмежувати поховальні комплекси по різних

планіграфічних групах і таким чином зрозуміти їх внутрішню організацію, на жаль, вдається не завжди.

Як зазначалося вище, за будь-якого варіанту розміщення бабинських поховань в межах курганного простору, практично завжди фіксується найбільша насиченість південної половини насипу, тоді як північний його сектор використовувався значно рідше [271, с. 63]. Цю особливість наочно демонструє загальний планіграфічний полігон (рис. 129, 3), створений за аналогією до описаного у попередньому розділі полігону розміщення впускних могил ДДБК. Чисельними спостереженнями виявлено й таку усталену тенденцію, відповідно до якої впускні бабинські комплекси займали переважно ті ділянки курганного насипу, які були менш насиченими або зовсім вільними від могил попередніх епох. Найтипівшими варіантами такого розташування можна вважати: а) приуроченість бабинських поховань до площі в центральній частині насипу, тобто всередині кола, утвореного впускними ямними та катакомбними могилами; б) розміщення бабинських поховань зовні кола ямно-катакомбних могил, при якому вони іноді утворювали друге, більше за діаметром, концентричне коло або дугу; за таких умов бабинські могили розташовувалися по самому краю чи навіть за межами поли курганного насипу. Чи пов'язано це з обізнаністю представників бабинської людності щодо місць розташування більш давніх могил у кургані, скажімо, завдяки якимось їхнім зовнішнім ознакам (дерев'яні або кам'яні знаки, ґрунтові пагорбки тощо), чи пояснюється розбіжностями у поховальній практиці різних культур (неоднакова відстань від центру або краю кургану впускних могил, обумовлена різними стандартами глибин шахт “катакомбних” катакомб та “бабинських” підбоїв, що прорізали більшу або меншу товщу насипу для досягнення материка, необхідного при влаштуванні камер), наразі сказати важко. Крім того, жоден з наведених варіантів не може абсолютизуватися або виключати інший, оскільки відомо немало випадків, коли бабинські поховання перекривали та навіть руйнували більш ранні катакомбні могили.

Виявити будь-які причини, що пояснювали б існуючу варіативність у розміщенні впускних могил на площі курганного насипу, поки що не вдається. Простежений було зв'язок лінійного (поздовжнього) розташування поховань з конфігурацією довгих могил (Велика Білозерка к. 21; Кам'янка к. 16 не можна вважати сталим, оскільки аналогічне планування простежується й для округлих у плані насипів (Вісунськ к. 9, Прибужани к. 1, Траповка к. 6, Чапаївка к. 1 та ін.) (рис. 65). Не знаходить переконливих підтверджень і думка, відповідно до якої різні способи планування відбивають певні хронологічні тенденції, а саме кругове розміщення, що притаманне катакомбній традиції, немовбито є свідченням більш давнього віку бабинських поховань, а скупчене – пізнішого [271, с. 63; 497, с. 65].

Сліди додаткових ритуальних дій, що супроводжували обряд поховання, фіксуються вкрай рідко. Усі вони представлені знахідками у насипу курганів кісток тварин, цілих або фрагментованих керамічних посудин, зокрема й оздоблених багатоваликковим декором, що засвідчує їхню культурну приналежність.

П о х о в а л ь н і с п о р у д и. Поховальні споруди репрезентовані кількома різновидами, окремі з яких виступають загальним культурно-діагностичним індикатором або своєрідною візитною карткою культурної групи, а деякі, крім того, демонструють локальну специфіку поховальної практики.

Тип поховальної конструкції вдалося встановити лише у половині випадків (619 поховань). Самим масовим, а тому визначальним для розглядуваної локальної групи Бабине, є тип **підбійно-катакомбної** могили, представлений у 420 похованнях (65,5% від загальної кількості споруд з визначеним типом)¹⁷. В межах названого типу виділяється декілька варіантів, що відрізняються певними особливостями влаштування могил на рівні морфології вхідних ям та камер, способу їх сполучення, наявності/відсутності сходинок, дромосу тощо (рис. 68-69). Фіксуються відмінності й у конструкціях заслонів-перекриттів камер, обумовлені характером використаної для цього

сировини. Так, у 75 випадках відзначається наявність кам'яного заслону для камер катакомб-підбоїв (67% від загальної кількості зафіксованих заслонів), у 30 випадках – дерев'яного (26,8%), у 7 – зробленого одночасно з каменю й дерева (6,2%). Крім звичайного способу використання у конструкції заслонів кам'яних плит, зрідка (7 поховань) трапляються випадки забутовки вхідних ям камінням дрібною та середньої фракції (рис. 70, 4, 6, 7). Розміри підбійних могил невеликі: вхідні ями (шахти), незалежно від їх форми, мали незначну площу в плані та глибину; камери також у більшості випадків розраховані лише на розміщення в них тіла небіжчика, причому у сильно скорченому стані.

Другим за питомою вагою типом поховальної споруди була звичайна **грунтова яма**, зафіксована у 191 випадку (32,1%). Ями, що практикувалися у Дніпро-Дністровській бабинській групі, суттєво відрізнялися за морфологією та розмірами від аналогічних споруд ДДБК. Зокрема вони здебільшого мали в плані форму порівняно вузького прямокутника з дуже округленими кутами або овалу/еліпсу, тоді як споруди чіткої прямокутної конфігурації трапляються доволі рідко (рис. 71). Характерною ознакою ямних споруд Дніпро-Дністровської області є їх порівняно видовжені пропорції, які можна виразити коефіцієнтом співвідношення довжини до ширини, який пропонуємо називати *коефіцієнтом пропорції (кп)*. Варіативність цього коефіцієнту знаходиться у діапазоні 1,5-2,63 (рис. 73, 1). Однак статистика свідчить, що короткі ями ($кп < 1,5$) складала менше третини – 29%, видовжені ($1,5 < кп \leq 2,0$) – 59%, а довгі ($кп > 2,0$) – 12%. За цим параметром ями є майже тотожними камерам підбійних могил, що видається цілком логічним з огляду на їх однокультурність. Крім звичайних ям, відомі одиничні двоярусні споруди, тобто ями з уступами-заплічками вздовж однієї або всіх стін (рис. 72, 5-9). Нечисленність останніх (1,3%) дозволяє розцінювати їх як винятки. Параметри ямних конструкцій зведені на діаграму (рис. 73, 2), аналіз якої дозволяє вважати звичайними (“рядовими”) ті ями, довжина яких не перевищувала 1,8 м. Серед невеличкої групи крупних ям (8 випадків) найбільша мала розміри $2,38 \times 1,87$ м. Глибини ям варіювали у діапазоні 0,4-2,6 м (рис. 73, 3). Звичайними

глибинами можна вважати такі, що не перевищували 1,55 м. Хоча й серед них своєю масовістю вирізняється певний стандарт: 0,9-1,2 м. Ями, глибина яких перевищувала 2 м, траплялися доволі рідко.

Перекрыттям ямних споруд слугувало дерево (20 випадків або 42,5% від кількості зафіксованих перекрыттів ям), камінь (23 випадки або 49%) та одночасно дерево з каменем (4 випадки або 8,5%). Як і шахти підбійних конструкцій, ями зрідка заповнювались кам'яним бутом (6 випадків або 22% від кількості ям з кам'яним перекрыттям).

Заслужують на увагу двоярусні могильні споруди, які поєднують в собі ознаки ями з заплічками та підбою (1,1%). Конструктивно вони складаються з двох елементів: порівняно просторої вхідної ями, з рівня дна якої по центру викопана вузька шахта, що завершувалася долі звичайною камерою-підбоєм. Перекрыття каменем або деревом такої могили здійснювалося на рівні дна вхідної ями, тобто заплічків, іноді разом з кам'яною забутовкою шахти підбою (рис. 70, 5; 72, 1-4). Виходячи з доступних джерел, можна припускати, що даний тип поховальної споруди відбиває певну локальну специфіку, оскільки він представлений лише в 7 похованнях, зосереджених у 4 могильниках на порівняно обмеженій території в межиріччі Південного Бугу та Інгульця.

До рідкісних різновидів поховальних конструкцій, що виступають не в якості самостійних типів, а додаткових ускладнюючих елементів могильної споруди, належать **дерев'яні рами**, що трапилися в 10 похованнях (1,6%). Такі рами встановлювалися на долівці ґрунтових ям, а також в середині камер підбоїв-катакомб [31, с. 4; 271; 290, с. 60-62, рис. 61, 3-5]. Рами конструктивно дещо різняться поміж собою і можуть бути розподілені на чотири варіанти. До першого з них відносяться дерев'яно-глинобитні конструкції, що представляють собою зроблений (сплетений?) з гілок і лози прямокутний каркас, обмазаний рідкою глиною, і перекрытий зверху дерев'яними лозинками та жердинами (рис. 74, 4). Другий варіант представлено прямокутними рамами, складеними з поставлених на ребро дерев'яних плах/брусків/дошок, і перекрытими зверху деревом (рис. 74, 2). До третього

варіанту включено справжній дерев'яний ящик зі щільно підігнаними дощатими дном і кришкою та низькими дощатими бортами, щілини й кути якого замазані глиною (рис. 72, 3). Четвертий різновид представлено конструкціями у вигляді прямокутного дерев'яного гратчастого помосту з дошок та брусків (рис. 74, 1). Одного разу, крім такого каркасу, в могилі зафіксовано фрагменти двох дерев'яних дисків, що дуже нагадували колеса воза (рис. 75, 4) [736]. З останнім варіантом конструкції формально дещо перегукуються рідкісні знахідки поздовжніх дерев'яних настилів, простежених на долівці деяких ґрунтових ям (рис. 75, 3). Однак наразі ми не схильні ототожнювати семіотичне навантаження обох різновидів конструкцій, бо не маємо на те достатніх підстав. Розглянутий тип рамних поховальних споруд демонструє порівняно вузьку локалізацію в регіоні Побужжя та Поінгулля, з виразним тяжінням до північно-степової – лісостепової зон.

Ще одним, доволі нестандартним, варіантом внутрішнього оформлення могильної камери можна вважати конструкції, що нагадують **кам'яні скрині**, трапилися в 6 комплексах (1%). Усі вони лише імітують скрині, оскільки мають вигляд більш-менш упорядкованої обклашки придонної частини ям середнім/дрібним камінням та плитками (рис. 76). Розглядувані поховання утворюють дві територіальні групи. Перша з них зосереджена в межах одного могильника у пониззі Тилігулу (Старі Біляри пп. 4, 7, 15 Одеської обл.) [539, с. 81-83, рис. 26, 1-4, 13], тим самим тяжіючи до Дністровсько-Прутського локального варіанту Бабине, де відома серія бабинських поховань у кам'яних скринях. Друга ж розосереджена на правобережжі Нижньої Наддніпрянщині (Бабурський-І 3/3 Запорізької обл., Піддубний 12/4 та Кривий Ріг, Шевченко 12/7 Дніпропетровської обл.) [560, с. 83, рис. 7, 4; 915; 1044].

На завершення характеристики поховальних споруд Дніпро-Дністровської групи Бабине, звернемо увагу на виявлену регіональну особливість влаштування могильних перекриттів. Мова йде про дерев'яні елементи перекриття ґрунтових ям та рамних конструкцій, які, у порівнянні з сусідньою ДДБК, дещо частіше уклалися вздовж довгої вісі могили на

проти вагу поперечному розташуванню: відповідно, 26% проти 74% (табл. 3.2). Ця тенденція, як буде показано нижче, ще більше посилена у Дністровсько-Прутському та особливо Дніпро-Бузькому варіантах, а тому може вважатися однією з відмінних рис не лише для цих локальних груп, а й для ДПБК взагалі.

Спосіб поховання. У переважній більшості поховання здійснені за обрядом *інгумації*, тобто тілопокладення. Серед поховань абсолютно переважали одинарні, індивідуальні могили (98,4%), що містили рештки представників всіх статево-вікових груп. Колективних поховань відомо лише 20 (1,6%), з них 19 – парні та 1 – потрійне. Серед парних, як свідчать доступні антропологічні визначення, відомі ледве не всі можливі статево-вікові сполучення: дорослий + дорослий, дорослий + підліток, дорослий + дитина, чоловік + жінка, чоловік + дитина, жінка + жінка, підліток + підліток, підліток + дитина, дитина + дитина. Потрійне поховання містило кістяки чоловіка, жінки та дитини. Втім, його культурна атрибуція не є незаперечною.

Кількісно незначну групу складають умовні могили – *кенотафи* (2-3 комплекси або 0,16-0,24%), виділення яких завжди наштовхується на значні труднощі, а тому вимагає підвищеної обережності та критичного ставлення до джерел.

Лише один комплекс, із застереженням, можна віднести до розряду *вторинних поховань* (0,08%). Мова йде про частково зруйноване поховання з кургану 11 поблизу с. Нове Запорізької обл., де у підбійній могилі зафіксовано складені купкою череп та окремі кістки кінцівок літнього чоловіка у супроводі керамічної посудини та астрагала [802, рис. 45].

Положення небіжчиків характеризується зібганими позами на боці, дуже часто з завалом на живіт, рідше – з розворотом на спину. Лівобічні позиції (829 випадків – 74,4%) втричі переважають над правобічними (278 – 25,0%). В положенні рук простежується аналогічна іншим територіальним групам Бабіне варіативність, але з відмінними статистичними показниками (табл. 3.3).

Формальні дані орієнтації небіжчиків головою для Дніпро-Дністровського локального варіанту зведені на діаграму (рис. 131). Вона

засвідчує певну неусталеність цієї характеристики, за якою все-таки не може приховатися той факт, що для розглядуваної локальної групи Бабине переважаючими були орієнтації головою в східний сектор з акцентом на південний схід (Пн-Сх – Пд-Сх) – 62,3%, а також на південь – 17,4%. Усі інші напрямки, в тому числі альтернативні основним – західний (15%) і північний (5,3%), репрезентовані значно слабше. Як було показано в ході аналізу планіграфії могильників, спрямованість головою, а, відповідно, і зверненість обличчям, немалою мірою обумовлювалися місцем розташування поховання в межах кургану. Ця обставина, разом з виявленою раніше тенденцією використання для впуску могил південного сектору насипу, значною мірою пояснюють переважання в формальній орієнтації померлих головою східних та південних напрямків. Враховуючи вірогідну семантичну значущість у поховальному обряді тієї сторони, куди небіжчика повертали обличчям, можна припускати, що такою стороною для носіїв Дніпро-Дністровського локального варіанту бабинської культури виступала південна, умовно “сонячна” половина обрію [416, с. 226].

Вище вже йшла мова про те, що в підбійно-катакомбних могилах, які завдяки своїй конструкції мають чітко визначений вхід/вихід у вигляді вхідної ями (шахти), особливе значення набуває характер розміщення померлого в камері, у першу чергу по відношенню до входу/виходу. Виявляється, що найбільш характерним було укладення небіжчика обличчям до входу/виходу, а спиною до задньої стінки камери – 237 випадків (82,3%). Разом з цим, відомі ситуації протилежного змісту, коли померлого укладали спиною до входу, а обличчям вглибину камери – 51 випадок (17,7%). Незважаючи на те, що аналогічні винятки відомі ще в поховальній практиці катакомбних культур, там вони трапляються, здається, значно рідше [86, с. 21; 97, с. 22; 646, с. 53, 112].

П о х о в а л ь н и й і н в е н т а р. У статистичній вибірці по могильниках Дніпро-Дністровського варіанту Бабине поховальним приданим супроводжувалось 570 поховань (46,3%). Таким чином, понад половина комплексів була безінвентарною (53,7%). Ці показники є дзеркально

протилежними відповідним даним по ДДБК (див. розділ 2). Загальний дефіцит забезпечених інвентарем поховань доповнюється й крайньою обмеженістю категорій супроводжуючого реманенту. Розглянемо їх у складі умовних функціональних груп.

Посуд. Попри відзначені тенденції, у похованнях Дніпро-Дністровського степового варіанту порівняно часто трапляється *глиняний посуд*. Так, кожна четверта могила цього регіону супроводжувалася керамікою (308 комплексів – 25%), тоді як у ДДБК цим вирізнялася десь кожна п'ята могила. Переважна більшість посудин знаходилася в середині споруди і призначалася, вочевидь, для напутньої їжі (302 випадки). Крім цього, 8 разів посуд зафіксовано за межами поховальної камери: на перекритті, у заповненні ями, на викиді з могили тощо. Згадаємо також знахідки фрагментів кераміки, що трапилися у 5 похованнях, причому двічі – у заповненні. Переважна більшість могил (294) супроводжувалася однією керамічною посудиною (сюди ж включено два парні поховання, де кожен з небіжчиків мав свою посудину), лише 7 поховань – двома (з них двічі одна з посудин знаходилася на перекритті та в заповненні могили) і 1 поховання – трьома (з них дві ємності були на перекритті).

Типологічно переважна більшість керамічного посуду з могильників належить до розряду дрібного. Представлена наступними класами: *одночасними* (конічними, циліндричними та закритими банками різних варіантів – рис. 77, 78), *двочасними* (біконічними горщиками кількох варіантів та чарками – рис. 80; 81, 1-14), *тричасними* (кількома варіантами горщиків з більш-менш вираженою шийкою та флягами – рис. 79). Нечисленний посуд крупного розряду репрезентовано двочасними та тричасними різновидами горщиків (з ребристими та округлими боками, низькою та високою шийками, широким та вузьким горлом – рис. 79, 14; 82, 1-3, 5-7). В декоруванні посуду переважає прокреслений спосіб, доповнений різноманітними карбуваннями та наліпними валиками. Орнаментальні композиції побудовані на основі простих геометричних елементів, фігур та їхніх сполучень – відбитків пальця-нігтя, насічок, заціпів, горизонтальних ліній та пасків, кутів, зигзагів, трикутників,

ялинок та паркетів, зрідка – кіл, спіралей та завитків. Поодинокі трапляються знакові композиції.

Крім глиняного, зрідка померлих забезпечували *дерев'яним посудом*, зафіксованим лише у 14 похованнях (1,1%). Форма, розмір та археологічний контекст дозволяють виділити серед цієї невеличкої групи щонайменше три різновиди посуду: 1) *блюда-таці* видовженої еліпсоїдної форми (розміри 56×18 см, 55×17 см), на яких накладали м'ясо (Шандрівка-III 2/1, Тракторне-II 1/4, Краснокам'яне-I 1/1 Дніпропетровської обл.) [980; 991; 990] (рис. 83, 1-2); 2) *миски* для рідких страв та питва (Мала Білозерка 12/2, Новопетрівське-III 1/15) [497, с. 74; 404, с. 36; 1141]; 3) *чашки* для питва (Рибасове-I 1/2, 1/3, Камова могила п. 3, Шевченко (Шахтар) 29/14 Дніпропетровської обл. [1046, рис. 191, 192; 1047; 1092, рис. 78, 2], Новоіванівка-II 1/10, Павлівка 27/2, 27/18, 31/1 Миколаївської обл. [1029, табл. XXVIII; 1136; 1138]) (рис. 84). Показово, що дерев'яні ємності певною мірою заміняли або були еквівалентними глиняним, оскільки лише одного разу в могилі вони трапилися разом. Зазначимо також, що, на відміну від мисок-чашок, більш-менш рівномірно розосереджених в Дніпро-Дністровському регіоні, блюда/таці траплялися лише у східній частині цього ареалу, у Наддніпрянщині. Ця обставина, якщо вона не є наслідком обмеженості джерел, може бути пов'язаною з тереновою наближеністю Наддніпрянщини до ареалу ДДБК, в поховальній традиції якої дерев'яний посуд використовувався значно частіше [404, с. 37, 47].

Якихось особливостей у самій формі супроводу померлих посудом помітити поки що не вдалося. Як правило, посуд розміщався попереду укладеного на бік небіжчика, на рівні голови, грудей або живота, переважно впритул до тулубу небіжчика. Відомі й різноманітні відхилення від цього "стандарту". Серед них виділимо унікальний випадок (с. Старі Біляри Одеської обл., курган, п. 28), коли глиняний горщик помістили за спиною померлого, примазавши за допомогою глини нахилену на бік посудину до стінки ями, немов імітуючи витікання з неї рідини [539, с. 89, рис. 29, 3-5].

Знаряддя праці. До названої категорії поховального реманенту у Дніпро-Дністровській бабинській групі можна віднести незначний список артефактів. Серед них назовемо кам'яні абразивні плитки та бруски (8 випадків), товчачі (Зелений Гай 5/6, Новопетрівське-III 1/2) [290, с. 47, рис. 16, 7; 1140], плиту-зернотерку? (Чорноземне 5/9) [300, рис. 33, 3-б], важки? (Криловка 12/12) [302, с. 164, рис. 110, б], крем'яні пластини (4), відщепи (10), кістяні вістря/проколки (4), “кілочки” з різьбленими голівками (Пелагеївка 1/20, Привільне 2/12 з Поінгулля, Чорноземне 1/7 з Криму) [782, с. 94-95, рис. 9; 779, с. 46, рис. 13, 1-2; 306, с. 72, рис. 5, 6-7], кістяні й керамічне прясла (5), керамічне сопло-фурма (Калинівка 1/4), бронзове шило (Сиваське 1/13) [1017] (рис. 85; 86; 18-22; 87, 10-13; 87). В окремих випадках (не більше 4-5) ці нечисленні знаряддя утворювали прості “виробничі набори” з кількох інструментів, “спеціалізацію” яких, за умов що вона передбачалася або припускалася у давнину, визначити вкрай важко. Наведемо лише приклади тих сполучень предметів, що характеризуються певною повторюваністю, а тому натякають на не випадковість: кістяні вістря/проколки + кам'яний абразив; кістяне вістря/проколка + кам'яний абразив + крем'яний відщеп; кістяне вістря/проколка + крем'яний відщеп.

На особливу увагу заслуговує досі унікальна для культурної області Бабине, та й посткатакомбних утворень Східної Європи взагалі, знахідка керамічного металургійного сопла (фурми), що походить з Таврії (Калинівка 1/4, Новотроїцький р-н Херсонської обл.) [334, с. 11-13, рис. 4, 5]¹⁸. Виріб має бочкоподібну форму (рис. 87, 10), належить до 2 типу, за класифікацією Л.А. Черних, тобто характеризується конусоподібним каналом, що звужується через розташований перед устям виступ [765], або до другої групи, за класифікацією О.С. Саврасова, тобто має циліндричний отвір-канал [628, с. 263]. Незвичність самої знахідки підсилюється ще й тим, що пов'язана вона з поховальним комплексом ДПБК, її Дніпро-Дністровським степовим варіантом, для якої не є характерною катакомбна за своїми витокami традиція супроводу померлих

наборами інструментів, на противагу збереженню такої практики у середовищі ДДБК, тим паче що мова йде про знаряддя металургійної спеціалізації [376, с. 102].

Зброя представлена лише двома категоріями: вістрями стріл та сокирами. Крем'яні вістря стріл трапилися в 10 випадках (0,7% від загальної кількості поховань): 9 разів – по одному наконечнику, 1 раз – два наконечники. Показово, що у понад половині випадків (щонайменше 6-7) стріли не входили до складу поховального реманенту, оскільки були знайдені поміж ребер грудної клітини, серед кісток черепа або ж тазу небіжчиків і тому мають тлумачитися як знаряддя поранення. Типологічно вістря стріл поділяються на такі: тип 1 – виїмчасті (трьох варіантів, залежно від морфології виїмки); тип 3 – черешкові (варіант з листоподібно-трикутним пером, що через плічка-шипи переходить у короткий підтрикутний черешок – сейменського типу) (рис. 86).

Кам'яні свердлені сокири-молотки трапилися у похованнях лише двічі: Вільна Україна 1/5, Малосолоне 1/2 [497, с. 140; 1139, табл. LXXXX; ХСІ, 2]. Віднесені до зброї вони умовно, у всякому разі, в поховальному контексті предмети могли нести зовсім інше навантаження. На це натякає той факт, що обидві сокири були представлені розбитими половинками. Знарядді виготовлені з твердих кристалічних порід, належать до широких човноподібних типів (рис. 88).

Згадаємо також знахідки, що можуть тлумачитися в якості дерев'яних руків'їв жезлів: Головкивка-III 13/4 на Кіровоградщині [558, с. 4, рис. 6, 4], Яснувате-II 2/4 на Запоріжжі [440, с. 19, рис. 20, 8].

Прикраси та деталі вбрання у розглядуваній групі Бабіне представлені доволі слабко, якщо не враховувати найбільш масової категорії виробів такого роду, що традиційно йменуються “пряжками”. Так звані пряжки трапилися у 240 похованнях (238 – кістяних, 2 – зі стулки мушлі), тобто практично у кожному п'ятому комплексі (19,5%). У всіх випадках небіжчика супроводжував лише один подібний предмет, який, хоча й локалізувався у різних місцях, більше тяжів до попереку. Серед незвичних випадків назовемо знаходження пряжки всередині керамічної посудинки (Вугледар 1/3) [13, с. 7].

Аналіз місць знаходження та техніко-морфологічні характеристики пряжок, у випадку приналежності їх до деталей вбрання, дозволяє припускати різний спосіб використання цих предметів [94, с. 22-23; 210, с. 78; 407, с. 275-278; 514, с. 114; 623, с. 135-136; 715, с. 102; та ін.]. Вони могли бути як деталями паска, виконуючи при цьому як функцію пряжки, так і бляхи-підвіски. Припустимо їх використання в якості застібок для інших елементів убрання, скажімо, портупейного ременя, плаща-накидки тощо. Не виключено, що ці предмети могли просто кріпитися (пришиватися, прив'язуватися) до різних частин одягу. Цим, скоріш за все, пояснюється варіативність розміщення пряжок відносно частин тіла небіжчика, хоча в даному випадку не слід відкидати й можливість сепаратного їх розміщення в різних місцях могили, приклади чому відомі.

Пряжки є найбільш масовою категорією, після кераміки, у складі поховального приданого, але зрідка вони трапляються й на поселеннях регіону. До класифікації залучено 246 екз., з яких 240 походять з могильників і 6 – з поселень (Бабине III – 3 екз., Баловне, Зміївка, Степове). З цього масиву, враховуючи збереженість знахідок, морфологічній систематизації повністю або в основному підлягають 227 пряжок (рис. 90). Групування цих виробів, у відповідності до прийнятої у попередньому розділі принципів класифікації, міститься у табл. 3.4. Всі відомі у Дніпро-Дністровській групі ДПБК пряжки належать до класу кільцевих. Більшість виробів репрезентує тип 3о – з овальним щитком (83%), тоді як круглі екземпляри (варіанти 2 типу) трапляються тут значно рідше (17%). Кільця типу 1 в даному локальному варіанті є абсолютно відсутніми. Показовим є також повне переважання пряжок з вигнутими (жолобчастими) щитками над плоскими (90% проти 10%), а також з додатковим бічним отвором/отворами над виробами без нього (98% проти 2%).

З гарнітуром прикрас також пов'язані знахідки металевих (умовно бронзових) скроневи́х підвісок (Колпаківка-I 2/1) [983], кілець на палець (Виноградове 1/3, Вісунськ 14/11) [302, с. 71; 1129], бляшаної рурки (Асканія Нова 3/2, Красне 4/2)¹⁹ [952; 1010, с. 55], фрагментів бронзи навколо шиї (1 випадок), поодиноких або наборів підвісок зі стулок мушлі (Єфремівка 8/7,

Криловка 13/3) [1022; 302, с. 164, 168, рис. 113, 2; табл. VII, 10], шийні намиста з фаянсу (6 випадків: простий циліндричний бісер, біконічні та плоскі дископодібні намистини, сегментоподібні пронизки) (рис. 87, 1-8).

Звернемо особливу увагу на те, що металеві вироби у бабинських похованнях Дніпро-Дністровської степової групи трапляються вкрай рідко (8 комплексів або 0,6%), причому представлені вони в основному дрібними прикрасами і такими ж дрібними зняряддями праці (шило).

Ритуальні предмети. До цієї групи умовно віднесено дві категорії поховального інвентарю.

Астрагали. Супроводжували 17 комплексів (1,3%). Інформація про ці поховання зведена до табл. 3.5. Наведені дані демонструють тенденції, схожі з тими, що були виявлені раніше по ДДБК, хоча й з деякими відмінностями. Зокрема, кидається в очі відсутність великих наборів гайданчиків, що включали б понад півсотні кісточок. Деякі особливості виявлені й стосовно локалізації астрагалів відносно небіжчика. Помічено дві тенденції: а) у більшості випадків (12 або 70%) кісточки розташовувалися попереду укладеного на бік кистяка, тяжіючи до рівня грудей та живота, меншою мірою – до ніг; б) рідше гайданчики трапляються позаду небіжчика (5 випадків або 30%) – за головою і за спиною. Причому позаду небіжчика містилися лише одиничні кісточки та невеличкі набори астрагалів (до 5 кісточок). Відзначимо, що більшість знахідок в цьому секторі (4) припадає на місце за потилицею. З двох крупних наборів один (43 астрагали) був розсипаний по ногам небіжчика, а другий (29 астрагалів) був укладений трьома паралельними ланцюжками перед обличчям та грудьми померлої дитини чи підлітка (рис. 91, 6-8). Серед кісток останнього набору (Червоний Став 1/6, Миколаївської обл.) були такі, що мали сточені сторони та нарізки [1132]. Також виділимо випадок (Мала Білозерка 12/2), коли 15 астрагалів були складені до дерев'яної мисочки, поставленої попереду грудей підлітка. Цю знахідку В.В. Отрощенко здогадно визначив в якості набору до дитячої гри [1071, с. 112; 497, с. 74; 412, с. 81].

Дерев'яні лозинки виділені в особливу категорію поховального приданого, достеменно зафіксованого у 4 могилах дорослих чоловіків (0,3%): Кобзарці 3/2, Новопетровське-III 1/15, Павлівка 27/2 – усі на Миколаївщині, Минівка-ХІХ к. 1 п. 5 на Дніпропетровщині (рис. 84, 1, 2) [1128; 1136; 1140; 979, с. 140-141]. Такі лозинки-стрижні діаметром 0,01-0,03 м і довжиною 0,3-0,45 м, по одному або жмутом/в'язанкою, укладалися перед небіжчиком і, бувало, сполучалися в інвентарі з кістяними пряжками (4 випадки) і дерев'яними посудинами (2). У минівському похованні фрагмент лозинки було просунуто до центрального отвору кістяної пряжки.

Крім названих, ще у двох могилах знайдено потовщені дерев'яні стрижні, які автори публікацій інтерпретують в якості можливих залишків жезлів або ціпка: Головкивка-III 13/4 на Кіровоградщині; Ясинувате-II 2/4 на Запоріжжі [558, с. 4, рис. 6, 4; 440, с. 19, рис. 20, 8].

Знахідки деяких речей в похованнях не піддаються однозначному функціональному чи семантичному тлумаченню. Серед них: одиничні або набором стулки мушлі (7 випадків), уламки руди (2), шматочки слюди (1), белемніт (1).

М'ясна напутня їжа. Відмінною ознакою ДПБК загалом, а Дніпро-Дністровського її варіанту зокрема, є декілька своєрідних варіантів м'ясної напутньої їжі, якою супроводжували окремих небіжчиків. Кісткові рештки такої їжі трапилися у 51 похованні (4,0%), ідентифіковані вони у 32 випадках. Показово, що в окремих могилах (11 або 22% від кількості поховань з м'ясом) м'ясна їжа сполучалася з якоюсь рідкою стравою або питвом, залишеним у керамічній або дерев'яній посудині. Загальна для культури статистика по м'ясній напутній їжі зведена у табл. 3.6. Вона дозволяє виділити чотири основні різновиди м'ясної їжі, представлені тими чи іншими частинами туши свійських копитних (частіше дрібної рогатої худоби – ДРХ – 10 разів, рідше великої рогатої худоби – ВРХ – 6 разів): вирізки грудинки, хребта (іноді з ребрами), куприка, а також м'ясо кінцівок. Цими чотирма м'ясними наборами забезпечена більшість відповідних могил (84,8% від забезпечених м'ясною

їжею). Кісткові рештки інших частин туш представлені значно рідше і тому не можуть вважатися характерними: щелепа (2 рази), лопатка, крило тазу, навіть частина тушки (по разу).

Стосовно розміщення м'ясної їжі в могилі по відношенню до небіжчика виявлено деякі тенденції, формалізовані у табл. 3.7. Зокрема, м'ясо у більшості випадків (39 або 81%) укладали перед померлим, рідше – позаду (9 або 19%). В основній позиції, передній, причому у верхньому її секторі, виявилися переважно найбільш “цінні” вирізки м'яса – грудинка, хребет, куприк, ніжки. У другорядній позиції, задній, з перелічених частин туши поодинокі трапилися лише ноги та куприк. Позаду ж знаходилися обидві з щелеп – рештки менш престижного м'яса, а також частина тушки дрібної тварини. Заслуговує на увагу й така додаткова інформація: двічі рештки м'ясної їжі були покладені на дерев'яні блюда-таці, а одного разу – на кам'яну плитку, схожу на зернотерку (рис. 92).

Зафіксовано 4 випадки, коли кістки тварини знаходилися у заповненні ями або вхідної шахти підбою (2 – ноги, 1 – лопатка, 1 – невизначено). Напевно, ці відокремлені від небіжчика рештки не варто пов'язувати з м'ясною напутньою їжею. Більш логічним було б розглядати їх в контексті інших ритуальних дій та уявлень, тотожних тим, що у ДДБК забезпечувалися імітаціями офірованих тварин (шкур, опудал тощо).

3.2. Дніпро-Бузький лісостеповий варіант

Ареал Дніпро-Бузького лісостепоного варіанту визначається менш певно, ніж вищерозглянутої територіальної групи. Це обумовлено слабшим рівнем археологічної вивченості українського Лісостепу у порівнянні зі степовою зоною. Наразі ми можемо окреслити кордони лише тією мірою, наскільки це дозволяє сучасний стан джерельної бази. Крім того, слід враховувати й ту невід'ємну обставину, що в основу розподілу Дніпро-Прутської області Бабіне на локальні варіанти покладено відмінності, виявлені на рівні поховальної практики. А тому розмежування бабинських територій на захід від Дніпра

безпосередньо залежить від наявності чи відсутності на них досліджених бабинських могильників. У правобережному ж українському Лісостепу та Поліссі саме й проявляється вже згадувана нами ситуація, коли ареал бабинських могильників є значно меншим за ареал поселень. І хоча побутові пам'ятки значно розширюють бабинську ойкумену в Правобережній Україні, та будучи слабко диференційованими, вони наразі не дозволяють визначати кордони тих чи інших локальних груп Бабине. Саме тому, фіксуючи розповсюдження могильників Дніпро-Бузького лісостепоного варіанту, ми повністю усвідомлюємо, що ними не обмежується ареал відповідної територіальної групи Бабине.

Дніпро-Бузький локальний варіант займав область від Середньої Наддніпряни на сході до Середнього Побужжя на заході. На Дніпровському Лівобережжі східний кордон знаходився десь поміж р. Псел та Ворскла. Північні рубежі окреслюються лише за рахунок крайніх в цьому напрямку могильників у басейнах лівобережних дніпровських приток – рр. Трубіж, Супій, Золотоноша, а також у Нижньому-Середньому Посуллі (рис. 93). Таким чином, бабинські могильники в цьому регіоні північніше широти сучасного Києва поки що не відомі.

На Дніпровському Правобережжі та у Дніпро-Бузькому межиріччі південний кордон, як це не дивно, визначається доволі чітко, оскільки пам'ятки двох сусідніх бабинських груп, Дніпро-Дністровської степової та Дніпро-Бузької лісостепоної, підходять одна до одної впритул і майже не мають між собою виразної буферної зони, або вона була дуже вузькою. Поділяючу межу тут зі сходу на захід, від Дніпра до Південного Бугу, можна провести по сучасних містах: Верхньодніпровськ – Олександрія – Кіровоград – Новоукраїнка – Первомайськ. Далі на захід кордон проявляється дуже непевно. Можливо, він продовжувався вверх течією Південного Бугу, приблизно до впадіння в нього р. Соб, повертав на північ до верхів'я цієї останньої, а там переходив на верхів'я р. Рось, басейн якої, без сумніву, входив до ареалу розглядуваної бабинської групи. У північному напрямку достеменні бабинські

поховальні пам'ятки досягають р. Стугна (могильник Велика Бугаївка). Втім, на потенційну можливість розширення кордонів у цьому напрямку натякає суттєво відірваний від основної маси могильник Козаровичи при гирлі Ірпеня, де знайдено дві характерні кістяні пряжки, що припустимо може вважатися на сьогодні північнішою з бабинських поховальних пам'яток на Дніпровському Правобережжі. Крім того, не варто ігнорувати факту присутності в цьому районі бабинських поселень, хоча останні можуть належати до виділеної автором Наддніпрянсько-Прип'ятської периферійної групи Бабине, характеристика якої подається у Розділі 4.2.

Таким чином, південно-західні, західні, північно-західні та північні межі Дніпро-Бузького локального варіанту Бабине поки що залишаються найменш визначеними. І якщо у південно-західному напрямку їх можливе поширення на правобережжя Середнього Побужжя і навіть усе Буго-Дністровське межиріччя прогнозовано обмежується Дністром, за яким лежали території сусідньої Дністровсько-Прутської бабинської групи, то по відношенню до інших з указаних напрямків нічого певного сказати поки що не вдається.

У ландшафтно-географічному сенсі ареал Дніпро-Бузького локального варіанту Бабине займає більшу частину Придніпровської височини, Прироську рівнину та Київське плато, а також серединну частину Дніпровської низовини. У відповідності до фізико-географічного районування, ця територія майже повністю входить до зони лісостепу, більшою мірою до Подільсько-Придніпровського, а меншою – до Лівобережно-Дніпровського лісостепових країв. Лише східна ділянка південного кордону вузькою смугою входить у північно-степову зону (див. рис. 1) [221, с. 14-15].

Насиченість окресленої області дослідженими курганними могильниками є вкрай нерівномірною. В цьому відношенні значно кращими виглядають райони Наддніпрянщини в межах Київської та Черкаської областей, де відомо, відповідно, 31 та 37 розкопаних могильних груп. І хоча на Кіровоградщині таких пунктів набирається не набагато менше – до 24, вони розпорошені на значно більшій території. Саме тому, наприклад, басейни Синюхи, Синиці,

Верхнє Поросся, вододіл між Тясмином та верхів'ями Інгульця й Інгулу, межиріччя Сули та Псла (за винятком вузької смуги вздовж Дніпра) доволі слабо насичені могильниками, а місцями й зовсім таких не мають.

Курганне будівництво. Джерельна база по Дніпро-Бузькому лісостеповому варіанту Бабине включає 304 поховання, що походять зі 177 курганних та 3 ґрунтових могильників, зосереджених у 114 пунктах. Кургани цього регіону за топографією тяжіють до вододільних ділянок. Ґрунтові могильники, навпаки, локалізуються ближче до річкових заплав, займаючи при цьому надзаплавні підвищення та тераси. Оскільки ґрунтові поховання презентовані лише одиничними могилами, чи то у складі різночасних некрополів чи ізольовано, стосовно організації та принципів їхнього влаштування важко дати будь-яку узагальнюючу інформацію.

Курганне будівництво в лісостеповій бабинській групі, що розглядається, видається більш розвиненим, у порівнянні з сусідньою степовою [392, с. 21]. Засвідчується це наступними статистичними даними: індивідуальними насипами та досипками супроводжувалося 45,5% (45 поховань) від чітко стратифікованих комплексів (для загального масиву поховань цей показник складає 15,3%); з них 36,4% (36) були основними в курганах, а 9,1% (9) – впускними з досипкою. Відомий один приклад, коли курганним насипом одночасно перекривалася пара основних поховань (Мирне-2 к. 1) [1006]. Інформація про інші випадки такого роду (Мирне-1 кк. 1, 6, Тарасівка к. 1 та ін.) [45, с. 17] не може бути підтвердженою, оскільки стратиграфічне співвідношення бабинських поховань в цих курганах не визначається [970]. Кургани, як правило, мали округлу або овальну в плані форму. Діаметри більшості округлих насипів коливалися у межах 8-18 м, овальних – від 14×16 м до 16×20 м (рис. 94); висоти знаходилися в діапазоні 0,2-1,8 м, хоча більшість концентрується в межах 0,45-1,0 м (рис. 95). Одиничні насипи сягали значно більших об'ємів, як то курган “Хрест” на околиці Переяслав-Хмельницького, що мав діаметр 50 м і висоту 2,7 м [629]. Близькими, а може й дещо більшими, були параметри досипок над впускними могилами. Зафіксовано, наприклад,

округлу в плані досипку діаметром 30 м і висотою 1,5 м, а також овальну досипку розмірами 41×25 м і потужністю до 1,2 м. Крім того, що Дніпро-Бузька лісостепова бабинська група відрізняється від Дніпро-Дністровської степової більшими масштабами курганного будівництва й самих курганних споруд, вона характеризується й більш розвиненою та ускладненою архітектурою могильних насипів. Особливістю місцевої курганної традиції було стале оформлення підкурганного майданчика кільцевим або овально-прямокутним ровом, іноді з ґрунтовим підвищенням посередині, а також здійснення в його площі певних ритуальних дій, що археологічно фіксуються у вигляді багать, кісток тварин, фрагментів та розвалів керамічного посуду (рис. 96). Такі оточені ровом майданчики відомі у кожному шостому власне бабинському кургані (Любарці к. 5, Мирне-І к. 6, Пальмира к. 2, Поділля к. 3, Червона Слобода к. 3) [1005-1007; 535; 1110]. Трапляються одиничні випадки спорудження подовжуючих досипок, за допомогою яких формувалися овальні насипи, яскравий приклад такого роду дає курган 5 могильника Любарці на Київщині. Щоправда в літературі він фігурує в якості прикладу кургану з кількома основними похованнями, перекритими одним насипом [45, с. 17, рис. 5, 1]. Насправді, стратиграфія пам'ятки не дозволяє погодитись з такою інтерпретацією. На підставі стратиграфічних розрізів ми реконструюємо наступну послідовність спорудження цього поховального комплексу. Початок йому було покладено основним бабинським похованням 2, над яким звели первинний, округлий у плані, насип діаметром 16 м і висотою 1 м. Після цього на відстані 9 м від західного краю насипу з давнього горизонту було справлене поховання 3, досипка над яким, що мала овальну форму і розміри близько 28×16 м та висоту 1,5 м, подовжила первинний курган у західному напрямку й перетворила його у довгий (32×16 м). Надалі у підніжжя південного схилу цієї довгої могили було здійснене поховання 1. Мабуть, одразу або невдовзі після цього довга могила була оточена ровом, що відступав від краю кургану на 3-4,5 м і повторював його еліпсоїдну конфігурацію. Рів по довгій та короткій вісі мав розміри близько 41×25 м, ширину 0,9-1,3 м і глибину від поверхні 0,9-1,1

м. У шаруватому заповненні рову, що засвідчує його тимчасову відкритість, в різних місцях знайдені кістки тварин та фрагменти кераміки, а на внутрішньому майданчику – розвал бабинського горщика. Через деякий час увесь поховально-ритуальний комплекс був перекритий насипом потужністю до 1,2 м (рис. 96, 3).

Також заслуговує на увагу унікальна і не типова для розглядуваної територіальної групи Бабине могила гантелеподібної у плані форми: курган 6-7 поблизу м. Черкаси (“Довга Могила” або “Рокитні Могили”) [1110. 11-17, рис. 36-38]. Його спорудження відбувалося у декілька етапів, відтворити які можна наступним чином. Спочатку у невизначеній послідовності на відстані близько 10 м виникли два первинні насипи округлої у плані форми, споруджені над основними бабинськими похованнями (п. 1 – для к. 6; п. 2 – для к. 7). Створенню обох насипів передували ритуальні дії, що фіксуються кострищами на підкурганних майданчиках, ямами зі слідами горіння, а також знахідками астрагалів у товщі ґрунту. Крім того, у насип кургану 6 були вертикально вкопані два дерев’яні стовпи (діаметром 0,24 і 0,26 м), які, вочевидь, височіли над поверхнею. Надалі обидва первинних кургани були з’єднані валом-перемичною і комплекс прийняв вигляд гантелеподібної довгої могили, сучасні розміри якої, що викривлені багаторічною інтенсивною оранкою, складали: загальна довжина 83 м, діаметри круглих частин 42 м і 31 м, їх відповідні висоти 0,65 м і 0,6 м; перемичка мала приблизну довжину 10 м, ширину 15-16 м, висоту 0,2 м (рис. 97).

Насиченість курганів похованнями в середньому дорівнює 1,66 п/к і є найнижчою серед локальних варіантів ДПБК. Влаштування колективних некрополів в одному кургані не було типовим для Дніпро-Бузької лісостепової групи, на відміну від культурно близьких степових груп (табл. 3.8). Якщо такі могильники й траплялися, то вони характеризувалися нечисленністю поховань, що до них входили (не більше п’яти). Симптоматичною є й локалізація згаданих колективних могильників: усі вони зосереджені у південній

прикордонній смузі, чим ілюструють наше припущення стосовно впливу з боку степових сусідів.

У розміщенні впускних бабинських поховань на поверхні курганного насипу спостерігаються тенденції, схожі з тими, що виявлені для степової Дніпро-Дністровської групи. Відповідно до них, впуск поховань здійснювався переважно у південну половину насипу, як правило ближче до краю поли, інколи навіть за її межами – біля підніжжя кургану. Наочно ці тенденції демонструє полігон, на який зведені всі випадки розташування впускних поховань по відношенню до центру існуючого насипу (рис. 129, 2). Він засвідчує виразне тяжіння бабинських могил до південного півкола, а точніше до сектору $140-260^\circ$ (у випадку урахування лише масових даних і відкидання крайніх, можливо виняткових випадків, цей діапазон звужується до сектору $155-240^\circ$). Одиначні випадки впуску могил у північно-східний сектор насипу поки що не знаходять переконливого тлумачення. Колективні ж могильники проявляють ознаки радіального розташування могил у межах південного сектору (рис. 98). Зазначимо, що такі приклади знов-таки дають нам ті кургани, які зосереджені на півдні регіону, де відчувається вплив з боку степових бабинських груп.

Поховальні споруди. Основним типом могильної споруди для Дніпро-Бузької локальної групи виступає звичайна **грунтова яма** прямокутної або овальної форми, зафіксована у 141 похованні (80,6% від кількості споруд визначених типів) (рис. 99). Характерною рисою могильних ям розглядуваного лісостепового варіанту Бабине можна вважати видовжені пропорції та поздовжнє дерев'яне перекриття. *Коефіцієнт пропорції (кп)* ям змінювався у діапазоні 1,24-2,57. Короткі ями ($кп < 1,5$) складали лише п'яту частину – 21%, видовжені ($1,5 < кп \leq 2,0$) – 66,4%, а довгі ($кп > 2,0$) – 15%. Тобто понад 4/5 всіх ям (81,4%) мали видовжені пропорції (у Дніпро-Дністровській степовій групі таких ям дещо менше – 71%) (рис. 100, 1). Аналіз діаграми, яка демонструє параметричні характеристики могильних ям (рис. 100, 2), дозволяє вважати звичними такі ями, довжина яких знаходилась в межах 1,0-2,3 м, а ширина –

0,55-1,3 м: вони утворюють щільний і суцільний масив у лівій нижній ділянці полігону. У правій верхній частині діаграми виділяється своєю розрідженістю незначна група з 12 могил, що мали крупні параметри ям, серед яких максимальні розміри складали $3,0 \times 1,8$ м. Глибини ям змінювалися у діапазоні 0,45-2,6 м, хоча наймасовіший стандарт становив близько 0,8-1,1 м (рис. 100, 3).

У перекритті могильних ям використовувалися виключно дерев'яні конструкції у вигляді одно- зрідка двошарових настилів або каркасів. Звернемо увагу на таку етнографічну особливість даної регіональної групи, як віддавання переваги саме поздовжньому укладанню перекриваючих жердин, дошок або плах (77,7% від кількості перекриттів ям, або 86,2% перекриттів для всіх типів могильних споруд – табл. 3.9), попри те, що, на перший погляд, довгі пропорції ям робили більш раціональною й практичною поперечний спосіб перекриття. Насправді, ретельне вивчення джерел засвідчує, що поздовжній спосіб укладання дерев'яних плах у своєму вихідному варіанті передбачав перекривання не самої ями на її верхньому рівні, а перекривання небіжчика у придонній частині могили: для цього під короткими стінками ями укладали дерев'яні колоди, що утворювали різновид поперечних придонних заплічків, на які спиралися кінці поздовжньо укладених плах перекриття. Поздовжня традиція укладання дерев'яних плах зберігалась і у випадках з короткими ямами, однак при цьому перекривалась вже сама яма.

Візитною карткою Дніпро-Бузького лісостепового варіанту виступають поховальні домовини у вигляді **труни-колоди**, трапилися у 27 могилах (8,9%), якщо враховувати і 3-4 непевні випадки. Труну-колоду виготовляли з товстого стовбура дерева за допомогою технології видовбування та випалювання, про що свідчать сліди інструментів та вогню на деревині. Така домовина, як правило, складалася з двох суцільних частин: нижньої, куди укладали небіжчика, та верхньої, якою його накривали. Інколи за кришку правили дві-чотири широкі поздовжні дошки, можливо скріплені між собою (рис. 101). Розміри колод, метричні показники яких зведено до діаграм (рис. 102), були достатніми, щоб у внутрішню їх порожнину покласти небіжчика будь-якого

віку у скорченому на боці стані. Втім, померлих в таких випадках укладали у слабо зібганий позі, що, вочевидь, обумовлювалося обмеженою шириною самої домовини. Довжина колод сягала 1,2-2,1 м, ширина – 0,55-1,0 м. Висоту достовірно визначити важко з причини деформованості більшості з цих дерев'яних конструкцій, але для окремих колод вона сягала 0,4 м і навіть 0,55 м.

Крім охарактеризованих типів могильних споруд, в ареалі Дніпро-Бузької бабинської групи зрідка трапляються поховальні конструкції, що є для неї непритаманними, а водночас знаходять більш-менш масові відповідники у сусідніх бабинських групах. До таких рідкісних типів поховальної гробниці належать дерев'яні конструкції на кшталт **зрубів** або **рам**, трапилися у двох комплексах (1,1%). Так, одна з подібних споруд походить з поховання 16 кургану 1 мікрогрупи I поблизу с. Дуканичі на Полтавщині. Вона не дуже виразна, бо збереглася лише фрагментами дерев'яних лаг, які складали подовжні бокові стіни прямокутної рами [694с. 42-43, рис. 46, 47]. Друга конструкція відкрита у похованні 3 Сугоклійської могили, розкопаної у м. Кіровограді. Там на долівці ґрунтової ями у навмисно викопані канавки було встановлено зруб у три вінця, який по кутах і поздовжніх стінах зсередини був укріплений шістьма вкопаними стовпами; перекривалося склепіння поперечними дошками (рис. 103, 6-7) [67 с. 70].

Щойно згадану деталь поховальної конструкції у вигляді дерев'яних стовпів також не можна назвати характерною для Дніпро-Бузького локального варіанту, як, втім, і для будь-яких інших регіональних груп Бабине, де такого роду будівельні елементи трапляються вкрай рідко (нам відомо 11 випадків у всій області Бабине). Разом з тим, помічено, що могильні споруди зі стовпчиками демонструють певну концентрацію у північностеповій смузі Дніпро-Бузького межиріччя, а саме у верхів'ях Інгульця, Інгулу та Чорного Ташлику, де відомо 5 відповідних поховань. Наразі важко знайти пояснення цьому факту, тим більше, що стовпчики трапилися у похованнях різних бабинських культур – ДДБК й ДПБК. Ускладнює розуміння даного феномену ще й та обставина, що стовпчиками забезпечувалися могили абсолютно різних

конструкцій: ями, ями та катакомба з дерев'яними рамами-зрубамі й гратчастими каркасами всередині, кам'яна скриня (рис. 103, 1-7; 104). Єдине, що приходить на думку стосовно вказаної концентрації стовпових поховальних споруд Бабине у північностеповій зоні між Дніпром та Південним Бугом, це деякий збіг їхнього ареалу з областю поширення аналогічних стовпчикових могил у передуючій ямній культурі. Щоправда така паралель потребує аргументованого тлумачення, до якого ми спробуємо повернутися в останньому розділі.

Нетиповим, запозиченим у степових сусідів різновидом поховальної споруди варто вважати підбій, що трапився в 6 випадках (4,1%). Той факт, що всі вони входили до складу одного цвинтаря, розташованого на порубіжжі Дніпро-Бузького та Дніпро-Дністровського локальних варіантів, який містив також захоронення у дерев'яній колоді та зрубі (Сутоклійська могила в м. Кіровограді), засвідчує синкретичний характер цього могильника.

Способом поховання була виключно інгумація. Усі поховання були індивідуальними. Небіжчиків укладали у скорченому стані на лівому (81,4%) або правому (18,6%) боці. У положенні рук має місце варіативність, яку демонструє табл. 3.10.

Формальні показники орієнтації померлих головою зведені на діаграму (рис. 131). У Дніпро-Бузькій групі можна знайти практично усі основні та проміжні напрямки орієнтації. Однак, незважаючи на це, домінантним виступають орієнтації у східний сектор (з акцентом на Пд-Сх-Сх – Пд-Сх) – 61,5%. Є вираженим, хоча й значно менше, протилежний західний напрямок – 26,1%. Однаково слабо репрезентовані північний (6,8%) та південний (5,6%) вектори орієнтації. В цілому тенденції орієнтації головою для Дніпро-Бузької локальної групи Бабине нагадують ті, що демонструє сусідня Дніпро-Дністровська бабинська група. Певні відмінності полягають лише в деякому збільшенні західних орієнтацій (на 11,1%) і майже аналогічному зменшенні південних (на 12,1%) для лісостепової групи, у порівнянні зі степовою. Враховуючи також схожі принципи розміщення впускних могил на площі

кургану, можна стверджувати, що в поховальному обряді бабинського населення Дніпро-Бузького регіону семантично значущим виступав південний, тобто “сонячний”, напрямок півкола.

З часу виходу у світ колективної монографії, присвяченої добі бронзи на території України, яка містила авторський розділ С.С. Березанської по культурі багатоваликової кераміки, в історіографії затвердилася думка, у відповідності з якою до складу бабинської культури Середньої Наддніпрянщини входила обрядова група поховань з випростаним положенням небіжчиків, що виділяло її на тлі інших локальних груп Бабине, в яких практикувалася звичайна для бронзового віку зібгана інгумація [45 с. 19, рис. 5, 3-4]. Причому дана риса поховального ритуалу не просто стала сприйматися фахівцями в якості виразної особливості середньонаддніпрянської бабинської групи, відтепер вона фігурувала в аргументації тих чи інших культурно-історичних побудов, як правило дуже відповідальних [718, с. 157, 160; 508, с. 194; 521, с. 103-108; 825, с. 158-159].

На підставі ж яких матеріалів С.С. Березанська зробила висновок про те, що у Середній Наддніпрянщині “близько 20% всіх поховань містять скелети, які лежать у випростаному стані на спині, з руками, витягнутими вздовж тіла, або з однією витягнутою, а другою зігнутою в лікті й покладеною впоперек нього” [45, с. 19]? Оскільки на той момент авторка оперувала приблизно 50 бабинськими похованнями регіону [45, с. 17], логічно припускати, що комплексів з випростаним обрядом серед них було близько 10. В реальності ж дослідниця наводить список із 6 відповідних поховань (хоча наголошує про 7), а з урахуванням ще одного, представленого на ілюстрації, загальна їх кількість дорівнює семи (восьми) [45, с. 19, рис. 5,].

Аналіз цих комплексів, стисла інформація щодо яких наводиться у примітках²⁰, засвідчує, що наведений С.С. Березанською список бабинських поховань з випростаним обрядом включає або нереальні комплекси, або недостатньо документовані, або такі, що належать іншим культурам бронзового віку. Незважаючи на шестиразове збільшення, у порівнянні з

доступним на середину 1980-х рр., причому збільшення за рахунок добре документованих розкопок останніх десятиліть, цей масив не виявив жодного бабинського поховання з випростаним положенням небіжчика, що додатково підтверджує результати проведеної нами роботи.

Поховальний інвентар зафіксовано у 109 похованнях (38%). Цей показник є значно меншим за відповідний по Дніпро-Дністровській бабинській групі. Поза тим, і набір категорій поховального реманенту останньої виглядає дещо багатшим.

Посуд. Відмінною рисою Дніпро-Бузького локального варіанту виступає вкрай слабка насиченість його поховань керамікою. Керамічний посуд представлено лише у 29 комплексах (10,1%), завжди в одному екземплярі. Це є найменший показник серед усіх територіальних груп Бабине. Причому цілий посуд зафіксовано у 25 могилах (8,7%), а решта містила лише керамічні фрагменти.

Частина керамічного комплексу походить зі складу тризн, якими супроводжувалося 3,7% поховань регіону (значно частіше за сусідні локальні варіанти ДПБК). Зазвичай цей посуд представлено у фрагментарному вигляді, хоча зрідка трапляються майже цілі форми.

Типологічно виділяються посудини дрібного та крупного розрядів, останні – переважно у тризнах. Дрібні форми належать до варіантів типових бабинських класів одно-, дво- та тричасних посудин (рис. 105). Банкуваті ємності є практично неорнаментованими. Горщики ж майже завжди прикрашені декором, виконаним у прокресленій та наліпній техніці. В орнаменті переважають трикутно-паркетні та ялинково-паркетні композиції. Особливістю кераміки розглядуваної бабинської групи є часте її оздоблення багаторядними горизонтальними валиками, що наочно демонструє посуд зі складу тризн та поселенських колекцій (рис. 106).

Тричі в захороненнях траплялися дерев'яні посудини (1% поховань). Судячи з їхньої морфології та контексту, вони завжди містили рідку або напіврідку страву/питво і ніколи не сполучалися в одному похованні з

керамічною ємністю. Типологічно дерев'яні ємності представлено двома різновидами: мискою – посудиною “з пласким, можливо профільованим в основі тонким денцем (діаметром 10 см – *Р.Л.*), дещо округленими догори стінками і прямозрізаним чи ледь відведеним назовні вінцем” [694, с. 43, рис. 47], та чашкою – невеличкою напівсферичною або зі сплосченим денцем посудинкою діаметром 7-8 см висотою до 4 см; на одному екземплярі вдалося зафіксувати профіль посудинки з плавно відігнутих назовні вінцем (рис. 107, 1) [292, с. 112; 914, с. 19, рис. 68, 3; 69, 2]. Випадково це чи ні, але дерев'яний посуд наразі невідомий у похованнях глибинних районів Дніпро-Бузького локального варіанту, а той що трапився, походить з пам'яток південних – південно-східних районів, тобто порубіжжя, де міг відчуватися вплив з боку сусідніх бабинських груп.

У розташуванні посудин по відношенню до небіжчика простежуються наступні тенденції: у переважній більшості випадків керамічна чи дерев'яна ємність розміщалася попереду небіжчика, на рівні грудей-черева – впритул до складних перед обличчям рук, а також між ліктями та колінами.

Знаряддя праці та зброя для зручності подаються разом у зв'язку з проблематичністю функціонального розмежування окремих категорій виробів, включених в цю об'єднану групу. В першу чергу це стосується бронзових ножів (один з них – у дерев'яних піхвах), знайдених у двох похованнях на Кіровоградщині: Вільшанка 22/2, Петрове 2/6 (рис. 107, 7-11) [66, с. 131, рис. 9; 905; 906]. Вістря стріл походять лише з культурно-строкатих склепів Кулішівського кургану 5, представлені двома типами – з виїмкою в основі та з черешком (рис. 107, 2-4).

Прикраси та деталі одягу репрезентовані лише трьома категоріями виробів. Найбільш масово не лише в цьому списку, а взагалі серед інвентарного комплексу розглядуваної регіональної групи, представлені кістяні пряжки [436]. Вони трапилися у 74 похованнях, тобто у кожному четвертому комплексі (25,8%). Загальна інформація щодо задіяного масиву пряжок зведена до табл. 3.11. Вона засвідчує, що переважна більшість виробів належить до

типу 3о (з овальним жолобчастим щитком та додатковим бічним отвором), дещо менше – до варіантів типу 2о (з круглим щитком та додатковим бічним отвором), а одиничні – до типів 2 (кільцеві з бортиком) та 1(?) – кільцева з лінзовидним перетином (рис. 108). Крім того, у даній регіональній групі трапилися дві пряжки, близькі до типу 2о, додаткові маленькі отвори яких розміщені не на щитку, а на виділених бічних планках (рис. 108, 4, 7): Боровківка 1/12 [293, с. 112, рис. 2, 15], Сугоклійська могила п. 7 [914, с. 11, рис. 18, 2]. Результати групування можна узагальнити так: у Дніпро-Бузькій локальній групі Бабіне овальні пряжки трапляються майже втричі частіше за круглі (73% проти 27%), з вигнутим щитком – уп'ятеро частіше за плоскі (82% проти 18%), з додатковим маленьким отвором – більш ніж удесятеро частіше, ніж без нього (92% проти 8%).

До прикрас відносяться також одиничні знахідки бронзового скроневого кільця (Вільшанка 22/2), підвіски з просвердленого ікла (Журавлиха 3/5 на Київщині), двічі трапилися набори кістяних (Журавлиха 2/2; Головкивка-3 14/1) і фаянсових (Сугоклійська могила п. 23) намистин (рис. 107, 5-6) [66, с. 131; 905; 914, с. 20, рис. 17, 5; 995; 558, с. 7].

Ритуальні предмети представлені лише одним астрагалом-амулетом з поховання 15 Сугоклійської могили, що мав просвердлений отвір та прокреслений на боці хрест і, судячи з місцезнаходження, носився підвішеним на шиї (рис. 107, 7) [914, с. 15, рис. 58, 2.].

М'ясна напутьня їжа та рештки ритуальних тварин. Кісткові рештки тварин були пов'язані з 26 похованнями (9,1%). Серед них до м'ясної їжі відносяться 22 об'єкти (7,7%), три з яких сполучалися з їжею/питвом у керамічній або дерев'яній посудині. Наявні дані по визначенню видового складу кісток засвідчує, що вони належали переважно свійській ДРХ (8 випадків) і рідше ВРХ (4). Статистичні дані по м'ясній їжі наведені у табл. 3.6. За формою це були вже відомі нам по вищерозглянутій бабинській групі м'ясні набори: грудинки, хребта, куприка, ніжки. Зазначимо, що деякі могили містили одночасно комплект з 2-3 різних частин туші. Показово, що й питома вага

названих вирізок з тушки для обох бабинських груп була багато в чому близькою. Тотожність спостерігається також і у розміщенні м'яса в могилі: переважання позицій “попереду” небіжчика, ніж “позаду”; локалізація цінних шматків м'яса (грудинка, хребет, куприк, ніжки) перед головою-грудьми, а менш цінних (щелепа) – за головою та біля ніг. В цьому легко переконатися, зіставивши дані з табл. 3.6 і 3.12. Разом з цим, по даному аспекту можна виділити й деякі відмінні особливості Дніпро-Бузької локальної групи. Зокрема, в похованнях цього регіону значно рідше укладали м'ясну їжу поза небіжчиком (8% випадків). Крім того, виділяється, нехай і не надто виразно, позиція навколо ступнів небіжчика, де кілька разів зафіксовано знахідки щелеп, а також скелетних решток, які навряд чи відносились до категорії напутньої їжі, а скоріш за все, несли інше семантичне навантаження. Мова йде про череп (тобто голову) та череп з ногами (шкуру) барана, які, швидше за все, виконували роль супроводжуючої тварини. Можливо, до цієї ж семантичної групи варто відносити знахідку стегна собаки, що також була покладена в ногах померлої людини.

Звернемо увагу й на одиничні випадки, коли кістки тварин зафіксовані за межами поховальної камери: зверху на краю могили, а також у навмисно викопаній для цього ямі, причому разом з керамічною посудиною.

3.3. Дністровсько-Прутський варіант

Ареал названого локального варіанту визначається переважно областю Дністровсько-Прутського межиріччя, з урахуванням того, що певна кількість пам'яток даної групи відома як на лівобережжі Дністра й Балтській рівнині, так і на правобережжі Пруту (рис. 109). Щоправда оцінка останніх, досліджених в Румунській Молдові, ускладнена їхньою переважною неопублікованістю. Аналогічним лишається стан справ із пам'ятками бабинського типу, що походять з румунської Північної Добруджі у пониззі Дунаю. На півночі область розповсюдження пам'яток розглядуваної локальної групи наразі обмежується районом найбільшого зближення течій Дністра й Пруту. Втім

декілька курганних могильників з бабинськими похованнями відомі на лівобережжі Середнього Дністра, в басейнах його лівих приток – рр. Русави й Кам'янки, а також на головному Буго-Дністровському вододілі – у верхів'ях рр. Кодими, Ягорлика й Рибиниці.

У ландшафтно-географічному відношенні досліджувана область не є однорідною. Більша її частина, північна, складається з підвищених та більш-менш порізаних ландшафтів і включає південні відроги Подільської, Центральномолдовської, Чулуцько-Солонецьку, Придністровську, Тігецьку височини, Белецьку, Північномолдовську та Південномолдовську рівнини, Кодри, Молдовське плато, плато Бирлад. Південна частина, а також окремі райони річкових долин представляють собою понижені і менш рельєфні ландшафти західної половини Причорноморської низовини, зокрема Дунай-Дністровської та Балтської рівнин, а також Нижньодністровської рівнини й Нижньодунайської низовини (рівнина Бараган) [221, с. 10-11, 34-35]. Відповідно до сучасного фізико-географічного районування, окреслена область також не є однорідною, оскільки майже навпіл, з північного сходу на південний захід, вона перетинається кордоном двох природних зон – степу і лісостепу [221, с. 14-15]. Наведена інформація не повинна сприйматися за формальну констатацію малокорисних або зовсім непотрібних фактів, оскільки, судячи з праць палеокліматологів, у досліджуваній нами період, що відповідав середній фазі суббореалу, природно-зональна ситуація в Дністровсько-Прутському межиріччі багато в чому нагадувала сучасну [320, с. 143].

Могильники з бабинськими похованнями відомі майже по всій Дністровсько-Прутській області, але, судячи з мапи (рис. 109), рівень дослідженості окремих її районів є доволі нерівнозначним. Так, найбільш щільно насичені могильниками Дунай-Дністровська рівнина та область Нижньої Наддністрянщини, тобто південна частина культурного ареалу. У північній же його половині бабинських могильників відомо дуже мало, причому локалізація їх має осередковий характер. Такі невеличкі скупчення розкопаних курганів спостерігаються на лівобережжі Верхнього Пруту – в

понижзі його приток рр. Раковця, Чугура і Казенки; значно рідше – в центральній частині Дністровсько-Прутського межиріччя – в басейнах рр. Гирле-Маре, Середнього й Малого Чулуків. Майже або повністю відсутні досліджені могильники на більшій частині головного вододілу Дністра й Прута, на Молдавському плато, на правобережжі Середньої Наддністрянщини, на лівобережжі Середнього Попруття, у межиріччі Когильника (Кундука) й Сарати, в інших районах і мікрорайонах. Якщо не враховувати згадувані вище одиничні пункти на лівобережжі Середнього Дністра, лісостепова зона Буго-Дністровського межиріччя залишається археологічно не дослідженою, а тому зберігає інтригуючий статус *terra incognita* для доби ранньої та середньої бронзи.

Курганне будівництво. Корпус джерел по Дністровсько-Прутському локальному варіанту Бабине включає масив не менше ніж з 900 поховань. Щоправда, у нашому розпорядженні абсолютно відсутні свідчення по частині цих комплексів, і тому ми оперуємо меншими вибірками: з неповними даними – по 873 похованнях (96% від кількості відомих), що походять з 343 курганів та 7 ґрунтових могильників, зосереджених у 180 пунктах; а також з порівняно повними даними – по 711 похованнях. Зазначимо також, що в наведеній статистиці майже не враховано чотири з половиною десятки поховань бабинського кола, які походять приблизно з 22 могильників на території Румунії. З цієї вибірки лише по 5 похованнях ми маємо більш-менш повні дані, які включені в загальну статистику.

Будівництво курганів бабинським населенням досліджуваної області практикувалося дуже рідко [193, с. 128-129; 623, с. 87-100; 689, с. 378]. Про це свідчить той факт, що могильними насипами та досипками супроводжувалося лише 37 поховань (5,2% від загальної кількості або 8,4% від комплексів з визначеною стратиграфією), серед яких 26 (5,9%) виступали основними в курганах, а 11 (2,5%) – впускними з досипкою. Відомий один випадок, коли насип/досипка зводився над парою основних поховань та два-три випадки – над парою впускних (Градешка-I к. 3; Балабань-II к. 6; Ваду-луй-Ісак к. 2) (рис. 110).

Кургани здебільшого характеризувалися округлою у плані формою та простою ґрунтовою архітектонікою. Діаметри звичайних насипів, наскільки дозволяють судити кількісно обмежені джерела, складали 10-16 м за висоти 0,8-1,2 м. Крупними слід вважати насипи діаметром до 35-54 м з висотою 1,5-2,5 м. Для окремих курганів зафіксовано по 2-3 будівельні горизонти, пов'язані з діяльністю бабинського населення: Балабань-II к. 6, Градешка-I к. 3, Спея к. 6 [623, с. 88-93, 95-96, рис. 33; 34; 37, 10]. Серед цих випадків виділимо курган 3 могильника Градешка-I, цікавий своєю незвичайною архітектурою. Первинне основне бабинське поховання 3 було оточене кільцевим ровом з внутрішнім діаметром 14,5 м, шириною 0,35-0,5 м і глибиною до 0,7 м, а також перекрите викопаним з рову материковим ґрунтом, укладеним у формі сплющеного овального насипу розміром 8×6,2 м і висотою 0,5 м. Надалі в площі цього круглого майданчика було справлене бабинське поховання 2 і весь комплекс в межах рову перекрили первинним курганом. Після впуску в нього бабинських поховань 4 та 1 курган був концентрично досипаний і перекрив кільцевий рів. У цей останній насип було впущене бабинське поховання 5 [690, с. 112-113, рис. 1, 3-4]. Кільцевий рів також був зафіксований у кургані 6 могильника Холмське [772].

На особливу увагу також заслуговують дві довгі могили, досліджені в могильнику поблизу с. Нікольське (Республіка Молдова). В основі кургану 7-8 знаходились два первинних округло-овальних насипи енеолітичного-ранньобронзового часу, відокремлені відстанню 18 м. У проміжку між цими курганами з рівня давнього горизонту було здійснене бабинське поховання 37 і перекрите самостійним насипом неправильно-овальної в плані форми розмірами 22×19 м. Цей останній об'єднав кургани 7 і 8 у довгу могилу гантелеподібної в плані форми з попередньою довжиною до 90 м. Вздовж одного боку утвореної перемички була споруджена кам'яна стіна ("алея"). Ще півтора десятки бабинських поховань, впущених у насипи курганів 7 і 8, особливо останнього, здається, не призвели до зовнішніх змін надмогильної споруди. З часом насип оплив і на момент розкопок фіксувався у вигляді 8-

подібної споруди довжиною 105 м, найбільшою шириною 67 м і шириною перемички 44 м (рис. 110) [5, с. 49-96, 214].

Спорудження архітектурного комплексу кургану 12-13 біля с. Нікольське, як і попереднього, розпочалося з двох, округлих в плані первинних насипів, споруджених над енеолітичним і ямним похованнями. В проміжку між ними, з рівня міжкурганної западини, були здійснені бабинські поховання 7 і 8, розташовані на вісі, що з'єднувала сусідні кургани. Обидва поховання знаходилися в середині алеї-огорожі з вапнякового каменю, що мала вигляд видовженого прямокутника розмірами 28,5×6,5-6,0 м. Ця алея, разом з насипаною над нею ґрунтовою перемичкою, з'єднала кургани 12 і 13, утворивши таким чином 8-подібну чи гантелеподібну споруду, що на момент розкопок мала розміри близько 104×67-46 м (рис. 110) [5, с. 113-124].

Насиченість могильних насипів бабинськими похованнями в середньому дорівнює 2,5 п/к, що є найбільшим показником серед усіх регіональних груп Бабине. Між тим, деякі кургани включали до півтора десятка впускних могил [727, с. 88; 689, с. 378, 379]. Ці групи поховань вочевидь представляли собою колективні могильники, аналогічні відомим нам по сусідньому Дніпро-Дністровському локальному варіанту. До речі, саме в колективних могильниках зосереджується основний масив бабинських поховань степової зони Дніпро-Прутського межиріччя, на противагу індивідуальному характеру поховальної практики ДДБК. Це наочно демонструє табл. 3.13, де відображено розподіл бабинських поховань по курганам з різною кількістю однокультурних могил. Увесь масив курганів було розподілено на 13 підгруп (горизонтальні рядки), у відповідності з кількістю бабинських поховань, що в кожному з них містилися (від 1 до 14), а самі підгрупи були зблоковані у три групи. Перша з них включала кургани з одиничними бабинськими похованнями (1-2 могили). Друга й третя об'єднували кургани з колективними некрополями (більше 3 могил). Причому до другої групи входили маленькі некрополі (3-5 могил), а до третьої – крупні (6-14 могил). Межі між групами проводились не умоглядно, а визначились через статистичні інтервали, що наочно демонструє рис. 111. Ця

діаграма засвідчує, що впуск поодиноких бабинських могил у давні кургани був явищем доволі частим, оскільки такі випадки обчислюються багатьма десятками фактів: 1 могила – 152 кургани, 2 могили – 83 кургани. Кургани з кількістю бабинських могил від 3 до 5 трапляються у 3-7 разів рідше (по 2 – 3 десятки випадків), утворюючи на полі діаграми окреме невеличке скупчення. Кургани ж, які містили від шести і більше бабинських поховань, представлені лише одиничними випадками (від 1 до 7), сконцентрованими в самій нижній частині діаграми.

Повернувшись до табл. 3.13, можемо побачити, що кургани з одиничними захороненнями (першої групи), складаючи більше двох третин (69,3%) всіх насипів з бабинськими похованнями, містили трохи більше третини загальної кількості захоронень цієї культури (37,6%). Натомість, колективні некрополі (друга й третя групи), представляючи менше третини від загальної кількості могильників (30,7%), містили у своєму складі майже дві третини всіх бабинських поховань (62,4%).

Як вже було сказано, колективні могильники влаштовувалися на поверхні більш давніх курганів. Такі некрополі як правило зосереджені у південній половині насипу і почасти демонструють радіальне або рідше лінійне/рядне планування могил (рис. 112; 129, 4) [**193**, с. 124-125, 129, рис. 31, 1; **689**, с. 379]. В ряді випадків характер взаємного розташування поховань визначити дуже важко, особливо тоді, коли цілісність могильника порушена хронологічно віддаленими від нього однокультурними похованнями або пізньобронзовими похованнями іншої (непевної) культурної належності, диференціювати які здебільшого неможливо. З цією відомою проблемою [**193**, с. 122-127; **713**, с. 80; **623**, с. 12 і наст., 65; **689**, с. 378; **121**, с. 40-41; та ін.] ми безпосередньо зіткнулися в процесі упорядкування джерельної бази. Маючи досвід роботи з курганными матеріалами всіх регіонів Надчорномор'я та прилеглих територій, можемо стверджувати, що проблема культурної ідентифікації бабинських поховань, та й не тільки їх, є особливо відчутною саме для Північно-Західного Причорномор'я.

Рештки ритуальних дій, які традиційно називають “тризною”, трапляються вкрай рідко. Вони представлені знахідками на підкурганному майданчику або в насипу цілих та фрагментованих керамічних посудин, а також кісток тварин (8 випадків): Балабанешть-ІІ к. 1, Балабань-ІІ кк. 5, 6, Градешка-І к. 4, Жовтневе к. 2, Плавні к. 3, Спея к. 6, Юхимівка к. 5 [623, с. 93-94, табл. 5].

Грунтові могильники. У Дністровсько-Прутському регіоні відомо декілька могильників, що з різною мірою впевненості відносять до безкурганних і в яких досліджено більше трьох десятків поховань бабинської культури: Бешалма (2 могили), Бікір–Тузли (2), Біленьке–Шаболат (4), Бреїліца (≥6), Гармацьке, Денчень (8), Ізмаїл (1), Калфа (13 чи 14), Орловка (2), Серата Веке [193, с. 128; 207; 623, с. 60-64; 689, с. 378; 711; 712; 752].

Грунтові могильники, на відміну від курганних, топографічно тяжіли до берегів річок і водоймищ, влаштовувалися на узвишсях та мисах. Серед таких некрополів є залишені виключно бабинським населенням і такі, що використовувалися в якості місць поховання також у попередні та наступні епохи. Враховуючи обмеженість досліджених на могильниках поховань, стосовно їх внутрішньої організації сказати щось напевно дуже важко. Окремі автори вказують на випадки компактного розміщення могил або ізольованими групами [193, с. 128; 623, с. 64]. Інші характеристики поховальної обрядовості, що практикувалися на ґрунтових некрополях, в цілому співпадають з такими ж на курганних могильниках, а тому будуть розглянуті разом.

Поховальні споруди. Для розглядуваної регіональної групи Бабине пропонувалося декілька більш або менш упорядкованих класифікацій поховальних споруд, у яких виділялося від чотирьох до семи їх типів [193, с. 129-130; 623, с. 17-30; 689, с. 379-380]. Щоправда жодна з них не відповідає вимогам строгої класифікації, оскільки демонструє одну й ту само методичну помилку – зведення на один таксономічний рівень (типи) різних за рангом характеристик: як то а) тип могильної споруди (яма, підбій); б) конструктивний різновид споруди (яма звичайна або з заплічками; овальної або прямокутної

форми); в) додаткові елементи оформлення поховальної камери (кам'яна скриня, дерев'яні зруб, рама, колода тощо). Даючи свій варіант типології поховальних споруд, Л.В. Суботін відчув недосконалість попередньої класифікації Є.М. Сави і намагався її покращити [689, с. 380], але зміг зробити це лише частково, за однією-двома позиціями.

У своїй класифікації ми спробували врахувати досвід попередників, як з методичної точки зору, так і з міркувань доцільності. Адже, як показали здійснені Є.М. Савою чисельні кореляції [623, с. 17-30, 39, 49-51, 65-85], не всі із запропонованих ним самим “типів” і різновидів могильних споруд суттєво різняться між собою на рівні інших обрядово-інвентарних характеристик. При цьому ми абсолютно не відкидаємо ті реальні результати, які проведений кореляційний аналіз все-таки дав. Іншими словами, надмірна багатоступенева градація типів могильних споруд, з урахуванням передбаченої методики й поставленої мети, в нашому випадку є невиправданою.

Характер могильної конструкції тією чи іншою мірою вдалося визначити для 267 поховань (37,7% від загальної кількості). Переважна більшість могил у своїй основі мала споруду у вигляді **ями** (222 випадки або 83,1%). Так звані *прості ями*, без додаткових ускладнюючих елементів конфігурації та оформлення, зафіксовані у 180 випадках (67,4% від кількості визначених споруд). Форма ям в плані варіювала від чіткої прямокутної до овальної, подекуди мала трапецієвидні або неправильні геометричні обриси.

Ями з уступами/заплічками трапилися у 23 похованнях (8,6%), тобто значно частіше, ніж в інших регіональних групах Бабіне (для порівняння у ДДБК – 3,8%, Дніпро-Дністровській ДПБК – 1,9%). Дністровсько-Прутський регіон, крім того, демонструє значну конструктивну варіативність цього різновиду могил (рис. 113). Вона проявляється у різноманітній морфології й глибині верхніх та нижніх частин споруд (прямокутні, овальні), тобто вхідних ям та поховальних камер, а також варіантах їх сполучення [623, с. 23-26, 73-78; 689, с. 380]. Як правило, такі двоярусні споруди перекривалися на рівні уступів деревом (12) і рідше каменем (2). Територіально ями з уступами зосереджені в

південній частині Дністровсько-Прутської області і наразі виступають двома нерівнозначними скупченнями, більшість з яких охоплює в основному межиріччя Пруту й Кундуку, а менше – Нижню Наддністрянщину. Можливо, що в реальності вони утворювали єдиний масив, фіксація якого ускладнюється нерівномірністю археологічної дослідженості регіону.

Іноді всередині ям влаштовували додаткові конструкції з дерева або каменю, які безпосередньо правили за поховальну камеру – домовину. В залежності від будівельного матеріалу та конструктивних особливостей, вони встановлювалися або впритул до стінок придонної частини ями, або посередині ями, або в нижній камері двоярусної могили. Таких додаткових споруд виділяється щонайменш чотири варіанти.

Кам'яні скрині – складені з вертикально встановлених плит ящики з кам'яним же або комбінованим дерев'яно-кам'яним перекриттям (9 комплексів – 3,4% від кількості споруд визначених типів): Балабань-I 4/4; Виноградівка 6/3; Гаваноаса 5/5; Дуруітоаря Ноуе 4/2; Хаджилар 2/4; Киселове 1/6, 12; Мирне-3 1/3; Острівне 2/3 (рис. 114) [3, с. 67, рис. 1, 5; 623, с. 84, рис. 28, 8-10; 39, 4]. Подекуди кути й щілини таких споруд замазувалися зеленуватим глеєм. Основний масив кам'яних скринь зосереджений на півдні регіону, в басейнах Ялпугу, Китаю, Кундуку, на Нижньому Дністрі, і лише один комплекс є відірваним далеко на північ, на лівобережжя Верхнього Пруту (Дуруітоаря Ноуе 4/2).

Дерев'яні рами – прямокутної форми споруди, виготовлені з поставлених на ребро дошок або брусів (4 випадки – 1,5%): Балабань-I 13/2; Казаклія 17/13; Плавні 3/7; Токіле-Редукань 1/3 (рис. 115, 10-16) [623, с. 78-81, рис. 28, 1, 6; 39, 8; 44, 3]. Деякі, не дуже виразні, конструкції розглядають в якості носилок: Нікольське 8/6; [5, с. 84, рис. 39, 6] Нечисленність і конструктивна варіативність цих споруд натякають на неусталеність традиції й, можливо, короткочасність практики їх використання.

Дерев'яні настили – якоюсь мірою перегукуються з описаними рамними конструкціями і представляють собою укладені на долівці ям дерев'яні настили

або щити з поздовжніх, рідше поперечних дошок (6 випадків – 2,3%): Бичок 1/2, Глине 3/3; Дзинилор 3/8; Оленешть-II 1/5; Никольське 8/6; Струмок 1/17 (рис. 115, 1-13) [2, с. 41-42, рис. 3, 2; 623, с. 81, рис. 29, 5-6; 30, 5; 31, 4; 39, 8]. Здається, в окремих випадках, вони мали бокові дощаті стінки з підмазаними глеєм кутами і таким чином нагадували дерев'яні ящики [623, с. 78]. Такі настили/щити, на наш погляд, можна вважати культурно-діагностичною ознакою, характерною лише для двох сусідніх територіальних груп ДПБК – Дніпро-Дністровської та Дністровсько-Прутської.

Колоди – видовбані та випалені з суцільного стовбура дерева домовини. Відомо 12 таких конструкцій (4,5%): Глине 1/11; Крихана-Вець 1/1, 2; Мерень-I 1/12; Никольське 7/35, 37; 12/8; Окниця 3/2; Румянцеве 1/12; Токіле-Редукань 1/13, 21; Хаджимус 2/8 (рис. 116-117) [4, с. 139, рис. 2, 7; 447, с. 19, рис. 6, 7; 623, с. 81-84, рис. 28, 2, 7; 29, 1; 30; 31, 1]. Вони склалися з двох частин: нижньої, куди укладали небіжчика, та верхньої – кришки. Іноді за кришку правили декілька широких або вузьких поздовжньо укладених дошок, можливо збитих щитом. На торцях двох колод вдалося простежити попарні вертикальні отвори, в які, вочевидь, вставлялися дерев'яні шипи для з'єднання нижньої частини домовини з кришкою (рис. 116, 1, 7). Параметри трун-колод зведені до діаграм (рис. 118). Картографія поховань у колодах виразно засвідчує їх тяжіння до лісостепових та північностепових районів Дністровсько-Прутської області (див. рис. 19), що видається цілком логічним, з огляду на відому обумовленість типів поховальних конструкцій особливостями природного середовища.

На завершення характеристики могильних споруд, в основу яких покладено ямну конструкцію, опишемо їх перекриття. Як засвідчує табл. 3.14, переважна кількість ям перекривалась деревом (60%), майже вдвічі рідше – каменем (33%), і ще рідше – одночасно деревом і каменем (7%). В якості дерев'яного перекриття виступали обалоли, плахи, дошки, гілки. Вдалося встановити, що поздовжнє укладання перекриваючого матеріалу траплялося вдвічі рідше за поперечне (33% проти 67%). Таке співвідношення є доволі близьким відповідному показнику Дніпро-Дністровського локального варіанту

і діаметрально протилежним тому, що простежене для Дніпро-Бузького. Незважаючи на ці розбіжності, усі названі групи ДПБК характеризуються підвищеною та високою частотою використання поздовжніх дерев'яних перекриттів, у порівнянні з ДДБК.

Кам'яні перекриття ям здебільшого конструювалися з плит. У тих випадках, коли разом з каменем використовувалося дерево, останнє, вочевидь, виконувало функцію каркасу, на який укладалися плити. В 6 похованнях (18,2% від могил з кам'яним перекриттям) простежена вапнякова забутовка ям, відома також по пам'яткам степової Дніпро-Дністровської групи.

Виділимо також єдиний для регіону випадок використання стовпчикової конструкції, простежений у могильній ямі з дерев'яною рамою (Токіле-Редукань 1/3) (рис. 104, 1). Незвичайність для бабинської культури Північно-Західного Причорномор'я розглядуваної споруди могла б натякати на іншу культурну атрибуцію поховального комплексу, наприклад, приналежність його до ямної культури, в поховальній традиції якої аналогічні конструкції є доволі типовими [224, с. 97-104]. Однак присутність стовпчикових елементів в достовірно бабинських могилах інших регіональних груп, все-таки дозволяє припускати їй відповідну атрибуцію для поховання Токіле-Редукань 1/3. Стосовно функціонального призначення цих стовпчиків-кілочків з прямокутним перетином висловлене припущення, що “вони підпирали перекриття наметоподібної форми” [623, с. 78-81, рис. 28, б]. З такою інтерпретацією можна було б погодитися, якби цьому не заперечувала одна обставина: деякі, якщо не всі, з розташованих по внутрішньому периметру рами стовпчиків знаходилися під дошками поперечного перекриття рами, а тому ніяк не могли виступати вище їхнього рівня.

Окремим типом могильної споруди виступають **підбої-катакомби** (рис. 119), зафіксовані у 45 похованнях (16,8%). За своїми метричними та морфологічними характеристиками підбійні могили тотожні аналогічним спорудам Дніпро-Дністровської бабинської групи. Рештки заслонів, що відокремлювали шахти від камери, зафіксовані лише в 7 випадках: з них 2 –

дерев'яний, а 6 – кам'яні. Серед останніх двічі відзначене заповнення вхідної ями кам'яним бутом. Підбійні могили розповсюджені не по всьому Дністровсько-Прутському басейну, а демонструють виразне тяжіння до південних районів – Дунай-Дністровської рівнини та Нижньої Наддніпряни, де вони практично зникають з основним масивом підбійно-катакомбних поховань, ареал яких охоплював Нижнє Побужжя та Нижню Наддніпряни (рис. 19).

Спосіб поховання. Майже всі поховання справлені за обрядом *інгумації* (99,7%). Переважна більшість могил були одинарними (98,3%) і лише деякі колективними (1,4%). Серед останніх 9 поховань містили по два кістяки та 1 поховання – три. Обмежена кількість колективних могил і дефіцит статево-вікових визначень дозволяють лише констатувати присутність серед парних сполучень дорослий + дорослий і дорослий + дитина. Потрійне поховання є дещо незвичним, оскільки представляє собою ярусне розміщення кістяків, що саме по собі викликає сумнів щодо єдності комплексу. В одній могилі рештки скелета натякають на обряд *розчленування* тіла або *вторинного поховання*. Ще один комплекс можна вважати за *кенотаф*, якщо довіряти результатам його розкопок і фіксації.

Поховання характеризуються різною мірою скорченими на боці позами небіжчиків. Лівобічні пози (458 – 75,3%) втричі переважають над правобічними (147 – 24,2%), що аналогічно відповідним показникам Дніпро-Дністровського локального варіанту. Тричі зафіксовано випростане положення небіжчика на спині (0,5%), причому всі вони походять з теренів Румунської Молдови [825]. Положення рук, як і повсюди, має певний діапазон варіацій, що демонструє табл. 3.15.

Орієнтації небіжчиків головою зведені на діаграму (рис. 131), яка засвідчує виразне переважання східних векторів (72,5%) над усіма іншими (27,5%), представленими однаково рідко (від 3,3% до 4,1% – для основних азимутів, від 1% до 1,3% – для проміжних). Відмінною від сусідніх локальних варіантів рисою дністровсько-прутських бабинських пам'яток є найбільший

акцент на східному (25,5%) і північно-східному (15,3%) напрямках при послабленому південно-східному (10,4%) і невираженому південному (3,8%).

Поховальний інвентар. Поховальним приданим було забезпечено 378 могил (52,8%), що є найвищим показником серед локальних варіантів ДПБК.

Посуд. Глиняний посуд виявився наймасовішою категорією інвентарю. Дністровсько-Прутський локальний варіант вирізняється на тлі всіх інших груп культурного кола Бабине найбільшою насиченістю поховань керамічним посудом, що був присутній частіше, ніж у кожній третій могилі (262 поховань – 36,6% від загальної вибірки в 716 комплексів): 254 рази – цілі посудини й 8 – у фрагментах. Переважна більшість посудин знаходилась всередині могили й призначалася для напутньої їжі (257 поховань). Двічі кераміка траплялася у заповненні могили і один раз – на перекритті. Як правило, небіжчика супроводжувала одна керамічна ємність (254 поховання), значно рідше – дві (7) і навіть три (1).

В колекції керамічного посуду представлено різновиди одночасних банкуватих форм (утято-конічних, циліндричних, бочкоподібних), двочасних біконічних ємностей, тричасних горщиків [623, с. 30-38, рис. 8-9]. Орнамент здебільшого є характерним для двочасних і тричасних типів посуду. Виконаний він у типових для загальної бабинської традиції техніках – прокресленням, насічками, відбитками пальця/нігтя, наліпними валиками та зрідка шишечками. Орнаментальними елементами виступають горизонтальні паски, кути, хвиля-зигзаг, трикутники. За їхньою допомогою утворювалися композиції з багаторядних горизонтальних поясів, трикутні та ялинкові паркетти. Від сусідніх локальних варіантів ДПБК дністровсько-прутська керамічна серія відрізняється більшою питомою вагою посуду крупного розряду, насиченістю класичними тричасними формами та канонічними орнаментами (рис. 120-121).

Крім глиняного, для поховальних страв/напоїв зрідка використовувався *дерев'яний посуд*. Такий вдалося достеменно зафіксувати лише у 2 могилах.

Причому в одній з них фігурувало дерев'яне блюдо з бронзовими цвяшками/скобами, на якому знаходились рештки м'ясної напутньої їжі (рис. 115, 2-4) [5, с. 84, рис. 39, 6-9], а від другої посудини залишилася лише овальна основа розміром 18×20 см [122].

У розміщенні посуду відносно небіжчика спостерігається тенденція, схожа з простеженою для поховань Дніпро-Дністровського локального варіанту – виразне переважання позицій “попереду небіжчика” – на рівні грудей і живота. Водночас спостерігаються й незначні відмінності від сусідньої степової бабинської групи: значно більше тяжіння посуду до голови небіжчика, зокрема до потилиці; дещо менша насиченість зон між ліктями та колінами, а також впритул до грудей і черева; практика розміщення посуду на певній відстані перед небіжчиком – попід стінкою або в куті могили.

Знаряддя праці та функціонально наближені до них предмети походять з не багатьох поховань і репрезентовані незначною кількістю категорій: кам'яні відбійники (2 випадки), товкачі (Костянтинівна 1/7 у Молдові), абразиви (2), розтиральна плита (1); крем'яні ніж (Борисівка 8/12), скребачки (Жовтневе 2/18, Семенівна 8/4) [688, с. 74, рис. 7, 4], пластина (1), відщепи (9); кістяні вістря/проколки (Калфа п. 13, Кочковате 24/1, Тараклія-II 16/11), “кілочки” (Новгородівка 3/8 на Одещині, Фрунзе 1/2 у Молдові)²¹ [5, с. 158-159, рис. 78-79], прясельця (Мерень-I 1/4-5) [199, рис. 6, 7-9]; бронзове шило чи штрикало (Острівне 2/3) [623, с. 138, рис. 60, 3] (рис. 121). В одному випадку такі предмети утворювали “виробничий набір”, вочевидь покладений до шкіряного мішечка, до складу якого входили 6 крем'яних відщепів, 2 кістяні проколки та стулка мушлі Unio (Калфа п. 13) [752, с. 104, рис. 23, 6-7].

Зброя представлена трьома категоріями: вістрями стріл, сокирою та кинджалом.

Крем'яні вістря стріл трапилися у 3 випадках (0,6% від загальної кількості поховань): 2 рази – по одному наконечнику (Нікольське 13/2, Нові Раскаєци 1/15), 1 раз – два (Нікольське 8/9) [5, с. 92, 121, рис. 43, 7; 59, 3; 814, с. 22, рис. 7, 4-5]. У трьох похованнях стріли не входили до складу

супроводжуючого реманенту, оскільки знайдені серед кісток скелетів (в т.ч. у випадку з двома наконечниками). Морфологічно усі наконечники стріл належать до двох варіантів типу з виїмчастою основою – з широкою сегментованою та вузькою півкруглою (рис. 122, 11-13). У згаданому вище похованні Никольське 8/19 трапився також і кістяний наконечник стріли (?), що морфологічно повторює знайдений тут же кременевий, хоча є значно дрібнішим (рис. 122, 14) [5, с. 92, рис. 43, 8].

Бронзовий ніж-кинджал походить з поховання 28 кургану 9 могильника Куконештій Векь [45, с. 11, рис. 3; 193, с. 139, рис. 36, 10; 623, с. 46-47, 138, рис. 60, 1]. Знаряддя характеризується масивним довгим ребристим клинком, який ближче до основи має симетричні виїмки, що відокремлюють перехват; маючи тупий край і трохи розширюючись донизу, перехват через округлі плічки переходить до короткого й вузького черешка з сильно розплесканим насадом. Перехват з черешком мають двобічне коване потовщення, відокремлене від клинка уступом з увігнутих краєм, яке вочевидь повторювало форму дерев'яного руків'я в цьому місці. Для кріплення дерев'яного руків'я призначені дві орнаментовані пуансоном скоби-обойми, зігнуті дугою і з'єднані прутковими клепками, що проходять через наскрізні отвори з обох боків перехвату. Ці скоби-обойми могли виконувати й функцію гарди-перехрестя (рис. 122, 4). Типологічна й культурно-хронологічна авторська оцінка згаданого знаряддя нещодавно опублікована [417, с. 42-43].

Кам'яна свердлена сокира-молоток (Ваду-луй-Ісак 1/4) віднесена до зброї умовно, оскільки за своїми мініатюрними розмірами вона не дуже відповідає цій категорії предметів і, крім того, була покладена в поховання у розбитому стані (поздовжня половинка) [3, с. 67, рис. 2, 3]. Виріб належить до різновидів усічено-ромбічної форми з розширеним клиноподібним лезом, виготовлений з мінералу сіро-зеленого кольору (рис. 122, 2). Можливо, його варто відносити до категорії знаків влади²².

Знаки влади. Якщо не враховувати щойно згадану кам'яну сокиру, то до інсигній влади можна долучити лише кам'яну булаву (Семенівка 8/1) [688, с.

74, рис. 7, 2]. Виріб належить до класу булав з виступами, характеризується вузьким бочкоподібним (яйцеподібним) корпусом (рис. 122, 1) і знаходить найближчі в типологічному та тереновому сенсі аналогії серед предметів Бессарабського скарбу [323, с. 8, табл. XII, 3; XVII, 3].

Прикраси й деталі одягу. Найбільш масовою категорією цієї групи виступають так звані пряжки з кістки та одиничні з мармурового вапняку (рис. 123), що походять зі 117 поховань (16,6% від загальної кількості). Переважна більшість могил містила по одній пряжці (114 комплексів), але у трьох похованнях їх знайдено по парі. Типологічна класифікація пряжок подана у табл. 3.16. Із задіяного масиву зі 120 виробів, через фрагментарність, повній морфологічній систематизації підлягають лише 70 пряжок. Узагальнення даних з отриманого групування засвідчує, що у Дністровсько-Прутській локальній групі ДПБК мало місце інше співвідношення різновидів пряжок, ніж у сусідніх Дніпро-Дністровській та Дніпро-Бузькій локальних групах. Так, пряжки круглої форми тут трапляються дещо частіше за овальні (54,3% проти 45,7%), жолобчасті майже втричі переважають пласкі (74,3% проти 25,7%), а вироби з додатковим маленьким отвором і без нього знаходяться у близьких кількісних співвідношеннях, з деяким переважанням перших (53% проти 47%). З останнім показником безпосередньо пов'язана висока питома вага зразків без додаткового бічного отвору серед жолобчастих екземплярів (40%). Широке використання кістяних пряжок без бічного отвору, разом з побутуванням мармурово-вапнякових виробів, можна вважати визначальними особливостями Дністровсько-Прутського локального варіанту ДПБК.

До прикрас також відносяться бронзові скроневі кільця (Кеушень-ІІ 2/5, Никольське 8/10, Мреснота Могила 2/7) [5, с. 88, рис. 41, 4; 623, с. 133, рис. 27, 8; 753, рис. 39, 6], кільце на палець (1 випадок), платівка-наклейка для прикрашання головного убору (Нерушай 9/15) [623, с. 133, рис. 27, 8], підвіски з просвердленого зубу тварини (Огородне-І 1/7) [689, с. 384, рис. 14, 16; 691, с. 133, рис. 9, 6] та стулки мушлі (Вишневе 17/18) [175, с. 154, рис. 7, 10-11] (рис. 121, 19-22). Можливо, сюди ж варто долучити два кістяні та кам'яний диски з

різьбленим декором та просвердленими отворами, функціональне призначення яких не піддається однозначному тлумаченню: Красне 7/3²³, Огородне-I 1/7 [193, с. 137-139, рис. 36, 13; 673, с. 39, 131, рис. 17, 4; 524, с. 224, 226-227, рис. 2, 2] (рис. 122, 16, 17).

Ритуальні предмети. До такого роду знахідок ми віднесли лише *астрагали*, виявлені в 11 похованнях (1,5%). Інформація по ним зведена до табл. 3.17. Незважаючи на обмеженість вибірки, вона демонструє тенденції, схожі з виявленими для пам'яток сусіднього Дніпро-Дністровського локального варіанту (див. табл. 3.5).

Крім перелічених категорій, у складі поховального приданого траплялися такі знахідки, функціонально-семантична діагностика яких ускладнена. До них відносяться морська галька (1), круглий вапняковий та аморфні камені (3), стулки мушель (3).

Звернемо увагу на загальну рідкість металевого (мідно-бронзового) поховального реманенту у Дністровсько-Прутській бабинській групі, виявленого лише у 9 похованнях (1,3%). Щоправда, цей показник удвічі перевищує відповідний по Дніпро-Дністровській локальній групі.

М'ясна напуння їжа супроводжувала небіжчиків у 61 похованні (8,7%), що більше ніж удвічі частіше за відповідну практику Дніпро-Дністровської групи та майже збігається з таким показником по Дніпро-Бузькій групі Бабине. Нерідко м'ясна їжа сполучалася зі стравою у керамічній посудині (23 випадки або 37% від кількості поховань з м'ясом). Тричі кістки від м'яса зафіксовані у керамічному горщику.

Статистична інформація по цій категорії приданого зведена до загальної табл. 3.6. Вона показує, що для розглядуваного локального варіанту Бабине були характерними ті самі форми й різновиди м'ясної їжі, причому в близьких пропорціях, що й для сусідніх з нею бабинських груп. Розміщення м'яса в могилі, по відношенню до небіжчика, демонструє табл. 3.18. Вона засвідчує близькість усіх локальних груп ДПБК. Разом з тим, дністровсько-прутські пам'ятки у розміщенні м'ясної їжі проявляють деякі особливості, що могли

бути результатом місцевої трансформації загальнокультурних тенденцій. До таких віднесемо абсолютне переважання позицій навколо голови небіжчика, причому з різних її боків. Безумовно пріоритетними залишались позиції “перед головою” та “перед грудьми”, де концентрувалося $\frac{2}{3}$ всієї м'ясної їжі (67,3%). Крім них, набула значущості позиція “за головою”, з акцентом на тім'яній, а не потиличній, області, де зосереджена п'ята частина м'ясних страв (20,4%). Причому за головою стали укладати й т.зв. престижні шматки м'яса – грудинку, куприк, хребет, які в сусідніх бабинських групах траплялися лише попереду небіжчика. Таким чином, в різних позиціях навколо голови загалом розміщалося 87,7% м'ясної їжі.

3.4. Поселення

В ареалі ДПБК наразі відомо близько 170 поселень. Розосереджені вони по цій території вкрай нерівномірно, в чому, на нашу думку, відбилися не лише історичні реалії, а й нерівнозначний ступінь археологічного дослідження тих чи інших регіонів. Так, значна більшість побутових пам'яток концентрується у Наддніпрянщині, переважно по берегах самого Дніпра. Віднесення цих поселень до ДПБК загалом та її локальних варіантів зокрема є умовним, і здійснене з урахуванням того, що вони знаходяться в межах ареалу, окресленого відповідними поховальними пам'ятками, які й виступають культурними маркерами. Середньодніпровські поселення, разом з невеличкими скупченнями побутових пам'яток, що фіксуються в басейнах Росі, Сули й Псла (близько 90 пунктів), можуть бути пов'язані з лісостеповою Дніпро-Бузькою групою Бабине. У степовій зоні, крім Дніпровського Надпоріжжя та Пониззя, концентрація поселень простежується в надчорноморській смузі, особливо по берегах Дніпровського, Бузького й Березанського лиманів. Окремі пункти відомі в Середньому й Нижньому Побужжі, берегами Тілігулу та Великого Куяльника. Ці поселення (близько 70 пунктів), вочевидь, залишені носіями Дніпро-Дністровської бабинської групи. З людністю Дністровсько-Прутської локальної групи Бабине можна пов'язувати поодинокі поселення (близько

десятка пунктів), що зосереджені переважно на Дністрі. Таким чином, за винятком великих водних артерій (Дніпро, Південний Буг, Дністер), у величезній степовій та лісостеповій області межиріч Правобережної України та Молдови наразі майже не виявлено поселень культурного кола Бабине (рис. 4-Б, В). Проте, відкриття таких пам'яток доволі впевнено можна прогнозувати у випадку проведення цілеспрямованих розвідницьких робіт. До речі, зрушення в цьому напрямку відбуваються зокрема на Правобережній Київщині, де протягом останнього десятиліття, за інформацією С.Д. Лисенка, виявлено низку поселень, що дали, як правило, незначні серії бабинської кераміки.

Переважна більшість поселень відома за даними розвідок, в ході яких відбувалося лише поверхнєве обстеження площі пам'ятки зі зборами підйомного матеріалу, що іноді супроводжувалося шурфуванням культурного шару. Як правило, інформація про такі пам'ятки є вкрай обмеженою. На деяких пунктах провадилися розкопки, в процесі яких виявилось, що бабинська культура на них представлена незначною кількістю знахідок, які супроводжували основний масив матеріалу інших культур: Борисівка на Дніпрі [61], Шарин і Матвіївка-I у Побужжі [345; 491; 492], Данчени-I і Делакеу у Середній Наддністрянщині [198; 623, с. 60-61] та ін. Поселень, які б за результатами розкопок дали більш-менш репрезентативні свідчення бабинської культури, відомо небагато, до півдесятка. Серед них виділимо пункти поблизу сс. Яблунівка на Росі, Ходосівка у Середній Наддніпрянщині, Кременчук на Південному Бузі, Долиняни у Верхній Наддністрянщині. Стисло характеристику досліджених селищ наводимо нижче.

Яблунівка (Білоцерківський р-н Київської обл.) [896; 45, с. 15]. Поселення розташоване на утвореному закрутом р. Рось лівобережному мису. Досліджувалося Білоцерківською експедицією ІА АН УРСР під проводом С.С. Березанської 1971 р. методом пунктирних паралельних траншей, з розширенням однієї з них до розкопу (рис. 124, I) [42, рис. 25, II]. Розкрито 100 м² площі. Зафіксовано господарську яму і рештки п'яти жител, одне з яких (№

1) розкопане повністю, а інші – частково зачищені по рівню ущільненої долівки. Досліджене житло представляло собою напівземлянку, що мала в плані прямокутну з заокругленими кутами форму площею близько 26 м², стовпові ями, глинобитну долівку та обкладене каменем вогнище посередині (рис. 124, 2) [42, рис. 34, Л]. Судячи з наявних даних, решта споруд за своїми конструктивно-архітектурними характеристиками були схожі на описане, мали близьку або дещо меншу площу – приблизно 12-14 м² (житло №5), 19 м² (житло № 2), 20 м² (житло №4), 28 м² (житло № 3).

Особлива значущість яблунівського поселення полягає в його культурно-хронологічній “чистоті”, оскільки на цій пам’ятці представлені виключно матеріали бабинської культури: керамічна колекція, серія виробів з каменю (уламки сокир, відбійників, зернотерки), кременю (вістря стріл, скребачки, пластини), кістки (проколки, втулка) тощо (рис. 124).

Ходосівка (Києво-Святошинський р-н Київської обл.) [434]. Поселення розміщене в урочищі Діброва, на лівому березі р. Віта (права притока Дніпра). Досліджувалося різними експедиціями, починаючи від 1960-х рр. до сьогодення. Бабинський матеріал, разом з матеріалами інших культур, траплявся лише на ділянці розкопу II площею більше 3000 м², дослідженого протягом 2003-2005 рр. Північною експедицією ІА НАНУ під керівництвом І.А. Готуна. Оскільки серед різночасових знахідок культурного шару впевненій культурній атрибуції піддається лише глиняний посуд, з бабинською культурою на Ходосівці можна пов’язувати лише виразну керамічну серію (рис. 124), яка, до речі, кількісно перевищує колекцію середньодніпровської культури.

Кременчук (Вознесенський р-н Миколаївської обл.) [297; 813; 769, с. 21, 51-55; 45, с. 9; 735]. Пам’ятка знаходиться на скелястому майданчику високого надзаплавного горбу (площа 220×80 м) на лівому березі Південного Бугу і, вочевидь, належить до типу природно укріплених поселень. З метою оборони використано особливості топографії, що забезпечували важкодоступність підвищеного на 41-42 м над водою майданчика, а також були побудовані

штучні захисні споруди у вигляді рову, оточеного з обох боків валами з кам'яним панциром – на вузькій ділянці проходу до поселення. Розкопками, що проводились 1931 р. під керівництвом Ф.А. Козубовського, розкрито близько 400 м² поселення. Додаткові обстеження провадились 1977 р. Інгульською (Миколаївською) експедицією ІА АН УРСР. Пам'ятка виявилася багат шаровою, з різночасовими відкладеннями, що ускладнює не лише культурну ідентифікацію частини артефактів, зокрема виробів з каменю, кременю, кістки, остеологічних матеріалів, а й відповідь на питання стосовно часу появи штучних фортифікаційних споруд. Тому найбільш надійно з бабинською культурою може бути пов'язана лише невеличка керамічна колекція, хоча окремі автори додають до неї одиничні вироби з каменю (сокири-молотки, булава, ливарна форма, вістря стріл і дротиків) і бронзи (шило, рибальський гачок) (рис. 126, 13-26).

Долиняни (Хотинський р-н Чернівецької обл.) [683]. Поселення знаходилося у верхів'ях Дністровсько-Прутського межиріччя, на східних підступах Хотинської височини, в урочищі Помірки. Досліджувалося протягом 1970-80-х рр. Західно-Українською експедицією Ермітажу під керівництвом Г.І. Смирнової. Розкопана площа становить 2990 м². Пам'ятка різночасова, тому знахідки бабинської культури, будучи найдавнішими, сполучалися з матеріалами комарівської та скіфської культур. І хоча побутових об'єктів цього часу зафіксувати не вдалося, отримано виразну колекцію бабинського керамічного посуду, а також серію кам'яних та кременевих виробів (сокира, скребачки, різак, ножі, пластини, відщепи), що припустімо можуть належати до бабинських (рис. 127).

Скарби. В ареалі ДПБК знайдено декілька скарбів, які окремими дослідниками з різним ступенем переконливості відносяться до бабинської культури. Серед них називають Бандуркінський, Бериславський, Бессарабський (Бородінський), Коблевський, Козорезівський, Рибаківський, Софіївський, Старобиківський, Ул'янівський, Щітківський [45, с. 12-13; 90, с. 454; 193, с.

145; 268, с. 139-147; 623, с. 170-171; 769, с. 96-103]. На нашу думку, цей список є необґрунтовано широким і має бути скороченим щонайменше втричі. Ми з певними застереженнями можемо погодитись із залученням до бабинського матеріального комплексу лише Бессарабського, Рибаківського та Софіївського скарбів. Проте наголошується вище проблематичність культурної атрибуції скарбів поширюється також на виділені нами комплекси, вимагаючи виваженого й обережного їх використання у культурно-хронологічних побудовах і висновках.

3.5. Порівняльний аналіз регіональних груп культурного кола Бабине.

Всебічну характеристику трьох локальних груп Бабине, виділених у Дніпро-Прутському регіоні, доречно було б завершити їхнім порівняльним аналізом. Мета цього зіставлення полягає у визначенні ступеню єдності й розбіжності розглядуваних груп на рівні формальних археологічних ознак з подальшою оцінкою отриманих результатів та їхньою культурно-історичною інтерпретацією. Вважаємо за доцільне й паралельне зіставлення пам'яток ДПБК з ДБК, що сприятиме розумінню їх співвідношення між собою. Характер і сучасний стан джерельної бази, як вже зазначалося раніше, дозволяє продуктивно провести таку дослідницьку процедуру лише на базі поховальних пам'яток, які є більш культурно діагностичними і, у порівнянні з поселеннями, наочніше демонструють локальну специфіку пам'яток в межах культурної області Бабине.

Як показало проведене дослідження, практика курганного будівництва у регіонах Дніпро-Прутської бабинської культури суттєво відрізнялася від тієї, що мала місце у Дніпро-Донській. Порівняльна табл. 3.19 та діаграма на рис. 128 засвідчує, що в середньому по ДПБК насипами й досипками супроводжувалося лише 12,2% від чітко стратифікованих поховань (5,2% від загального масиву), в той час як для ДБК ці показники є значно вищими – 79% (39%). Попри те, що для носіїв ДБК загалом відзначається незначна активність у справі курганного будівництва, між її локальними групами

простежуються деякі відмінності. Зокрема, серед них виділяється Дніпро-Бузький лісостеповий варіант, що демонструє підвищений рівень курганного будівництва – 45,5% (15,3%) – у порівнянні з обома степовими групами, Дніпро-Дністровською та Дністровсько-Прутською, які є в цьому відношенні дуже близькими між собою: відповідно 9,2% (3,7%) і 8,2% (5,1%).

Дніпро-Бузька бабинська група вирізняється також деякими особливостями курганної архітектури, зокрема нерідкими випадками оточення підкурганного майданчика ровиком, а також одиничними прикладами зведення подовжуючих та об'єднуючих досипок, останніми з яких утворювалися гантелеподібні могили. Показово, що по два випадки спорудження гантелеподібних курганів та курганів з ровиками відомі для Дністровсько-Прутського локального варіанту, чим відкривається список паралелей для двох названих груп. Натомість навіть зазначені факти не йдуть ні у яке порівняння з масштабами будівництва, розвиненістю та ускладненістю курганної архітектури ДДБК.

Друга відмінність ДПБК від ДДБК полягає у різних принципах влаштування цвинтарів та розміщення впускних поховань в межах могильного насипу. Для всіх локальних груп ДПБК, як це наочно демонструють планіграфічні полігони (рис. 129, 2-4), було характерним розміщення бабинських захоронень у південній половині кургану. При цій загальній тенденції можна звернути увагу на певні локальні відмінності. Зокрема Дніпро-Бузький регіон демонструє доволі строгую локалізацію впускних поховань, які сконцентровані переважно у межах вузького сектору 155-240°. Показово, що ця лісостепова група серед інших дніпро-прутських вирізняється також найменшою насиченістю курганів могилами (коефіцієнт 1,66 п/к). Для Дніпро-Дністровського варіанту спостерігається більш-менш рівномірне розміщення поховань у південній половині насипу, тоді як Дністровсько-Прутський регіон також проявляє дещо вужчу локалізацію захоронень – у межах сектору 120-210°. Натомість для обох степових груп було типовим влаштування на поверхні давніх курганів колективних могильників, нерідко з упорядкованим

радіальним або лінійним плануванням, і, відповідно, більша наповненість насипів однокультурними похованнями (коефіцієнти 2,1 і 2,5 п/к).

Зовсім іншу парадигму демонструє ДДБК з її “індивідуалістським” підходом у поховальному ритуалі, пов’язаною з цим найвищою серед усіх бабинських груп долею супроводжуваних насипів і досипок, водночас найнижчою насиченістю курганів похованнями (коефіцієнт 1,46 п/к), а також виразною тенденцією розміщення впускних захоронень у північній половині могильного насипу (рис. 129, 1).

Зіставлення ДПБК з ДДБК за показником “тип поховальної споруди” також виявило між ними суттєві розбіжності. Так, якщо проста ґрунтова яма в ДДБК виступає основним типом споруди (92,1%), то в ДПБК вона притаманна лише половині захоронень (50,9%). Відмінності виявляються також на рівні форм і пропорцій ямних споруд: для ДДБК типовими є прямокутні споруди середніх і коротких пропорцій, тоді як для ДПБК – овальні й під прямокутні ями видовжених і середніх пропорцій. Водночас для останньої не менш показовою є споруда у формі підбою, що трапилася трохи менш ніж у половині випадків (45,5%), тоді як для ДДБК вона виступає винятком (2,5%). Якщо звернутися до внутрішніх додаткових конструкцій (їх мали 29,6% від визначених типів споруд), то в ДДБК абсолютно переважаючою є дерев’яна рама (87,3%), а інші типи трапляються зрідка: кам’яна скриня – 10,9%, обкладка дна по периметру каменем – 1,8%. В ДПБК додаткові конструкції загалом трапляються рідко (7,6% від визначених типів) і переважаючою серед них виступає труна-колода, знайдена у кожному другому такому похованні (49,5%) і водночас абсолютно невідома в ДДБК. Дерев’яні рами в ДПБК трапилися лише у кожному п’ятому похованні з додатковою конструкцією (20,5%), кам’яні скрині – у 13,3%, з обкладкою дна по периметру каменем – у 4,8%, з дерев’яним повздовжнім настилом – у 12% захоронень.

Взаємне порівняння на рівні характеристик могильних споруд між локальними групами ДПБК, хоча й виявляє окремі спільні тенденції, водночас наочно демонструє їхню специфіку. До списку об’єднуючих показників слід

віднести високий відсоток могильних ям видовжених і довгих пропорцій ($kn > 1,5$); виражену традицію повздовжнього укладення дерев'яного перекриття могил у порівнянні з поперечним (див. табл. 3.2; 3.9; 3.14); практику укладання на долівку окремих могил поздовжніх дерев'яних настилів; використання глини/глею для обмазки стін і долівки деяких могил (останнє – для степових груп). Поряд з цим доволі чітко визначаються діагностуючі для кожної групи типи поховальних споруд. Для Дніпро-Дністровської, наприклад, своєрідною візитною карткою виступають підбої-катакомби, для Дніпро-Бузької – дерев'яні труни-колоди. Щоправда підбійні могили у незначній кількості трапляються також у південній приморській і придунайській зонах Дністровсько-Прутського межиріччя, але їхня поява там може бути результатом впливу або навіть просування сюди зі сходу сусідніх груп населення Дніпро-Дністровського локального варіанту.

Також у лісостепових районах Молдови відомі бабинські поховання, що справлені у дерев'яних колодах. За результатами картографії попередньо навіть складалося враження, що ці комплекси є продовженням масиву аналогічних поховань Дніпро-Бузького лісостепоного варіанту і відповідним чином вимагають корегування кордонів двох сусідніх груп або навіть переоцінки їхнього культурно-таксономічного співвідношення. Однак ретельне зіставлення виявило ряд принципових відмінностей між двома порівнюваними групами поховань в колодах, зокрема майже обов'язкову присутність глиняного посуду в молдовських захороненнях за абсолютної безкерамічності дніпро-бузьких, розбіжності за векторами орієнтації небіжчиків, за типами пряжок тощо. Виявлені обставини надали додаткові підстави для розведення поховань у колодах по окремих локальних групах. Водночас, сам факт присутності в них обох таких специфічних поховальних споруд натякає на якийсь стійкий зв'язок між двома сусідніми регіонами.

Для Дністровсько-Прутського локального варіанту важко назвати визначальний тип могильної споруди. Скоріш за все, особливість цього варіанту полягає у своєрідному, часом навіть дивному, сполучанні у

поховальній практиці декількох типів конструкцій – ям, підбоїв, кам'яних скринь, дерев'яних рам і колод. Деякою мірою в якості діагностуючого різновиду могильної споруди для цієї бабинської групи може слугувати тип двоярусної ями з уступами-заплічками (9,3%), хоча й він у межах Дністровсько-Прутського межиріччя поширений не повсюди, а лише в південних районах. Підкреслимо, що в даному конкретному випадку яма з уступами може виконувати функцію локально-культурного індикатора лише тому, що як тип могильної споруди вона майже не трапляється у двох сусідніх локальних групах – Дніпро-Бузькій та Дніпро-Дністровській (в останній відомі лише ямно-підбійні двоярусні споруди). В масштабах же всієї культурної області Бабине цей тип конструкції, якщо не втрачає, то суттєво змінює свої діагностичні можливості, оскільки він є відомим також у пам'ятках ДДБК (5,4%).

Зіставлення характеристик, що визначають положення небіжчика, показало суттєву їх відмінність між ДДБК і ДПБК загалом, та її локальними варіантами зокрема. Так, для ДДБК переважаючим сектором орієнтації був західний сектор, тоді як для ДПБК – східний (рис. 131). Для обох культур були характерними різні співвідношення позицій рук: ранні позиції (I-III) в ДДБК представлені вдвічі-тричі частіше, а пізня (VI), навпаки, – вдвічі рідше, ніж такі само у ДПБК (рис. 130).

Водночас виявилася значна близькість всіх трьох локальних груп ДПБК. По-перше, незважаючи на певну регіональну специфіку, дніпро-прутські локальні групи одноманітно демонстрували абсолютне переважання в орієнтації небіжчиків східного сектору (рис. 130). Різниця полягала лише у деяких акцентах і другорядних тенденціях. Зокрема, для Дніпро-Дністровської та Дніпро-Бузької груп найбільш вираженим вектором орієнтації був південно-східний, тоді як для Дністровсько-Прутської таким виступав східний. Серед другорядних, однак досить наочних, напрямків виділяються наступні: південний – для Дніпро-Дністровської групи, західний – для Дніпро-Бузької, північно-східний – для Дністровсько-Прутської і меншою мірою для Дніпро-Дністровської. По-друге, показовою виявилась і характеристика “позиція рук”,

за якою локальні групи ДПБК майже не розрізняються між собою (див. табл. 3.3; 3.10; 3.15; рис. 130).

Зіставлення бабинських регіональних груп на рівні поховального приданого здійснювалося за двома рівнями – масових і немасових ознак. На першому рівні, де порівнювалося представництво спільних для всіх груп категорій інвентарю, не виявлено вражаючих розбіжностей не тільки між локальними варіантами ДПБК, що цілком припустимо, а навіть між ДПБК та ДДБК (табл. 3.20). Суттєві відмінності виявилися на другому рівні зіставлення, коли до статистичного аналізу було залучено ті категорії інвентарю, що виступали своєрідною візитною карткою якоїсь однієї з бабинських груп, переважно ДДБК. Узагальнюючи отримані результати, можна стверджувати, що за фактом присутності в похованнях інвентарю ДДБК (52,3%) ненабагато перевищує ДПБК (45,6%), хоча на рівні локальних варіантів останньої ця розбіжність або збільшується (Дністро-Прутський – 52,7%), або зменшується (Дніпро-Бузький – 38%). Схожі результати отримано при зіставленні деяких інших спільних категорій приданого – кераміки, пряжок. Водночас окремі ознаки виявили наочне, у 2-6 разів, переважання показників ДДБК перед відповідниками для ДПБК загалом та її локальних варіантів: дерев'яний посуд, кременеві стріли, металеві вироби, кістки тварин (див. табл. 3.20). Причому, нагадаємо, що кістки тварин у похованнях усіх трьох локальних груп ДПБК є переважно залишками м'ясної напутньої їжі, в той час як у захороненнях ДДБК здебільшого трапляється інша категорія супроводу – так звані шкури чи опудала тварин. Другий рівень зіставлень продемонстрував, що ДДБК, у порівнянні з ДПБК загалом та її локальними варіантами зокрема, вирізняється значно ширшим асортиментом інвентарних категорій, причому переважно за рахунок пам'яток її раннього хронологічного горизонту, що треба враховувати при інтерпретації отриманих результатів. Відтак можна стверджувати, що частина, але не всі, існуючих розбіжностей між ДДБК та ДПБК носить локально-хронологічний характер, що буде додатково продемонстровано у Розділі 5. Водночас ці відмінності не слід сприймати як суто хронологічні, а,

відтак, обидві регіональні групи Бабине (в нашому розумінні культури) як хронологічно послідовні етапи однієї культури. Адже, якщо зіставити ДДБК з ДПБК на рівні синхронних горизонтів (відкинувши пам'ятки І і ІА етапів ДДБК), то аналіз продемонструє, поряд з цілком логічним підвищенням ступеню схожості, збереження певних відмінностей пізньої ДДБК від ДПБК, що полягають у наступному: **а)** підвищена активність курганного будівництва ДДБК (30%) проти ДПБК (12,3%); **б)** абсолютне переважання поховальних споруд у формі ям над підбоями (95,6% проти 4,4%); **в)** успадкування від раннього етапу дерев'яних рамних конструкцій (26,4%); **г)** збереження місцевої традиції виготовлення дерев'яного посуду з металевими деталями тощо.

Доповнюючи кількісний порівняльний аналіз, формальний по суті, варто зауважити, що на якісному рівні мають місце виразні відмінності ДДБК від ДПБК загалом чи за локальними варіантами останньої. Зокрема це проявляється при зіставленні керамічних колекцій порівнюваних масивів пам'яток, що деякі дослідники вважають їх найбільш вагомим культурним маркером. Буде необ'єктивним стверджувати, що керамічні серії бабинських регіональних груп абсолютно різняться. Навпаки, вони виявляють певну схожість, як за типами посуду, так і його декором, що видається цілком логічним, з огляду на приналежність масивів пам'яток, які зіставляються, до єдиного культурного кола. При цьому відзначимо, що більшість спільних типів посуду припадає на т.зв. прості форми – банки та слабо профільовані реберчасті горщики, тобто такі, що є мало діагностичними в культурному сенсі. Водночас у ДПБК практично відсутні деякі показові для ДДБК різновиди посуду, зокрема маленькі горщики з чітко вираженою тричасністю, напівсферичні чаші-миски інгульського типу, великі біконічні корчі тощо. Деякі відмінні модифікації останніх поодинокі трапляються у Дністровсько-Прутському варіанті. Не є характерним для ДПБК добре знаний за комплексами ДДБК посуд, декорований по всій поверхні прокресленими паркетними композиціями (рис. 32-33). Натомість у ДДБК майже невідомі горщики з округлим тулубом, знайдені в степових групах ДДБК, а також

значно менше трапляються біконічні горщики з орнаментальним фризом по плічках, обмеженим горизонтальними валиками. У Дністровсько-Прутських пам'ятках відомий тип видовженого біконічного горщика (тип 3 за Є.М. Саввою), відсутній у ДДБК. Наголосимо також на певних регіональних відмінностях, простежених для кераміки т.зв. класичних зразків – з ошатним багатоваликівим декором, переважно крупних тарних розмірів. Найбільш наочними серед них є відмінності у морфології подібного посуду, а також локальні особливості в орнаментальних композиціях. Якщо для ДДБК типовими були виразні тричасні реберчасті горщики з середніми й високими розтрубними шийками (рис. 27-32), то для локальних груп ДПБК (можна вести мову лише про Дніпро-Бузьку та Дністровсько-Прутську, де подібні типи відомі у похованнях і тризні, а також на поселеннях) визначальними виступають форми з округленими боками та слабо вираженими невисокими шийками. Крім цього, для кераміки ДДБК у тенденції є характерними вертикальні паркетно-ялинкові композиції декорування нижньої третини тулуба, тоді як посуд ДПБК в цій зоні частіше прикрашався багаторядними горизонтальними наліпними валиками чи орнаментальними поясами (порівн. рис. 106, 120). Перелік відмінностей можна було б продовжити, але й вищенаведені засвідчують про те, що керамічні комплекси ДДБК і ДПБК не є тотожними.

Особливу увагу звернемо на зіставлення територіальних груп Бабине на рівні такої масової категорії інвентарю, як медальйони-пряжки. Діаграма (рис. 133), яка демонструє співвідношення типів пряжок у кожному територіальному підрозділі Бабине, наочно засвідчує розподіл їх на дві групи. Перша з них, що розміщується у тримірному просторі діаграми вздовж лівої стінки і включає здебільшого пряжки-кільця типів 1, 1а, 2, відповідає ДДБК. Друга ж група, яка займає переважно праву діагональну половину діаграми і характеризується переважно круглими та ще більше овальними пряжками з додатковими отворами типів 2о, 3, 3о, чим об'єднує локальні групи ДПБК. Разом з цим, можна помітити, що за ознакою “тип пряжки” сама ДПБК не виглядає

абсолютно суцільною і тому виділення в ній локальних груп є повністю виправданим. Найбільше зближуються між собою Дніпро-Дністровська та Дніпро-Бузька групи, де співвідношення між різними типами пряжок є дуже близьким. Дещо особливу позицію займає Дністровсько-Прутська локальна група, відмінною рисою якої, на тлі сусідніх зі сходу, є присутність в ній пряжок типу 1а, порівняно низький показник пряжок типу 3о, на противагу підвищеній питомій вазі круглих і овальних жолобчастих екземплярів без додаткового отвору, які можна вважати місцевими варіантами типів 2 і 3.

Попри вже відзначену схожість локальних груп ДПБК, окремі відмінності між ними на рівні тенденцій побачити вдалося. Скажімо, безінвентарність захоронень найбільше виражена у Дніпро-Бузькому локальному варіанті (62% поховань), а найменше – у Дністровсько-Прутському (47,5%). Не випадково тому, що найменше насиченими керамічним посудом були поховання Дніпро-Бузького варіанту (кожне десяте), тоді як у Дніпро-Дністровському та Дністровсько-Прутському варіантах кераміка траплялася значно частіше – відповідно у кожній четвертій і навіть третій могилі. Додатковим свідченням культурної близькості локальних груп ДПБК виступає висока стандартизованість у наборах м'ясної напутньої їжі та у її розміщенні в могилі (див. табл. 3.6). Водночас деякі незначні регіональні відмінності на рівні співвідношення видів м'ясних наборів і тенденцій розміщення їх по відношенню до небіжчика (порівн. табл. 3.7; 3.12; 3.18) дають додаткові підстави для виділення локальних варіантів.

Задля більшої переконливості та наочності наведених висновків на завершення ми вирішили провести статистичний порівняльний аналіз намічених регіональних груп Бабине з метою визначення ступеню їхньої схожості, задіявши при цьому неодноразово апробовану і удосконалену методику В.Ф. Генінга та В.О. Борзунова [113, с. 45-57; 158; 616; 737, с. 79-94, 120-136]. Зіставлення здійснювалося за 130 ознаками, що були згруповані у 44 сукупності ознак, а ці – у 4 категорії сукупностей, які разом характеризують практично всі основні рівні характеристики поховальної пам'ятки. Статистичні

дані щодо цього зіставлення відображено в табл. 3.24 і 3.25, які надають змогу для їхньої перевірки. Як відомо, від підбору кількості та якості ознак залежить результат порівняльного аналізу. Ця обставина враховувалася і в наших підрахунках. Так, порівняння регіональних груп Бабине лише за масовими 78 ознаками засвідчило ступінь схожості між ДДБК і ДДПБ на рівні 63,9%. Близькими до нього є показники схожості між ДДБК та окремими локальними групами ДПБК – 64,7%, 66,2%, 64,6%. Водночас ступені схожості між самими локальними підрозділами ДПБК є значно вищими і знаходяться в діапазоні 79,4-86,8%. Доповнення масових ознак ще десятьма (т.зв. локальними за тенденцією), які є притаманними для всіх або майже всіх регіональних груп, однак не є масовими, оскільки представлені одиничними прикладами (менше 1% випадків), дещо зменшило розбіг між ДДБК та ДПБК загалом (схожість 76,2%), а також між ДДБК та локальними групами ДПБК (схожість 76,8%, 77,7%, 76,6%), водночас довівши схожість між самими локальними групами ДПБК до показників 86,6-91,4%. Подальше збільшення кількості порівнюваних ознак до 130 здійснювалося за рахунок т.зв. частинних ознак (42), що є притаманними лише якійсь одній з бабинських культур або навіть лише одному локальному варіанту. Причому всі ці ознаки також є не масовими, а одиничними. Пов'язана з останнім чинником виключно низька презентабельність доповнених ознак (менше 1%), попри їхню кількість, призвела до зворотного ефекту – значно підвищила схожість порівнюваних груп, що було зумовлене не стільки фактом присутності цих рідкісних ознак в певних групах на противагу решті, скільки їхньою відсутністю у переважній більшості комплексів усіх порівнюваних регіональних груп Бабине. Відтак, загальна схожість між ДДБК і ДПБК зросла до 84,6%, з відповідними показниками схожості ДДБК з локальними варіантами ДПБК (84,7%, 85,5%, 85,0%), а схожість між цими останніми у всіх випадках перевищувала 90% (94,5%, 91,3%, 91,4%). На наш погляд, збільшення кількості ознак порівняльного аналізу за рахунок немасових, хоча й показових характеристик, штучно знецінює значущість останніх і формально нівелює розбіжність між

порівнюваними регіональними групами. Тобто в даному випадку збільшення кількості не дає нової якості. З цієї причини вважаємо за об'єктивніші ті дані, що отримані на підставі порівняльного аналізу, здійсненого на рівні саме масових характеристик. Проте й останній з наведених результатів (зіставлення за 130 ознаками) підтверджує, що з чотирьох порівнюваних масивів пам'яток Дніпро-Донська група ніяк не може бути поставлена на один щабель з трьома іншими (Дніпро-Дністровською, Дніпро-Бузькою та Дністровсько-Прутською), будучи значно відмінною від них, тоді як останні, попри певну локальну специфіку, демонструють неабияку схожість між собою, тим самим вимагаючи об'єднання в рамках певної таксономічної одиниці. Відтак, чотири порівнювані групи мають бути згрупованими як 1+3, відбиваючи тим самим дві окремі сукупності, одна з яких є суцільною, а друга складається з трьох підрозділів.

Незважаючи на те, що в історіографії немає розробленої, узгодженої та загально визнаної оцінки ступеню формальної схожості груп пам'яток між собою, звернемо увагу на те, що наведені нами дані багато в чому відповідають результатам, отриманим іншими дослідниками. Зокрема ступінь схожості між Дніпро-Донською та Дніпро-Прутською групами Бабине (63,9% – за 78 ознаками або 76,2% – за 88 ознаками) є сумірною, наприклад, з середніми показниками схожості між ямною, катакомбною та зрубною культурами Надчорномор'я (68,9%, 70,5%, 75,7%) [737, с. 129-130, табл. X, Б]. Водночас рівень схожості між бабинськими регіональними підрозділами Дніпро-Прутської області (79,4-86,8% – за 78 ознаками) відповідає середнім показникам схожості між локальними групами ямної культури Надчорномор'я (79-85%) [616; 737, с. 128], або середньому показнику схожості скіфських могильників Нижньої Наддніпряниці (80,2%) [113, с. 50, табл. II]. Не випадково, що подібні практичні дослідження археологів дозволили зробити загальний висновок про те, що “досить щільні та високі показники (наприклад 80%±5) за умов значного об'єму списку ознак можна вважати свідченням однокультурності груп”, тоді як показники, близькі до 70% і нижче, слід розуміти як ознаки різнокультурності [737, с. 132-35]. Таким чином, наведені

дані додатково підтверджують наші попередні оцінки, відповідно з якими Дніпро-Донський та Дніпро-Прутський масиви пам'яток відповідають окремим археологічним культурам, тоді як територіальні групи Дніпро-Прутського масиву (Дніпро-Дністровський, Дніпро-Бузький, Дністровсько-Прутський) варто розцінювати в якості локальних варіантів однієї археологічної культури. З накопиченням джерел і удосконаленням дослідницьких методик таксономічний ранг цих груп та співвідношення між ними можуть бути скореговані. Зокрема, вони, або деякі з них можуть перетворитися у самостійні археологічні культури. Однак ці можливі уточнення навряд чи впливатимуть на висновок про те, що всі розглянуті локальні групи окремо, або разом у складі ДПБК, суттєво відрізняються від ДДБК, а тому в сенсі археологічної таксономії мають бути відокремленими від останньої. Отримані результати порівняльного аналізу дозволяють побудувати відповідний підсумковий граф взаємозв'язку регіональних груп, який відбиває і запропоновану нами структуру культурного кола Бабине (рис. 134).

Підводячи підсумок здійсненому порівняльному аналізу й розділу загалом, можна констатувати наступне: східну й західну половини культурної області Бабине займали два крупних масиви пам'яток, що ототожнюються нами з двома археологічними культурами, умовним кордоном між якими виступає Дніпро, а відтак самі культури названі Дніпро-Донською та Дніпро-Прутською. Оскільки ретельну характеристику з підсумком по ДДБК подано в попередньому розділі, для зіставлення з ними, наведемо резюме, що визначає відмінні риси ДПБК. Її діагностичними ознаками виступають: **а)** низька та середня активність курганного будівництва (за локальними варіантами 3,7/9,2%; 5,1/8,2%; 15,3/45,5%), а відтак порівняно висока та середня насиченість курганів похованнями (2,1 п/к; 2,5 п/к; 1,66 п/к); **б)** слабо розвинена, спрощена курганна архітектура та пов'язана з нею ритуальна практика; **в)** тенденція розміщення впускних поховань у південній половині курганів; **г)** порівняно спрощені типи поховальних конструкцій; **д)** домінуючий східний і виразний південний вектори орієнтації небіжчиків; **е)** спрощений і

кількісно обмежений склад поховального супроводу; ж) підвищена частотність керамічного посуду в похованнях (25-37%), окрім Дніпро-Бузького варіанту (10%); з) рідкість кераміки класичних зразків з багатоваликовими паркетно-ялинковими сюжетами декору (переважання композицій з горизонтальних валиків); к) надзвичайна рідкісність металевих виробів у складі поховального приданого (0,7-1,0% комплексів); л) діагностичні різновиди м'ясної напутньої їжі (куприк, хребет, грудинка, ніжки тощо).

Водночас, ця сукупність пам'яток ДПБК не є абсолютно монолітною, а демонструє деяку регіональну специфіку, що полягає в тих чи інших особливостях реалізації поховальної парадигми та окремих відмінностях на рівні матеріальної культури. Співвідношення спільного та особливого у зіставленні між собою трьох виділених регіональних груп – Дніпро-Дністровської, Дніпро-Бузької та Дністровсько-Прутської – є неоднаковим і знайти в цьому якусь закономірність чи залежність поки що не вдається. Так, наприклад, степові Дніпро-Дністровська й Дністровсько-Прутська локальні групи проявляють більшу схожість між собою за наступним комплексом ознак: найнижчі показники курганного будівництва; практика утворення колективних могильників з однаковими принципами їх розміщення на поверхні давніх курганів і обумовлені цим найвищі коефіцієнти насиченості курганів похованнями; наявність спільних типів могильних споруд (зокрема підбоїв²⁴, двохярусних – з заплічками²⁵, з дерев'яними настилами на долівці); випадки забутовки могильних ям камінням і використання глею в облаштуванні поховальних камер; порівняно висока питома вага північно-східного вектору орієнтацій небіжчиків; найвища питома вага поховань з керамікою; близькі показники поховань з астрагалами. Для Дніпро-Бузької та Дністровсько-Прутської бабинських груп можна виділити такі парні характеристики: практика зведення курганів з ровиками, нехай і не рівнозначно представлена; нечисленні випадки спорудження довгих могил, зокрема гантелеподібних; використання дерев'яних трун-колод; аналогічні показники поховань з дерев'яним посудом. Дніпро-Дністровська і Дніпро-Бузька групи мають такі

спільні знаменники: виражений південно-східний вектор орієнтацій небіжчиків; побутування однакових типів кістяних пряжок; близька питома вага поховань з м'ясною напутньої їжею. Об'ємний список паралелей між Дніпро-Дністровською та Дністровсько-Прутською групами відповідним чином відбився на їхній найбільшій близькості з трьох порівнюваних пар (86,8/91,4% – за 78/88 ознаками). Дніпро-Бузький лісостеповий масив виявився майже однаково віддаленим від обох степових груп (79,4/86,6% і 79,5/86,7%). Як наголошувалося, територіальні групи Дніпро-Прутського регіону проявляють різновекторні взаємні зв'язки між собою. Корені цих археологічно зафіксованих парних зв'язків і загальної близькості всіх трьох груп, можуть знаходитися як у площині генетичної спорідненості, так і в сфері контактів між ними, а також бути обумовленими чинниками конвергентного порядку.

РОЗДІЛ 4

ПЕРИФЕРІЙНІ ГРУПИ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ

Окрім надійно визначених територіальних утворень, до культурної області Бабине входять декілька слабо і нерівномірно досліджених периферійних груп пам'яток, характер і статус яких поки що залишається недостатньо зрозумілим і значною мірою залежить від подальшого накопичення джерельної бази. Ускладнення у розумінні цих груп обумовлені, перш за все, однобічністю інформації про них, що міститься переважно або виключно в матеріалах поселень, які майже не піддаються регіональній диференціації. Тобто сам факт бабинської присутності в цих віддалених від основного ареалу районах встановлюється лише завдяки наявності діагностичної кераміки в матеріалах тамтешніх поселень. Відсутність же відповідних поселенням могильників, на підставі яких і здійснюється розмежування масивів пам'яток на культури та їхні варіанти, не дозволяє надійно оцінити належність згаданих периферійних груп або до уже відомих, або якихось нових комірок в системі бабинської культурної таксономії. Розглянемо ці територіальні групи з півдня на північ.

4.1. Євпаторійська група Криму

Євпаторійська група пам'яток Криму виділена у першій половині 1990-х рр., хоча належні до неї комплекси були відомими ще з матеріалів розкопок середини 1930-х рр. Процес ствердження цієї групи має свою нетривалу історію та відповідну історіографію. Розпочалася вона з того, що Г.М. Тощев у запропонованій ним періодизації катакомбних пам'яток Криму виділив три послідовних хронологічних групи і до складу пізньої з них включив дві обрядові групи поховань. Одна з них характеризувалась катакомбами зі скорченими кістяками, часто укладеними на лівому боці з піднесеними до черепа руками, які дослідниками вже традиційно вважалися найпізнішими. А інша представляла собою поховання з випростаними кістяками, що

супроводжувалися кістяними пряжками. На той момент автор називав лише три такі комплекси на Кримському півострові й розглядав їх у якості перехідних від КК до КБК (бабинської) [716, с. 125-126].

Невдовзі Г.М. Тоцев присвятив спеціальну статтю кримським похованням з випростаними кістяками, на цей раз оцінивши їх уже в якості окремої групи КБК. Цього разу до складу виділеної групи було включено вже не менше десятка достовірних поховань, забезпечених відповідним реманентом, а також серію ймовірних, безінвентарних. Було подано всебічну характеристику цих поховальних комплексів, на підставі стратиграфії курганів визначено їхню відносну хронологічну позицію між катакомбними й зрубними, а також висловлено думку стосовно генетичної спорідненості даної групи з місцевою пізньокатакомбною. Поза цим, озвучено думку щодо існування прямої відповідності між виділеною групою випростаних поховань та кам'янською групою кримських поселень [718].

Подальшим кроком в обґрунтуванні особливого статусу цих пам'яток стала пропозиція розглядати їх у складі *євпаторійської групи*, за епонімом першого відкритого комплексу такого типу [719, с. 80]. В усіх наступних працях, де йдеться про перехідну добу між середнім та пізнім бронзовим віком Кримського півострова, відтепер неодмінно фігурують пам'ятки євпаторійської групи, хронологічно синхронні пам'яткам місцевої бабинської культури [302, с. 220]. Крім обрядових розбіжностей між названими групами, виділяють також відмінності на рівні матеріальної культури, зокрема кістяних пряжок [720]. Стосовно внутрішньої хронології (періодизації) євпаторійської групи пам'яток між дослідниками існують певні розбіжності, зокрема щодо правомірності виділення в ній двох послідовних етапів [521, с. 107-108; 722, с. 144]. Заради об'єктивності варто відзначити, що попри визнання євпаторійської групи більшістю науковців, висловлена й принципова незгода з виділенням цього археологічного угруповання [300, с. 50-52].

Розпочнемо з характеристики пам'яток євпаторійського типу. Як зазначалося вище, репрезентовані вони виключно поховальними комплексами

кількість яких, за інформацією Г.М. Тощева [720, с. 119, 122; 722, с. 143], доходить до 30-35 поховань, досліджених у курганах Степового і Передгірського Криму. Щоправда у літературі називаються лише півтора десятка відповідних комплексів, а в якості ілюстрацій з однієї публікації до іншої кочують рисунки одних і тих само поховань (від 3 до 6 комплексів). Така ситуація пояснюється тим, що кількість виразних євпаторійських поховань, тобто забезпечених діагностичним інвентарем у вигляді кістяних пряжок і зрідка керамікою, в дійсності є обмеженою – близько дюжини. Решта комплексів є недостатньо виразними і залучаються до групи євпаторійських непевно, лише на підставі однієї-двох ознак: випростаної пози небіжчика та поховальної споруди у вигляді довгої вузької ями або ями з підбоям. На цьому неодноразово наголошував Г.М. Тощев, попереджаючи про небезпеку наповнення виділеної ним культурної групи пам'ятками іншої культурної атрибуції, зокрема інгульськими катакомбними, що також характеризуються випростаним положенням небіжчиків [718, с. 158]. До нашої бази включено інформацію стосовно 25 євпаторійських поховань Криму.

Євпаторійська група демонструє курганний обряд поховання. Більшість могил цієї групи були впускними до насипів попереднього часу і досипками не супроводжувалися. За нашими підрахунками, такі впускні поховання склали до 72% від загальної кількості могил. За даними Г.М. Тощева, цей показник був ще вищим, не менше 90%. Понад чверть поховальних комплексів виступали як основні в курганах (6 могил): Ак-Таш 1/6, Суворовське 10/3, Сусаніне 2/11, Григоровка 11/2, 22/4, Лугове 3/1 (два останні – припустімо)²⁶ [245; 300, с. 22, рис. 33, 5-6; 720, с. 119-122], а також впускними з досипкою (1 могила): Іллічеве 9/6 [332, с. 42]. Г.М. Тощевим згадується лише 3 основні поховання євпаторійської групи: Ак-Таш 1/6, Крилівка 8/5, Сусаніне 2/11 [718, с. 157; 720, с. 119]. У приватному спілкуванні дослідник виказав здивування стосовно розбіжності наших даних і сумнів щодо основної стратиграфічної позиції більшості комплексів нашого списку. Зацікавлений читач може сам перевірити коректність висновків обох сторін, адже всі названі поховання

опубліковані. Наразі ж висловимо незгоду стосовно оцінки згаданого комплексу Крилівка 8/5 як основного в кургані, оскільки в даному випадку ми маємо справу з фактом вторинного використання “євпаторійським” населенням могильної споруди більш раннього часу: поховання євпаторійської групи було здійснене у кам’яній скрині кемі-обинського (ямного) типу, над якою й був зведений курганний насип. Однак ця обставина не надає євпаторійському похованню статус основного в кургані. Якщо в перших публікаціях Г.М. Тошев подавав кам’яну скриню з розміщеним у ній кістяком в якості єдиного замкненого комплексу [718, с. 157; 720, с. 119; 302, с. 150, 220], то з часом, врахувавши критику колег [521, с. 108], скорегував свою позицію [722, с. 143].

Обмеженість кількості основних поховань разом з незадовільною збереженістю переважно розораних курганів не дозволяють встановити параметри й конструктивні особливості надмогильних насипів, що зводилися над захороненнями євпаторійської групи, за виключенням одного непевного випадку (Лугове к.3), коли вдалося зафіксувати рештки такої ґрунтової споруди на висоту близько 0,45 м [302, с. 89, рис. 58].

За поховальні споруди правили довгі вузькі прямокутні/овальні ями (5 випадків або 45,5% зафіксованих споруд), а також ями з поздовжнім підбоєм (5 випадків або 45,5%). Розміри поховальних камер для дорослих небіжчиків: довжина 1,8-2,05 м, ширина 0,42-0,88 м, глибина 0,52-1,7 м. Одного разу засвідчено повторне використання кам’яної скрині ранньобронзової доби, причому для забезпечення випростаної позиції небіжчика, його уклали по діагоналі гробниці, розрахованої на зібгану позу померлого. Для перекриття ям та заслону підбоїв частіше використовувалося каміння, рідше дерево (7 випадків проти 1). Підстилки на дні могил не фіксуються. Практикувалося використання у поховальному ритуалі вохри.

Як зазначалося вище, для євпаторійської групи було характерним випростане положення небіжчика на спині, рідше з розворотом на правий чи лівий бік (рис. 135; 136). Трапляються нечисленні випадки укладання померлого у слабко зібганій позі на бік (рис. 135, 23; 136, 3, 6). Показово, що

для цих останніх викопували дещо коротші могили: 1,61 м, 1,73 м. Руки укладалися в декількох позиціях, статистика по яких зведених до табл. 4.1.

Орієнтацію небіжчиків можна визначити як широтну; при цьому виділяються два пріоритетні напрямки – західний, з відхиленням до південного заходу (55%), та східний, з відхиленням до північного сходу (27%), що утворюють своєрідну бінарну опозицію. Присутні одиничні орієнтировки, наближені до довготних (18%). Оскільки ці напрямки також вимальовують опозицію (північ-південь), буде передчасним вважати їх випадковими.

Євпаторійську групу представлено похованнями майже всіх статевих вікових категорій: дітей, підлітків, дорослих. Щоправда, за наявності серед них поховань чоловіків (антропологічно визначені 3), жіночі не виявлені. Гадаємо, це пов'язано з обмеженістю джерельної бази, оскільки середньостатистичне співвідношення чоловічих і жіночих поховань в могильниках культурного кола Бабине становить 2,2:1.

М'ясна напутня їжа супроводжувала лише 8% поховань євпаторійської групи (2 комплекси). Судячи зі складу кісткових решток, до могили клали такі ж набори м'яса, що були характерні для поховальних традицій ДПБК: вирізка з ноги, куприк коня.

Речовий інвентар у похованнях євпаторійської групи, аналогічно бабинській традиції, трапляється порівняно рідко. Ним було забезпечено 56% могил (14 комплексів). Склад поховального приданого є також вкрай обмеженим. Найбільш поширеною категорією реманенту виступають кістяні пряжки, що походять з 11 комплексів (44%). У 4 могилах (16%) знайдено керамічний посуд. По разі трапилися кам'яна плитка й глиняні модельки коліс.

Пряжки. Репрезентовані кількома різновидами. Наведені в табл.4.2 дані засвідчують, що, як і для кримського відгалуження Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК, для євпаторійської групи були більш характерні жолобчасті пряжки, ніж пласкі (70% проти 30%), а також з додатковим отвором/отворами, ніж без них (70% проти 30%). Локальними прикметами пряжок цієї групи можна назвати відсутність у них бортика навколо центрального отвору (10

випадків з 11) і меншою мірою – наявність 2-3 додаткових отворів замість одного (4 проти 5). Вкажемо й на рідкісну серед сотень аналогічних виробів особливість окремих євпаторійських екземплярів, що полягає в прикрашанні цих виробів різьбленим орнаментом у вигляді насічок/нарізок за периметром (рис. 136, 2). Ці нюанси свого часу слушно зауважив Г.М. Тошев [720, с. 120].

Посуд. Керамічна серія є вкрай непрезентабельною, походить лише з чотирьох комплексів: Ак-Таш (Семенівка) 1/4, Астаніне 23/13, Дальне 3/3, Іллічеве 9/6 (рис. 135, 3, 7, 9, 13). Втім навіть серед цих посудин вдається виділити екземпляри одного чи близьких класифікаційних таксонів, що додатково свідчить на користь культурної єдності групи.

Модельки коліс. Комплект з чотирьох глиняних моделей коліс, знайдений у похованні Іллічеве 9/6, є унікальним не лише серед поховальних пам'яток культурного кола Бабине, а й синхронних посткатакомбних археологічних утворень. Коліщатка мають форму виліплених з глини дисків діаметром 11-12 см з двобічними наліпами-маточинами та наскрізними отворами у центрі. Маточину кожного колеса оточують по шість наскрізних маленьких отворів, проколотих на диску і згрупованих по три (рис. 135, 14-17). Щодо інтерпретації цих знахідок висловлено кілька близьких за своїм загальним змістом, але відмінним у деталях точок зору. Автори публікації іллічівського комплексу вважають, що модельки коліс за універсальним принципом *pars pro toto* несли семіотичне навантаження транспортного засобу – возу, що у контексті поховальних ритуалів забезпечував “продовження подорожі небіжчика після розлучення зі світом живих” [311, с. 46]. Існує думка, що іллічівський комплект коліщат імітував собою дві колісниці, виступаючи своєрідним “натуральним макетом для парних зображень кіл-колес на посуді бабинської культури” [528, с. 420, рис. 1, б]. Ми більше схиляємося до першої позиції, оскільки комплект із чотирьох коліс навряд чи буде припускати транспортний засіб на двох колесах, наприклад, колісницю. Та й морфологія самих моделей, навіть з урахуванням відзначеного авторами публікації спрощення і стилізації глиняної пластики [311, с. 42-43], ніяк не натякає на конструкцію колеса зі шпицями.

Таким чином, іллічівське поховання відбиває загальну для культур бронзової доби Надчорномор'я поховальну традицію, засновану на так званих обрядах переходу які передбачали, крім всього іншого, забезпечення обраних небіжчиків транспортними засобами – човнами, саньми-волокушами, колісними візками – для потрапляння у потойбічний світ [410, с. 46-47].

Для визначення відносної хронології та внутрішньої періодизації пам'яток євпаторійської групи даних існує небагато [718, с. 158; 720, с. 144; 521, с. 107-108]. До них додамо й деякі свої. Спостереження за горизонтальною й вертикальною стратиграфією, здійснені в ході дослідження кургану 4 поблизу с. Дальнє Первомайського р-ну, кургану 5 поблизу с. Лугове, кургану 4 поблизу с. Ленінське, кургану 1 могильника Ак-Таш, засвідчують, з одного боку, хронологічне слідування євпаторійських комплексів за пам'ятками інгульської КК, а з іншого, визначають їх передування старожитностям зрубної культури. Втім, існує й альтернативний підхід щодо верхньої часової межі євпаторійської групи, відповідно з яким вони є синхронними пам'яткам зрубної культури Кримського півострова. На думку В.О. Колотухіна, таке співвідношення нібито демонструють матеріали курганів 11 і 22 могильника поблизу с. Григорівка [300, с. 22, рис. 4; 20, 2]. Є сенс предметно розглянути ці матеріали.

Так, в кургані 11 зафіксовано три поховання (євпаторійське п. 2, зрубні пп. 1, 3), що влаштовані з рівня давнього горизонту, але розміщені в різних частинах широтно видовженого насипу. Виявлено також, що п. 1 здійснене пізніше за п. 3. Стратиграфія не дозволяє визначити хронологічне співвідношення між похованнями 2 і 3, що, з одного боку, не заперечує більш ранній вік першого з них (євпаторійської групи), а з іншого, не дає підстав для штучної синхронізації обох комплексів, як це робить автор публікації [300, с. 14-15].

В кургані 22 розташування євпаторійського поховання 4 в один ряд зі зрубними могилами не є безперечним свідченням їхньої синхронності, оскільки остання не фіксується стратиграфією. З іншого боку, жодна з чотирьох могил зрубної культури не може беззастережно вважатися основною

для цього кургану, бо нічим не засвідчується факт їх влаштування з рівня давнього горизонту: дві зрубні могили перерізані бровкою, а дві розміщуються впритул до неї, однак, незважаючи на значне заглиблення у материк, викиди з них та перекриття на давньому горизонті відсутні. Плита перекриття кам'яної скрині зрубної могили 1, як видно за профілем бровки, лежала трохи нижче давнього горизонту. Але характер залягання цієї плити, з урахуванням чисельних прикладів з інших могильників, дозволяють стверджувати, що перекриття в даному випадку відбивало лише верхній рівень кам'яної гробниці, оскільки верхній рівень ями, в яких такі гробниці влаштовувалися, як правило знаходився значно вище. Крайня східна позиція євпаторійського поховання 4 натякає на те, що воно було первинним у розглядуваному кургані, а послідовно впущені та, ймовірно, перекриті досипками, зрубні могили утворили ланцюжок у західному напрямку. Наочним підтвердженням такої реконструкції виступає курган 4 поблизу с. Відкрите Первомайського р-ну Криму, що утворився шляхом кількох досипок над впускними зрубними похованнями, послідовно впущеними зі сходу на захід. Втім автор публікації, попри інформації на профілі бровки, трактує стратиграфічну ситуацію дещо інакше [300, с. 22, рис. 20, 1].

Отже висновок Г.М. Тощева щодо проміжної хронологічної позиції пам'яток євпаторійської групи між інгульськими катакомбними середнього бронзового віку та зрубними пізньої бронзи залишається в силі. Нажаль, треба визнати відсутність достовірних стратиграфічних даних щодо визначення хронологічного співвідношення євпаторійської групи з бабинською культурою, зокрема кримським масивом Дніпро-Дністрянського локального варіанту Бабине. Лише на підставі деяких спільних тенденцій у поховальних традиціях, а також знаходження в євпаторійських і бабинських похованнях кістяних пряжок, було висловлене припущення про загальну синхронність цих двох груп пам'яток [720, с. 80; 720, с. 146]. У зв'язку з цим звернемо увагу на матеріали довгої могили 3-3а поблизу с. Лугове, точніше тієї її частини, що позначена як курган 3 [302, с. 89, 92, рис. 85]. За публікацією, в цьому насипу

зосереджено одне середньовічне поховання і чотири поховання доби бронзи, серед яких пп. 1, 3, 4 віднесені до КІСБК (рос. КИОМК), а п. 5 – до зрубної культури (? – *Р.Л.*). Автори повідомляють про спорудження насипу за два прийоми, що простежується й за профілями центральної брівки, але з конкретними похованнями будівельні етапи не пов'язують. Дійсно, доступні джерела не дозволяють зробити таку реконструкцію. Однак є підстави стверджувати, що спорудження первинного насипу було пов'язане з якимось із двох поховань, що знаходились в його центрі – п. 1 або п. 3. Поховання 4, судячи з профілю брівки, було впущене до північно-західної поли первинного кургану. А розташування цієї могили чітко у міжкурганному просторі, у сідловині між кк. 3 і 3а, дозволяє саме з нею пов'язувати зведення об'єднувальної досипки, яка при цьому перекриває розглядуване поховання 4. Щоправда на таку роль теоретично можуть претендувати й розміщені по сусідству, на цій же міжкурганній ділянці, зрубні пп. 3/5 та 3а/9. Однак останні планіграфічно дещо зсунуті вбік від центральної вісі довгої могили, що видається не зовсім логічним для “об'єднуючого” поховання. Навіть якщо й відкинути цю обставину та припустити зв'язок об'єднувальної досипки з якимось зі зрубних поховань, все одно це не може заперечити більш ранню хронологічну позицію п. 4, що було впущене до краю кургану 3 до зведення об'єднувальної досипки.

Але ж у розглядуваному кургані більш гострим є питання щодо хронологічного співвідношення розміщених у центрі поховань 1 і 3, оскільки перше з них належить до євпаторійської групи, а друге, зважаючи на все, репрезентує жіночу обрядову групу раннього горизонту ДДБК. Інтрига підсилюється тією обставиною, що обидва комплекси містили, здається, однакові типи кістяних пряжок – кільцеві без бортика і додаткових отворів (тип 1А)²⁷, а тому навряд чи суттєво розбігалися в часі. На плані кургану поряд з похованням 4 позначено штриховкою овальний контур на кшталт материкового викиду з могили. Цей об'єкт прорізається центральною бровкою, однак в її профілях він відсутній (не зафіксований), що не дозволяє з'ясувати

характер і рівень його залягання, а тим самим підтвердити чи спростувати наше припущення. Нажаль, доступні з публікації дані залишають поставлене питання нерозв'язаним.

Оскільки цим невизначеним випадком практично й обмежується банк стратиграфічних даних щодо хронологічного співвідношення комплексів євпаторійської групи з похованнями інших бабинських груп, викликає запитання: на чому ґрунтується твердження В.В. Отроценка про те, що євпаторійські пам'ятки в Криму “займали позицію в групі ранніх”, а “пізній горизонт поховань КБК там репрезентовано зібганими похованнями з переважно східною орієнтацією у супроводі з овальними кістяними пряжками” [521, с. 107, 108-109], тобто, за нашими уявленнями, належними до ДПКБ? Показово, що до цієї позиції останнім часом схиляється й Г.М. Тощев, вказуючи на більш ранній характер євпаторійських поховань по відношенню до інших груп з подібним інвентарем [722, с. 144]. При цьому дослідник посилається на свою попередню працю, в якій нібито міститься доведення висловленої точки зору. Однак у цій ранній статті відсутні будь-які з очікуваних аргументів. Навпаки, замість них висловлена думка про одночасність євпаторійської групи зі звичайними причорноморськими пам'ятками КБК (бабинськими), що підтверджується й наведеними самим же Г.М. Тощевим свідченнями про їх однакову стратиграфічну позицію в курганах між катакомбними та зрубними комплексами [720, с. 122]. У розглядуваному питанні простежується певна непослідовність дослідника, який, з одного боку, намагається показати більш ранню позицію євпаторійської групи, у порівнянні з бабинською, а з іншого, висуває ідею двох паралельних у часі “ліній етнокультурного розвитку” посткатакомбного населення Криму та Наддніпрянщини. Може, заради цієї останньої ідеї, на наш погляд більш аргументованої та логічної, автор і скорегував свої хронологічні викладки, припустивши більш тривалий період існування “бабинської” лінії розвитку у порівнянні з “євпаторійською” [722, с. 146].

Стосовно внутрішньої періодизації пам'яток євпаторійської групи В.В. Отрощенко було висловлена думка про можливість розподілу їх на два хронологічні горизонти. При цьому до складу раннього з них включалися поховальні комплекси, що характеризуються орієнтацією небіжчиків у західний сектор, а до пізнього – з орієнтацією у східний сектор [521, с. 107-108]. У своїх висновках дослідник спирався на один випадок прямої (вертикальної) стратиграфії між євпаторійськими комплексами з різною обрядовістю. Він був зафіксований у кургані 3 біля с. Дальне в Центральному Криму, де поховання 2 з випростаним скелетом і західною орієнтацією перерізалось похованням 3, теж випростаним, але з розворотом на лівий бік і з південно-східною орієнтацією небіжчика; останнє поховання супроводжувалося тричасним горщиком та овальною пряжкою з двома отворами. Ще один з наведених В.В. Отрощенко випадок був пов'язаний зі стратиграфією поховань єдиної обрядової групи: в кургані 1 могильника Ак-Таш основне поховання 6, що було орієнтоване на південний захід і супроводжувалося пряжкою-кільцем, перекривалося впускним похованням 4 зі західною орієнтацією і банкуватою посудиною. Здавалося б, що обрядова диференціація намічених хронологічних груп підтверджується й на рівні типології пряжок: кільцеві для західної орієнтації, овальні дводірчасті для східної. Однак цьому заперечували випадки, коли орієнтовані у західний сектор небіжчики супроводжувалися вигнутими пряжками з додатковими отворами (Далеке 4/1, Славне 3/3). Ці факти привели В.В. Отрощенка до висновку, що “в Криму тип пряжки не завжди був твердо пов'язаний з певною орієнтацією небіжчика” [521, с. 108]. Ця ж обставина, разом з браком відповідних стратиграфічних спостережень, дозволили Г.М. Тощеву висловити сумнів і щодо можливості внутрішньої періодизації пам'яток євпаторійської групи взагалі: “На матеріалах Криму подібне членування поки що не простежується” [722, с. 144]. Гадаємо, розв'язати це питання можна лише за умов збільшення джерельної бази.

Як відомо, ареал пам'яток євпаторійської групи визначено Г.М. Тощевим в межах всього Кримського півострова [718, рис. 1, I; 722, с. 143], від себе уточнимо, крім гірського Криму. Водночас дослідник, слідом за В.В. Отрощенко [521, с. 104-107], звернув увагу на те, що “розглядувані пам'ятки не є специфічними для території степового Криму, вони співвідносяться з матеріалами Північного Причорномор'я, де в окремих районах також представлені подібні серії поховань” [722, с. 144]. При цьому обидва автори посилались на серії поховань бабинської культури (КБК) з випростаним станом небіжчика, що виділялися у Середній і Нижній Наддніпрянщині. Внаслідок цього складалося враження щодо існування локальної наддніпрянсько-кримської області, де в післякатакомбний час практикувався нехарактерний для більшості чорноморсько-каспійських культур випростаний обряд поховання. Однак у попередньому розділі була доведена безпідставність існування в середньодніпровському локальному варіанті Бабине обрядової групи поховань з випростаними кістяками. Відтак область розповсюдження цього обряду у посткатакомбний час скорочується до Кримського півострова й Нижньої Наддніпрянщини. В останньому ж регіоні обряд, який нас цікавить, репрезентовано незначною кількістю поховань, що пропонується розглянути нижче.

Формально за ознакою випростаного положення небіжчика в Азово-Наддніпрянському регіоні можна виділити лише 7-10 поховальних комплексів посткатакомбного періоду. Чотири з них уже отримали оцінку в літературі [508, с. 194; 521, с. 107]. Щоправда в окремих випадках буде доречним додати до неї коментарі.

Зокрема поховання 2 Соколовської могили поблизу м. Пологи у верхів'ях Конки, як нами зазначалося раніше, не варто беззастережно відносити до розглядуваної групи, оскільки з нею це поховання поєднує лише одна, нехай і показова, ознака – випростаний стан небіжчика. За усіма іншими обрядово-інвентарними рисами Соколовський комплекс повністю відповідає нормам ДДБК, в контексті якої його і слід розглядати.

Також викликає сумнів залучення до розглядуваної посткатакомбної групи поховання 4 Соколовської могили [559, с. 19, рис. 5, 3-4], оскільки воно, за своєю планіграфією та рисами обряду досить чітко вписується до кола могил інгульської КК цього кургану. Оскільки поза небіжчика, будучи схожою для “інгульського” та “євпаторійського” обрядів, в даному порівнянні не є діагностичною, звернемо увагу на типову для інгульських поховань південну орієнтацію кістяка. Крім того, показовою ознакою є пляма вохри (можливо, залишки т.зв. “стоп”), зафіксована на певній відстані від кістяка, причому праворуч і одночасно на захід. За умов південної орієнтації небіжчика та розміщення могили у східному секторі кургану, як це має місце в нашому випадку, саме на захід від камери, тобто до центру кургану, повинна виводитися шахта катакомби. Оскільки ж за нормами інгульської катакомбної обрядовості вохрянні плями (зображення) наносилися на площі дна між тілом небіжчика та устям шахти, можна припускати, що вохра у похованні 4 Соколової могили натякає на наявність в ньому шахти, яка не збереглася.

Таким чином, у списку наддніпрянських відповідників євпаторійським похованням Криму залишається лише 7 комплексів (рис. 136, 9-18): Жовтневе-ІІ 5/1 [1097], Кічкас-ІІ 11/6 [752, с. 51-52], Тягунова Могила 11/4 [593, с. 300-301, рис. 4, 3-4], Безщасна Могила, поховання в насипу [635] – всі Запорізької обл., Громівка-І 1/11 [1017] та Новокам’янка 1/2 [1019, с. 10, табл. 1, 1-2] – обидва Херсонської обл.; маєток П.П. Висоцького 6/2 – сучасна Миколаївська обл. [178, с. 114]. На жаль, ступінь документованості й збереженості перелічених поховань нерівнозначний, що відповідним чином впливає на достовірність їх узагальненої характеристики, яка надається нижче. Усі виділені комплекси були впускними в кургани більш раннього часу. Лише одне з них (Громівка-І 1/11), судячи зі звіту, супроводжувалося досипкою. Тричі зафіксовано поховальні конструкції, представлені видовженими підпрямокутними ямами з округленими кутами. Усі виділені поховання містили випростані кістяки, укладені на спині й зрідка на боці, зорієнтовані у широтних напрямках: у західний сектор (2 комплекси) та у східний сектор (5

комплексів). Тричі в могилах містився глиняний посуд. П'ять поховань супроводжувалися кістяними пряжками. В заповненні однієї з могил знайдене крем'яне вістря стріли.

Уявлення про керамічний комплекс дають лише три посудини, що збереглися. Дві з них походять з поховання Жовтневе-II 5/1. Вони представлені нижньою частиною порівняно крупного горщика з вузьким дном та широкими боками, а також невеличкою бочкоподібною баночкою (рис. 136, 16, 18). Третя посудина, що знайдена у порушеному похованні Кічкас-II 11/6, є значно виразнішою: тричасний горщик з виразним ребром і високою розтрубною шийкою; по шийці, ребру й придонній частині декорований поясками горизонтальних валиків, а по плічках – зверненими догори трикутниками, виконаними валиками; по краю вінця та одному з валиків на шийці нанесено навскісні вдавлення (рис. 136, 15).

Кістяні пряжки представлені двома типами (рис. 136, 10, 12, 14): круглою пласкою з бортиком (тип 2) та овальними вигнутими з додатковим отвором (тип 3о) двох підтипів – з бортиком і без нього. Показово, що типологічно більш рання кільцева пряжка супроводжувала небіжчика з західною орієнтацією, а пізні овальні з додатковим отвором приурочені до поховань зі східною орієнтацією померлих, що може натякати на хронологічну послідовність цих двох обрядових груп, як це вбачалося В.В. Отрощенко для євпаторійських пам'яток.

Одинична знахідка кременевого вістря стріли, на жаль, не задокументована графічно. А тому ми маємо користуватися лише вкрай стислим описом, з якого виходить, що виріб характеризувався підтрикутною формою пера та виїмчастою основою, маючи розміри $1,8 \times 1,4 \times 0,2$ см.

Таким чином, розглянута група поховань Нижньої Наддніпряни багато в чому повторює пам'ятки євпаторійської групи Криму: переважно впускне положення в курганах, могильні споруди у вигляді видовжених ям, випростаний на спині чи з розворотом на бік стан небіжчика, переважання широтних орієнтацій, інвентар у вигляді близьких типів кістяних пряжок та

необов'язкового керамічного посуду, схожі тенденції хронологічної динаміки. Розбіжності між двома групами виявляються лише на рівні деталей обрядово-інвентарних ознак: відсутність(?) підбійних конструкцій у наддніпрянських пам'ятках, локальні особливості у наборах поховальної кераміки, відмінність у переважаючих різновидах пряжок. Однак названі розходження не порушують загальної єдності розглядуваних груп на рівні базових характеристик, що дає нам вагомі підстави розглядати їх в межах певної сукупності, на користь якої свідчить і взаємна локалізація пам'яток: якщо пам'ятки євпаторійської групи зосереджені на Кримському півострові, аж до Сивашу, то їх наддніпрянські відповідники займають сусідній регіон Таврії (Дніпро-Молочанське межиріччя, Дніпровське Надпоріжжя) та пониззя Інгульця. Причому на правобережжі Дніпра відомо лише два комплекси, тоді як решта відкрита у Лівобережній Наддніпрянщині, яка безпосередньо межує з Кримом. Значно більша концентрація випростаних поховань на півострові, за умов рідкості їх на материку, натякають на те, що саме Крим виступав своєрідним осередком даної традиції у післякатакомбний час, а Таврія представляла його периферію. Відтак вважаємо за доцільне включати до складу євпаторійської групи не тільки випростані поховання Кримського півострова, а також їхні таврійські (нижньодніпрянські) аналоги. З метою ж урахування виявленої локальної специфіки кримських і таврійських пам'яток, пропонуємо перші з них розглядати в контексті *євпаторійської групи*, а другі об'єднати у складі її *громівської підгрупи*, закріпивши за нею епонім найбільш виразного й показового комплексу [423].

Питання щодо походження пам'яток євпаторійської групи будуть розглянуті нижче, в розділі 7.

4.2. Пам'ятки Полісся, Західного Поділля та Волині

В цьому параграфі піде мова про бабинські культурні прояви на північній та північно-західній периферії основного ареалу, в слабо досліджених областях Українського Лісостепу та Полісся, включаючи білоруську зону

останнього. Характеристика подається за окремими регіональними групами, які виділяються за географічним принципом, у вигляді більш-менш виразних скупчень пам'яток. Оскільки культурно-таксономічний статус цих сукупностей пам'яток за браком відповідних даних визначити поки що не вдається, вважаємо за доцільне розглядати їх у якості локальних груп.

4.2.1. Деснянсько-Сеймська група

Ця локальна група наразі визначає північні межі розповсюдження пам'яток бабинського кола в області Дніпровського Лівобережного північного лісостепу й південного Полісся. Будучи розпорошеними на значній території Нижнього й Середнього Подесення, Нижнього Посейм'я та Верхнього Посулля, ці пам'ятки об'єднані в групу доволі умовно. Слабка археологічна дослідженість територій сучасної півночі Лівобережної України та суміжних з ними районів Росії практично унеможлиблює нині відповідь на питання чи просувався ареал бабинської культури далі на північ, в межі Деснянського і Сеймського правобережжя. Втім, існують деякі підстави схилитися до негативної відповіді на це питання. Зокрема, йдеться про результати багаторічного, суцільного і разом з тим детального обстеження т.зв. Мезинського мікрорайону в Коропському р-ні Чернігівської обл., здійснений В.Є. Куриленком. Цей мікрорайон охоплює ділянку середньої течії Десни довжиною до 20 км і шириною впоперек заплави 3-8 км (загальна обстежена площа дорівнює приблизно 115 км²). На кінець 1990-х рр. на цій території виявлено одних тільки пам'яток бронзової доби до 90 пунктів [340, с. 46-47, рис. 1]. Незважаючи на таку щільність, серед них абсолютно відсутні місцезнаходження бабинської культури, за наявності чисельних свідчень середньодніпровської (14 пунктів), мар'янівської (31), сосницької (35), лебедівської (8) культур [340, с. 53-54; 341, с. 241]. Ця обставина дозволяє стверджувати, що розглядуваний мікрорайон південно-східної частини Новгород-Сіверського Полісся знаходився вже поза бабинським ареалом, від кордону якого, на думку В.Є. Куриленка та В.В. Отроценка, його

відокремлювало близько 40-50 км [340, с. 50]. При цьому автори, посилаючись на С.С. Березанську, проводили північний бабинський кордон лівим берегом Нижньої Десни та Сейму. Погоджуючись з таким висновком в цілому, вважаємо невиправданим обмежувати зону перебування бабинського населення лише *лівим берегом* названих річок, адже відповідні свідчення відомі й на правому березі Десни (поселення в околицях Сосниці) та Сейму (поселення Волинцеве-Городок). Проте, загальні положення щодо сучасних уявлень про північні межі бабинського ареалу в цій області Дніпровського Лівобережжя названі факти не порушують, бо навіть відстань Мезинського мікрорайону від найближчих пам'яток бабинської культури навколо х. Чаші та сел. Сосниця однойменного р-ну все-одно складає не менше 45 км.

Бабинські пам'ятки Деснянсько-Сеймської групи представлені виключно поселеннями (півтора десятка пунктів), відомими переважно за матеріалами розвідок 1950-60-х рр.: Адамівка, Беседівка, Білопілля, Білоус, Борзна, Ведмедівка, Гай, Гломазди, Замчисько, Козари, Комарівка, Комишанка, Пилятин, Сосниця (урочище Царина), Чаші (урочище Красна Гірка або Церковище) [37; 895]. Лише на одній пам'ятці провадилися розкопки (Волинцеве-Городок) [33; 34; 894].

Топографія, планіграфія і стратиграфія поселень. Узагальнюючи доступну інформацію, можна стверджувати, що відомі в розглядуваному регіоні бабинські поселення характеризуються невисокою топографією, тяжіють до перших надзаплавних терас та дюнних узвишшів. Стосовно планіграфії поселень нічого певного сказати неможна за браком відповідних даних, які могли б з'явитися лише за наявності розкопаних повною або значною площею пам'яток. Зафіксована на Волинцевому ситуація дозволяє говорити про деяку упорядкованість у взаємному розміщенні жител, що полягає у рівномірній їх щільності на дослідженій площі (на відстані 4,5-6,5 м) і спільній орієнтації (три з чотирьох) (рис. 137, 1).

Про архітектуру жител можна судити, знову-таки, з матеріалів Волинцевського селища, де розкопано рештки 4 напівземляних будівель, а

також обмежених даних Білоусівського поселення, на якому шурфами виявлено “декілька великих ям з кострищами на дні (вочевидь, жител)” [34; 35, с. 32-33; 45, с. 15, рис. 4, 6]. Котловани жител у плані мали підпрямокутну з заокругленими кутами форму і незначні розміри: 3×4 м, 3,2×4 м, 3,7×4 м, 3,8×5 м, глибину 0,8-1 м (за іншою інформацією 0,5-0,7 м) [35, с. 33; 45, с. 15], що визначали внутрішню площу від 11 до 18 м². В середині, на долівках зафіксовані по 1-2 відкритих вогнища і стовпові ямки. На поселенні Волинцеве також досліджено декілька господарських ям, заповнених керамікою та кістками тварин.

Майже усі поселення представляли собою пам'ятки з різночасовими відкладеннями, що іноді, в супереч стратиграфії та літології, не зовсім коректно називаються “багат шаровими”. Відтак бабинські матеріали на них траплялися разом зі знахідками інших культур і вирізнялися лише за типологічними ознаками. Оскільки ж культурній ідентифікації з масиву поселенських матеріалів найбільш надійно піддається лише кераміка, то саме вона й репрезентує бабинські колекції цих пам'яток. Інші артефакти відносяться до кола бабинських доволі умовно, за більш-менш надійними аналогіями, нерідко сумнівними. Те само стосується атрибуції одиничних випадкових (безпаспортних) знахідок, які з подачі деяких авторів залучаються до реєстру бабинських без достатніх на це підстав. Іншими словами, матеріальний комплекс бабинської культури, що складається з нечисленних свідчень, здобутих в результаті розвідок поселень, виглядає доволі обмеженим і бідним. Така ситуація лише деякою мірою виправляється завдяки матеріалам розкопок поселення поблизу с. Волинцеве Путивльського р-ну Чернігівської обл., що знаходилося в урочищі “Городок”. Автор розкопок, С.С. Березанська, повідомляє про тришаровість цієї пам'ятки, за якої нижній горизонт належав до ранньобронзової доби, верхній – до ранньозалізної, а середній містив “рештки поселення типу Бабине III” [33, с. 30-32; 35, с. 32-33]. Звернемо увагу також на повідомлення стосовно наявності культурного шару потужністю 0,4-0,5 м на поселенні Білоус [45, с. 15].

Матеріальна культура. Керамічний посуд. Основу матеріального комплексу, як зазначалося вище, складає керамічний посуд. На превеликий жаль, найбільш презентабельна колекція кераміки, що походить з поселення Волинцеве, вже понад півстоліття залишається неопублікованою. Уявлення про неї переважна більшість дослідників має на підставі 7-9 фрагментів посудин, рисунки яких кочують по сторінках археологічних видань. Волинцевська керамічна серія деякою мірою оброблялася С.Н. Братченком, який оприлюднив по ній кілька цікавих статистичних результатів [85, с. 339]. Автор дисертації також мав змогу ознайомитись з матеріалами цієї пам'ятки у наукових фондах Інституту археології НАНУ (НФ ІА НАНУ. – Ф. № 282) і отримати стосовно них власні враження.

Дійсно, керамічна колекція Волинцева-Городка, а також інших деснянсько-сеймських поселень, має доволі виразні особливості, що виділяють їх на загальному тлі пам'яток, відомих в основному ареалі Бабине [35, с. 34; 45, с. 15; 85, с. 339-340]. Ці особливості примітні навіть при порівнянні волинцевської кераміки з керамікою бабинських поселень сусіднього регіону Лівобережного Українського лісостепу, зокрема пам'яток басейнів Ворскли, Псла й Сули. Сутність їх полягає в цілому комплексі ознак, починаючи від рецептури тіста з великою домішкою піску і завершуючи набором керамічних форм, а особливо способами декорування посуду. Так, на Волинцевому і Білоусі переважаючими типами горщиків є такі, що характеризуються порівняно слабким і згладженим профілюванням тулуба. Серед них майже не відомі класичні тричасні посудини з чітко вираженими ребристими плічками та високими розтрубними шийками. Навпаки, тут добре представлені круглобокі форми зі слабо виділеними шийками і ледь відігнутими назовні вінцями. Найбільш значущими тенденціями оформлення зовнішньої поверхні є висока питома вага декорованої кераміки, переважання прокресленого орнаменту (38%) разом з наколами та штампами (18%) над валиковим [85, с. 339]. Звернемо увагу на таку особливість посуду, як забезпечення вінця характерними потовщеними комірцями. Серед орнаментальних сюжетів

виділяються трикутні, прямокутні та ялинкові паркети, навскісні сітки, виконані у прокресленій техніці. Гладенькі або карбовані валики, як правило, утворювали одинарні/подвоєні пояски, що оперізували шийку або перегин тулубу (рис. 137, 8-10, 12-16). Попри цю локальну забарвленість, кераміка розглядуваної групи, водночас, демонструє виразні ознаки пам'яток типу Бабине III. Більш того, в колекції самого Волинцевського поселення присутня досить об'ємна серія посуду, який своєю морфологією та орнаментом відбиває традиції класичних бабинських зразків, відрізняючись від них лише рецептурою тіста.

Кам'яні та крем'яні вироби. З пам'яток Деснянсько-Сеймської групи походить серія кам'яних знарядь, які з більшою чи меншою вірогідністю відносять до бабинської культури.

Сокири-молотки представлені кількома фрагментованими екземплярами, вочевидь, човноподібної форми, виготовленими з твердих порід каменю (рис. 137, 11).

Вістря стріл також відомі у кількох екземплярах, що походять з поселення Волинцеве. Вироби морфологічно відмінні від звичних бабинських зразків з виїмчастою основою. Наконечники належать до різновидів черешкового типу: варіант 3-А – з трикутним пером і короткими шипами (рис. 137, 5); варіант 3-В – з листоподібно-ромбічним пером (рис. 137, 7).

Крім стріл, до набору кременевих знарядь належать *ножі, серпи і скребачки*.

У зв'язку з розглядуваним питанням, звернемо увагу на одну принципову плутанину, широко тиражовану у вітчизняній історіографії. Мова йде про знахідку уламка глиняної ливарної форми для виготовлення металевої сокири, яку, слідом за авторкою розкопок, традиційно пов'язують з поселенням Волинцеве-Городок і, відповідно, матеріальним комплексом бабинської культури [35, рис. 7; 42, рис. 3, 8; 45, с. 20, рис. 3, 15; 95, с. 87; 102, с. 180; 763, с. 15; та ін.]. Наразі важко встановити обставини, що призвели до такого поєднання, але не це є важливим. Куди важливішим видається відновлення об'єктивного факту, який полягає в тім, що згадуваний фрагмент ливарної

форми було знайдено не на Волинцевому, а на поселенні Попова Левада, що розташоване на березі Сейму за кілька кілометрів від першого. Причому на Поповій Леваді представлено лише матеріали сосницької культури [33, с. 34-35, рис. 8, 9-11].

Кістяні вироби. Представлені незначною кількістю різноманітних *проколок*.

З досліджуваного регіону походить єдина металева знахідка, яку пов'язують з бабинською культурою. Мова йде про чудовий зразок бронзового наконечника списа сейменського типу, знайдений в процесі земляних робіт у с. Печі Бортнянського р-ну Чернігівської обл., у верхній течії р. Остер [478]. Власне у бабинському культурному контексті цей виріб розглядається за бессарабською аналогією [268, с. 140]. Однак принципова позиція автора щодо культурної невизначеності самого Бессарабського скарбу утримує нас від залучення печівської знахідки до бабинського матеріального комплексу.

Цими не чисельними даними практично й обмежуються свідчення щодо бабинських проявів у басейні Десни та Сейму. Відсутність досліджених в цьому периферійному регіоні поховальних комплексів ускладнює культурну діагностику місцевих бабинських пам'яток, зокрема співвідношення їх з сусідніми на південному сході Дніпро-Донською та на південному заході Дніпро-Бузькою культурними групами. Втім, навіть матеріали побутових комплексів дають певні підстави говорити про своєрідність Деснянсько-Сеймської групи і дещо особливе її місце в системі культурного кола Бабіне. У відзначених вище особливостях керамічного комплексу Деснянсько-Сеймської групи, що ніс на собі відбиток якихось лісостепових або лісових керамічних традицій, дослідники з самого початку вбачали “певну спадщину, одержану від попередніх місцевих культур, таких, як середньодніпровська та тип Мар’янівки” [85, с. 340; порівняй: 45, с. 23]. Крім того, в поясненні цього синкретизму не можна відкидати й можливий вплив з боку синхронних культур. В цьому плані, зокрема, на особливу увагу заслуговує та обставина, що пам'ятки типу Волинцеве на сході – північному сході межують з воронезькою культурою, з якою вони мають багато спільних рис на рівні

керамічних комплексів. У свою чергу, глиняний посуд воронезької культури також знаходить немало спільного з керамічною серією передуючої їй середньодніпровської культури [57, с. 73]. Розібратися в реальних причинах цих культурних паралелей наразі не видається можливим. Посприяти цьому зможе лише накопичення джерельної бази по пам'ятках середньої бронзи у лісостеповому Дніпро-Донському межиріччі.

4.2.2. Наддніпрянсько-Прип'ятська група

Досить компактне скупчення бабинських пам'яток, що нараховує близько півтора десятка пунктів, вимальовується в Чернігівській та Гомельській Наддніпрянщині, а також на Нижній Прип'яті [45, с. 14, рис. 1, 62; 329, с. 154-156, мал. 11-12; 331]. Найбільш північні пункти доходять у Верхній Наддніпрянщині до Могилівської обл. Пам'ятки цієї поліської групи представлені виключно поселеннями, на яких зафіксована бабинська кераміка (рис. 4Б). Їх перелік наведено у примітках²⁸. Більшість з названих пам'яток обстежено лише розвідками, під час яких зібрана кераміка з багатоваликовою орнаментикою. Лише на двох поселеннях, Пустинці та Заспі 2, провадилися розкопки.

Найбільш масштабні дослідження здійснені С.С. Березанською на поселенні Пустинка, де загальна розкрита площа складає близько 4000 м² [38, с. 12]. Окрім основної маси сосницьких матеріалів, з цієї пам'ятки походять артефакти бабинської культури. Так, кераміка з багатоваликовою орнаментациєю траплялася в заповненні та на підлозі багатьох напівземляних жител, на площі наземних господарських споруд, у заповненні стовпових ям і просто в культурному шарі [38, с. 118]. Умови знахідок бабинської кераміки не дозволили авторці розкопок “прийти до остаточного висновку, чи є ця кераміка одночасною з рештою і такою, що опинилась на поселенні в результаті культурних зв'язків, чи це є механічна домішка, що випадково потрапила з культурного шару стоянки, яка існувала тут у попередній час” (переклад мій –

Р.Л.) [38, с. 141]. На жаль, бабинські матеріали з Пустинки не увійшли до монографічного видання і залишилися неопублікованими.

На поселенні Заспа 2 розкопано декілька сот кв. метрів площі (лише за сезон 1983 р. – близько 200 м²). Переважна більшість матеріалів віднесена автором розкопок, Н.В. Бичковим, до пізньобронзового віку. Серед супроводжуваних знахідок траплялася кераміка середньодніпровської та бабинської культур. Остання представлена фрагментами від чотирьох посудин, форми двох з яких вдалося частково реконструювати [119; 331, с. 149].

Топографія і стратиграфія поселень. Обмеженість даних дозволяє говорити про організацію бабинських поселень в Наддніпрянсько-Прип'ятському Поліссі лише у самих загальних рисах. За спостереженнями М.М. Кривальцевича, бабинські селища виникали на берегах лише крупних річок (Дніпро, Прип'ять, Сож), які виконували роль з'єднуючих артерій з південними лісостеповими районами. Пам'ятки тяжіють до річкових заплавлів і розміщуються або на піщаних дюнах (Пустинка, Юровічі, Ломиш, Заспа та ін.), або по краю надзаплавних терас (Абакуми, Бивалькі, Мохав та ін.) [331, с. 149].

Жоден з півтора десятка пунктів не можна назвати чистою пам'яткою бабинської культури. Зазвичай багатоваликів кераміка супроводжувала матеріали інших культур – дніпро-донецької, середньодніпровської, тшинецької, що виявлялося навіть розвідувальними обстеженнями. Ця ж ситуація, як зазначалося вище, мала місце і на двох розкопаних поселеннях. Незначна кількість бабинських свідчень, відсутність відповідних нашарувань і навіть окремих господарсько-будівельних об'єктів у культурному шарі Пустинки та Заспи 2 (за умов немалої загальної потужності культурних відкладень, відповідно 0,4-1,5 м та 0,5-1,0 м), дозволяють думати про нетривале перебування на цих поселеннях носіїв бабинських культурних традицій.

Матеріальна культура. Відомі в Наддніпрянсько-Прип'ятському Поліссі пам'ятки надають вкрай обмежені й однобічні дані для характеристики матеріального комплексу місцевої бабинської групи, який, по суті своїй, представлений лише незначною серією *керамічного посуду*.

Бабинська кераміка розглядуваного регіону, поряд з комплексом загальнокультурних ознак, характеризується деякими локальними особливостями у технології та способах декорування, про які можна говорити лише у попередньому плані. До них, у першу чергу, відноситься рецептура тіста. Для виготовлення посуду використовувалась щільна глиниста маса з великою домішкою дрібнозернистого піску [38, с. 118]. Крім того, до тіста додавався шамот і жорства. Наприклад, для бабинської кераміки з пам'яток Нижньої Прип'яті було “характерним використання шамотних домішок, в окремих випадках з дрібнозернистим піском або дрібною жорствою” [331, с. 150]. Поверхня посуду добре заглажена, іноді навіть підлискована, має колір від темно-коричневого до яскраво-помаранчевого. Часто-густо на ній простежуються дрібні розчоси, сліди загладження жмутом трави.

Наскільки дозволяє судити фрагментований матеріал поселень (рис. 138), посудини здебільшого представлені середніми та крупними ємностями біконічних та тричасних форм з більш-менш високою шийкою та вираженим ребром, денцями без закраїн. Орнамент переважно виконаний гладкими або карбованими пальцевими вдавленнями валиками, рідше – прокресленими лініями, одного разу відбитками плаского штампю. Композиції, як правило, складаються з кількох стійких елементів, серед яких найбільш розповсюдженими є пояски з одного-трьох горизонтальних оперізуючих валиків по шийці або в її основі та по ребру. Зрідка в такий спосіб прикрашена вся або більша частина тулуба, як верхня, так і нижня. На плічка ребристих горщиків здебільшого наносився горизонтальний фриз у вигляді зигзагу, трикутників, трикутного чи іншого виду паркету, виконаний валиками або прокресленням. Нижня, придонна частина прикрашалася різноманітними геометричними композиціями з наліпних валиків, серед яких, окрім вищезгаданих горизонтальних поясів, найбільш типовими можна вважати вертикальні ялинкові паркети.

Не можна обійти увагою також одиничний поховальний комплекс, який білоруські дослідники наполегливо намагаються залучити до бабинської

культури (багатоваликової кераміки). Йдеться про поховання, розкопане Л.Д. Поболем поблизу с. Борисовщина Глуського р-ну Могилівської обл. Білорусі, в середній течії Птичі [555]. Поховання було відкрите на піщаній надзаплавній косі, справлене в округлій неглибокій ямі за обрядом кремації: в заповненні та на дні могили траплялися вуглики, фрагменти обпалених кісток та людського черепа, а також фрагменти глиняної посудини та набір крем'яних виробів. Безсумнівно, що згадану культурну атрибуцію спровокував керамічний горщик, який викликає певні бабинські асоціації через свою біконічну форму і окремі елементи декору, зокрема карбовані горизонтальні валики та наліпні шишечки. Попри це, дана посудина має й інший елемент орнаменту, який є абсолютно нехарактерним для бабинської кераміки за технікою виконання і композицією: вся поверхня горщика щільно вкрита оперізуючими рядами коротких навкісних гусеничних вдавлень, що подекуди утворюють горизонтальні ялинки; цими ж гусеничками карбовані валики. На невідповідність борисівського горщика бабинським канонам не випадково звернув увагу М.М. Кривальцевич, зазначивши, що “загальна форма посудини має значну схожість з пізньонеолітичною східнополіською керамікою дніпро-донецької культури”, а “такі риси, як використання шамотних домішок, прикрашання короткими гусеничними штампами, заштрихованість поверхні деякою мірою зближують її з середньодніпровською культурою” і, насамкінець, прикрашання круглими наліпними шишечками своїми витокми може сягати місцевої неолітичної традиції декорування посудин наколами зсередини [331, с. 150-151]. Якщо до цих контраргументів додати нехарактерний для бабинської поховальної традиції обряд кремації, а також значну теренову відірваність на північ борисівського поховання від прип'ятського скупчення бабинських пам'яток, то на користь бабинської культурної атрибуції розглядуваного комплексу майже не залишиться аргументів.

Культурно-таксономічна оцінка бабинських проявів у Наддніпрянсько-Прип'ятському Поліссі ускладнена відсутністю в даному регіоні досліджених поховальних пам'яток. Відтак, якісь висновки з цього приводу, причому

висновки попередні, можна робити лише на підставі поселенських матеріалів, а конкретно – керамічних комплексів з цих пам'яток. Головним результатом їхньої оцінки має бути твердження про те, що в Києво-Чернігівському та Гомельському Поліссі, дійсно, відомі свідчення проникнення сюди й перебування тут людності-носіїв бабинських культурних традицій, можливо, в оточенні чи навіть у складі іншокультурного середовища (пізньосередньодніпровського?, ранньотшинецького?, ранньососницького?). Друге важливе спостереження стосується локальних особливостей керамічних колекцій Дніпровсько-Прип'ятської групи, які натякають на можливе успадкування або переймання місцевим бабинським населенням середньодніпровських керамічних традицій і тим самим зближують цю бабинську групу з розглянутою вище Деснянсько-Сеймською [331, с. 151]. Лише накопичення джерел дозволить з'ясувати співвідношення між цими сусідніми групами, які в перспективі можуть злитися в одну.

4.2.3. Подільсько-Волинська група

Особливе місце в системі старожитностей бабинської культурної області займає регіон її північно-західної периферії. Саме тут, в західноукраїнській лісостеповій зоні, вимальовується ще одне скупчення пам'яток з бабинськими культурними ознаками. Воно охоплює область верхів'їв Західного Бугу, верхньої Горині та верхнього Стиру в межах Волинської та заходу Подільської височини (рис. 4В). Деяка відірваність цієї групи від основного бабинського ареалу може бути пояснена через слабкість і нерівномірність археологічної дослідженості проміжних територій Вінниччини, Житомирщини та Хмельниччини.

Бабинські прояви на Західному Поділлі та Волині, як і в інших периферійних регіонах, є доволі своєрідними. Однак тут, на відміну від розглянутих північних груп, вони представлені як матеріалами побутових, так і поховальних комплексів – всього більше тридцяти пам'яток. Стислу інформацію щодо них наводимо у примітках²⁹. З наведеного переліку 29 пунктів репрезентують поселенські, а 4 – поховальні комплекси.

Поселення. Аналіз даних по поселеннях засвідчує, що кераміка бабинського типу на них зазвичай представлена одиничними знахідками або незначними серіями. Причому бабинська кераміка ніколи не утворює самостійних комплексів, а завжди супроводжує матеріали місцевих культур доби бронзи – почапської, городоцько-здовбицької, стжижовської, межановицької, комарівської та східнотшинецької. Враховуючи незамкнений характер культурного шару поселень, важко оцінити хронологічне співвідношення між цими культурами, з одного боку, та бабинською, з іншого. Втім, деякі стратиграфічні ситуації заслуговують на увагу та критичне осмислення. Крім наведеного у примітці випадку зі Здовбиці, зупинимося на свідченнях, здобутих на поселенні Перевердов.

На Перевердові вдалося дослідити рештки двох напівземляних споруд, близькі аналогії яким І.К. Свешніков вбачав саме на поселенні Бабині ІІІ [666, с. 76]. Житло І мало вигляд заглибленого на 1 м від сучасної поверхні котловану підпрямокутної у плані конфігурації розмірами 8,4×3,5 м зі східчастим входом. На дні споруди в різних місцях зафіксовано сліди двох відкритих глинобитних та одного заглибленого вогнищ. В заповненні житла та вогнищних ям зібрано значну кількість кременевих виробів (відбійники, сокири, скребачки, різці, свердла, серпи, ножі, вістря списів), кам'яні кулеподібні розтирачі, кістяні знаряддя (проколки, лоцила). “На особливу увагу заслуговує кераміка, що належить до культур стжижовської та багатоваликової кераміки; остання чисельно переважає у заповненні житла. В орнаменталії та формах посудин відмічені взаємні впливи обох згаданих культур” [666, с. 74].

Житло ІІ представляло собою заглиблений на 1,17 м котлован грушоподібної у плані форми розмірами 8,64×5,32 м зі стовповими ямками за периметром. Вузька частина котловану, розмірами 2,96×2,4 м, мала ґрунтову торцеву сходинку і слугувала тамбуром зі входом. Розширена основна камера житла мала округлу форму діаметром 5,68×5,32 м, на її долівці простежено вогнище та яма [670]. “В насипу та на дні житла знайдені кременеві знаряддя

та відщепи, кістки тварин (великої та дрібної рогатої худоби, коня, свині, собаки, косулі), уламки кераміки культур стжижовської та багатоваликової кераміки, що залягали разом в різних місцях, в тому числі й на дні жител і вогнищ” [666, с. 74-75, рис. 19]. В різних виданнях авторами розкопок подається розбіжна інформація щодо кількісного співвідношення на пам’ятці кераміки двох названих культур. Якщо наведену у передуючому абзаці цитату попередньо можна було б тлумачити лише як твердження щодо зосередженості багатоваликової кераміки переважно в котловані житла I, аніж у культурному шарі, то наступне повідомлення про результати розкопок житла II надало йому зовсім іншого змісту: “У житлі знайдені кераміка стжижовської культури та культури багатоваликової кераміки (остання переважає)” [670, с. 384]. Тобто, обидва повідомлення в “Археологических открытиях” однозначно засвідчують, що в комплексах жител Перевердовського поселення багатоваликовий посуд складав більшість керамічної колекції. У цьому зв’язку викликає здивування протилежна інформація, що з’явилась на сторінках більш пізнього видання: “Серед кераміки кількісно переважають уламки посудин стжижовської культури. Матеріал культури багатоваликової кераміки в житлі II складає 20% знахідок” [666, с. 74]. Навіть якщо реальними є останні з наведених статистичних даних і багатоваликова кераміка складає лише п’яту частину керамічного комплексу поселення Перевердов, така її питома вага видається доволі високою. Концентрація ж цієї кераміки саме в житлових приміщеннях за наявності в них і посуду синкретичного вигляду, дозволяє ставити на розгляд питання синхронності стжижовського й бабинського матеріального комплексів розглядуваного поселення, що закономірно виводить на проблему відтворення історико-культурної моделі співіснування та взаємодії носіїв названих культурних традицій.

В контексті зазначеного наголосимо також на неодноразових фактах знаходження на інших поселеннях регіону (Дубно-Звірогосподарство, Дубно-Волиця, Клюки-2, Семидуби-1) синкретичної кераміки, що сполучає в собі

бабинсько-стжижовські та бабинсько-межановицькі риси [532, рис. 23, 1, 11; 44, 11; 47, 7].

Могильники. Поховальні пам'ятки представлені двома курганными комплексами. Стало майже традиційним пов'язувати з бабинською культурою окремі поховання курганного могильника, дослідженого 1929 р. Я. Бриком поблизу *с. Остап'є* на Тернопільщині. Свого часу І.К. Свешніков з шести курганів могильника до бабинських відніс чотири (I, II, IV, VI) [666, с. 77]. Дещо інакше оцінили остап'євські матеріали М.С. Бандрівський та Л.І. Крушельницька, віднісши до бабинських лише впускне поховання кургану I та кургани II й IV. Основному же похованню кургану I дослідники приписали атрибуцію *передкомарівської групи пам'яток* [27, с. 10-11, рис. 2; 30, с. 214, рис. 3, 9]. Поховальний обряд остап'євських поховань є не дуже виразним з точки зору культурної діагностики. Разом з тим, він не заперечує їхньої бабинської атрибуції. Дещо незвичною може видаватися укладення валетом небіжчиків у парному похованні кургану I, у всякому разі на тлі обрядових традицій бабинських груп Правобережної України. Однак прояви принципу опозиції в поховальному обряді ДПБК теж фіксуються, хоча й не так чітко, як у ранньому горизонті ДДБК [416]. Серед поховального супроводу остап'євських поховань найбільш виразним видається горщик з кургану I, якому не важко знайти майже абсолютні аналогії серед матеріалів бабинської культури [623, с. 169]. Водночас абсолютно нехарактерними для бабинського керамічного комплексу є кухлики з ручкою, що походять з остап'євських курганів I та IV. Іншими словами, розглядувані поховання курганного могильника Остап'є важко назвати безперечно бабинськими, оскільки вони, сполучають в собі, окрім рис названої культури, непритаманні їй ознаки.

Якщо вже й намагатися знайти відповідники остап'євським похованням, то найбільш перспективними, на нашу думку, для цього будуть пам'ятки Дністровсько-Прутського локального варіанту ДПБК, з яким, до речі, Остап'євський могильник найближче сусідить. Враховуючи те, що остап'євські кургани знаходились лише за 115 км на північ від найближчої до них

достеменно бабинської пам'ятки Дністровсько-Прутського межиріччя (поселення Доляни), логічно припустити, що названий могильник міг бути залишений групою мігрантів з Хотинської височини або сусідніх до неї теренів.

З бабинською культурою на Західному Поділлі М.С. Бандрівський пов'язує також досліджений ним та Л.І. Крушельницькою курган поблизу с. Паликорови [25, с. 138-140; 27, с. 12; 29, с. 196]. Під насипом діаметром 35-40 м і висотою 1,4 м була виявлена дуже глибока (-8,1 м) поховальна камера прямокутної форми розміром 2,2×1,8 м з обгорілими дерев'яними плахами на долівці. В могилі та її заповненні, а також у курганному насипі знайдено уламки посуду з багатоваликовою орнаментикою (рис. 173, 19-22). Супроводжуюча кераміка, дійсно, викликає стійкі бабинські асоціації як за формою (наскільки це можна судити за фрагментами), так і за орнаментом. Водночас інші складові поховального комплексу не несуть в собі певних культурних ознак, хоча й не можуть вважатися далекими від бабинських традицій. Єдине, що ніяк не вписується в стандарти поховальної практики будь-якої з бабинських регіональних груп, є надзвичайна глибина могильної ями, на чому вже зауважував один з авторів розкопок [25, с. 138]. В Паликоровах знову-таки має місце важко пояснюваний випадок поєднання в поховальному комплексі елементів бабинської культурної традиції, серед яких самим виразним виступає кераміка, з якимись чужорідними.

У списку поховальних пам'яток Подільсько-Волинського регіону, що нібито несуть на собі бабинське культурне забарвлення, називаються ще декілька комплексів. Серед них значаться й добре відомі поховання, досліджені у курганах поблизу сіл Хоростків, Кутянка, Жорнів і Торговиця³⁰.

Комплекси з Хоросткова й Кутянки І.К. Свешніков включав до складу подільської групи підкарпатської культури [661, с. 61, 66-67, рис. 15, 14-15; 667, с. 61, 77]. Однак нещодавно М.С. Бандрівський відніс ці поховання до пам'яток, які "можна зіставляти з культурним колом Бабине" [27, с. 10, 12; 29, с. 194-197]. Незважаючи на відсутність аргументації з приводу такої атрибуції, із загального контексту статті можна здогадатися, що основним і, вочевидь, єдиним критерієм

в даному випадку виступав факт знахідок серед реманенту згаданих комплексів бурштинового й кістяного дисків, які морфологічно нагадують розповсюджені в бабинському культурному середовищі кістяні медальйони-пряжки. На наш погляд, цього факту замало для перегляду культурної належності комплексів, тим більше, що зробити це не дозволить інший, причому доволі діагностичний, інвентар розглядуваних поховань. В Хоросткові таким є типовий “пізньошнуровий” кубок. А в Кутянці надійним культурним індикатором виступає комплект кістяних прикрас, що явно включав багаторядне намисто з розподільвачем-обмежником – характерний елемент гарнітуру низки культурних груп ранньобронзового віку ВА₁ Середньої Європи й Карпато-Дунайщини (нітрянської, унетицької, Віттенберг, Отомань I/II, Монтеору IC₃, межановицької, стжижовської тощо) [860], але ж ніяк не бабинської.

Курган з Жорнова традиційно, слідом за автором розкопок, відносять до стжижовської культури [660; 665; 666, с. 77; 668]. Залучаючи його до пам’яток культурного кола Бабине, М.С. Бандрівський, знову-таки, керувався фактом присутності у чоловічому похованні цього кургану кістяної пряжки, тотожної бабинським. Однак і в даному випадку пряжка не може слугувати культурно-визначальною ознакою, оскільки такі вироби побутували в багатьох європейських культурах ранньобронзового віку, зокрема й сусіднього Карпато-Балканського регіону, і тому ми не схильні пов’язувати їх появу на Західній Волині виключно з впливом культурного середовища Степового Надчорномор’я, зокрема бабинського. Якщо й припускати реальність подібного сценарію, він все-одно не може заперечити тієї обставини, що за комплексом обрядово-інвентарних ознак поховання жорнівського кургану повністю вписуються в рамки стжижовської культури.

Курганні поховання з Торговиці І.К. Свешніков також включав до списку стжижовських [668, с. 29], хоча в обряді та інвентарі вони не мали таких виразних культурних індикаторів, як могили жорнівського кургану. Але ж для бабинської атрибуції торговицьких комплексів, запропонованої М.С. Бандрівським [27, с. 14; 29, с. 197-198], ми також не бачимо жодних підстав.

Таким чином, розглянуті вище поховальні пам'ятки, попри бажання М.С. Бандрівського, не можуть бути беззастережно віднесеними до кола бабинських, оскільки вони або не мають достатніх культурно-діагностичних критеріїв для відповідної атрибуції (Остап'є, Паликорови), або зовсім не відповідають поховальним традиціям будь-якої територіальної групи Бабине, в тому числі сусідніх – Дністровсько-Прутської та Дніпро-Бузької, і водночас доволі впевнено відносяться фахівцями до місцевих культур бронзового віку, зокрема підкарпатської (Кутянка, Хоростків к. III), стжижовської (Жорнів), можливо, й пізньої городоцько-здобицької [27, с. 14]. Тобто треба визнати, що достеменні або “чисті” поховальні пам'ятки бабинського культурного кола на території Західного Поділля та Волині наразі назвати не вдається. Ті нечисленні комплекси, що привернули до себе увагу за рахунок більш-менш виразної кераміки багатоваликового типу, мають синкретичний характер і вважати власне бабинськими, швидше за все, не можуть.

У зв'язку з цим, доречним було б звернутися до кераміки поселень. Оскільки предметна оцінка керамічного посуду, що зазвичай фігурує в якості бабинського на Поділлі та Волині, належним чином не проводилась (це зумовлено і обмеженістю джерел), варто хоч якоюсь мірою заповнити цей пробіл і зробити окремі зауваження. Одразу наголосимо, що наше сприйняття цих матеріалів деякою мірою відрізняється від оцінок львівських колег.

Звертаючись до одиничних і добре відомих знахідок кераміки “багатоваликового типу” з поселень Лагодів і Зозів, маємо зазначити, що представлені на цих пам'ятках посудини мало чим нагадують типові, класичні бабинські зразки, в усякому разі, якщо судити про них за опублікованою графічною інформацією. Так, фрагментований горщик із Зозіва (рис. 173, 15) має лише віддалену морфологічну схожість з бабинськими тричасними посудинами і своєю високою лійчастою шийкою більше нагадує катакомбні зразки. З останніми його зближує також одиничний карбований валик в основі шийки. Серед катакомбних керамічних серій, але ж ніяк не бабинських, можна знайти паралелі у способі заповнення фігур, зокрема трикутників – щільними

рядами дрібних відбитків. Сказане не означає, що ми схилиємося до думки про катакомбні витoki розглядуваного зозівського горщика, для цього також немає достатніх підстав. Просто катакомбні аналогії в даному випадку є більш доречними, ніж бабинські. Висловлене ж тридцять років тому С.Н. Братченком припущення щодо можливих контактів і культуротворчих впливів між культурами Правобережної України і Прикарпаття, з одного боку, та пізньокатакомбними й бабинськими утвореннями Лівобережної України, з посиланням на знахідки багатоваликової кераміки на Західній Україні, в т.ч. на посудину із Зозіва [88, с. 41-42, рис. 4, 11-13], не варто абсолютизувати [27, с. 8].

В іншому випадку, розглядаючи верхню частину горщика з Лагодова, який викликає певніші бабинські асоціації, не можна залишити поза увагою деякі нетипові риси в орнаментациї цієї посудини. Мається на увазі дещо нехарактерний для бабинської традиції спосіб карбування валиків вузькими косими відбитками, які, при різноспрямованому їх нанесенні на сусідніх валиках, утворюють горизонтальні “ялинки” (рис. 173, 14).

На особливу увагу заслуговує керамічна колекція поселення Перевердов. Судячи з незначної опублікованої вибірки, у складі керамічного комплексу є посуд, який можна вважати власне бабинським. Це, в першу чергу, уламки стінок крупних тарних посудин з конічним тулубом, щільно вкритим горизонтальними наліпними карбованими валиками, фрагменти високих вертикальних шийок з горизонтальними гладкими валиками (рис. 173, 23-29). Особливо виділимо фрагмент типової біконічної корчі з широкими боками, вузьким горлом і розтрубною шийкою, по пругу вінця якої нанесені пальцеві (?) відбитки (рис. 173, 27), численні відповідники якій походять з бабинських поховань Нижньої Наддніпряниці й поселення Бабине III. Звернемо увагу також на половинку керамічного “коліщатка” з гофрованим краєм (рис. 173, 28), що має аналогії в матеріалах поселень Бабине III, Проказине та Яблунівка [45, рис. 7, 8; 10, 25; 896, табл. IV, 10]. Ці паралелі видаються дуже важливими, оскільки вони можуть вказувати на первинний осередок тієї культурної традиції, яка потрапила на Волинь, вочевидь, шляхом міграції.

Інша частина кераміки поселення Перевердов репрезентує місцеву стжижовську культуру. Однак серед неї виділяється серія знахідок, що І.К. Свешніковим оцінена як синкретична стжижовсько-бабинська [669, с. 391]. Наскільки можна судити з опублікованого матеріалу, цей синкретизм полягає у сполученні стжижовських форм і декору з валиковою, в т.ч. багатоваликовою орнаментациєю. Причому останній прийом демонструє певну одноманітність – прикрашання шийок та плічок лише горизонтальними валиками, карбованими й рідше гладкими. Найбільш виразним прикладом такого синкретизму є типова стжижовська амфора, оздоблена пояском з двох гладеньких валиків на шийці (рис. 173, 24, 25). Можливо, до зразків синкретичної кераміки відноситься також фрагмент бочка посудини, прикрашеної рядами гладких горизонтальних валиків, один з яких вкритий характерними спареними відбитками шнура, що походить з випадкових знахідок на поселенні стжижовської культури Городок на Рівненщині [661, рис. 47, 2].

Невеличкі серії кераміки з багатоваликовим декором, що походять зі Замчисько, Звенигорода, Комаровичів, Свितязева, Судинки та ін. (рис. 173, 12, 15-22), незважаючи на її фрагментарність, є досить показовими й можуть бути розцінені як типові бабинські зразки.

У зв'язку з оцінкою бабинських проявів на заході України не можемо обійти увагою нещодавно висловлені з цього приводу міркування М.С. Бандрівського [27; 29, с. 193-205]. Як вказувалося вище, дослідник запропонував переглянути культурну атрибуцію низки поховальних пам'яток бронзового віку, що раніше традиційно відносилися до пізньошнурових або постшнурових утворень, і об'єднати їх разом з поселенськими комплексами з багатоваликовою керамікою у складі периферійного локально-хронологічного варіанту культурного кола Бабине, точніше у складі виділеної нами Дніпро-Дунайської бабинської культури (себто ДПБК), назвавши цей варіант Остап'євським. Більш того, в межах *Остап'євського локального варіанту* М.С. Бандрівський виділяє три територіальні підваріанти: *верхньозбруцький* (Хоростків, Остап'є), *верхньогоринський* (Кутянка, Перевердов, Зозів, Жорнів, Торговиця, Дорогоща)

та *гологірський* (Звенигород, Лагодів, Паликорова). В розвитку ж розглядуваного варіанту пропонується виділяти три фази, для кожної з яких дослідник називає відповідні поселенські та поховальні пам'ятки [27, с. 16-18]. Рішучість, з якою здійснюється така дрібна градація дещо дивує, адже на підставі 11 комплексів було побудовано 9 територіально-хронологічних одиниць (3 підваріанти × 3 фази = 9), причому за умов відсутності будь-яких стратиграфічних і порівняльно-типологічних спостережень. Вочевидь, подібна оцінка є дещо поспішною і належним чином не обґрунтованою, а тому потребує корегувань, які, до речі, передбачав сам М.С. Бандрівський [27, с. 16-17].

Як було показано, матеріали бабинського типу на Західному Поділлі та Волині практично ніколи не утворюють чистих самостійних комплексів, а завжди сполучаються з матеріалами місцевих культур бронзового віку. Від цього складається враження, що носії бабинських традицій проникали в цей західний регіон спорадично, невеликими групами і на нетривалий час. Найбільш вірогідним наслідком таких проникнень могла бути асиміляція прибульців в аборигенному етнокультурному середовищі, на що натякає і дещо незвичний, швидше за все, трансформований характер місцевих бабинських проявів, у першу чергу – керамічних колекцій.

Наведені чинники та факти приводять до висновку, що Західне Поділля та Волинь, вочевидь, не входили до складу культурної області Бабине й тому можуть вважатися лише її північно-західною периферією. Відповідним чином слід оцінювати й пропозиції щодо виділення тут остап'євського локально-хронологічного варіанту Бабине [27; 29]. Бабинські прояви в цьому регіоні, швидше за все, слід розглядати як результат інфільтрації окремих груп бабинської людності з Правобережного Українського лісостепу, а можливо й Дністровсько-Прутського межиріччя, до культурного середовища сусідніх племен, серед яких, у першу чергу, варто назвати носіїв стжижовської та пізньої городоцько-здовбицької культур [27, с. 14-16].

РОЗДІЛ 5

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК
БАБИНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА**

Якщо звернутися до так званих “курганних” культур/спільнот бронзового віку Надчорномор'я та суміжних регіонів, то можна побачити, що їх періодизації побудовані переважно на матеріалах могильників, в той час як дані поселень для цього залишаються майже або абсолютно незадіяними. Винятком тут виступає лише зрубна спільнота, для якої існує багато схем внутрішньої періодизації, в основу яких покладені як свідчення поховальних, так і побутових пам'яток. Названі тенденції обумовлені об'єктивними обставинами, пов'язаними з характером забезпеченості відповідних культур тими чи іншими групами (видами) археологічних джерел і рівнем їх дослідженості. Саме ці фактори визначають стан справ і щодо періодизації пам'яток культурного кола Бабине. Украї слабка вивченість бабинських поселень, а також характер цих пам'яток, здебільшого представлених у складі різночасових відкритих комплексів зі змішаними різнокультурними матеріалами, зумовили те, що всі існуючі нині періодизації бабинської культури базуються виключно на матеріалах курганних могильників. На цих же засадах побудовано й періодизацію бабинських старожитностей у цій роботі. Результати, отримані в ході хронологічного членування могильників, зокрема вияву категорії діагностичних у хронологічному сенсі речей, можуть екстраполюватися на матеріали поселень і таким чином диференціювати останні в часі, що зазвичай вдається надто рідко.

Відповідно до структури культурного кола Бабине, а також з урахуванням певних регіональних особливостей розвитку, внутрішня періодизація здійснювалася для кожної бабинської культури окремо, а, за необхідності, такий диференційований підхід застосовувався і для деяких локальних варіантів.

5.1. Періодизація Дніпро-Донської бабинської культури

Ключовими чинниками, що дозволяють успішно використовувати матеріали могильників для створення періодизації ДДБК, виступають дві об'єктивні обставини: 1) активне курганне будівництво носіїв цієї культури, внаслідок якого ними було залишено істотну кількість стратифікованих курганів, що містили до п'яти-шести будівельних горизонтів лише бабинського часу; 2) доволі виразна і чітка еволюція у поховальному обряді й наборі поховального приданого, що, на відміну від статичних систем, дозволяє виявляти динаміку поховальних традицій. Наявність цих факторів забезпечила можливість продуктивного використання стратиграфічних спостережень для побудови хронологічних колонок. На противагу цим позитивним факторам іноді можуть діяти щонайменше одна-дві негативні обставини, серед яких назовемо: 1) масову зруйнованість курганних насипів оранкою або під впливом інших, переважно антропогенних, дій; 2) недосконалу методика розкопок і фіксації пам'яток. На останньому пункті варто зупинитися дещо докладніше, звернувши особливу увагу на методику досліджень довгих могил, які містять найбільш насичені й інформативні стратиграфічні колонки бабинських поховань.

У більшості випадків головними недоліками методики розкопок є обмежена кількість і невіддалене розташування контрольних бровок. Незважаючи на те, що ця тема вже неодноразово порушувалася на сторінках наукових видань, єдиного підходу та узгодженості між дослідниками досягнуто так і не було. Свого часу, накопичивши певний практичний польовий досвід в новобудовних експедиціях, археологи у своїх публікаціях почали висловлюватися стосовно удосконалення методики курганних розкопок паралельними траншеями [174; 238; 687; 698]. Саме тоді фахівцями було висловлено думку, що “коли курган має видовжену форму, осьова лінія прокладається по найбільшому діаметру” [698, с. 105-106], тобто за нею спрямовуються і розкопувальні траншеї. Проте практика виявилася багатшою за теорію, а тому з не меншою впевненістю інші археологи доводили, що

“розкопки насипу механізмом, що здійснюються за довгою віссю, не є єдиним та кращим способом дослідження”, оскільки при цьому втрачається багато деталей первинних насипів, що фіксуються в профілях частих поперечних бровок, нерідко руйнуються впускні у верхні шари насипу поховання під час пересування значної маси ґрунту, а також з поля зору випадає навколокурганний простір. “Відновлення ж розрізу кургану по довгій вісі завжди здійснимо, якщо в цьому є необхідність” [282, с. 32]. По-перше, необхідність така завжди існує, навіть виходячи з міркувань наочності сприйняття курганної архітектури. По-друге, достовірно відтворити поздовжній розтин насипу на підставі поперечних профілів зовсім не завжди можна, адже, як слушно зауважує В.В. Отрощенко, при такій методиці розкопок все-таки “втрачаються ключові для розуміння архітектури та стратиграфії кургану осьові профілі, які потім доводиться реконструювати”. Аби зменшити втрати інформації, “в таких випадках слід застосовувати методику перпендикулярних траншей, коли спочатку пробивається осьова поздовжня траншея, а вже після фіксації її профілів нарізаються поперечні траншеї” [521, с. 8] та “з їхньою допомогою простежується поширення насипу чи досипки на периферії, за межами центральної бровки, а також складаються плани цих насипів, що відповідають курганам певних періодів, встановлюються їхні центри тощо” [698, с. 108; див. також: 591, с. 172-173]. До цього додамо, що ризик руйнації впускних поховань існує не лише в довгих, а й коротких поперечних траншеях. Щоб зменшити цей ризик, поздовжні траншеї бажано прокладати не бульдозером, який вимушений штовхати попереду ножа великі об’єми ґрунту, не в змозі запобігати при цьому захаращенню вже зачищеної поверхні, а скрепером. Таким чином, теоретичні засади розкопок довгих могил методом перпендикулярних траншей на сьогодні можна визнати найбільш доцільними. Але ж практична ситуація, якщо не завжди, то дуже часто змушує дослідника відступати від методичної моделі, оскільки обумовлена чинниками, надто далекими від науки. Навіть в Запорізькій експедиції ІА АН УРСР, де, як засвідчує В.В. Отрощенко [521, с.

8], за період роботи 1974-1993 рр. доведена ефективність розкопок довгих могил перпендикулярними траншеями, означена методика на практиці застосовувалася не часто. Доступна нам статистика по цій експедиції, хоча й не повна, свідчить, що довгі насипи у більшості випадків досліджувалися методом поздовжніх паралельних траншей і лише зрідка наголошених перпендикулярних, а також поперечних, діагональних (з орієнтацією їх відповідно частин світу, а не вісі кургану) і навіть по частинах, для кожної з яких використовувалися по-особливому орієнтовані паралельні траншеї, що аж ніяк не узгоджується з основами методики [521, с. 7-8; 592, с. 115, рис. 1-4]. Особливо прикро те, що, безвідносно до застосованої методики, автори звітів і навіть наступних публікацій не завжди завантажували себе такою справою, як відтворення внутрішньої архітектури курганів шляхом реконструкції насипів, досипок та інших деталей, тим самим перекидаючи розв'язання цієї кропіткої задачі на зацікавлених дослідників і забезпечуючи їх при цьому вкрай дрібними креслениками профілів бровок [440, рис. 39, 1; 57; 74; 80]. На жаль, такого роду проблеми пов'язані з матеріалами не лише згаданої експедиції.

Для могильників ДДБК існує щонайменше 9 схем періодизації, які розглядатимуться далі. Щоправда всі вони створені для окремих регіональних груп пам'яток, як то Нижня Донщина, Сіверськодонецчина, Північно-Східне Приазов'я, Східна Україна, Лівобережний дніпровський передстеп, Лівобережний Український лісостеп, і не враховують ситуації по культурі загалом. Поза тим, за своєю методикою і змістом ці періодизації дещо різняться, а тому вимагають деяких узагальнюючих зауважень.

Чи не першою спробою такого роду стала періодизація бабинських поховань Донецького Приазов'я (здіяні понад 100 комплексів), запропонована О.І. Приваловим [564]. Здійснена вона була через виділення п'яти обрядових груп поховань (*типів*, за автором), що відрізнялися на рівні поховальних споруд, позиція небіжчика й супроводжуючого інвентарю. Ключовим принципом для періодизації став склад поховального реманенту: "речовий матеріал дозволяє зробити висновок щодо хронологічної послідовності різних

типів поховань” [564, с. 73]. І хоча підстави, на яких розкривалися хронологічні можливості інвентарю лишилися невідомими, дослідник розподілив виділені ним типи поховань на два періоди. Заради справедливості відзначимо, що запропонована схема в загальних рисах відбивала тенденції еволюції бабинських поховальних пам’яток, але про реальні засади її побудови залишається лише здогадуватися.

Існує й дещо трансформований варіант цієї ж періодизації О.І. Привалова, створений на вдвічі розширеній джерельній базі (понад 200 поховань) за аналогічними принципами, щоправда окремо не обумовленими [565]. В ньому також п’ять обрядово-інвентарних груп поховань рознесені по двох хронологічних періодах. Виходячи з характеристик і наведених за приклади пам’яток, до складу деяких із цих обрядових груп (зокрема четвертої) було включено різночасові бабинські комплекси. А перша обрядова група взагалі була створена штучно – на основі лише одного поховання, де, дякуючи недбалій фіксації, яма перетворилася у підбій. Таким чином, незважаючи на певну реалістичність хронологічних конструкцій, наведений варіант періодизації навряд чи можна вважати вдалим.

Ґрунтовнішою видається схема внутрішньої хронології бабинської культури, запропонована І.Ф. Ковальновою для північностепового Дніпровського лівобережжя [277, с. 16-22; 278]. В основу аналізу тут покладено стратиграфічний метод, розроблений та апробований М.Я. Мерпертом і Н.К. Качаловою стосовно курганів зрубної культури Поволжя. Загалом у розпорядженні дослідниці було 107 поховальних комплексів бабинської культури [277, с. 37]. Основою для їх періодизації слугували 28 стратифікованих курганів Приорілля та Надсамар’я, що містили комплекси бабинської та зрубної культур. Результатом аналізу цих матеріалів стало виділення шести обрядових груп поховань (двох – бабинської культури, чотирьох – зрубної), розподілених на чотири стратиграфічні горизонти. З них I горизонт розумівся як власне бабинський, II горизонт – як синкретичний бабинсько-зрубний (“КБК–зрубний”, за автором), а III і IV горизонти відбивали

етапи розвитку зрубної культури (рис. 139). Хоча І.Ф. Ковальова змогла розбити бабинські пам'ятки лише на два стратиграфічні горизонти, включаючи синкретичні комплекси II горизонту, своїми додатковими зауваженнями вона показала невичерпаність цієї справи і потенційну можливість детального поділу. Так, припускаючи хронологічну неоднорідність I горизонту, дослідниця намітила виділення в ньому двох стратиграфічно послідовних груп, що відрізнялися деякими деталями в оформленні могил, позі небіжчиків і речовому супроводі. Відповідний розподіл на дві хронологічні групи вимальовувався і в межах II стратиграфічного горизонту. Притому рання з цих груп за обрядово-інвентарними характеристиками ще зберігала бабинські стереотипи, а пізня демонструвала вже комплекс ранньозрубних ознак, позначених особливим забарвленням передуючого генетичного субстрату [277, с. 17-20]. Таким чином, у неповній двоступінчастій періодизації бабинських поховань Оріль-Самарського межиріччя наочно проступала перспектива її перетворення у триетапну.

Цей потенціал джерел певною мірою реалізовано І.Ф. Ковальновою у докторській дисертації, де задіяно збільшену джерельну базу (170 поховань з 85 курганів) [280, т. I, с. 191, 195]. Поданий цього разу варіант періодизації включав уже дві власне бабинські обрядово-хронологічні групи, створені, вочевидь, з комплексів I горизонту попередньої схеми. Крім цього, як і раніше, виділялася найпізніша група синкретичних, КБК-зрубних, поховань, характеристика і склад яких відповідали попередній схемі [280, с. 199-201].

Водночас, обидва варіанти розглядуваної схеми не позбавлені певних недоліків, у тому числі принципівих. Чи не найбільшим з них був штучно створений змішаний, "еклектичний" склад II (а в іншому варіанті III) стратиграфічного горизонту, на що вже звертав увагу В.В. Отрощенко [521, с. 92]. По-перше, до цього пізнього горизонту включено групу бабинських поховань з положенням небіжчика на правому боці та орієнтацією у східний сектор, які супроводжувалися фаянсовим ріжковим намистом, тричасними керамічними посудинами, зокрема корчами. Щоправда, виокремлення

науковцями цієї обрядової групи поховань і визначення її дуже раннього віку відбулося дещо пізніше [206], а згодом було виявлено її особливий статус – належність особам жіночої статі [503]. Але присутність таких поховань в розглянутій схемі, причому у невідповідній для них пізній хронологічній позиції, робило саму періодизацію девальвованою. Спантичувала й та обставина, що за рахунок цього і ранній, і пізній бабинські горизонти включали спільні категорії реманенту, причому діагностичні для хронологічних побудов (корчі, фаянсове бородавчате намисто). По-друге, у складі II стратиграфічного горизонту опинилися й достеменні комплекси зрубної культури, що супроводжувалися класичними гострореберними посудинами з геометричними орнаментальними композиціями, зокрема меандровими [277, рис. 1; 280, т. II, табл. 7.]. За слушним зауваженням В.В. Отроценка, “якщо ж вилучити з пізнього горизонту ранні багатоваликові та зрубні поховання, то він звужиться до комплексів з овальними пряжками” [521, с. 92] і, додамо, буде відбивати об’єктивні реалії.

Значно більш структуровану і в окремих частинах об’єктивнішу схему періодизації створено І.О. Післарієм для бабинських могильників Східної України. За основу тут були покладені матеріали Сіверськодонецчини з прилеглими районами (224 поховання) [546, с. 10]. Автор застосував оригінальну методу формалізовано-статистичного дослідження, сутність якого полягала у початковому створенні хронологічної моделі розвитку поховального обряду від ранньої бабинської культури до розвиненої зрубної і перевірці її стратиграфією [544; 546, с. 7-9, 14-17]. Цьому передувала кропітка підготовча робота з вияву діагностичних ознак бабинського й зрубного поховального обряду задля чіткої культурної атрибуції донедавна недиференційованого масиву захоронень пізньобронзового віку. В результаті були виділені переважні ознаки бабинського обряду, названі *ранніми* (відсутність цілої глиняної посудини в могилі «-», західна орієнтація небіжчика «З», перехресна позиція рук «L|»), а також переважні ознаки зрубного обряду, названі *пізніми* (наявність цілої посудини «+», східна

орієнтація «С», позиція рук перед обличчям «W»). Сама модель представляла собою теоретично прогнозований еволюційний ряд, що включав 8 обрядових груп, на полярних кінцях якого знаходилися, з одного боку, обрядова група (тип поховання) бабинської культури з повним набором ранніх ознак ($З - L|$), а з другого – обрядова група зрубної культури з повним набором пізніх ознак ($С + W$). Інші шість обрядових груп, що характеризувалися різними сполученнями діагностичних ознак, були розташовані вздовж цього еволюційного ряду за мірою втрати ранніх і набуття пізніх характеристик: ($З + L|$), ($З - W$), ($С - L|$), ($С - W$), ($З + W$), ($С + L|$), ($С + W$). Надалі ця теоретична модель перевірялася стратиграфічними спостереженнями і знайшла в них підтвердження: було залучено 81 випадок стратиграфічного співвідношення між різними обрядовими групами. У створеній таким чином хронологічно-стратиграфічній схемі, окрім восьми змодельованих груп, знайшли своє місце ще чотири обрядові групи – з меридіональними орієнтаціями небіжчиків (північ, південь), що в реальності виділилися з масиву курганних поховань: ($Пн - W$), ($Пн + W$), ($Пд - L|$), ($Пд + W$). Остаточна схема періодизації включала 12 обрядових груп, рознесених по п'яти хронологічним горизонтам. Причому бабинську культуру репрезентували 7 обрядових груп, розподілених на три хронологічні горизонти, кожному з яких відповідав певний тип кістяних пряжок. Інші 5 обрядових груп відбивали два хронологічні горизонти – формування й розвитку зрубної культури (рис. 140) [544, рис. 10; 546, с. 17].

Безсумнівно, на початок 1980-х рр. схема І.О. Післарія була найвдалішою і об'єктивнішою серед існуючих варіантів періодизації бабинської культури Дніпро-Донського регіону. Проте, попри всю логічність, чіткість та аргументованість, вона вже тоді не могла бути визнана остаточним і позбавленим необхідності вдосконалення рішенням. По-перше, далася взнаки її надмірна формалізація й прямолінійність. А реальність, як завжди, виявилася багатшою за теоретичну модель, якою б стрункою вона не здавалася: до строгої схеми еволюційного розвитку обрядових груп довелося додавати винятки, що не вписувалися в загальне правило або тенденцію. Одне з

виключень вніс сам автор, включивши до бабинського списку обрядову групу зі “зрубною” ознакою – цілою керамічною посудиною в могилі (З + L |). Причому було визнано наявність таких поховань в самому ранньому хронологічному горизонті [544, с. 187]. Протилежного роду винятки без особливих зусиль можна знайти і в зрубній культурі, серед поховань якої відомі достовірні комплекси без керамічного посуду, що формально відповідають пізнім бабинським ознакам (С – W). Проте, це виключення І.О. Післарій, можна думати, для забезпечення більшої чистоти й переконливості своєї схеми, просто випустив. Поза тим, джерела засвідчують, що керамічними посудинами, хоча й зрідка, супроводжувалися й бабинські поховання з іншими обрядовими характеристиками, що вимагає включення до схеми додаткових обрядових груп. Для того, аби уявити собі, наскільки такі доповнення змінили б первинний варіант періодизації, достатньо згадати, що майже п'ята частина поховань ДДБК супроводжувалася цілими керамічними формами.

По-друге, як було показано у другому розділі, бабинська поховальна традиція не обмежувалася лише двома варіантами вкладання рук небіжчика [544, с. 170, 174, рис.1], втім як і зрубна. А це означає, що поховання з чотирма іншими варіантами, які складають до 44% пам'яток, залишаються поза хронологічним аналізом.

По-третє, І.О. Післарій, як і його колеги-сучасники, не зміг виділити й, відповідно, врахувати ранню обрядову групу жіночих поховань ДДБК, яка за своїми формальними ознаками – (С – L |), (С + L |) – остаточно б порушила стрункність і одновекторність авторської схеми.

Останній недолік невдовзі змогла усунути О.Р. Дубовська, запропонувавши свій варіант періодизації бабинських поховальних пам'яток Сіверського Дінця та Північно-Східного Приазов'я [206]. У методичному сенсі авторка продовжувала вже напрацьований попередниками досвід виділення обрядових груп і визначення хронологічного співвідношення між ними на підставі курганної стратиграфії. Класифікація поховань (залучено 101 комплекс) на групи й підгрупи здійснювалася “на підставі трьох принципів:

типу поховальної споруди, орієнтації кістяка й характеру поховального інвентарю, серед останнього провідну роль відіграє наявність пряжок певних типів” [206, с. 19]. Укладена з урахуванням стратиграфічних даних, ця класифікація перетворилась у періодизацію. Дещо складна для сприйняття через текстуальне викладення, схема має два варіанти графічного втілення (рис. 143; 144). Один з них є власноручним витвором О.Р. Дубовської, нещодавно опублікованим В.В. Отрощенком [521, мал. 10], другий – створено Р.О. Литвиненком [395, рис. 5] на підставі виданих О.Р. Дубовською тез і чисельних графічних чернеток авторки, зроблених в процесі підготовки нашої з нею спільної праці з періодизації бабинських могильників Східної України, яку досі не вдалося довести до публікації.

Розглядувана періодизація мала, за різними варіантами, три або чотири хронологічні етапи. За своєю суттю схема О.Р. Дубовської стояла найближче до періодизації І.О. Післарія, проте рядом позицій відрізнялася від останньої, причому не лише в позитивний бік. Реальним досягненням нової схеми було виділення вже анонсованої нами ранньої обрядової групи жіночих поховань, що характеризувались укладенням небіжчиків на правий бік з орієнтацією у східний сектор. Дещо несподіваним став висновок авторки щодо можливості тоншої хронологічної градації комплексів раннього етапу, яке засвідчувало більш ранній вік поховань в ґрунтових ямах у порівнянні з похованнями у дерев’яних рамах. На наш погляд, це важливе спостереження обов’язково слід враховувати, але не слід абсолютизувати, оскільки порівнювані групи з різними типами могильних споруд демонстрували майже абсолютну тотожність на рівні супроводжуючого реманенту, що в подальшому змусило нас розглядати їх в межах одного хронологічного періоду. Певним недоліком схеми О.Р. Дубовської стала відсутність у ній обрядової групи поховань з південною орієнтацією, нехай і не чисельної, проте представленої на Сіверськодонецчині та в Приазов’ї, до того ж наміченої раніше І.О. Післарієм.

Отримані на матеріалах Лівобережної України результати були надалі використані Е.С. Шарафутдіною для створення періодизації бабинських

пам'яток Нижньої Донщини (задіяні близько 130 поховань). Дослідниця діяла за вже напрацьованою методикою, дещо видозміненою: вона виділяла групи поховань на підставі кореляції орієнтації небіжчика з типом посуду, а також орієнтації з типом пряжки [787, с. 39]. За такою процедурою для Нижнього Дону вдалося виділити дві основні групи поховань. Перша характеризувалась західною орієнтацією, зооморфними та кільцевими пряжками з одним отвором, посудом катакомбних типів, друга група відрізнялась східною та зрідка північною орієнтаціями, круглими й овальними пряжками з двома різновеликими отворами, дещо трансформованим посудом. Для визначення хронологічного співвідношення між цими групами автор вимушена була звернутися до пам'яток сусідніх територій, що пояснюється крайнім дефіцитом стратиграфічних спостережень в курганах Нижнього Дону. Проведене зіставлення привело до висновку, що “хронологічний характер виділених груп підтверджується їхньою певною відповідністю хронологічним групам і горизонтам поховань КБК з інших регіонів” [787, с. 40]. Таким чином, для нижньодонського регіону запропоновано двоступеневу схему періодизації бабинських пам'яток, що згодом знайшла графічне втілення в одній з наших статей (рис. 141) [395, рис. 3]. За своїм змістом періодизація Е.С. Шарафутдінової майже повторювала перший двоетапний варіант періодизації І.Ф. Ковальнової для Оріль-Самарського межиріччя. Оціночно варто зазначити й те, що нижньодонська схема не включала, а тому й не враховувала, декілька інших обрядових груп, на той момент уже відомих в курганах регіону, зокрема поховання з південною орієнтацією, а також згадувану вище групу жіночих поховань раннього етапу. Щоправда, комплекси останньої групи в масиві поховань, яким оперувала на той момент Е.С. Шарафутдінова, здається, були відсутні; джерельна база поповнилася ними дещо пізніше – починаючи від кінця 1980-х рр. До речі, приблизно з цього ж часу, завдяки підвищенню рівня та вдосконаленню методики розкопок, у розпорядження дослідників стали потрапляти кургани з надійними й виразними стратиграфічними

спостереженнями щодо поховань бабинської культури, в тому числі з багатоступеневими власне бабинськими колонками.

В руслі позначених вище тенденцій від початку 1990-х рр. працював і автор цих рядків, спочатку в ході роботи над кандидатською, а потім і докторською дисертаціями. Саме тоді з'явилися перші напрацювання з періодизації бабинських могильників окремих регіонів Дніпро-Донської області – басейну Сіверського Дінця, Східного Надазов'я, Нижньої Донщини [361, 36-43, 345, рис.101; 366, 66; 374, с. 48-50]. Джерельна база дозволила нам запропонувати для всіх цих регіонів триетапні схеми періодизації, які змістовно майже повторювали одна іншу й суттєво збігалися з деякими відомими вже періодизаціями (рис. 142; 145; 146).

З цієї хронологічної одноманітності, що визначає етапи еволюції бабинського поховального обряду в Дніпро-Донському регіоні, дивним чином випадає схема періодизації, розроблена С.І. Бересневим для могильників Лівобережного Українського лісостепу [55, с. 62-66]. Особливо наголосимо, що мова йде не про якусь там периферійну групу з теоретично припустимими для неї локальними особливостями й місцевою динамікою розвитку, а про класичні пам'ятки ДДБК, що територіально змикаються з гомогенними пам'ятками Сіверськодонецчини й Лівобережного Дніпровського передстепу. Розглядуваний масив поховальних комплексів (97 захоронень з 89 курганів) С.І. Берестнев розподілив на дві обрядові групи, що відрізнялися орієнтацією небіжчиків. Обрядова група 1 включала поховання з бінарно-опозиційними характеристиками: орієнтація схід – захід, бік правий – лівий (звернення обличчям до півночі). Обрядова група 2 об'єднувала поховання з частковою опозицією: орієнтація спільна – південна, бік правий – лівий. Принципи встановлення внутрішньої хронології бабинських пам'яток не викликають принципових заперечень: “за умов відносної бідності й малоінформативності супроводжуючого інвентарю у питаннях періодизації та відносної хронології масиву поховальних пам'яток, що умовно об'єднуються в рамках спільноти багатоваликової кераміки, на перший план виходять стратиграфічні дані й

типологічні зіставлення” [55, с. 69]. Проте, остаточний висновок став дещо несподіваним: “у даний час немає вагомих підстав стверджувати хронологічний пріоритет однієї з обрядових груп”, оскільки єдиний виявлений дослідником стратиграфічний випадок відбивав співвідношення між комплексами 1-ї групи [55, с. 65-66]. Дефіцит стратиграфічних даних інтерпретовано цим дослідником крізь призму етноісторичних реконструкцій: дві групи поховань, що демонструють розбіжності на рівні елементів обрядовості, були ототоженені з двома співіснуючими і взаємодіючими етносами однієї культурно-історичної спільноти [55, с. 62].

Нам уже доводилося робити критичний аналіз наведених положень [395, с. 135-138, 149-155]. Тоді й було звернено увагу на передчасність твердження С.І. Береснева щодо відсутності, за винятком одного випадку, в регіоні Східноукраїнського Лісостепу свідчень прямої стратиграфії між курганними комплексами бабинської культури, а відтак неправомірність висновку щодо синхронності всіх обрядових груп бабинських поховань. Водночас було наведено чотири випадки взаємної стратиграфії між належними до різних обрядових груп бабинськими поховальними комплексами Харківщини, три з яких походять з курганів, розкопаних власне С.І. Бересневим. Ці стратиграфічні колонки повністю вписалися в добре відомі з сусідніх регіонів хронологічні співвідношення. До цих зауважень додамо, що поза запропонованою дослідником схемою класифікації бабинських поховань Східноукраїнського Лісостепу залишилися щонайменше дві парні обрядові групи – право- і лівобічна з протилежними широтними орієнтаціями (обличчям до півдня) та право- і лівобічна з північною орієнтацією – тобто половина. На завершення мусимо вказати й на такий об’єктивний чинник, що обумовлює певний дефіцит стратиграфічних спостережень між бабинськими комплексами Лівобережного лісостепу, як незначна кількість розкопаних тут курганних могильників. При цьому слід мати на увазі, що в цьому регіоні зосереджені пам’ятки двох різних бабинських культур, умовним кордоном між якими виступає р. Псел: ДДБК – на схід від кордону, Дніпро-Бузького локального

варіанту ДПБК – на захід [378, с. 9]. А це означає, що потенційно інформативна на стратиграфічні дані ДДБК (завдяки її активному курганному будівництву) представлена у вибірці С.І. Береснева значно меншою кількістю пам'яток, ніж наведений ним загальний масив з 97 поховань. Втім навіть обмежені стратиграфічні спостереження засвідчують однакову спрямованість хронологічної трансформації бабинських пам'яток Лівобережного Українського лісостепу у порівнянні з іншими регіонами Дніпро-Донського межиріччя.

Розглянувши існуючі на сьогодні схеми періодизації бабинських пам'яток Дніпро-Донського регіону, оцінивши їхні позитивні сторони й недоліки, спробуємо узагальнити цей досвід і сформулювати ключові принципи, що були покладені в основу хронологічних побудов цієї дисертаційної роботи. Як було вказано, одним з найважливіших і об'єктивніших способів встановлення хронологічної послідовності між окремими культурами та виділення етапів розвитку однієї археологічної культури є *стратиграфічний метод* [262, с. 72-74; 452; 521, с. 4]. Але, фіксуючи, скажімо, послідовність здійснення поховань у могильнику, сама по собі стратиграфія не дозволяє вийти на рівень періодизації та узагальнюючих хронологічних схем без залучення типології [261, с. 84]. Для цього й застосовується нами *метод порівняльної стратиграфії*, неодноразово і успішно апробований на матеріалах різних регіонів та культур [86, с. 130-137; 258; 277, с. 16-24; 544; 725, с. 93-98; 780, с. 22-25]. Як вже зазначалося, цей метод спрямовано на аналіз всіх доступних стратиграфічних співвідношень між комплексами (комплексами типів) з метою виділення на підставі цього *хронологічно значущих типів*. Звернемо увагу на дві важливі обставини, що невірно тлумачаться супротивниками, а іноді й прихильниками стратиграфічного методу побудови періодизацій. По-перше, порівняльна стратиграфія передбачає саме порівняльно-типологічне зіставлення різночасних за стратиграфією комплексів, згідно якого для виділення хронологічних етапів (періодів) значущими є не всякі стратиграфічні “пари”, а

лише ті з них, що демонструють відмінності на обрядово-інвентарному рівні й, за умов достатньої презентабельності джерел, характеризуються серіацією, яка забезпечує перевіряємість висновків. Саме завдяки такому відбору, більшість відомих для Дніпро-Донської області Бабине періодизацій включає лише 2-3 хронологічні етапи, незважаючи на наявність тут курганів з 3-5-ступеневими стратиграфічними колонками одних лише бабинських поховань. По-друге, викажемо нашу принципову незгоду зі спробами тлумачити курганну стратиграфію взагалі і стосовно бабинської культури зокрема, як показник виключно соціальної (зокрема соціально-кастової), але аж ніяк не хронологічної диференціації [55, с. 19; 511, с. 58-59; 521, с. 91-92; 594, с. 101]. На підтвердження того, що не завжди “соціально значущі поховання” бабинської культури є основними (тобто більш ранніми) по відношенню до “рядових” впускань, нам уже доводилося наводити приклади стратиграфічних колонок зі зворотною послідовністю [395, с. 139]. На додаток до цього нагадаємо, що не тільки для ранніх, але й пізніх хронологічних горизонтів ДДБК, у тому числі найпізніших (у супроводі овальних пряжок з двома отворами), відома практика курганного будівництва (власні насипи й досипки), хоча трапляються такі випадки значно рідше в порівнянні з раннім періодом культури. Проте не відомо жодного випадку, щоб у ці пізні кургани були впущені поховання ранніх обрядових груп.

Джерельною базою для побудови періодизації пам'яток ДДБК нам послуговували матеріали 71 стратифікованого кургану. Враховуючи складну внутрішню архітекtonіку, окремі насипи містили по 2-3 стратиграфічні колонки, що довело загальну кількість останніх до 79. Серед колонок виділяються двоступеневі (67 випадків), тріступеневі (9), чотириступеневі (3). Окрім курганів з різночасовими бабинськими похованнями, для хронологічних побудов неабияке значення мають кургани, що включали одночасні за стратиграфією могили (так звана “горизонтальна стратиграфія”). Усвідомлюючи проблематичність вияву таких синхронних поховань серед впускних комплексів, ми обмежилися залученням до аналізу лише тих

випадків, які стосуються курганів з кількома достеменно зафіксованими основними бабинськими похованнями. На відміну від колективних некрополів зрубної культури Доно-Донецько-Дніпровського регіону, що іноді містили від 2 до 23 основних могил [361, с. 82-83], під бабинськими насипами зрідка трапляється лише по парі основних поховань (9 курганів). Значущість таких випадків полягає в тому, що вони дозволяють виявляти вузько-хронологічні обрядово-інвентарні варіативності, а також перевіряти хронологічний зміст вертикальних стратиграфічних колонок.

Порівняльно-типологічне зіставлення поховальних комплексів різних стратиграфічних горизонтів здійснювалося за комплексом обрядово-інвентарних ознак, на підставі яких виділялися обрядові групи. Втім первинною, тобто базовою, ознакою було обрано позу небіжчика, оскільки вона більш-менш повно фіксується у переважній більшості випадків, на відміну, скажімо, від типу могильної споруди, зафіксовані лише для $\frac{2}{3}$ поховань, а тим більше інвентарю, яким супроводжувалась лише половина поховань ДДБК. Поза небіжчика визначалася трьома ключовими характеристиками – орієнтацією, укладенням на той чи інший бік, позицією рук. Послідовність їх переліку відповідає ступеню значущості, а водночас і репрезентативності. Так, орієнтація встановлена для 96,2% небіжчиків, поза на боці – для 90%, позиція обох рук – для 54,6% (ще для 13,1% відоме положення лише однієї руки).

Для спрощення процедури аналізу обрядові групи виділялися за чотирма основними напрямками орієнтації – західному (Зх), східному (Сх), південному (Пд), північному (Пн). Виходячи з виявлених загальних тенденцій орієнтації небіжчиків у похованнях ДДБК (див. рис. 131), таке обмеження видається методично коректним. З урахуванням лише двох варіантів розвороту небіжчика на бік – лівий (л) та правий (п), утворюються вісім обрядових груп, наявність яких підтверджена й фактичними даними: Зх-л, Зх-п, Сх-л, Сх-п, Пд-л, Пд-п, Пн-л, Пн-п. Попередня кореляція цих груп з ознакою “позиція рук” показала, що формально вони утворюють майже усі можливі сполучення, хоча

при цьому виявилися деякі частинні тенденції, на які свого часу звертали увагу дослідники [206, с. 19-20; 544, с. 174, 179, 187-191, табл.5; 6, 4]. Але оскільки здебільшого ці тенденції не були настільки стійкими, щоб сприймати їх за “чисті”, на цьому етапі роботи штучне множення обрядових груп на підгрупи ми вважали недоцільним.

Далі було проведено роботу з визначення стратиграфічного співвідношення між первинними обрядовими групами. Узагальнені її результати зведені до схеми (рис. 147), де стрілками показані всі зафіксовані варіанти стратиграфічного перекривання поміж обрядовими групами й кількість таких випадків, а саме розташування обрядових груп знизу догори в цілому відбиває хронологічне співвідношення між ними. Лише одну з восьми груп (Пн-п) не вдалося виявити у стратиграфічному контексті, тому вона відсутня і на схемі. Створений таким чином стратиграфічний полігон однозначно засвідчує найдавнішу хронологічну позицію обрядових груп із позою небіжчика на лівому боці при західній орієнтації та на правому боці за східної орієнтації (Зх-л, Сх-п), оскільки вони завжди перекривалися похованнями інших обрядових груп, за відсутності зворотних ситуацій. Поза тим, стратиграфія виразно натякає на синхронність цих найдавніших обрядових груп, між якими зафіксовано майже рівну кількість випадків взаємного перекривання (10 проти 8).

Серед решти обрядових груп стратиграфія демонструє хронологічний пріоритет поховань з південною орієнтацією (Пд-л). Цей пріоритет проявляється статистично не надто виразно, оскільки засвідчується лише трьома стратиграфічними спостереженнями. Крім цього, заслуговує на увагу один випадок зворотної стратиграфії, при якому поховання з північною орієнтацією (Пн-л) перекривало поховання з західною орієнтацією (Зх-л). Теоретично він може натякати або на існування якоїсь ранньої обрядової групи з північною орієнтацією, або на хронологічну неоднорідність (протяжність) групи з західною орієнтацією, в якій можуть виділятися рання та пізня підгрупи. Втім, розв'язати питання на рівні аналізу лише двох задіяних

критеріїв (орієнтація, бік) видається неможливим – для цього необхідне залучення інших обрядових та інвентарних характеристик.

В якості такого додаткового критерію була випробувана ознака “позиція рук”, що нерідко фігурує в характеристиці бабинських поховань. Як було показано у розділі 2, в похованнях ДДБК ми виділяємо шість варіантів укладання рук небіжчика. Попередня спроба перевірити цю ознаку на предмет її використання в якості хронологічного індикатора через стратиграфічні кореляції не дала однозначного результату. В процесі перевірки вдалося знайти чи не усі можливі варіанти взаємного передування й перекривання між похованнями з різними позиціями рук небіжчика, що формально заперечує самостійне використання розглядуваної обрядової характеристики для хронологічних побудов. Разом з тим, виявилися деякі тенденції, що можуть бути розцінені не стільки в якості більш раннього віку появи у поховальній практиці того чи іншого способу укладення рук, скільки як свідчення переважання відповідних позицій рук на різних етапах бабинської культури. Узагальнюючи отримані дані, можна стверджувати: варіанти, коли обидві або одна з рук були спрямовані до ніг чи тазу (їх іноді називають “катакомбними”) частіше практикувалися в ранній період; а варіанти укладення зігнутих в ліктях рук на рівні обличчя чи грудей (що іноді називають “зрубними”), були притаманними для пізніх етапів.

Наочніше ці тенденції демонструє табл. 5.1, яка містить кореляцію восьми первинних обрядових груп (орієнтація, бік) з ознакою “позиція рук”. Крім того, що таблиця показує більш або менш характерні для кожної обрядової групи способи укладення рук (горизонтальні рядки), з іншого боку, вона дає змогу побачити певні тенденції побутування кожної позиції рук у часі (вертикальні колонки), адже розташування обрядових груп знизу–догори в цілому відповідає виявленій раніше хронологічній послідовності (див. рис. 147). Одразу впадає в очі, що деякі варіанти укладення рук, зокрема I та II, є практично невідомими у пізніх обрядових групах і, навпаки, добре представленими у ранніх. Аналізуючи матеріали таблиці, слід враховувати, що

отримана загальна статистична картина є дещо викривленою за рахунок значного кількісного переважання поховань ранніх обрядових груп над пізніми. Частково знівелювати цю похибку може зіставлення обрядових груп за відповідними даними на рівні показників питомої ваги. Наприклад, абсолютна статистика засвідчує зосередження більш, ніж половини поховань (57,2%) з припустімо пізньою VI-ю позицією рук у складі ранньої обрядової групи Зх-л. Проте в межах цієї групи поховання з даним варіантом укладання рук становить лише чверть (25,8%) від загальної кількості. Водночас для обрядової групи Сх-л, яка включає лише п'яту частину (19,8%) поховань з VI-ю позицією рук, остання є визначальною характеристикою, притаманною майже $\frac{2}{3}$ захоронень цієї групи (62,7%).

Підсумовуючи сказане, варто наголосити, що просте арифметичне множення обрядових груп за рахунок ознаки “позиція рук” видається недоцільним. У першу чергу це стосується кількісно неадекватних пізніх обрядових груп, визначення хронологічного співвідношення між якими ускладнюється браком стратиграфічних спостережень вже на рівні первинних груп (орієнтація, бік). Тому утворення на їх основі підгруп за рахунок додаткової третьої ознаки не дасть майже ніяких результатів. З позицій статистики, таке дроблення може бути доцільним лише стосовно кількісно наповнених вибірок, якими в нашому випадку є лише дві ранні обрядові групи (Сх-п, Зх-л). Виходячи з цієї принципової установки, а також враховуючи висловлене вище припущення щодо хронологічної неоднорідності цих ранніх обрядових груп, з них було утворено 12 додаткових підгруп (2 групи \times 6 позицій рук = 12) і між ними здійснено стратиграфічну кореляцію. Отримані результати зведені на окрему схему (рис. 148), яка відбиває кінцевий узагальнений порядок взаємного стратиграфічного розташування між 11 обрядовими підгрупами (для підгрупи Сх-п-LV не зафіксовано жодного випадку стратиграфічного співвідношення з іншими). Які висновки хронологічного змісту можна вилучити з наведеної схеми?

По-перше, порядок розміщення (знизу догори) на полігоні обрядових підгруп в рядах 1-10 навряд чи слід беззастережно розуміти як абсолютне хронологічне співвідношення між цими підгрупами, а тим більше відбиття ними мікроетапів внутрішньої періодизації. Такому тлумаченню суперечить, з одного боку, слабка статистична вірогідність зведеної колонки, яка утворена на підставі одиничних (один, зрідка два) випадків стратиграфічної кореляції між обрядовими підгрупами. З другого боку, для половини з цих випадків відомі зворотні стратиграфічні співвідношення, також одиничні. Ці обидві обставини дозволяють вважати розглядувані підгрупи синхронними й розцінювати їх в якості обрядових варіантів, відмінність між якими (положення рук) залишається незрозумілою за своєю суттю. Поза тим, такі обставини дозволяють у подальшій роботі звести все розмаїття обрядових підгруп до двох основних, утворених шляхом сполучення базових груп Зх-л і Сх-п з найбільш характерними для кожної з них позиціями рук (див. табл. 5.1): чоловічої (Зх-л- \perp) та жіночої (Сх-п- \perp).

Другий і, мабуть, більш значущий висновок, що з усією очевидністю постає з аналізу даного стратиграфічного полігону (див. рис. 148), полягає в необхідності хронологічного відокремлення, від десяти попередніх, обрядової підгрупи 11, яка характеризується західною орієнтацією небіжчиків, укладених на лівий бік з руками піднесеним до обличчя (Зх-л- \mathcal{W}). Найвище стратиграфічне розташування цієї підгрупи ми схильні тлумачити саме як пізню її хронологічну позицію по відношенню до інших розглядуваних. В цьому переконує непорушна статистика, у відповідності до якої, поховання з такими характеристиками неодноразово перекривали практично кожну з решти порівнюваних на даному полігоні обрядових підгруп. Загальна кількість таких випадків становить 27, тоді як зворотних зафіксовано лише 3. Коректність такого висновку можна буде перевірити в ході наступних етапів аналізу, залучивши додаткові ознаки обряду й поховальний інвентар.

Таким чином, два останні спостереження дозволяють нам у подальшому використовувати лише три обрядові групи, замість 12 підгруп. З них самий

ранній стратиграфічний горизонт будуть репрезентувати групи Зх-л- L | та Сх-п- L | , а наступний за ним – групою Зх-л-W.

Враховуючи напрацювання попередників, надалі було зосереджено увагу на ознаці “тип поховальної споруди”. При цьому були критично осмислені спостереження О.Р. Дубовської. Серед них виділимо дві ключові позиції. По-перше, на думку дослідниці, найдавніший горизонт бабинських поховань характеризувався могильними спорудами у вигляді ґрунтових ям, а наступний горизонт позначався появою конструкцій на кшталт дощатих рам-зрубів. По суті, цей другий горизонт утворено дослідницею виключно за рахунок поховань у дерев’яних рамах, що саме по собі викликало запитання. При цьому існування рамних конструкцій повністю виключалося не тільки в попередньому (ранньому), а й у наступних (пізніх) хронологічних горизонтах бабинських могильників [206]. Згідно такої логіки, класичні поховання в рамках відбивали надто вузький хронологічний період (див. рис. 143; 144).

По-друге, в ході підготовки згадуваної вже нашої спільної праці з періодизації бабинських могильників Східної України, О.Р. Дубовська виявила додатковий критерій, який, на її думку, дозволяв відокремлювати від ранніх поховань у ямах із західною орієнтацією небіжчиків (її група ІА) пізню підгрупу (ІА¹). Цим критерієм слугували морфолого-метричні характеристики могильної ями. За стратиграфією та типами пряжок (гачково-планкові та кільцеві), могильні ями більш ранніх поховань відзначались доволі чіткими прямокутними в плані формами й пропорціями, де співвідношення ширини до довжини знаходилося в діапазоні 1:1,2 – 1:1,6. Могили пізніших поховань (у супроводі кільцевих пряжок з бортиком) характеризувалися вже переважно прямокутно-овальними обрисами, а також “нестандартними” пропорціями: здебільшого вузькими та видовженими – за яких названий коефіцієнт дорівнював 1:1,8 – 1:2,2, або зрідка широкими підквадратними – з коефіцієнтом близьким до 1:1,1. Поховання ж найпізніших горизонтів (з круглими й овальними пряжками з додатковими малими отворами), зберігаючи

вузькі пропорції, почасти мали могильні ями нечіткої геометричної конфігурації (підпрямокутні, підовальні, трапецієвидні тощо).

Усі наведені дані були нами додатково перевірені стратиграфією на значно більшій джерельній базі й знайшли лише часткове підтвердження (рис. 149). Зокрема виявилось, що серед поховань раннього хронологічного горизонту споруди у вигляді ґрунтових ям не завжди передують дерев'яним рамам, відомі й випадки зворотного порядку. Тобто, виділяти в якості найдавнішого етапу такий, що характеризувався практикою поховання винятково у ґрунтових ямах, а наступного – винятково у дерев'яних рамах, як це пропонувала О.Р. Дубовська, у нас немає достатніх підстав. Іншими словами, могильні споруди у вигляді ям і ям з дерев'яними рамами побутували від самого початку існування ДДБК. Щоправда у пізні періоди рамні конструкції траплялися значно рідше. Втім, вони присутні на другому етапі, супроводжуючи поховання з обрядовими ознаками Зх-л-*W*, а також у незначній кількості на пізньому етапі, позначеному обрядом Сх-л-*W*. Крім того, серед масиву поховань виділяються одиничні комплекси в дерев'яних рамах з північною орієнтацією небіжчиків – обрядові групи Пн-л-*W* і Пн-п-*W*. Стратиграфічні спостереження та інвентар дозволяють відносити першу з них до раннього, а другу – до пізнього хронологічних горизонтів. Особливо наголосимо на тому, що виявлені О.Р. Дубовською морфолого-метричні особливості могильних ям, дійсно мають місце, але можуть розцінюватися лише в якості частинних, а не чистих тенденцій, що, між іншим, визнавала й сама дослідниця. Тобто використання ознаки “тип могильної споруди” для утворення обрядових груп та їхньої оцінки можливе лише сукупно з іншими характеристиками поховального комплексу. Саме з цих принципів ми виходили в процесі подальшого визначення базових обрядових груп, перевіряючи теоретично можливі моделі сполучення ознак через такі, що реально існують у базі даних.

Наступною фазою роботи стало залучення до аналізу поховального реманенту. Початковим заходом у цьому напрямі стала перевірка датуючого

потенціалу кістяних пряжок, що традиційно фігурують в якості хронологічних маркерів [546, с. 12, 18; 206, с. 20-21; 162; 787, с. 42-43; 620; 366; та ін.]. Поза історіографічною традицією, першорядне значення цій категорії виробів на тлі іншого речового супроводу, надає їй масовість, податливість класифікаційному поділу й виявлена ще на початку 1980-х рр. кореляція тих чи інших різновидів пряжок з певними обрядовими групами поховань. Першим кроком цієї перевірки став аналіз нечисленних випадків сполучення в одній могилі кількох екземплярів пряжок. Свідчення по десяти виявлених випадках такого роду зведені до полігону кореляції (табл. 5.2).

Важливішими для нашого предмету дослідження є випадки сполучення у поховальному комплексі різнотипних виробів (5 комплексів). У першу чергу, це чотири рази зафіксоване сполучення гачково-планкових пряжок з кільцями 1 типу: Привілля 1/5 Луганської обл.; Беєва Могила п.3, Новоамвросіївка 3/2, Новоандріївка 4/1 Донецької обл. [265, с. 85, рис. 26, 3-5, 9; 337, с. 51, рис. 19, 1-3; 557, с. 80-81, рис. 49-52; 778, с. 69, рис. 3-4], яке переконливо засвідчує синхронність указаних виробів. Другий випадок демонструє одночасне побутування круглих пряжок з бортиком двох різновидів – з малим боковим отвором і без нього (типи 2 і 2о): Кременівка 2/6 Донецької обл. [141, с. 67].

Другий крок полягав у вияві випадків стратиграфічного співвідношення між різними типами пряжок. Незважаючи на те, що загальна кількість поховань ДДБК з пряжками дорівнює майже двом сотням, достеменних стратиграфічних спостережень між ними, нажаль, зафіксовано вкрай мало – лише 6 випадків, з яких 1 є пов'язаним зі стратиграфічною послідовністю пряжок одного й того самого типу. Слабко насичений полігон стратиграфічного співвідношення між типами пряжок (рис. 150), з урахуванням наведених даних щодо синхронності окремих їх різновидів (див. табл. 5.2), дозволяє відтворити попередню картину хронологічної послідовності цієї категорії виробів. Дефіцит випадків стратиграфічного співвідношення між пряжками може бути компенсований даними кореляції

типів пряжок з уже існуючими хроно-стратиграфічними колонками обрядових груп або окремих обрядових ознак.

Насамперед побудовано полігон кореляції типів пряжок з первинними обрядовими групами (табл. 5.3). Він виявив доволі чіткі залежності, частина з яких може бути оцінена в якості частинних тенденцій, а одна навіть як чиста тенденція. Ця остання, зокрема, показує, що гачково-планкові пряжки трапляються виключно в ранніх похованнях, де небіжчики укладені на лівому боці з західною орієнтацією (Зх-л). Ранні обрядові групи також включали різновиди кільцевих виробів без додаткового отвору – без бортика і з бортиком. Обрядові групи з меридіональними орієнтаціями небіжчиків, що попередньо демонструють серединну хронологічну позицію, містили майже виключно різновиди круглих пряжок з бортиком – з додатковим отвором і без нього. Пізня ж обрядова група з лівобічними та орієнтованими на схід небіжчиками забезпечувалась переважно круглими й овальними пряжками з додатковими маленьким отвором.

Обрядова група Зх-л на полігоні кореляції продемонструвала сполучення чи не з усіма типами пряжок, в тому числі dokonано пізніми. Вочевидь, в даному випадку знову-таки проявилась її певна хронологічна протяжність, яка вже спостерігалась раніше в ході стратиграфічного аналізу первинних обрядових груп, утворених на підставі лише двох ознак (орієнтація, бік). Тому для перевірки прогнозованої хронологічної градації цієї, а можливо й інших, обрядових груп була здійснена додаткова кореляція типів пряжок з ознакою “позиція рук”, оскільки ця остання вже засвідчила свою значущість для побудови періодизації.

Створений полігон кореляції (табл. 5.4; рис. 151) повністю підтвердив попередні наші спостереження й зроблені зараз припущення, а також несподівано доповнив і конкретизував їх. Відзначимо, що чорні кульки в комірках таблиці відповідають абсолютній кількості випадків сполучення тієї чи іншої позиції рук з відповідним типом пряжки. Наведена нижче в цій же комірці питома вага визначає, наскільки сполучення з даною позицією рук

небіжчика є характерним для розглядуваного типу пряжки (показники вертикальних колонок). Горизонтальні ж рядки також дозволяють простежити певні тенденції побутування кожної позиції рук у часі, рух якого в даному випадку відзначає послідовна зміна типів пряжок. Узагальнюючи отримані результати, можна стверджувати, що в тенденції раннім типам пряжок відповідають ранні ж способи укладення рук небіжчика, і навпаки. Поступовий зсув концентрації чорних кульок від нижнього лівого до верхнього правого кута полігону відбиває певну взаємну еволюцію в часі двох порівнюваних ознак. Щодо конкретики, можна доволі впевнено виділяти найдавніші типи приладдя для паска, якими були гачкові-планкові пряжки та кільця типу 1, що повністю відповідає неодноразово зафіксованим випадкам їхнього спільного сполучення у закритих комплексах поховань.

Усі типи виробів з бортиком навколо центрального отвору видаються пізнішими, у порівнянні з наведеними, оскільки для поховань, з яких вони походять, визначальною ознакою є так звані “зрубні” позиції рук, зафіксовані щонайменше у двох третинах комплексів. Розглянута кореляція (див. табл. 5.4) не дає достатніх підстав для розведення у часі пряжок типів 2 і 2о, які за ознакою “позиція рук” демонструють доволі близькі показники, тобто виглядають майже синхронними, що якоюсь мірою підтверджується фактом їхнього спільного знаходження у замкненому комплексі. Проте, якщо звернутися до табл. 5.3, де пряжки співвідносилися з обрядовими групами, стає очевидним загальний хронологічний пріоритет пряжок типу 2 по відношенню до пряжок типу 2о, оскільки перші з них сконцентровані головним чином у ранній обрядовій групі (Зх-л), тоді як переважна більшість останніх зосереджена у пізніх (Пд-л, Пн-л, Пн-п) і найпізнішій (Сх-л) обрядових групах. Зіставляючи обидва полігони кореляції (див. табл. 5.3; 5.4) між собою та з вищенаведеними полігонами стратиграфії (див. рис.147; 148), можна припустити, що кільця з бортиком (тип 2) з’являються раніше за аналогічні вироби з додатковим отвором (тип 2о); потім обидва типи деякий час співіснують; надалі тип 2 виходить з ужитку а тип 2о продовжує побутувати.

Досить упевнено можна стверджувати найпізніший характер пряжок типу 3о – овальних у плані з вигнутим перетином та додатковим малим отвором, які трапляються лише у похованнях обрядової групи Сх-л-В. Відзначимо, що у Донецькому Приазов'ї відоме й поховання з обрядовими ознаками Пд-л-В у супроводі овальної пряжки типу 3о, проте за своїми характеристиками, воно належить не ДДБК, а сусідній з нею ДПБК.

Відзначимо також одне спостереження, так би мовити, зворотного характеру, виявлене на підставі проведеної кореляції. Мається на увазі порівняно пізній характер, або, точніше, тривале побутування в обряді V-ї позиції рук (LV). Незважаючи на її появу ще в межах раннього етапу (див. рис. 148), основний час її побутування припадає на середній етап, скорочуючись до пізнього. Наочно цю динаміку демонструє згадувана табл. 5.4, у відповідності з якою V-а позиція рук є найбільше представленою у похованнях, що супроводжувалися пряжками 2 типу. Причому серед самих поховань з пряжками 2 типу V-а позиція рук трапляється у кожному четвертому випадку (26,5%), кількісно поступаючись лише “адоративній” позиції VI (W), притаманній майже кожному другому небіжчику (47%).

Дещо несподіваною, але від цього ще більш значущою, виявилася обставина, яка дозволяє судити про відносну хронологію двох різновидів ранніх кільцевих пряжок без бортика – з двобічно-випуклим або лінзовидним (тип 1) та пласко-випуклим або утято-конічним (тип 1а) перетином. За ознакою “позиція рук” кільця типу 1 видаються дещо більш ранніми, оскільки 96% небіжчиків, яких вони супроводжували, характеризувалися так званими “катакомбними” позиціями рук, причому переважаючим серед них був найбільш архаїчний I варіант, коли обидві руки були спрямовані до ніг. Водночас цей різновид пряжок взагалі не супроводжував небіжчиків, покладених у пізній позі так званої “адорації” (VI позиція рук). Порівняно пізня хронологічна позиція кілець типу 1а визначається значно меншою їх сполучуваністю з “катакомбними” позиціями рук I-IV (51,6%) і, натомість, майже аналогічною частотою “зрубних” позицій V і VI (48,4%), серед яких

“адоративна” позиція VI є переважаючою (29%). Припущення щодо внутрішньої хронологічної градації ранніх пряжок-кілець знайшло додаткове підтвердження завдяки залученню до аналізу решти поховального реманенту, а також завдяки картографії, на чому ми зупинимось нижче.

Наступним кроком аналізу став вияв хронологічного потенціалу інших категорій інвентарю. При цьому ми відштовхувались від уже наявних хронологічних реперів (обрядових груп і пряжок). Попередній аналіз дозволив виділити з інвентарного комплексу поховань ДДБК декілька категорій, що проявили стійке тяжіння до пам'яток раннього горизонту [371], виступаючи при цьому в якості “катакомбних” пережитків. Серед таких категорій назвемо “виробничі набори” для виготовлення стріл (де основним маркером виступають випростувачі древків), сагайдачні набори, крем'яні вістря списів/дротиків, кам'яні бруски з проточинами на кінцях. Названі артефакти надійно корелюються між собою, а також з ранньою обрядовою групою чоловічих поховань (Зх-л- L |), які супроводжуються достеменно ранніми елементами приладдя до паска – гачково-планковими пряжками та кільцями I типу (табл. 5.5). Оскільки випростувачі, бруски, сагайдаки та списи/дротики жодного разу не трапилися в контексті інших обрядових груп або інших типів пряжок, їх можна вважати надійними маркерами раннього хронологічного періоду.

Для нашого аналізу останній висновок має ще одне принципове значення. Як показала кореляція (див. табл. 5.5), поховання з кільцями типу 1a жодного разу не супроводжувалися такими архаїчними атрибутами, якими виступають “виробничі набори” з випростувачами древків, бруски з проточинами, сагайдаки зі стрілами та списи/дротики. Невипадковість цього факту підтверджується й статистичною вірогідністю, адже пряжки типу 1п трапляються частіше за пряжки типу 1 (їх кількісне співвідношення становить 40 до 29). Якщо ж зіставити ці дані зі щойно виявленою тенденцією, у відповідності до якої поховання з кільцями типу 1a характеризуються переважно “зрубними” позиціями рук небіжчиків, то порівняно пізній характер

цих виробів стає все очевиднішим. Відтак, кільця 1 типу видаються дещо ранішими за кільця 1а типу. Хоча й непрямим, але вагомим підтвердженням цього виступає унікальна стратиграфічна колонка кургану 7 могильника Ріпний-І (рис. 152). Тут бабинське поховання 10 (з сагайдаком, що зазвичай сполучається з кільцями 1 типу) перекривалося бабинським похованням 1 (з кільцем 1а типу), яке, у свою чергу, перекривалося похованням 9 (з кільцевою пряжкою 2 типу). Наведені факти означають, що в межах раннього хронологічного періоду, позначеного обрядовими групами Зх-л- L | та Сх-п- L |, є цілком можливим виділення двох послідовних фаз А і Б, кожній з яких відповідає певний різновид медальйонів-пряжок: фазі А – кільцеві 1 типу, фазі Б – кільцеві 1а типу.

Інші категорії матеріального комплексу, на жаль, не складають масових серій, а тому спостереження щодо їх потенціалу як хронологічних реперів є статистично менш надійними. Проблема ускладнюється ще й тим, що переважна більшість інвентарю супроводжує поховання ранніх обрядових груп. Ця обставина суттєво обмежує чи навіть зводить нанівець можливості пошуку хронологічних реперів серед поховального реманенту пізніх горизонтів, залишаючи такий шанс лише для раннього. Цим шансом ми й спробували скористатися, піддавши кореляції з уже встановленими хронологічними маркерами решту категорій поховального приданого (див. табл. 5.5). В результаті вдалося виділити низку артефактів, які на сьогодні можуть вважатися діагностичними для раннього горизонту бабинських могильників: це окремі знаряддя та прилади виробничих наборів з виготовлення стріл (кістяні/рогові віджимники, ікла кабана, стулки викопних мушель), а також прикраси (металеві шийні гривни, скроневі підвіски у півтора оберти з розширеними кінцями, окуляроподібні підвіски, декілька різновидів фаянсового намиста з виступами й так зване лапчасте, бляшані рурки та спіральні/пружинні пронизки). Крім цього, можна назвати й список артефактів та елементів поховального ритуалу, які демонструють не абсолютне, а переважне зосередження у пам'ятках раннього хронологічного горизонту

(тобто частинні тенденції), зрідка трапляючись і в пізніх комплексах: кам'яні сокири, товкачі, дерев'яний посуд з металевими деталями, шкури тварин тощо.

Логічним підсумком усіх наведених даних і результатів аналізу може стати загальна схема періодизації ДДБК, побудована за матеріалами поховальних пам'яток (табл. 5.6; рис. 153). Запропонована схема відбиває динаміку розвитку поховальної традиції у двох її основних складових: а) *обрядовості*, під якою слід розуміти комплекс ознак, що характеризують позу небіжчика; б) *інвентарного комплексу*. Намагаючись зробити схему за можливості інформативнішою та об'єктивнішою, а водночас зрозумілою і наочною, ми зіткнулися з непростим з методичної та технічної точки зору завданням, яке ускладнювалося ще й деякими невизначеностями хронологічного порядку, тобто по суті предмета. З урахуванням цих принципів засад, зокрема, було вирішено не спрощувати схему шляхом обмеження її лише основними обрядовими групами, а включити до неї додатковою колонкою ще й супутні обрядові групи. При цьому слід розуміти, що наочний образ пам'яток того чи іншого хронологічного періоду визначають саме основні, масові обрядові групи, а не додаткові супутні. Також було вирішено в межах інвентарного комплексу виділити окремою колонкою кістяні пряжки, як найбільш діагностичну в сенсі хронології категорію поховального приданого. Крім того, ми намагалися втілити у запропонованій періодизації деякі спостереження щодо відносної хронології самих пряжок, адже, як показав попередній аналіз, зміна їх типів не завжди відповідає динаміці еволюції обрядових груп. Заради цього для всіх вишикуваних знизу догори типів пряжок додатково позначаються приблизні відрізки їхнього побутування у вигляді вертикальних стовпчиків, які у випадку даної схеми ми намагалися узгодити як між собою, так і з обрядовими групами.

Як результат, у схемі періодизації ДДБК ми виділяємо три етапи: I – ранній, II – середній, III – пізній.

I етап визначався двома основними бінарно-опозиційними обрядовими групами (чоловічою та жіночою) з широкими орієнтаціями небіжчиків. Вкрай

рідко ця норма протиставлення за статевим принципом реалізувалась через супутні обрядові групи з меридіональними орієнтаціями. Діагностичною, хоча й не абсолютною, ознакою цього часу є використання, поряд зі звичними ямами, дерев'яних рамних конструкцій. В межах I етапу виділяються два хронологічні періоди – ранній (IA) і пізній (IB). Ранньому періоду відповідають поховальні комплекси, що характеризуються переважанням у небіжчиків “катакомбних” поз, а головне вони супроводжуються кістяними гачково-планковими пряжками та кільцями 1 типу, кам'яними брусками, “виробничими” та сагайдачними наборами. Поховання пізнього періоду відрізнялися частішанням “зрубних” поз у небіжчиків, деяким кількісним і якісним зменшенням поховального супроводу, відсутністю щойно перелічених наборів і головне – наявністю кістяних кілець 1a типу.

II етап визначався відходом від принципу бінарної опозиції у похованні різностатевих небіжчиків. У якості основної виступає обрядова група з західною орієнтацією, лівобічною позою небіжчика та переважаючими “зрубними” варіантами укладення рук, яка тепер, здається, включає поховання і чоловіків, і жінок. В межах цього етапу набувають поширення чотири обрядові групи з меридіональними орієнтаціями. Враховуючи те, що ці дві пари груп демонструють, хоча й не дуже чітко, принцип бінарної опозиції за статевою ознакою, є підстави розглядати їх в якості пережиткових або альтернативних основній. Практика використання дерев'яних рамних конструкцій значно скорочується. Серед ґрунтових ям збільшується питома вага з видовженими пропорціями та овальною конфігурацією. Також продовжує скорочуватися кількісний і якісний склад поховального приданого, повністю відсутні відомі раніше прикраси жіночого гарнітуру. Є підстави намітити виділення двох послідовних періодів в межах середнього етапу. Ранній з них (IIA) характеризується похованнями основної обрядової групи і, можливо супутніх меридіональних, а головне – кістяними пряжками 2 типу. Пізній період (IIB) наповнюється похованнями з меридіональними орієнтаціями і пряжками 2o типу. Деяка невизначеність у питанні

хронологічного співвідношення між самими обрядовими групами, а також часової протяжності відповідних їм типів пряжок створює непевність у цій частині періодизаційної схеми. Можливо, що з розширенням джерельної бази і накопиченням додаткових даних, її вдасться уточнити або ж скорегувати.

III етап характеризується похованнями основної обрядової групи зі східною орієнтацією та лівобічною “адоративною” позою небіжчика, а також супутньої обрядової групи з правобічною позою. Переважають споруди у вигляді ґрунтових ям, зрідка трапляються підбої. Інвентарний комплекс є вкрай обмеженим. Визначальною ознакою у речовому супроводі виступають овальні пряжки типу 3о і меншою мірою типу 2о.

На завершення зазначимо, що вибудована на підставі методу порівняльної стратиграфії періодизаційна схема знаходить абсолютну відповідність, а відтак і підтвердження, у матеріалах картографії, разом з якими вона відбиває розвиток ДДБК не лише у часі, а й у просторі. Цю просторово-часову динаміку буде наочно продемонстровано в останньому розділі.

5.2. Періодизація Дніпро-Прутської бабинської культури

Враховуючи достеменно встановлену неоднорідність бабинської культури поміж Дніпром і Прутом, ми вважали доцільним підійти до питання хронологічної систематики пам'яток диференційовано, за окремими локальними групами, а надалі зіставити отримані результати.

5.2.1. Дніпро-Дністровський локальний варіант

Свого часу для деяких територіальних груп, що наразі включаються до складу Дніпро-Дністровського варіанту Бабине, розроблялися схеми періодизації. Зокрема вони знайшли відображення у двох кандидатських дисертаціях – І.М. Шарафутдінової [781] та В.В. Отроценка [498], присвячених пам'яткам Степової Наддніпрянщини. Одразу відзначимо, що в обох згаданих варіантах далися ознаки дві обставини – об'єктивна і суб'єктивна. Перша визначається особливістю Нижньої Наддніпрянщини як регіону, де накладаються ареали

двох бабинських культур – ДДБК і ДПБК в її Дніпро-Дністровському варіанті. Друга обставина пов'язана з тим, що в період 1970-х рр., коли писалися згадані праці, бабинська культура розглядалася дослідниками як суцільна і в ній не виділялися культурно-відособлені територіальні групи. Відтак, обидві періодизації були побудовані на основі пам'яток різних локальних груп, що відповідним чином викривляло чи, точніше, робило не зовсім коректними отримані результати.

На критеріях періодизації бабинських могильників у праці І.М. Шарафутдінової окремо не наголошувалося, і тому вони залишились не до кінця зрозумілими. Дослідниця, оперуючи масивом близько 50 поховань, лише навела перелік ранніх і пізніх, з її точки зору, комплексів, тим самим показавши свою прихильність до двоетапної схеми [783, с. 51-57]. З додаткових авторських коментарів можна зрозуміти, що до ранніх пам'яток було залучено комплекси у ямах, дерев'яних рамах та кам'яних скринях із західною орієнтацією небіжчиків, що супроводжувалися керамічними корчами й кістяними кільцями. Названі поховання, дійсно, є ранніми, але ж належать вони до ДДБК. Решта з наведених у переліку ранніх поховань, на наш погляд, відповідають ознакам середнього й пізнього хронологічних горизонтів. До пізніх бабинських комплексів, було віднесено поховання, здійснені в овальних ямах та підбоях з орієнтацією небіжчиків у секторі схід-південь у супроводі переважно неорнаментованих керамічних банок і біконічних горщиків, а також овальних вигнутих пряжок з додатковим отвором. Поза тим, до переліку пізніх бабинських потрапило декілька поховань перехідної вовнизої групи (бабинсько-зрубних чи бабинсько-сабатинівських, за автором). Якщо відкинути ці останні, то список бабинських пам'яток пізнього етапу було наповнено комплексами, які ми відносимо до Дніпро-Дністровської групи.

В дисертаційному дослідженні В.В. Отроценка, де було задіяно 530 поховань бабинської культури [497, с. 63], також спеціально не наводилися критерії їхньої періодизації, хоча в основу періодизації наддніпрянських могильників пізньобронзового віку автор поклав стратиграфічні дані. Втім

подібних спостережень, які б надійно засвідчували співвідношення між власне бабинськими комплексами, виявлено тоді було порівняно небагато [497, с. 40-48]. До речі, для визначення відносної хронології поховань автор нерідко використовував їх взаємне розташування в кургані – планіграфію, іноді намагаючись компенсувати нею відсутність стратиграфічних даних, що не завжди було виправданим, а в ряді випадків призводило до помилкових висновків [395, с. 146-148]. У наведених прикладах, в тому числі стратиграфічних колонках, були комплекси, що наразі відносяться до різних бабинських груп – ДДБК та Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК. Причому В.В. Отрощенко вже тоді помічав і якоюсь мірою усвідомлював цю обставину, відзначаючи присутність у Нижній Наддніпрянщині пам'яток сусідніх між собою “локальних груп” культури багатоваликової кераміки, відмінність між якими пояснюється різними генетичними витоками [497, с. 62-69]. Щоправда, незважаючи на ретельність здійсненого аналізу, дослідник не знайшов підстав для розведення у часі поховань цих відмінних за обрядом бабинських груп і визнав їх синхронними. Проте масив бабинських поховань не залишився абсолютно недиференційованим у хронологічному сенсі і був розподілений В.В. Отрощенко на два горизонти, з яких ранній репрезентували могильники з радіальним розміщенням могил у кургані, а пізній – могильники з неупорядкованим плануванням [497, с. 60, 65]. Заради об'єктивності відзначимо, що, окрім звичайної логіки, відповідно з якою радіальне розташування могил продовжує давню катакомбну традицію і тому є архаїчною ознакою, реальних підстав для надання таким похованням хронологічного пріоритету ми не побачили. Наведений в якості аргументу цієї позиції єдиний приклад стратиграфії [497, с. 44-45] є непереконаливим³¹.

Тим не менше, аналогічна думка і підхід до проблеми періодизації бабинських поховальних пам'яток, але тепер регіону степового Побужжя, були висловлені також В.М. Ключинцевим. Висновки автора базувались на аналізі матеріалів з понад 100 поховань. Причому серед останніх основну масу складали комплекси, що розглядаються нами у контексті Дніпро-Дністровської

локальної групи, хоча й до цієї вибірки потрапило декілька периферійних поховань ДДБК. Тезовий характер публікації, вочевидь, не дозволив авторові обґрунтувати критерії хронологічного розподілу матеріалу, і тому він обмежився лише констатацією того, що “найдавнішими є поховання з круговим плануванням, які зберігають традиції передуючих культур, а пізнішими – по дузі та скупчено” [271, с. 63]. Вивчивши бабинські матеріали Побужжя, до того ж у набагато більшому об’ємі, ніж були свого часу доступні В.М. Ключинцеву, дозволимо припустити, що у розглянутому випадку в основу періодизації було покладено не так стратиграфічні спостереження чи типологічний аналіз, як уможлидні міркування.

Дещо схожу ситуацію можна спостерігати у випадку з іншою працею, цікавою для нашого предмету дослідження, що присвячена загальній та культурно-хронологічній характеристиці бабинських поховань з кістяними пряжками у межиріччі Інгульця й Тілігулу [211]. Залучивши до аналізу близько 50 відповідних комплексів, В.Ф. Єлисеєв з В.М. Ключинцевим запропонували хронологічний поділ їх на дві групи: архаїчну та пізню. До першої були включені поховання, що характеризувалися слабкою зібганістю кістяка та спрямованістю обох чи однієї з рук до колін. Підставою для такої хронологічної оцінки стало те, “що подібне положення кістяків на даній території спостерігається у передуючих <...> пізньоямній та кемі-обинській культурах” і “орієнтовка цієї групи поховань не є характерною для доби пізньої бронзи: північна, південно- й північно-західна” [211, с. 75]. “До другої групи віднесені поховання з сильною зібганістю кістяка, з кистями рук навколо черепа та східною орієнтовкою, зокрема з відхиленнями до півночі та півдня”, тобто рисами, що зближають ці бабинські поховання зі зрубними [211, с. 76]. Крім наведених міркувань, автори використовували для створення й корегування своєї періодизації, хронологічні побудови сусідніх регіонів, головним чином Лівобережної України, які вони сприймали за еталонні [211, с. 76-77]. У розглядуваній праці В.Ф. Єлисеєва та В.М. Ключинцева черговий раз проявився характерний для попереднього періоду досліджень

недиференційований підхід до аналізу пам'яток бабинського кола, і результатом цього стала схема, де хронологічні періоди репрезентувалися пам'ятками різних культурних груп, що для нас матиме значення дещо пізніше. Враховуючи це, звернемо увагу на ту обставину, що до системи аргументації дослідники все-таки намагалися залучили й стратиграфічні дані, причому доволі влучно, оскільки обидва наведені випадки демонстрували співвідношення між комплексами місцевої бабинської групи. Втім конкретного позитивного результату ці одиничні спостереження не дали. Таким чином, наведені приклади взагалі продемонстрували безуспішність всіх попередніх спроб періодизації Дніпро-Дністровського локального варіанту Бабине.

З урахуванням досвіду попередників, до поставленої проблеми намагався підійти й автор дисертації. Першочерговим кроком у дослідженні, як і у випадку з пам'ятками ДДБК, була мобілізація всіх наявних стратиграфічних даних. Але їх, як і прогнозувалося, виявилось вкрай мало. Причому, враховуючи дуже низький рівень курганного будівництва, який зводить майже нанівець потенціал спостережень за горизонтальною стратиграфією, переважна більшість зафіксованих випадків стратиграфічного співвідношення між бабинськими комплексами пов'язана з одиничними випадками прямого вертикального перекривання або прорізання одного поховання іншим. Загальна кількість виявлених у межах доступної джерельної бази ситуацій хронологічної різночасності між похованнями Дніпро-Дністровської локальної групи дорівнює 28. Характер їх зумовлює ту обставину, що майже усі стратиграфічні колонки є простими – двоступінчастими, хоча по одному разу вдалося дослідити три- та навіть чотиріступінчасту колонку. Два кургани дали по дві стратиграфічні колонки.

Аналіз зібраних даних проводився за напрацьованою та викладеною у попередньому параграфі методикою. Спочатку було здійснене зіставлення первинних обрядових груп, виділених за ознаками “орієнтація” та “поза на боці”. Навіть кількісно обмежений фонд стратифікованих поховань практично продемонстрував у своєму складі всі 8 теоретично можливих обрядових груп.

Щоправда, притаманні розглядуваній регіональній групі особливості щодо тенденцій орієнтації, зокрема чітко виражене переважання Пд-Сх вектору, яке не можна вважати випадковим, породило дилему в питанні переведення цього серединного напрямку на основний: східний чи південний? Проте, загальна конфігурація та деякі деталі діаграми орієнтацій (див. рис. 131), зокрема наповненість проміжного вектору Сх-Пд-Сх на відміну від майже порожнього Пд-Пд-Сх, за умов сильно виражених піків на Сх та Пн-Сх, натякають на те, що для носіїв даної обрядової традиції був значущим саме східний сектор напрямку. Ця обставина схилила нас до переведення Пд-Сх напрямку у Сх, у всякому разі на цьому етапі дослідницької процедури, допускаючи можливість чи навіть необхідність диференціації при подальших операціях.

Результати стратиграфічної кореляції зведені на полігоні (рис. 154). Попри наш попередній скепсис, вони виявилися досить однозначними й показовими, розташували обрядові групи знизу догори у певній послідовності. Якщо порівняти цю схему з відповідною по ДДБК (див. рис. 147), то в них можна знайти як спільні тенденції, так і низку відмінностей якісного та кількісного порядку. Серед спільних назвемо те, що обидві зведені колонки починаються обрядовою групою з ознаками Зх-л, а завершуються групою Сх-л. Решта, в тому числі обрядові групи з меридіональними орієнтаціями, в обох випадках вишикувались посередині. Кидається в очі статистична невиразність стратиграфічного пріоритету найдавнішої обрядової групи Зх-л: лише 4 випадки передування іншим. На наш погляд, це пояснюється загальною нечисленністю поховань даної групи в пам'ятках Дніпро-Дністровського варіанту на відміну від абсолютного переважання їх у ДДБК (порівн. діаграми на рис. 131). Наявність випадків зворотного співвідношення, причому з найбільш пізніми обрядовими групами, теоретично може мати два пояснення: хронологічну неоднорідність (протяжність) ранніх або пізніх обрядових груп, вияв якої потребує додаткової перевірки.

Наступним кроком за апробованим сценарієм стала кореляція восьми первинних обрядових груп з ознакою “позиція рук”, зведена до табл. 5.7. Вона

продемонструвала, що усі обрядові групи характеризуються доволі близьким співвідношенням варіантів укладення рук. Така дещо неочікувана ситуація може бути розцінена як відсутність вираженої залежності ознаки “позиція рук” від стратиграфічної (хронологічної) позиції поховання. А це, у свою чергу, начебто натякає на неможливість використання розглядуваної ознаки для оцінки хронологічної позиції поховальних комплексів, а, відтак, на недоцільність за рахунок неї штучного множення обрядових підгруп. Наостанок звернемо увагу й на деяке наше попереднє спантеличення, викликане тим, що найбільш рання за стратиграфією обрядова група 3х-л показала найвищу питому вагу умовно пізньої адоративної позиції рук (W) – 72%, в той час як для решти груп цей показник знаходився у діапазоні 47-64%, демонструючи при цьому логічне в нашому уявленні зростання від ранніх горизонтів до пізніх. Ця обставина чергового разу поставила під сумнів хронологічну гомогенність цієї, а також деяких інших первинних обрядових груп і підштовхнула до здійснення їх ретельної перевірки, як це дозволять обмежені можливості джерел.

На даному аспекті й були зосереджені подальші дослідницькі процедури. Цього разу вирішено залучити до зіставлення різночасних за стратиграфією поховань додаткові критерії, а також звернути особливу увагу на згадувані вище проміжні орієнтації, за якими можуть приховуватися хронологічні нюанси.

З урахуванням цих методичних засад, проведено кореляцію абсолютної орієнтації небіжчика з ознакою “тип могильної споруди”. При цьому показники орієнтації не зводилися до чотирьох основних напрямків світу, а подавалися диференційовано: 16 векторів на 360°. Тип могильної споруди перевірявся за двома основними різновидами – підбій та яма. Кореляція не виявила будь-якої залежності між показниками, що зіставлялися: підбої та ями супроводжували небіжчиків з усіма можливими орієнтаціями: жоден з векторів орієнтації не демонструє підвищеної або пониженої, у порівнянні з середньостатистичною, концентрації того чи іншого типу могильної споруди.

Відповідним чином, цей висновок розповсюджується на виділені нами обрядові групи.

Надалі здійснено спробу перевірити через аналогічну кореляцію інвентар захоронень. Враховуючи відсутність у складі поховального приданого серійних категорій виробів, окрім керамічного посуду й кістяних пряжок, аналіз об'єктивно був обмежений останніми. Натомість ознака “наявність кераміки” виявилася абсолютно неінформативною.

Деякі, хоча й не дуже виразні дані для предмету нашого дослідження дала кореляція орієнтації з типами пряжок. Для кожного з трьох типів пряжок, представлених у Дніпро-Дністровському локальному варіанті (2, 2о, 3о), була проведена діагностика за ознакою “орієнтація небіжчика”. Не дивно, що отримані результати більшою чи меншою мірою відповідали загальним регіональним тенденціям орієнтації поховань. Проте, деякі нюанси, на наш погляд, все-таки вдалося виявити. Так, пряжки типу 3о засвідчують виразне тяжіння до поховань з проміжною орієнтацією Сх-Пд-Сх і одночасну рідкість у похованнях з орієнтаціями Пн-Сх та Зх. Пряжки типу 2о, навпаки, демонструють деяке збільшення у похованнях з орієнтацією Пн-Сх і особливо Зх за скорочення південного. Попри непрезентабельність вибірки поховань з пряжками 2 типу, виявляється що понад половини комплексів цієї групи (4 з 7) представляють найменш типові для Дніпро-Дністровської групи напрямки орієнтації небіжчиків: західні та північно-північно-східні. Враховуючи достеменно встановлену за матеріалами ДДБК динаміку побутування різних типів пряжок і припускаючи можливість перенесення цих тенденцій на сусідню ДПБК, висловимо припущення, що виявлені відмінності на рівні орієнтації небіжчиків мають хронологічний зміст.

Незважаючи на негативний попередній результат діагностики хронологічного потенціалу типів могильних споруд через орієнтацію небіжчиків, ми спробували перевірити його шляхом кореляції з типами пряжок. Статистика показала, що співвідношення кількості підбоїв та ям серед поховань з пряжками типів 2о і 3о є майже тотожним (відповідно 76%÷24% і

77%÷23%) і, водночас, є порівняно близьким відповідним показникам по локальному варіанту в цілому (69%÷33%). А ось поховання з пряжками 2 типу дали протилежне співвідношення (25%÷75%), що засвідчує потрійне переважання в них ямних споруд над підбійними. На жаль, в останньому випадку статистика ґрунтується на непрезентабельній вибірці.

Таким чином, лише здійснення кореляційних операцій з пряжками дозволило виявити деякі, нехай не дуже виразні, тенденції, що дозволяють намітити хронологічну диференціацію масиву поховань Дніпро-Дністровської локальної групи. Узагальнюючи отримані результати, можна припустити, що поховання раннього горизонту будуть визначатися такими переважаючими, проте не абсолютними, характеристиками, як могили у вигляді ям (за наявності підбоїв), західні й північно-східні орієнтації небіжчиків (за наявності східних з відхиленням до півдня), пряжки 2 типу. Наступний горизонт, за умов відображення ним загальних для локальної групи тенденцій у типах могильних споруд і векторах орієнтації небіжчиків, можливо, також буде вирізнятися дещо підвищеними показниками орієнтації в західному й північно-східному секторах, наявністю пряжок типу 2о. Пізній же горизонт, враховуючи його найбільшу наповненість, матиме ознаки, що повністю повторюють обрядові характеристики локальної групи в цілому, відзначаючись при цьому пряжками найпізнішого типу 3о.

В якості додатку до викладеного можна навести деякі окремі спостереження, які поки що важко вписати до загальної схеми періодизації і які потребують подальшої перевірки. Зокрема аналіз фактів вертикальної стратиграфії, у випадках, де це виявилось можливим, доповнено аналізом планіграфічної ситуації в цих само курганах, як то неодноразово практикував В.В. Отрощенко [497, с. 37-61; 521, с. 95-98, 151-152]. В деяких курганах у такий спосіб вдалося виділити по дві й навіть три групи бабинських поховань, кожна з яких вирізнялася своїм порядком взаємного розташування могил, типами поховальних споруд, переважаючим вектором орієнтації тощо. У тих ситуаціях, коли ці групи займали різні ділянки площі курганного насипу чи

навіть спільні, але при цьому стратиграфічно не перехрещувалися, визначити їх хронологічне співвідношення не вдається. Проте, нечисленні випадки перекривання чи прорізання бодай між парою поховань з різних планіграфічних груп надають можливість встановлення відносної хронології між цими групами. Аналіз кількох прикладів такого роду (Б. Хмельницького к. 9; Прибужани к. 4) дозволяє намітити хронологічне членування найбільшого у Дніпро-Дністровському локальному варіанті масиву поховань, представленого обрядовими групами з орієнтацією небіжчиків у східний сектор і в супроводі пряжок типу 3о. Факти засвідчують, що в цьому масиві більш ранніми виявляються захоронення, здійснені у порівняно глибоких підбійних могилах (1,4-2,5 м), нерідко занурених у материк, а пізнішими виступають поховання, справлені у неглибоких овальних ямах (до 1 м), що знаходяться у верхньому шарі курганного насипу.

Графічне втілення періодизації, враховуючи викладені вище обставини, виявилось справою вкрай складною. Виходячи з того, що хронологічна динаміка поховального обряду відкрилася нам у не надто виразних проявах, створення такої схеми, яка б коректно відбивала хронологічно наскрізні й водночас етапні тенденції, наразі є майже неможливим. Тому й варіант, що пропонується нами (рис. 159), варто розцінювати лише як спробу наблизитись до розв'язання цієї проблеми. І схему цю треба сприймати обов'язково крізь коментарі, що надавалися в тексті. Також слід мати на увазі, що крізь теоретично виведену схему дуже важко, якщо взагалі можливо, пропустити увесь масив поховань і таким чином розбити його на хронологічні горизонти. Головна проблема тут полягає у відсутності чітких критеріїв, оскільки виділені нами, якщо вони є реальними, працюють лише на рівні слабо виражених тенденцій, деякою мірою підтверджених стратиграфічними даними.

Підводячи підсумок проведеному аналізу, можна стверджувати, що Дніпро-Дністровська локальна група Бабине на рівні поховального обряду виступає хронологічно майже недиференційованою. Напрошується два можливих пояснення цієї обставини: 1) ця група існувала нетривалий період

часу і тому не встигла пережити суттєвих трансформацій на рівні поховальної обрядовості; 2) вона існувала порівняно довго, але трансформації, які в ній відбувалися, були несуттєвими чи мали такий характер, що не можуть бути зафіксовані традиційними методами археологічного дослідження і потребують витонченіших аналітичних процедур. Самі факти прямого перекидання й порушення одних поховань іншими натякають на певну тривалість процесу існування культури. А та обставина, що стратиграфічно різночасні поховання нерідко представлені різними обрядовими групами, лише підтверджує висловлене припущення.

5.2.2. Дністровсько-Прутський локальний варіант

До середини 1980-х рр. здавалося, що подібна щойно розглянутій ситуація матиме місце й стосовно бабинських пам'яток Дністровсько-Прутського регіону. Адже у дисертації Г.М. Тощева, присвяченій середньому бронзовому віку Північно-Західного Причорномор'я, не було навіть натяку на можливість хронологічного поділу бабинських поховань регіону [713, с. 12-16; 715, с. 77-125]. Проте невдовзі побачила світ монографічна праця В.О. Дергачова, в якій дещо несподівано було запропоновано одразу триетапну періодизацію могильників бабинської культури (КБК) Дністровсько-Прутського межиріччя, побудовану на базі понад 150 поховальних комплексів. До першого, раннього, горизонту дослідник відніс поховання, які сполучали в собі риси обряду, що своїми витокami сягали традицій буджацького варіанту ямної культури, з класичним реберчастим керамічним посудом та округлими кістяними пряжками. Другий горизонт включав поховання, де небіжчики були вкладені на бік з різним положенням рук і супроводжувалися реберчастою керамікою, округлими та овальними пряжками з двома отворами. Третя, найпізніша, група об'єднувала комплекси з сильно зібганими на боці небіжчиками, у яких руки укладені перед обличчям і які супроводжувалися приземкуватими банкоподібними посудинами і в одиничних випадках – кістяними пряжками. Цю останню групу автор попередньо ототожнював з

“перехідним етапом від культури багатоваликової кераміки до сабатинівського горизонту” [192, с. 145]. З деяких додаткових коментарів у тексті є цілком очевидним, що в основу запропонованої схеми покладено оцінку поховань за критеріями наявності/відсутності архаїчних і пізніх обрядово-інвентарних ознак, за типами кістяних пряжок, діагностичні можливості яких деякою мірою підтверджувалися матеріалами сусідньої культури Монтеору, а також результати екстраполяції на дністровсько-прутські бабинські пам’ятки вже існуючих періодизацій.

Якісно новим з методичної точки зору став наступний варіант періодизації бабинської культури Дністровсько-Прутського межиріччя, запропонований у кандидатській дисертації та наступній монографії Є.М. Савви [619; 623]. Джерельною базою дослідника стали близько 400 бабинських поховань. Розробці питань внутрішньої хронології передувала ретельна й копітка класифікаційна робота та кореляційний аналіз, спрямовані, крім всього, на вияв об’єктивно існуючих співвідношень у комплексі обрядово-інвентарних ознак і виділення на їх підставі реальних обрядових груп. В основу ж власне періодизації було покладено вже згадуваний у попередньому параграфі метод порівняльної стратиграфії. Задіяна методика видається цілком коректною та доцільною. Проте практичне застосування показало її невисоку результативність, обумовлену низкою об’єктивних чинників, серед яких найвагомішими виступали обмеженість стратиграфічних даних, у свою чергу пов’язана з нерозвиненістю практики курганного будівництва, а також певна еkleктичність елементів поховального обряду. Визнаючи цю непорушну обставину, автор відзначав, що “деякі недоліки, які мають місце у визначенні відносної хронології поховальних комплексів КБК Дністровсько-Прутського межиріччя <...> можуть бути компенсовані типологічними зіставленнями артефактів” [623, с. 146].

Кінцевий результат було втілено у вигляді двоетапної схеми (рис. 161) [622, с. 45, табл. 1; 623, рис. 14, табл. 6]. Відповідно до неї, ранній горизонт (група) був репрезентований похованнями з наступним комплексом ознак:

основна позиція в кургані, незалежно від типу могильної споруди; наявність тризни; поховальні споруди у вигляді прямокутних ям з виступами та повздовжнім дерев'яним перекриттям, дерев'яних зрубів і рам, колод, можливо кам'яних скринь, а також підбоїв та овальних ям з виступом; поперечне перекриття могил; слабкий та середній ступінь зібганості кістяків; випростаність хоч би однієї руки вздовж тулуба; нестійка орієнтація небіжчиків з переважанням північного, північно-західного й південно-східного секторів; наявність посудин п'яти певних типів та пряжок I й рідше II типів (I та 2 типи за нашою класифікацією); можливо, присутність серед реманенту кам'яної сокири, булави, бронзового кинджалу. Пізній горизонт (група) характеризувався: здебільшого впускними похованнями (два-три основних); переважно могилами у вигляді овальних ям з поперечним дерев'яним перекриттям; орієнтацією небіжчиків у східний та північно-східний сектори, їх сильною і зрідка середньою зібганістю, укладенням рук перед обличчям; наявністю певних типів посуду і пряжок III типу (типи 2о та 3о нашої класифікації) [623, с. 144-146]. Показово, що на матеріалах Дністровсько-Прутського межиріччя також не знайшла підтвердження згадувана вище думка стосовно можливості хронологічного поділу груп поховань за принципом їх розміщення у курганах [623, с. 153]. Порівнюючи свій варіант з періодизацією В.О. Дергачова, Є.М. Савва висловив схильність розглядати третій етап останньої навіть не як перехідний “багатоваликово-сабатинівський”, а як “окремий передсабатинівський культурно-хронологічний горизонт”, хоча достатніх підстав для аргументації цього поки що не находив [623, с. 147-148]. Звернемо увагу й на те, що Є.М. Савва, перевіряючи коректність запропонованої ним періодизації, неодноразово тестував її крізь призму аналогічних схем, створених для пам'яток Дніпро-Донського регіону і, як правило, знаходив у них загальну відповідність. Ця хронологічна систематизація, вочевидь як найвдаліша і найґрунтовніша, неодноразово використовувалася дослідниками у подальшому [689, с. 384-385], причому

навіть для пам'яток сусіднього регіону Буго-Дністровського межиріччя, що не є дуже коректним і тому особливо обумовлювалося авторами [225, с. 167].

Ретельна й багатопланова робота над періодизацією бабинських могильників Дністровсько-Прутського регіону, здійснена Є.М. Саввою, звільняє нас від необхідності повторного проведення цих процедур. Натомість, вважаємо за доцільне зробити окремі зауваження й надати необхідні, з нашої точки зору, коментарі як до самої методики, так і кінцевих результатів, враховуючи при цьому деякі додаткові матеріали, за рахунок яких наша джерельна база дещо різниться від залученої свого часу Є.М. Саввою. Крім того, буде доречним продемонструвати хронологічні тенденції по розглядуваній локальній групі через задіяні нами схеми та кореляційні таблиці, забезпечивши цим можливість для порівняння. З огляду на впроваджену вище практику, варто відзначити, що базою для побудови періодизації дністровсько-прутських пам'яток виступають 22 стратиграфічні колонки, виявлені у 20 курганах і на одному ґрунтовому могильнику³². Переважна більшість колонок є простими двоступінчастими і тільки одна – чотириступінчаста³³. Враховуючи підвищений показник курганного будівництва у регіоні, що розглядається, порівняно з Дніпро-Дністровським, половина випадків хронологічного співвідношення між бабинськими комплексами тут забезпечена горизонтальною стратиграфією курганів (основні – впускні), а не фактами прямого вертикального перекивання чи порушення між могилами, як то характерно для сусідньої бабинської групи. Щоправда переважна більшість стратиграфічних колонок фіксує співвідношення між похованнями однакових чи близьких обрядових груп. Більш інформативних для створення періодизації колонок, які б включали різні за обрядом комплекси, нараховується лише 6-7. Саме вони були покладені в основу побудови загального стратиграфічного полігону, на якому вишикувались шість первинних обрядових груп з восьми існуючих (рис. 156). Показово, що черговість розташування цих груп від ранніх до пізніх багато в чому збігається з відповідною послідовністю у Дніпро-Дністровській групі (див. рис. 154): розпочинає колонку обрядова

група з західною орієнтацією (Зх-л), а завершують – групи зі східною орієнтацією (Сх-п, Сх-л), групи з меридіональними орієнтаціями (Пн-л, Пд-л) розташувалися всередині.

Сполучуваність ознаки “орієнтація” з типами пряжок, на жаль, не дала стійких асоціацій (табл. 5.8), якщо не враховувати дещо підвищене тяжіння кільцевих екземплярів типу 1а до поховань з орієнтацією у західний сектор, на що свого часу звертав увагу Є.М.Савва [623, с. 124, рис. 52]. Також малоінформативною виявилася кореляція ознак “орієнтація” та “позиція рук”. Проте, на наш погляд, тут далася взнаки завчасно передбачувана хронологічна змішаність комплексів, об’єднаних у групи за однією ознакою. Адже диференційований аналіз поховань зі складу стратиграфічних колонок показав, що найдавніші з них, які представлені обрядовими групами Зх-л і Пн-л, характеризуються переважно архаїчними варіантами укладення рук – I та III (| |, L|) (табл. 5.9). Щоправда, такої залежності не продемонструвала кореляція ознаки “позиція рук” з типами пряжок, хоча оцінка отриманих результатів ускладнюється їх статистичною непрезентабельністю.

Спроба співвіднести типи пряжок з типами могильних споруд дала деякі, хоча й не дуже виразні, результати (табл. 5.10). Зокрема, можна зробити висновок щодо притаманності пряжок типу 1а тільки для поховань у ямах і кам’яних скринях, а також сполучуваності підбоїв лише з порівняно пізніми типами пряжок (2, 2о). Поза тим, підмічено, що поховання у дерев’яних колодах супроводжуються виключно пряжками 2 типу. Таблиця демонструє подібне сполучення й для дерев’яних рам. Проте, цей одиничний випадок не варто абсолютизувати, оскільки рами трапляються і серед поховань, які за обрядовими ознаками тотожні захороненням з пряжками 1а типу. Відзначимо також абсолютне переважання для всіх типів пряжок могильних конструкцій у формі ям (загальна тенденція по регіону) і, з іншого боку, сполучуваність ям із заплічками практично з усіма типами пряжок.

Взагалі слабка інформативність пряжок, як хронологічного індикатора, незважаючи на значно більший набір їхніх типів і варіантів, у порівнянні з

Дніпро-Дністровською групою, стала для нас дещо несподіваною. Мабуть, цією обставиною пояснюється відсутність в монографії Є.М. Савви схем співвідношення типів пряжок з іншими ознаками поховань, окрім орієнтації, попри те, що автор взагалі активно застосовував у роботі різноманітні обрядово-інвентарні кореляції, супроводжуючи їх таблицями, наочними діаграмами й гістограмами. Вочевидь, саме тому дослідник вимушений був додатково шукати хронологічні критерії через діагностику сполучуваності будь-яких пар обрядово-інвентарних характеристик. Здається, нам вдалося виявити ще два додаткові індикатори такого роду. По-перше, ми звернули увагу на те, що до поховань, які супроводжувалися кістяними кільцями 1а типу та обрядово аналогічні їм, майже ніколи (два винятки, а також тризна в кургані) не ставили глиняний посуд. Навпаки, захоронення з пряжками всіх інших типів через кожне третє супроводжувалися керамікою. По-друге, поховання з пряжками 1а типу та обрядово тотожні жодного разу не містили м'ясної напутньої їжі у вигляді знакових для ДПБК вирізок грудинки, куприка й хребта. Ця форма поховального приданого супроводжувала лише поховання, позначені пряжками типологічно пізніх типів (2, 2о, 3, 3о).

Таким чином, перевірка хронологічної схеми Є.М. Савви показала, що періодизація бабинських пам'яток Дністровсько-Прутського регіону, як і сусіднього Дніпро-Дністровського, носить характер більш-менш виразних тенденцій у стратиграфічному статусі комплексів, типах могильних споруд, положенні небіжчиків, речовому супроводі. Крім того, на остаточне оформлення цієї періодизації, як нам здається, вплинули результати досліджень бабинської культури Дніпро-Донського регіону. Така екстраполяція не завжди виявилася коректною. Наприклад, реальних підстав для віднесення одиничних поховальних комплексів, що супроводжувалися кам'яною булавою з чотирма пиптями (Семенівна 8/1) або бронзовим кинджалом (Куконештій Вець 9/28) до раннього етапу [623, с. 145, рис. 14, 39, 41], адже обидва вони за набором виведених самим Є.М. Саввою ознак (впускне стратиграфічне положення, орієнтація до північного-сходу) цілком

відповідають пізньому етапу. Погоджуючись у загальних рисах з існуючою схемою, тим не менш пропонуємо свій, дещо відмінний варіант періодизації (порівн. рис. 160 і 161). Вона передбачає виділення трьох етапів у розвитку поховальної традиції бабинського населення Дністровсько-прутського регіону.

Ранній етап репрезентує кількісно незначна група поховань з наступними ознаками:

- порівняно висока, на тлі середньостатистичного по локальній групі, питома вага основних поховань;
- могильні споруди у формі ям, зокрема з заплічками, дерев'яних рам і кам'яних скринь;
- укладення небіжчиків з орієнтацією в західний, північний і східний сектори у слабко та середньо зібганій позі, нерідко з архаїчними I та III позиціями рук;
- у супроводі кільцевих пряжок типу 1a;
- майже виключно без керамічного посуду;
- відсутність м'ясної напутньої їжі у формі вирізок грудинки, куприка, хребта.

Середній етап наповнений дещо більшою кількістю поховань, що мають такі показники:

- підвищений, порівняно зі середньостатистичним, показник основних та впускних з досипкою поховань;
- поховальні споруди у формі овальних та прямокутних ям, часто з заплічками, а також нечисленних дерев'яних рам і колод, кам'яних скринь та підбоїв;
- укладення небіжчиків у середньо- та дуже зібганій позі з орієнтацією здебільшого у східний і рідше у північний – північно-західний сектори;
- супровід пряжками 2 типу (різновиди з плоским і вигнутим перетином);

- часто з керамічними посудом класичних бабинських типів (I-V за класифікацією Є.М. Савви);
- інколи з м'ясною напутньої їжею у формі грудинки, куприка, хребта.

Пізній етап представлено значним масивом поховань, що характеризується наступними ознаками:

- здебільшого впускна стратиграфічна позиція;
- могильні споруди у формі овальних ям, зрідка з заплічками, підбоїв, а також нечисленних імітацій кам'яних скринь, хоча переважають поховання у насипу кургану;
- укладення небіжчиків переважно у дуже зібганій позі з орієнтацією у східний сектор, рідко – у північний та південний;
- у супроводі круглих та овальних пряжок, переважно з додатковим отвором (різновиди типів 2о, 3о, 3);
- нерідко з керамічним посудом простих горщиківих та банкуватих типів (VI-XI за Є.М. Саввою);
- інколи з м'ясною напутньої їжею у формі грудинки, куприка, хребта.

Наведений варіант періодизації вималювався через низку процедур порівняльної стратиграфії та кореляції. Внесення до запропонованої схеми будь-яких змін та коректив найближчим часом можливе, головним чином, за рахунок якісного удосконалення методики дослідження та здійснення витонченіших аналітичних процедур. Очікувати ж звичайне кількісне збільшення джерельної бази, виходячи з її низької інформативності, навряд чи доцільно, адже воно може дати результат лише за умов багаторазового множення. А таке, з урахуванням обсягів наразі задіяного матеріалу (близько 900 поховань), навряд чи можливе найближчими десятиліттями.

5.2.3. Дніпро-Бузький локальний варіант

Періодизація бабинських пам'яток названої територіальної групи донедавна залишалася майже поза увагою дослідників. У всякому разі з цього приводу можна знайти лише два висловлювання в літературі. Здається, вперше

це питання порушила С.С. Березанська, виділивши, щоправда без будь-якої аргументації, серед пам'яток середньодніпровського варіанту “більш ранні, до яких можуть бути віднесеними <...> поховання з випростаним положенням скелетів, орієнтованих до півночі та північного заходу, і більш пізні, що представлені <...> захороненнями у скорченому стані з кистями рук, піднесеними до обличчя, що орієнтовані на схід” [45, с. 22].

Чи то завдяки проникливості або передбачливості (адже аргументація була відсутня), чи з якихось інших міркувань, згадана двоступінчаста схема привабила В.В. Отроценка, який запропонував близький варіант хронологічного упорядкування бабинських могильників Середньої Наддніпряни [521, с. 103-107]. Показово, що його схема була забезпечена певними доказами, але усі вони зводилися до матеріалів лише одного Кулішівського могильника, до того ж територіально зсунутого на південь Чернігівщини, до правобережного Посулля. За даними Кулішівських курганів дослідник намітив дві стратиграфічні групи поховань: ранню – основні поховання у материкових ямах і пізню – впускні поховання у насипу – та три обрядові групи: 1) випростані поховання з широтними орієнтаціями; 2) зібгані поховання, орієнтовані на південь; 3) зібгані небіжчики, орієнтовані на північ. Поховання 2 і 3 обрядових груп демонстрували тенденцію розвитку, яка полягала “у посиленні зібганості та в поступовому переміщенні кистей рук від колін до обличчя” [521, с. 104]. Оскільки аналіз обряду й інвентарю в кінці кінців привів автора до висновку, що третя обрядова група репрезентує середньодніпровську культуру [521, с. 105-106], з чим можна цілком погодитись, на долю бабинської культури залишились дві обрядові групи (1 і 2), рознесені по двох стратиграфічних горизонтах.

До цієї схеми викажемо одне принципове зауваження. Воно стосується проблематичності культурної атрибуції основних могил 5а-г з Кулішівського кургану 425, а, відтак, реальності існування раннього бабинського горизонту поховань з випростаним і широтно орієнтованим положенням небіжчиків. У розділі 3.2 була показана безпідставність донедавна поширеної думки щодо

побутування випростаного обряду поховання у бабинського населення Середньої Наддніпряни. Там же йшлося про певний “культурний космополітизм” (за висловом В.В. Отроценка) розглядуваної братської могили і неможливість беззастережного залучення її до реєстру бабинських пам’яток. Навіть якщо й погодитися з бабинською атрибуцією поховання Кулішівка 425/5, до чого ми не схильні, одного цього комплексу для створення цілого хронологічного горизонту видається замало. Враховуючи зазначене, доходимо висновку, що створення періодизації бабинських пам’яток Лісостепової України продовжує залишатися актуальним.

Впритул підступивши до цього питання, ми реально відчули складність його розв’язання за дефіциту стратиграфічних даних. З доступної джерельної бази нам вдалося виділити лише 10 курганів зі стратиграфічними колонками бабинських поховань: 7 з них є простими двоступеневими, а 3 – тріступеневими. На жаль, два з останніх випадків девальвовані зруйнованістю частини поховань, а деякі інші колонки фіксують співвідношення між обрядово близькими комплексами, що додатково скорочує і без того обмежені дані. Брак стратиграфічних свідчень обумовив слабку інформативність загального стратиграфічного полігону, до якого увійшли лише 5 з 8 базових обрядових груп (рис. 155). Єдиний висновок, який можна обережно зробити на підставі отриманих результатів, полягає у виділенні в якості ранніх двох обрядових груп: Пн-л і Сх-л.

Наступним кроком, що визначався на підставі досвіду проведення подібного аналізу по інших локальних групах, стала кореляція обрядових груп з типами пряжок (табл. 5.12). Якоїсь чіткої картини це співвідношення не виявило, хоча й певною мірою підтвердило ранню хронологічну позицію двох названих вище обрядових груп, оскільки лише в них були зосереджені знахідки пряжок ранніх та перехідних типів 1, 2, 2о, тоді як інші групи містили пряжки виключно або переважно пізніх типів 3, 3о. Причому характер розподілу типів пряжок по групах Сх-л і Пн-л, здається, натякає на те, що перша з них існувала протягом всіх етапів розвитку розглядуваної локальної групи, бо містила

пряжки всіх хронологічних типів (1, 2, 2о, 3о), і навіть є дещо ранішою, по відношенню до групи Пн-л, в якій представлені лише пряжки пізніх типів (2о, 3о). Обидва ж випадки стратиграфічного передування поховань Пн-л похованням Сх-л пов'язані з комплексами пізнього етапу, що чітко засвідчується відповідними типами знайдених у них пряжок (Бубнова Слобідка к. 9 Черкаської обл., Пелеховщина к. 1 Полтавської обл.).

Спроба корелювати типи пряжок і могильних споруд дала результати, в чомусь схожі з такими ж по Дністровсько-Прутській бабинській групі, щоправда також статистично не репрезентабельні (табл. 5.11). А саме, ранні типи пряжок трапляються виключно в похованнях, влаштованих у ґрунтових ямах. Поховання ж у колодах і підбоях супроводжувалися лише пізніми різновидами пряжок 2о і 3о. Одночасність побутування останніх двох типів могильних конструкцій засвідчується у колективному бабинському могильнику, влаштованому в Сугоклійській могилі, що у верхів'ях Інгульця [67, с. 70]. До речі, ця обставина, разом з іншими фактами, характеризує названий могильник як синкретичний, де поєдналися традиції степової Дніпро-Дністровської та лісостепової Дніпро-Бузької бабинських груп, що видається цілком логічним з огляду на прикордонне положення даної пам'ятки.

Також здійснено послідовну кореляцію ознаки “тип м'ясної їжі” з типами пряжок та обрядовими групами. Перша з них виявилася малоінформативною з причини недостатньої презентабельності вибірки, проте показала притаманність знакових вирізок грудинки, хребта й щелепи для поховань, що супроводжувалися пізніми типами пряжок з додатковим малим отвором 2о і 3о. Дещо виразнішу картину було отримано в результаті співвідношення м'ясної їжі з обрядовими групами (табл. 5.13). Вона підтвердила, що показовими для Дніпро-Бузького локального варіанту були обрядові групи з широтними орієнтаціями небіжчиків, причому базовою виступала група Сх-л. Групи з меридіональними орієнтаціями виступали як нетипові, оскільки жодного разу не супроводжувалися знаковими наборами м'яса.

Надалі ми спробували перевірити співвідношення типів поховальних споруд з обрядовими групами, проте виразної залежності в ньому не знайшли, окрім додаткового, але від цього не менш важливого, підтвердження ознак, що визначають наочний образ і діагностують поховальні комплекси Дніпро-Бузької локальної групи Бабине (табл. 5.14). Зокрема, за результатами аналізу цієї та двох передуючих кореляцій було виокремлено обрядову групу Пн-п, яка не відзначалась ніякими обрядово-інвентарними ознаками, що давали б підстави віднесення її до бабинської культури взагалі: могильними конструкціями у формі дерев'яних колод, рам чи підбоїв, знакових наборів м'ясної їжі, пряжок, характерної кераміки. У нас навіть з'явилося враження, що поховання виділеної обрядової групи можуть репрезентувати не бабинську, а якусь іншу культуру пізньобронзового віку лісостепової Правобережної України, тим більше, що цьому не завадить її пізня стратиграфічна позиція. До речі, до цієї групи формально належать обидва відомі у Правобережному Українському лісостепу поховання з бронзовими ножами, одне з яких містило ще й скроневі підвіски (Вільшанка 22/2, Петрове 2/6), що своєю незвичайною насиченістю металом та й іншими ознаками ніяк не вписуються до місцевих бабинських канонів [417, с. 45-46].

Узагальнити проведений аналіз можна схемою періодизації, етапність якої, як це було у випадках з іншими локальними варіантами Дніпро-Дністровської культури, є доволі умовною, оскільки визначається тенденціями на рівні обрядово-інвентарних характеристик (рис. 162). Можна стверджувати, що наскрізною та базовою обрядовою прикметою, що визначала поховальну традицію Дніпро-Бузької бабинської групи протягом всіх етапів її існування, було захоронення небіжчика в ямі на лівому боці з орієнтацією у східний сектор. Реальних даних для розподілу цього масиву поховань на періоди, окрім екстраполяції на них виявленої у сусідніх групах динаміки розвитку пряжок та одиничних стратиграфічних спостережень, ми не маємо. Разом з тим, у нас немає достатніх підстав для застосування у справі хронологічного

упорядкування такої логіки, відповідно до якої кожен тип пряжки відповідав окремому етапу розвитку культури.

Найскладніше стверджувати щось певне стосовно *раннього етапу* Дніпро-Бузької локальної групи, оскільки на можливість його існування натякає лише знахідка пряжки типу 1 у похованні Червона Слобода 1/4 на Черкащині (рис. 108, 10). Ця знахідка своєю одиничністю й приуроченістю до ординарного захоронення місцевої локальної групи взагалі є дещо несподіваною та незрозумілою. Типологічно пізніші пряжки типу 2 представлені в регіоні щонайменше трьома екземплярами, що дає підстави говорити про наявність тут відповідного хронологічного горизонту, хоча й навряд чи потужного, а відтак і тривалого. На жаль, з трьох згаданих знахідок пряжок 2 типу, лише одна має чіткий археологічний і навіть стратиграфічний контекст (Пальмира 2/3) [535, с. 103, рис. 10, 2-6], бо друга походить зі зруйнованого поховання (Веселинівка 1/1 Київської обл.) [1007], а обставини відкриття третьої нам є невідомими (Кременчук, Силікатний завод)³⁴. З цієї причини важко визначити, чи можна вважати обрядово-інвентарний комплекс пальмірського поховання взірцевим для першого хронологічного горизонту, або лише одним з його різновидів.

Другий етап, судячи з усього, позначився появою в ужитку пряжок з маленьким бічним отвором (2о) і доповненням основної обрядової групи (Сх-л) додатковими групами (Пн-л, Зх-л, Зх-п). Саме з цього періоду фіксується побутування, поряд з традиційними ямами, могильних споруд у формі дерев'яних трун-колод, а також одиничних підбоїв, запозичених у південних сусідів.

Заключний етап розвитку, що може розглядатися і як окремий третій період і як заключна фаза другого, характеризувався основними ознаками попереднього етапу, відрізняючись від нього ще більшою різноманітністю другорядних обрядових груп (додалися Сх-п, Пд-п, Пд-л) та переважанням овальних вигнутих у перетині пряжок типу 3о.

Підбиваючи підсумок хронологічній систематизації поховальних пам'яток локальних варіантів ДПБК, можна зробити декілька основних висновків. Перший з них полягає в тому, що всі три локальні групи демонструють слабо виражену трансформацію в часі поховального обряду й інвентарю, певну неусталеність характеристик поховальної практики. Другий висновок стосується спільних тенденцій еволюції поховальних традицій, які проявляються у слабкій наповненості пам'ятками і очевидній нетривалості ранніх хронологічних горизонтів; оформленні показових і діагностичних для культури в цілому і локальних варіантів зокрема характеристик (особливі типи поховальних споруд, м'ясна напутня їжа) на середньому/пізньому етапах розвитку; дивній і незрозумілій для нас різновекторності в орієнтації небіжчиків і зумовлених цим труднощах хронологічного упорядкування матеріалу; поступовому загальному переході на пізньому етапі до переважання східних орієнтацій та побутування різновидів пряжок з додатковим малим отвором (типи 2о і 3о). В якості третього висновку маємо констатувати факт притаманності для кожної локальної групи, поряд з загальними тенденціями, певних особливостей у хронологічній динаміці й фактичних проявах еволюції поховальної практики.

5.3. Внутрішня хронологія культурного кола Бабине

Маючи декілька схем періодизації регіональних бабинських груп, спробуємо зіставити їх поміж собою та підвести під загальний знаменник внутрішньої періодизації культурного кола Бабине. На перший погляд здавалося б, що легше це завдання може бути виконаним для локальних груп, що входять до складу ДПБК й відтак проявляють спільні тенденції розвитку. Порівняння ж їх порізно та вкупі з суттєво відмінною ДДБК, навпаки, завчасно може прогнозуватися як складніша процедура. Та в реальності справа виявилася не такою прямолінійною та однозначною.

Спроба виділити й конкретизувати спільні для всіх локальних варіантів показники, які могли б слугувати критеріями для їхнього хронологічного

співвіднесення, показала, що таких існує небагато, причому іноді вони мають індивідуальний характер при зіставленні конкретних регіональних груп. Єдиним спільним критерієм можуть виступати лише типи пряжок, хоча їх певна локальна специфіка утруднює хронологічну кореляцію. Поза тим, розв'язання поставленого завдання у такий спосіб наштовхується на складну проблему теоретичного порядку, сформулювати яку можна у формі двох запитань: чи типологічна еволюція пряжок в різних культурах відбувалася однолінійно та паралельно, а, відтак, чи можна вважати однакові типи пряжок в різних культурах синхронними? Зрозуміло, що ця проблема виходить далеко за рамки бабинського культурного кола і тому від її розв'язання залежать не лише питання його внутрішньої хронології, а й питання відносної хронології самого культурного феномена Бабине в системі бронзового віку Євразії. У вирішенні даної проблеми дослідники демонструють дещо різні підходи. Прибічниками одного з них загалом дається позитивна відповідь на поставлені вище запитання, що дає їм підстави для побудови схем відносної хронології щонайменше в масштабах великих регіонів Східної Європи та прилеглих теренів [77; 811, с. 163; 94; 211; 365; 461; 620 та ін.]. Відповідно до альтернативного підходу, регіональні схеми періодизації та типологічної еволюції пряжок не варто абсолютизувати й надавати їм євразійської універсальності [521, с. 88-89]³⁵. Наявність же морфологічно близьких виробів серед цілої низки культур як Центральної, так і Східної Європи, не може зводитися до прямих типологічних аналогій. “І доки немає достеменних свідчень, які дозволяють їх (пряжки – *Р.Л.*) об'єднати до одного типологічно-хронологічного ряду, це явище слід пояснювати конвергентністю” (переклад мій – *Р.Л.*) [623, с. 173-174]. Цілком слушні, проте безапеляційні зауваження. Власне кажучи, жоден з авторів, хто намагався створити узагальнюючу періодизацію з використанням в якості хронологічних індикаторів пряжок, не надавав їй надмірної абсолютизації та не будував її виключно на основі якоїсь однієї вузько регіональної схеми. При цьому дійсно (не будемо відкидати реальних фактів) особливе значення дослідниками надавалося типолого-

хронологічній схемі пряжок Дніпро-Донецького регіону через ту об'єктивну причину, що саме в місцевій бабинській групі представлені майже усі різновиди розглядуваних виробів і лише тут найнаочніше простежується та засвідчується стратиграфією їхній еволюційний ряд. Проте ця локальна схема практично ніколи беззастережно не екстраполювалася на пам'ятки сусідніх регіонів, якщо там не знаходилося певних, нехай і одиничних, підтверджень та відповідностей їй. З іншого боку, якщо абсолютизувати протилежні підходи й заперечувати існування загальних міжкультурних та міжрегіональних тенденцій розвитку тих чи інших категорій матеріальної культури, і пряжок зокрема, то ми вимушені будемо взагалі відмовитися від використання класичного методу визначення відносної хронології за аналогіями, що швидко заведе науку в глухий кут. До речі, самі дослідники, які висловлюють сумнів щодо спільності тенденцій розвитку пряжок у різних регіонах, на практиці активно використовують названу категорію в якості критерію для встановлення відносної хронології між культурами Східної–Центральної Європи [496, с. 35]. Загалом гадаємо, що у вирішенні подібних питань треба бути виваженим і не кидатись у крайнощі. Накопичені до сьогодні джерела і рівень знань з досліджуваної проблематики засвідчують, що так звана “мода на пряжки”, яка розповсюдилася в середовищі багатьох європейських культур доби бронзи, характеризувалася, крім усього іншого, певними загальними тенденціями в технології виготовлення, морфології, еволюції та способі використання названих виробів. Проте ці загальні норми не були жорсткими й непорушними стандартами, яких за тієї доби просто не могло існувати, підтвердженням чому виступають прояви окремих регіональних (культурних) особливостей у розвитку пряжок. Можна стверджувати, що рівень розбіжності між пряжками різних культурних груп нерідко залежав від ступеню їхньої “спорідненості” та/або теренової близькості/віддаленості. На жаль, з'ясувати чисельні нюанси регіональних відмінностей вдається не завжди, тому чимало аспектів хронологічного порядку залишаються нез'ясованими [623, с. 173-174].

Існують також невирішені питання й стосовно типолого-хронологічної еволюції пряжок в культурному середовищі Бабине.

Тим не менш, виявлені й підтверджені за регіонами загальні тенденції розвитку даної категорії виробів дають підстави для використання їх у якості критерію при хронологічному зіставленні локальних груп бабинського культурного кола. Для зручності проведення аналізу звернемося до гістограми, що показує співвідношення типів пряжок у локальних групах Бабине (див. рис. 133). Якщо виходити із запропонованого нами типолого-хронологічного ряду еволюції кільцевих пряжок (1→1а→2→2о→3о), то стає очевидним, що ДДБК виступає найдавнішою серед інших локальних груп Бабине, оскільки майже виключно в ній зосереджені архаїчні кільця-пряжки типу 1 та переважна більшість ранніх кілець-пряжок типу 1а, тоді як пізні типи 2о і 3о представлені тут украй мало. До речі, нагадаємо, що лише ця бабинська культура у своєму матеріальному комплексі мала такий ранній хронологічний атрибут, як паскові пряжки з планкою і гачком. За типами пряжок ДПБК в цілому і за локальними варіантами зокрема, видається пізнішою, оскільки в ній не трапляються ранні кільця типу 1 (за єдиним винятком у Дніпро-Бузькій групі), малою долею представлено дещо пізніший тип 1а та, водночас, значно переважають різновиди пряжок пізніх і найпізніших типів 2, 2о, 3, 3о. Якщо сприймати розглядувану діаграму (рис. 133) за своєрідну схему відносної хронології, нехай дещо формалізовану і спрощену, то на її підставі можна зробити висновок про те, що основний період існування локальних груп ДПБК співпадав з середнім і особливо пізнім етапом ДДБК. Притому кількісне співвідношення ранніх і пізніх пам'яток по кожній з них натякає та те що пік розвитку локальних груп ДПБК припадав на етапи занепаду й кінця ДДБК (періоди ІІБ-ІІІ).

При зіставленні між собою локальних груп ДПБК, кидається в очі особлива позиція серед них Дністровсько-Прутської. Присутність серед її пам'яток комплексів з пряжками типу 1а, а також значна питома вага комплексів з пряжками типу 2, за пониженого показника пряжок типу 3о,

можуть бути розцінені в якості свідчень порівняно ранньої хронологічної позиції на тлі сусідніх локальних груп. У всякому разі пряжки дозволяють синхронізувати початок становлення Дністровсько-Прутського локального варіанту з пізньою фазою раннього етапу ДДБК (період ІБ), можливо навіть його кінцем, що в загальних рисах відповідає оцінці, даній Є.М. Саввою [623, с. 147, 157, табл. 6].

Вочевидь, будь-яка схема, побудована на підставі порівняльно-типологічного аналізу, виглядала б значно переконливішою і лише тоді перетворилася у періодизацію, коли б вона підкріплялася відповідними стратиграфічними даними [521, с. 4]. У нашому разі за такі могли б правити випадки стратиграфічного співвідношення між поховальними комплексами різних локальних груп Бабине. Зрозуміло також, що вірогідність подібних спостережень для культурних груп, ареали яких не співпадають, а іноді й не стикаються, є вкрай низькою чи навіть дорівнює нулю. Стосовно ситуації, що аналізується, можна було б очікувати на вияв подібних стратиграфічних співвідношень між пам'ятками ДДБК, з одного боку, і сусідніх локальних груп ДПБК – Дніпро-Дністровської та Дніпро-Бузької, з другого. І вони є.

Отже, маємо щонайменше 13 стратиграфічних колонок, які засвідчують хронологічне співвідношення між похованнями ДДБК і ДПБК й походять з курганів Луганської (1 випадок), Запорізької (5), Дніпропетровської (3), Херсонської (3), Кримської (1) областей. Такий географічний розподіл видається не випадковим: основна маса стратиграфічних спостережень припадає на регіон Нижньої Наддніпрянщини, яка виступає зоною накладання ареалів двох розглядуваних бабинських груп. Більшість колонок (11) є простими двоступеневими, дві – триступеневі. Усі вони однозначно і переконливо засвідчують хронологічний пріоритет поховань ДДБК над комплексами Дніпро-Дністровської групи (рис. 157; 158). При цьому особливе значення має та обставина, що в розглядуваних випадках дніпро-донські поховання представлені не лише захороненнями I-го, а також і II-го етапів, тоді як дніпро-дністровські комплекси, у свою чергу, ілюструють як пізній (з

пряжками типу 3о), так і передуючий йому (з пряжками типу 2о) етапи. По своїй хронологічній суті ці стратиграфічні колонки повторюють хронологічні співвідношення, що були неодноразово зафіксовані для пам'яток ДДБК. Іншими словами, вони додатково засвідчують загальну синхронність Дніпро-Дністровської локальної групи пізньому (і, можливо, середньому) етапам ДДБК.

Співвідношення між ДДБК та Дніпро-Бузьким варіантом ДПБК вдалося проілюструвати лише одним стратиграфічним випадком: Вергуни к. 3 Черкаської обл.. Вертикальна стратиграфія засвідчила найдавніший вік захоронення 2, що характеризується ознаками ДДБК I етапу, і, відповідно, пізню позицію двох послідовних (а не одночасних ярусних, як подає автор розкопок) поховань 1 та 1а, що ілюструють дніпро-бузьку лінію розвитку.

Отже, дані курганної стратиграфії повністю підтверджують прогнозоване за результатами порівняльно-типологічного аналізу хронологічне співвідношення між регіональними групами культурного кола Бабине, яке ми намагаємося узагальнити у вигляді схеми-таблиці (табл. 5.15).

РОЗДІЛ 6

**КУЛЬТУРНЕ КОЛО БАБИНЕ В СИСТЕМІ ВІДНОСНОЇ ТА
АБСОЛЮТНОЇ ХРОНОЛОГІЇ БРОНЗОВОГО ВІКУ**

У першому розділі висвітлено основні віхи досліджень з проблем хронології пам'яток типу Бабине III, визначено досягнуті результати й окреслено коло дискусійних питань, що дозволяє нам одразу підступити до предмету обговорення, звертаючись до історіографії в процесі викладення матеріалу, якщо така потреба є.

Потужний фонд поселенських і курганних матеріалів, зокрема численні випадки стратиграфії, надійно засвідчили, з одного боку, хронологічне слідування бабинської культури за культурами катакомбної області, а з другого – передування бабинських старожитностей пам'яткам зрубної (у Дніпро-Донському межиріччі) та сабатинівської (у Дніпро-Прутському межиріччі) культур [20, с. 417, 455, 471, 498; 21, с. 159, 175, 180-181, 189; 338, с. 35, 48-49, 77, 115]. Вочевидь, що така узагальнена картина донедавна повністю задовольняла археологів і тому, за окремими винятками, ніхто не намагався уточнювати чи у всьому бабинському ареалі має місце описана ситуація, які саме катакомбні культури і на якому етапі свого розвитку безпосередньо змінюються бабинською, які культури зрубної спільноти наслідують бабинську тощо. Ці питання видаються дуже важливими, адже відповіді на них значною мірою обумовлюють розуміння процесів культуротворення і сутності самого археологічного феномену Бабине. Отже, спробуємо розглянути ці аспекти з урахуванням доступної джерельної бази, досягнутого рівня досліджень культур середньої-пізньої бронзи Східної Європи і отриманих у попередніх розділах дисертації результатів.

6.1. Передуючий хронологічний горизонт

Широкий ареал ДДБК зумовив можливість визначення її хронологічного співвідношення з цілою низкою культурних груп катакомбної області. В цілому з курганів можна вилучити близько півсотні стратиграфічних колонок, переважно багатоступеневих, які надають інформацію з цього приводу. Найбільший інтерес для нас мають ті випадки, які фіксують співвідношення комплексів ДДБК, причому найбільш ранніх, з пізньокатакомбними. Далеко не вичерпавши всі можливості, нам вдалося виділити такі стратиграфічні ситуації, які засвідчують хронологічне слідування ДДБК за наступними катакомбними групами: східноманицькою, бахмутського типу (або бахмутсько-маницькою), пізньою донецькою, пізньою середньодонською (харківсько-воронезькою), пізньою волго-донською, пізньою дніпро-азовською (інгульською). Особливо наголосимо на тому, що серед численних стратиграфічних даних не знайшлося жодного достеменного випадку, який би засвідчував передування або навіть синхронність пам'яток ДДБК будь-якій з перелічених пізньокатакомбних груп. Ці достеменні факти потребують внесення коректив до деяких існуючих хронологічних схем, де рання бабинська культура частково чи цілком синхронізується з такими катакомбними групами, як пізньодонецька, пізньоманицька, пізня середньодонська, пізня або фінальна волго-донська, “з ялинковою орнаментациєю кераміки” [218, с. 400; 256, с. 135, 211, рис. 128; 579, с. 14; 678, с. 91, рис. 1; 681, рис. 48].

Окремо зупинимось на позиції, яку останніми роками наполегливо відстоює С.І. Береснєв. На думку дослідника, в регіоні Лівобережного Українського лісостепу бабинській культурі безпосередньо передують пам'ятки донецької та раннього етапу дніпро-азовської КК, в той час як з пізньокатакомбними пам'ятками бабинська культура буцімто синхронна. Аргументами цього для автора виступають: 1) той факт, що “в межах досліджуваного регіону не задокументовано жодного випадку стратиграфічної сполучуваності пізньокатакомбних захоронень осколо-донецького типу і

багатоваликових комплексів” [55, с. 69]; 2) “теренове розмежування обох масивів населення“; 3) типологічні паралелі у складі поховального приданого обох культурних груп [55, с. 70]. Нам вже доводилося предметно розбирати усі наведені позиції [395, с. 149-151]. Стисло наведемо отримані результати. По-перше, у регіоні дослідження, попри твердження С.І. Береснева, все-таки відомі випадки стратиграфічного співвідношення між пізньокатакомбними й бабинськими комплексами, що не дозволяють ставити названі групи пам’яток на одну хронологічну площину. Для прикладу, пошлемося на курган IV поблизу с. Вербовка Балаклійського р-ну Харківської обл., в якому поховання 1 раннього етапу ДДБК було впущене у досипку, зведену над групою катакомб осколо-донецького типу (харківсько-веронезьких) [264, с. 116-128]. А рідкісність таких випадків пояснюється слабкою дослідженістю курганів і загальною обмеженістю джерельної бази по Харківщині й Полтавщині. По-друге, детальний аналіз наведених С.І. Бересневим картографічних матеріалів не підтверджує авторських висновків, а, навпаки, засвідчує чи не повний збіг пізньокатакомбного й бабинського ареалів. По-третє, відомі паралелі на рівні поховального інвентарю, за умов доведеної стратиграфічної різночасності, можуть розцінюватися лише як свідчення генетичної спадкоємності між пізньокатакомбними й бабинськими старожитностями.

Для всіх локальних варіантів ДПБК встановлено її слідування за інгульською КК. Воно засвідчене десятками стратиграфічних випадків, особливо частих у степовій зоні Дніпро-Дністровського межиріччя – основному ареалі інгульських катакомбних пам’яток. Така масова сталість натякає на те, що класичні інгульські катакомби безпосередньо передують місцевій бабинській культурі. Тому й аналіз подібних спостережень привів В.В. Отроценка до висновку, що вони “нібито свідчать, що не було хіатусу між катакомбами інгульської культури та найдавнішими підбоями КБК” [521, с. 93]. Якби така ситуація мала місце в реальності, вона б ішла всупереч іншим даним, у першу чергу стратиграфічно засвідченій пізній хронологічній позиції горизонту підбійних поховань Дніпро-Дністровської групи по відношенню до

ранніх пам'яток ДДБК, для яких теж надійно фіксується безпосереднє слідування за інгульськими катакомбними. У вирішенні питання, де закралася помилка, вирішальне значення мають декілька стратиграфічних колонок, які демонструють хронологічний розрив між інгульськими катакомбами та класичними бабинськими підбоями, причому розрив цей заповнений похованнями ДДБК: Велика Білозерка к. 21, Любимівка–Р-I/V к. 1, Ремонтирська Могила. Іншими словами, хіатус між інгульською КК та ДПБК все-таки існує. Виникає запитання: чим заповнений цей хіатус у тих районах, які не входили до ареалу ДДБК, або де її пам'ятки є одиничними (степове Інгулецько-Буго-Дністровське межиріччя)? Теоретично можна було б припустити, що в цих районах інгульська культура продовжує існувати довше, ніж у Дніпро-Азовському регіоні. Але цьому немає ніяких підтверджень на рівні діагностичного з точки зору хронології інвентарю поховань. Цьому також перешкоджають, хоча й одиничні, але показові стратиграфічні дані саме з районів Поінгулля та Побужжя (Іванівна к. 3, Шарованська могила), які засвідчують, що інгульська культура в класичному своєму варіанті припинила своє існування до моменту проникнення сюди мігрантів-носіїв традицій ранньої ДДБК, а відтак і до оформлення місцевого Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК з обрядом поховання у підбійних могилах.

У намаганні розв'язати цю проблему ми здійснили додаткову ревізію доступного фонду джерел з курганів Нижньої Наддніпряниці й Правобережної України на предмет можливого вияву горизонту найпізніших катакомбних пам'яток, які слідують за класичними інгульськими і передують дніпро-прутським бабинським. При цьому ми спиралися на доробок попередників, яким свого часу вдалося виділити в окремих регіонах Причорномор'я серії комплексів перехідного катакомбно-бабинського типу [488, с. 112-113; 521, с. 27-32; 584; 716, с. 126]. Проведена нами робота мала позитивний результат: у степовій зоні Наддніпряниці, меншою мірою в Інгуло-Буго-Дністровському регіоні та Криму, тобто в основному ареалі інгульської культури, виявлено нечисленний пласт очікуваних поховань (не

менше 30). Їх характеризує хронологічне слідування за класичними інгульськими й передування класичним бабинським, часткове успадкування від перших елементів обряду й інвентарю (катакомби з округлими шахтами, керамічна традиція, прості виробничі набори), інновації у формах катакомбно-підбійних споруд (поява овальних і прямокутних шахт), рішучий перехід від випростаного до зібганого на боці укладення небіжчиків, валикові і навіть багатоваликові елементи в декорванні посуду, неусталеність обрядово-інвентарного комплексу (рис. 163; 164). Фактори неусталеності й неоформленості ритуальних канонів, разом з нечисленністю самої групи, утруднюють як її формальну характеристику, так і загальну оцінку, зокрема з позицій культурної гомогенності та хронологічної цілісності. Наприклад, на припустимість внутрішньої хронологічної градації натякає та обставина, що серед пам'яток розглядуваної перехідної групи виділяються, з одного боку такі, які за комплексом ознак можуть бути розцінені ще як деградуючі інгульські з ознаками майбутньої бабинської культури (рис. 163, 4-5; 167, 5-6, 10-11, 18-19), а з іншого – майже сформовані бабинські, без виразного інгульського забарвлення.

Таким чином, можна вважати встановленим, що пам'яткам ДПБК, в усякому разі в її степовому надчорноморському варіанті, безпосередньо передує горизонт перехідних пам'яток, які демонструють деградацію і трансформацію інгульської КК у Дніпро-Дністровський локальний варіант ДПБК.

Для Дніпро-Бузької групи ДПБК, крім співвідношення з інгульською КК, зафіксовано її слідування за середньодніпровською культурою пізнього етапу, репрезентованою горизонтом поховань з випростаними на спині кістяками [116]. Така ситуація видається цілком логічною з огляду на все очевиднішу синхронність інгульської та середньодніпровської культур [97, с. 46; 107, с. 417; 116, с. 34]. Враховуючи неабияку рідкісність подібних випадків, наведемо їх перелік: Вільшана к. 1 – найкраще документована ситуація [270, с. 64-65]; Зеленьки к. 220 [220, с. 18-19]; Росава к. 8 [840, р. 179-

187]. Поза тим, можна навести приклади стратиграфічного перекривання бабинськими похованнями захоронень середньодніпровської культури з зібганим на боці скелетом: Василівка к. 7 [692, с. 13-20]³⁶, Кулішівка к. 426 [220, с. 143-145; 521, с. 104-106].

Неоднозначно вирішується питання стосовно характеру передбабинського культурного горизонту в Дністровсько-Прутському межиріччі. Деякі науковці, і їх на диво мало, вважають, що в цьому регіоні, як у Північному Причорномор'ї взагалі, бабинські старожитності змінюють катакомбні, які представлені переважно інгульською КК [623, с. 144; 689, с. 375]. Інші дослідники, а їх більшість, з різною долею категоричності відстоюють точку зору, згідно якої передуючий бабинській культурі хронологічний пласт складався не лише з катакомбних, а й з пізніх чи пережиточних ямних (буджацьких) пам'яток [193, с. 140-143; 689, с. 385; 709; 713, с. 11, 14; 769, с. 15-16, 157; 773, с. 21, 28; 815, с. 124]. Дехто з авторів навіть демонструє схильність оцінювати добабабинське культурне середовище у розглядуваному регіоні як суто “ямне” або переважно “ямне” [45, с. 12-14]. Причому аргументація доживання ямної культури до бабинського часу практично ніколи не носить власне хронологічного змісту, а складається здебільшого з комплексу умовиводів щодо нечисленності катакомбних пам'яток у Північно-Західному Причорномор'ї, аж до відсутності в окремих мікрорайонах, ймовірного співіснування місцевого ямного з прийшлим пізньокатакомбним населенням, надзвичайної обрядової близькості ямних та бабинських поховань тощо. Якими б логічними і привабливими такі пояснення не видавалися, проте вони не є свідченнями того, що бабинська культура в означеному регіоні безпосередньо стикується або виростає з ямної. І прикро, що ці безперечні обставини усвідомлюються лише деякими дослідниками [521, с. 32-33]. Відтак, ми все-таки схильні оцінювати добабабинський культурний пласт у Дністровсько-Прутському регіоні як катакомбний, причому як переважно інгульський катакомбний.

6.2. Синхронний хронологічний горизонт (культурне оточення)

Після з'ясування характеру передуючого бабинським культурам горизонту, логічно встановити коло синхронних їм археологічних утворень, в першу чергу тих, які склали безпосереднє культурне оточення, а потім віддалену периферію. Характер поставленого завдання обумовлює застосування відповідних методик. Традиційними способами встановлення синхронності пам'яток і культур виступають знову-таки стратиграфічні спостереження і порівняльно-типологічні зіставлення. Якщо порівняльна типологія передбачає звичне застосування (головним чином на рівні матеріального комплексу), то використання стратиграфічного методу в даному випадку має певні особливості. Вони обумовлені тим, що хронологічному зіставленню підлягають культури, які займають різні ареали. А це означає, що визначення безпосереднього стратиграфічного співвідношення є можливим майже виключно для сусідніх культур, причому свідчення такого роду можуть бути виявлені в контактних зонах. В такій ситуації синхронність двох культурних груп буде засвідчувати тільки їх черезсмужна стратиграфія. Для культур, що займали різні території і практично не контактували, свідченням синхронності теоретично може виступати однакова їхня стратиграфічна позиція поміж одними й тими ж передуючою та наступною культурами. Така ситуація може мати місце і стосовно контактуючих культур, навіть вірогідніше. У тих випадках, коли стратиграфічні спостереження неможливі або відсутні, завдання синхронізації традиційно намагаються вирішити за допомогою порівняльної типології.

Останнім часом до розв'язання окреслених проблем долучаються методи абсолютного датування. Стосовно європейських пам'яток доби бронзи таким виступає переважно датування за ^{14}C [599; 728; 761; 817; 818]. Не занурюючись у дискусію, що жваво ведеться з цілого ряду аспектів як самої методики, так і інтерпретації отриманих за її допомогою результатів, нагадаємо одне принципове зауваження, на якому збігаються позиції більшості

фахівців: достеменно визначення відносної хронології культур на підставі абсолютних радіовуглецевих дат можливе лише тоді, коли до порівняння з обох боків залучені репрезентативні серії [216, с. 162; 761, с. 30].

Отже, спробуємо окреслити периферію культурної області Бабине зі сходу на захід північним півколом, оскільки її природними південними кордонами виступають Чорне й Азовське моря. При цьому намагатимемося, де це можливо й доречно, здійснювати це поетапно, з урахуванням тих культурно-історичних змін, що простежуються впродовж існування бабинських культур в сусідніх регіонах.

Ще зовсім недавно характер культурного оточення ДДБК на сході був майже невідомим і незрозумілим. Наприклад, в області степового Передкавказзя, виділявся порівняно невеликий район Нижнього Надкубання, де, на думку деяких дослідників, були розповсюджені бабинські пам'ятки (КБК), що сприймалися в якості південно-східного ареалу культури [684, с. 174; 790, с. 70-74; 795, с. 49-50]. Оскільки ці пам'ятки були представлені винятково пізніми комплексами, то передуючі їм батуринські катакомбні логічно було синхронізувати з ранньобабинськими. Приблизно до такої думки схилялися О.М. Гей [153, с. 14; 155, рис. 58], а також В.А. Трифонов [724, с. 111], хоча останній доволі виразно висловлювався і стосовно синхронізації пізніх батуринських пам'яток з пізньобабинськими [725, с. 166]. Існування фінальнокатакомбного оточення ранньої бабинської культури колись допускав і автор цих рядків [387, с. 69].

Дещо відмінні по суті, але близькі загальною тенденцією, процеси відбувалися у дослідженні пам'яток Калмикії та Ставропілля. В процесі масового накопичення джерел завдяки новобудовним розкопкам і первинному їх осмисленню увагу археологів привернула серія поховань фіналу середньобронзового віку, які, з одного боку, стратиграфічно перекривали класичні комплекси розвиненої передкавказької КК з декорованими курушками й ріпчастими горщиками, а з другого – передували захороненням пізньобронзового віку, супроводжуючись при цьому нечисленним приданим,

серед якого найбільш симптоматичними виступали фаянсові намистини, в тому числі з виступами, і більш рідкісні кістяні конусоподібні вироби [191; 200, с. 162-163]. Виділена серія мала дещо спільні риси з похованнями VI групи горизонту Д₂ культурно-хронологічної схеми В.О. Сафронова [659, с. 103-111] та пізньою групою північнокавказької культури, за А.Л. Нечитайло [487, с. 96-103, 105]. Ці обставини дозволяли оцінювати розглядувані поховання Ставропілля, а можливо й аналогічні їм у Передкавказзі, як “самостійне культурне утворення з неясними допоки витокami” [191, с. 263].

Мабуть першим прозорим натяком на те, що у Степовому Передкавказзі існує культурна група або навіть горизонт, синхронний бабинській культурі Північного Причорномор'я, включаючи її найдавніші пам'ятки, було відкриття поховального комплексу із “зооморфною” пряжкою в могильнику Чограй VIII (к.34 п.1) на прикордонні Ставропілля й Калмикії, прив'язка якого до хронологічної шкали Бабине в публікації була дана невірно [12, с. 234]. Адекватну хронологічну оцінку названої та серії інших знахідок різнотипних пряжок Передкавказзя дав С.Н. Братченко, який вперше висловив думку щодо існування у Східному Приманиччі “культурного явища, паралельного з культурою Бабине і кам'янсько-левенцівською групою, проте, яке зберегло зв'язок з місцевим підґрунтям (як, втім, і інші локальні групи)” [94, с. 17]. Важливе значення мав висновок дослідника щодо одночасності пам'яток східноманицької посткатакомбної групи бабинським усіх етапів, починаючи від самого раннього, позначеного гачково-планковими (дископодібно-планковими за автором) та кільцевими пряжками. А це означало, що ця частина Передкавказзя повинна ставитися “в один ряд з другими регіонами у сенсі синхронізації процесу культурогенези і зміни культур” [94, с. 18]. З урахуванням цієї позиції відтепер став оцінювати характер культурного оточення бабинської культури на її південно-східній периферії і автор цих рядків [389, с. 168, табл. 1].

Якісним зрушенням і справжнім проривом у дослідженні обговорюваної проблеми стало виділення на початку поточного сторіччя Р.О. Мимоходом

низки посткатакомбних утворень, що оточували ДДБК зі сходу – групи пам'яток фіналу середньої бронзи Прикубання, лолінської культури Північно-Західного Прикаспію, криволуцького типу пам'яток Волго-Донського межиріччя [471; 472; 474; 476]. З названих найкраще дослідженою на сьогодні сам автор відкриттів вважає *лолінську культуру*, показником чого є визначення її таксономічного статусу. В нашому розпорядженні є достатній комплекс підстав для хронологічного зіставлення лолінської культури з бабинською, причому саме з ДДБК. По-перше, пам'ятки обох культур займають аналогічну стратиграфічну позицію в курганах: між катакомбними та покровськими зрубними. Горизонт, що безпосередньо передує раннім лолінським комплексам, представлено захороненнями пізнього етапу східноманицької культури, який входить до складу пізнього загальнокатакомбного горизонту [155, рис. 58; 256, рис. 128]. По-друге, в матеріальному комплексі обох культур є ціла серія спільних хронологічних маркерів (рис. 165). Для раннього етапу такими виступають: кістяні пряжки гачкові-планкового (для Бабине) і кільцево-планкового (для Лоли) типів; фаянсові та сердоликові намистини – дворіжкові й триріжкові, пелюсткові; бронзові спіральні пронизки та бляшані рурки; кістяні конусоподібні вироби. Для середнього й пізнього етапів діагностичні вироби назвати важко. Але про співіснування і навіть контакти між двома згадуваними культурами в цей відрізок часу свідчать деякі взаємно запозичені елементи поховального обряду й інвентарю: поховальні конструкції у формі дерев'яних рам – у Лолі (рис. 166), підбої-катакомби, кістяні конуси та лопатка вівці (м'ясна їжа) – у Бабиному (рис. 22; 55) [411; 473, с. 72; 476, с. 145]. Таким чином, існує достатньо підстав для того, щоб вважати ДДБК і лолінську культуру синхронними.

У порівнянні з Лолою *кубанську групу фіналу середньої бронзи* анонсовано пізніше і практично зроблено лише перші кроки у справі введення цієї нової одиниці до археологічної номенклатури культур бронзового віку. Тим не менш, можна доволі впевнено констатувати, що ця група за своїми культурними ознаками стоїть ближче до сусідньої лолінської культури, ніж до

більш віддаленої бабинської. Знаходяться деякі досить надійні маркери у матеріальному комплексі для хронологічного зіставлення кубанських пам'яток з бабинськими, проте значно більше таких підстав є для опосередкованої синхронізації через лолінську культуру. З ранніми бабинськими (I етапу) кубанську групу синхронізують деякі типи прикрас, зокрема довгі бородавчасті пронизки з фаянсу та бронзові спіралеподібні пронизки, а з пізніми (III етапу) – кістяні жолобчасті пряжки з овальним щитком і різновеликими отворами типу 3о (рис. 167).

Відзначимо також, що проведена Р.О. Мимоходом чергова ревізія курганних матеріалів Надкубання підтвердила зроблені свого часу висновки Е.С. Шарафутдінової щодо наявності в цьому регіоні незначної кількості комплексів бабинської культури, які за своїми обрядово-інвентарними ознаками чітко діагностуються як належні до пізнього етапу культури і, швидше за все, засвідчують короткочасне перебування нечисленних груп бабинської людності в іншому культурному середовищі [474, с. 251-252].

Характеризуючи південну й південно-східну периферію культурної області Бабине, не можна обійти увагою пам'ятки *кам'янсько-левенцівської групи*, або за іншим підходом окремих *кам'янської культури* Криму й *Левенцівської-Каратаєвської фортець* у гирлі Дону [89; 102; 247; 249; 251]. В літературі ствердилася точка зору, згідно якої названі культурні групи загалом існували паралельно з бабинською культурою. Окрім даних стратиграфії (слідкування за пізньоктакомбними і передування зрубним комплексам), у хронологічних зіставленнях, як правило, фігурують дископодібні псалії та пряжки, а в якості фонового матеріалу – кераміка з валиковим декором, бронзові тесло костромського типу й вістря стріл, вузьковиїмчасті кременеві вістря стріл, сокири-молотки бородінського типу тощо [89, с. 462; 102, с. 222-224]. У загальних рисах можна погодитись з такою оцінкою, хоча фактичних підстав для синхронізації кам'янсько-левенцівських пам'яток з раннім етапом Бабине ми поки що не бачимо. Навпаки, існуючі прив'язки, зокрема псалії та пряжки типу 3о, засвідчують пізню позицію комплексів, з яких вони походять,

на хронологічній шкалі Бабине [407, с. 258-263; 410, с. 44, 48]. Водночас у хронологічному зіставленні бабинських і кам'янських старожитностей залишається й багато незрозумілого, зокрема у зв'язку з більш широким хронологічним діапазоном (зокрема й катакомбним часом), що відводиться для останньої [243; 246; 248; 251; 253]. Вочевидь, до хронології кожної пам'ятки варто підходити індивідуально. Сказане стосується, зокрема, й часу існування відомих Левенцівської та Каратаєвської фортець, визначення якого подане С.Н. Братченком узагальнено, в контексті хронології культурної групи загалом. Скоріш за все, автор розкопок не був знайомий повною мірою з матеріалами розкопок Каратаєвській фортеці, здобутими Л.С. Ілюковим 1984 р. А з них походить дуже важлива у хронологічному сенсі знахідка – кістяна кільцевидна пряжка з бортиком – 2 типу (рис. 168, б), яка дозволяє синхронізувати пам'ятку, а водночас і весь комплекс із двох фортець, з другим етапом ДДБК (період ПА). З цим повністю узгоджується той факт, що одне з поховань (п. б) левенцівської чи бабинської культурної належності, влаштоване на руїнах Левенцівської фортеці, супроводжувалося пряжкою пізнішого типу – кільцево-вузькопланковою (рис. 168, 1-2) [102, с. 79, 93, 222, рис. 24, 1-2]. Наші побудови перегукуються з висновком О.Є. Кислого щодо значно вужчого хронологічного діапазону Левенцівки-Каратаєве, порівняно з кам'янськими [246, с. 12], а тепер можна додати й бабинськими пам'ятками.

Перш ніж просуватися у нашій хронологічній розвідці далі на північ, звернемо увагу на ще один важливий і надійний вектор зіставлень для посткатакомбних археологічних утворень Степу, у першу чергу ДДБК і лолінської культури – кавказький. У цьому сенсі особливе значення мають пам'ятки *гінчинської культури* гірського Дагестану й Чечні, з матеріальним комплексом якої, певною мірою, перегукуються названі степові культури. Рання ДДБК зіставляється з пізнім етапом гінчинської культури за наступними аналогіями: бронзові окуляроподібні підвіски; намиста з бронзових спіральних пронизок, бляшаних рурок, фаянсового бісеру, сегментованих пронизок, бусин з виступами (дво- і триріжкові) та

пелюсткових, просвердлених іклів тварин та зубів оленя; широкопланкові пряжки (гачкові – в Бабіне, кільцеві – в Гінчі); крем'яні вузьковийчасті вістря стріл; точильні бруски з пристосуваннями для прив'язування на кінцях (проточинами – в Бабіне, отворами – в Гінчі) [23, с. 71, рис. 3, 19; 133, с. 9, 18-21, рис. 3, 5; 134; 142, с. 88-90, рис. 4; 143; 144, с. 104-105, 118, 122-125, рис. 106, 1-20; 117, 29-30; 119, 1-24, 53; 121, 16-21, 23; 125, 23-24, 35-36; 449, с. 125-126, 130, рис. 5, 7-9; 11, 6; 23, 2-3; 25, 3; 450, с. 312-328]. Близький список аналогій (в чомусь розширений, а в чомусь звужений) демонструють гінчинська й лолінська культури. Для синхронізації гінчинської культури з пізньою фазою розвитку бабинської, даних небагато. Такими можна розцінювати щойно згадувану знахідку кільцево-вузькопланкової пряжки з поховання 6 у рові Левенцівської фортеці, схожу з північнокавказькими виробами (рис. 168, 2, 12-14) [94, с. 11-13, рис. 2, 1-6; 144, с. 124, рис. 124, 59; 125, 68-70]; а також керамічну амфорку (рис. 168, 4), що викликає стійкі асоціації з гінчинським посудом, особливо в частині орнаменту [144, рис. 67, 41-58; 71, 26-29, 33-34], знайдену знов-таки у пізньобабинському похованні 5 Левенцівського I ґрунтового могильника [108, с. 162, 170-171, рис. 5]. До речі, звернемо увагу на один приклад можливого прямого кавказького керамічного імпорту, доволі несподіваний з огляду на віддаленість його знахідки від прогнозованого місця виготовлення. Мова йде про відкриту у ранньобабинському чоловічому похованні на Криворіжжі (Ремонтирська могила п. 7) крупну посудину на кшталт корчі з кулеподібно-біконічним тулубом, забезпеченим парою ручок, і відокремленою через уступ високою лійчастою шийкою з вузьким горлом; поверхня посудини має чорно-коричневе лискування, а придонна частина вкрита шаром обмазки з рідкої глини, що має грубі навкісні розчоси (рис. 31, б) [468, с. 41, 42; 1048, с. 19-22, рис. 61-69]. Повної аналогії цій посудині в керамічному комплексі гінчинської культури знайти не вдалося та й сподіватись на це, за умов відсутності за доби бронзи жорстких стандартів виробництва, було б не виправданим. Але гінчинська керамічна традиція характеризувалась всіма тими показовими й

діагностичними рисами, що втілені у розглядуваній корчі з бабинського поховання, і тому найближчі відповідники їй знаходяться саме на Північно-Східному Кавказі [144, с. 75-79, рис. 91, 92]. По особливому дбайливе ставлення до цієї безсумнівно цінної посудини засвідчується фактом її використання після пошкодження й ремонту: відбитий фрагмент вінця був притулений до попереднього місця і зафіксований мотузкою, багаторазово щільно обмотаною навколо шийки. Окрім наведених прикладів, варто звернути увагу й на деякі спільні риси у способах декорування бабинського й гінчинського посуду, що відбивають загальні тенденції епохи, зокрема у техніці рельєфних наліпів – одинарних або подвоєних шишечок, валикових фігур чи знаків. Усі наведені дані дозволяють стверджувати загальну синхронність ДДБК й Гінчі та припускати існування контактів між їхніми носіями. Верхній рубіж існування обох культур також має приблизно збігатися, оскільки вони змінюються, відповідно, покровською зрубною та каякентсько-хорочоєвською культурами, які, у свою чергу, демонструють одночасність своїх ранніх фаз розвитку (однакові типи дротяних браслетів, жолобчастих скроневих кілець, сурм'яних підвісок і бісеру тощо) [369; 427].

Запропонована нами схема хронологічного співвідношення бабинської та гінчинської культур [389, с. 168, табл. 1] знайшла своє продовження і розвиток у праці М.В. Рисіна, щоправда без посилань на першоджерело поданої ідеї³⁷. У періодизації металообробки середнього бронзового віку Кавказу дослідник виділив чотири етапи – початковий успенський, фінальний успенський, привільненський та костромський. Якщо привільненський етап в цій схемі відповідає розвиненому періоду степових катакомбних культур – донецької, середньодонської, передкавказької, з ялинковою орнаментациєю кераміки (у цьому переліку автор помилково об'єднує пам'ятки розвиненого й пізнього етапів), то костромський етап співвідноситься з пізньокатакомбним та бабинським (переважно раннім) горизонтом [614, с. 202-213, рис. 10]. У світлі зіставлень культурного кола Бабине з Кавказом відзначимо також деякі паралелі між ранньою ДДБК й південно-кавказьким регіоном, зокрема

могильниками бедено-тріалетської спільноти “квітучої пори” Тріалеті, Цицамурі, Цинцкарой (пастові бородавчасті пронизки й ріжкове намисто, обсидіанові вузьковийчасті вістря стріл). Черговий раз звернемо увагу також на Ханларський могильник, звідки походить кільцево-вузькопланкова пряжка, що дозволяє намітити лінію синхронізації не лише з пізніми бабинськими пам’ятками, а й відповідними горизонтами гінчинської та лолінської культур [466, с. 56; 94, с. 11; 614, с. 211].

Криволуцька культурна група сусідила з ДДБК на сході – північному сході, у Доно-Волзькому межиріччі. Умовним кордоном між ними можна визначити р. Дон на ділянці десь від Россоші до Аксаю. Завдяки тому, що між названими культурними утвореннями існувала широка контактна зона, а окремі пам’ятки з одного та іншого боку проникали дуже глибоко в межі сусідньої території, вдалося виявити декілька випадків взаємної стратиграфії між бабинськими та криволуцькими комплексами, причому вельми показових. Так, курган 1 могильника Бурлук-І (Волгоградська обл.) був насипаний над основним похованням 4 раннього етапу ДДБК, а пізніше до нього впустили криволуцьке поховання 2 (рис. 169) [472, с. 111]. В іншому випадку вдалося зафіксувати протилежну ситуацію: в кургані 7 могильника Ріпний-І (Ростовська обл.) два криволуцькі поховання 13 і 17 (швидше за все, одночасна пара) були впущені до первинного насипу, зведеного над основним похованням 14 пізнього етапу донецької КК. Надалі в цьому кургані було справлене поховання 10 раннього етапу ДДБК, що належало чоловікові-воїну з сагайдаком та кам’яною сокирою-молотком, над яким звели концентричну досипку. Після цього в кургані було послідовно здійснено ще шість поховань названої культури з індивідуальними досипками. В результаті цього на могильнику утворилося шість стратиграфічних горизонтів лише середнього бронзового віку (пізніше курган конструктивно змінювався ще й людністю зрубної культури та половцями): 1 – пізньодонецький, 2 – криволуцький, 3-6 – бабинські I-го та II-го етапів (рис. 152) [170, с. 77-108]. Таким чином, наведені випадки зворотної стратиграфії між комплексами ДДБК й криволуцького

культурного типу переконливо засвідчують їхню синхронність, у всякому разі на ранньому етапі. Додатковим підтвердженням цьому виступають і деякі непрямі стратиграфічні дані, зокрема безпосереднє передування криволуцьким і бабинським пам'яткам пізньокатакомбних комплексів, що однаково обмежує нижній хронологічний рубіж для обох порівнюваних груп. Причому значущість цього факту підвищується тією обставиною, що серед наявних стратиграфічних випадків можна знайти колонки зі спільним знаменником, представленим волго-донською КК пізнього й фінального етапів доби середньої бронзи (за О.В. Кияшком [256, с. 135-139]): 5 прикладів співвідношення з криволуцькими похованнями (Антонов к. 3; Вертячий к. 7; Верхньорубіжний-I к. 3; Крива Лука-XXXIII к. 4; Петруніне-II к. 5 Волгоградської обл.) [472, с. 110] і 2 випадки – з бабинськими (Барановський-I к. 10; Горний к. 2 Волгоградської обл.: рис. 169) [445, с. 12-18; 671, с. 97-99]. Важливою для наших хронологічних зіставлень є також стратиграфічна ситуація, зафіксована в кургані 5 могильника Крива Лука-XXXIV, де основним виступало ранньололінське поховання 5, а одним із впускних – комплекс криволуцької групи [472, с. 111].

Остаточний сумнів щодо змісту побудованої стратиграфічної схеми зникає після зіставлення бабинських та криволуцьких пам'яток на рівні матеріального комплексу. Хронологічних маркерів у даному випадку виявлено небагато, але вони є дуже показовими й надійними. До рідкісних виробів такого роду належить брусок з поперечними проточинами на кінцях з поховання Жутове-I 80/2 у Волгоградській обл. (рис. 170, 3), аналогічний тим, що трапляються у деяких похованнях чоловіків на ранньому етапі ДДБК. Щоправда, атрибуція жутівського комплексу є непевною: з одного боку він нагадує криволуцьке поховання, а з іншого – відповідає ознакам однієї з бабинських обрядових груп (Пд-л) [472, с. 111, рис. 4,], проте з цією останньою, яка характеризує переважно середній хронологічний горизонт [521, с. 84-85], такі бруски не сполучаються. Друга категорія діагностичних предметів представлена кількома різновидами кістяних пряжок, які у

“криволуцького” населення були абсолютно ідентичні бабинським (рис. 170). Пряжки типів 1 та 1а представлені в чотирьох похованнях (Велика Дмитрівка-ІІ 1/6, Верхній Баликлеї 4/5, Власівський-І 7/1, Жарений Бугор 3/1) [472, с. 111, рис. 2; 481; 675, рис. 5, 7-8] і на поселенні Мастище І на Дону [679, с. 147, рис. 102, 2]. Пряжка 2 типу походить з поховання Линьове 6/6 Волгоградської обл. [672, с. 47, рис. 10, 5; 11, 6]. Симптоматичним є також факт знаходження у деяких криволуцьких комплексах кременевих вістер стріл із виїмкою в основі, тотожних пізньокатакомбним і бабинським [472, с. 112]. Щодо співіснування та навіть контактів носіїв двох розглядуваних культурних традицій переконливо свідчить класичний бабинський горщик, яким супроводжувалося раннє криволуцьке поховання Жарений Бугор 3/1, що тривалий час відносилось дослідниками до культури Бабине (КБК) [481, с. 242; 521, с. 85; 787, с. 42]. Це свідчить про те, що криволуцький культурний тип на шкалі хронології ДДБК займав лише два перші етапи, тобто утворившись паралельно з бабинською та лолінською культурами, він зник раніше за них [472, с. 111-112, рис. 2]. Такий сценарій повністю узгоджується зі стратиграфічними даними курганів волгоградського й саратовського Поволжя, де криволуцькі поховання безпосередньо перекриваються комплексами пізнього етапу доноволзької абашевської культури або ранніми покровськими зрубними (відомо до десятка випадків) [472, с. 110].

Хронологічним відповідником ДДБК на північніших та північно-східніших теренах лісостепового Поволжя й Волго-Уральського регіону, здається, виступають пам'ятки *вольсько-лбищенського типу* [128; 129; 130]. На жаль, з виділенням і характеристикою цього культурного типу ще не все є зрозумілим. Одна з головних проблем полягає у правомірності поєднання під цією назвою, з одного боку, епонімних та їм подібних поселень, а з другого – могильників Олексіївського ІІІ (грунтового) [538], Тамар-Уткульського VII (курганного) [64, с. 22, рис. 10-11], а також яскравих матеріалів, що походять з печери Братів Грєве [127] та дюни “Человечья голова” [128, с. 69, рис. 22]. Як би не вирішувалася ця проблема в подальшому, для нас принципово значущим

є те, що у Волго-Уральському регіоні є пам'ятки типу названих вище могильників, печерної та дюнной пам'ятки, бо саме вони, а не епонімні поселення, демонструють виразні відповідності з культурами посткатакомбного горизонту, зокрема ДДБК [389, с. 168] та почасти Лолінською [235, с. 82].

Перш ніж викласти нашу позицію з цього приводу, зазначимо, що серед самарських археологів немає єдності щодо оцінки хронології вольсько-лбищенського культурного типу. Найбільш коректно та виважено підійшов до цієї проблеми І.Б. Васильєв, зробивши акцент на зіставленні пам'яток типу Вольськ-Лбище з культурним колом і часом шнурових (бойових сокир) та постшнурових культур Східної та Центральної Європи – фатьянівсько-баланівською, пізньою середньодніпровською, унетицькою (хоча автор, за старою традицією, називає всі ці культури шнуровими) [128, с. 74-76; 2003, с. 108-110]. Судячи з проведеного аналізу, дослідник допускав часткову синхронність пізніх вольсько-лбищенських пам'яток з ранніми бабинськими [128, с. 76-77]. Водночас автор проводив думку щодо синхронності виділеної ним культурної групи з оточуючими її ямно-полтавкинськими, полтавкинськими, ранніми абашевськими, катакомбними, волосовськими, гаринськими та бельськими старожитностями [128, с. 75; 129, с. 109-111]. На наш погляд, така широка синхронізація лишилася без належної аргументації і є швидше хибою, ніж перевагою цієї праці. Враховуючи характер акцентів запропонованої І.Б. Васильєвим схеми, викликає лише подив позиція, викладена ним спільно з П.Ф. Кузнецовим у відповідному розділі тритомника з історії Самарського Поволжя. Там наполегливо і безальтернативно відстоюється точка зору, згідно якої вольсько-лбищенський тип пам'яток (чи навіть культура) є одночасним таким культурам, як полтавкинська, іванобугорська та середньодонська КК [130, с. 69-70], неначе ці останні є синхронними між собою. Усі аргументи при цьому зведені до аналогій на рівні поселенських пам'яток (топографія, керамічні комплекси), яскравий же матеріал могильників та інших знахідок, зокрема металокомплекс, залишилися

поза увагою. Складається враження, що у розглянутому виданні взяв гору підхід П.Ф. Кузнецова, адже позиція його співавтора практично не видима.

Погоджуючись з точкою зору І.Б. Васильєва щодо певного зв'язку і навіть можливої спорідненості культурного типу Вольськ-Лбище з почтом постшнурових (але не шнурових) культурних утворень, з розумінням відповідних наслідків цього висновку для хронологічних побудов, акцентуємо увагу на аргументах, що мають значення для наших зіставлень. На прогнозовану нами синхронізацію типу Вольськ-Лбище з культурою Бабине натякають декілька обставин. По-перше, вольсько-лбищенське населення, судячи з матеріалів Олексіївського III могильника, дотримувалося у поховальному обряді принципу бінарної опозиції за статевою ознакою, який мав місце серед культур постшнурового горизонту та практикувався на ранньому етапі ДДБК³⁸. По-друге, у вольсько-лбищенському й бабинському матеріальному комплексі виділяються діагностичні категорії прикрас, що мають доволі вузький діапазон побутування. До них, у першу чергу, належать мідно-бронзові багатовиткові окуляроподібні підвіски з круглого у перетині прута, які за своїми параметрами відрізняються від фатьянівських (ті мають пропорційно більші щитки й короткі дужки) та абашевських (ці дрібніші й мають щитки з незначною кількістю витків) аналогів, а водночас зближаються з тотожними виробами Бабине (рис. 171). Опосередкованим аргументом у нашій синхронізації можуть слугувати також одиничні паралелі поміж пам'ятками типу Вольськ-Лбище і Лоли. В даному випадку маються на увазі прикраси у вигляді металевих опуклих бляшок круглої форми з двома протилежними отворами по краю, які для лолінської культури є маркером раннього етапу [474, с. 251, 252], а також кістяні кільцево-вузькопланкові пряжки, визначальні для середнього етапу розвитку лолінської та пізньої гінчинської культур [94, с. 21; 236, с. 228; 442, с. 124; рис. 124, 59; 125, 69-70; 136, 255, 264, 265]. На підставі наведених аналогій можна уточнити й відносну хронологію пам'яток культурного типу Вольськ-Лбище, до того

доволі неясну, якому на шкалах періодизації бабинської та лолінської культур будуть відповідати ранній та середній етапи.

Західніше пам'яток криволуцького типу, на Середній Донщині, синхронний посткатакомбним утворенням горизонт представлено *воронезькою культурою* [57; 58; 59; 576]. У визначенні відносної хронології воронезької культури серед фахівців існують розбіжності. Зокрема, стратиграфія могильників і поселень дозволила археологам Воронезького університету “стверджувати, що воронезька культура в цілому слідує за пам'ятками розвиненого етапу середньодонської КК і передує пізньоабашевським та зрубним”, а з пізніми катакомбними та ранніми абашевськими вона, можливо, частково співіснує [57, с. 18; 576, с. 23]. Дослідники Воронезького педінституту (педуніверситету) дещо інакше оцінюють хронологію цієї культури. Так, А.Т. Синюк, пов'язуючи генезу воронезької культури безпосередньо з епінеолітичною іванобугорською культурою, на підставі цього вважає за можливе синхронізувати першу з усіма етапами розвитку середньодонської КК та донської абашевської культури. При цьому свідчення запозичення деяких чужих культурних традицій, зокрема бабинських (КБК), дослідник відносить до пізнього чи навіть заключного етапу воронезької культури [677, с. 177-179, рис. 70]. Принципова різниця між наведеними позиціями воронезьких колег полягає в тому, що перша з них (В.І. Беседін, А.Д. Пряхін) ґрунтується на достеменних свідченнях археологічних джерел і є результатом вивіренних дослідницьких процедур, в той час як друга (А.Т. Синюк) нагадує собою спробу підпорядкувати ті само джерела концепції автора. Спроба, відверто кажучи, вийшла невдалою. По своїй суті вона перегукується з підходами окремих науковців, які на догоду своїм історико-культурним концепціям намагаються довести синхронність ледве не всіх культур бронзового віку, обмежуючи аргументацією типологічними зіставленнями, почасти не зовсім коректними, довільним тлумаченням радіовуглецевого датування та, водночас, ігноруючи чи перекручуючи дані стратиграфії.

Підтримуючи загалом схему В.І. Бесєдіна та А.Д. Пряхіна, додамо власне бачення хронологічної ситуації в басейні Середнього Дону наприкінці середньої – на початку пізньої бронзи з огляду на предмет нашого дослідження (рис. 172). Ширше це питання висвітлювалося нами у спеціальній статті [398]. Виходячи з даних стратиграфії, воронезька культура займала діапазон часу, близький чи навіть тотожний періоду існування ДДБК: поміж розвиненою середньодонською КК і ПЗК (або пізньою ДВАК). Як стає зрозумілим, пізній чи фінальний етап середньодонської культури, що виділявся воронезькими археологами і здогадно синхронізувався з воронезькою культурою та бабинською, у світлі новітніх досліджень набуває нової якості, перетворюючись у ранній етап криволуцької культури, пам'ятки якої відомі також на Середній Донщині (Власівський-І 7/1, можливо, Мостище-І). Очевидно, що в цей же період у басейні Дону мешкало населення воронезької культури, хоча характер його співіснування з криволуцькою людністю залишається незрозумілим. Підстав для такого висновку існує небагато, але вони цілком очевидні. Ключове місце в наших хронологічних побудовах посідає унікальний поховальний комплекс Хохольський 1/1, впущений до кургану середньодонської КК другого етапу: випростаний на спині кістяк дівчини лежав у дерев'яній колоді та супроводжувався непересічним приданим, до складу якого, крім мініатюрної керамічної посудинки, входив набір металевих виробів – шийна гривна з крученого дроту, по парі браслетів та кілець, окуляроподібна підвіска, скронева кругла підвіска, напівсферичні бляшки, кручені пронизки, стрижень-шильце (рис. 172, 22) [583, с. 197, рис. 1-2]. В літературі укріпилась оцінка металевих прикрас хохольського поховання як таких, що мають абашевський вигляд [583, с. 201; 756, с. 154-155, табл. VIII; 757, табл. 2]. Дійсно, більша частина цього набору знаходить аналогії в абашевському гарнітурі, проте не доно-волзької культури, а середньоволзької та південноуральської. Саме ж хохольське захоронення в колоді з багатим приданим, коли воно оцінювалося як абашевське, суттєво дисонувало на тлі бідних прикрасами поховань ДВАК, а кручена гривна взагалі випадала з

абашевського металокомплексу [571, с. 119]. Звернемо увагу й на відмінність хохольської окуляроподібної підвіски від абашевських більш високою видовженою дужкою. Якщо ж врахувати, що й багатьом іншим металевим виробам розглянутого комплексу наразі можна знайти аналогії в сусідніх культурах Східної Європи та більш віддалених культурних утвореннях Центральної Європи, у першу чергу епішнурового горизонту, то від його абашевського забарвлення майже нічого не залишиться. В усякому разі однозначне визначення характеру й культурної прив'язки металевих прикрас хохольського поховання сьогодні навряд чи можливе. Водночас неможна заперечити того факту, що серед найближчого культурного оточення цієї пам'ятки, та й воронезької культури загалом, аналогії такій рідкісній і виразній прикрасі, як гривна, знаходяться лише у металокомплексі ДДБК раннього етапу. Причому, з трьох відомих бабинських гривен, дві зроблені з крученого дроту, як і хохольський екземпляр, а одна – з гладкого. В намистах ранніх бабинських поховань також трапляються окуляроподібні підвіски та кручені пронизки. Все це дає підстави для синхронізації комплексу воронезької культури Хохольський 1/1 з раннім горизонтом пам'яток ДДБК. З іншого боку, не можна обійти увагою таких спільних рис у поховальних традиціях воронезької культури та Дніпро-Бузької локальної групи Бабине, як використання в якості могильних споруд вузьких довгих ям і дерев'яних трункоколот. Такий збіг, на якому вже наголошувалося [97, с. 49, прим. 55], може виявитися не випадковим з огляду на територіальну наближеність порівнюваних культурних груп. Встановлення витоків цього паралелізму потребує подальших досліджень.

Поза тим, існує можливість для зіставлення воронезької та бабинської культур задіяти кістяні пряжки. Одна з таких пряжок походить зі зруйнованого поховання 6 Філатовського кургану, що віднесене авторами розкопок до воронезької культури [680, с. 46, 51, рис. 6, 1-6]. Згаданий виріб належить до типу 2 і характеризується однією прикметною особливістю – декоративними нарізками по пругу втулки й самого кільця. За умов надзвичайної рідкості

пряжок з різьбленим орнаментом (відомо лише 8 артефактів з понад півтисячі виробів східноєвропейського степу і лісостепу, з яких 7 належить до культурного кола Бабине), їхній декор, поряд з типом виробу, може слугувати додатковим критерієм для хронологічних зіставлень. У зв'язку з цим є показовим, що філатовській орнаментованій пряжці знайшлися дві абсолютні аналогії, що походять з бабинських поховань 2-го хронологічного етапу: Горний 2/4 Волгоградської обл. [445, с. 16, рис. 1, 4; 2, 8]; о. Виноградний п. 22 у Дніпровському Надпоріжжі (рис. 172, 6, 16) [752, с. 52-53, рис. 17, 6].

Із Середнього Дону походить ще один комплекс, що містив пряжку типу 2: Селявне 1/1 (рис. 172, 19) [461, с. 28-29, рис. 1, 6-7]. Бабинські та абашевські риси, які виділив в обряді цього поховання автор публікації, не дають підстав для тієї чи іншої культурної атрибуції. У свою чергу, звернемо увагу на одну паралель, що зближує розглянуті поховання з Хохольського та Селявного: в обох могилах небіжчиків було покладено випростано на спині з орієнтацією у західний сектор (розбіжність полягає у деталях укладення ніг – паралельно і ромбом). Чи не вказує ця риса на єдину культурну належність порівнюваних захоронень – воронезьку? В такому разі наш висновок щодо хронологічної тяглості воронезької культури отримав би додаткове підтвердження.

Останнім часом культурі Бабине несподівано знайшовся хронологічний відповідник далеко на півночі, у глибинній лісовій зоні Оксько-Клязьмінського межиріччя. Ним виявилась група пам'яток *шагарського типу* Озерної Мещери, що охоплює період часу, з одного боку, між неолітично-єнеолітичними рязанською й волосовською, а з другого – позняківською культурами. У матеріальному комплексі шагарського населення, зокрема в другій (пізній) групі поховань епонімного могильника, були присутні кістяні гачково-планкові пряжки та кільця типу 1, аналогічні таким само виробам раннього періоду ДДБК. Цей факт, підкріплений радіовуглецевою датою, визначає синхронність зіставлених археологічних утворень [231; 232; 407, с. 271].

Оскільки на другій, пізній, стадії розвитку культурної області Бабине її оточення на північно-східному фланзі (Доно-Волзький регіон) якісно

змінюється, причому змінюється одноманітно і одновекторно, варто зосередитися на хронологічних аспектах цих змін. Одразу зазначимо, що в оцінці культурно-хронологічної ситуації у вказаному регіоні та співвіднесенні її з процесами, що одночасно відбувалися у Надчорномор'ї, серед фахівців існують розбіжності. Дещо узагальнюючи підходи, можна констатувати, що одна група дослідників вважає за можливе повністю або майже повністю синхронізувати з пам'ятками культурного кола Бабине (КБК) доно-волзьку абашевську культуру (ДВАК), що належить до кола так званих колісничних культур Урало-Волго-Донського регіону. Інші фахівці схильні синхронізувати ДВАК, а водночас і увесь блок колісничних культур, лише з другою, пізньою фазою розвитку культурного кола Бабине. Така постанова питання обумовлює залучення до наших зіставлень, окрім ДВАК, пам'яток *синташтинської культури* Приуралля та *потапівського типу* Середньої Волги.

Отже, фундамент сучасним підходам щодо цієї проблеми було закладено у другій половині 1970-х рр., коли після перших публікацій яскравих матеріалів Синташтинського й Новокумакського могильників [157; 682] С.С. Березанська виступила з концепцією виділення надчорноморського, і навіть ширше – східноєвропейського, вузького хронологічного горизонту, що займав позицію в часі, з одного боку, між шнуровими та катакомбними культурами, а з другого – зрубною та алакульською [40]. Ця ідея знайшла прибічників і отримала подальший розвиток. Якщо торкатися важливих для нас нюансів хронологічного порядку, то треба відзначити, що підставами для синхронізації бабинської культури з новокумакським горизонтом, а надалі з виділеними пам'ятками синташтинського, потапівського й покровського типів, виступали наступні показники: схожість у поховальному ритуалі та облаштуванні поховальних споруд, наявність аналогій на рівні матеріальної культури – дископодібні псалії з шипами, бронзові втульчасті бойові сокири й списи з розімкненою втулкою, тесла з розширеним краєм, ножі з наміченим перехрестям, кам'яні сокири бородінського типу й булави кулеподібної та грушовидної форми, кременеві вістря стріл сеймінського типу, скроневи

підвіски у півтора оберти з розширеними кінцями, пастові ріжкові намистини, керамічні аналогії тощо [45, с. 37; 507]. Такий довгий перелік дозволив С.С. Березанській навіть припустити спорідненість бабинської та синташтинської культур, а також їхню абсолютну синхронність [45, с. 37, 39]. Водночас не всі фахівці поділяли думку української дослідниці щодо надзвичайної близькості культури Бабине з колісничними культурами. Зокрема самарські колеги, здійснивши ретельний порівняльний аналіз організації могильників, особливостей поховальних споруд, положення померлих та інвентарю, зробили висновок про те, що “КБК і потапівські комплекси – це два різних і, вочевидь, мало взаємодіючих культурних утворення”, а їхнє зіставлення “дозволяє лише припускати синхронність пам’яток потапівського типу з пам’ятками першого періоду КБК” (переклад мій – *Р.Л.*) [131, с. 80-81]. Аналогічні результати дає порівняння культури Бабине з Синташтою та іншими пам’ятками новокумакського хронологічного горизонту [131, с. 87; 381, с. 130-131].

На особливу увагу заслуговують хронологічні побудови В.В. Отрощенко, обумовлені концепцією південноуральського осередку культурогенези, яку він відстоює і яку детальніше ми розглянемо в останньому розділі [510; 512]. У відповідності до неї, синташтинська культура Південного Уралу виступає первинною і тому найдавнішою у почті колісничних утворень, оскільки останні (пам’ятки новокумакського, потапівського типу, ДВАК) утворились як результат дії синташтинського імпульсу на захід. Бабинська ж культура розглядається дослідником як остання, тобто найпізніша ланка у започаткованих Синташтою культуротворчих процесах [513, с. 56; 518, с. 69]. Яке фактичне підґрунтя має запропонована хронологічна схема, окрім концептуальної логіки? Розв’язанню цього питання автор дисертації присвятив низку робіт [381; 402; 415; 848]. Узагальнюючи отримані результати, можна засвідчити, що реальних підстав для хронологічного співвіднесення культур Бабине і Синташти, якщо не брати до уваги сумнівні та некоректні аналогії [381, с. 130-131; 389, с. 166], існує небагато: фаянсове ріжкове намисто, та

якоюсь мірою дископодібні псалії з пряжками. Ріжкове намисто в цілому натякає на можливість синхронізації синташтинських пам'яток з ранніми горизонтами Бабине і Лоли, а також пізньою гінчинською культурою [507, с. 40; 701, с. 48; 702, с. 186]. Разом з тим, треба брати до уваги, що в синташтинських і доно-вольських абашевських комплексах, за відсутності архаїчніші бородавчастих пронизок і дворіжкових намистин, відомих у пізньокатакомбних і ранньобабинських пам'ятках, представлені лише різновиди коротких три- й чотириріжкових намистин, що побутували дещо довше й пізніше за згадані. Цим обумовлюється й певний хронологічний пріоритет раннього Бабина перед колісничними культурами [381, с. 131; 415, с. 97-98; 703, с. 16; 707, с. 300; 848, р. 179-180]. Використання псаліїв для вузько-хронологічних зіставлень не є можливим, оскільки час побутування їх в культурному середовищі Бабине залишається невідомим [396, с. 44]. Водночас сполучуваність такого типу вузди в комплексах ДВАК і кам'янсько-левенцівської групи з пізніми типами пряжок (2о, 3о), на наш погляд, визначає й відповідну хронологічну позицію псаліїв [407, с. 263-267, рис. 4; 410, с. 43-44; 848, р. 181]. Ситуація з пряжками в синташтинсько-потапівських комплексах (відомі лише дві достеменні знахідки виробів з різновеликими отворами (схожі з типом 2о, але без бортика) – Кам'яний Амбар-V 4/3 [213, рис. 18], Потапівський 3/9 [131, с. 28, 64, рис. 36, 2; 44, 1-3]), здається, також підтверджує намічену нами лінію синхронізації, хоча у першому з наведених прикладів вона вступає у певне протиріччя з фактом сполучуваності такої пряжки з триріжковим намистом, що ми пояснюємо довшим побутуванням такого типу намиста порівняно з дворіжковими намистинами та бородавчастими пронизками, зокрема й деяким переживанням триріжкових прикрас у периферійних районах Волго-Уралля у порівнянні з основним регіоном побутування – Кавказом, Передкавказзям, Нижньою Донщиною та Лівобережною Україною [415, с. 98]. У підсумку доходимо висновку, що встановити точне хронологічне співвідношення Синташти й Бабине, з урахуванням виділення для кожної з них кількох етапів розвитку, поки що не

вдається. Разом з тим, можна упевнено констатувати, що народження Синташти в Південному Заураллі й поява близьких пам'яток у Поволжі (Потапівка) і на Середній Донщині (ДВАК) ніяк не могло передувати в часі формуванню культур кола Бабине. Навпаки, можна допускати певний хронологічний пріоритет ДДБК перед Синташтою та іншими колісничними культурами, проте для остаточних висновків із цього приводу даних ще недостатньо й наразі можна говорити про те, що рання ДДБК і Синташта є одночасними лише частково [415, с. 99; 848, р. 182].

У світлі розглядуваного питання звернемо увагу й на певний паралелізм, що спостерігається у Закавказзі, де наступницею Тріалетської культури “квітучої пори”, що синхронізується з ранньою ДДБК, виступає камірбердська культура, до раннього етапу якої (починається з кінця 18-17 ст. до Р.Х.) належить Абаканський курганний могильник на півдні Араратської долини, звідки походить поховання з колісничними атрибутами – бронзовими пластинчастими псаліями й вудилами, аналогічними відомій знахідці в Газі [342, с. 175-176, 178]. В якості додаткового аргументу на користь пропонованої нами хронологічної схеми привернемо увагу до матеріалів з розкопок 1960-х рр. Дністро-Дунайської експедиції, а саме пох. 7 кургану 4 біля с. Баштанівки Татарбунарського р-ну Одеської обл. [805, с. 71, рис. 54, 5; 60, 3]. Це безсумнівно пізнє, навіть в системі періодизації ДДБК, поховання супроводжувалося нехарактерним для бабинської та будь-якої місцевої культурної традиції горщиком, повністю вкритим врізаним ялинковим орнаментом (рис. 120, 7). Водночас ця посудина демонструє традиції синташтинського керамічного виробництва, знаходячи в пам'ятках названої культури загальні й конкретні аналогії як за формою (підтипи I.1.3, II.1.1), так і орнаментом [708, с. 26-66, рис. 27, 7; 30, 13; 31, 2; 34, 6; 44, 1, 11; 46, 13], що надає цікаву інформацію для роздумів, і не лише над питаннями хронології.

Наведені факти та висновки по ним в цілому можуть бути екстрапольовані на проблему хронологічного співвідношення культур бабинського кола з ДВАК. Разом з тим, для розв'язання цього питання

з'являються додаткові можливості, обумовлені безпосереднім сусідством двох порівнюваних культур. Як би не намагалися воронезькі дослідники подавнити ДВАК, проголошуючи її найдавнішою за решту абашевських культур і водночас синхронізуючи чи не з усіма етапами розвитку середньодонської КК, переконливих і непорушних аргументів на користь цього їм знайти не вдається, оскільки усі без винятку вони зводяться до типологічних зіставлень [462, с. 15-19; 463, с. 101; 555, с. 13; 676, с. 112-113], яким без особливих ускладнень можна висунути альтернативне і навіть діаметрально протилежне тлумачення [367; 513, с. 54]. Якщо вже й вести предметну розмову стосовно хронологічного стику ДВАК зі середньодонською КК, то шукати його варто не раніше фінального етапу останньої. На це натякає й різке скорочення фінальнокатакомбних пам'яток в регіоні, що може бути пов'язане з відтоком населення під тиском якихось обставин [458, с. 49; 579, с. 11-12].

Разом з тим, об'єктивніші дані стосовно хронологічної позиції ДВАК у послідовності культур бронзового віку Доно-Волзького регіону надають стратиграфічні спостереження. Проте, курганна стратиграфія “не дозволяє сумніватися у <...> схемі загальної послідовності зміни культур доби бронзи даного регіону” (переклад мій – *Р.Л.*): середньодонська КК – ДВАК – зрубна [462, с. 12-14]. Вона непорушно і однозначно засвідчує слідування комплексів ДВАК, в тому числі горизонту щиткових псаліїв, не лише за катакомбними фінального етапу, а й за воронезькими, причому не самими ранніми. У цьому сенсі надзвичайно важливого значення набуває стратиграфічна послідовність, зафіксована у згадуваному вже Філатовському кургані, де комплекс воронезької культури (п. б) передував групі з чотирьох склепів колісничих ДВАК (пш. 1-4), які відносяться А.Т. Синюком та І.А. Козмирчуком до ранньоабашевських [680, с. 41-59]. Розглядуваний курган привертає до себе додаткову увагу ще й тому, що в одному з названих абашевських склепів (п. 2) поряд з типовим інвентарем знаходився класичний бабинський горщик, суцільно вкритий багатоваляковим орнаментом [680, с. 47, рис. 10, 2].

Оцінка ДВАК крізь призму типолого-хронологічної схеми еволюції пряжок, якої ми дотримуємося, також визначає її досить пізню позицію у порівнянні з ДДБК. До речі, уперше для хронологічного зіставлення ДВАК і КБК пряжки були використані В.С. Бочкарьовим і О.М. Лєсковим [80, с. 23-24]. На відміну від потапівських і синташтинських пам'яток у матеріальному комплексі ДВАК, поряд з особливим, притаманним лише їй типом крупних пласких медальйонів-пряжок [391, с. 90; 461, с. 29; 580, с. 27], фігурують ще два різновиди, характерні для культурного кола Бабине (типи 2о, 3о). Більшість дослідників схильна вважати цю категорію виробів запозиченою абашевським населенням з бабинського культурного середовища [407, с. 259; 580, с. 27; 677, с. 68, прим. 16; 787, с. 42; та ін.]. Виходячи з типології пряжок, основний період існування ДВАК (розвинена і пізня фази) припадає на другу половину середнього (ІІБ) й початок пізнього (ІІІ) етапів ДДБК [365, с. 49; 461, с. 29-31].

Втім, існує й альтернативний підхід до даної проблеми, запропонований нами в якості робочої гіпотези ще у кандидатській дисертації [361, с. 190, прим. 26]. Відповідно до нього, могло існувати дві паралельні лінії розвитку кістяних пряжок: західна (бабинська) і східна (синташтинсько-потапівсько-абашевська). Перша була започаткована кільцевими типами, а вихідною формою другої були вироби з двома різновеликими отворами. Появу ж пряжок з додатковим отвором у бабинській культурі середнього й пізнього етапів, у такому випадку, можна було б пов'язувати зі східним впливом колісничних культур.

Ця або конвергентна гіпотеза знайшла розвиток у працях В.В. Отрощенко. Згідно припущень дослідника, в середовищі ранньої ДВАК і культури Бабине одночасно з'явилися військові портупеї, що відрізнялися своїми особливими типами пряжок: крупні пласкі диски з двома периферійними отворами – умовно абашевські, а маленькі кільця – бабинські. При цьому автор не зміг обійти стороною той непорушний факт, що два інші різновиди пряжок у ДВАК (типи 2о, 3о) відповідають пізнім бабинським

горизонтам, тим самим зумовлюючи результат хронологічного співвідношення двох культур. Усунути відзначену хронологічну “суперечність” В.В. Отрощенко запропонував двома можливими шляхами: а) переглянути пануючу хронологію пряжок Бабине; б) визнати, що зміна типів пряжок у бабинському середовищі відбулася під впливом ДВАК [513, с. 56; 514, с. 115]. Оскільки кардинально переглянути надійно аргументовану хронологію бабинських пряжок практично неможливо, було обрано друге припущення, відповідно до якого в “розповсюдженні поясних пряжок в лісостеповому й степовому Урало-Карпатському межигір'ї важливу роль відіграло населення ДВАК” (переклад мій – *Р.Л.*) [513, с. 57]. Іншими словами, основною культурою, що генерувала пряжки у Східній Європі запропоновано вважати ДВАК, завдяки якій ці вироби (маються на увазі круглі й овальні різновиди з малими додатковими отворами) з'явилися в інших культурах, зокрема в бабинській, змінивши характерні для її раннього етапу пряжки-кільця. Як бачимо, звичний вектор культурно-історичних побудов переорієнтовано на зворотній.

Виникає резонне запитання: якою мірою запропонований сценарій може бути підкріплений фактологічно й наскільки він відповідає наявним на сьогодні археологічним даним? Дійсно, можна було б припустити, що за умов одночасного виникнення певних етнографічних типів пряжок у сусідніх культурах, з часом один із них (в нашому випадку типи ДВАК) набули ширшого розповсюдження і при цьому навіть витиснули аналоги з сусідніх культур (зокрема бабинської). В цьому випадку більш “живучі” абашевські типи мусять характеризуватися й більш широкою хронологією, згідно якої ранні дати допускаються лише для знахідок в осередку формування типу (у ДВАК), а пізні – для периферії (зокрема й пізньої культури Бабине). Проте подібні логічні побудови вступають у невідповідність з фактами. Так, сама ДВАК, в арсеналі якої нараховується лише десяток пряжок типів 2о і 3о, ніяк не може виступати осередком їхнього формування на тлі декількох сотень подібних виробів, сконцентрованих у пам'ятках культурного кола Бабине.

Навпаки, враховуючи неодноразово наголошуваний дослідниками факт приуроченості переважної більшості пряжок цих типів саме до бабинської культури Північного Причорномор'я і різке скорочення таких знахідок у напрямку Доно-Волго-Уралля, ДВАК, навіть з урахуванням усіх наявних в ній пряжок різних типів (не більше трьох десятків), виглядає не більше, ніж периферією такого інтеркультурного явища. При цьому не випадковою видається й та обставина, що знахідки всіх типів пряжок, які мають відповідники в бабинській культурі, територіально тяжіють до західної та південно-західної частини ареалу ДВАК, що межує з областю Бабине [393, с. 261].

Аби не залишатися на роздоріжжі у виборі переконливішого чи привабливішого з двох наведених реконструктивно-хронологічних підходів, варто звернутися до неупередженого арбітра, яким в даному випадку може виступати стратиграфія. Незважаючи на обмаль такого роду свідчень, вони є доволі показовими. Мається на увазі згадувана стратиграфічна ситуація Філатовського кургану, важлива для нас тим, що вона, крім всього іншого, надійно засвідчує більшу давність кільцевих пряжок з бортиком (тип 2 – воронезьке п. б) відносно до круглих і овальних різновидів пряжок з малим додатковим отвором (типи 2о, 3о – абашевські пп. 1-4), причому простежену поза межами бабинського культурного середовища (рис. 172, 15-16) [398, с. 81; 407, с. 262-263, рис. 2].

У зв'язку з порушеною проблемою не можна обійти увагою активно висловлювану останнім часом думку стосовно можливості виділення раннього (“доколісничного” або “допсалієвого”) горизонту ДВАК і навіть “протоабашевського”, пам'ятки якого нібито зосереджені у донедавна слабко і нерівномірно дослідженому розкопками басейні Верхнього Дону [462, с. 19; 463, с. 101]. Щоправда на існування такого раннього горизонту, здається, вказували й матеріали середньодонського Підклітненського могильника, де горизонту пам'яток воїнів-колісничих (III група поховань) передував ще більш давній пласт комплексів (I та II групи поховань, причому різночасних) [577, с. 49-50]. Теоретично можна прогнозувати, що у випадку реального відкриття

такого раннього горизонту, він зможе понизити хронологічний рубіж ДВАК на шкалі відносної хронології Бабіне. Але вести мову про це доцільно буде лише тоді, коли подія така дійсно відбудеться. Наразі ж предмет для обговорення відсутній.

Таким чином, археологічні реалії загалом підтверджують проміжну хронологічну позицію ДВАК між середньодонською КК і донською лісостеповою зрубною культурами. Вони також засвідчують хронологічне (а можливо й теренове) вклинення між катакомбними та абашевськими старожитностями пам'яток воронезької культури та криволуцького типу, які надійно синхронізуються з I та II етапами розвитку ДДБК. З урахуванням стратиграфічних і типологічних даних саме ДВАК (горизонту щиткових псаліїв та пізня) виступає на Середній Донщині хронологічним відповідником для IIБ і III етапів ДДБК (табл. 6.2; рис. 172) [389, табл. 1; 796, с. 153, табл. 3]. Для порівняння відзначимо, що на підставі тих само джерел (пряжок), В.С. Бочкар'єв синхронізує ДВАК лише з пізнім (III) етапом бабинської культури [77; 197, с. 15, рис. 1]. Втім, вважати розглядувану проблему остаточно розв'язаною було б абсолютно невиправданим, бо вона потребує подальших дослідів. І якісно змінити ситуацію змогли б нові археологічні розкопки у слабо досліджених районах Доно-Донецького межиріччя, що являло собою контактну зону поміж двома культурними утвореннями.

Продовжуючи тимчасово припинене віртуальне просування від Середньої Донщини у західному напрямку, зазначимо, що безпосереднє бабинське оточення в цій північній зоні вимальовується дуже блякло. Основна причина такої ситуації полягає у вкрай слабкій дослідженості бронзового віку на значних територіях Лісостепу й прилеглого Полісся між Доном і Дніпром, а далі між Дніпром і Західним Бугом. Прикладом цього, зокрема, може слугувати ситуація з оцінкою хронологічної позиції *мар'янівської культури*. У працях С.С. Березанської, навіть з урахуванням недостатньої аргументованості типологічних зіставлень і застарілості наведених у них абсолютних дат, час існування названої культури був розтягнутий на сім

століть і охоплював період від кінця пережитково-неолітичної культури ямково-гребінцевої кераміки та культури лійчастих кубків до “сабатинівського етапу зрубної культури”, будучи розподілений при цьому на два етапи – мар’янівський та малобудківський [42, с. 43-46; 44, с. 401-402]. Очевидно, що недосконалість цієї схеми відбилася на висновках про те, що мар’янівська культура, з одного боку, подавалася передуючою в часі бабинській, що засвідчувалося й стратиграфією Волинцевського поселення, а з іншого – синхронна бабинській [42, рис. 13; 44, с. 401].

Схожу позицію висловлювали С.С. Березанська з В.В. Отрощенко, на думку яких мар’янівська культура спочатку існувала паралельно з культурами катакомбної та шнурової спільноти, а надалі – з бабинською та постшнуровими культурами [50, с. 407-412]. Більш того, В.В. Отрощенко навіть вагався щодо культурної атрибуції відповідних пам’яток Дніпро-Донського межиріччя, називаючи їх то “мар’янівськими”, то “воронезькими” [50, с. 411-412, карта 12, VI]. Поступово дослідник став схилитися до того, що мар’янівська культура хронологічно обіймала лише період кінця середньої бронзи і сусідила по Десні та Сейму з бабинською культурою [517, с. 38; 527, с. 175]. Понад те в одній з праць можна знайти конкретніші, а від того й цікавіші для нас, висловлювання, у відповідності з якими ранній етап мар’янівської культури “мусить бути синхронним ранньому етапу культури багатопружкової кераміки (КБК) і воронезькій культурі Середнього Подоння” [340, с. 50]. Щоправда, реальних і надійних підстав для таких висновків ми поки що не маємо. Не прояснює ситуацію й свого часу висловлене Б.О. Молодцовим та І.Л. Сердюковою припущення щодо паралельності в часі процесів утворення середньодніпровського варіанту КБК та сосницької культури Лівобережного Полісся [480, с. 28], адже воно не має під собою ніякої аргументації. Все викладене означає, що характер культурного оточення бабинської культури у Лівобережному Дніпровському Поліссі залишається до кінця не з’ясованим. Перспектива його розв’язання повною мірою залежить від накопичення археологічних джерел.

Відповідне питання щодо Правобережного Дніпровського Полісся вирішується ще складніше, оскільки для висвітлення його ми практично не маємо якихось стратиграфічних фактів чи типологічних прив'язок. Зо такої ситуації залишається оперувати лише непрямыми даними, логічними міркуваннями, а також обережно залучати для порівняння радіовуглецеві дати. Проблему посилює невизначеність характеру й змісту постшнурового горизонту на теренах Правобережного Українського й Білоруського Полісся. З одного боку, дослідники вважають, що в окресленому регіоні впродовж першої чверті II тис. до Р.Х., тобто одночасно з бабинською культурою південніших областей, продовжували зберігатися традиції *середньодніпровської культури* [329, s. 153; 330, s. 150, 160, мал. 4]. З іншого боку, зазначається присутність у складі поліських структур з традиціями культур шнурової кераміки не лише комплексів “ранньошнурового” й “класичного” горизонтів, а також пам'яток епішнурового періоду. Конкретизувати останній висновок заважає «незавершеність праці з класифікації “шнурових” рис, невизначеність основних таксонів з присутніми тими чи іншими “шнуровими” елементами» на території Полісся [330, s. 151-152]. До речі, така ж нечіткість і певна плутанина спостерігається у спробі С.Д. Лисенка визначити характер найдавнішого у його культурно-хронологічній схемі горизонту (МП-Ia), який він називає “пізньошнуровим” і, посиляючись на різних авторів, наповнює усілякими культурними елементами, синхронізуючи їх то з пізньошнуровим, то з епішнуровим горизонтами – пізньодонецькими та інгульськими катакомбними, середньодніпровськими тощо [431, с. 165-167]. Оскільки дослідник посиляється і на наш висновок щодо пізнішої хронологічної позиції бабинських пам'яток Середньої Наддніпрянщини (ДПБК) у порівнянні з донецькими (ДДБК) [431, с. 167], з цього випливає, що останнім в його схемі відповідатиме лише т.зв. “пізньошнуровий” горизонт. Проте, за умов запропонованого культурного змісту горизонту МП-Ia, така синхронізація є неможливою, оскільки, як було показано вище, пізньодонецька та інгульська КК цілком передують ДДБК. З

іншого боку, горизонт з абсолютними ^{14}C датами в межах 2100-1740 BC [431, с. 167] ніяк не може бути “пізньодонецько-інгульсько-середньодніпровським”, для цього йому не вистачає подавлення в середньому на 200-250 років [824, р. 207-208; 839; 841, р. 272, 274-275; 857, р. 123-128]. Очевидною є необхідність внесення коректив до розглядуваної схеми періодизації, що вимагає продовження досліджень у Наддніпрянському Лісостепу та Поліссі.

З виявленням культур, синхронних Бабиному на заході, справи є дещо ліпшими, хоча не настільки, як то мало місце по відношенню до східних посткатакомбних утворень. В області лісостепу Західного Поділля та Волині в означений час існувало декілька постшнурових культурних груп, з якими більшою чи меншою мірою вдається співвіднести пам'ятки бабинського кола. Враховуючи певну близькість і навіть спорідненість цих груп між собою, вони характеризуються спільними ознаками у матеріальній культурі й поховальних традиціях. Відтак, окремі з цих характеристик виступають загальними знаменниками у зіставленні постшнурових груп з бабинською культурою. При цьому підкреслимо, що, на диво, певний паралелізм з постшнуровими утвореннями демонструє найвіддаленіша від них ДДБК, в той час як сусідні бабинські групи ДПБК таких спільних ознак майже не проявляють. Зазначимо також, що у наших хронологічних побудовах ми спираємося на дослідження українських та зарубіжних археологів, намагаючись при цьому подолати деяку неузгодженість, що існує в історіографії сусідніх наукових шкіл.

У першу чергу, серед вартих уваги постшнурових утворень назвемо *стжижовську культуру* (пол. – strzyżowska kultura), східна частина ареалу якої охоплює територію Західної Волині. У попередньому розділі вже йшлося про факти, що засвідчують не лише синхронність, а й взаємні контакти між населенням бабинської та стжижовської культур. Проте характер поселенських матеріалів на дозволяє встановити, на який період існування однієї чи іншої з культур припадає ця взаємодія. Відповідь на дане питання якоюсь мірою дає відомий поховальний комплекс із Жорнова (курган, п. 2) [660; 668, рис. 3, IV; 4, 15, 24], що містив у складі інвентарю овальну

дводірчасту пряжку (рис. 174, 3) і який обов'язково фігурує при визначенні відносної хронології стжижовської культури шляхом співвіднесення її з бабинською [19, с. 69-70, 72; 661, с. 127-128, 135-137; 665, с. 61; 774, с. 87]. Ніхто з дослідників не звертав увагу на той факт, що жорнівська пряжка за своїм типом (3о) відповідає найпізнішим з бабинських пряжок. А можливо, на цій обставині навмисно не акцентували увагу, щоб уникнути пояснень стосовно невідповідності між традиційними для того часу датами пізньої бабинської культури (XV ст. до Р.Х.) і значно нижчими датами стжижовської культури (XVIII-XVI ст. до Р.Х.), прив'язаними до хронології епішнурового горизонту Середньої Європи. Наразі завдяки більш вивіреному прив'язкам і радіовуглецевому датуванню, чого ми торкнемося нижче, цей розрив практично подолано і тому можна впевненіше синхронізувати жорнівський комплекс з пізнім етапом Бабине. Такий висновок повністю узгоджується з думкою І.К. Свешнікова, згідно якої час проникнення племен бабинської культури (КБК) на Поділля й Західну Волинь “відповідає пізнім комплексам підкарпатської та стжижовської культур” [19, с. 86]. До речі, нам відомі ще чотири стжижовські поховання (Gródek Nadbuzny, Hrebennie 34, Husynne Kolonia 6 і 7), у складі приданого яких фігурують підвіски-пряжки зі стулки мушлі з одним великим по центру та одним (3 вироби) або двома (1 виріб) маленькими отворами по краю (рис. 174, 3) [819, с. 200; 830, s. 80-81, tabl. XVII, б], також показові для пізніх бабинських горизонтів. Стосовно рівночасності зі стжижовською культурою ранніх горизонтів Бабине ми переконливих даних не маємо, але це можна припускати з огляду на схеми періодизації обох культур, а також систему відносної хронології постшнурових утворень Середньої та Східної Європи. У зв'язку з таким припущенням звернемо увагу на притаманність стжижовському поховальному обряду, як і бабинському (у варіанті ранньої ДДБК), принципу бінарної опозиції за статевою ознакою [19, с. 69; 661, с. 127; 819, с. 198], що відбиває спільні епохальні тенденції. В якості фонових, додатково об'єднуючих обидві культури елементів, назвемо присутність в їхньому матеріальному комплексі

кременевих вістер стріл переважно з широкою арочною виїмкою, фаянсових сегментованих намистин-пронизок, металевих спіральних пронизок, а також бляшаних рурок, з яких дві останні репрезентують лише ранній бабинський горизонт (рис. 174, 3) [19, с. 70, рис. 18, 23, 27, 35; 661, с. 128, 133-134, 137, 139, рис. 49, 2-12, 35, 36, 40; 819, с. 199, 200, рис. 4, 4-7; 6, 6-12; 7, 2; 830, tabl. XVII, 8].

Також у попередньому розділі ми наводили стратиграфічні свідчення одночасності артефактів бабинського типу з *городоцько-здовбицькими* (пізнього – здовбицького – етапу), на підставі яких ми, знову-таки, не в змозі встановити нюанси хронологічного співвідношення названих культур, а тому вимушені звернутися до типологічних зіставлень на рівні матеріального комплексу. На жаль, паралелей виявилось небагато, причому всі вони стосуються гарнітуру металевих прикрас. Представлені вони двома категоріями ювелірних виробів – окуляроподібними підвісками з круглого в перетині дроту й крученими з мідних смужок спіральними пронизками (рис. 173) [661, с. 111, 114, рис. 38, 3; 40, 1]. Такі аналогії натякають на синхронність здовбицького етапу лише I (ранньому) горизонтові ДДБК, що видається цілком логічним з огляду на часткове хронологічне передування пізнього етапу городоцько-здовбицької культури стжижовській культурі, яка існувала довше, а тому була синхронна як раннім, так і пізнім бабинським горизонтам [661, с. 165, рис. 51].

На північному заході Подільської височини І.К. Свешніковим виділялася *почапська група пам'яток* [661, с. 71-79; 20, с. 380-381], яку він слідом за польськими дослідниками [852] сприймав за локальний варіант культури Хлопіце-Веселе Малопольщі, Західної Словаччини та Східної Моравії (з друг. полов. 1980-х рр. ця остання включається до складу межановицької культури в якості її протомежановицької фази) [838, с. 11, 13]. Названа група представлена виключно могильниками. Почапський тип за цілою низкою ознак також проявляє схожість з ДДБК, зокрема характеризується бінарно-опозиційним протиставленням різностатевих небіжчиків, включаючи до

складу матеріального комплексу такі характерні типи металевих прикрас, як окуляроподібні підвіски та кручені спіральні пронизки (рис. 173) [661, с. 73, 75-76, рис. 23, 6, 8].

На південному заході Волині та заході Подільської височини часові існування розглянутих постшнурових груп відповідав пізній етап *подільської групи підкарпатської культури*, який, за логікою, також може демонструвати певну синхронність з культурами бабинського кола. Щоправда, як і в інших групах, проявів такого роду виявлено небагато, до того ж не всі вони можуть бути використані для вузькохронологічних прив'язок: крем'яні стріли з виїмчастою основою, кістяні пряжки-підвіски (рис. 173). Типи останніх (адекватні бабинським типам 1 і 2о), здається, дозволяють синхронізувати пізню подільську групу з культурним колом Бабине в цілому, включаючи її ранні та пізні пам'ятки. Проте, коректність цього висновку безпосередньо залежить від двох обставин: а) достовірності культурної атрибуції курганного поховання з Кутянки, кол. Ісерни (з нього походить кільце 1 типу), як належного подільській групі підкарпатської культури (про це вже йшлося у розділі 4.3) [27, с. 10, 12; 661, с. 61, 66-67, рис. 15, 14-15; 667, с. 61]; б) коректності ототожнення дисків з різновеликими отворами зі Стрільчого п. 8 й Хоросткова к. III, адже перший з них подібно до бабинських пряжок виготовлено з кістки [661, с. 65-67; 663, с. 340; 873, р. 42], а другий – з бурштину, що натякає на аналогії серед підвісок культури кулястих амфор [27, с. 10; 661, с. 66-67].

Останнім часом намітилася деяка ревізія культурно-хронологічних побудов І.К. Свешнікова, що протягом останніх десятиліть набули хрестоматійного характеру. Одним з проявів цих об'єктивних процесів є спроба виділення на теренах Покуття й Західного Поділля *передкомарівської групи пам'яток* [30]. Важко спрогнозувати як буде сприйнята науковим товариством ця історіографічна новація і яка перспектива її очікує. Проте варто зазначити, що передкомарівська група, як таксономічна одиниця, утворена не за рахунок якихось відкриттів і притоку нових археологічних

свідоцтв, а на підставі переоцінки хронології давно відомих матеріалів подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки, виділеної І.К. Свешніковим. В залежності від подальшої долі передкомарівської групи як номенклатурної одиниці може статися, що саме вона буде репрезентувати синхронний Бабиному горизонт пам'яток на значній території Західноукраїнського Лісостепу (Покуття, Західне Поділля, Бойківське Підгір'я) [30, рис. 1]. Причому мова може йти лише про рівночасність раннього етапу ДДБК з третьою (пізньою) фазою передкомарівської групи, що, у свою чергу, синхронізується з пізніми пам'ятками культурних груп Нагірєв (Nagyrév-Gruppe), Нітра (Nitra-Gruppe), Марош/Муреш (Maros, Maris, Mures), Гатван (Hatvan-Gruppe) Карпатського регіону [30, с. 216, рис. 2].

Загалом же можна констатувати, що північно-західна периферія області Бабине була представлена постшнуровими культурними утвореннями Волині й Західного Поділля – стжижовською, городоцько-здовбицькою (здовбицького етапу), підкарпатською культурами шнурової кераміки (за І.К. Свешніковим) чи передкомарівською (пізнього етапу) культурами, почапським типом. Слабка розробленість таксономії та періодизації останніх, разом з обмеженістю хронологічних реперів, ускладнюють часове співвіднесення цих постшнурових груп з культурним колом Бабине і дозволяють лише намітити синхроністичні ряди для ранньої та пізньої фаз розвитку бабинських культур.

В чомусь схожа, хоча й не аналогічна, ситуація складається у випадку пошуку хронологічних відповідників Бабиному в середовищі постшнурових культурних груп Карпатського регіону й Середньої Європи. Враховуючи їхню більшу віддаленість від областей Надчорномор'я, логічно було б очікувати послаблення гіпотетичних зв'язків і, відповідно, зменшення кількості культурних паралелей та хронологічних прив'язок аж до повної відсутності таких. Але, як покаже подальший аналіз, реальність далеко не завжди виявлялася такою прямолінійною. Наочним свідченням цьому може послужити зіставлення пам'яток культурного кола Бабине (у першу чергу найбільш віддаленої на схід ДДБК) зі старожитностями так званого

прикарпатського епішнурового культурного кола, виділеного Я. Махніком [849], або кола культур, що практикували виготовлення дротяних прикрас у техніці вербового листа [837]. Зокрема до його складу включають *межановицьку* (mierzanowicka) та *нітрянську* культури. Порівнювані археологічні утворення демонструють цілу низку спільних рис у поховальному обряді й матеріальній культурі, які можна розцінювати крізь призму хронологічної паралельності, нехай навіть часткової. Зокрема, поховальні ритуали всіх культур прикарпатського культурного кола, як і ДДБК, передбачали відомий нам принцип протиставлення у положенні й орієнтації небіжчиків різної статі, хоча й у зворотному варіанті [851, s. 58-65, 88-92, 146, 152-154, 163-165; 855, Bd. III/1, S. 248, 250; 870, s. 167]. Збіги на рівні матеріальної культури, як це ми спостерігали у випадку з епішнуровими групами Поділля та Волині, стосуються переважно гарнітуру прикрас, хоча й не лише його. До спільних з раннім Бабіне категорій виробів належать: **а)** у *межановицькій культурі* – моніста з мідно-бронзових спіральних пронизок (Spiralröllchen aus Bronze/Kupferdraht), бляшаних рурок (Bronzeblechhülse), фаянсових бусин і сегментованих пронизок (Segmentierte zylindrische Perle aus glasartiger Masse), просвердлених іклів тварин родини собачих/вовчих (Durchlochte Wolfszähne); крем'яні вістря стріл з виїмкою в основі (Flächenretuscherte Silexspitze mit kontraver Basis) [838, rys. 23, 3, 5, 20-28; 32; 34; 68]; **б)** у *нітрянській культурі (групи)* – мідно-бронзові шийні гривни з петлями (Ösenhalstring); спіральні захисні браслети (Armspirale); точильні бруски з поперечними проточинами (є там і з просвердленими отворами, що в західній літературі інколи подаються як захисні пластини лучника – Armschutzplatten) [862; 863]; намиста з металевих спіральних пронизок, бляшаних рурок, фаянсових бусин і сегментованих пронизок; вістря стріл з виїмчастою основою (рис. 174, 1-2) [855, Bd. III/1, S. 249; Bd. III/3, Taf. 522, C-E, H; 523, A; 524, A; 858, tab. 3,14; 5, 9; 6, 9; 11, 1-15, 29; 13, 21; 16, 12; 26, 1]. Виходячи з систем внутрішньої періодизації межановицької та нітрянської

культурних груп [838, s.161, rys. 67], можна припускати, що саме їх класичні та пізні періоди є синхронними ранньому етапові ДДБК.

Західніше, на Середньому-Верхньому Дунаї, в межах Богемії, Моравії, Середньої Німеччини, Нижньої Австрії, Південної Баварії, на Середньому Рейні (Гессен), у Швейцарії та Верхній Італії, відома ціла низка більш-менш схожих між собою культурних груп ранньобронзового періоду, які повністю або своїми пізніми фазами хронологічно обіймають загальноєвропейський постшнуровий горизонт: *унетицька* (Aunjetitzer Kultur), *Унтервельблінг* (Unterwölblinger Gruppe), *Штраубінг* (Straubinger Gruppe), *Зінген* (Singen Gruppe), *Адлерберг* (Adlerberg-Gruppe), *Валліс* (Wallis-Gruppe), *Полада* (Polada). З цими групами бабинські культури (переважно ДДБК) також зближує комплекс спільних рис. Майже всі вони демонструють у поховальному обряді принцип бінарної опозиції при похованні чоловіків і жінок, хоча й дещо відмінний від бабинського варіанту [820, Т. 1, S. 176; 855, Bd. III/1, S. 256, 257, 260]. Список паралелей в матеріальному комплексі є доволі представницьким: **а)** в *унетицькій культурі* – мідно-бронзові шийні гривни; спіральні захисні браслети; окуляроподібні підвіски (Brillenspiralen); намиста з металевих спіральних пронизок, бляшаних рурок, фаянсових бус та сегментованих пронизок, просвердлених іклів собачих; кістяні кільця-підвіски типу 1 чи 2 (Knochenscheibe); крем'яні вістря стріл з виїмкою в основі [820, Т. 1, S. 56-57, 63, 74-79; Т. 2, Taf. 45, R₁; 46, S_{6.1}; 47, U_{1, 5, 7, 10}; V₁; 853, S. 23; 855, Bd. III/1, S. 250, 252-255; Bd. III/3, Taf. 525, A; Bd. III/4, Taf. 300, A, G]; **б)** у *групі Унтервельблінг* – мідно-бронзові шийні гривни; спіральні захисні браслети; окуляроподібні підвіски; намиста з металевих спіральних пронизок, бляшаних рурок, просвердлених іклів; кістяні кільця-підвіски типу 1а, можливо 2 [822, Taf. 27, 1-2, 8-13, 24-25, 28; 843, S. 112-115; Taf. 49, 5; 60, 61, 7; 853, S. 23; 855, Bd. III/3, Taf. 528-529; 861, S. 194]; **в)** у *групах Штраубінг та Зінген* – мідно-бронзові шийні гривни; спіральні захисні браслети; окуляроподібні підвіски; намиста з металевих спіральних пронизок, бляшаних рурок, просвердлених іклів собачих; кістяні кільця-підвіски типів 1а, 2, 2о

[853, S. 23; 855, Bd. III/3, Taf. 530-533; 860, S. 192-196, Abb. 17, 1-7, 20]; г) у групі *Адлерберг* – мідно-бронзові шийні гривни; бляшані рурки; кістяні кільця-підвіски типів 1а, 2 [855, Bd. III/3, Taf. 534; 860, S. 194-195]; д) у групі *Валліс* – мідно-бронзові шийні гривни; окуляроподібні підвіски (?); спіральні пронизки; бляшані рурки; кістяні кільця типу 1а [835, S. 327, 328-329, Abb. 2-5; 853, S. 18-20, Abb. 11; 855, Bd. III/1, S. 262; 860, S. 194]; е) у групі *Полада* – щонайменше кістяні кільця типів 1 чи 2, кременеві виїмчасті вістря стріл і окуляроподібні підвіски (рис. 175) [820, T. 1, S. 79; 834, p. 390; 853, S. 20, Abb. 11; 860, S. 194]. Свого часу Є.М. Савва, звертаючи увагу на схожі з бабинськими пряжками кістяні кільця в матеріалах названих середньоевропейських груп, слушно наголошував на тому, що доки не буде достеменно встановлено паралелізм у появі та еволюції названих виробів з Центральної та Східної Європи, їхню присутність у культурних комплексах віддалених регіонів “необхідно пояснювати конвергентністю” [623, с. 174]. Цілком погоджуючись з цим зауваженням, зазначимо, що виявлені на сьогодні тотожності у матеріальному комплексі порівнюваних культурних областей своєю численністю й стійкою повторюваністю натякають якщо не на дивергентний механізм появи й розповсюдження кілець-пряжок, то на загальну обумовленість і не випадковість цього явища. До речі, в деяких групах цього часу з’являється мода на декорування кераміки гладкими й розчленованими валиками, подекуди цілими композиціями з них (рис. 176) [834, p. 390, fig. 148, 15, 29; 835, Abb. 7-10; 11, D]. Звернемо також увагу на те, що в унетицькій культурі трапляються характерні для лісостепових груп ДПБК поховальні конструкції у вигляді дерев’яних трун-колод (рис. 174, 4) [855, Bd. III/1, S. 252; 856, Bd. IV/3, Taf. 300, A, 24; 870, obr. 2, A]. Для унетицької, а також вищезгаданих нітрянської, межановицької та стжижовської культур типовими були й довгі могильні ями вузьких пропорцій, тотожні могилам лісостепових локальних груп Бабине, що в загальному контексті зіставлень також може засвідчувати певний паралелізм та одночасність цих культур [97, ч. 1, с. 47].

Після наведення такого широкого списку аналогій в матеріальному комплексі культур/культурних груп Центральної та Південно-Східної Європи, перш ніж продовжити пошук хронологічних відповідників, маємо зробити деякі принципово важливі зауваження. Причому вони стосуватимуться не лише західного вектору хронологічних зіставлень Бабина за порівняльно-типологічним методом, а й інших напрямків, зокрема східного й північно-східного, про які вже йшлося. Мова йде про коректність використання у хронологічних побудовах деяких типів прикрас, зокрема шийних гривен, манжетоподібних спіральних браслетів, окуляроподібних підвісок, бляшаних рурок, спіральних пронизок тощо. Існує думка щодо неможливості оперування згаданими категоріями виробів для виведення витончених хронологічних схем, оскільки вони, мовляв, демонструють широкий часовий діапазон побутування, який охоплює період енеоліту–бронзи. На перший погляд можна погодитись з таким судженням, адже для більшості згаданих артефактів без особливих зусиль можна проілюструвати чи не безперервний хронологічний ряд від мідного до кінця бронзового віку. Але справа в тім, що для створення цієї схеми прийдеться штучно набирати матеріал з різних куточків Європи, Кавказу та навіть Передньої Азії. При цьому виявиться, що жоден локальний регіон західної Євразії (Балкани, Карпатський басейн, Подунав'я, Надчорномор'я, Доно-Волго-Уралля, Кавказ, Анатолія, Близький Схід та ін.), де протягом всієї доби палеометалу простежується навіть безперервна культурна спадковість, не зможе продемонструвати перманентність побутування перелічених вище елементів гарнітуру. Для прикладу пошлюся на праці, присвячені вивченню окуляроподібних підвісок в Центральній та Східній Європі [209; 853], або на стислий нарис про шийні гривни [269]. Навіть такі порівняно прості у виробництві та невибагливі на вигляд прикраси, як бляшані та спіральні пронизки, теж не є наскрізними у хронологічному сенсі виробами, про що нам вже доводилося писати [424, с. 221-223]. Наприклад, для Надчорномор'я і суміжних степових регіонів можна констатувати побутування таких пронизок лише в пам'ятках пізнього

степового енеоліту та пізньоямних [97, ч. I, с. 42]. Вже для ранньокатакомбних пам'яток, а також старожитностей середньокатакомбного періоду такі прикраси не є характерними [97, ч. I, с. 43-45; ч. II, рис. 74; 104, В, С]. Новий етап використання вказаних типів прикрас простежується тільки від пізньокатакомбного часу, хоча й не повсюдно, про що свідчать їхні знахідки в похованнях лише деяких регіонів [192, с. 106; 677, с. 118, 131-132, рис. 35, 5; 41, 57; 717, с. 96, рис. 5, 3-4; 734, с. 95, рис. 2, 4]. На Донеччині ж, та й на більшості Лівобережної України, бляшані та спіральні пронизки в гарнітурі прикрас катакомбних культур відсутні, а їхня поява тут пов'язана лише з перехідною від середньої до пізньої бронзи добою, а саме з пам'ятками раннього етапу ДДБК. Після нетривалого періоду побутування вони знов виходять з ужитку і в бабинських комплексах пізнього етапу та зрубної культур вже не трапляються. В чомусь схожа, хоча й зі своїми особливостями, циклічність побутування розглядуваних прикрас простежується в регіонах західніше і східніше від культурної області Бабине. Наведені факти потребують обов'язкового врахування та вимагають більш виваженого, витонченого ставлення до оцінки хронологічного потенціалу навіть порівняно простих і маловиразних категорій виробів, що зазвичай відносять до т.зв. фонових типів.

Другим, більш значущим аргументом, який підтверджує коректність і реальність запропонованих нами типолого-хронологічних паралелей між ДДБК і археологічними утвореннями Середньої та Південно-Східної Європи, а також Кавказу, виступає та обставина, що залучені до зіставлення культурні групи демонструють не поодинокі аналогії з матеріальним комплексом Бабине, а цілі серії виразних і стійких відповідників (до 7-10 позицій), нерідко разом із характерними ознаками поховального обряду (статива бінарна опозиція, поховальні споруди у формі дерев'яних рам і трун-колод). Як зазначалося вище, за умов системного і комплексного підходу, ці спільні елементи обрядовості та матеріальної культури виступають вже не "фоновими", а діагностичними. Адже ніколи раніше чи пізніше

розглядуваного хронологічного відтинку, що відповідає періодові ВА1b за П. Рейнеке або ЕН-III еладської хронології, центральноєвропейські культурні групи не демонстрували такої кількості спільних ознак зі східноєвропейськими культурами, як то ми маємо з культурним колом Бабине, перш за все ДДБК. Тобто мова йде не про одиничні випадкові збіги, а про стійкий системний паралелізм розвитку порівнюваних культурних утворень, що був можливий лише за умов їхнього співіснування в рамках однієї епохи.

По-третє, наведені хронологічні зіставлення не можуть бути девальвовані, а тим більше спростовані, на підставі тієї обставини, що певна частка виявлених у матеріальному комплексі ДДБК паралелей репрезентована не масово, а лише поодинокими знахідками (металеві гривни – 4 випадки/4 екземпляри, окуляроподібні підвіски – 3/3, бляшані та спіральні пронизки – 8/≥16 та 3/7, спіральні браслети (умовно, бо знайдені у скарбі) – 1/2, кам'яні бруски з проточинами – 6/6). У даному випадку незначна кількість не знижує якості, адже подібні вироби (за винятком пронизок) є абсолютно невідомими у матеріальному комплексі енеолітичних, ямних та катакомбних пам'яток Надчорномор'я, загалом представлених кількатисячним масивом поховань. Тобто бути запозиченими з передуючого місцевого культурного середовища вони ніяк не могли. Показово, що виділені категорії виробів є абсолютно відсутніми й у матеріальному комплексі ДПБК, яка територіально знаходилася ближче до передбачуваного центральноєвропейського осередку їх витоків. Ця ситуація повністю нагадує таку ж, що була свого часу відзначена Я.П. Гершковичем стосовно т.зв. фігурних пряжок (гачково-планкових), які, маючи переконливі відповідники і, вочевидь, прототипи в Балкано-Подунав'ї, зосередились аж у Донецько-Приазовському регіоні бабинської області, тоді як “на проміжній території: у Північно-Західному Причорномор'ї, у низинах Дніпра та в Криму” жодної подібної знахідки невідомо [162, с. 143]. Наведені міркування та доводи покладені в основу запропонованих у дисертації хронологічних зіставлень.

Продовжуючи пошук хронологічних відповідників, відзначимо, що не менш переконливі аналогії виявляються в ході зіставлення культурного кола Бабине з археологічними утвореннями басейну Середнього-Нижнього Дунаю. Враховуючи існуючі проблеми у визначенні відносної хронології культурних груп Середньої Європи та Карпато-Дунайського регіону, в тому числі через труднощі узгодження чисельних регіональних схем періодизації, ми будемо звертатися лише до культур, час існування яких встановлено досить надійно і які, водночас, дають можливість для хронологічних прив'язок з культурним колом Бабине. Зокрема, до таких належать декілька культурних груп середньобронзового віку Угорщини (за періодизацією І. Бони) [823, S. 25-26]. Бабинську культуру можна зіставити за окремими категоріями виробів із: **а)** західноугорською групою *Kisapostag* (Kisapostag), її пізньою фазою В – металеві окуляроподібні підвіски, спіральні пронизки та бляшані рурки [852, S. 23; 855, Bd. III/1, S. 247; Bd. III/3, Taf. 521]; **б)** з ранніми фазами сусідньої до неї зі сходу культури *Vatya* (Vatya I, II) – металеві окуляроподібні підвіски, спіральні пронизки, кам'яні точильні бруски з двома отворами на кінцях (рис. 177) [823, S. 51, Taf. 16, 19, 21, 26; 855, Bd. III/1, S. 247-248, Taf. 527]. Також вкажемо на групу *Szőreg* (Szóreg-Gruppe) культури *Periam* або *Перьямош* (Periam- óder Perjámos-Kultur) в Середньому Потиссі (Південно-Східна Угорщина і Сербська Воєводіна), у поховальному обряді якої мала місце статева диференціація у положенні небіжчиків, а матеріальний комплекс включав металеві шийні гривни, спіральні браслети, окуляроподібні підвіски, намиста з фаянсових бус (довгих сегментованих та коротких бородавчастих), спіральних пронизок, просвердлених іклів, а також кістяні пряжки-кільця здебільшого типів 1, 2 (ранні фази 1-2), рідко 2о (фаза 3) (рис. 177, 1) [94, с. 19; 97, с. 47; 823, S. 85-86, 102, Taf. 85, 87, 116, 120, 122, 123; 855, Bd. III/1, S. 251; Bd. III/3, Taf. 520, F].

У східній частині Карпатського басейну, обмеженій річками Кьорош, Тиса, Златниця й Галка (Південно-Східна Угорщина, Північна Сербія й Західна Румунія) у ранньому бронзовому віці існувала культура *Муреш* [874,

S. 33-51, 49-51, Taf. V-XI, Karte 4]. В її поховальному обряді збереглася традиція протиставлення за статевою ознакою, а серед матеріального комплексу виділяються декілька близьких бабинським категорій: щонайменше бронзові окуляроподібні підвіски, намиста з просвердлених іклів собачих, кістяні пряжки (тип 3о), зокрема з псевдоциркульним орнаментом (рис. 177, 4) [853, S. 23; 495, каталог, № 24; 869, с. 201-212]. Відзначимо й такий збіг двох порівнюваних культур, як притаманність моніст з іклів переважно жіночому гарнітуру й тяжіння їх до комплексів раннього та середнього етапів [869, с. 202, 204, tabl. 1]. Сказане дозволяє припускати певну синхронність культурного кола Бабине культурі Муреш. Корелюючи цей загальний висновок з ¹⁴C датуванням останньої, близько 2100-1500 BC (одиночні ранні дати сягають 2700 BC) [869, с. 201], можна стверджувати, що культури кола Бабине існували паралельно двом першим періодам культури Муреш (2100-1700 BC).

Далі на схід, у Південно-Західній і Центральній Трансільванії, порівняно недавно виділено декілька культурних груп ранньобронзового віку Румунії. Одна з них, група *Лівезі* (Livezie), що віднесена до раннього періоду (EVA I), характеризується курганным обрядом поховання з бінарно-опозиційним укладанням небіжчиків [826, р. 150]. В її матеріальному комплексі присутні подібні бабинським бронзові шийні гривни, окуляроподібні підвіски, намиста з просвердлених іклів та металевих спіральних пронизок (рис. 173, 3) [826, р. 30-38, 60-62, fig. 31, 11-12; 34; 36; 89; 90, 2]. Назвемо також групу *Шоймуш* (Şoimuş) періоду EVA II, що цікава для нас з огляду на характерну для неї кераміку з багатоваликовим декором і крем'яні вістря стріл з вузькою арочною виїмкою (рис. 175, 10-12) [826, р. 151-152, fig. 37, 2; 67; 71, 6]. За усіма ознаками дві названі групи співвідносяться з загальноєвропейським епішнуровим горизонтом. Проте румунські дослідники, ігноруючи ці численні паралелі та спираючись виключно на керамічні аналогії, синхронізують їх з більш ранніми утвореннями, зокрема культурами Гліна III, Шнекенберг, дзвоноподібних келихів тощо, хоча й наводять паралелі групи Шоймуш з

класичною фазою Нагірєв [826, р. 150-152, fig. 96]. Водночас з нашим періодом в цій схемі співвідносяться пам'ятки типу *Ієрнут* (Iernut) періоду ЕВА ІІІ, культурний комплекс якого, на наш погляд, є доволі невиразним, що ускладнює його хронологічні зіставлення з сусідніми, а тим більше віддаленими культурами. Тим не менш, саме тип Ієрнут синхронізується у своїй ранній стадії з класичними горизонтами культур Гатван, Нагірєв і Унециця, Монтеору ІС₄/ІС₃, пізньою фазою середньоевропейського періоду ВА1b за П. Рейнеке, а у пізній – з пізніми горизонтами Гатван, Нагірєв та Унециця, культурами Віттенберг (Wittenberg), Муреш, Монтеору ІС₃, Середньоєладським І періодом (МН-І), періодом ВА2 за П. Рейнеке [826, р. 152-153, fig. 96], а, таким чином, формально є рівночасним культурному колу Бабине на певних етапах його існування. Вочевидь, виділені ранньобронзові групи Трансільванії потребують подальших дослідів, зокрема й для того, щоб надійніше встановити їх місце в системі відносної хронології.

Окреслену нами навколо культурної області Бабине широку дугу від Східного Приазов'я до Західного Причорномор'я замикає культура *Монтеору* передгір'їв Північної Мунтенії та сходу Румунської Молдови. Враховуючи безпосереднє межування Монтеору з Бабиною, питання контактів і хронологічного співвідношення цих культур неодноразово порушувалося в науковій літературі [45, с. 7-8, 13-14; 168, с. 162-163; 192, с. 136, 140-145; 714; 770, с. 61-62; 773, с. 25]. Найбільш предметно й аргументовано цей аспект висвітлено Є.М. Саввою. Чи не найважливішим результатом його дослідів у цьому напрямку стало обґрунтування доволі детальної схеми відносної хронології культур Монтеору та Бабине (КБК) [622, с. 47-49, табл. 2; 623, с. 159-169, 171-173, табл. 7], яка до сьогодні залишається неперевершеною і використовується багатьма дослідниками [94, с. 19; 521, с. 110-111; 831, S. 81] й повністю задіяна в нашій роботі. Підставами для побудови даної схеми послуговували, з одного боку, факти знахідок тотожних бабинським різновидів рогових/кістяних/мушляних пряжок (усіх типів), вузьковіїмчастих кременевих наконечників стріл, бронзових виробів (сокира й тесло костромського типу),

можливо, багатоваликової кераміки та окуляроподібних підвісок – на поселеннях і в могильниках культури Монтеору (рис. 178, 1-9, 14-27), а з іншого боку – імпортової кераміки Монтеору в похованнях бабинської культури. Симптоматичним вважається й поява на могильниках Монтеору захоронень у підбоях, типових для сусідніх груп ДПБК. Узагальнюючи доступну інформацію з цього приводу, зазначимо, що прояви контактів між двома розглядуваними культурами припадають переважно на ранні фази Монтеору ІС₃-Іа, значно рідше на Іа. Щоправда, аналогічні бабинським виїмчасті вістря стріл відомі у комплексах могильника Серата-Монтеору фаз ІС₄-Іа. Здається навіть, що внутрішня періодизація культури Монтеору підтверджує виявлений на матеріалах Бабиного типолого-хронологічний ряд таких виробів, як кістяні пряжки. Так, кільцеві вироби без додаткових отворів (типи 1 і 2) начебто тяжіють до найдавніших горизонтів (ІС₃), тоді як пряжки з додатковим малим отвором на периферії (типи 2о, 3о), з'являючись у період ІС₂, трапляються переважно у фазі Іа, поодинокі – Іа [168, с. 162-163; 623, с. 173]. Проте слабка документованість самих розкопок, незадовільність їх публікацій, а, головним чином, неопублікованість румунських матеріалів не дозволяють остаточно розв'язати це наріжне питання. Так чи інакше, на сьогодні залишається в силі зроблений Є.М. Саввою висновок щодо повної чи майже повної синхронності усіх бабинських горизонтів раннім, досабатинівським, фазам розвитку культури Монтеору. Звернемо також увагу на доступні нам лише в реферативній формі висновки румунських археологів, згідно яких ранній та середній етапи бабинської культури синхронізуються з Монтеору ІС₄-ІС_{2А} [614, с. 212; 854; 878, р. 197-205].

На завершення прокоментуємо можливість залучення Мікенських шахтових гробниць для визначення хронології бабинської культури. Звертаючись до Мікен, дослідники зазвичай наводили список паралелей, які дозволяли використовувати цю пам'ятку в якості одного з хронологічних реперів для культур бронзового віку Східної Європи, зокрема бабинської: схоже облаштування могил (глибокі ями з уступами, обкладка стін каменем,

перекриття з дерев'яних колод і кам'яних брил), поширення тризни з жертвних тварин, обряд поховання (характер інгумації), інвентар (дископодібні псалії, кременеві стріли з виїмчастою основою, випростувачі дровків стріл, бронзові наконечники списів, техніка плакіровки металевих виробів) [45, с. 38-39]. Перевірка наведених аналогій засвідчує, що їхній список є дещо перебільшеним. Деякі з паралелей є або некоректними (поховальні споруди, плакіровані вироби), або надто загальними і тому непоказовими (тризна, поховальний обряд), або такими, що їх не можна сприймати без застережень (бронзові вістря списів, псалії), оскільки культурна атрибуція задіяних при цьому надчорноморських знахідок (Бессарабський скарб та випадкові знахідки) є проблематичною, у всякому разі не є достеменно бабинською. Відтак залишаються лише випростувачі дровків та стріли, які мають доволі широкий діапазон побутування – катакомбний і бабинський час. Якщо ж припустити зв'язок з бабинськими старожитностями Бессарабського скарбу та деяких відомих у Надчорномор'ї псаліїв, то через них до Мікенських гробниць може бути прив'язаний лише пізній горизонт культурного кола Бабине, що відзначала і С.С. Березанська [45, с. 39]. На те, що бабинський культурно-хронологічний горизонт є переважно домікенським, у всякому разі в своїй ранній фазі, прозора натякає той безперечний факт, що він є абсолютно позбавленим будь-яких мікенських впливів, зокрема у декоруванні різної кістки та інших виробів, тоді як “мікенськими отнаментами” були виразно забарвлені синхронні Мікенам утворення Балкано-Карпатського регіону (зокрема Монтеору), культури бойових колісниць Доно-Волго-Уралля та зрубна культура раннього-розвиненого етапів [60; 410, с. 48, прим. 8].

6.3. Хронологічні наступники культурної області Бабине

Після визначення найближчої і, за можливості, віддаленої периферії культурної області Бабине, тобто її синхронного оточення, логічно перейти до встановлення її хронологічних спадкоємців.

Майже в усій східній половині культурної області Бабіне, зайнятій ДДБК, остання змінюється пам'ятками зрубної культурно-історичної спільноти. Проблемам цих культурно-історичних перетворень тією чи іншою мірою присвячена об'ємна фахова література, зокрема близько десятка монографій [42; 47; 55; 277; 300; 338; 521; 649; 783], багато десятків статей і тез, захищені щонайменше чотири докторських [39; 281; 522; 655] і до десятка кандидатських [32; 52; 109; 346; 362; 498; 546; 777; 781] дисертацій. Враховуючи таку кількість праць і обумовлений цим досить високий рівень вивченості питання, вважаємо за доцільне зупинитися лише на найменш висвітлених, а також дискусійних аспектах відносної хронології бабинських і зрубних старожитностей, що жваво обговорюються останнім часом і до розв'язання яких безпосередньо долучався автор. Серед них зосередимося на проблемі регіональної неодноразовості переходу від бабинської культури до зрубної, а також проблему часткової синхронності цих двох культур.

Передумови першої з проблем по суті були виявлені ще О.О. Кривцовою-Граковою, яка вперше обґрунтувала давніший вік зрубної культури східних областей (Поволжя, Середня Донщина), у порівнянні зі зрубними пам'ятками Причорномор'я [324, с. 98-99, 110-111]. Спроби О.М. Лєскова й М.М. Чередниченка урівняти в часі причорноморську зрубну культуру з поволзькою [352, с. 15-18; 754; 755, с. 45-49], після тимчасового поживлення цього напрямку досліджень, в кінці кінців не знайшли належного підтвердження археологічним матеріалом. Цілком зрозуміло, що коли ці питання обговорювалися у 1950-60-х рр., тогочасний рівень знань виводив проблему у площину контактів "зрубників" Поволжя з населенням пізньокатакомбної культури Причорномор'я [324, с. 112-113; 352, с. 17-18]. Виділення ж бабинської культури (КБК) автоматично забезпечило їй статус передзрубного хронологічного горизонту. І тому, переглянувши свою попередню позицію, О.М. Лєсков разом з В.С. Бочкарьовим, усвідомлюючи різночасність зрубних пам'яток Поволжя й України, вперше поставили питання щодо поступового, послідовного просування зрубної культури зі

сходу та північного сходу і витискання нею на захід культури багатоваликової кераміки [80, с. 23-24]. Накопичення нових джерел, у першу чергу стратифікованих курганних могильників, дозволили С.Н. Братченку невдовзі говорити про відхід у західні райони частини племен КБК, спричинений міграцією до басейну Сіверського Дінця населення абашевської культури [90, с. 458]. І якісно нове забарвлення набула розглядувана проблема, зокрема її хронологічний аспект, у зв'язку з обґрунтуванням В.В. Отрощенко нової концепції ЗКІО, що складалася з двох культур – покровської або покровсько-мосоловської (ПЗК/ПМЗК) та бережнівсько-маївської (БМЗК) [522, с. 15-19; 523, с. 76-85]. Згідно концепції, ПЗК та БМЗК виникли асинхронно [522, с. 15; 523, с. 76], а відтак їхній “хронологічний стик” з бабинською культурою (КБК) розбігався у часі, до того ж його характер був неоднаковий. На чому ґрунтуються такі хронологічні висновки?

В основу цих побудов покладено чисельні й надійні результати порівняльно-стратиграфічного методу. Узагальнено їх можна викласти наступним чином. У східній частині ареалу ДДБК (Волго-Діно-Донецький регіон) її пам'ятки безпосередньо перекриваються комплексами ПМЗК раннього етапу, що зафіксовано майже у півтора десятках випадків курганної стратиграфії [360; 365, с. 78-79; 387, с. 82; 516]. На погляд деяких дослідників, який ми поділяємо, найбільш архаїчні серед цих перекриваючих комплексів репрезентують навіть пізній етап ДВАК [46, с. 33-36]. Підтвердженням цьому виступають яскраві абашевські керамічні комплекси поселень, досліджені в басейні Сіверського Дінця переважно впродовж останніх 15-ти років [581, с. 8-11, рис. 5; 641; 649; 651]. Звернемо увагу й на те, що для хронологічної оцінки абашевських проявів на Сіверськodonеччині принципове значення має знахідка вставного шипа від дископодібного псалія староюрійського типу в контексті відповідного керамічного комплексу Іллічівського поселення [410, с. 40, рис. 1, 2]. Отже було виявлено однакову стратиграфічну позицію абашевських і генетично пов'язаних з ними покровських комплексів з пізньобабинськими – між бабинськими раннього й середнього етапів, з одного

боку, та розвиненими зрубними – з другого. Понад те, декілька стратиграфічних випадків засвідчували зворотню стратиграфію між пізньобабинськими та пізньоабашевськими комплексами [364, с. 83], хоча достовірність цих випадків оцінювалась фахівцями неоднозначно [305, с. 76, 86; 501, с. 123, 152]. Також узято до уваги, що абашевські/покровські та пізньобабинські комплекси характеризуються принципово схожими типами кістяних пряжок [521, с. 164]. Вказані обставини дозволили уточнити час появи ДВАК і ПЗК у Доно-Донецькому межиріччі й на Сіверському Дінці та співвіднести цей поетапний процес, відповідно, з кінцем II (етап ПБ) і III періодом місцевої бабинської культури. Цей висновок знайшов підтвердження на матеріалах картографії, аналіз та інтерпретація яких подається в останньому розділі.

Відтворена нами хронологічна послідовність знаходить абсолютну відповідність і підтвердження в сусідніх зі сходу регіонах Доно-Волзького межиріччя, де відбувалися паралельні у часі процеси і в курганах фіксується безпосереднє перекривання пам'яток криволуцького культурного типу (синхронних ранньому та середньому етапам ДДБК) спочатку комплексами ДВАК і потапівськими, а надалі – покровськими зрубними, а також у Нижньому Поволжі, де загалом синхронна ДДБК лолінська культура на своєму пізньому етапі змінюється пізньою ДВАК або пам'ятками покровського типу [347, с. 23; 473, с. 72].

Не можна обійти увагою і альтернативну схему відносної хронології культур кінця середньої – початку пізньої бронзи Східної України, яку впродовж останнього десятиліття намагається довести С.М. Санжаров і яка представлена у нещодавно захищеній ним докторській дисертації [642; 645; 648; 649, с. 57-77, 92-138; 650; 651; 653; 654; 655]. Вона ґрунтується передусім на концепції автора, згідно якої до пізньокатакомбного середовища басейну Сіверського Дінця проникає принесений міграцією культурний імпульс з боку ДВАК. В результаті взаємодії місцевого й прийшого населення відбулася трансформація пізньої КК (змішаного типу з основним харківсько-

воронезьким компонентом) у фінальнокатакомбну, яку дослідник утворив з пам'яток раннього етапу бабинської культури (ДДБК). Паралельно, розвинена ДВАК якимось чином еволюціонувала у свою пізню, а надалі й фінальну стадію; кінцевим результатом всіх цих процесів стало утворення покровської зрубної культури. Власне хронологічна схема цього культурно-історичного процесу вимальовується доволі туманно (адже автор не представив її у чіткій формі): пізньокакомбна → катакомбно-абашевська → фінальнокатакомбна + фінальноабашевська → зрубна. Захопившись відтворенням катакомбно-абашевської взаємодії, дослідник, непомітно для себе, створив її декілька сценаріїв, що не стикуються між собою. У нього вийшло, з одного боку, що катакомбно-абашевські зносини породили фінальнокатакомбні пам'ятки, які трансформувалися у бабинську й надалі у зрубну культуру; з другого, паралельно в часі відбувався процес еволюції розвиненої абашевської культури у пізньоабашевську й далі у фінальноабашевську, а цієї останньої – у покровську зрубну; з третього, є сюжет стосовно “тривалого співіснування фінальнокатакомбного та фінальноабашевського населення, яке призвело до складання бережнівсько-маївської зрубної культури“ [655, с. 21-25].

Наше критичне ставлення як до самої концепції С.М. Санжарова, так і до її хронологічного наповнення, знайшло відбиток у низці дискусійних статей [373, с. 14; 385, с. 76-79; 390; 414; 418]. Позаяк, викласти у розгорнутому вигляді всю цю систему аргументів і контраргументів за браком місця не вдається, обмежимося стислими зауваженнями та висновками з цього приводу.

По-перше, усі побудови нашого наукового опонента спираються на сипуче підґрунтя лівобережних поселень Сіверського Дінця, в культурних шарах яких трапляються матеріальні свідчення різних археологічних культур і періодів, починаючи від неоліту і завершуючи середньовіччям та козацькою добою. Численні факти сполучення цих матеріалів в межах близьких глибин, зокрема розкопаних штиків, стали підставою для дослідника, щоб вважати їх синхронними, попри відкритий характер усіх без винятку комплексів, з яких вони походять [418, с. 339-342]. При цьому автор демонструє подвійні

стандарти, синхронізуючи лише артефакти близьких у часі культур (кінця середньої – початку пізньої бронзи) і виводячи з цього списку завідомо ранні (неоліт-енеоліт) чи пізні (раннє залізо-середньовіччя) матеріали, незважаючи на їхній аналогічний стратиграфічний контекст [418, с. 342-345]. Підтвердженням цієї непослідовності виступає також факт протилежного характеру, коли дослідник демонструє підвищену увагу й критичне ставлення до підбору та аналізу джерел для характеристики господарчо-виробничої діяльності, зокрема, тваринництва й мисливства, а також кремнеобробки, наголошуючи на тому, що багат шарові поселення не дають об'єктивної інформації через змішаність на них матеріалів і лише одношарові (однокультурні – *Р.Л.*) пам'ятки можуть містити не викривлену інформацію й слугувати, таким чином, “зразковим джерелом” у вивченні матеріальної культури та господарчої діяльності [219, с. 158; 649, с. 18, 64, 89]. Підкреслимо, що навіть два базових випадки, коли на поселеннях Проказіне й Альошин Струмок буцімто достеменно засвідчено одночасність катакомбних і абашевських матеріалів у “замкнених комплексах” жител [639; 642], не витримують джерелознавчої критики [373; 385].

Здійснений нами ретельний аналіз матеріалів, якими оперує С.М. Санжаров, показав безпідставність його твердження про те, що поселення й курганні могили, як різні типи джерел, неоднаково відбивають хронологічну послідовність археологічних культур Сіверськodonеччини. Вважаємо, що побутові й поховальні пам'ятки надають однакові за своїм змістом, хоча й дещо різні за археологічним формопроявом, свідчення, які знаходяться у повній відповідності між собою і взаємно доповнюють одне одного. При цьому поселення Сіверського Дінця не дають жодних підстав для “докладної кореляції загальної схеми розвитку культур бронзового віку Подонців'я” [651, с. 157]. Навпаки, відкриті за своєю природою археологічні комплекси поселень у кращому випадку демонструють загальні тенденції послідовності в часі різних культурних утворень і тому потребують перевірки і

коректив з боку достовірніших джерел, якими в даному випадку виступають чітко стратифіковані курганні могильники.

Підсумовуючи, наголосимо на тій важливій та принциповій обставині, що побудова регіональних хронологічних та культурно-історичних схем, аби вони не мали вигляд “хуторянських”, обов’язково повинна враховувати ситуацію не лише в досліджуваному регіоні, а й значно ширше, щонайменше в області, яка охоплює усі суміжні території. При цьому варто звертати увагу не лише на вибіркові факти й точки зору, “вигідні” дослідникові, а й на альтернативні свідчення та підходи, тобто ставитися до проблеми комплексно і за можливості об’єктивніше. Відносно щойно розглянутої схеми С.М. Санжарова такий підхід передбачає урахування цілого ряду обставин, які ми подаємо тезово: 1) достеменно засвідчене безпосереднє хронологічне межування ДДБК з низкою пізньокатакомбних груп азово-чорноморської області знаходиться у чіткій і жорсткій взаємозалежності як з відносною хронологією самих пізньокатакомбних пам’яток, так і з хронологією інших посткатакомбних утворень – рештою культурних груп Бабине, лолінською та воронезькою культурами, криволуцьким типом пам’яток, а також цих останніх з пізньокатакомбними групами, що їм передують; 2) спроба ж утворити хронологічний розрив між ДДБК і пізньокатакомбним горизонтом в басейні Сіверського Дінця з метою заповнення його абашевським пластом, нашою хується на нездоланну проблему внесення відповідних багаторівневих коректив у загальну схему відносної хронології культур кінця середнього – початку пізнього бронзового віку півдня Східної Європи; 3) спроба хоч би частково синхронізувати в Подонців’ї пізньоабашевські прояви з катакомбними обов’язково повинна мати певну хронологічну відповідність у сусідньому регіоні Доно-Волзького лісостепу; проте, і в самому осередку утворення ДВАК, як ми вже зазначали, не вдається переконливо аргументувати синхронність навіть ранньоабашевських пам’яток з пізньокатакомбними; а периферійність і достеменно пізній характер абашевого на Сіверському Дінці зводить ці шанси до нуля. Таким чином, кінець

середньої – початок пізньої бронзи у Доно-Донецькому регіоні визначається наступною культурно-хронологічною послідовністю: пізньокакомбні групи (волгодонська, середньодонська, східноманицька, бахмутська) → бабинська (ДДБК) → пізньоабашевська (ДВАК) → зрубна (ПМЗК).

У західній частині ареалу ДДБК (Північне Приазов'я, Нижня Наддніпрянина) спостерігається дещо відмінна ситуація. Пам'ятки ПМЗК в цьому регіоні відсутні й тому в курганній стратиграфії спостерігається слідування за бабинськими ранніх комплексів БМЗК [383, с. 19-21], що демонструють розвинену зрубну традицію – поховання в ямах, дерев'яних зрубках і кам'яних скринях, з орієнтацією небіжчиків у східний сектор, у супроводі класичного гострореберного й банкуватого посуду, ножів з відокремленим ромбічним перехрестям. Враховуючи надійно доведений стратиграфією могильників та поселень, а також типологією речей хронологічний пріоритет ПМЗК перед БМЗК [109, с. 15; 110, с. 132; 362, с. 7, 13-14; 383; 387, с. 15; 521, с. 151-156; 522, с. 15, 19-20; 523, с. 76, 84; 791, с. 103-104], можна ставити питання щодо певного запізнення процесу зміни бабинської культури зрубною у Дніпро-Донецькому регіоні порівняно з Доно-Донецьким. Таке припущення знаходить підтвердження й з протилежного боку, адже безпосередньо передуючий найдавнішим зрубним пам'яткам горизонт у Дніпро-Азовському регіоні представлено не ранніми, а пізніми бабинськими похованнями (ІІБ і ІІІ етапів, за періодизацією ДДБК), а також показовими комплексами Дніпро-Бузького локального варіанту ДПБК – у підбійних могилах з овальними дводірчастими пряжками. Свого часу цю хронологічну послідовність чудово продемонстрував у своїй кандидатській дисертації В.В. Отрощенко [497, с. 38-49]. Порівняно незначна кількість подібних прикладів обумовлена тим, що за умов майже відсутнього курганного будівництва у пізньобабинського населення, стратиграфічні спостереження, за рідкісними винятками, обмежені випадками прямого вертикального перекривання чи порушення зрубними могилами бабинських.

Стосовно хронологічної ситуації у розглядуваному регіоні варто торкнутися й відомої проблеми співіснування бабинської культури зі зрубною. В даному випадку маються на увазі не стільки випадки, коли подібні висновки робились на підставі сполучення в культурних шарах поселень кераміки двох названих культур [42, с. 26; 47, с. 98], адже вартість подібних фактів ми щойно визначили на прикладі сіверськодонецьких пам'яток. Тим більше, мова не йде про абсолютно необґрунтовану спробу повної синхронізації двох згаданих, а водночас і всіх інших культур доби бронзи, проголошену Ю.О. Шиловим у формі ідеї співіснування “носіїв трьох основних типів кераміки” – банкуватої, гострореберної та багатоваликової [801, с. 15, 20-21], оскільки продукт цієї інтелектуальної творчості знаходиться поза межами наукової критики. Ми ж намагаємося звернутися до випадків так званої “зворотної стратиграфії” між зрубними й бабинськими похованнями, що активно “виявлялися” окремими археологами наприкінці 1970-х рр. здебільшого у Нижній Наддніпрянщині. Таких прикладів нам відомо до десятка [138, с. 87; 139, с. 63; 140, с. 53; 276, с. 90; 767, с. 94], проте досвід роботи з науковими звітами засвідчує, що виявити їх можна набагато більше. Свого часу ретельну джерелознавчу перевірку подібних ситуацій здійснив В.В. Отрощенко, показавши, що практично всі вони є непевними, тобто такими, що не дозволяють однозначно стверджувати хронологічний пріоритет того чи іншого з порівнюваних поховань [497, с. 49-52]. Подальші масштабні новобудовні розкопки не надали достеменних свідчень черезсмувної стратиграфії між комплексами бабинської та бережнівсько-маївської зрубної культур.

Таким чином, можна зробити висновок, що зміна бабинського культурного комплексу зрубним у степовому Волго-Дніпровському межиріччі відбувалася не одночасно, а поступово, хвилеподібно – зі сходу на захід. У Волго-Діно-Донецькому регіоні цей процес розпочався й завершився раніше, ніж у Донецько-Азово-Дніпровському. Величина цього хронологічного розриву (випередження/запізнення) дорівнює тривалості I-го (раннього) етапу ПМЗК або, що є майже еквівалентним, тривалості III-го (пізнього) етапу

ДДБК. Загальна ж послідовність культурних змін наприкінці середньої – пізньої бронзи в означеному регіоні має такий вигляд: пізньокатакомбна (переважно дніпро-азовська/інгульська, менше бахмутська) → бабинська (ДДБК, а на пізньому етапі + ДПБК) → зрубна (БМЗК).

Західну половину культурної області Бабине займала ДПБК. Судячи з усього, її хронологічними наступниками виступало декілька культур. На жаль, нерівномірне дослідження окремих регіонів Правобережної України (переважно лісостепових та поліських) ускладнює відтворення схеми відносної хронології культур фіналу середнього – початку пізнього бронзового віку, зокрема в частині, що стосується постбабинського періоду. Втім, наявні джерела дозволяють з більшою чи меншою впевненістю висловитись з цього приводу.

Практично у всій степовій зоні Дніпро-Прутського межиріччя, а також у Степовому Криму, ДПБК (в її Дніпро-Дністровському й Дністровсько-Прутському варіантах) змінюється сабатинівською культурою (культурою Сабатинівка). Відверто кажучи, підстави для такої хронологічної послідовності залишаються майже незмінними протягом останніх 20-30 років. Якщо зазирнути в узагальнюючі праці, присвячені сабатинівській культурі, то в них, на диво, вкрай рідко можна знайти перелік конкретних археологічних підстав, що визначають хронологічне слідування за бабинськими пам'ятками сабатинівських, це останнє зазвичай подається в аксіоматичній формі або взагалі не обговорюється [164, с. 8-12; 194, с. 208; 274; 784, с. 115; 831, S. 77-82]. Лише зрідка можна знайти інформацію про те, що критеріями такої відносної хронології виступають стратиграфічні дані багат шарових поселень [51, с. 498], а також перекивання сабатинівськими похованнями комплексів бабинської культури (КБК) [521, с. 164], або просто констатацію того, що бабинські поховання виступають нижньою межею для поховань сабатинівської культури [769, с. 135]. В реальності ж достовірних і переконливих археологічних даних щодо передування бабинських комплексів сабатинівським виявляється не дуже й багато, в чому може переконатися будь-

який дослідник, взявшись за пошук їх. Причина такої ситуації криється в характері археологічних джерел. Поселення, будучи відкритими археологічними комплексами, навряд чи можуть надати такі достеменні свідчення. У могильниках же, з огляду на вкрай слабо розвинену практику курганного будівництва у ДПБК та й, вочевидь, і у сабатинівській культурі, а також з урахуванням відомої проблематичності ідентифікації поховань обох культур, особливо останньої з них, вірогідність таких спостережень наближається до нуля. Саме тому висновок щодо пізньої хронологічної позиції сабатинівської культури по відношенню до бабинської (ДПБК), як нам здається, базується більше на типологічних прив'язках обох культур до надійних систем відносної хронології сусідніх регіонів, переважно західного.

Тим не менш, одиничні приклади, що стосуються предмету нашого дослідження, в літературі знайти можна. П'ять випадків курганної стратиграфії, яка демонструє пізню хронологічну позицію поховань зі східною орієнтацією небіжчиків (сабатинівських, у розумінні автора публікації) по відношенню до поховань з нестійкою орієнтацією (північно-східною, північною, західною), тобто бабинських, наводить Є.М. Савва [623, с. 52]. На наш погляд, наведені приклади не є переконливими з тієї причини, що ці стратиграфічно пізні комплекси не можуть надійно діагностуватися як належні сабатинівській культурі, бо демонструють невиразні обрядово-інвентарні характеристики (комплекс ознак т.зв. “поховань пізньобронзового віку”), що є притаманними й пізнім бабинським захороненням³⁹. Більш показовою видається ситуація, зафіксована у кургані 12 поблизу с. Румянцеве Кантемирівського р-ну Молдови, де основним виступало бабинське п. 12 (дерев'яна колода, біконічний і тричасний з валиками горщики, пряжка типу 2о), а впускними – п. 11 (чаша типу Монтеору ІВ) і п. 4 (горщик з валиком на шийці), що на підставі кераміки можуть бути віднесені до раннього етапу сабатинівської культури [4, 138-141]. Ще один випадок (с. Дойна Кантемирівського р-ну, к. 1), в якому автори публікації вбачили свідчення синхронності бабинського (п. 3) і сабатинівського (п. 4) комплексів, є

непереконливим, оскільки підстави для доведення одночасності цих впускних у давній курган захоронень відсутні [4, с. 138, 141]. Незважаючи на брак стратиграфічних свідчень, ставити під сумнів традиційну схему послідовності бабинської (ДПБК) і сабатинівської культур не доводиться.

Згідно традиційних уявлень, у лісостеповій зоні Правобережної України бабинська культура (Дніпро-Бузький варіант ДПБК) змінюється пам'ятками тшинецької культури (культурного кола – ТКК). Як би це не виглядало дивним, але, попри значне нашарування ареалів цих двох культур, для встановлення часового співвідношення їх майже ніколи не залучаються стратиграфічні дані, за відсутності таких, а відносна хронологія визначалася опосередковано – через інші культури й загальну систему хронологічних прив'язок, зокрема й через зіставлення абсолютних дат [42, с. 60-66; 43, с. 443-444]. Зрозуміло, що така ситуація зумовлена, перш за все, порівняно слабкою археологічною вивченістю Правобережного Лісостепу й Полісся. На жаль, не надали надійних свідчень, зокрема стратиграфічних, і розкопки останніх років, що активно ведуться під керівництвом С.Д. Лисенка на Малополовецькому кущі пам'яток у Середній Наддніпрянщині. До речі, цією обставиною пояснюється той факт, що автор досліджень в основу періодизації бронзового віку регіону поклав, перш за все, радіовуглецеві дати [430, с. 11; 431, с. 164-165]. Саме вони продемонстрували певний хронологічний пріоритет бабинського горизонту (Багатоваликовий МП-Ів або в останній праці МП-І за С.Д. Лисенком) перед ранньотшинецьким (Малополовецьким МП-ІІ).

Поряд з традиційною позицією, яка визначає загальний хронологічний пріоритет бабинських старожитностей перед тшинецькими, дослідниками висловлювалися й думки щодо часткової синхронності пізньої бабинської та ранньої тшинецької культур [42, с. 64, рис. 15]. Останнім часом за співіснування Бабина й Тшинця стали висловлюватися частіше, головним чином беручи до уваги радіовуглецеве датування останнього [832, р. 304; 844, гус. 4]. Навіть якщо й відкинути проблематичність методу визначення відносної хронології культур через зіставлення їхніх ^{14}C дат, то з наведеною

трактовкою можна було б погодитися лише за певних умов, зокрема розуміння одночасності існування пізньої бабинської та ранньої тшинецькою культур не на одній, а на сусідніх територіях. До речі, такий варіант інтерпретації знаходиться у відповідності з результатами досліджень, згідно яких західні й північно-західні групи ТКК є ранішими за східну середньодніпровську (Києво-Черкаську) [832, р. 303-306].

Нарешті, у північно-західній частині свого ареалу, в області Прикарпаття й Подільсько-Волинської височини, бабинська культура хронологічно змінюється комарівською, або тшинецькою-комарівським масивом. При цьому мається на увазі, що у Прикарпатті (Верхня Наддністрянщина й Попруття) комарівське населення, вочевидь, зайняло території, що попередньо населялися виключно “бабинською” людністю (Дністровсько-Прутський варіант ДПБК). А на Західному Поділлі та Волині за даною послідовністю стоїть лише те, що у передкомарівський час сюди, до середовища епішнурових культурних груп (стжижовської та підкарпатської) проникли носії бабинських культурних традицій. Треба визнати, що фактичні археологічні дані для визначення відносної хронології бабинської та комарівської культур на сьогодні відсутні. З розкопаних пам’яток матеріали двох названих культур сполучалися лише у відкритих комплексах шарів деяких поселень (Долиняни, Комарів, Магала-І, Назвисько), проте стратиграфічні умови не дозволяли співвіднести їх у часі [19, с. 86; 683]. Щоправда, стосовно першої з названих пам’яток Г.І. Смирнова висловила схильність вважати, “що комарівська стоянка в Долинянах могла бути давнішою за багатоваликову”, хоча тут-таки авторка вказувала на неможливість однозначно відповісти на питання стосовно хронологічного співвідношення цих двох стоянок. Виходячи з контексту, дослідниця вважала вірогіднішим бачити за першопоселенців стоянки аборигенне населення (себто комарівське), аніж бабинських прибульців, чому, на її думку, не заперечував і ранній вигляд комарівських матеріалів [683, с. 561]. Маємо визнати, що такі аргументи є не переконливими. Адже рання дата матеріалів комарівської культури на

поселеннях Комарів і Незвисько не збентежила І.С. Свешнікова, бо він у своїх хронологічних побудовах керувався, з одного боку, свідченнями синхронності бабинської культури стжижовській та підкарпатській, а з другого – численними фактами передування цих двох останніх комарівській культурі [19, с. 101].

Втім, повністю відкидати часткову синхронність ранньої тшинецької культури пізній бабинській, мабуть, не варто, в усякому разі доки не з'являться переконливі аргументи проти такого припущення. На цю можливість свого часу вказувала С.С. Березанська [42, с. 64, рис. 15]. В контексті розглядуваного питання дослідники неодноразово апелювали до фактів присутності в інвентарі курганних поховань Дністровсько-Прутського регіону керамічного посуду, що може розглядатися як “комарівський імпорт” [192, с. 136, рис. 35, 1-3; 623, с. 53, 169; 715, с. 113-114, рис. 31, 1-7]. Проте, головною перепорою у використанні цих випадків для доведення певної синхронності бабинської й комарівської культур та контактів між ними є проблематичність атрибуції залучуваних захоронень в якості бабинських. Ці комплекси, які характеризуються невиразними обрядовими ознаками “поховань доби пізньої бронзи”, не мають жодних діагностичних ознак бабинської культури і з не меншим, а то й більшим, успіхом можуть бути віднесені, скажімо, до сабатинівської культури, що, з хронологічних міркувань, було б логічнішим. До речі, подібну операцію здійснив Є.М. Савва, вилучивши зі списку бабинських поховань майже усі комплекси, що супроводжувалися імпортною керамікою, аналогічною знайдений у пізніх горизонтах культури Монтеору (Іа-Ів), Тей-ІV, Кослоджень, і додавши їх до списку сабатинівських [623, с. 53-57].

У зв'язку з порушеною проблемою не можемо пройти осторонь вже згадуваної вище праці М. Бандрівського та Л. Крушельницької, присвяченої виділенню передкомарівської групи пам'яток Покуття та Західного Поділля [30]. Увагу нашу привернули висновки авторів у частині періодизації та хронології. Зокрема у запропонованій схемі комарівська культура

Західноукраїнського Лісостепу подається не лише синхронною у ранній своїй фазі бабинській (для Бойківського Підгір'я), а й значно давнішою за бабинську (для Західного Поділля й Покуття), синхронізуючись при цьому з культурами Нітра, Марош, Гатван, пізня Нагірєв, а також найпізнішою фазою ранньоелладського періоду (ЕН-III) з відповідним заходом в останню чверть III тис. до Р.Х. [30, рис. 2]. Гадаємо, що в даному випадку хронологічне заглиблення комарівської культури відбулося автоматично, слідом за пониженням віку місцевого постшнурового горизонту (передкомарівська група), яке, у свою чергу, було викликане передатуванням природничонауковими методами культур Центральної та Південно-Східної Європи [30, с. 215-216]. Реальні ж археологічні підстави для запропонованого співвідношення в часі комарівської культури з бабинською наразі відсутні, як відсутні й пам'ятки комарівської культури з абсолютними датами в межах 2200-1900 BC cal.

В чомусь схожа ситуація майже одночасно створена й стосовно висоцької культури, яку традиційно звикли відносити до пізньої чи навіть заключної фази пізньобронзового віку [42, с. 87-91, рис. 24]. Проте М. Бандрівський, відкинувши свою колишню думку щодо комарівських витоків висоцької культури, а, відтак, і хронологічної послідовності цих культур, вважає за можливе синхронізувати початок висоцької культури з кінцем раннього періоду комарівської [26, с. 241]. Крім того, дослідник виділяє перший, протовисоцький, період розвитку цієї культури, який співвідносить у часі з пізнім етапом унетицької культури, а також пам'ятками почапської культури та спорідненими з нею пам'ятками. До цього ж “передвисоцького” горизонту залучені відомі на Малому Поліссі, Волинській височині, Північному Поділлі та Розточчі пам'ятки бабинського культурного кола. З останнього виходить, що в окресленому регіоні до складу хронологічного горизонту, що змінює бабинський, окрім комарівської культури, слід включати й сусідню з нею на північному сході висоцьку культуру [26, с. 241-242, прим. 3]. Безсумнівно, цей підхід, у випадку його підтвердження новими

матеріалами, варто враховувати у подальших розвідках, проте зараз ми маємо констатувати відсутність достеменних археологічних свідчень, які б дозволили вважати висоцьку культуру безпосереднім хронологічним спадкоємцем бабинської у Західноподільсько-Волинському регіоні.

Основні результати проведеного аналізу зведено до загальної схеми відносної хронології, яка включає передуючий, синхронний і наступний за культурами бабинського кола горизонти (табл. 6.1).

6.4. Абсолютна хронологія

Аби уникнути плутанини, у визначенні абсолютних дат культурного кола Бабине ми залишили поза увагою так звану традиційну систему літочислення, яка вже порядком застаріла і майже ніким не використовується, а орієнтувалися на більш скореговані між собою хронологічні шкали, побудовані за допомогою природничонаукових методів датування, переважно радіовуглецевого. Такий наш вибір немалою мірою був обумовлений і тією обставиною, що абсолютна хронологія бронзового віку Європи, не тільки Західної, а й Східної, уже протягом півтора-двох десятиліть визначається саме на шкалі радіовуглецевого датування. Не є винятком і традиційно реперні для бабинської культури пам'ятки – Мікенські гробниці, культура Монтеору на заході та культури бойових колісниць на сході. Причому для сучасної європейської археології бронзового віку ніякої іншої абсолютної хронології, окрім визначеної за допомогою радіовуглецевого, дендрохронологічного та інших природничих методів, просто не існує. Відтак, спроби прив'язати до неї застарілу “традиційну” хронологію, що зрідка наводиться східноєвропейськими археологами, не матимуть жодного сенсу. Крім того, у зіставленні існуючих ^{14}C дат, ми, наскільки це було можливим, віддавали перевагу новітнім даним, отриманим з використанням програм калібрації. Проте здійснити цю роботу належним чином не вдалося через низку причин, здебільше об'єктивного характеру.

Розпочати треба з констатації прикрого факту, що для пам'яток самого культурного кола Бабине на сьогодні існує обмаль ^{14}C дат. Всі вони були отримані впродовж останнього десятиріччя виключно у Київській Радіовуглецевій лабораторії (керівник – М.М. Ковалюх). В кількох публікаціях подано 25 поховань з більш або менш надійною бабинською атрибуцією, для яких отримані дати за ^{14}C [225, табл. 1, 2; 433, табл. IV; 604, с. 135, прим. 22; 840, fig. 2; 841, Tab. 1; 859, p. 105; 872, Tab. 1; 875, tab. 2, 8], причому більшість з них належить до пам'яток ДПБК. Список цих комплексів з відповідними датами міститься в табл. 6.2. На жаль, з цього обмеженого реєстру лише половина дат (13) видаються коректними: в таблиці вони виділені напівжирним і до них ми звернемося нижче. Решта дат викликають питання, більшість з них (11) є завищеними (1575-1335 BC cal), одна – заниженою (2495-2341 BC cal). З одного боку, як показала здійснена нами перевірка, серед поховань з “сумнівними” датами присутні такі, культурна атрибуція яких є непевною, в усякому разі надійними бабинськими ознаками вони не характеризуються, а відтак можуть належати якійсь іншій культурі пізнього бронзового віку (сабатинівській чи тшинецькій, в залежності від регіону). З іншого боку, близько 6-7 завищених дат походять з курганних могильників Бубнова Слобідка, Ксаверове та Росава (Миронівка) і пов'язані вони з достеменно бабинськими комплексами, що визначаються виразними обрядово-інвентарними маркерами, в тому числі дерев'яними колодами та кістяними пряжками. Дати належне пояснення таким пізнім датам середньонаддніпрянської бабинської серії наразі доволі важко. Можна було б навіть допустити деяке переживання місцевої групи Бабине, у порівнянні з рештою регіонів, зокрема степових. Однак припустити, що цей бабинський “анклав” зберігався в оточенні або черезсмужно з пізньобронзовими культурами протягом щонайменше 200-250 років, ми не в змозі.

Більш-менш прийнятні, з нашого погляду, дати утворюють усереднений розкид в діапазоні 2215-1745 BC cal. Показово, що пам'ятки Дністровсько-Прутського (2215-1842 BC cal) і Дніпро-Дністровського (2197-2039 BC cal)

регіонів видаються більш ранніми на тлі середньонадніпрянських (1780-1745 BC cal). Щоправда Дніпро-Дністровську групу репрезентують комплекси постінгульського (протоДПБК) типу. З Дніпро-Бузького регіону походить лише одна порівняно рання дата (Росава 7/1: 1990-1892 BC cal), яку ми, на відміну від С.Д. Лисенка [433, с. 43], не вважаємо заниженою. Перевірка цієї дати через дату повторного зразка, взятого з даного поховання (1510-1438 BC cal), посиляючись на відповідність останньої решті пізніх дат з миронівських курганів, не є достатньо переконливою. Адже, багато – не завжди вірно.

Звернемо увагу також на інформацію С.М. Санжарова стосовно однієї радіовуглецевої дати для “фінальнокатакомбного” (бабинського – *Р.Л.*) горизонту Сіверського Дінця, отриманої з матеріалів поселення Чернікове Озеро 1, що визначила проміжок 22-21 ст. до Р.Х. [655, с. 25]. Ця дата формально є цілком прийнятною для бабинської хронології, але пов’язана вона не з бабинським, а покровським комплексом (обвуглені жолуді у тарному горщику, встановленому на дні господарської ями) [1107, с. 15, табл. 1, 3; 14, 7].

Нещодавно отримано ще п’ять ^{14}C дат, які походять з кургану ДДБК, розкопаного 2007 р. у нижній течії Сіверського Дінця (Ясинівський-III Білокалитвенського р-ну Ростовської обл.). Ці неопубліковані дані люб’язно надав нам автором розкопок Р.О. Мимоход. Показово, що вони знаходяться у повній відповідності до стратиграфічної послідовності комплексів у кургані та окреслюють для поховань I раннього етапу діапазон 22-21 ст. до Р.Х., а для поховань II середнього етапу (одне з них містило пряжку 2 типу) – 21-19 ст. до Р.Х. Крім того, Й. Пислару повідомляє про кілька ^{14}C дат (можливо некаліброваних), отриманих для поховань з Луганщини: к. 14 поблизу с. Миколаївка Кременського р-ну (1800-1750 BC) та поблизу м. Сватове (1880±30 BC) [859, р. 105]. Щоправда, названі комплекси, якщо тут не вкралася помилка, нам невідомі.

Таким чином, існуючі ^{14}C дати формально окреслюють хронологічний діапазон для культурного кола Бабине в межах 22 – сер. 18 ст. до Р.Х. Як ці дати співвідносяться з сучасною хронологією півдня Східної Європи й сусідніх регіонів? Відповідь на поставлене запитання можуть дати, з одного

боку, зіставлення ^{14}C дат бабинських пам'яток з відповідними датами синхронних культур, а з другого – їхня кореляція з радіовуглецевою хронологією передуючих та наступних археологічних утворень (рис. 179).

Останнім часом вдалося створити поки що незначний, але вже показовий банк даних ^{14}C дат, що походять з синхронних Бабиному посткатакомбних утворень Степового Передкавказзя й Волго-Донського регіону. Лише за опублікованими свідченнями відомо 11 дат для лолінської культури [234, с. 80; 236, с. 230-231; 294, табл. 1; 310, с. 143-144; 477]. Вони охоплюють межі від 23 до 17 ст. до Р.Х., проте демонструють концентрацію в діапазоні 2200-1900/1800 BC cal, що майже співпадає з відповідними показниками по культурній області Бабине. Для нещодавно наміченої кубанської групи фіналу середньої бронзи відповідних даних поки що бракує. Для цього регіону значиться 5 анонімних дат, віднесених В.А. Трифоновим до групи “КБК-зрубних” в інтервалі 23-19 ст. до Р.Х. [728, табл. 2]. Проте Р.О. Мимоход обґрунтовано припускає, що ця група, скоріш за все, створена з посткатакомбних комплексів [474, с. 252-253]. Крім того, він повідомляє про дві нові калібровані дати для поховання фіналу середньої бронзи Закубання, які окреслили діапазон 20-17 ст. до Р.Х., й оцінює їх як відповідні заключній фазі існування посткатакомбного блоку культур [474, с. 253]. Невеличка серія з п'яти ^{14}C дат є для криволуцької групи, проте оскільки вона опублікована частково [294, табл. 1], ми маємо спиратися також на доповідь Р.О. Мимохода, зроблену на засіданні круглого столу “Катакомбна культурно-історична спільнота/область: структура, номенклатура, динаміка розвитку” (м. Москва, 17-19 квітня 2007 р.), де дослідник наводив дані, повністю відповідні лолінським, кубанським і водночас бабинським. Кубанська посткатакомбна група забезпечена трьома ^{14}C датами, що визначають діапазон її існування 21-17 ст. до Р.Х. [294, табл. 1].

Важливим є те, що у згаданій доповіді Р.О. Мимоход звернув особливу увагу на хронологічне співвідношення радіовуглецевої хронології культурних утворень посткатакомбного блоку і культур блоку “бойових колісниць”, для

яких протягом останнього десятиріччя також створено певний банк даних (переважно для синташтинсько-потапівських пам'яток) [135, с. 262-263; 136, с. 38; 214, с. 93-94; 215, с. 171-172; 216, с. 162-164; 217, с. 26, 28; 335; 336; 726, 62, табл. 1; 728, с. 80, табл. 2; 816, р. 934]. Отож зіставлення масивів дат двох порівнюваних блоків наочно продемонструвало лише часткову їхню синхронність: час появи посткатакомбних культурних утворень (бабинська, лолінська, криволуцька й кубанська групи) припадає приблизно на 2200 BC cal, тоді як початок “колісничних” культур відраховується приблизно від 2000 BC cal; проміжок часу 2000-1800 BC cal, в якому хронологічні інтервали обох культурних блоків співпадають, можна розцінювати як період їхнього співіснування. Найпізніші ж пам'ятки культурного кола Бабине, переважно локальні варіанти ДПБК, можуть синхронізуватися з петровською культурою (або петровським етапом алакульської культури), ¹⁴C дати якої (1940-1690 BC cal) хоча й демонструють певну синхронність Синташті, стратиграфічний пріоритет останньої зафіксовано досить надійно [136, с. 37-39; 215, с. 172].

Ситуація з абсолютною хронологією пізньокатакомбного горизонту, що передує блоку культур Бабине – Лола – Крива Лука, складається наступним чином. Для інгульської культури Нижньої Наддніпрянщини не так давно було наведено серію ¹⁴C дат, за якою дослідники окреслили період її існування 2200-2000 BC cal [839, р. 137-141; 857]. Проте невдовзі стало очевидним, що цей усереднений інтервал є дещо омолодженим приблизно на два-три століття, і розвинений/пізній катакомбний етап в даному регіоні треба починати приблизно від 2500 р. до Р.Х. [233, с. 125]. З таким висновком повністю узгоджуються дати інгульських поховань молочанського регіону, зосереджених переважно в інтервалі 25/24-23 ст. до Р.Х., що дозволило Ю.Я. Рассмакіну розцінювати відрізок часу в межах другої половини 40 ст. ВР (близько 2400-2350 BC cal) як період складення інгульської КК [604, с. 153, табл. 3]. У цьому зв'язку не випадковим видається висновок Д.Я. Телегіна зі співавторами про те, що “з урахуванням стандартного відхилення, інгульські поховання тяжіють приблизно до 2400 BC” (переклад наш – *Р.Л.*) [875, р. 160].

До речі, необхідність такого пониження підтверджується й абсолютними датами інгульських катакомб Буго-Дністровського межиріччя [225, с. 150]. У відповідності до наведеної хронології знаходяться декілька відомих дат для пізньокатакомбних поховань (харківсько-воронезьких) лівобережжя Сіверського Дінця, що вписалися в інтервал 2475-2255 BC cal (а усередненими значеннями – у першу половину 24 ст. до Р.Х.) [824, tab. 3]. Натомість дати невеличкої групи пізньодонецьких поховань цього ж регіону виявилися значно завищеними (2100-1800 BC) [842, р. 211], тобто відповідними бабинському хронологічному інтервалу. Незважаючи на певні результати, досягнуті в абсолютному датуванні культур бронзової доби Причорномор'я, зокрема катакомбних, у цій справі залишається ще чимало проблем, методичні аспекти яких предметно висвітлені в одній з нещодавніх колективних праць німецьких та українських колег [833, S. 96-108].

Майже тотожна ситуація спостерігається у Степовому Передкавказзі. Так, з теренів Північно-Західного Прикаспію (Калмикія) походить серія ^{14}C дат (62 дати), за якими визначається відрізок існування східноманицької КК в межах 2500-2000 рр. до Р.Х. [804, с. 278, 292]. Проте, деяке підвищення верхнього рубежу цього діапазону відбулося лише нещодавно, за рахунок введення поправки ΔR на резервуарний ефект $\approx 250-400$ рр. [804, с. 277-278; 876, S. 124-125]. Проте, з огляду на обмеженість цих нових даних, виведена величина поправки наразі є умовною і з накопиченням даних буде уточнюватися. Як би там було, а попередньо визначений інтервал дат східноманицької культури (2600-2300 рр. до Р.Х.) [804, с. 277; 867] дещо краще вписувався у загальну систему новітніх дат розвиненого й пізнього етапів катакомбних культур, а якщо й виглядав заниженим, то не більше, ніж на століття. Такий висновок, на наш погляд, підтверджує нещодавно отримана серія радіовуглецевих дат з чітко стратифікованого Великого Іпатівського кургану, відповідно до якої горизонт пізньокатакомбних поховань (західноманицької КК), що безпосередньо передував лолінським комплексам, вкладається в діапазон 24 – перш. полов. 22 ст. BC cal [310, с. 143]. Ці дані, до

речі, знаходяться у повній відповідності з результатами досліджень, проведених в межах проекту “Абсолютна хронологія основних соціальних і культурних змін у передісторії Східної Європи (35000-1000 pp. до Р.Х.)” і узагальнені результати якого для періоду 5500-1500 BC cal поетапно опубліковані В.А. Трифоновим [727; 728]. Згідно методики роботи, були розраховані “середньовиважені” показники абсолютної хронології основних культур Східної Європи, і практично для всіх пізньокатакомбних груп (передкавказької, батурицької, маницької, бахмутської та інгульської) визначився часовий інтервал 2500-2200 BC cal. У діапазон 2200-2000 BC cal вписалася бабинська, пізня гінчинська й частково тріалетська культури [727, с. 48; 728, с. 80, табл. 1-2]. Щодо останньої, то її “квітуча пора”, з якою зіставляються бабинські пам’ятки, наразі “міцно посіла відрізок часу від останніх століть III тис. до н.е. до XIX-XVIII ст. до н.е.” [342, с. 169; 343], що практично співпадає з новітніми датами культурного кола Бабине.

Радіовуглецеве датування середньодніпровської культури окреслює для неї надто широкий інтервал 2840-1740 BC cal [330, с. 153, табл. 2; 845; 840, р. 195, tabl. 1; 841, р. 276-277], хоча М. Кривальцевич відзначає найбільшу щільність дат в межах 2500-1700 pp. до Р.Х. [330, с. 153]. Насправді, якщо побудувати граф розподілу ^{14}C дат, то він продемонструє два піки: менший – в діапазоні 2400-2300 BC cal, більший – на відтинку 1950-1750 BC cal. Інтерпретувати цю картину, особливо пізній пік діаграми, доволі складно. Враховуючи, що переважна більшість задіяних дат, зокрема усі пізні, походить з пам’яток Білоруського Полісся, можна припускати, що там середньодніпровська культура проіснувала довше, ніж в Українському лісостепу, де вона раніше була змінена бабинською культурою. Втім, таке припущення потребує додаткової перевірки.

Абсолютна хронологія горизонту, наступного за культурами Бабине, належним чином відсікає верхню дату існування блоку посткатакомбних утворень. На жаль, наразі відсутні радіовуглецеві дати для поховань ПЗК України. Водночас у базі даних, наведеній В.А. Трифоновим, значиться 18 дат,

отриманих для пам'яток зрубної культури Середнього Дону–Сіверського Дінця та Нижньої Волги, які утворюють інтервал 1900-1600 BC cal [728, с. 81, табл. 1-2].

Існує також незначна серія ¹⁴C дат для БМЗК Нижньої та Середньої Наддніпрянщини, а також Сіверського Дінця. У першому випадку датовані матеріали курганних могильників, які окреслили діапазон між 1524-1175 BC [828, tab. 1], що є, на наш погляд, завищеним у верхньому рубежі. Середньонаддніпрянські матеріали бережнівсько-маївського вигляду контекстуально пов'язані з пам'ятками Малополовецького типу (Києво-Черкаська група Тшинецького культурного кола) [433, с. 44], що дозволяє дослідникам екстраполювати тшинецькі дати на БМЗК (1600-1400 BC) [828, р. 334].

Сама ж тшинецька культура у своїх східних виявах, що змінює полісько-лісостепові групи Бабине, забезпечена порівняно презентабельним пакетом радіовуглецевих дат, акумульованих С.Д. Лисенком [433, с. 43-45, табл. IV]. На підставі цих даних дослідник окреслює хронологічні межі східного масиву тшинецького культурного кола (ТКК) 1800/1700-1100/1000 BC, хоча відзначає й певні регіональні розбіжності. Так, спираючись на верхню дату середньодніпровської культури (2900-1700 BC), автор визначає “формування груп ТКК в українському й білоруському Поліссі” (його Києво-Житомирська й Сосницька групи) близько 1700 BC, тоді як складання лісостепової Києво-Черкаської групи розпочинає сторіччям раніше – 1800 BC [433, с. 41-42, 46]. Щоправда, маючи на увазі період 1800-1700 pp. до Р.Х., С.Д. Лисенко веде мову не стільки про класичну тшинецьку культуру, скільки про прототшинець.

Далі на захід наступною за ДПБК ланкою виступає нещодавно виділена Гордіївсько-Білогрудівська група ТКК, для якої С.Д. Лисенко пропонує хронологічний відрізок 1500/1450-1000 BC, хоча й прогнозує виділення більш раннього передгордіївського горизонту [433, с. 40-41, 46]. У цьому зв'язку звернемо увагу на значно більш давню ¹⁴C дату кургану 27 Гордіївського могильника (1878-1622 BC cal) [790, S. 20]. До речі, М.С. Бандрівський посилається на дату цього комплексу, оцінюючи його в контексті першої, протовисоцької, фази висоцько-білогрудівської КІС [26, с. 242]. Саме

відштовхуючись від цих фактів і запропонованої нової періодизаційно-хронологічної схеми білогрудівської та висоцької культур, М.С. Бандрівський вважає, що старожитності культурного кола Бабине на заході Українського Лісостепу припиняють своє існування близько 1900 BC cal [28, с. 75]. Однак звернемо увагу на пару дуже пізніх дат (1172±89, 1126±85 BC cal), які походять зі згаданого кургану 27 Гордіївського некрополя [868, р. 184-185], що ставить під сумнів загальний пакет ¹⁴C дат по цій пам'ятці. Відтак, для доведення, а водночас і перевірки наведеного висновку М.С. Бандрівського наразі бракує надійних даних.

У степовій зоні Дніпро-Прутського межиріччя верхній хронологічний рубіж ДПБК має співвідноситися з початковою датою сабатинівської культури. Для її встановлення бракує радіовуглецевих дат. У згадуваному зведенні В.А. Трифонова значиться 4 таких дати, які визначають існування сабатинівської культури в інтервалі 1600-1400 BC [728, табл. 2]. Традиційно ж у визначенні абсолютної хронології культури Сабатинівка фахівці звертаються до типологічних зіставлень з культурами Карпато-Дунайського басейну з метою використання їхніх дат. За результатами такої роботи Я.П. Гершкович свого часу окреслив межі сабатинівської культури Дніпро-Азовського регіону 15 – кінцем 13 ст. до Р.Х., хоча й допускав можливість поглиблення нижньої дати до 16 ст. до Р.Х. [831, S. 82-86]. При цьому дослідник слушно зауважував, що в подальшому доля цієї дати залежатиме, з одного боку, від коливань верхньої хронологічної межі бабинської культури, а з другого – від корегування абсолютної хронології рівночасних Сабатинівці культур Ноуа та Кослоджень, що втрюх утворюють єдиний блок. Останнім часом, у зв'язку з пониженням хронології культурного кола Бабине, потреба у відповідному узгодженні стала нагальною. І певне, хоча й не остаточне, врегулювання в цьому хронологічному секторі відбулося завдяки дослідженням Є.М. Савви. Одним із результатів нещодавно захищеної докторської дисертації дослідника стала нова схема періодизації та хронології комплексу культур Ноуа-Сабатинівка. На підставі широкого спектру прив'язок цього комплексу до

культур Карпато-Подоунав'я автор визначив його абсолютну хронологію в межах 16-13 ст. до Р.Х. [624, с. 223; 625, с. 149]. Водночас є натяки на можливість поглиблення нижньої межі у 17 ст. на підставі даних, що буцімто засвідчують тривалі контакти носіїв культур Ноуа й Віттенберг фази С та деякі інші факти [625, с. 149]. Втім, не всі фахівці вважають ці дані надійними [877, р. 13, note 20; р. 18, note 46].

На завершення є сенс співвіднести запропоновані для культурного кола Бабине абсолютні дати з сучасною хронологією середньоєвропейських і карпато-дунайських культурних груп, визначених у якості синхронних. Ця хронологія ґрунтується на результатах датування природничонауковими методами, переважно радіовуглецевого й дендрохронологічного. На жаль, в процесі проведення цього зіставлення ми гостро відчули брак новітньої європейської літератури з даної проблематики, що певною мірою вплинуло на отримані результати, які ми розцінюємо як попередні й такі, що потребують подальшого уточнення. За браком місця, обмежимося лише наведенням необхідних даних та узагальнених результатів. Культури або групи пам'яток, які ми вважаємо тією чи іншою мірою одночасними культурному колу Бабине, належать до періодів А1–А2 раннього бронзового віку (за П. Рейнке) або Раньоелладського III (FH-III) – Середньоелладського I (MH-I) періодів. Якщо звернутися до межановицької культури, з класичним та пізнім періодами якої ми пропонуємо синхронізувати бабинські культури, то для цих етапів польські дослідники пропонують відповідні абсолютні дати: класичний – 2050-1950/1900 BC cal, пізній – 1900-1600 BC cal [838, s. 181-186, rys. 66, 70-71]. З огляду на систему синхронізації межановицької культури з культурами Карпато-Дунайського регіону, а також з урахуванням новітньої хронології цих культур, абсолютні дати межановицької культури мають бути пониженими. З іншого боку, цього вимагає заглиблення до рубежу 20-19 ст. до Р.Х. абсолютних дат тшинецької культури, про що йшлося вище. Отже, для класичного етапу межановицької культури, а також паралельних йому класичного етапу нітрянської культури, раннього етапу унетицької культури,

періоду IC₃ культури Монтеору наразі визначається хронологічний відтинок 2200-2000 BC cal. Для пізніх етапів межановицької та нітрянської культур, класичного-пізнього етапів унетицької культури, фаз IC₂-IC₁ культури Монтеору пропонується дата 2000-1800 BC cal [838, s.181-183; 860, p. 23-28]. Не дуже розбігається з наведеним хронологічним діапазоном інший варіант визначення абсолютних дат унетицької культури: ранній період – 2400/2300-1950 BC cal, класичний і пізній – 1950-1750 BC cal [877, S. 10]. На наш погляд, запропонована Й. Мараном початкова дата унетицької культури все-таки є заниженою оскільки, попри наявність порівняно ранніх ¹⁴C дат (2280-2050 BC), статистична більшість їх концентрується в межах 2175/2140-1985 BC [820, S. 151]. Стжижовську культуру польські археологи відносять до 2000/1950-1600 BC cal [819, с. 200-201; 838, s. 70], хоча останнім часом висловлено думку щодо необхідності поглиблення цієї дати щонайменше на століття [27, с. 16; 860, p. 10].

У повній відповідності з наведеною хронологією знаходяться абсолютні дати постшнурових культурних груп Верхнього Подунав'я. Для пам'яток групи Зінген періоду VA1, що у Південно-Західній Німеччині, отримано надійну серію ¹⁴C дат в межах 2400-2000 BC [877, S. 16]. Для швейцарської групи Валліс, що також належить до стадії VA1 ранньобронзового віку, ¹⁴C дати окреслюють діапазон 2200-2000 BC cal [835, S. 327, 329, 332-333, 337-338, Abb. 12].

Для культур/груп, існування яких припадає переважно або виключно на пізній період раннього бронзового віку (VA2) або на початкову фазу Середньоеладського періоду (MH-I) і які загалом відповідають пізнім горизонтам культурного кола Бабине, визначаються такі хронологічні рубежі. Культури Віттенберг і Отомань, на думку А. Попеску, складаються паралельно ще у межах періоду VA1, а відтак своїми хронологічними рубежами заглиблюються в кінець III тис. до Р.Х., хоча й основний період їх існування припадає на період VA2 [860, p. 14]. Натомість, А. Борофка визначає початок культури Віттенберг (фаза А) 1800 р. до Р.Х. Якщо виходити зі схеми

відносної хронології, запропонованої Є.М. Саввою [865, Abb. 57], то пізній етап Бабине можна синхронізувати з наступними культурами Карпато-Подунав'я: Отомань-Фюзешабонь I-II, Віттенберг A-B, Тей I, Ватіна I.

Підбиваючи підсумок наведеним фактам, можна стверджувати, що ранні фази існування культурного кола Бабине, представлені I і IIА періодами ДДБК, хронологічно відповідають періодам ВА1b, за середньоєвропейською схемою періодизації П. Рейнеке, або FD-II (за Б. Хензелем), або періоду ЕН-III еладської хронології, і доволі надійно вписуються у часовий діапазон 2200-2000 BC cal. Пізні ж фази Бабине (IIб-III) в цілому є синхронними культурним утворенням середньоєвропейського періоду ВА2а, або FD-III (за Б. Хензелем), або середньоеладському МН-I, що мають абсолютні дати близько 2000-1800 BC cal. Вибудована схема відносної та абсолютної хронології зведена до рис. 180.

РОЗДІЛ 7

СОЦІАЛЬНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ ОБЛАСТІ БАБИНЕ

Досягнутий рівень дослідженості археологічного феномену Бабине дозволяє вийти на рівень висвітлення окремих аспектів соціально-історичного розвитку носіїв цієї культурної традиції. Принципова можливість постанови й вирішення такого роду завдань обумовлена, з одного боку, тим, що археологічні джерела, представляючи собою результат життєдіяльності людини й суспільства, потенційно містять в собі деякі свідчення стосовно тих чи інших аспектів їхньої історії. З іншого ж боку, ця інформація є вкрай фрагментарною, викривленою і особливим чином закодованою в процесі археологізації артефактів. Остання обставина вкрай обмежує інформативні можливості археологічних матеріалів і водночас вимагає від дослідника застосування спеціальних методик для вилучення з них позитивної інформації, а також надзвичайної обережності й виваженості у своїх оцінках та висновках.

7.1. Демографічні й соціальні аспекти розвитку суспільства

Перш ніж приступити до викладу матеріалу та його аналізу, відзначимо декілька принципових моментів. По-перше, доступна нам джерельна база, що складається переважно з матеріалів курганних і ґрунтових цвинтарів, а також вкрай обмежених свідчень поселень, не дозволяє претендувати на відтворення власне соціальної організації та структури бабинського суспільства (або кількох суспільств, враховуючи гетерогенність культурної області). Дана оцінка не означає наше нігілістське ставлення до самої можливості подібних наукових дослідів, адже фахівцями вже неодноразово й докладно надавалося методологічне обґрунтування неабиякого потенціалу палеоантропологічного матеріалу і палеодемостатистичних даних для відтворення етнічних, міграційних, демографічних і соціальних процесів дописемної історії [8; 9, с. 109-205; 113, с. 3-5; 25-28; 250; 737, с. 137-149]. Добре напрацьовано й

неодноразово практично реалізовано методику такого роду реконструкцій. Однак реальний позитивний результат у подібних студіях можливий не тоді, коли вони проводяться мимохідь, інколи навіть вимушено, заради надання науковому твору вигляду зовнішньої цілісності й історичності, як це подекуди трапляється в узагальнюючих працях, а за умов здійснення цих досліджень цілеспрямовано, з чітким зосередженням на предметі, а водночас комплексно, з опорою на висококваліфіковану вузькофахову підготовку й досвід. Виходячи з цих міркувань і не претендуючи на оригінальність підходів, ми вирішили скористатись лише деякими можливостями джерельної бази й методичного арсеналу її дослідження і, по можливості, торкнутися загальних аспектів соціально-демографічного розвитку бабинської людності, оскільки ця проблематика досі залишається майже невисвітленою. При цьому глибина й деталізація наших реконструктивно-інтерпретаційних висновків регулювалась виключно інформативним потенціалом джерел. Тут ми дотримуємося принципу: краще сказати менше але ґрунтовно, аніж більше та безпідставно.

7.1.1. Статево-вікова диференціація у поховальному обряді.

Перед викладом дослідницьких процедур коротко зупинимось на історії питання, аби показати, як попередніми науковими розробками були підготовлені передумови для сучасних студій з поставленої проблеми. В основі першого відкриття у сфері статево-вікової організації бабинського соціуму лежить видана у тезисній формі в середині 1980-х рр. праця О.Р. Дубовської, де було запропоновано варіант періодизації бабинських могильників Сіверського Дінця й Північно-Східного Приазов'я [206]. В цій періодизації, на відміну від існуючих на той момент схем І.Ф. Ковальнової та І.О. Післарія [277, с. 16-20, рис. 1; 546, с. 14-17], ранній горизонт репрезентувався похованнями не лише з лівобічною позою та західною орієнтацією небіжчиків (підгрупа А), а також похованнями з положенням небіжчика на правому боці та східною орієнтацією (підгрупа Б). Саме на виділену О.Р. Дубовською підгрупу Б звернув увагу В.В. Отрощенко, який, розширивши джерельну базу, подав всебічну характеристику

даної обрядової групи. Характер поховального реманенту й доступні антропологічні визначення дозволили В.В. Отрощенкові “припустити, що ці поховання є жіночими” і можуть бути протиставленими чоловічій обрядовій групі, що характеризується добре відомою в бабинському обряді західною орієнтацією та лівобічною позою померлих [503, с. 165]. Це відкриття відкрило перед дослідниками нові перспективи у соціально-демографічних та інших напрямках наукових студій. Певною мірою воно було реалізоване у працях автора, причому в різних аспектах – розвідках щодо статево-вікової диференціації, семантики поховального обряду тощо [416: 420].

Джерельна база дослідження складається майже з усього наявного в нашій базі даних корпусу поховань бабинського культурного кола, на основі якого було створено вибірку з **3574** комплексів. З цього масиву для 582 поховань (16,3%) відомі антропологічні визначення статі та віку небіжчиків. Враховуючи, що деякі споруди містили парні й навіть потрійні поховання, кількість статево-вікових визначень перевищує шість сотень (604). Наведена кількість антропологічних визначень, здається, є не надто малою, аби доточно унеможливити або принижувати достовірність будь-яких палеодемографічних чи іншого роду досліджень бабинської культури. І якщо на початку 1980-х рр. присутність у працях з палеодемографії бронзового віку виключно культур городцовської тріади (ямної, катакомбної, зрубної) можна було пояснити колізіями процесу визнання тоді ще “молодої” бабинської культури (КБК) [156; 241; 242; 597; 615 та ін.], то збереження цієї хибної тенденції на сучасному етапі [250, с. 65, прим. 7] не має жодного виправдання.

Поза тим, означений фонд антропологічних джерел є нерівноцінним за своєю інформативністю. Скажімо, не для всіх навіть дорослих небіжчиків (таких 480 осіб) вдалося достеменно встановити обидва показники – статі й віку. Тому частина з них має тільки якусь одну достовірну характеристику (170 кістяків), причому й вона визначена “непевно”. Крім того, для всіх дитячих (100 кістяків) та підліткових (24 кістяка) поховань, з відомих причин, стать не є визначеною. В результаті антропологічно диференційованими *за ознакою*

статі виявились 362 небіжчика (з них 47 – непевно): серед них 249 чоловіків (з них 30 – непевно) та 113 жінок (з яких 17 – непевно).

Крім наведеної загальної статистики, звернемо увагу на те, що різні теренові групи (культури) бабинського кола нерівномірно забезпечені антропологічними даними. Не занурюючись у деталі, відзначимо лише, що повніше представлені статево-вікові визначення для ДДБК. За загальної кількості вибірки в 1112 поховань і кількості небіжчиків в них 1149 чоловік, антропологічні дані відомі для 282 кістяків (25,4%). Їхні статево-вікові характеристики такі: чоловіків – 100 (з них 8 – непевно), жінок – 56 (6), дорослих без визначення статі – 58 (1), підлітків – 11, дітей – 57.

За умов певного дефіциту антропологічних визначень померлих з могильників культурного кола Бабине, до речі, характерного й для інших культур бронзового віку, ми вимушені були шукати шляхи додаткового збільшення кількості відповідних даних на підставі встановлення віку та статі померлих іншими методами. При цьому критично використовувався вже існуючий в науці досвід, зокрема розподілу померлих на вікові групи «дорослі» й «діти» на підставі польових визначень авторів розкопок та спостережень за розмірами кістяків та поховальних споруд [113, с. 59, 63; 358, с. 30; 597, с. 111; 737, с. 139-143]. Для кількісного розширення статистичних вибірок за ознакою статі застосовувалися й інші методики. Наприклад, досить перспективним і результативним є метод вияву статево-значущих ознак поховального обряду на підставі порівняльного аналізу контрольних «чоловічої» та «жіночої» груп, утворених за достовірними антропологічними визначеннями. Виявлені таким чином «чоловічі» й «жіночі» обрядово-інвентарні ознаки (норми, стандарти) в подальшому екстраполюються на масив поховань, що не мають антропологічних визначень статі, в результаті чого відбувається наповнення обох різностатевих груп додатковими комплексами, в тому числі дитячими й підлітковими, що поки не під силу зробити навіть антропологам [113, с. 64-71; 10, с. 8-9; 737, с. 143-145, 148; 368, с. 62-63]. Відомі й деякі інші методи статево-вікової градації, побудовані на

внутрішньогруповому аналізу та кореляції ознак з метою виділення серед них віково- і статево-значущих [див. наприклад: 298, с. 81-82]. Проте отримані такими методами результати й висновки завжди будуть гіпотетичними і не абсолютно достовірними. Саме тому базовим, а разом з тим перевірконо-контрольним матеріалом для такого роду реконструкцій виступають статево-вікові визначення, отримані в результаті антропологічних досліджень [737, с. 145-149].

Враховуючи неоднорідність культурної області Бабине й виділення в її межах двох культур, ми вважаємо за доцільне проводити аналіз окремо по кожній групі, а потім зіставити отримані результати.

Дніпро-Донська бабинська культура

Аналіз варто розпочати характеристикою виділених статевих обрядових груп раннього хронологічного горизонту ДДБК, при цьому акцентуючи увагу на тих ознаках, які розрізняють ці групи й, відтак, можуть вважатися статево-діагностичними. Для зручності й повноти сприйняття матеріалу характеристика здійснюється паралельно.

Вихідна (базова) ознака. Як вказувалося, вихідними ознаками поховань небіжчиків чоловічої статі є зібгане тілопокладення на лівому боці (або на спині з розворотом на лівий бік) з орієнтацією головою у західний сектор (Пд-Зх – Пн-Зх). В нашій базі є 71 поховання⁴⁰, що характеризується такими рисами та має відповідне антропологічне визначення статі. Дана обставина дає достатні, хоча й не абсолютні⁴¹, підстави додатково відносити до чоловічих також масив з 397 аналогічних за обрядом поховань, що не мають визначення статі, серед яких 93 – дитячих і 15 – підліткових⁴². В результаті чоловіча обрядова група збільшена до 468 поховань⁴³. Правомірність цього об'єднання підтвердилася перевіркою вибірки на рівні інших обрядових ознак та інвентарного комплексу.

Винятковою ознакою чоловіків, причому дорослих, можна вважати розчленовані або вторинні поховання, коли кісткові рештки небіжчика укладені у вигляді т.зв. “пакету” з дотриманням певних обрядових нормативів:

укладення черепа з західного краю скупчення кісток з метою відтворення відповідної орієнтації головою; розташування речового супроводу на північ від скелетних решток, імітуючи в такий спосіб лівобічне тілопокладення померлого (див. рис. 23). На користь висновку щодо чоловічої належності таких комплексів (відомо 14 випадків, з яких 3 - непевно) свідчать 3 антропологічних визначення статі й віку, а також відповідний реманент, репрезентований по одному разі керамічною корчею, виробничим набором “стрілороба” та астрагалом. Побіжними підтвердженнями виступають: досить високий показник супроводу курганными насипами й досипками (не менше 72%), дерев’яними рамними спорудами (36%) і кам’яною скринєю (9%), про що мова піде нижче.

Вихідними показниками поховань небіжчиків жіночої статі є зібгане тілопокладення на правому боці (або на спині з розворотом на правий бік) з орієнтацією головою у східний сектор (Пд-Сх – Пн-Сх). В нашому розпорядженні є 23 поховання з такими ознаками й відповідними антропологічними визначеннями статі. Саме вони дали нам підстави додатково віднести до жіночої обрядової групи ще 100 аналогічних за обрядом поховань без визначення статі, серед яких 17 дитячих, тобто в нашому розумінні дівочих. Внаслідок цього жіноча обрядова група збільшилась до 123 поховань. Коректність такого об’єднання підтвердилася подальшою перевіркою вибірки за іншими обрядовими ознаками та інвентарним комплексом, що буде продемонстровано нижче.

Насипи й досипки. Надалі обидві статеві групи були перевірені за ступенем притаманності їм практики курганного будівництва. Для достовірності результату до аналізу залучалися лише індивідуальні поховання. Дані стосовно наявності насипів і досипок над похованнями різних статевих груп, причому розбитих на три вікових категорії, наведені в табл. 7.1.

Чоловічі поховання демонструють високий показник за ознакою “супроводження насипом чи досипкою”. Беручи до уваги, що практика зведення індивідуальних насипів та досипок в середньому пов’язана з 78%

поховань ДДБК, можна стверджувати, що для чоловічих поховань раннього етапу цей показник є дещо більшим. Особливо високим він є для поховань дорослих чоловіків (89/86%). Підліткові й дитячі поховання, віднесені нами до хлопчачих, демонструють нижчі показники щодо супроводу їх курганними насипами й досипками (відповідно, 67% і 68,6%), що видається цілком логічним.

У порівнянні з середньостатистичним по культурі (78%) показник супроводження курганними насипами чи досипками для жіночих захоронень є дещо меншим (64%). Ще більш виразно виступає ця розбіжність при порівнянні поховань дорослих жінок з похованнями дорослих чоловіків (66% проти 89%). Лише дівчачі поховання демонструють досить схожі показники супроводження насипами й досипками з хлопчачими (відповідно, 67% і 68,6%), що може свідчити про нівелювання статевої різниці на соціальному рівні в дитячому віці.

Поховальні споруди. Переважна більшість чоловічих та жіночих поховань здійснена у ґрунтових ямах. Як відомо, характерною ознакою ДДБК виступають дерев'яні рами, що відомі у кожному п'ятому захороненні, для якого визначений тип поховальної споруди. Дані по рамних конструкціях наведені в табл. 7.2.

Статистика свідчить, що в середньому дерев'яні рами в похованнях небіжчиків чоловічої статі трапляються частіше (26%), ніж по культурі загалом (22%). Найбільш характерними вони є для поховань дорослих чоловіків (35%). Дерев'яні рами в похованнях осіб жіночої статі є досить рідкісним явищем (12,6%), що видно як на тлі середньостатистичного показника по культурі, так особливо у порівнянні з чоловічими могилами, в яких рами трапляються вдвічі частіше.

Ще одним типом могильної споруди ДДБК, притаманним для її нижньонаддніпрянських пам'яток, виступають кам'яні скрині. Їх загальна нечисленність (25 комплексів або 3,8%), скоріш за все, засвідчує особливий статус померлих, яким вони призначалися, цьому також не заперечують інші

обрядово-інвентарні показники. Виявляється, щонайменше у 18 скринях (72%) були поховані представники чоловічої статі розглядуваної нами обрядової групи (4 мають антропологічне визначення статі, 11 – дорослі, 3 – діти). Кам'яні скрині у жіночій обрядовій групі раннього горизонту ДДБК трапилися лише двічі. Обидва ці комплекси не мають антропологічних визначень віку й статі небіжчиків, але, судячи з розмірів поховальних споруд і кістяків, вони належали дорослим суб'єктам. Щоправда, в жіночій обрядовій групі є два поховання дорослих осіб, могильні конструкції яких нагадують або імітують кам'яні скрині: придонна частина стін ґрунтової ями обкладена невеличкими кам'яними плитками та уламками.

“Шкури” супроводжуючих тварин. Характерною рисою поховального обряду ДДБК слід вважати т.зв. “шкури” свійських копитних, якими супроводжувались близько 10% поховань. Перевірка показує, що переважну більшість “шкур” зосереджено в індивідуальних похованнях осіб чоловічої статі, зокрема – розглядуваної нами чоловічої обрядової групи раннього хронологічного горизонту – 86 поховань (77% загальної кількості комплексів зі “шкурами”, куди включено й колективні могили): серед них достеменно чоловіків – 15, дорослих – 55, підлітків – 5, дітей – 11.

В індивідуальних похованнях жіночої обрядової групи раннього горизонту “шкури” тварин трапляються порівняно рідко: загалом відомо 14 таких випадків (15% від загальної кількості комплексів із “шкурами”): серед них 1 поховання визначене антропологом як жіноче, 13 – дорослі. Одне дитяче поховання супроводжувалося черепом бика, але ототожнювати його зі “шкурою” ми не наважуємося. Таким чином, для жіночих поховань ДДБК “шкура” тварини не є характерним атрибутом, хоча й може траплятися іноді як супровід дорослих жінок.

Поховальний інвентар. Поховальне придане бабинських поховань дозволяє виділити ряд категорій, що можуть правити за статево-діагностичні ознаки. Методика вияву такого реманенту аналогічна застосованій вище. В результаті вдалося виявити такі категорії поховального приданого, які можуть

вважатися *чистими* або *переважно* (за *тенденцією*) ознаками статевої належності небіжчика.

До виключно чоловічого поховального реманенту слід віднести: гачково-планкові кістяні та рогові пряжки для паска (12 комплексів), кам'яні бруски з двома проточинами (6), виробничі комплекти по виготовленню стріл (11), зброю у вигляді сагайдачних наборів (6) та крем'яних наконечників списів-дротиків (5), кам'яні сокири-молотки (6) та булави (3), металеві ножі (9) і шильця (3), прикраси у вигляді металевих шийних гривен (3 чи 4)⁴⁴. Причому майже усі перелічені категорії притаманні виключно або в більшості дорослим особам (рис. 181). Виняток становлять лише гривни, які стійко пов'язуються з похованнями хлопців-підлітків та дітей, чому важко надати пояснення. Також виключно з чоловічою обрядовою групою і знов-таки віковою категорією дітей-підлітків пов'язуються т.зв. кістяні конуси грально-ворожильних наборів (2 чи 3) [403, с. 106].

До чоловічого інвентарю за тенденцією можна залучити кістяні кільцеподібні вироби, що зазвичай називають “пряжками” (70). Вважати такі “пряжки” виключно атрибутами чоловіків [514, с. 114; 521, с. 75] не дозволяють безперечні факти їхньої наявності в жіночих похованнях, причому як ранніх (7), так і пізніх (4) хронологічних горизонтів, а також різних територіальних груп Бабине (крім ДДБК, відомо ще 7 випадків у ДПБК) [393, с. 274-275]. За тенденцією чоловічим поховальним приданим виступає різноманітний дерев'яний посуд (37 випадків проти 3 жіночих). Майже схоже співвідношення між чоловічими й жіночими комплексами (відповідно, 34 проти 3) спостерігається за ознакою наявності керамічної посудини у вигляді великої біконічної корчі, яку також можна вважати переважно чоловічим атрибутом.

Здається, ознакою чоловічої статі за тенденцією виступали й астрагали, про що свідчить зосередженість переважної більшості знахідок останніх в похованнях чоловічої обрядової групи (35 комплексів) на противагу

одиночними випадками (3), що припадають на поховання дорослих жінок (у похованнях дівчат вони зовсім не відомі)⁴⁵.

Жіночим поховальним супроводом за тенденцією виступають різноманітні прикраси або деталі оздоблення одягу (рис. 182): шийні моністи та набірні зап'ясні браслети з фаянсових, кам'яних, кістяних, бронзових намистин (25), бронзових пронизок у вигляді бляшаних рурок (3) та циліндричних спіралей (1), кістяних підвісок (2), іклів хижаків (5). І хоча в переважній більшості такий гарнітур належав дорослим жінкам, в трьох випадках він супроводжував останки маленьких дівчат, щоправда обмежуючись лише фаянсовими бусами (в двох з них визначено вік померлих: 3-4 роки, 4-6 років). Цей набір прикрас не дозволяє вважати виключно жіночим атрибутом одна обставина: відомі окремі випадки (9), коли кістяні й фаянсові намистини, металеві пронизки та ікла хижаків трапилися в достовірно чоловічих або чоловічої обрядової групи похованнях, як правило у вигляді одиничних екземплярів, але не наборів. Що стосується скроневих кілець, то вони також відомі як в жіночих (1), так ще й частіше в чоловічих (4) могилах, а тому не можуть вважатися діагностичними. Тяжіння скроневих кілець до чоловічих поховань, на противагу жіночим, нагадує ситуацію в ямній та катакомбній культурах, де вказана категорія прикрас також є притаманною саме вбранню чоловіків [96, с. 83; 98, с. 218].

Суто жіночою ознакою на сьогодні можна вважати лише бронзові окуляроподібні підвіски (3), що входили до складу шийного моніста разом з фаянсовими бусинами або бронзовими рурчастими пронизками. Причому характерні такі підвіски для поховань дорослих жінок.

Якщо для окремої групи поховань чоловіків можна вважати типовою формою керамічного посуду великі біконічні корчі (рис. 28-31), то для певної групи жіночих поховань можна попередньо виділити в якості показового супроводу посуд, що має прототипи в інгульській КК – напівсферичні чаші з характерним декором та невеличкі горщики з двома парами наскрізних вушок-

наліпів (рис. 25)⁴⁶. Загалом же керамічний посуд в жіночих похованнях трапляється у півтори рази частіше, ніж у чоловічих (табл. 7.3).

Порівняння чоловічих і жіночих поховань раннього хронологічного горизонту за іншими параметрами обряду та категоріями поховального приданого не дали надійних додаткових ознак статевої належності. Враховуючи, що практично усі з виявлених нами статево-діагностичних категорій інвентарю трапляються в похованнях досить рідко, скоріш за все позначаючи осіб підвищеного рангу або особливого соціального статусу, а більшість комплексів залишається позбавленими таких маркерів, відповідним критерієм для розподілу останніх за статевим принципом виступають особливості інгумації небіжчиків, що демонструють принцип бінарної опозиції.

Хоча переважна більшість поховань раннього горизонту ДДБК вписується в розглянуту вище систему статевого протиставлення у тілопокладенні небіжчиків зі збереженням для них загального знаменника у вигляді звернення обличчя до північного сектору, мають місце й винятки з цього правила. Зокрема, відомі дві нечисленні обрядові групи, в яких, за збереження принципів лівобічного покладення для чоловіків і правобічного для жінок, перші мають орієнтацією головою на північ, а другі – на південь. За такого варіанту бінарної опозиції спільною рисою для обох груп поховань виступає звернення небіжчиків обличчям до східного сектору (рис. 181, 46; 182, 37 40). Поза тим, серед чоловічих комплексів виділяються такі, де, за збереження притаманної для них орієнтації головою в західний сектор, тіло покладене на правий бік (рис. 181, 47). Можна назвати й декілька комплексів, які б склали для цих останніх опозиційну жіночу групу (зі східною орієнтацією головою та лівобічною позою), однак для переконливості поки що відсутні антропологічні визначення та показовий реманент у вибраних похованнях [319, с. 167, рис. 4, 2; 638, с. 104, рис. 2, 2]. Таким чином, для останнього варіанту бінарної опозиції загальним знаменником є звернення небіжчиків обличчям до південного сектору⁴⁷.

Як зазначалося, статева диференціація в поховальному обряді ДДБК наочно фіксується лише для пам'яток I періоду. Для наступних хронологічних періодів пошук ознак статевої належності виявився досить проблематичним. Зокрема, для поховальних пам'яток II періоду вже не простежується покладення чоловіків і жінок за принципом антитези. В реальності це проявляється у зникненні окремої жіночої обрядової групи з правобічною позою та орієнтацією головою в східний сектор. В той же час зберігається чоловіча обрядова група (лівобічна поза з західною орієнтацією), але тепер вона включає як чоловічі, так і жіночі поховання, на що вказують антропологічні визначення. Крім того, на другому етапі проявляються лише одиничні статево-вікові характеристики, відомі з раннього періоду. Показово, що всі вони стосуються тільки чоловічих атрибутів, причому виступають як окремі ознаки “за тенденцією”, бо “чисті” ознаки відсутні: супровід насипом або досипкою (7 чоловічих комплексів проти 2 жіночих), наявність кістяного “медальйону-пряжки” (9 чоловічих проти 2 жіночих)⁴⁸. Лише кам'яна сокира-молоток і кістяний конус (?), що трапилися разом з кістяним “медальйоном-пряжкою” та набором астрагалів в похованні дитини (Чотири брати II 12/10), враховуючи тенденції раннього періоду, також можуть бути розцінені як суто чоловічі атрибути, тим самим натякаючи, що в цій могилі поховано хлопчика.

Крім обрядової групи з орієнтацією небіжчиків до західного сектору, бабинські могильники другого етапу представлені комплексами з іншими характеристиками, які можна виділити в окремі обрядові групи. Зокрема відоме одне поховання, де кістяк у супроводі медальйону-пряжки 2 типу мав західну орієнтацію головою та правобічну позу. Поза тим, цей хронологічний період репрезентовано обрядовими групами поховань з північною та південною орієнтацією. Проте вони вже не демонструють тієї статевої “чистоти”, яку ми бачили у відповідних, нехай і не чисельних, групах раннього горизонту. Зокрема, порівняльний аналіз обрядових груп другого етапу з північними та південними орієнтаціями головою не дозволив впевнено визначити серед них опозиційні пари, які б можна було наділити статево-

значущим змістом. Так, наприклад, логічна спроба розцінити групу з північною орієнтацією та лівобічною позою як чоловічу (4 рази супроводжувалася пряжками), а з південною орієнтацією та правобічною позою – як жіночу наштовхується на фактологічні перепони, оскільки у складі першої з них відоме одне поховання, визначене антропологом як жіноче, а у складі другої, навпаки – два поховання чоловічої статі, одне з яких супроводжувалося кістяною пряжкою. Схожа ситуація виявляється і в процесі зіставлення іншої можливої пари обрядових груп: з північною орієнтацією та правобічною позою, з одного боку (жінки?), і з південною орієнтацією та лівобічною позою, з іншого (чоловіки?). Перша з них за наявності шести антропологічних визначень жіночої статі і відсутності в ній пряжок відповідає “жіночим” характеристикам, друга ж за наявністю п’яти визначень чоловічої статі й семи випадків супроводження пряжкою не змогла зберегти статеву “чистоту”, оскільки також включала два комплекси, де стать небіжчика визначено як жіночу (рис. 183).

Наявність вказаних винятків не дозволяє також беззастережно погодитися з висловленою в літературі думкою про можливість виділення статевих груп за дещо іншим принципом [55, с. 64-65], коли лівобічне (чоловіче) і правобічне (жіноче) тілопокладення мають загальний знаменник у вигляді спільної орієнтації головою – південної або північної, а не спільної спрямованості обличчям, як ми розглянули вище. Таким чином, можна констатувати, що на другому етапі ДДБК простежуються деякі тенденції диференціації поховань за статевим принципом, які зародилися ще в ранній період, але виражені вони нечітко і неконтрастно. Ця нечіткість заважає вияву самих принципів статевого розподілу на рівні поховального ритуалу (окрім більш-менш усталеного покладання небіжчиків на різні боки), тому ми й не можемо до кінця з’ясувати формат опозиційних груп, який теоретично може бути зав’язаним як на спільну спрямованість обличчям, так і на орієнтацію головою, хоча ці варіанти, вочевидь, мали неоднакове просторово-семіотичне навантаження.

У чомусь схожі тенденції демонструють і бабинські пам'ятки, віднесені нами до періоду ПБ, позначені пряжками типу 2о (рис. 184)⁴⁹. Зокрема, пряжками серед них були забезпечені переважно чоловіки (4 випадки з антропологічним визначенням), однак зрідка й жінки (2 випадки). Притому один з жіночих комплексів супроводжувався шкурою вівці (рис. 184, 1), а ще один набором астрагалів – тобто атрибутами, характернішими для осіб чоловічої статі. Серед розглянутих комплексів з пряжками є й такий, де небіжчика укладено на правому боці (рис. 184, 7-9). Проблематичність вияву комплексів ПБ періоду (крім тих, що містили пряжки) не дозволяє реально оцінити, якою мірою для нього була притаманною практика правобічних інгумацій і чи пов'язана вона з жіночими похованнями.

З тих само причин важко дати об'єктивну оцінку нормам статевої диференціації на III, пізньому, етапі ДДБК. На підставі пізніх різновидів кістяних медальйонів-пряжок (тип 3о) до цього горизонту достеменно відносяться 22 поховання⁵⁰. З них для двох комплексів визначено чоловічу стать померлого, жінки – невідомі. Однак, за переважної більшості лівобічних тілопокладень, ця вибірка включає одну правобічну інгумацію, що також може натякати на існування винятків з правил статевої диференціації, якщо така взагалі мала місце на пізньому етапі.

Усе викладене дозволяє констатувати, що статево-вікова диференціація в поховальних традиціях ДДБК найвиразніше представлена на I, ранньому, етапі. Причому формопрояви її фіксуються на різних рівнях і складових поховального обряду: тенденціях супроводу поховань індивідуальними насипами й досипками, типах могильних споруд, особливостях тілопокладення й орієнтації головою (спрямованості обличчям), складі поховального інвентарю й елементах ритуалу. Наступні хронологічні етапи демонструють поступове розмивання й згортання початкового комплексу ознак розрізнення небіжчиків за статево-віковим принципом.

Дніпро-Прутська бабинська культура

Без урахування малоінформативних (зруйнованих, слабо документованих) комплексів вибірка задіяних для даного аналізу поховань ДПБК дорівнює 2020 могил. Для цього масиву відомо 316 антропологічних визначень статі та/або віку померлих (15,4% від загальної кількості померлих, враховуючи колективний характер частини могил), серед яких було: 60 дорослих, 152 чоловіків (з яких 21 – непевно), 54 жінки (10 – непевно), 12 підлітків, 38 дітей. Пошук статеводіагностичних критеріїв для поховань ДПБК було розпочато з перевірки тих ознак, що виявилися значущими для ДДБК. Порівняння різностатевих груп, як і раніше, подається паралельно.

Інгумація. Аналіз тілопокладень у похованнях ДПБК не виявив принципу антитези у тій формі, що мала місце на ранньому етапі ДДБК (покладення різностатевих небіжчиків на різний бік та з протилежною орієнтацією головою за дотримання спільної спрямованості обличчям). Перевірка поховань антропологічно визначених як чоловічих показала, що типовим для них було укладення небіжчика на лівому боці (105 випадків або 82%), тоді як правий бік трапляється порівняно рідко (23 випадки або 18%). Статистика за формою інгумації жінок не виявила діаметрально протилежних чоловічим результатів. Вона продемонструвала лише відому нам тенденцію правобічності (20 випадків або 41%), хоча більшість жіночих кістяків була укладена на лівому боці (29 або 59%).

Насипи й досипки. Дані стосовно насипів і досипок над похованнями різних статево-вікових груп ДПБК наведені в табл. 7.4. Наведена статистика показує, що за загальної нерозвиненості практики курганного будівництва у носіїв Дніпровсько-Прутської БК чоловічі та жіночі поховання демонструють практично однакові показники щодо супроводу їх індивідуальними надмогильними насипами й досипками. У дітей цей показник є більш, ніж у двічі, меншим, що видається цілком логічним.

Поховальні споруди. Статистичні дані, що корелюють співвідношення типів поховальних конструкцій по різних статево-вікових групах, подані в

табл. 7.5. Наведені дані свідчать, що типовими й більш-менш рівнозначно представленими в різних статево-вікових групах поховальними спорудами були ґрунтові ями (для всіх локальних груп) і підбійно-катакомбні могили (для Дніпро-Дністровського варіанту). Що стосується дерев'яних трун-колод, то вони були притаманними, головним чином, похованням дорослих (для Дніпро-Бузького й Дністровсько-Прутського локальних варіантів). Більш того, якщо врахувати, що в обох “жіночих” комплексах з колодами стать визначена непевно, то можна припустити притаманність цих типів споруд саме чоловікам. Виключно чоловічими слід визнати конструкції у вигляді дерев'яних рам-скринь, що підтверджується й іншими обрядово-інвентарними ознаками, зокрема кістяними пряжками. З огляду на рідкісність дерев'яних скринь та колод обидва ці різновиди поховальних споруд, вочевидь, відбивали ще й особливий статус/ранг померлого.

Напутня м'ясна їжа. На відміну від ДДБК, у ДПБК шкури тварин майже не відомі, натомість присутні кісткові рештки тварин, більшість яких за своїм контекстом та формою досить впевнено можуть тлумачитися як напутня м'ясна їжа. Розподіл цих решток за статево-віковими групами міститься в табл. 7.6. Статистика переконливо засвідчує, що м'ясна їжа у вигляді вирізок грудинки, хребта (іноді з ребрами), куприка свійських тварин була притаманною саме похованням чоловіків. Дещо несподіваним виявився високий показник наявності напутньої м'ясної їжі для дітей, причому частково представлений тими само остеологічними формами, що і в чоловічих могилах. На підставі цього можна припустити, що в забезпечених м'ясною їжею дитячих могилах були поховані хлопчики. Два достеменно жіночих комплекси супроводжувались кістками кінцівок та частини тушки дрібної тварини, тобто такими формами, що не є характерними для могил чоловіків. Кістки ніг також тричі трапилися в дитячих похованнях, що може натякати на їхню належність дівчатам. Наведені висновки по чоловічих та жіночих наборах м'ясної їжі знаходять певне підтвердження й на рівні додаткового інвентарю. Загальна

рідкісність м'ясної їжі в могилах ДПБК засвідчує особливе статутне навантаження цієї категорії поховального приданого.

Інвентар. На рівні вкрай обмеженого інвентарного комплексу статевовікова диференціація в ДПБК проявилася не так наочно, як це було простежено для ДДБК. Однак дещо виявити вдалося, в тому числі завдяки додатковим даним, отриманим шляхом взаємної кореляції нечисленних категорій інвентарю.

За тенденцією чоловічою категорією поховального реманенту виступають кістяні, зрідка вапнякові або мушляні пряжки, знайдені у 42 похованнях (30% від кількості чоловічих за антропологічним визначенням). Наявність цих виробів в 3 могилах підлітків (10,3%) і 12 могилах дітей (8%) засвідчує, що, тяжіючи до дорослих, вони не мали жорстких вікових обмежень. Лише чоловічі поховання супроводжували астрагали (4 випадки). Вони відомі також у могилах 3 підлітків та 10 дітей, інший супровід яких (пряжки та характерна м'ясна їжа) також натякає на чоловічу стать небіжчиків. Переважно чоловічою ознакою можна вважати й дерев'яний посуд, що трапився у 4 похованнях з визначеною антропологами статтю, а також у 10 похованнях з пряжками. Атрибутом чоловіків у Дніпро-Дністровській локальній групі, вочевидь, виступає й така своєрідна категорія супроводу, як дерев'яні лозинки (одиночні або жмутом/в'язкою), відомі з 4 поховань дорослих людей, тричі – у супроводі кістяних пряжок, двічі – разом з дерев'яними посудинами. Керамічний посуд мали 28 могил чоловіків, тобто кожна п'ята. Цей показник є значно більшим за такий по ДДБК, а водночас схожий за тенденцію по відношенню до однокультурних жіночих, де посуд трапляється частіше. Однак треба враховувати, що останні висновки стосуються більше степових груп ДПБК, в могилах яких кераміка трапляється порівняно часто, тоді як лісостепова Дніпро-Бузька група майже позбавлена цієї категорії поховального приданого.

В антропологічно визначених жіночих похованнях пряжки трапилися лише 5 разів (10,2%), хоча у двох з них стать встановлена непевно. Ця

обставина черговий раз підтверджує зроблений нами раніше висновок про те, що дана категорія гарнітуру вбрання та поховального супроводу є ознакою чоловіків лише за тенденцією. Мабуть, жіночим реманентом можна вважати прикраси у вигляді моніста з фаянсових бусин або підвісок з просвердлених ступок мушлі. Загальна рідкість цих знахідок (10 випадків) ускладнює перевірку нашого припущення, що ґрунтується на таких аргументах, як одне антропологічне визначення статі небіжчика, відсутність в означених похованнях пряжок, присутність серед них чотирьох правобічних інгумацій та одного разу кісток кінцівок дрібної рогатої худоби, що є більш характерним для жінок. Дерев'яна посудина відома лише в одному похованні, де стать небіжчика визначена антропологом як жіноча. Ще один комплекс з дерев'яним кухлем може бути віднесеним до жіночих на підставі правобічної пози небіжчика й типово жіночих прикрас у вигляді шийного моніста. Керамічний посуд трапився у 18 жіночих похованнях (36,7%), тобто у півтори рази частіше, ніж у чоловічих. Близькі показники демонструють і дитячі поховання (53 комплекси або 35%), хоча серед них, треба думати, є як дівочі, так і хлопчачі.

Інші категорії поховального приданого поки що не вдається впевнено диференціювати за статево-віковим принципом. Узагальнюючи отриману інформацію, наводимо ілюстрацію серії поховальних комплексів, які допоможуть уявити наочний образ різностатевих груп поховань ДПБК (рис. 185).

Враховуючи наведену інформацію, можна констатувати, що поховальна обрядовість культур бабинської культурної області передбачала диференціацію померлих за ознаками статі та віку, в якій, вочевидь, проявлялись відповідні реалії статево-вікової організації тогочасних суспільств. Найвиразніше означені принципи розподілу відбилися в поховальних традиціях ДДБК. Ранній етап ДДБК наочно демонструє форму бінарно-опозиційної статевої диференціації в поховальному обряді. На наступних етапах розвитку ДДБК в її поховальному обряді простежується поступове розмивання принципів протиставлення за статевою ознакою, вони набувають спрощення та певної локальної специфіки. Локальні варіанти ДПБК демонструють вже

трансформовані й послаблені прояви статево-вікової диференціації на рівні поховальної обрядовості. Поряд з деякими загальнобабинськими формами, цей принцип знайшов реалізацію й через регіональні особливості поховальних традицій.

7.1.2. Палеодемографічні й соціологічні реконструкції.

Наявність джерельної бази з антропологічних визначень віку й статі небіжчиків нерідко стимулює (або провокує) археолога на проведення палеодемографічних реконструкцій. При цьому дослідник не завжди чітко усвідомлює того, що він має справу з антропологічними вибірками, вилученими не з реально існуючих соціумів (тобто світу живих), а з некрополів – світу мертвих. А оскільки немає ніякої впевненості в тому, що цвинтар являв собою дзеркальний відбиток функціонуючого суспільства (та й навряд чи це було саме так), будь-які вагомі підстави для беззастережного переведення отриманої з могильників інформації до демографічного виміру просто відсутні. Не ставлячи за мету проведення поглибленого палеодемографічного дослідження, ми наважуємося здійснити деякі підрахунки більше для того, щоб порівняти їх результати з аналогічними даними з інших культур бронзового віку. Загальна статистика зі співвідношення представників різних статево-вікових груп серед поховань двох бабинських культур зведена до табл. 7.7.

Розпочнемо зі співвідношення поховань основних статево-вікових груп. Обидві бабинські культури в цьому плані демонструють близькі тенденції, хоча, поряд зі схожими показниками, знаходяться й виразно відмінні. Так, якщо долі дорослих (75,9%) і недорослих (24,1%) у ДДБК співвідносяться майже як 3:1, то у ДПБК доля дорослих (84,2%) більш, ніж у п'ять разів (5,3:1), перевищує долю недорослих (15,8%). Звернемо увагу на те, що наведені цифри певною мірою відрізняються від аналогічних даних по інших курганних культурах бронзового віку Надчорномор'я (ямної, катакомбної, зрубної), для яких співвідношення дорослих і дитячих поховань знаходиться в межах пропорції 2-2,3:1 (71-67% проти 29-33%) [224, с. 123; 250, с. 65; 368, с. 63],

тобто засвідчує більшу питому вагу захоронень дітей. Щоправда, ці дані одержані здебільшого на підставі польових візуальних визначень. На противагу їм статистика антропологів по названих культурах дає зовсім інші, хоча теж одноманітні результати: співвідношення дорослих і дітей знаходиться в пропорції 5,7-5,9:1 (85,6-85,1% проти 14,4-14,9%) [250, табл. II.2; 327], за іншими даними, 2,9-3,7:1 (78,7-74,6% проти 21,3-25,4%) [615, с. 93]. Так чи інакше, обидва з наведених для порівняння результатів є якоюсь мірою викривленими: польові визначення – з причини некомпетентності археолога як антрополога, а дані антропологів – за рахунок іншого чинника – неповноти й вибіркової антропологічних колекцій. У будь-якому випадку наведені дані не можуть сприйматися за показник дитячої смертності (який у первісних/традиційних суспільствах є значно вищим і зазвичай доходить до 40-50% і вище [250, с. 61-63; 327; 615, с. 93]), оскільки, швидше за все, в курганах ховали не всіх представників тогочасного соціуму, і дітей це зауваження стосується напевно [596, с. 102; 615, с. 93; 677, с. 287].

Для обох бабинських культур є характерною загальна перевага кількості чоловічих поховань над усіма іншими статеві-віковими групами, особливо виразна в ДПБК. Цікавим показником є також співвідношення між похованнями чоловіків і жінок, що виражається у т.зв. коефіцієнті маскулізації: для ДДБК він дорівнює 1,8 (64% : 36%), для ДПБК – 2,8 (74% : 26%). Збільшення загальної долі чоловічих поховань у ДПБК відбулося не так за рахунок зменшення в ній жіночих захоронень (ДДБК – 19,8%, ДПБК – 17,1%), а через майже подвійне скорочення поховань дітей (ДДБК – 20,6%, ДПБК – 12%). Зафіксована на матеріалах культурного кола Бабине перевага поховань дорослих чоловіків відповідає загальним тенденціям, що спостерігаються для інших культур доби бронзи та раннього заліза [244, с. 184-185]. Можна також відзначити, що за коефіцієнтом маскулізації ДДБК є тотожною катакомбним культурам Наддніпрянщини (1,8) та Передкавказзя (1,83), тоді як даний показник ДПБК видається підвищеним на тлі курганних культур Надчорномор'я, хоча й не надзвичайним [250, с. 75-80].

Враховуючи існуючу можливість кількісного наповнення статевовікових груп раннього горизонту ДДБК за допомогою визначених обрядово-інвентарних критеріїв, ми вирішили скористатися цим з метою кореляції вже одержаних результатів і ймовірного отримання нових, головним чином за рахунок розподілу на статеві підгрупи поховань дітей, які у попередньому аналізі фігурували єдиним масивом. Статистична інформація щодо нової вибірки міститься у табл. 7.8.

Отримані дані однією частиною зближаються, а іншою – розходяться з наведеними вище результатами, що може бути пояснене, з одного боку, методичними особливостями створення вибірки (за антропологічними та обрядово-інвентарними критеріями), а з другого – обмеженістю вибірки лише комплексами I (раннього) етапу. Отже, співвідношення кількості поховань дорослих і недорослих (підлітки, діти) чоловіків дорівнює 3,3:1 (у випадку виключення з підрахунку підлітків – 3,9:1), що не дуже різниться з усередненим показником по ДДБК. Для представників жіночої статі ця пропорція складає 6,2:1 і засвідчує загальну рідкість дівочих поховань в курганах ДДБК. Співвідношення кількості захоронень дорослих чоловіків і жінок дорівнює 3,4. Це означає, що коефіцієнт маскулінізації на ранньому етапі ДДБК майже вдвічі перевищує відповідний середній показник по культурі. Якщо в даному випадку й закралась якась похибка, гадаємо, вона є незначною, оскільки за підрахунку коефіцієнта маскулінізації на підставі суто антропологічної вибірки поховань I етапу ДДБК він дорівнює 3,1 (71:23). З огляду на незначну кількість поховань дівчат стає зрозумілим надто високий загальний показник коефіцієнту маскулінізації, виведений для ДДБК з урахуванням поховань і дорослих, і дітей – 3,8 (468:123). Ця загальновідома для первісних/традиційних суспільств диспропорція між дорослою частиною представників чоловічої та жіночої статі у ДДБК раннього етапу знаходить виразніший прояв на рівні дитячого віку. Так, співвідношення кількості хлопчачих поховань до дівчачих продемонструвало ще значніше переважання перших – у 5,5 разів (93:17). Така ситуація не знаходить належного пояснення,

адже, з одного боку, в дитячому віці ще не діють чинники, які з досягненням зрілості обумовлюють ранню жіночу смертність і пов'язану з цим маскулінізацію соціуму. З другого боку – зафіксована для раннього етапу ДДБК диспропорція поміж похованнями дітей різної статі не відповідає, і навіть суперечить, відомому факту надсмертності дівчат у первісних суспільствах, який передбачає кількісне переважання їхніх захоронень над хлопчачими [250, с. 73, 80]. Ця обставина теж вимагає коректного тлумачення. При цьому не варто забувати, що здобуті нами результати підрахунків не можуть беззаперечно слугувати за палеодемостатистичні дані, а тому оцінювати їх можна лише з урахуванням особливого статусу кургану як могильника й сакрального об'єкту, статусу, який залишається до кінця невідомим.

Не ставлячи за мету реконструкцію соціальної структури й стосунків, що панували в бабинському суспільстві, варту реалізації на рівні самостійного дисертаційного дослідження, обмежимося лише деякими міркуваннями, зауваженнями й загальними висновками з цього приводу. Тут ми спиралися на методологічні й методичні розробки, а також практичний досвід, накопичені в цій сфері, зокрема й українськими науковцями [203; 224; 283; 298; 586; 587; 737; 749; та ін.].

Спостерігаючи й прогнозуючи наперед відмінності в системах соціальних стосунків двох бабинських культур, вважаємо за доцільне їхню характеристику подавати окремо.

Дніпро-Донська бабинська культура

Одним з перших узагальнень, що впливає з аналізу доступних даних, може бути висновок щодо вищого соціального статусу чоловіків у порівнянні з жіночою половиною суспільства ДДБК. На користь домінування чоловіків прямо чи побічно свідчать такі факти: а) кількаразове переважання в курганах захоронень представників чоловічої статі, причому різних вікових груп; б) вищий показник індивідуальних насипів/досипок для поховань дорослих чоловіків; в) кількаразове переважання у чоловіків (в т.ч. хлопчаків)

конструктивно складних поховальних споруд (рами, скрині) за умов повної відсутності таких у неповнолітніх дівчат; г) п'ятиразове переважання чоловічих поховань над жіночими за наявністю супровідної тварини ("шкури") за умов повної відсутності такої у дівчат; д) переважання чоловічих поховань над жіночими за кількістю та якістю поховального приданого. Однак це не означає, що масив чоловічих поховань і, треба думати, відповідна верства суспільства, були одноманітними. Серед них спостерігається певна градація за характеристиками, що можуть бути зведеними до показників "кількості трудовитрат" і "престижності поховального супроводу". Саме аналіз поховального інвентарю певною мірою дозволяє наповнити змістом і конкретизувати загальне положення щодо соціальної домінанти чоловіків і внутрішньої стратифікованості цієї соціальної групи.

Зокрема, лише поховання дорослих чоловіків містили кам'яні булави, що зазвичай ототожнюються з інсигніями влади. Таких комплексів відомо лише 3 (всі належать до I етапу ДДБК), що складає близько 0,5% від загальної кількості комплексів даного хронологічного горизонту, або 0,8% від кількості поховань дорослих чоловіків. Оскільки булави у складі поховального реманенту жодного разу не сполучались зі зброєю, можна припустити, що вони виступали знаком адміністративної влади.

Тільки захоронення чоловіків супроводжувалися зброєю, представленою обмеженою кількістю категорій – сагайдаками зі стрілами (6 випадків), списами-дротиками (5), кам'яними сокирами-молотками (7). В деяких похованнях названі види зброї сполучалися: стріли зі списом-дротиком – 2 рази, стріли з сокирою-молотком – 2 рази. Загальна кількість поховань зі зброєю є незначною – 14 комплексів, із них 12 належали дорослим чоловікам, 1 – юнакові 14-17 років, 1 – хлопчикові. Відзначимо, що в неповнолітніх суб'єктів "зброя" обидва рази представлена кам'яною сокирою-молотком. За бажання можна було б підвищити долю поховань зі зброєю за рахунок тих, де знайдені одиничні вістря стріл (21 випадок). Однак сприймати ці наконечники за поховальний інвентар не дозволяють випадки (7), коли археологічний

контекст достеменно засвідчує їхню причетність до поранення й смерті небіжчика. Мізерна доля озброєних чоловіків (їх питома вага складає 1,2% від загальної кількості поховань ДДБК, або 2,4% від кількості одночасних поховань I етапу, або 3% від кількості поховань осіб чоловічої статі, або 3,9% від кількості поховань дорослих чоловіків) не дозволяє ставити питання щодо можливості виділення соціальної страти “воїнів”, за аналогією з деякими суспільствами доби бронзи [316; 439, с. 225-226; 460; 585, с. 117-118; 740; 741], адже для цих останніх доля небіжчиків зі зброєю визначається щонайменше вдесятеро вищою: для інгульського катакомбного – 10% [590, с. 28-29]; для синташтинського – 14-15,4% (за “колісничними” атрибутами) або близько 25% (за комплексом критеріїв) [222, с. 57-60; 212, с. 21;]. Тобто, за кількістю зброї в похованнях ДДБК є порівняним з ямною культурою (для її різних локальних груп – 1,1%, 1,8%) [224, с. 83; 590, с. 29].

Серед могил дорослих чоловіків також вирізняється невеличка група (до півтора десятка), що характеризується поховальним реманентом у формі т.зв. “виробничих/ремісничих” наборів, які здебільшого включали (різною мірою комплектності) сировину, напівфабрикати, вироби й інструментарій для виготовлення стріл, рідше знаряддя іншого призначення [376; 589, с. 213-214, рис. 1-5]. Питома вага таких комплексів (3,2% від кількості одночасних дорослих) є близькою аналогічному показнику по інгульській КК (2,7%) [589, с. 212, 215], причому всі вони характеризуються комплексом ознак високого соціального рангу. Щоправда, ми не знаходимо достатніх підстав тлумачити ці поховання як належні майстрам-ремісникам, оскільки деякі з них містили зброю (сагайдак зі стрілами, спис-дротик). Тотожну ситуацію простежено також за матеріалами катакомбної культури, для якої С.С. Березанською та С.М. Ляшко припускається належність подібних поховань воїнам або представникам соціальної верхівки [49, с. 23]. Оригінальну, хоча й надуману, інтерпретацію запропоновано А.Т. Синюком, на думку якого в похованнях з виробничими наборами знаходилися представники знаті, при захороненні яких спостерігається “дотримання вигляду шанування трудової діяльності вільних

общинників” (переклад мій – *Р.Л.*) [674, с. 168]. Ця ідея з деяким зсувом акценту підтримана С.Ж. Путоваловим [589, с. 213]. В оцінці поховальних комплексів з “виробничими” наборами варто враховувати ту обставину, що, окрім них, в курганах трапляються бабинські захоронення з одиничними, не завжди функціонально виразними, знаряддями – кам’яними абразивними брусками/плитками, ступами, товкачами, відбійниками, кременевими ножами-різаками, скребачками, кістяними проколками тощо. Причому кількість могил з таким інвентарем дорівнює півсотні (близько 4,5% від загальної кількості поховань ДДБК), а за умов урахування знахідок крем’яних нуклеусів, пластин, відщепів та сколів, збільшиться утричі (і складатиме не менше 13%). Незначна частина з них також містить у складі приданого категорії зброї (сагайдак, спис-дротик, сокира-молоток) та влади (булава), що додатково ускладнює їхню інтерпретацію. У підсумку висловимо свою принципову згоду із загальною оцінкою проблемної ситуації, що існує навколо соціальної інтерпретації поховань з виробничим інвентарем, даною Л.А. Черних, і висновками дослідниці щодо неможливості однозначного трактування поховальних пам’яток як таких, що прямо відбивають соціально-економічні реалії, а також необхідності створення передумов для подібних досліджень через розробку методів кількісної та якісної характеристики “виробничих комплексів” з метою функціонального аналізу їх, здійснювати який треба в контексті конкретної археологічної культури [764].

Майже виключно в похованнях дорослих чоловіків трапляються дерев’яні ємності, незалежно від того, чи представлені вони різнотипним посудом, чи скриньками для дрібних речей [404, с. 41]. Частина з цих виробів, а саме оздоблених металевими деталями, зазвичай ототожнюється з ритуальними чашами. Питома вага таких поховань дорівнює близько 2,2 % від загальної кількості (по регіонах зрубної культури/спільноти виведені порівняно близькі показники – 3,4%, 4,0%, хоча є й значно нижчі – 0,7%) [501, с. 72; 505, с. 21; 749, с. 75-77, 97, табл. 41]. Інтерпретація поховань з дерев’яним посудом не відрізняється різноманітністю і, за правило, зводиться до аксіоми щодо ролі

дерев'яної чаші в культах стародавніх індоіранців, де ця посудина пов'язана “з жертвним узливанням священного напою хаоми (соми)” [277, с. 46; 283, с. 27; 480, с. 92; та ін.]. Стійкість міркувань на цю тему деякою мірою пояснюється існуючою серед окремих авторів думкою про відсутність або обмеженість в обряді та інвентарі бабинських поховань соціально-розмежувальних ознак і що тут “єдино перспективним видається припущення щодо особливого положення осіб, які супроводжувалися в могилах дерев'яними чашами з обов'язковими прикрасами з металу – накладками, обоймочками, просто дротом, що прошивав дерево під вінцем” [277, с. 46-47]. Із залученням ведичних текстів, скіфського епосу, деяких інших джерел і авторитетної думки Ж. Дюмезіля зазвичай робиться висновок про те, що чаша була атрибутом жрецького стану (касти), а тому “присутність чаші у ряді могил КБК <...> дозволяє вбачати в небіжчиках жерців або людей, пов'язаних з відправленням культу” [277, с. 46; 283, с. 27-28]. Не беремо на себе сміливість судити про коректність тих або інших думок, а також загальних висновків, оскільки не вважаємо себе фахівцем в області соціологічних реконструкцій. Висловимо лише деякі сумніви, що виникають у зв'язку з конкретними питаннями методології й методики подібних досліджень. Наприклад, не завжди в процесі виділення жрецьких поховань за ознакою “наявність чаші” автори звертають увагу на те, якою мірою “жрецькому статусу” відповідають інші компоненти обряду й інвентарю розглядуваних комплексів. Інколи бентежить та легкість, з якою міняються еталони та орієнтири в пошуку вдалих етнокультурних паралелей. Якщо раптом, окрім чаші, в похованні опиниться зброя, наприклад наконечники стріл (в реальності це має місце), то ведичне суспільство з його “невідповідною чотирьохрівневою соціальною структурою”, що розмежовує жерців і воїнів, залишається осторонь, а притягується скіфське, де “похованням вождів-жерців” знаходиться відповідник у царсько-жрецькому прошарку (паралатів) [277, с. 46], або у особі молодшого брата з Геродотового варіанту легенди про походження скіфів, який, символізуючи вояка, обіймав атрибути усіх інших функцій [747, с. 66], чи зрештою залучається думка поважного Дж. Фрезера щодо неподільності

функцій вождя й жерця на ранніх етапах становлення інститутів владності [205, с. 154]. Гадаємо, не виникне проблеми, якщо разом з чашею знаходиметься жезл адміністратора, виробничий набір або інші “нежрецькі атрибути” (а такі випадки теж відомі), оскільки в багатій і різноманітній історії первісності можна підібрати аналогії також і на цей випадок [749, с. 73-74]. Але й тоді збережеться необхідність доводити відповідність залучених соціокультурних аналогій тому суспільству, яке залишило досліджені археологічні джерела. Доти, поки цю дослідницьку процедуру не буде доведено до кінця, а такого може й не відбутися, закономірними лишаться в науці не тільки в чомусь не співпадаючі, але й контраверсійні точки зору, зокрема й на предмет виділення жрецької страти за ознакою дерев'яної чаші в суспільствах скотарів пізньої первісності й постпервісності [277; 283; 350; 467; 499; 501; 504; 505; 515; 563, с. 86-88; 743, с. 7, 11; 745, с. 142-143; 747; 755, с. 60-61].

Статус представниць жіночої половини суспільства, виходячи з усього, в тенденції був нижчим за чоловічий. Це визначається комплексом факторів, що представляють собою антитези наведеним вище чоловічим. Проте такий висновок не означає, що жінки займали виключно нижчу сходинку соціальної ієрархії. Так, є випадки, коли поховання демонстрували доволі високі показники принаймні соціального рангу небіжчиць, які перебільшували аналогічні параметри не лише рядових чоловічих захоронень, а й таких з підвищеним рангом, характеризуючись основним або впускним з досипкою положенням в кургані (в тому числі з кам'яними елементами архітектури), складною конструкцією могильної споруди (рама, псевдоскриня), наявністю супровідної тварини (“шкури/опудала”), різноманітним і порівняно чисельним приданим (переважно прикрасами, зокрема й металевими).

Поховання жінок жодного разу не супроводжувались достеменними атрибутами влади та зброєю. В даному разі не враховуються випадки знаходження в жіночих могилах одиничних наконечників стріл (таких відомо 3), оскільки останні могли бути засобом вбивства небіжчиць. Водночас, жіночі

могили порівняно часто містили знаряддя праці, однак не у вигляді “ремісничих наборів”, а одиничних (зрідка парою) інструментів: кам’яний абразив, плитка, ступка, товчач, крем’яна скребачка, пластина, відщеп тощо.

В контексті нашої соціологічної розвідки звернемо увагу й на такий загадковий атрибут, як кістяні пряжки-медальйони. Останнім часом побутує висловлена В.В. Отрощенко приваблива думка, що пряжки виконували роль особливого маркера чоловічої статі [514, с. 114; 521, с. 75]. Дійсно, такі артефакти переважно супроводжують осіб чоловічої статі: 159 поховань (приблизно п’ята частина всіх чоловічих). Більшість цих могил належала дорослим суб’єктам (117 або 86% з визначеним віком). Втім, децима пряжок трапилася в захороненнях недорослих вікових груп: 19 комплексів (або 14%), серед яких 9 належали юнакам і 10 – хлопчикам. Водночас серія комплексів достеменно засвідчує включення пряжок до гарнітуру дорослих жінок: 10-11 випадків (6,8-7,5% від кількості дорослих жінок, 5,3-5,8% володарів пряжок) (рис. 186). А ці факти ніяк не дозволяють погодитись з тлумаченням пряжок в якості dokonаного статевого індикатора. До того ж не можна нехтувати тією обставиною, що переважна більшість достовірно чоловічих поховань такими пряжками взагалі не супроводжувалась. Зіставлення цих даних наводить нас на припущення, що пряжки-медальйони, входячи до гарнітуру вбрання, відзначали якийсь особливий соціальний статус/роль їхнього володаря, що в “бабинському” суспільстві зазвичай обіймали/виконували чоловіки (скажімо, “адміністратора”, голови первинної ланки суспільства), проте у виключних випадках могли обіймати й дорослі жінки. Високий соціальний ранг цих жінок додатково засвідчується зведенням над їхніми похованнями індивідуальних насипів і досипок, забезпеченням окремих з них “шкурами” тварин і наявністю при деяких супроводжуючих захоронень дітей. Враховуючи присутність знаків-пряжок у хлопчиків, можна припускати патрілінійне успадкування цього статусу [407, с. 274-275].

Виключно чоловічим атрибутом можна вважати власне пасові (ремінні) пряжки гачково-планкового типу, що до сьогодні трапилися лише в могилах

дорослих чоловіків (11 документованих комплексів раннього етапу). Загальна їхня рідкість разом з комплексом ознак високого й підвищеного рангу (індивідуальні насипи й досипки, рамні могильні конструкції, “шкури” тварин, надмірний реманент – зокрема зброя, металеві вироби і дерев’яна чаша, дозволяють вбачати в пасках з такою пряжкою атрибут доволі високого соціального статусу, сутність якого поки що не піддається розкриттю.

На завершення можна констатувати й притаманний практично всім традиційним суспільствам понижений соціальний ранг неповнолітніх верств населення – дітей та підлітків. Проявляється це за деякими показниками, що засвідчують загальну тенденцію спрощеності поховального ритуалу даних вікових категорій: непорівнянна з типовим рівнем дитячої смертності обмеженість їхніх поховань на курганних цвинтарях, порівняно низькі показники індивідуальних насипів/досипок і складних типів поховальних споруд, кількісна та якісна обмеженість супровідного реманенту. За деякими показниками, але не всіма, уже в дитячому віці фіксується соціальна нерівнозначність статей. Так, на тлі “пересічних” дитячо-підліткових поховань виділяються комплекси (здебільшого хлопчачі), що характеризуються підвищеними й високими статусними/ранговими характеристиками, які подекуди перевищують відповідні показники нерядових захоронень дорослих чоловіків. Особливо виділимо два хлопчачі та 2 юнацькі захоронення, в яких небіжчиків супроводжували рідкісні й, треба думати, коштовні прикраси у вигляді дротяних шийних гривен, у двох випадках також по парі скроневиких широколопатових кілець у півтора оберти, а в одній – кам’яна сокира-молоток (рис. 50, 1-4). Найзагадковішою у наведених комплексах є присутність бронзових гривен, невідомих у похованнях дорослих чоловіків. Цій обставині важко знайти логічне пояснення і вона потребує подальшого аналізу. Не викликає сумніву одне – дуже високий статус/ранг неповнолітніх суб’єктів, похованих у цих чотирьох могилах. Серед поховань дівчат також зрідка трапляються такі, що демонструють підвищений ранг маленьких небіжчиць

(рис. 182, 22-25), але їхня відмінність від рядових не є такою контрастною, як то мало місце у хлопчачих комплексах.

Той факт, що деякі дитячі поховання, зокрема молодшого дитячого віку, характеризуються високими статусними/ранговими характеристиками, здебільшого притаманними дорослим категоріям, дозволяє припускати дію принципу соціального успадкування.

Дніпро-Прутська бабинська культура

Соціальна градація в суспільстві (суспільствах) ДПБК виражена не так контрастно і в дещо інших формах, ніж у населення ДДБК. Тим не менше, для даного соціуму також можна визначити певну чоловічу домінанту. Проявляється вона, головним чином, у наступному: а) притаманності виключно захороненням дорослих чоловіків складних типів могильних споруд (дерев'яні колоди, рами-скрині); б) супроводженні переважно небіжчиків чоловічої статі м'ясною напутньою їжею; в) кількісному та якісному переважанні поховального приданого (за винятком керамічного посуду). Незважаючи на певну нерозвиненість практики курганного будівництва в середовищі ДПБК, доступні дані, на диво, засвідчують паритет представників чоловічої та жіночої статі за показником супроводження індивідуальним курганним насипом чи досипкою.

Статусна/рангова градація в межах чоловічої групи ДПБК виражена значно слабше, ніж то мало місце в середовищі ДДБК. Тут майже відсутні поховання, які б супроводжувалися виразними атрибутами озброєння та “виробничими” наборами. Якщо не враховувати одиничні знахідки наконечників стріл і дротика (частина з них – серед кісток скелетів), до першої категорії можна було б віднести лише 2 кам'яні сокири-молотки, але розбитий стан їх (обидва рази представлені половинками) натякає на інше семіотичне навантаження цих предметів, а також бронзовий кинджал. З такими обмеженими й непевними даними немає ніяких підстав навіть для постановки питання щодо виділення страти воїнів. До речі, аналогічна ситуація складається й відносно можливості вияву критеріїв для ототожнення поховань

носіїв “виробничої функції“, а тим більше – “професійної” спеціалізації небіжчиків. Утім, певна інформація для подальшого поглиблення цього питання доступна, якщо врахувати наявність у частині поховань ДПБК (3,3% могил Дністровсько-Прутського варіанту, 2,8% – Дніпро-Дністровського, 0,3% – Дніпро-Бузького) здебільшого одиничних і малоінформативних, на перший погляд, знарядь/заготовок, а також рідкісних “комплектів” з двох-трьох категорій, функціональну спрямованість яких, якщо така взагалі передбачалась, визначити надто важко.

На тлі загальної плинності соціальної градації суспільства за даними поховальних пам’яток ДПБК звернемо увагу на можливість реалізації відомих з літератури ідей щодо ідентифікації комплексів служителів культу – жерців. Стосовно використання з цією метою традиційного критерію – ритуальної чаші – у нас виникли певні застереження. Обумовлені вони тією обставиною, що майже усі дерев’яні посудини, відомі в похованнях ДПБК (16 із 17 екз.), не мали металевого оздоблення (скоб, прошивок), яке вважається обов’язковою деталлю жрецьких чаш. Щоправда, статева належність (переважна більшість супроводжувала дорослих чоловіків і юнаків; одне, можливо, було жіночим) не суперечить ототожненню виділених комплексів зі жрецькими. У зв’язку з обговорюваним питанням принципове значення має факт сполучення у двох випадках дерев’яних посудин з дерев’яними лозинками (поодинокими або жмутом/в’язанкою). Такі лозинки достеменно трапилися ще у двох могилах дорослих чоловіків. На думку дослідників, такі знахідки варто інтерпретувати в якості ворожильних лозинок, які виступають надійними атрибутами жерців [467, с. 168-170; 515, с. 22]. У світлі сказаного, може виявитися не випадковим спільне розміщення в бабинських похованнях дерев’яних посудин і дерев’яних лозинок.

Сказати щось певне стосовно соціального статусу й соціальних ролей жінок в суспільстві ДПБК, окрім їх дещо нижчого у порівнянні з чоловіками стану, джерела поки що не дозволяють. Відзначимо лише повторення вже відомої на прикладі ДДБК ситуації, коли дорослі жінки зрідка володіли

загадковим атрибутом – кістяною “пряжкою” (5 випадків або 1,1% носіїв пряжок, що вп'ятеро нижче аналогічного показника ДДБК). Судячи зі спрощеності поховального ритуалу й супроводу, статус дітей був нижчим за статус дорослих. Присутність кістяних пряжок-медальйонів в могилах дітей і підлітків (треба думати, юнаків і хлопчиків) дозволяє припускати спадковість статусу, визначеного цими атрибутами.

Зіставлення двох бабинських культур за показниками соціально-демографічного розвитку, тією мірою, наскільки він відбився на рівні некрополів, виявляє як спільні риси, так і суттєві відмінності. Ті характеристики, що виступають своєрідним загальним знаменником для порівнюваних археологічних утворень, зокрема статево-віковий дисбаланс, демографічна й соціальна домінанта чоловіків у поховальному обряді, вочевидь, демонструє такі епохальні тенденції, які були притаманними багатьом суспільствам доби палеометалу та й традиційним соціумам взагалі. Простежені ж розбіжності, серед яких акцентуємо увагу на більш розвиненій та контрастно вираженій статусно-ранговій градації суспільства ДДБК, у порівнянні зі слабко диференційованою соціальною структурою людності ДПБК, швидше за все, відбивають певні особливості їхнього культурно-історичного розвитку, розкрити які ми спробуємо у наступному, заключному, параграфі розділу дисертації.

7.2. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине

Проблема походження археологічного явища, що раніше сприймалося як культура багатоваликової кераміки (бабинська), а нами розглядається в рамках культурного кола Бабине, порушувалася неодноразово. Проте до концептуального рівня вона доводилася не завжди, причому ступінь деталізації та аргументованості положень у різних авторів суттєво різнився. Перша спроба такого роду, яку можна розцінювати лише як постановку питання, була здійснена С.С. Березанською ще на зорі процесу виділення самої КБК, коли дослідниця, не виявляючи тоді ніякої спадкоємності між пам'ятками з

багатоваликовою керамікою та передуючими культурами доби бронзи України (на відміну від Т.Б. Попової [562, с. 44-45]), висловила припущення щодо існування “культурної близькості” виділеної нею групи з пам’ятками типу Глина III Румунії [35, с. 41]. У подальшому ця точка зору не знайшла підтвердження й згадувалась лише в історіографічному плані.

Першу концепцію походження бабинської культури обґрунтував С.Н. Братченко. Оформлення її відбувалося поступово від кінця 1960-х – протягом першої половини 1970-х рр., при цьому дослідник критично використовував і розвивав спостереження своїх попередників, у першу чергу гіпотезу Б.О. Латиніна щодо катакомбних витоків пам’яток з багатоваликовою керамікою [348, с. 63-70]. Генезу бабинської культури С.Н. Братченко розглядав у контексті загального синстадіального процесу, що охопив Східну й Центральну Європу та завершився зміною культур шнурової кераміки почтом культур з рельєфною, в тому числі валиковою й прокресленою, орнаментациєю посуду. В Дніпро-Донському ареалі, а також на сусідніх теренах Поволжя й Правобережної України цей процес супроводжувався значними культурними зрушеннями, взаємопроникненнями степових і лісостепових катакомбних елементів (з перевагою останніх), появою пам’яток змішаного характеру, подальшою інтеграцією та оформленням культури нового типу, яка увійшла до складу посткатакомбної та постшнурової спільноти. Причини та внутрішній зміст цих складних процесів залишалися незрозумілими та не піддавалися вилученню з археологічних джерел. Поширення культури на теренах Надчорномор’я розумілося як результат міграційних процесів [85, с. 334, 342-343; 86, с. 117-118; 88; 90, с. 457-458].

Концепція С.Н. Братченка набула подальшого розвитку й трансформації в працях українських археологів. Мабуть, найбільш значущим її доповненням став підхід, згідно якого становлення бабинської культури розглядалося в контексті певного відновлення чи реанімації явного культурного (етнічного) компоненту та включення його, поряд з катакомбним, до складу культурного субстрату Бабині. Ця точка зору була висловлена з дещо відмінними

авторськими акцентами І.Ф. Ковальновою та І.О. Післарієм [277, с. 75-76; 280, т. 1, с. 214-222; 281, с. 22-23, 30; 546, с. 15, 19; 547, с. 13; 548, с. 60-62; 550, с. 60; 859, р. 117-120]⁵¹ і певною мірою сприяла розумінню чинників бабинської культурогенези. До речі, невдовзі з приводу циклічного відродження в бабинському поховальному обряді та ідеології пізньоямних традицій став писати й сам С.Н. Братченко [94, с. 23; 95, с. 87; 99, с. 186; 102, с. 225].

Альтернативну концепцію утворення бабинської культури (КБК) запропонувала С.С. Березанська [41, с. 6; 45, с. 41-42]. При цьому авторка, треба віддати їй належне, висунула теоретичне обґрунтування перспективного, на її думку, напрямку культурогенетичних дослідів, суть якого полягала у вияві складових компонентів КБК, визначенні питомої ваги кожного з них, а також встановленні всіх етапів передуючого розвитку, в тому числі тих глибинних ланок, вплив яких проявлявся у новонародженій культурі “як би через «покоління»” [45, с. 41]. Щоправда, сама дослідниця обійшлася без здійснення запропонованих нею аналітичних процедур, що й відбилося на отриманих результатах. Культура у своїй основі сприймалася нею як місцева, а утворення її варіантів розцінювалося як одночасне, чим заперечувався осередковий сценарій культурогенези та міграційний варіант її поширення. Наявність локальних варіантів пояснювалась, перш за все, різницею місцевого підґрунтя, на якому ці варіанти утворювалися: ямна (буджацька група), катакомбна, середньодніпровська культури та пам’ятки типу Перун. Одним з необхідних чинників культуротворення С.С. Березанська вважала наявність зовнішніх імпульсів чи міграційних хвиль, а у випадку з генезою КБК пов’язувала витоки такого поштовху з носіями колісничних культур.

Ця остання сюжетна лінія з часом набула певного розвитку й перетворилася у ще одну концепцію походження бабинської культури, висунену В.В. Отрощенком [510, с. 30; 513, с. 56; 518, с. 69; 522, с. 14-15; 523, с. 76]. Сутність її, як зазначалося раніше, полягає у розгляді культури Бабине в якості продукту південноуральського вогнища культурогенези (трансформований варіант волго-уральського осередку В.С. Бочкарьова).

Загальний культуротворчий сценарій зводиться до просування воїнських колісничних загонів синташтинської культури з Південного Уралу на захід через Середнє Поволжя до басейну Середнього Дону, де вони, з одного боку, започаткували утворення ДВАК, а з другого – своїм прямим вторгненням поклали кінець середньодонській КК, витиснувши рештки її населення на південь і тим самим започаткувавши її трансформацію в бабинську культуру.

Своєрідним переспівом концепції В.В. Отроценка можна вважати підхід С.М. Санжарова, який щойно наведений сюжет територіально зсуває з Середньої Донщини на Сіверськодонецчину, надаючи йому аргументованого вигляду через фактологічне наповнення [655, с. 21-25].

На окрему увагу заслуговує оригінальна гіпотеза І.Т. Чернякова, відповідно до якої бабинська культура (КБК) є породженням і навіть східним ареалом Балкано-Дунайського осередку культурогенези [770; 771, с. 153]. На думку дослідника, витік процесів, що надалі призвели до утворення КБК, слід шукати у розповсюдженні племен катакомбної культури на захід, в ході якого відбувалася асиміляція місцевих степових культур Північно-Західного Причорномор'я і, водночас, витискання частини аборигенного населення до Балкано-Подунав'я та Прикарпаття, на терени сучасних Румунії, Болгарії, Сербії та Угорщини. Ефект “стиснутої демографічної пружини” призвів до різкого виплеску степового населення з Балкано-Дунайського регіону назад на схід, де воно “взяло активну участь у створенні низки культур нової культурно-історичної спільноти, відомої як КБК. Ця зворотна західна хвиля не лише прокотилася по колишній катакомбній культурно-історичній спільноті, але й досягла Волзько-Уральського регіону. Це нове переоформлення було пов'язане з якимись певними політичними подіями, оформленням нових культурних впливів, активного обміну, а також переселенням різних категорій окремих груп індоєвропейського населення” (переклад мій – *Р.Л.*) [770, с. 63].

Згадаємо ще одну версію походження культури Бабине, більше умоглядну й інтуїтивну, ніж аргументовану, що запропонована С.А. Григор'євим. На його думку, формування КБК було стимульоване

проникненням у Північне Причорномор'я популяції з теренів Південного Кавказу [834, р. 400].

На наш погляд, жодна з наведених точок зору не позбавлена певних вад чи вузьких місць, а тому не може бути прийнятою беззаперечно. Жодна з них не знаходить повної відповідності в усьому комплексі археологічних джерел, не охоплює всієї системи хронологічних взаємозалежностей, належним чином не пояснює всіх аспектів культурних зв'язків чи впливів. Цьому є доволі банальне пояснення: серед представлених концептуальних підходів немає таких, що являли б собою результат цілеспрямованого, всебічного і поглибленого дослідження, об'єктом якого виступала б уся сукупність археологічних пам'яток культурної області Бабине. Практично всі згадувані гіпотези або базувалися на обмеженій джерельній базі, або носили вузько локальний характер, або ж виникли як побічний продукт іншого дослідження. Натомість варто відзначити, що майже кожна з наведених точок зору має якесь раціональне зерно, що не дозволяє повністю її ігнорувати. При цьому особливу увагу звернемо на концепцію С.Н. Братченка, яка вирізняється на тлі інших своєю глибиною, проникливістю, пропрацьованістю на теоретичному й джерелознавчому рівнях і тому розцінюється нами як найпереконливіша, а водночас придатна для удосконалення. До речі, крок у цьому напрямку нещодавно зробив сам автор концепції, запропонувавши дещо модернізований її варіант, в якому, окрім вже відомих позицій, з'явилися декілька нових (на наш погляд, неоднаково вдалих, а тому нерівнозначних). Зокрема були взяті на озброєння концепції *блоків культур та волго-уральського осередку культуротенези* В.С. Бочкарьова, а процеси утворення комплексів колісничних (Синташта, Петрівка, Потапове, ДВАК) і посткатакомбних (Бабине, Кам'янка-Левенцівка, передкавказькі групи) культур стали розглядатися дослідником у єдиному хронологічному й причинно-наслідковому контексті [99, с. 186; 102, с. 224-226]. Між іншим, сам В.С. Бочкарьов розводить названі процеси у часі, вважаючи, що бабинська культура з'являється раніше за колісничні [77; 197, с. 15, рис. 1]. Більш значущим і перспективним, на наш погляд, видається

висновок С.Н. Братченка щодо певної повторюваності (зі своєю специфікою) культурогенетичних процесів, що мали місце на рубежах ранньої/середньої та середньої/пізньої бронзи, а також припущення стосовно підключення до цих процесів культур азійського регіону [102, с. 230].

Як слушно й неодноразово зауважував С.Н. Братченко, на пізньому етапі розвитку культур катакомбної області в їхньому середовищі фіксуються суттєві зрушення й трансформації, а також спостерігаються певні новації, що набувають поширення й розвитку вже в посткатакомбний (бабинський) період [88, с. 41; 107, с. 411-412]. Ці перетворення проявляються в кількох аспектах.

По-перше, на пізньокатакомбному етапі, поряд з оформленням низки локальних груп чи варіантів, з'являються пам'ятки змішаного характеру, виникнення яких пояснюється поєднанням широтних і меридіональних зв'язків, зокрема й міграційними процесами. Найвиразніше ці зрушення простежуються в Дніпро-Донському регіоні, особливо в басейні Сіверського Дінця, де "пізньокатакомбний період характеризується примітною культурною еклектикою" [91, с. 29]. Тут, окрім одночасної присутності пам'яток з ознаками різних пізньокатакомбних груп (середньодонської чи харківсько-воронезької, пізньодонецької, бахмутської, західноманицької, дніпро-азовської чи інгульської)⁵², фіксуються комплекси змішаних типів. Причому свідчення такого роду дають не лише поселення, в культурних шарах яких трапляється кераміка різних катакомбних груп, а й замкнені поховальні комплекси, де сполучався такий посуд. Цікаву інформацію щодо наголошеної взаємодії дає також кераміка синкретичних типів, що походить з поселень і могильників [106, с. 91-96; 107, с. 418; 208, с. 48; 637, с. 12-15; 647, с. 133; 649, с. 57-62, 96-98; 655, с. 15, 21; 658, с. 196-197; 681, с. 54, 95, 115]. Схожі за характером процеси (однак зі своєю локальною специфікою), відзначаються дослідниками й для пізньокатакомбного періоду Наддніпрянщини, де фіксується присутність дніпро-азовських, середньодніпровських, харківсько-воронезьких, донецьких і маницьких культурних традицій [226; 279, с. 40-41; 281, с. 20]. Своєрідною контактною зоною виступає й Волго-Донський регіон, де у фінальнокомбний

період, окрім місцевої волго-донської культури, з'являються численні пам'ятки сусідніх культурних груп – середньодонської, західно- і східноманицької, а також синкретичні комплекси, відбиваючи тим самим меридіональний вектор взаємодії [256, с. 135-139; 257, с. 26-29]. В контексті цієї міграційної активності на заключному етапі доби середньої бронзи розглядається й поява пізньокатакомбних пам'яток (маницького і волго-донського типу) на крайньому східному фланзі – у Південному Приураллі [701, с. 39-46; 703, с. 13-14; 704, с. 33-59; 705, с. 89-92; 706, с. 73-74, 76-80]. Таким чином, пізній період майже у всій катакомбній області характеризувався значною культурною дезінтеграцією, втратою певної одноманітності раннього й обмеженої варіативності середнього катакомбних періодів.

По-друге, практично в усьому пізньокатакомбному середовищі спостерігається поява комплексу новацій у поховальному обряді й матеріальній культурі, які, з одного боку, засвідчують певну деструкцію й розмивання до того стійких і чітко регламентованих норм, характерних для розвиненого етапу, а з другого, сигналізують передумови тих культурних змін, що в перспективі призвели до оформлення блоку культур посткатакомбного часу, зокрема й культурного кола Бабине. Серед них назвемо підвищення питомої ваги ямних могильних конструкцій, зокрема ям із заплічками. В даному випадку мова йде не так про периферійні групи катакомбної області (середньодніпровську, середньодонську, волго-донську, східноманицьку), в яких ямні конструкції збереглися і в післяямну добу, а подекуди побутували доволі широко [102, с. 225], як про класичні пам'ятки Донецько-Донського регіону [86, с. 61, 80, рис. 11; 647; 652; 681, с. 88, 100, рис. 9, 5-8, 13; 17, 7; 31, 7-10]. Водночас не варто ігнорувати й суттєве частішання ямних споруд (до 42%) на пізньому етапі середньодонської КК [457, с. 69; 459, с. 48; 579, с. 7; 396, с. 184; 677, с. 93, 119, 129, 134; 787, с. 43], якій відводиться чи не головна роль у генезі культури Бабине. Ще одне симптоматичне зрушення стосується збільшення долі лівобічних зібганих інгумацій (в середньодонській КК до 40% комплексів), зокрема й “адоративних”, на противагу правобічним позам

класичної катакомбної традиції (за винятком східноманицької КК), а також впровадження широтних орієнтацій, на противагу меридіональним [102, с. 225; 396, с. 60; 444, с. 60; 457, с. 70; 458; 462, с. 15; 579, с. 7, 12; 651, с. 133; 677, с. 119, 133-135, табл. 17]. Для пізньокатакомбних поховань Сіверського Дінця відзначається й така деталь обряду, що виникла у зв'язку з появою ямних могильних споруд і у перспективі поширилась у ДДБК, як розміщення посуду та решток супроводжуючої тварини (шкури) на перекритті або заплічках поховальної споруди [652, с. 133].

У матеріальній культурі найбільш значущими зрушенням слід вважати вже давно підмічений С.Н. Братченком поступовий перехід від орнаментативної посуду шнуром/тасьмою та гребінкою до виразно рельєфних способів декорування – прокреслення та наліпів (валики, шишечки, гудзички-кнопки), що мав місце на значній території півдня Східної Європи в середовищі катакомбних культур [86, с. 118; 88, с. 35-36]. Якщо перші ознаки цих трансформацій, що припадають десь на початок III-го, пізнього, етапу катакомбних культур (за деякими регіональними періодизаціями – на кінець II-го, середнього), позначилися появою посуду з комбінованим шнурово/гребінчасто–прокресленим/валиковим декором або з одинарними валиками в основі шийки чи на плічках (боках), то наприкінці пізнього етапу для окремих груп стає звичною кераміка, прикрашена виключно прокресленими або багатоваликовими геометричними композиціями. Для середньодонської (харківсько-воронезької) та спорідненої з нею волго-донської культур такий керамічний посуд є навіть визначальним (рис. 187; 188) [444, с. 54, 60; 457, с. 68, 71-72; 459, с. 49; 462, с. 10-13; 463, с. 97-100; 574, с. 25-84; 649, с. 93-96; 655, с. 13; 677, с. 133-134, рис. 36-38]. Залишається поки незрозумілою та обставина, що на Середній Донщині кераміка з багатоваликовим декором зазвичай трапляється і на поселеннях і в похованнях, тоді як у Волго-Донському межиріччі й на Сіверському Дінці подібний посуд є характерним лише для побутових пам'яток. У процесі зіставлення сіверськодонецьких пізньокатакомбних поселень з відповідними

могильниками, С.М. Санжаров стикнувся з цією проблемою [649, с. 96] і не зміг подолати її, бо не знайшов пояснення цьому надзвичайно примітному і водночас парадоксальному факту, на який ми навмисно звертали його увагу [396, с. 168, прим.]. Він по суті оминув його, зосередившись на порівнянні кераміки з катакомбних селищ і могильників лише на рівні її морфології [649, с. 93-104; 655, с. 21-22], а надалі переключивши увагу на зіставлення кераміки пізньокатакомбних поселень з посудом бабинських поховань, де й отримав надзвичайно важливий (тільки не для своєї праці) результат – “високий ступінь ідентичності (а значить прямої культурної спадкоємності)” [649, с. 101-103].

Таким чином, на пізньому етапі розвитку катакомбних культур спостерігаються деякі зміни в ідеології (поховальний обряд), матеріальній культурі, зовнішніх зв'язках і контактах населення, які можна розцінювати в контексті певної трансформації та навіть руйнації тих норм і стереотипів, які призвели свого часу до становлення й розповсюдження в Причорноморсько-Каспійській області т.зв. катакомбного культурного комплексу [97, ч. 1, с. 53-66; 254, с. 37-39, 75-82], що став панівним і визначальним для величезного регіону Південно-Східної Європи протягом доби середньої бронзи. Однак можна помітити, що більш рішучі й радикальні зміни відбувались у центральних (Сіверський Дінець, Східне Надазів'я, Нижня Донщина), а тим більш у периферійних по східному півколу районах катакомбної області (Середня Донщина, Доно-Волзьке межиріччя, Передкавказзя), водночас як на західних її теренах (Таврія, Крим, Дніпро-Буго-Прутське межиріччя), залюднених носіями своєї інгульської культури, суттєвих перетворень не спостерігається. Складається враження, що інгульська культура була “стійкішою” перед тими новаціями, що торкнулися решти регіонів катакомбної культурної області. Останнє не означає, що її абсолютно оминула круговерть тих глобальних процесів, які охопили Східну Європу наприкінці розвиненого бронзового віку, натомість можна стверджувати: цим змінам вона піддавалась значно менше й лише вибірково.

Дослідження з археології останніх десятиліть виявили цікаву закономірність, згідно якої утворення археологічних культур нерідко демонструє осередковий характер: зародившись у первинному осередку, культура має тенденцію розширювати свій ареал, іноді до значних розмірів. Для доби палеометалів більш або менш наочними прикладами такої осередкової культуригенези можуть слугувати трипільська, катакомбна, абашевська, синташинська, зрубна, тшинецька, скіфська, сарматська та інші культури/спільноти. Стає все очевиднішим, що подібний “механізм” формування був характерний також для культурного кола Бабине. Аргументами на користь цього можна вважати:

1) хронологічну нерівночасність регіональних утворень бабинського кола, серед яких виразний пріоритет має ДДБК;

2) неможливість виведення керамічної традиції з кутово-ялинковою, в т.ч. багатоваликовою, орнаментикою, що виступає одним із загальних знаменників усіх бабинських груп, з місцевих передбабинських субстратів; витoki цієї керамічної традиції знаходяться лише в середньодонській (харківсько-воронезькій) КК Доно-Донецького регіону, тобто в первинному осередку формування ДДБК;

3) фактично засвідчене збільшення ареалу ДДБК шляхом широтної міграції її носіїв, яка забезпечила поширення первинного культуротворчого імпульсу й складення на широких теренах між Волгою та Дунаєм споріднених археологічних утворень кола Бабине.

Наведемо додаткові аргументи на користь цих ключових позицій на доповнення фактів, що викладені у попередніх розділах. Свого часу ми запропонували методику виділення первинного осередку бабинської культури шляхом картографічного методу. Сутність методу полягає в послідовному окремішньому нанесенні на мапу поховальних комплексів, до складу приданого яких входили діагностичні для раннього етапу категорії інвентарю: гачково-планкові пряжки, кільця типу 1 і 1а, моніста з бородавчастими та ріжковими бусинами, виробничі набори “стрілоробів”, сагайдаки, бруски з

поперечними проточинами на кінцях тощо, а далі – зіставленні отриманих даних [393]. Здійснені процедури показали майже абсолютний збіг (накладання) ареалів ранніх артефактів і тим самим дозволили доволі впевнено окреслити область найдавнішої бабинської культури, яку можна ототожнювати з первинним осередком культурогенези ДДБК – регіон між Сіверським Дінцем, Азовським морем і Дніпром (рис. 189)⁵³.

Проте деякими дослідниками, зокрема В.І. Бесєдіним, було висловлено припущення, що виділена в Донецько-Азово-Дніпровському регіоні група пам'яток репрезентує не найдавнішу бабинську культуру, а лише один з її варіантів [511]. Зауваження, треба визнати, цілком слушне, адже мапа демонструє розповсюдженість артефактів, притаманних саме ДДБК і водночас майже відсутніх в ДПБК. З урахуванням вже доведеного нами факту більшої давності ДДБК у порівнянні з локальними варіантами ДПБК, закид В.І. Бесєдіна можна зняти. Але для переконливості наших висновків продемонструємо їх через картографію всіх типів пряжок, тобто відомих не лише в ДДБК, а й по локальних групах ДПБК. Отже на окремі мапи були нанесені знахідки п'яти типів пряжок, що, за нашими даними, в тенденції відбивають хронологічно послідовний ряд: 1, 1а, 2, 2о, 3о. Знахідки пряжок типу 1, що відносяться до ранньої фази раннього етапу (ІА), щільно локалізуються у Донецько-Азово-Дніпровському регіоні, майже не виходячи за його межі, визначаючи тим самим первинне ядро ДДБК та осередок бабинської культурогенези загалом (рис. 190а, 2). Пряжки типу 1а, що притаманні комплексам пізньої фази раннього етапу (ІБ), наочно демонструють значно більшу поширеність, покриваючи практично всю степову смугу Надазов'я-Надчорномор'я з частковим охопленням на сході басейну Нижнього Дону (рис. 190а, 3). Переважна більшість пряжок типу 1а зосереджена в пам'ятках ДДБК, однак у Дністровсько-Прутському регіоні вони репрезентують місцевий варіант ДПБК, тим самим засвідчуючи проникнення культуротворчого бабинського імпульсу до Північно-Західного Причорномор'я. Ареал пряжок 2 типу демонструє подальше збільшення культурної області Бабине (рис. 190б,

1). Відбувається це за рахунок деякого її розширення у Доно-Волзьке межиріччя (пам'ятки ДДБК), Середню Наддніпрянщину (Дніпро-Бузький варіант ДПБК) та Крим (Дніпро-Дністровський варіант ДПБК). Вочевидь, на цьому етапі культурна область Бабине досягає свого теренового максимуму й структурної завершеності, оскільки є представленою всіма відомими локальними групами. Ареал пряжок типу 2о майже повторює попередній, якщо не брати до уваги деяке його скорочення на північно-східному фланзі, у Доно-Волзькому межиріччі (рис. 190б, 2). Пряжки типу 3о та їхні різновиди, що відповідають пізньому етапу розвитку всіх бабинських груп, демонструють збереження кордонів області Бабине лише в її західній половині (ареал ДПБК) і водночас суттєве скорочення у східній (ареал ДДБК), де вони зсунулися на захід, за Сіверський Донець (рис. 190б, 3). Ця наочна територіальна динаміка області Бабине додатково підтверджує концепцію осередкової моделі бабинської культурогенези та визначає в якості первинного її осередку ареал ранньої ДДБК.

Осередок бабинської культурогенези має свою периферію. В нашому випадку роль *ближньої периферії* виконують лолінська культура на південному сході, криволуцька група на сході й північному сході, воронезька культура на півночі, фінальна інгульська КК (прото-ДПБК) на заході [403; 405]. Практично всі названі групи так чи інакше демонструють на своєму ранньому, а іноді й наступних етапах, вплив з боку ДДБК. Деякі факти дозволяють ставити питання навіть про *далеку периферію* осередку бабинської культурогенези. В якості прикладу можна навести шагарську культуру Озерної Мещери, що несе на собі виразні ознаки впливу чи зв'язку (?) з ранньою ДДБК, пояснити який поки що не видається можливим.

Видається логічним тепер звернутися до проблеми генетичного підґрунтя або культурних субстратів, на яких утворилося культурне коло Бабине. С цього приводу серед науковців існують певні розбіжності або непорозуміння. Так, С.Н. Братченко небезпідставно вважає основним генетичним підґрунтям бабинської культури катакомбну культурно-історичну спільноту, звертаючи

увагу при цьому на значний збіг ареалів обох названих археологічних утворень і виразну спадкоємність між ними на рівні матеріального комплексу й менше – в поховальному обряді [86, с. 117; 102, с. 225]. Проте, висловивши таку думку, яку повністю поділяємо й ми, дослідник, вочевидь, намагаючись протиставити дві послідовні епохи (катакомбну й посткатакомбну – бабинську), зробив дещо перебільшений висновок про те, що на зміну колишній культурній строкатості пізньокатакомбної доби (кілька культур з локальними групами-варіантами) приходять “культурна єдність з доволі одноманітними пам’ятками, виділеними в особливу культуру – Бабине (багатоваликову)” [102, с. 225]. Перебільшивши гомогенність пам’яток бабинського кола, С.Н. Братченко тим самим надав привід для штучного спрощення процесу бабинського культуротворення. До речі, це підтверджується й дещо однобічним підходом дослідника до вияву ознак катакомбно-бабинської спадкоємності, адже він наводить приклади обрядово-інвентарної тотожності лише між пізньокатакомбними групами Донецько-Донського регіону й ДДБК: кераміка, вироби з каменю й металу, виробничі набори стріларобів, шкури жертвних тварин тощо [102, с. 225]. За умов такого зіставлення пам’ятки своєрідних локальних варіантів ДПБК взагалі залишаються осторонь, оскільки майже не знаходять відповідностей у східних катакомбних групах, а порівняння їх з місцевими катакомбними культурами не запропоноване.

Вочевидь цей методичний недолік і слабке володіння джерелами по бабинських пам’ятках саме Правобережної України привели також Е.С. Шарафутдінову до висновку про значну гомогенність бабинської культури (КБК) в усьому її ареалі. Вважаючи, слідом за С.Н. Братченко, основним генетичним тлом КБК середньодонську КК, утворення широкого ареалу цієї першої вона вбачала у розповсюдженні первинного культуротворчого імпульсу. Вочевидь реагуючи на тодішні пропозиції С.С. Березанської щодо виділення в КБК локальних варіантів, дослідниця заперечувала існування таких, оцінюючи регіональні відмінності в якості хронологічних і пояснюючи присутність в багатоваликових пам’ятках деяких регіонів рис інших культур

“результатами стику КБК в процесі свого розповсюдження з іншими культурами” (переклад мій – *Р.Л.*): з місцевим субстратом, або з прийшлою культурною групою, або з сусідами [787, с. 41; 789, с. 39; 792, с. 125].

Близьку, якщо не аналогічну розглянутій, позицію відстоював Є.М. Савва, який вважав, що “первинні складові елементи КБК сформувались й викристалізувалися в єдиному центрі, а надалі розповсюдились в інші зони ареалу” (переклад мій – *Р.Л.*) [621, с. 32]. Дослідник також був схильний до перебільшення гомогенності культури, а тому пояснював деяку її локальну специфіку “певним територіальним аспектом”. Розбіжності, що фіксуються між пам’ятками окремих регіонів, на його думку, “мають вторинний характер і пояснюються не локальністю й різним генетичним підґрунтям, а явищами хронологічного порядку” (переклад мій – *Р.Л.*) [618; 621, с. 33; 623, с. 156-158]. Найбільший подив викликають висновки Є.М. Савви щодо високого ступеню єдності бабинських пам’яток у всьому ареалі, адже дослідник здійснив ретельний багаторівневий порівняльний аналіз поховальних пам’яток Дністровсько-Прутського межиріччя, Степового Причорномор’я й Лівобережної України, не помітивши при цьому суттєвих відмінностей між ними, особливо між двома крайніми регіонами [623, с. 153-156].

В продовження аналізу звернемо увагу на те, що у своїх культурогенетичних побудовах Е.С. Шарафутдінова робила особливий акцент на тлумаченні й протиставленні понять “генетичний попередник” і “хронологічний попередник”. Під першим розумівся прямий генетичний пращур, від якого народжується нова культура, і така роль у випадку з КБК відводилася середньодонській КК. Друге поняття застосовувалося до культур, з якими КБК стикалася в процесі розширення свого ареалу. І оскільки риси цих передуючих культур немов вбиралися мігруючою КБК, вони сприймалися в якості її “місцевих субстратів” чи “культурних компонентів” [787, с. 41]. Цілком розуміючи й усвідомлюючи певну різницю між запропонованими поняттями, відзначимо, що їх введенням і подібним тлумаченням може штучно спрощуватися чи навіть викривлятися зміст культуротворчого процесу. Адже

регіональні групи бабинських пам'яток, що характеризуються певною локальною специфікою, як свідчать наші дослідження, були залишені не асимільованими мігрантами з первинного осередку культурогенези (їх одиничні комплекси зазвичай чітко вирізняються на тлі місцевих), а саме аборигенним населенням, яке в той чи інший спосіб потрапило під вплив цих мігрантів. А тому вважати “місцевий субстрат” непричетним до генези локального варіанту археологічної культури видається щонайменше необґрунтованим і нелогічним. Переводячи цю думку у форму метафори, можна сказати, що до народження дитини однаково причетні обидва з батьків, просто кожен виконував при цьому свою роль. Для порівняння: в концепції С.С. Березанської, навпаки, всі акценти були зведені до першорядної ролі місцевих субстратів, що забезпечили локальну специфіку бабинських пам'яток; а чинники й фактори, які визначили певну схожість та єдність цих регіональних груп, тобто їхній загальний знаменник, за такої постанови питання просто випали з поля зору.

Отже, генетичною основою, на якій склалася ДДБК, в широкому плані виступають пізні групи донецько-донської КК (за С.Н. Братченком), в межах якої знаходився епіцентр не лише ДДБК, а й культурної області Бабине в цілому. Очевидність цієї обставини, однак, не знімає низку інших важливих питань. Зокрема, як і раніше залишається невизначеною “питома вага” тієї чи іншої зі східнокатакомбних груп у складі ДДБК. Відомий висновок щодо провідної ролі середньодонської КК у генезі бабинської, попри його реальність, на сьогодні вже не може вважатися достатнім для того, щоб пояснити всю сукупність існуючих археологічних даних та обставин. І, в першу чергу, цьому заважає той факт, що ареали найдавнішої ДДБК, тобто її первинного осередку, та середньодонської культури не співпадають, а лише частково накладаються в басейні Сіверського Дінця [390, с. 170, рис. 3]. Наведена нами мапа засвідчує суттєве зсунення первинного осередку ДДБК на південь від ареалу середньодонської КК, в Донецько-Приазовський район (рис. 191). Ця

обставина взагалі не знаходить належного пояснення, а відтак ускладнює розуміння участі середньодонської КК у становленні ДДБК⁵⁴.

Серед інших ознак спадкоємності між ДДБК й донецько-донською КК, як зазначалося, виступають своєрідні ритуальні рештки кісток тварин у вигляді комплекту “голова-ноги” (шкури). Ареал шкур в ДДБК майже повторює область розповсюдження цього елемента обряду в попередніх пізньокатакомбних групах – харківсько-воронезькій, донецькій, бахмутській, західноманицькій (його частота в окремих з них сягає 70%), що не може бути випадковим (рис. 192). Ця обставина також не дозволяє обмежувати генетичне тло ДДБК виключно харківсько-воронезькою КК. Показово, що, не будучи характерними для обряду наддніпрянсько-чорноморських катакомбних груп, зокрема інгульської, шкури тому й не є відомими у пам’ятках ДДБК.

Аналогічну або схожу ситуацію маємо при зіставленні ДДБК з передуючими катакомбними групами за такими рисами поховального обряду, як супроводження дерев’яним посудом і скриньками з металевим оздобленням (рис. 193), виробничими наборами стрілоробів (рис. 194) [98, с. 223; 102, с. 225; 376, с. 104, рис. 3; 404, с. 37, 44-46, рис. 5]. Ці прикметні складові поховального приданого були характерними не лише для харківсько-воронезької, а може навіть більше для інших пізньокатакомбних груп, споріднених з донецькою КК [86, с. 94], хоча, наприклад, для дерев’яних чаш спостерігається висока концентрація на лівобережжі Сіверського Дінця [98, с. 219; 106, с. 52-54].

Традиційно до списку ознак катакомбно-бабинської спадкоємності включають також типологічно близькі кременеві вістря стріл з виїмкою в основі, а також вироби з металу, серед яких найбільш діагностичними виступають бронзові ножі. Враховуючи певну варіативність форм наконечників стріл, їх порівняно широкий хронологічний діапазон та спектр аналогій в культурах не тільки середньої, а й ранньої бронзи, цю категорію виробів можна використовувати для культурно-генетичних зіставлень лише в якості загального тла, тим більше, що відома вона майже в усьому ареалі Бабине. Інша річ, коли мова йде про сагайдачні набори лучників, які

трапляються виключно в комплексах ДДБК, причому найбільш ранніх. Такий елемент поховального приданого є характерним саме для східних катакомбних груп, що знаходиться у повній відповідності з виявленою С.Н. Братченком загальною тенденцією зосередженості переважної кількості знахідок стріл, починаючи від ямного й закінчуючи бабинським часом, у Дніпро-Донському регіоні [102, с. 244-259] та узгоджується з нашими даними з пам'яток кола Бабине [375, с. 49, 51].

Бронзові ножі ДДБК, у певній частині своїй, також демонструють продовження катакомбних традицій металовиробництва [149, с. 25; 763]. Серед них виділяються зразки (типи Па, ПБ нашої класифікації), що надійно зіставляються, відповідно, з «полум'яподібними» та «типу другого привільненського» ножами Донецько-Донських пізньокатакомбних груп (типи 2 і 3 за С.Н. Братченком; група 2 за С.М. Кореневським; групи X і XI за Л.А. Черних; типи VI і VII за Є.І. Гаком) [86, с. 49-51; 148, с. 281-287; 308; 765, табл. 9; 12]. Переконливі аналогії серед катакомбних виробів знаходять також окремі бабинські ножі типу ІА (тип 1 за С.Н. Братченком; група 3 за С.М. Кореневським; група V за Л.А. Черних; тип II за Є.І. Гаком). Названі типи ножів є загальнокатакомбними (для східної, Передкавказько-Доно-Донецької, зони катакомбної області) і не можуть діагностувати будь-яку з місцевих катакомбних груп [150, с. 96, 98], однак їхня присутність в металокомплексі ДДБК є цілком логічною і показовою. У цьому зв'язку доречно відзначити, що ДДБК перейняла від донецько-донських катакомбних груп “естафету”, згідно якої, починаючи з доби енеоліту-ранньої бронзи, населення Лівобережної та особливо Східної України значно більше забезпечувало своїх небіжчиків металевими виробами, ніж те мало місце у синхронних культурах Правобережної України [95, с. 85-87; 765, с. 119-120; 766, с. 299, рис. 1].

До списку відповідників у матеріальному комплексі ДДБК й місцевих пізньокатакомбних груп включається й такий рідкісний тип прикрас, що входив до складу моніста й своїм походженням був пов'язаний з Кавказьким регіоном, як фаянсові пронизки з бородавчастими виступами [396, с. 186]. Для

наших розшуків важливо, що такі прикраси відомі лише в пізньодонецьких (бахмутських) катакомбних комплексах басейну Сіверського Дінця, причому з районів донецького правобережжя (Олександрівськ 1/50, 6/4; Говоруха 2/13, 7/2; Луганськ 1/22) [86, с. 147, рис. 72, II, 3; 96, с. 80-81, 84, рис. 11, 10; 103, с. 155, рис. 29, 9-12; с. 175, рис. 54, 5; 545, рис. 1, II; 681, с. 91, 93, 97, рис. 41, 9, 28; 47, 31].

Можливо, саме від місцевих катакомбних груп ДДБК успадкувала спосіб вторинного перепоховання кісткових останків небіжчика у формі т.зв. “пакетів”, хоча останній елемент поховальної практики практикувався ще пізньоямним населенням.

На жаль, конкретизувати загальний висновок щодо присутності в ДДБК елементів тих чи інших катакомбних груп Донецько-Донського регіону, тим більше визначити їх питому вагу, не вдається. Майже ніякої інформації з цього приводу не дає пошук відповідностей у керамічних комплексах, за винятком яскраво вираженої харківсько-воронезької складової. Звернемо увагу також на можливий зразок маницької керамічної традиції – посудину (рис. 37, 1), що сполучає в собі ознаки трансформованого ріпчастого горщика (загальна морфологія та широкі приземкуваті пропорції) й класичної бабинської корчі наддніпрянського зразка (ребристість тулуба; вузьке горло й денце з однаковими діаметрами) [102, рис. 103, 17].

Водночас з накопиченням джерельної бази стає все зрозумілішим, що не лише східні катакомбні групи склали генетичний субстрат ДДБК, хоча провідна роль цих останніх (донецько-донських) видається безсумнівною й незаперечною. У попередніх розділах зверталася увага на те, що в керамічному комплексі ДДБК, причому лише I раннього етапу, в незначній кількості присутні посудини, які демонструють традиції інгульської КК: пласко- й округлоденні миски-чаші з характерним орнаментом, посудинки з однією-двома парами вушок з вертикальними проколами, типу амфорок (рис. 25; 27, 18). Наявність цих комплексів натякає на присутність незначного інгульського компонента в складі ДДБК [386, с. 70-71; 396, с. 189, рис. 3]. Це припущення цілком узгоджується з тим фактом, що територіально поховання з інгульською

керамікою тяжіють до західної й південно-західної частини ареалу ДДБК (Приазов'я, Наддніпрянина, Побужжя), зайнятої у передбабинський час переважно інгульською (дніпро-азовською) КК. Інгульський субстрат в ДДБК може засвідчувати й неординарний поховальний комплекс (п. 2), досліджений у Соколовській могилі з верхів'їв р. Конки, що сполучав у собі риси ранньої ДДБК (дерев'яна рама, виробничий набір стрілороба, брусок з поперечними протичинами, три бронзові ножі) з однією, але виразною, ознакою інгульської КК – випростаною на спині позою небіжчика. Цікавим видається й те, що зразки інгульського посуду походять переважно з жіночих поховань ДДБК. Ця обставина може пролити світло на деякі з прихованих за археологічними джерелами історичних реалій, що склали змістовну частину бабинської культурогенези, зокрема – натякати на включення до основного складу населення ДДБК (східнокатакомбного за своїми генетичними витоками) незначної групи представників (або нащадків) інгульської людності, причому лише жіночої їх половини. В історії та етнографії подібні явища інкорпорації (або адопції) є доволі відомими. Втім, наявність незначного інгульського компоненту в ДДБК можна було б пояснити також і тим, що він фіксується вже у змішаному за своїм характером пізньокатакомбному середовищі Донецько-Приазовського регіону [637, с. 12-15; 643]. Не відкидаючи цього чинника, засвідчимо свою схильність до першого з наведених варіантів інтерпретації, оскільки позначені інгульським забарвленням комплекси ДДБК, зосереджені не в центрі, а на західній периферії первинного осередку ДДБК, куди її носії проникли вже протягом раннього етапу.

Враховуючи певну неоднорідність ДДБК з її трьома локальними варіантами, можна припускати її гетерогенність. Дніпро-Дністровський степовий варіант демонструє виразний генетичний зв'язок з інгульською КК. Перелік ознак спадкоємності між названими катакомбною та бабинською групами принципово різниться зі щойно розглянутим для східного регіону, що може натякати на дещо інший “сценарій” культурогенези в цьому регіоні. По-перше, можна стверджувати переймання людністю ДДБК загальної

катакомбної традиції радіального розміщення поховань у кургані [271, с. 63; 386, с. 70; 396, с. 187; 521, с. 95-96; 630, с. 62], щоправда неоднаково вираженої по окремих локальних групах. По-друге, для Дніпро-Дністровського й частково Дністровсько-Прутського локальних варіантів простежується трансформація катакомбних поховальних споруд у підбійні [210, с. 25; 386, с. 70; 336, с. 187-188; 521, с. 93; 630, с. 62]. Причому матеріали свідчать про трансформацію споруд саме інгульської КК, забезпечених характерними круглими вхідними шахтами. По-третє, примітною є висока питома вага південних орієнтацій небіжчиків ДПБК, особливо у Дніпро-Дністровському її варіанті, також притаманна місцевій катакомбній культурі [386, с. 70; 396, с. 188], хоча й не тільки їй. З цією характеристикою безпосередньо пов'язано такий ритуальний показник, як оберненість небіжчика обличчям: по всіх локальних групах ДПБК зберігся (чи затвердився) катакомбний принцип спрямованості у сонячну половину обр'ю, хоча й досягався він у дещо інший спосіб. По-четверте, не можна обійти увагою неодноразово простежуванні факти використання інгульських катакомб для захоронення небіжчиків ДПБК, а також продовження бабинськими підбоями планіграфічних вервечок (по дузі), започаткованих інгульськими катакомбами [521, с. 30-31, 95-96]. По-п'яте, не випадковою, на наш погляд, є та обставина, що картографія перелічених ознак демонструє майже повний збіг їхніх ареалів (рис. 19), які, у свою чергу, співпадають з основною областю розповсюдження інгульської КК [379, с. 157, рис. 1; 396, с. 188, рис. 1, 5-6; 521, с. 93].

На перший погляд, набагато важче виявити ознаки спадкоємності з передуючими місцевими горизонтами для Дністровсько-Прутського й Дніпро-Бузького локальних варіантів ДПБК. Стосовно бабинських пам'яток цих регіональних груп дослідники не відзначали скільки-небудь примітного їх зв'язку з катакомбною культурою, окрім хіба що підбійних могил, відомих в незначній кількості лише у степовій смузі Північно-Західного Причорномор'я [45, с. 22-23; 192, с. 140; 689, с. 385; 715, с. 119-122], з чим можна погодитись. Для Дністровсько-Прутського регіону окремі автори наводять аргументацію

успадкування місцевою бабинською групою традицій ямної культури (буджацького варіанту), що виражається переважно у формах поховальних споруд, зокрема різноманітних заплічкуватих ям із дерев'яними чи кам'яними перекриттями та кам'яних скринь, зібганих на спині та на боці позах небіжчиків, радіальному розміщенні поховань в кургані з орієнтацією небіжчиків проти годинникової стрілки, формах деяких типів керамічного посуду [192, с. 140-143; 689, с. 385]. Однак не всім фахівцям безпосередня спадкоємність між ямною та бабинською культурами Північно-Західного Причорномор'я видається такою очевидною [715, с. 119-123]. Незважаючи на розбіжності в оцінках, мусимо відзначити, що на тлі старожитностей культурного кола Бабине пам'ятки південно-західного локального варіанту ДПБК демонструють чи не найбільш виразні риси схожості з місцевою ямною культурою (головним чином у поховальному обряді), і заперечення цього очевидного факту рівнозначне ігноруванню самих археологічних джерел. Ці дані, дійсно, можна було б розглядати в контексті генетичного зв'язку між названими культурами. Однак недоведеність факту хронологічного стику буджацької й бабинської культур утримує нас від визнання безпосередньої спадкоємності між ними, схилиючи до висновку про черезетапне відродження ямних традицій у посткатакомбну добу.

Пошук можливих зв'язків Дніпро-Бузького локального варіанту ДПБК з передуючим йому культурним пластом ускладнюється певною нечіткістю уявлень щодо характеру передбабинського культурно-хронологічного горизонту в цьому регіоні України. Як йшлося у попередньому розділі, на сьогодні цей горизонт вимальовується як такий, що включав до свого складу пам'ятки пізнього етапу місцевої середньодніпровської та прийшлої інгульської катакомбної культур, за невизначеності співвідношення з ними пам'яток типу Ісковщини, які включають матеріали слабо дослідженої середньонаддніпрянської катакомбної групи. Враховуючи виразну відмінність Дніпро-Дністровського варіанту Бабине з його інгульським катакомбним субстратом від сусіднього Дніпро-Бузького, здається логічним шукати якийсь

генетичний зв'язок останнього не з прибулою в цей регіон інгульською КК, а з місцевою середньодніпровською культурою. Ретельний аналіз, до того ж ускладнений нечисленністю пізніх середньодніпровських пам'яток (до уваги бралися лише поховальні комплекси), дозволив-таки виявити певний зв'язок з ними місцевої бабинської групи.

По-перше, на пізньому етапі середньодніпровської культури простежуються декілька варіантів розміщення впускних поховань в межах курганного простору: в центральній частині (переважаюча?), за дугою (?) і на південному схилі насипу, ближче до краю. Дефіцит джерел, на жаль, не дозволяє напевно виявити серед них основну тенденцію. Проте, для нас є важливим, що третя з них (впуск на південь від центру) стала визначальною у поховальному обряді місцевої Дніпро-Бузької бабинської групи. Звичайно, можна було б виводити її також з катакомбних традицій розміщення впускних могил, що здебільшого займають південне півкільце насипу. Однак від цього вектору зіставлень нас утримує той факт, що відомі у розглянутому регіоні лісостепової України поховання інгульської КК демонструють стійку тенденцію впуску до східного сектору кургану⁵⁵.

По-друге, традиція спорудження вузьких ям з повздовжнім дерев'яним перекриттям у Дніпро-Бузькому варіанті ДПК своїми витокami також виходить з середньодніпровської культури пізнього етапу. У місцевій бабинській групі ця традиція виглядає як пережиток, що втратив свій початковий сенс, оскільки у середньодніпровській культурі вузька довга яма призначалась для поховання померлого у випростаному стані, а з переходом до бабинської обрядовості укладення небіжчика в сильно зібганій позі простора яма стала практично непотрібною, зберігаючись лише як рудимент.

По-третє, саме в середньодніпровській культурі практикувався прикметний спосіб перекривання небіжчиків у придонній частині ями поздовжніми дерев'яними плахами, кінці яких спиралися на укладені під короткими поперечними стінками колоди чи високі бруси. Ця традиція влаштування своєїрідної домовини на дні ями була успадкована носіями

Дніпро-Бузької локальної групи Бабине, ставши однією з відмінних її ознак [116, с. 32-33].

По-четверте, в середньодніпровській культурі, здається, відшукується коріння й такої визначальної риси Дніпро-Бузького локального варіанту, як поховальні конструкції у вигляді дерев'яних трун-колод. Їхнім прототипом (або аналогом) могли бути щойно описані споруди [116, с. 33], найповніше на сьогодні зафіксовані в середньодніпровських похованнях 1 і 2 Козацької Могили в м. Городище на Черкащині [181, с. 48-49, 56, рис. 2; 3]. До речі, аналогічні рештки залишаються під час розкопок і від деяких трун-колод в бабинських похованнях, що дозволяє приєднатися до висловленої з цього приводу думки С.Н. Братченка [97, с. 49, прим. 55] й припустити наявність з самого початку в середньодніпровських похованнях з Козацької Могили таких же конструкцій, тонкі стінки яких просто не збереглися або не були простежені.

Отже, практично всі регіональні групи культурного кола Бабине демонструють певну спадкоємність з передуючими їм культурно-хронологічними горизонтами. Щоправда характер цієї спадкоємності за локальними групами має деяку специфіку. Зокрема ДДБК зберегла від катакомбних груп Донецько-Донського регіону частину комплексу матеріальної культури (переважно кераміка, металеві й кам'яні знаряддя), окремі складові поховального приданого (зброя, виробничі набори, дерев'яний посуд, шкури тварин), можливо, й спосіб поховання кісткових останків у "пакетах". Локальні ж групи ДПБК успадкували від попередніх культур зовсім інші риси – поховальні споруди, принципи розміщення впускних могил в межах курганного насипу, подекуди й традиції орієнтації небіжчика (звернення обличчям). Ті ж характеристики, що виступають загальним знаменником для всієї культурної області Бабине (спрощена, у порівнянні з катакомбними, парадигма поховальної обрядовості, обмеженість інвентарю; кераміка з характерними кутово-ялинковими композиціями й прокреслено-наліпними способами декору; кістяні пряжки тощо), були сприйняті локальними групами

ДПБК від ДДБК, де ці ознаки, разом з деякими іншими, викристалізувалися у первинний культурний комплекс.

Як слушно наголошувала в одній із праць І.Ф. Ковальова, констатація факту участі певних компонентів у складенні КБК ще не є його розкриттям, адже, природно, виникає питання стосовно долі того чи іншого внеску, потребують пояснення деякі загальні тенденції культурних зрушень на рубежі епох [280, т. 1, с. 215]. Зауваження це, якщо підходити до нього абстрактно, виглядає цілком слухним. Але спрямованість його на адресу С.Н. Братченка видається недоречною. Адже надзвичайну складність і традиційну невіддатливість проблем культурогенези, й особливо внутрішнього змісту цього процесу, який, подібно народженню дитини, відбувається у непроглядній для нас темряві (за влучним зіставленням С.Н. Братченка), доводити не треба. Гадаємо, повною мірою усвідомлює це й такий досвідчений фахівець, як І.Ф. Ковальова, бо відповісти на поставлені нею ж самою питання, попри заяви, авторка так і не змогла.

Як правило, намагаючись розв'язати проблему походження бабинської культури, фахівці зосереджувалися на вияві її зв'язку з передуючими археологічними утвореннями, не приділяючи належної уваги розкриттю причинності цього процесу. Винятком з цього правила можна вважати спроби пов'язати генеруючий імпульс з культурами бойових колісниць Доно-Волго-Уралля. Попри свою привабливість і зовнішню ефектність, такі підходи не знаходять переконливого підтвердження на рівні джерел, оскільки вони, з одного боку, не можуть засвідчити хоч би незначний хронологічний пріоритет колісничних культур перед бабинською, а з другого – не виявляють в бабинському археологічному комплексі жодної новації, яка достеменно виводилась би лише з колісничного середовища і ніякого іншого, тим самим засвідчуючи вектор культуротворчого імпульсу.

Ці ж новації стосувались перш за все ДДБК, як первинної з бабинських культур. Знаходячись у сфері ідеологічних уявлень та матеріальної культури, вони ставали все виразнішими лише з накопиченням джерельної бази. Однією з

перепон, що ускладнювала їх вияв та оцінку раніше, слід вважати особливості впровадженої у посткатакомбну добу нової поховальної парадигми, яка суттєво обмежувала або зовсім не передбачала забезпечення небіжчика поховальним приданим. Зібраний до купи корпус джерел дозволив виділити зі складу матеріального комплексу ДДБК ту його частину, що не знаходить аналогів і тому не може бути виведеною з передуючого і генетично спорідненого пізньокатакомбного середовища. Більшість складових цього субкомплексу виявилася пов'язаною з гарнітурою прикрас і деталей вбрання: бронзові шийні гривни, окуляроподібні підвіски, можливо й спіральні браслети; моніста з бляшаних і спіральних пронизок, кам'яних і фаянсових намистин (зокрема ріжкових та пелюсткових), просвердлених іклів хижаків та зубів оленя, кам'яних та кістяних підвісок; паски з кістяними гачково-планковими пряжками й закріпленими на них за допомогою проточин брусками, кістяні/рогові кільця. Для нашого пошуку важливим є те, що цей субкомплекс речей знаходить дуже близькі відповідності (причому не поодинокі, а системні) в іншому культурному середовищі, яке, з огляду на масовість побутування в ньому подібних виробів та глибоке місцеве коріння деяких з них, може вважатися тією вихідною або передаточною зоною, з якої розглядуваний субкомплекс потрапив до народжуваної ДДБК. Таким вихідним осередком у першу чергу виступає Кавказький регіон. При цьому найбільш виразний зв'язок найдавніша бабинська культура демонструє з гінчинською Північно-Східного Кавказу. Саме ця остання виявляє найбільшу концентрацію тотожного бабинському гарнітуру прикрас, хоча окремі їх категорії мають деяку місцеву специфіку (кільцево-планкові пряжки замість гачково-планкових; бруски з отворами на кінцях замість проточин). Вочевидь кавказький вплив розповсюджувався не лише на ювелірну справу ДДБК, хоча саме в ній його краще відбили археологічні джерела. З кавказькими традиціями металообробки можуть бути пов'язані й окремі типи бронзових знарядь, що їх більш або менш впевнено співвідносять з ДДБК, зокрема втульчасті сокири й плоскі тесла-сокири костромського типу (Олександрівський скарб (?);

Морокине 8/1), хоча саме виробництво їх, зокрема сокир, швидше за все відбувалося в Степу [106, с. 55, 66, 72-74; 277, с. 27; 307, с. 28-29; 614, с. 206-207; 765, с. 208-211]. Якщо ж ураховувати й загальніші чи т.зв. фонові паралелі між гінчинською культурою та ДДБК (див. розділ 6.2), то кавказькі витoki новаційного комплексу останньої стають просто очевидними.

Водночас, значна частина виділеного блоку новацій ДДБК знаходить вражаючу відповідність у культурах раннього бронзового віку Середньої Європи й Карпатського басейну. Причому з окремими групами цього регіону ДДБК пов'язують знову-таки стійкі серії типологічно близьких і навіть тотожних прикрас та елементів вбрання (див. розділ 6.2). За формальним підрахунком може скластися враження, що середньоєвропейські ознаки кількісно дещо поступаються кавказьким. Проте це враження є поверховим, оскільки за окремими якісними показниками західний вектор зіставлень видається навіть переконливішим. Наприклад, такі категорії гарнітуру, як бронзові гривни та окуляроподібні підвіски, а також спіральні браслети (якщо припускати бабинську атрибуцію Олександрівського скарбу) значно краще й більш масово представлені в Європі, ніж на Кавказі. Саме в західній половині Європи зосереджено основний масив знахідок кам'яних точильних брусків (за іншим тлумаченням – захисних зап'ясних пластин лучника) з парними отворами на кінцях для прив'язування [863, Abb. 1, 6-7; 2-3; 863, Abb. 8, G; 9] і там само (в Нітрянській групі) є абсолютні аналогії бабинським зразкам – з парними поперечними проточинами [826]. В культурах Карпатського регіону відшуковуються найближчі відповідники (можливі прототипи) гачково-планковим пряжкам [162, с. 139-142], а регіон Подунав'я, особливо Верхнього й Середнього, дає значну кількість знахідок рогових/кістяних кілець, тотожних бабинським [820, Т. 1, S. 76-77; 861, S. 192-196]. Щоправда, з Карпато-Дунайського регіону не можна вивести такі категорії прикрас, як фаянсове намисто (різновиди з виступами та пелюсткові), що схиляє терези на користь Кавказу, де подібні вироби є не просто масово представленими, а й мають глибоку місцеву традицію виробництва, зокрема й металеві прототипи, хоча

витоки цього напрямку ювелірної справи зазвичай пов'язують з Переднім Сходом. Натомість, з Кавказом навряд чи вдасться пов'язати визначальну для ранньої ДДБК обрядову норму протиставлення поховань за статевою ознакою, характерну саме для культур шнурового та епішнурового горизонтів Європи. Мабуть, не слід також розв'язання нашого питання повністю ставити в залежність від географічного фактору, хоча й не варто його відкидати. З одного боку, первинний осередок ДДБК знаходиться ближче до Кавказького регіону, ніж до Карпато-Дунайського, що робить шанси на роль культуротворчого осередку першого з них вагомішими. З другого боку, можна навести неодиначні приклади, які достеменно засвідчують, на перший погляд дивовижні за своєю географічною протяжністю, зв'язки Середньої Європи з населенням раннього-середнього бронзового віку лісостепу та лісів Верхньої-Середньої Наддніпрянщини (середньодніпровська культура), Середньої Донщини (воронезька культура), Волго-Окського басейну (фатьянівська культура) і навіть таких віддалених регіонів, як Волго-Уралля (вольсько-лбищенська культура, Сєверобірський могильник) [97, с. 47; 128, с. 78; 129, с. 108-110; 631, с. 118-121, 220; 810, с. 74]. Причому всі ті зв'язки або впливи простежуються, знову-таки, на рівні гарнітуру металевих прикрас (гривни, пластинчасті браслети, окуляроподібні підвіски, кільця та підвіски в стилі індустрії “вербового листа”), а подекуди й норми статевої опозиції в поховальному обряді [416, с. 231-232]. На цьому тлі можливість культурного впливу з Карпатського регіону й Подунав'я на Дніпровське Лівобережжя, як то ми прогнозуємо у випадку з утворенням ДДБК, вже не здаватиметься чимось надзвичайним.

За таких обставин віддати перевагу якомусь одному – кавказькому або середньоєвропейському – напрямку зіставлень, а відтак визначити можливий вектор культуротворчого імпульсу, що призвів до генези ДДБК, не видається можливим. Та й навряд чи такий спосіб вирішення проблеми, за існуючих обставин, можна вважати коректним, адже будь-який з однозначних варіантів відповіді на поставлене питання приведе до ігнорування певної кількості

наведених фактів, оскільки не зможе їх пояснити. Ось чому ми схилиємося до висновку, що утворення бабинської культури відбувалося під впливом не одного, а одразу двох потужних осередків культурогенези – Кавказького та Карпато-Дунайського. Саме в такому контексті набуває сенс і може бути прийнятною гіпотеза І.Т. Чернякова щодо бабинської культури як продукту Карпато-Дунайського осередку культурогенези [770]. Під визначеним кутом зору слід розглядати й новітній підхід В.С. Бочкарьова, на думку якого “центр кавказького осередку культурогенези у фіналі СБВ перемістився на Північно-Східний Кавказ, у Чечню й Дагестан. Тут були сформовані новації, що лежать в основі розвитку пізньокатакомбних культур Передкавказзя й КБК” [614, с. 212], чому останнім часом наводяться додаткові аргументи [151; 152].

Розглядаючи проблему походження бабинської культури, не можна обійти такого аспекту, як виявлений паралелізм у розвитку культур Карпато-Подунав'я і Кавказу, на перший погляд навіть парадоксальний, з огляду на двохтисячкілометрову відстань між двома регіонами, до того ж відокремленими басейном Чорного моря. Не маючи можливості предметно зупинитись на цьому питанні, побіжно відзначимо, що на такого роду паралелі, причому завжди пов'язані виключно зі сферою металовиробництва (переважно прикрас) і простежені для різних етапів бронзового віку, вже неодноразово звертали увагу дослідники, даючи їм більш або менш переконливі пояснення [19, с. 70, 71; 614, с. 210-211; 759, с. 25; 770, с. 63; 837, S. 144; 850; та ін.]. На особливу увагу серед існуючих точок зору заслуговує підхід, який пояснює існуючі кавказько-карпатські паралелі, спільними традиціями металообробки, витоки якої в обох випадках лежать на Близньому Сході, а шляхи потрапляння до названих регіонів різняться – через Південний Кавказ та Балкани [837, S. 144-149, рис. 7].

Отже в Донецько-Дніпро-Азовському регіоні наприкінці середнього бронзового віку дивним чином збіглися два зустрічно спрямованих і в чомусь близьких культуротворчих імпульси (кавказький та карпато-дунайський), які прискорили або довели до завершення глобальні синстадіальні процеси

зрушень і змін, що охопили катакомбну область на пізньому етапі її розвитку [88, с. 42; 90, с. 457; 102, с. 224-226], та спричинили трансформацію донецько-донських катакомбних груп у ДДБК, збагативши місцеве культурне підгрунття виразними новаціями. Бабинську культурогенезу, таким чином, можна розглядати як приклад реалізації моделі взаємодії двох типів розвитку – *стимульованої трансформації та запозичення*, що призвели до *культурного синтезу й симбіозу* [17; 451, с. 7-8; 455, с. 10].

Природно виникає питання: чому кавказький та карпато-дунайський культуротворчі імпульси перетнулися саме в Донецько-Дніпро-Азовському регіоні, а не якомусь іншому місці? На наш погляд, цьому може бути таке пояснення. Достеменно відомо, що одним із головних, якщо не найважливішим, факторів історичного прогресу, й культуротворчих процесів зокрема, виступає рівень розвитку технологій, перш за все у металовиробництві. Тому не випадково, що в різні періоди палеометалевої епохи визначальну роль в культурно-історичних процесах відігравали регіони, приурочені до більш-менш масштабних зон (осередків) металургії та металообробки. Цим фактором зумовлено й симптоматичний зв'язок культурогенеруючих осередків енеоліту–бронзового віку з металоробними центрами Євразії – алтайським, уральським, анатолійським, кавказьким, карпато-балканським, альпійським, піренейським [71; 72, с. 25-26; 75, с. 21; 76, с. 19-20; 453, с. 82; 454, с. 259-263; 456, с. 140, 148, 150-152, 160; 758, с. 199-202; 762, с. 268-270]. В цьому контексті особливого значення набуває та обставина, що майже у центрі первинного осередку ДДБК знаходяться мідні поклади Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин (рис. 195-196). Незважаючи на те, що експлуатацію цих родовищ достеменно документовано лише для доби пізньої бронзи, коли на їхній базі існував гірничо-металургійний центр [566-568; 695-697], існують вагомні, хоча й дотичні, підстави вважати, що розробка перших копалень тут розпочалася раніше, щонайменше за доби середньої бронзи [267, с. 111-112; 317; 489; 490; 766]. Автором дисертації неодноразово наводилася аргументація на користь

причетності носіїв ДДБК до експлуатації мідних родовищ Донбасу [4006; 409]. У стислому вигляді її можна подати тезами: а) 84% металевих виробів культурної області Бабине зосереджено у пам'ятках ДДБК, причому в межах її первинного осередку [409, с. 120]; б) лише у донецько-дніпро-азовському регіоні відомі поодинокі бабинські поховання, до складу інвентарю яких входять інструменти металовиробничої спрямованості [55, с. 68, рис. 50, 2-4; 343, с. 11-12]; в) на поселеннях, що оточують відомі мідні копальні зрубної культури, неодноразово траплялась бабинська кераміка; більше того, ця кераміка присутня й на техногенному майданчику копальні Червоне озеро-I [111, с. 131, 140, 145, 151; 112, с. 35; 529, с. 98; 546, с. 11; 582, с. 104; 695, с. 81; 696, с. 83; 827, S. 51]. З огляду на викладені факти, стає очевидною не випадковість приуроченості первинного ядра ДДБК до міднорудних родовищ Донецького регіону⁵⁶. Саме ці обставини дозволили нам висловити думку щодо утворення наприкінці середнього бронзового віку в Донецько-Дніпро-Азовському регіоні локального осередку культурогенези – бабинського, первинним продуктом якого стала Дніпро-Донська БК [402, с. 148-149; 409, с. 122-123]. Безумовно, донецький гірничо-металургійний центр, а водночас і *дніпро-донецький осередок бабинської культурогенези*, не можуть бути ототожненими за своїми масштабами, потужністю й радіусом дії, тривалістю впливу й наслідками з кавказьким або карпато-дунайським. Вочевидь за своїм походженням і співвідношенням між собою їх можна розцінювати як первинні (Кавказ, Карпато-Подунав'я) та вторинний (Донеччина) осередки. Запропонована нами ідея знайшла підтримку й подальший розвиток у вигляді постановки питання щодо існування Дніпро-Донецького осередку культурогенези, пульсація якого простежується якнайменше впродовж неоліту – бронзового віку [547; 550, с. 98].

До речі, останнім часом стає все більш очевидним, що культурний імпульс з Північно-Східного Кавказу наприкінці СБВ спричинив утворення ще одного, вторинного по своїй суті, але набагато масштабнішого й значущого за дніпро-донецький, осередку металовиробництва й водночас культурогенези –

волго-уральського (південноуральського або уральського) [614, с. 212]. Ця обставина, разом з певною генетичною спорідненістю (спільний катакомбний субстрат, хоча й не рівнозначно представлений), обумовила неабияку схожість синташтинської культури з ДДБК [45, с. 37; 213, с. 73-74]. Успішне розповсюдження кавказьких інновацій на північ у фіналі середньої бронзи, на думку В.С. Бочкарьова та М.Б. Рисіна, було забезпечене створеним у степовій зоні ще на початку СБВ т.зв. *культурно-ідеологічним континуумом* (спорідненим середовищем), хоча ареал його наприкінці цієї епохи суттєво скоротився [614, с. 212; 256, с. 30-31].

Як уже зазначалося, викликана зовнішніми імпульсами й новаціями трансформація пізньокатакомбного середовища супроводжувалася певним відродженням древніх, докатакомбних, традицій. Ці тенденції, на реальність яких натякають головним чином зміни у поховальній парадигмі, І.Ф. Ковальова інтерпретує як “відновлення процесу подальшого розвитку населення ямної культурно-історичної області, що був перерваний катакомбною інвазією” [281, с. 30]⁵⁷. Дещо конкретніше наважився тлумачити археологічні джерела І.О. Післарій, на думку якого на ранньому етапі становлення катакомбної культури відбулася насильницька асиміляція населення ямної культури прийшлою катакомбною людністю. На пізньому ж катакомбному етапі в Донецький лісостеп проникають нові етнічні групи, які зруйнували колишню монолітність катакомбної культури, й відтепер “починають поступово проявляти себе хоронителі традицій ямного етносу”. Однак ці останні, тривалий час знаходячись у катакомбному середовищі, “не змогли повною мірою зберегти свою самостійність та самобутність ані в матеріальній культурі, ані в духовній” (переклад мій – Р.Л.) [546, с. 19; 859, р. 121].

Погоджуючись в цілому з наведеними підходами, доповнимо їх деякими власними міркуваннями. На наш погляд, особливі зв'язки, що демонструє ДДБК (та різною мірою решта бабинських груп) не тільки з безпосередньо передуючим їй катакомбним середовищем, а також і ямною культурою, засвідчують глибоку автохтонність і певну циклічну безперервність

етнокультурного розвитку за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я та суміжних регіонів. Етапи або цикли розвитку (умовно ямний, катакомбний, бабинський), судячи з усього, не супроводжувались суцільними змінами народонаселення, що, однак, не заперечує більш або менш масштабних переселень в межах регіону та зовнішніх міграцій. Зміни культурних циклів, як свідчить зіставлення послідовних археологічних культур, скоріш за все, супроводжувалися радикальними зрушеннями, своєрідними “революціями” (за С.Н. Братченком), у релігійно-ідеологічній царині, а також можливими зламами у сфері потестарної організації, не обов'язково торкаючись виробничо-господарських систем, зокрема металовиробництва, яке, на думку В.С. Бочкарьова, практично ніколи не зазнавало зворотно-регресивних, дееволюційних тенденцій [79]. Щоправда, перехід від катакомбної до бабинської доби, майже без сумніву, позначився й суттєвою трансформацією в господарському укладі. Зупинимося на цьому докладніше.

Як свідчать дослідження палеокліматологів, період утворення блоку посткатакомбних культур, зокрема й кола Бабине, дивним і, треба думати, не випадковим чином співпав з суттєвими кліматичними зрушеннями, що відбувалися на початку середньосуббореального періоду не лише на півдні Східної Європи, а значно ширше, і супроводжувалися найбільшою для раннього-середнього голоцену вкрай інтенсивною аридизацією та континенталізацією [6, с. 22-29; 7; 171; 189; 320, с. 42, 67, 73, 143-150, 157-159, 175; 321; 685]. Особливо наголосимо на тому, що максимум аридизації припадає не на пізньокатакомбну добу, як вважалося донедавна (тоді цей процес лише розпочався) [186, табл. 1], а саме на посткатакомбний період – 4100-3900 рр. тому, з піком близько 4000 р. тому [186, с. 105; 187, с. 181; 188, с. 369-370; 189, с. 40], можливо його початкову фазу, що відповідає раннім етапам розвитку культур бабинської та лолінської, а також криволуцької групи. Ці уточнені висновки, що отримані за результатами новітніх досліджень у Нижньому Поволжі та Степовому Передкавказзі, можуть бути впевнено

екстрапольовані на всю степову Чорноморсько-Каспійську зону, враховуючи вже давно виявлений синхронізм у кліматичних змінах цих регіонів [186, с. 105; 320, с. 146-150; 685]. Кліматичні зміни, що відбулися на рубежі III-II тис. до Р.Х., фахівці розцінюють як “катастрофічні природні події”, “масштабніша палеоекологічна криза за останні 6000 років”: кількість атмосферних опадів майже на 50-100 мм/рік була нижче сучасної норми, дефляція (вітрова ерозія) ґрунтів вододілів та високих надзаплавних терас, зменшення потужності гумусового шару, підвищення засоленості, перебудова карбонатного профілю, відсутність солонцюватості, пониження мікробіологічної активності тощо [186, с. 104-105, табл. 1; 188, с. 370; 189, с. 38-40, табл. 1]. На Нижній Донщині та в басейні Сіверського Дінця найбільша аридизація також припадає на 4200-3700 рр. тому. Протягом цього періоду скоротилися площі заплавних лісів, майже зникли соснові бори на піщаних терасах, відбувалася ксерофітізація трав'яного покриву й зсув на північ – північний захід підзони злакових степів, розповсюдилися засолені ґрунти [321, с. 42-44]. Схожі свідчення екологічної кризи, що співвідносяться з періодом існування бабинської культури, фіксуються й для південних районів Донбасу, Приазов'я та Нижньої Наддніпрянщини [159, с. 31, 54-55, 60, рис. 20; 320, с. 67, 73].

Відзначене різке погіршення клімату й катастрофічні зміни оточуючого середовища, безсумнівно, викликали відповідну пристосувальну реакцію з боку скотарсько-землеробських популяцій та призвели до змін їхніх господарсько-культурних типів, що, у свою чергу, могло спричинити переорієнтацію у сфері традиційних товарообмінних та культурних контактів. Вочевидь, перші свідчення цих зрушень доходять до нас від пізньокатакомбної епохи, що співпадає з початком кліматичної аридизації суббореального періоду (третья чверть III тис. до Р.Х.), коли простежуються широтні та особливо меридіональні пересування катакомбних груп, можливо викликані необхідністю підвищення рухомості скотарів. Такі способи господарської адаптації (підвищення ролі скотарства, зокрема в рухомих його формах) були типовим явищем в посушливі періоди [171, с. 27; 195; 320, с. 169-170; 595, р.

181-182]. Треба думати, що досягши свого максимуму у фіналі катакомбної епохи, рухомий напівкочовий спосіб життя настільки послабив внутрішні зв'язки та основи цілісності катакомбного соціокультурного й потестарного організму, що фактично привів його до деструкції або ж посприяв цьому процесу, в чому ми поділяємо позицію С.Ж. Пустовалова [595, р. 188].

Можна припускати, що утворена на уламках зруйнованої нова структура, археологічним еквівалентом якої виступає ДДБК, у своїх владно-організаційних, господарсько-економічних та релігійно-ідеологічних основах була життєздатніша за попередню, оскільки, продовжуючи існувати в умовах сильної посухи й гострої природно-екологічної кризи, демонструвала ознаки позитивної динаміки й стабільності. Здається, ранній етап ДДБК характеризувався високим рівнем мобільності колективів, що практикували рухомі форми скотарства, тоді як пізній етап відзначався істотно більшою осілістю. До такого висновку нас схиляє незначна кількість поселень раннього часу, у порівнянні з пізнім періодом, про що можна судити на підставі такої діагностичної категорії речей, як кістяні пряжки: з 16 поселенських знахідок пряжок немає жодного виробу типу 1 чи 1а, дві належали до типу 2, одна – до типу 2 або 2о, а 13 – до типу 3о (до підрахунків включені поселення Бабине та кам'янсько-левенцівської групи). Таким чином, переважна кількість пряжок діагностує III пізній етап бабинської культури та споріднених з нею груп. Ця статистика знаходиться у повній відповідності з даними палеокліматології, які засвідчують деяке поліпшення екологічних умов після 3900/3800 рр. тому, тобто у пізньобабинський період, що пов'язано з початком чергового циклу пом'якшення клімату, збільшенням вологості, зниженням засоленості ґрунтів [189, с. 38-40, табл. 1]. Однак цілком можливо, що наведені дані слід розглядати крізь призму запропонованої К.П. Бунятян для бабинської культури гнучкої моделі господарювання з територіальним галузевим розмежуванням, за якої одна частина соціуму (умовно громади) практикує рухомий спосіб життя, випасаючи й доглядаючи худобу, а друга – мешкає на поселенні, займаючись іншими господарськими й побутовими справами [114, с. 39-40; 115, с. 80]. До

речі, цю позицію поділяє й В.В. Отрощенко, підкріплюючи її матеріалами нашої картографії [525, р. 216-217]. Підбиваючи підсумок цьому сюжету, можемо констатувати, що процес бабинської культурогенези, а за великим рахунком утворення всього посткатакомбного блоку культур, мав безпосередній причинно-наслідковий зв'язок з масштабною палеоекологічною кризою середньосуббореального періоду [389, с. 164].

Археологічні матеріали дозволяють, певною мірою, відтворити тереново-хронологічну динаміку ДДБК, оскільки ця культура впродовж свого існування суттєво змінювала свій ареал. Аналіз доступних джерел дає підстави стверджувати, що зміни ареалу ДДБК пов'язані з міграціями населення. Даючи таку оцінку, ми виходимо винятково з розроблених фахівцями критеріїв виявлення міграційних процесів на підставі археологічних даних [204, с. 39, 42; 260; 295, с. 175; 312, с. 25-27; 313; 314; 469]. Такими показниками виступають: а) *тереновий критерій*, за яким мігруюча культура по всій території свого розширення мусить стикатися зі своїм первинним ареалом (у випадку недалеких міграцій); або вихідний та кінцевий райони міграції мають бути з'єднані ланцюжком чи смугою пам'яток, що позначають маршрут переселення (віддалені міграції); б) *хронологічний критерій*, згідно якого має бути доведеним хронологічний пріоритет культури у її первинному (вихідному) ареалі, по відношенню до нового; в) *критерій лекальності* або *тотожності*, відповідно з яким культура в новому місці повинна повністю (чи майже повністю) повторювати свій прототип у первинному ареалі [700, с. 91-93]. Всі без винятку та спрощення ознаки міграції мають місце у випадку з ДДБК.

Отже, як вдалося виявити за допомогою картографії пам'яток з достеменно ранніми категоріями/типами артефактів, первинний осередок ДДБК, тобто ареал, який вона займала протягом ранньої фази раннього етапу (ІА), знаходився між Сіверським Дінцем, Дніпром та Азовським морем (рис. 189; 197, 1). Враховуючи дефіцит хронологічних маркерів для II і III етапів розвитку ДДБК, культурний ареал протягом цього часу визначався на підставі картографії хронологічно послідовних типів пряжок, як то ми робили раніше

для культурної області в цілому. Вже протягом пізньої фази раннього етапу (ІБ) кордони ДДБК суттєво розсунулись у широтних напрямках, що засвідчується розповсюдженням поховань з пряжками-кільцями типу 1а (рис. 190а). На сході вони з'явилися на лівобережжі Нижньої Донщини (на Нижньому Маничі й Салі), а поодинокі комплекси досягли Доно-Волзького межиріччя в місці великих закрутів. Тим часом на заході населення ДДБК виплеснулось на Дніпровське Правобережжя і, як свідчить масове розповсюдження пам'яток, опанувало його повністю аж до Інгульця. Разом з тим, ми маємо свідчення проникнення людності ДДБК значно далі у західному напрямку. На це прозора натякають дві вервечки поодиноких могил дорослих чоловіків, одна з яких простягнулась від пониззя Дніпра й Інгульця вздовж Чорного моря майже до Дністра (крайній західний пункт – Одеський курган), а друга, відгалузившись від першої, піднялась течією Південного Бугу до Мертвоводу. Мова йде про виразні комплекси, основний масив яких зосереджений у Нижній Наддніпрянщині, що виділяються навіть на тлі цих останніх виключно впускним стратиграфічним положенням в курганах, потужними надмогильними досипками, великими поховальними спорудами, зокрема кам'яними скринями, обов'язковою присутністю у складі інвентарю керамічних корч, нерідко й дерев'яних чаш з металевими деталями та кільцевих пряжок (дві останні категорії абсолютно невідомі в пам'ятках основного наддніпрянського ареалу) [382].

Обидві ситуації – східного та західного просування носіїв ДДБК – схожі тим, що первинне проникнення на нові території помічене могилами дорослих чоловіків, серед яких є забезпечені наборами “зброярів-стрілоробів”, а також з ознаками смертельного поранення чужими стрілами. Ці факти дозволяють припускати, що в обох випадках ми маємо справу з археологічними відгомонами військових походів⁵⁸. Однак наслідком першого з них було суттєве розширення кордонів ДДБК у північно-східному напрямку і опанування чи не всією областю Донецько-Донського межиріччя з виходом на Лівобережжя Дону майже всією його нижньою течією. На наш погляд, ці події

також могли викликати або прискорити процес трансформації фінальної волгодонської КК у криволуцький культурний тип. Останнє, з одного боку, є дуже вірогідним, враховуючи факт включення до криволуцького культурного комплексу деяких бабинських запозичень (кістяні/рогові пряжки кільцевих типів, кам'яні бруски з поперечними проточинами, кераміка з багатоваликовим декором), а з іншого – цілком логічним, з огляду на спорідненість їх генетичних субстратів, представлених середньодонською та волго-донською КК [403, с. 104-105; 472, с. 111, 113].

Просування носіїв ДДБК на захід мало дещо інші наслідки. Очевидно, їхні військові загоны були тією силою, що підірвала потестарну структуру та основи інгульської КК. На наш погляд, цей процес, зокрема, знайшов відбиток у пам'ятках, що демонструють деструкцію інгульської поховальної традиції. Свого часу С.Ж. Пустоваловим було проведено роботу по уточненню періодизації катакомбних пам'яток Степової Наддніпрянщини, в результаті якої було намічено виділення “особливої хронологічної групи”, яка на підставі курганної стратиграфії змінювала в часі типові пізні комплекси інгульської КК, позначені катакомбами з круглими шахтами, овальними та kwasолеподібними камерами й випростаним положенням померлих. Виділена група, з одного боку, зберігала традиції передуючої їй інгульської КК (головним чином, у типі поховальних споруд і керамічному наборі), а з іншого, набувала змін, що характеризуватимуть наступну пізньобронзову добу (зібгана інгумація). Перелічені обставини дозволили датувати виділену групу пам'яток безпосередньо “передбагатоваликовим часом” і поставити питання про формування КБК Степової Наддніпрянщини на місцевому катакомбному підґрунті за умов притоку сюди “чужорідних етнічних елементів” [584]. Об'єктивність наведених спостережень підтверджується тим, що аналогічна нижньодніпровській послідовність груп катакомбних пам'яток зафіксована також для регіонів Степового Криму, де дослідники виділяють після горизонту випростаних катакомбників пам'ятки перехідного від катакомбної до бабинської культури періоду [488, с. 112-113; 521, с. 30-32; 716, с. 124-126].

На наш погляд, горизонт цих перехідних або пережитково-інгульських пам'яток у Наддніпрянсько-Прутському регіоні виступає хронологічним відповідником ранній ДДБК. Перше, що дає підстави для такого висновку, є тотожна позиція порівнюваних груп пам'яток в курганній стратиграфії: пізніше інгульських катакомб з випростаними кістяками і раніше за дніпро-прутські бабинські підбої⁵⁹. Другим, нехай опосередкованим, фактом на користь синхронності ранніх ДДБК й пережитково-інгульських старожитностей є розбіжність їх ареалів, а разом з тим межування в районах Нижньої Наддніпрянщини. Збільшення джерельної бази дозволило не тільки кількісно наповнити групу перехідних постінгульських пам'яток, а й об'єктивно розширити її ареал, який тепер, крім Нижньої Наддніпрянщини й Криму, охоплює також степове Дніпро-Дністровське межиріччя. Доповнюючи наведені характеристики цих комплексів, зазначимо, що: 1) крім типових поховальних споруд інгульського зразка, серед них трапляються й модифіковані катакомби, в яких зберігаються круглі шахти, а також конструкції, наближені до підбоїв; 2) інгумації характеризуються право- і частіше лівобічними адоративними позами, частим положенням небіжчика спиною до входу; 3) в орієнтації вагомим є західний сектор, значущість якого, підтверджується не стільки статично, скільки намаганням забезпечити його навіть всупереч нормам розташування тіла в камері катакомби (скажімо, ногами до входу); 4) випадки супроводу померлих похідними від інгульських та новими керамічними формами є порівняно рідкісними на тлі значної кількості безкерамічних та взагалі безінвентарних комплексів (рис. 163, 5; 164, 2, 6, 11, 16, 19). Особливе значення в дослідженні цих пам'яток мають катакомби багаторазового використання – склепи, де можна простежити від двох до чотирьох послідовних актів поховань, що відносяться вже до посткласичного інгульського періоду (рис. 163, 1, 3). З одного боку, вони демонструють генетичну спадкоємність між інгульською КК через перехідні пережитково-інгульські комплекси з ДПБК, з другого – показують тривалість у часі процесу становлення ДПБК, його поетапність і, всупереч думці В.В. Отроценка [521, с. 93], засвідчують певний хронологічний “хіатус” між катакомбами інгульської культури та найдавнішими бабинськими підбоями, що

заповнився пам'ятками періоду трансформації, одночасними ранньому етапу ДДБК.

Здається, в перспективі для цієї перехідної групи пам'яток можна буде запропонувати внутрішню хронологічну градацію. Здійснення цієї справи ускладнене крайнім дефіцитом стратиграфічних даних і наш прогноз ґрунтується переважно на порівняльно-типологічних зіставленнях: серед включених до виділеної групи поховань є такі, що демонструють лише одиничні відхилення від інгульських традицій і тому можуть вважатися ще фінальнокатакомбними, а відтак і порівняно ранніми; інші ж захоронення у своїх обрядово інвентарних характеристиках несуть переважно бабинські ознаки, зберігаючи лише незначне інгульське забарвлення, що дозволяє припустити більш пізній їх вік. В цілому ж можна констатувати, що виділений масив пережиточно-катакомбних поховань є доволі неоднорідним за своїми характеристиками, навіть в межах передбачуваних хронологічних підгруп. Така несталість у поховальному обряді може пояснюватися тим, що постінгульська культура й суспільство переживали складний період дестабілізації та дезорієнтації.

Наше припущення щодо існування причинно-наслідкового зв'язку між просуванням на захід носіїв ДДБК і деструкцією інгульської КК, окрім всього іншого, підкріплюється також характером і напрямком трансформації поховального обряду останньої: перехід до зібганого, у більшості лівобічного положення небіжчиків з адоративною позицією рук, виражений західний сектор орієнтації, часта безінвентарність могил. Але ж ці ознаки є визначальними для найдавніших пам'яток ДДБК, а саме її чоловічої обрядової групи. Дніпро-Дністровська локальна група ДПБК, що виступає прямою спадкоємницею інгульської КК, вирізняється на тлі культурної області Бабине, зокрема й споріднених груп, майже повним занепадом курганного будівництва, вкрай низьким рівнем соціальної диференціації, рідкістю й невиразністю т.зв. престижних комплексів [521, с. 109-110], що може бути розцінене як ознаки соціокультурної стагнації або кризи. Доступні факти дозволяють, хоча й з великою обережністю,

припускати сценарій, відповідно до якого розвинена потестарна структура інгульської КК з її виразною системою соціальної диференціації та лідерства була суттєво підірвана чи навіть зруйнована військовими загонами ДДБК, тоді як в інших периферійних регіонах перехід до посткатакомбної епохи міг відбуватися без зовнішнього силового втручання. Такий сюжет не здаватиметься надуманим, якщо врахувати згадувану вище обставину, відповідно до якої процес становлення та розповсюдження бабинської культури виступає як своєрідне відновлення автохтонних давньоямних традицій, перерваних катакомбною добою. Інгульська ж культура на загальному тлі катакомбних утворень виступає найбільш чужорідною і такою, яка демонструє майже повний розрив з попередньою ямною епохою. Навіть зібганий спосіб покладення небіжчиків, що більшість катакомбних груп зберегла від ямних часів, інгульська людність замінила на випростаний. Тому й процес “ямного відродження” у наддніпрянсько-чорноморському регіоні міг мати свої особливості, зокрема й насильницький характер. Деякі іншими могли бути також його наслідки. Зокрема, потужний інгульський субстрат так і не дозволив реанімувати ямні традиції тією мірою, як це простежується для решти регіонів бабинської області, а також спорідненої криволуцької культурної групи.

Ще рішучішою реакцією відторгнення й неприйняття відновлених на новому рівні ямних традицій, можна вважати оформлення на базі дніпро-азовської (інгульської) КК євпаторійської групи пам'яток, яка демонструє ще одну “постінгульську” лінію розвитку (поряд з Дніпро-Дністровським варіантом ДПБК) [порівняй: 423; 722, с. 144, 146]. Утворившись в ізольованому кримському анклаві, куди ДДБК чомусь не дісталась (за винятком поодиноких комплексів), євпаторійська група у своєму поховальному ритуалі змогла зберегти й трансформовану катакомбну конструкцію (повздовжній підбій) і випростану позу небіжчика. Однак загальна нечисленність носіїв даної традиції, вочевидь, обумовила їх розчинення в середовищі спорідненої за походженням людності ДПБК (її Дніпро-Дністровського варіанту), яка також мешкала у степовому Криму.

У Дністровсько-Прутському межиріччі, де катакомбна доба тривала недовго і відтак залишила по собі менш значущий слід, ямний ренесанс відбувся у найбільш

виразній формі. Розвиваючи запропонований вище сценарій, можна припускати, що культуротворчий імпульс із первинного осередку бабинської культурогенези, донесений до Північно-Західного Причорномор'я військовими загонами ДДБК, потрапив у сприятливе і водночас сприйнятливе до такого роду новацій середовище, що якимось чином зберегло глибинне докатакомбне коріння. Саме тому дністровсько-прутський локальний варіант ДДБК на ранньому етапі проявляє у поховальному обряді виразні традиції місцевої ямної культури. Поза тим, названа локальна група за багатьма ознаками демонструє найбільшу схожість (але не тотожність) з первинним утворенням бабинського кола – ДДБК, яка виступає своєрідним еталоном або класичним зразком даної культурної традиції. В цьому відношенні ми поділяємо висновки Є.М. Савви, який довів цю схожість через ретельний порівняльний аналіз, хоча й дещо перебільшив її [623, с. 153-156]. Саме наведені обставини дозволяють дати пояснення тому, на перший погляд, парадоксальному факту, що найбільшу подібність до ДДБК мають не сусідні з нею дніпро-дністровська та дніпро-бузька, а найбільш віддалена дністровсько-прутська локальна група Бабине. Найдавніші поховання цієї останньої за своїми обрядово-інвентарними характеристиками формально майже не відрізняються від поховань ІБ горизонту ДДБК (рис. 113, 9; 114, 1-3; 115, 15), причому її чоловічої обрядової групи (що не є випадковим, з огляду на те, що Північно-Західного Причорномор'я досягли саме загони чоловіків-воjakів ДДБК). Така значна подібність навіть спонукувала нас попередньо віднести групу таких поховань з Дністровсько-Прутського регіону до ДДБК [413, с. 164, рис. 1В, 536-544], але зараз ми скорегували свою позицію до щойно викладеної.

Як вже писалося вище, свого широтного максимуму культурна область Бабине досягла на II етапі розвитку (рис. 197, 2). Якщо в західній її половині достеменно відстежити якісь зміни ареалу в часі поки що не вдається, то на сході така динаміка виступає досить виразно. Після того, як наприкінці I етапу носії ДДБК дісталися Доно-Волзького межиріччя, тим самим розширивши кордони своєї території, їх просування на північний схід не припинилося. Протягом етапу ІА окремі бабинські групи просунулися в басейни лівобережних донських приток –

Гловлі, Медведиці, Хопра, Підгірної, що засвідчується відкриттям низки відповідних курганних поховань у супроводі пряжок 2 типу [380, с. 69; 413, с. 159, 163, рис. 1А, 1-9; 794, с. 56-57]. Однак нечисленність бабинських пам'яток в цьому регіоні, за умов значної кількості досліджених курганів, натякає на те, що бабинське проникнення сюди носило епізодичний та короткочасний характер і може бути розціненом як інфільтрація в середовище спорідненої криволуцької культурної групи (на глибину до 150 км). До речі, криволуцьке населення демонструє схожі тенденції взаємин, зрідка заглиблюючись до бабинських територій не менш ніж на 200 км, аж за Сіверський Донець (Ріпний-І 7/13, 17) [170, с. 97-98, 10, рис. 29, 1, 7]. Цікаво зіставити, що до ареалу сусідньої з південного сходу лолінської культури населення ДДБК, здається, не просувалося. Проте, спостерігається інфільтрація “лолінців” у прикордонну зону ДДБК, іноді до 80 км [411, с. 75]. Понад те, є свідчення того, що бабинсько-лолінські стосунки не завжди мали мирний характер. Про це свідчить відомий поховальний комплекс Па етапу ДДБК (Ясирів-І 8/9) [483, с. 49, табл. VI, 6-7], в якому небіжчика було смертельно поранено кременевою стрілою з напівкруглою основою (рис. 198, 4), аналоги якій нещодавно виявив Р.О. Мимоход у лолінських похованнях, зокрема у складі сагайдака (Манджикіни 19/1, Цаган-Усн VII 4/27) [475, рис. 1, 2].

На етапі ІІБ спостерігається зсування поховань ДДБК, позначених пряжками типу 2о, з території Доно-Волзького межиріччя на південний захід – у Доно-Донецьке межиріччя (рис. 190б, 2). Протягом ІІІ пізнього етапу цей процес продовжується і набуває масштабності, про що ми можемо судити з факту майже повної відсутності бабинських пам'яток цього часу (з пряжками типу 3о) у Доно-Донецькому межиріччі та незначній концентрації їх лише в пониззі Дону, в середній течії Сіверського Дінця та Північному Приазов'ї (рис. 190б, 3; 197, 3). Ці факти знаходяться у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з іншими – поетапним заповненням Доно-Волзького межиріччя та басейну Нижнього Дону спочатку пам'ятками ДВАК, а надалі ПЗК раннього етапу. Наведені археологічні реалії ми розцінюємо як відтік пізньобабинського населення з Волго-Донських територій на захід – південний захід у Донецько-Приазовський регіон під тиском

носіїв абашевсько-покровських культурних традицій. Виходячи з усього, характер стосунків між двома культурними групами був немирним, що підтверджується також серією бабинських поховань, в яких небіжчики були вбиті стрілами з черешковими кременевими вістрями покровського типу (рис. 198, 7-10). Показово, що переважна більшість цих поховань (5 із 6) розосереджені вздовж течії Дону, від великого закруту до дельти (Котлубань-IV 1/4, Нагавський-II 1/4, Ростов-Західний 5/3), а також в Азово-Донецькому регіоні (Високе 1/1, Попов Яр 6/3), тобто на теренах, де, скоріш за все, відбувалося військове протистояння, і в безпосередній близькості від цих районів. Принципово важливим є те, що абашевсько-покровська міграція з Доно-Волзького лісостепу у Доно-Донецьку степову зону співпадає з початком загального зволоження й пом'якшення клімату від XVIII-XVII ст. до Р.Х. [186, с. 104-105, табл. 1; 187, табл. 1; 188, с. 370; 189, с. 38-40, табл. 1]. Скоріш за все, саме поліпшення кліматичних умов, що зробило степ знову привабливим для скотарів, і спричинило масові хвилі міграції пізніх доно-волзьких абашевців та їх нащадків-покровців на родючі пасовиська півдня – південного заходу.

У зв'язку з цим наголосимо на неодноразово висловлюваній нами позиції, стосовно історичної долі видатних пам'яток півдня Східної Європи – Левенцівської й Каратаєвської фортець, що у дельті Дону [392, с. 17-18]. На противагу розхожій думці, згідно якої матеріали фортець засвідчують їх штурм і розгром ворогами, що просувались зі сходу (за різними інтерпретаціями – “зрубниками”, “покровцями” або “синташтинцями”) [612, с. 45; 786, с. 32; 791, с. 104; 793, с. 95], вважаємо що для прийняття будь-якого з названих варіантів немає вагомих підстав. Додаткову впевненість у цьому надала нещодавно здійснена публікація в повному об'ємі колекції кременевих наконечників стріл, виявлених на руїнах фортець [102, с. 128-145]. Не станемо заперечувати відзначену автором розкопок певну схожість окремих екземплярів з ранньозрубними (покровськими) [82, с. 95; 86, с. 127], але додамо, що схожість ця є доволі умовною, а тому сумнівною. Водночас звернемо увагу на той незаперечний факт, що при наявності такої репрезентативної колекції стріл (близько 660 екземплярів), в ній абсолютно відсутні класичні зразки з коротким трикутним черешком і шипами, а також з прямою утятою основою, що

складають основну масу стріл у відомих за поховальними комплексами сагайдаках абашевських/покровських та й синташтинських воїнів. До речі, цю обставину підкреслював і С.Н. Братченко [102, с. 95]. “Абашевсько-покровський” варіант штурму фортець також не вписується в систему хронологічних відповідностей, оскільки існування цих укріплених форпостів, як про те йшлося вище, припадає на етап Па періодизації ДДБК, коли абашевсько-покровська міграція на захід ще не розпочалася, а, навпроти, мало місце поширення бабинського ареалу у східному напрямку, аж до Доно-Волзького межиріччя. Є прикметним, що у новітній монографічній публікації фортифікаційного комплексу Левенцівка-Каратаєве С.Н. Братченко навів нову систему аргументації, яка багато в чому перегукується з нашою, і дійшов висновку щодо “виключення можливості участі в штурмі настільки віддалених сусідів”, як синташтинсько-потапівські групи, а також найближчих сусідів – абашевсько-зрубного населення [102, с. 170-171]. Отже, штурм нижньодонських фортець здійснювали якісь інші прибульці. Можливо, як і насельники фортець, вони з’явилися у Пониззі Дону з півдня, скажімо Передкавказзя, на що натякає присутність серед черешкових стріл штурмуючої сторони екземплярів, виготовлених з обсидіану [102, с. 145]. У всякому разі до появи нових фактів порушене питання можна вважати відкритим.

Просування на Нижню Донщину й Сіверськodonеччину абашевсько-покровських племен обумовило суттєвий відтік бабинського населення з сусіднього Азово-Донецького регіону на захід, у Наддніпрянщину, де в цей період спостерігається значна концентрація відповідних пам’яток [74, 69; 80, с. 24; 90, с. 485; 360, с. 75; 364, с. 83; 374; 623, с. 157; 786, с. 32; 790, с. 74; 794, с. 59]. Реальність покровської загрози для наддніпрянського населення засвідчується відкриттям у Присивашші підбійної могили пізнього етапу ДПБК, небіжчика з якої було вбито стрілою, забезпеченою характерним кременевим наконечником з трикутним черешком і шипами (рис. 198, 13-15) [521, с. 96, рис. 17, 4-6]. Можливо, з цими само неспокійними подіями пов’язана поява нечисленного пізньобабинського населення у Прикубанні [684, с. 174; 793, с. 94; 795, с. 49-50]. Отже, “покровська експансія” на захід спричинила процес, який зрештою призвів до відходу з

історичної арени культур бабинського кола і утворення на їх підґрунті культур пізньобронзового віку. Протікання цього процесу в регіонах Надчорномор'я мало свої особливості, та й наслідки його були неоднаковими.

Міграція покровських зрубних племен у Донецько-Нижньодонський регіон супроводжувалася не лише витисканням на захід населення ДДБК, а й процесами певної взаємодії з рештками аборигенних популяцій, особливо наочними в басейні Сіверського Дінця. Саме тут досліджені поселення, в матеріалах яких виявлені серії синкретичної бабинсько-абашевської (бабинсько-покровської) кераміки [775, с. 71-72; 777, с. 7-8, 20, 22; 649, с. 124-126; 651, с. 169], а також фіксуються деякі ознаки взаємовпливу у поховальному обряді: північні орієнтації небіжчиків у бабинських могилах, дерев'яні рамні конструкції – в покровських [357, с. 146]. Тридцять років тому І.О. Післарій уперше висловив думку, що в басейні Сіверського Дінця складання зрубної культури відбувалося на місцевому підґрунті, представленому бабинською культурою (КБК) [542]. Невдовзі подібних же висновків дійшли І.Ф. Ковальова й М.М. Чередниченко [276, с. 90; 754, с. 7]. Останній дещо пізніше зробив суттєве уточнення своєї попередньої тези, визначивши, що на Сіверськодонеччині, на відміну від Наддніпрянщини, формування зрубної культури відбувалося не тільки на основі “багатоваликової”, а ще й на основі абашевської культур [755, с. 77]. Після виділення В.В. Отрощенко в межах зрубної області двох культур (покровської – ПЗК та бережнівсько-маївської – БМЗК) бабинська культура стала вважатися генетичним підґрунтям саме БМЗК [523, с. 76, 80]. Найвагомими аргументами, що висувуються дослідниками на користь генетичної спадковості між бабинською та зрубною культурами, виступає комплекс спільних рис у поховальній обрядовості, а також матеріальній культурі, найбільш предметно розроблений І.Ф. Ковальновою для регіону Лівобережного Дніпровського передстепу [277, с. 36-69; 286; 357; 755, с. 48-49]. Нещодавно В.В. Отрощенко здійснено критичний аналіз існуючих в історіографії підходів щодо генези зрубної культури України (тобто БМЗК) і наведена додаткова розгорнута аргументація на користь участі в цьому процесі місцевої бабинської культури [530]. Узагальнюючи наробітки колег і доповнюючи їх результатами власних розвідок,

наведемо стислий перелік цих аргументів, звернувши особливу увагу на те, що мова йде про зіставлення БМЗК саме з передуючою їй ДДБК.

1. Ареал БМЗК майже співпадає з областю поширення ДДБК в її максимальних кордонах – степова зона між Нижньою Волгою та Дніпром [523, рис. 1, 2; 413, рис. 1].

2. Обидві культури характеризуються розвиненим і багато в чому тотожним курганним обрядом поховання, що проявляється в наступних показниках: а) тяжіння курганних цвинтарів до глибинних вододільних плато; б) висока питома вага індивідуальних насипів і досипок; в) схожі принципи курганного будівництва й архітектури – довгі могили, кам'яні конструкції (локальне), складне оформлення підкурганних майданчиків з багаттями, тризнами, жертовними тваринами, дерев'яними (ДДБК) або кам'яними (БМЗК) ідолами [286, с. 10-11; 530, с. 25-26].

3. Зв'язок і спадковість між розглядуваними культурами проявляється і в тому, що кургани БМЗК, як правило, виникали там, де вже існували могили ДДБК. Часто-густо зрубне населення продовжувало і завершувало добудову довгих могил, розпочату в бабинський час. Те саме спостерігається і в архітектурному завершенні курганних ансамблів [286, с. 10; 357, с. 146].

4. ДДБК і БМЗК характеризують схожі типи і навіть деталі оформлення могильних споруд (з аналогічною локально-географічною специфікою) – прямокутні ями, зокрема із заплічками по периметру, дерев'яні рами/зруби, кам'яні скрині, підстилки й посипки долівки, сліди вогняного ритуалу [286, с. 11; 357, с. 146; 530, с. 26; 755, с. 48-49].

5. Усвідомлюючи “наскрізний” характер такої ознаки, як зібгана на боці поза небіжчика, притаманна обом порівнюваним культурам, акцентуємо увагу на такій значущій деталі, як позиція рук: БМЗК успадкувала від ДДБК, разом з найбільш розповсюдженим “адоративним” варіантом укладання рук (позиція VI), також характерні для неї і водночас непритаманні ПЗК позиції II-V, частотність яких має тенденцію скорочення від Дніпра до Волги.

6. Збереження обома культурами традиції використання в обряді шкур/опудал ритуальних (супроводжуючих) тварин, що сягає катакомбної епохи [286, с. 11; 372; 530, с. 26; 634, с. 104].

7. Збереження від катакомбного часу традиції використання в поховальному обряді дерев'яного посуду, зокрема з металевим оздобленням [286, с. 11; 357, с. 146; 404, с. 44-46; 504; 598, с. 150].

8. Успадкування населенням БМЗК від своїх бабинських пращурів традиції оздоблення керамічного посуду гладкими та карбованими валиками; на ранньому етапі БМЗК бабинська кераміка з багатоваликовим декором подекуди продовжувала використовуватися в курганних тризнах. Ця керамічна традиція має чітко виражену територіальну тенденцію – вона слабшає з просуванням на схід від Дніпра і навпаки [110, с. 132; 286, с. 11; 377, с. 100; 530, с. 25-26, 27].

9. Певна спадковість простежується у стійкій тенденції розміщення поселень БМЗК на м'ясях селищ ДДБК, а також у передачі традицій кам'яного житлобудівництва (для кам'янистих районів) [110, с. 132; 286, с. 10; 530, с. 26].

10. Металовиробництво обох культур базувалося на одних і тих само джерелах сировини – мідних покладах Бахмутсько-Торецької улоговини [400; 409; 519, с. 12, рис. 1; 523, с. 75, рис. 1; 530, с. 27].

11. Нарешті, антропологічні матеріали також засвідчують генетичний зв'язок між людністю ДДБК й населенням БМЗК [327, с. 92; 328; 361, с. 166-167; 530, с. 23-25; 798, с. 23; 799, с. 14, 15, 17; 800, с. 122].

Таким чином, результати аналізу джерел майже не залишають сумніву в тому, що історична доля ДДБК безпосередньо пов'язана з БМЗК. Утворення ж останньої розуміється як стимульована трансформація ДДБК, викликана культуротворчим імпульсом, принесеним мігрантами з Доно-Волзького регіону. Цей вплив бабинська людність відчувала, починаючи з кінця середнього етапу ДДБК (фаза ІІб), спочатку з боку носіїв ДВАК, а потім їх нащадків – населення ПЗК [104, с. 274-275; 109, с. 16; 110, с. 132; 277, с. 76-77; 281, с. 24; 286, с. 11; 357, с. 147; 362, с. 16; 370, с. 79; 530, с. 27].

Протягом двох останніх десятиліть все більшої виразності й конкретики набуває ідея генетичного зв'язку між бабинською та сабатинівською культурами. Враховуючи проблематичність визначення сабатинівського поховального обряду, дослідники, що працюють в цьому напрямку, обрали дещо інший вектор зіставлень, зосередившись переважно на матеріалах поселень. Оскільки в літературі вже висловлювався сумнів щодо можливості одночасного виконання бабинською культурою (КБК) двох ролей – генетичного підґрунтя для зрубної та сабатинівської культур [48, с. 64], аби запобігти непорозумінню, додатково наголосимо, що в пошуках витоків сабатинівської культури ми звертаємо увагу на ДПБК, точніше на її Дніпро-Дністровську й, очевидно, Дністровсько-Прутську локальні групи. Узагальнюючи результати дослідів колег і доповнюючи їх власними спостереженнями, наведемо аргументи, що засвідчують спадковість між названими локальними варіантами ДПБК і сабатинівською культурою.

1. Територія сабатинівської культури практично збігається з ареалом Дніпро-Дністровської та частково Дністровсько-Прутської груп ДПБК.

2. Бабинські й сабатинівські поселення мають спільну топографію. Ранні сабатинівські поселення нерідко виникали на місці бабинських селищ, що підтверджується знахідками на них багатоваликової кераміки та кістяних пряжок [164, с. 8, 11; 165, с. 137, 139; 211, с. 77; 784, с. 115; 831, s. 69, taf. 4].

3. Сабатинівська культура успадкувала від ДПБК безкурганний по своїй суті обряд поховання: влаштування колективних цвинтарів на поверхні древніх курганів за надзвичайної рідкості випадків зведення власних насипів і досипок. При цьому збереглися принципи організації таких могильників в межах південного сектору курганного насипу [192, с. 184, рис. 1, 1; 866, p. 118, fig. 2, 1].

4. Сабатинівська культура сприйняла від Дніпро-Дністровської групи ДПБК в якості основного типу могильної споруди овальну яму з дерев'яним чи кам'яним перекриттям. Крім того, в ній, як пережиток, зрідка трапляються поховання, справлені у підбоях [192, с. 184; 784, с. 115; 866, p. 120, fig. 2, 3].

5. Хоча й існує думка, що обряд укладання небіжчика в зібганому на боці стані з орієнтацією до сходу є проявом загальної для євразійського степу тенденції

пізньобронзового віку [625, с. 149], не можна заперечити, що сабатинівське населення успадкувало його саме від своїх пращурів – носіїв традицій ДПБК, що підтверджується на рівні ретельного статистичного зіставлення обрядових характеристик обох культур [192, с. 184, рис. 31, 2; 866, р. 121-122, fig. 3, 2, 4].

6. Сабатинівський поховальний обряд успадкував від ДПБК спрощеність ритуалу й обмеженість поховального супроводу. Саме цією нормою можна пояснити крайній дефіцит металевих виробів у сабатинівських похованнях [866, р. 131] попри загально відомий високий рівень металообробки у цих племен. Вочевидь, тут діяв виявлений на матеріалах Північної Європи принцип інверсії у способах депонування металу: або у похованнях або у скарбах [78, с. 50, 52].

7. Сабатинівська культура, набагато яскравіше за БМЗК, демонструє спадкоємність з бабинською у традиціях керамічного виробництва, зокрема й за ознакою використання в оздобленні посуду наліпного валика [163, с. 114; 623, с. 116; 784, с. 115; 831, s. 77; 866, р. 127, 133]. Крім того, сабатинівський керамічний комплекс демонструє неабиякий зв'язок, в чомусь навіть більш виразний, з кам'янсько-левенцівською групою (кам'янською культурою) Криму [163, с. 113-114; 165, с. 139-143; 252; 612, с. 36-38; 831, S. 78-81].

8. Сабатинівська культура успадкувала від Дніпро-Дністровської групи ДПБК, а також, можливо, від кам'янської культурної групи, традицію кам'яного та глинобитного житлобудівництва [612, с. 36; 784, с. 115].

Наведені дані дозволяють приєднатися до існуючої точки зору, згідно якої бабинська культура (Дніпро-Дністровський варіант ДПБК) розглядається в якості базового субстрату у генезі сабатинівської культури, що не заперечує роль в цьому процесі інших компонентів, як східних (кам'янсько-левенцівський, зрубний), так і західних (Монтеору, Віттенберг) [45, с. 43; 51, с. 499; 163; 164, с. 10-11; 166, с. 63-66; 167, с. 32; 192, с. 185; 783, с. 114-115; 831, S. 90-92], що виглядає цілком логічним з огляду на локальну варіативність і, можна думати, певну гетерогенність самої сабатинівської культури [625, с. 149; 784, с. 87].

У світлі розглядуваної проблеми не можна не підтримати й цілком резонні, а водночас небезпідставні, висновки окремих фахівців щодо причетності ДПБК до

генези низки культур Нижнього Подунав'я та Прикарпаття. Враховуючи географічний фактор, логічно припустити, що в даному випадку мова повинна йти не тільки, а може й не стільки про Дніпро-Дністровський локальний варіант ДПБК, скільки про найбільш західну її групу – Дністровсько-Прутську. Зокрема, не виключено, і навіть дуже вірогідно, що степові групи ДПБК мали причетність до формування східного *підкарпатського* локального варіанту культури Ноуа (яка виступає складовою блоку Ноуа-Сабатинівка або “західною формою” культури Сабатинівка, за Є.М. Саввою), що характеризується цілим комплексом т.зв. “східних” елементів у поховальному обряді, кераміці, а також “східним” антропологічний типом небіжчиків [624, с. 222; 625, с. 148-149]. Існує думка, що просування носіїв бабинської культури на Балкани зумовило спільність рис в культурах Кослоджень, Ноуа і Сабатинівка [194, с. 218; 784, с. 115].

Заслуговує на увагу, але потребує ретельної перевірки припущення М.С. Бандрівського щодо участі носіїв бабинської культури (треба думати мігрантів, що просунулися у лісостепову зону Західного Поділля та Волині – *Р.Л.*) у формуванні висоцько-білогрудівської культурно-історичної спільноти [26, с. 241-242, прим. 3; 28, с. 73, 75]. Наразі можна погодитись з такою постановою питання лише з міркувань логіки, враховуючи, що передуючі названим археологічним утворенням хронологічні горизонти, окрім пам'яток місцевих постшнурових культур, включали також бабинський субстрат. Однак фактичних підтверджень участі цього бабинського компоненту у генезі названих культур наразі не простежується.

Більш надійно можна визначити долю населення, що залишило пам'ятки Дніпро-Бузького локального варіанту ДПБК. В цьому регіоні, особливо наочно в Черкаській Наддніпрянщині, простежується поступова трансформація, переростання місцевої бабинської культури у Києво-Черкаську групу тшинецького культурного кола [431, с. 160-161]. Найбільш виразно ця еволюція простежується за керамічним посудом, що дозволило І.В. Палагуті вперше поставити питання щодо паралелізму процесів переходу від середньої до пізньої бронзи у Нижній та Середній Наддніпрянщині. На думку дослідника, в останньому регіоні бабинська культура (КБК) виступила генетичним підґрунтям для місцевої локальної групи пам'яток, яка,

демонструючи риси схожості з сабатинівськими і, менше, зрубними старожитностями, потребує на виокремлення. Особливу увагу було звернуто на багатоваликову кераміку “перехідного часу”, що сполучала в собі трансформовані ознаки передуючого бабинського та наступного пізньобронзового періоду [533]. З виділенням С.Д. Лисенком та Д.П. Куштаном пам’яток “малополовецького типу” [437] і в результаті подальших дослідів набула оформлення культурно-хронологічна схема, відповідно з якою бабинський горизонт МП-I Середньої Наддніпрянщини під впливом різновекторних і, вочевидь, різночасних імпульсів (західного тшинецького, східного зрубного, південного сабатинівського) трансформувався через перехідну ланку пам’яток “постбагатоваликового типу (постКБК)” (за Д.П. Каштаном) або “черкаського типу” (за С.Д. Лисенком) у горизонт “малополовецький” МП-II, який репрезентує східний масив тшинецького культурного кола [344; 345; 430; 431; 534]. Не зрозумілою залишається ситуація у Правобережному Поліссі, де були розповсюджені пам’ятки Наддніпрянсько-Прип’ятської периферійної групи Бабине і де С.Д. Лисенком також виділяється “багатоваликовий” горизонт МП-I, оскільки реальних бабинських проявів у тутешній Києво-Житомирській групі тшинецького культурного кола поки що не спостерігається [430, с. 11-13]. Водночас варто зважувати на той фактор, що згаданий регіон є слабо дослідженим в археологічному сенсі.

Підбиваючи підсумок і узагальнюючи викладене в даному розділі, відзначимо, що запропонована нами систематизація старожитностей культурного кола Бабине, визначені особливості його структурних підрозділів та хронологічне співвідношення між ними знаходять належне пояснення й інтерпретацію на історико-культурному рівні. Стає зрозумілим, що в основі неоднорідності й локальної специфічності тієї сукупності пам’яток, які входять до складу бабинської культурної області, лежить різниця на рівні їх базових субстратів, а також особливості культурогенетичних “сценаріїв” і “механізмів”, що діяли у кожному регіоні. При цьому загальним знаменником, який дозволяє об’єднувати всі локальні групи в рамках археологічного феномену Бабине, треба вважати ті загальні стереотипи або той культурний комплекс, що був вироблений у первинному

вогнищі – Дніпро-Донецькому осередку бабинської культурогенези, а надалі поширений в сусідні регіони. Дією названих доцентрових і відцентрових чинників обумовлене, з одного боку, об'єднання існуючих територіальних груп у складі єдиної культурної області (культурного кола), а з іншого, необхідність їх диференціації по окремих археологічних культурах – ДДБК і ДПБК, остання з яких включає три локальних варіанти. Подальший розвиток кожної з територіальних груп Бабине обумовлювався як загальними культурно-історичними тенденціями, так і факторами регіонального порядку, серед яких могли датися ознаки й місцевий генетичний субстрат, і зв'язки з безпосереднім оточенням, і вплив з боку віддалених сусідів, і особливості природнокліматичних умов тощо. Відповідно, комплексом схожих та специфічних обставин визначалась також історична доля кожної з бабинських культур. І той факт, що на місці бабинських локальних груп виникло декілька культур пізнього бронзового віку, додатково засвідчує коректність запропонованої нами структури культурного кола Бабине і виправданість нашого прогнозу, що в перспективі локальні варіанти ДПБК, у всякому разі деякі з них, набудуть статусу окремих бабинських культур.

ВИСНОВКИ

Проведене в рамках дисертаційної роботи дослідження дозволило вийти на нові рубежі оцінок крупних масивів археологічних пам'яток, яким виступає культурний феномен Бабине, а також якісно новий рівень осмислення культурно-історичних процесів, що відбувалися за доби розвиненої бронзи на півдні Східної Європи і суміжних регіонах. Воно суттєво змінило традиційні уявлення про сутність цього археологічного явища в цілому і його локально-хронологічні прояви зокрема. Основні результати й висновки наших наукових студій можуть бути зведеними до наступних висновків.

1. Сукупність археологічних пам'яток, що традиційно розглядалась в рамках *культури багатоваликової кераміки* або *бабинської культури*, за своїми кількісними й змістовними характеристиками вже не відповідає параметрам і критеріям *археологічної культури*, а тому вимагає підвищення свого таксономічного рангу до надкультурного рівня. Виходячи з загальної та конкретних оцінок цього археологічного явища, пропонується розглядати його в рамках трирангової таксономічної системи: *культурне коло – культура – локальний варіант культури*. При цьому обґрунтовано безперспективність і недоцільність вживання по відношенню до розглядуваної сукупності археологічних пам'яток того з існуючих варіантів назви, в основу якого покладено спосіб декорування керамічного посуду – “багатоваликова кераміка”. Безсумнівно, така назва ще мала певний сенс на етапі виділення та доведення самостійного статусу культури і, попри її сутнісні недоліки й незручність, могла б побутувати й надалі, якби вона не стала створювати проблемні ситуації, непорозуміння та перепони в дослідницькому процесі. Саме виходячи з останніх міркувань, вважаємо за доцільне залишити у вжитку лише епонімний еквівалент назви та йменувати культурне коло разом з культурами, що в нього входять, *бабинськими*. В межах культурного кола Бабине виділено дві культури – *Дніпро-Донську бабинську* (ДДБК) і *Дніпро-*

Прутську бабинську (ДПБК). Перша з них виступає суцільним і гомогенним археологічним утворенням, а друга демонструє локальну (локально-хронологічну) неоднорідність. Відтак у складі ДПБК виокремлюється три локальні варіанти – Дніпро-Дністровський, Дніпро-Бузький і Дністровсько-Прутський. Запропонована культурно-таксономічна схема може бути уточнена чи скорегована подальшими дослідженнями.

Крім цього, в межах культурної області Бабине виділяється декілька периферійних груп/типів пам'яток: Євпаторійська, Кам'янсько-левенцівська, Деснянсько-Сеймська, Наддніпрянсько-Прип'ятська, Подільсько-Волинська тощо. Таксономічний ранг і статус цих утворень наразі залишається невизначеним або дискусійним, що зумовлює наявність значних дослідницьких перспектив.

2. Періодизація й відносна хронологія структурних одиниць культурної області Бабине засвідчує їхню нерівночасність. Найдавнішим, а відтак первинним, утворенням виступає ДДБК, виникнення й ранній етап якої, судячи з усього, припадає ще на час існування фінальних катакомбних (інгульських) і фінальних середньодніпровських пам'яток Дніпро-Прутського регіону. Оформлення локальних варіантів ДПБК також відбувалося не зовсім синхронно. Раніше за інші, наприкінці I раннього етапу ДДБК, складається Дністровсько-Прутський варіант. Дніпро-Дністровський та Дніпро-Бузький варіанти оформлюються одночасно з II-м середнім етапом існування ДДБК. З'явившись раніше, ДДБК і зникає раніше за ДПБК – на початку III-го пізнього загальнобабинського етапу. Локальні варіанти ДПБК після цього ще продовжували існувати певний час.

3. В системі відносної хронології Південно-Східної Європи культури бабинського кола змінюють строкатий горизонт пізньокатакомбних груп донецько-донської та передкавказької КК (середньодонської, волго-донської, донецької, бахмутської, західноманицької або бахмутсько-маницької), інгульської (наддніпрянсько-чорноморської) КК, а також пізніх шнурових культур, зокрема середньодніпровської. Разом з тим, культурне коло Бабине

належить до блоку посткатакомбних утворень Чорноморсько-Каспійської області, що визначає його повну або часткову рівночасність з лолінською та воронезькою культурами, криволуцьким культурним типом, прикубанською групою фіналу середньої бронзи. У Кавказькому регіоні частково синхронними Бабиному виступають пізня гінчинська та тріалетська (“квітучої пори”) культури. Іншими частково одночасними Бабиному культурами Східної Європи є також вольсько-лбищенська, шагарська, ДВАК, синташтинська. На західному фланзі, в Карпато-Дунайському регіоні, різним етапам культурного кола Бабине частково або повністю відповідають культурні утворення постшнурового горизонту (стжижовська, городоцько-здовбицька, пізня підкарпатська, почапська, межановицька, унетицька, нітрянська, Унтервельблінг, Штраубінг, Зінген, Адлерберг, Полада), а також культури/групи Кісапостаг В, Нагірєв, Гатван, Ватя, Перьямош, Муреш 1-2, Монтеору ІС₃-Ів, Віттенберг А-В, Отмань І, Ватін І, що вписуються у хронологічний діапазон середньоевропейських періодів ВА1b–ВА2а (за П. Рейнеке/Р. Reineke), або дунайських FD–II–III (за Б. Хензелем/В. Hänsel), або егейських FH–III–MH-I (за Маннінгом). Культури бабинської культурної області поступово, зі сходу на захід, змінюються утвореннями пізньобронзового віку – покровською та бережнівсько-маївською зрубними, сабатинівською культурами та східними групами тшинецького культурного кола.

4. Комплексне зіставлення структурних одиниць культурного кола Бабине між собою, а також на синхронному й діахронному рівнях з іншими археологічними утвореннями Східної Європи та суміжних регіонів, і співвіднесення отриманих результатів з даними природничих дисциплін (палеокліматологія, антропологія тощо) дозволили запропонувати нову концепцію бабинської культурогенези. Процес останньої розглядається у безпосередньому зв'язку з масштабнішою для другої половини голоцену екологічною катастрофою (вкрай інтенсивна аридизація, континенталізація клімату), що спричинила вимушену зміну господарсько-культурних типів,

переорієнтацію у товарообмінних та культурних контактах, а, відтак, послаблення або розрив традиційних зв'язків, занепад чи навіть деструкцію потестарних структур, можливу духовну депресію та релігійно-ідеологічну трансформацію. Названими процесами, судячи з усього, супроводжувався розвиток суспільств-носіїв катакомбних і шнурових культурних традицій Східної Європи на пізньому етапі їхнього існування. Ними ж були створені передумови переходу до наступного етапу, якому відповідає хронологічний горизонт посткатакомбних/постшнурових культур, до якого належать утворення культурного кола Бабине. Важливою складовою цих перетворень слід визнати певний ренесанс давніх “ямних” традицій, зокрема в обрядово-культовій сфері (насамперед у поховальному ритуалі), перерваних епохою “катакомбного середньовіччя”.

Процес бабинської культурогенези вимальовується у формі *стимульованої трансформації*, доповненої процесами культурного *синтезу* та *симбіозу*. Можна стверджувати, що бабинське культуротворення носило осередковий характер і в якості його первинного вогнища виступає Донецько-Дніпро-Азовський регіон, в якому відбулося оформлення ранньої ДДБК. У свою чергу, Дніпро-Донецький осередок бабинської культурогенези виступає як вторинний, що виник під дією культурогенеруючих імпульсів з боку одразу двох первинних і потужних осередків – *кавказького* й *карпато-дунайського*. Важливим чинником бабинської культурогенези слід вважати наявність в її первинному осередку Донецького гірничо-металургійного центру, що базувався на мідистих пісковицях Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин. Формування ДПБК, яка виступає вторинним бабинським утворенням, було стимульоване міграційним імпульсом з боку первинної ДДБК. Як всяке вторинне і периферійне явище, до того ж сформоване на інших культурних субстратах, ДПБК у своїх локальних варіантах, істотно відрізняється від утвореної в первинному осередку культурогенези ДДБК, водночас зберігаючи з останньою певний загальний

знаменник, що надає підстави розглядати обидві культури в рамках єдиного культурного кола (культурної області).

5. Генетичним підґрунтям, а водночас чинником розбіжностей, для бабинських культур та їх локальних варіантів виступають різні пізньокатакомбні культури/групи і почасти середньодніпровська культура. Основою, на якій відбулося утворення ДДБК, слід вважати споріднені групи Донецько-Донської КК: середньодонську, донецьку, бахмутську, можливо західноманицьку й волго-донську. Крім того, не виключається долучення до цього процесу наддніпрянсько-чорноморської КК (у її дніпро-азовському варіанті). При цьому ключову, хоча й не до кінця зрозумілу, роль серед названих культурних груп відіграла середньодонська КК, від якої бабинська культура успадкувала кераміку з багатоваликовим декором. Не менш гетерогенним був генетичний фон ДПБК. Разом з відмінними чинниками культуротворення, це обумовило виразну локальну варіативність західної половини культурної області Бабине. Базовим підґрунтям Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК була наддніпрянсько-чорноморська КК (в її інгульському варіанті). Вона ж якоюсь мірою виступає субстратом для Дністровсько-Прутського варіанту ДПБК, але нечисленність і очевидна короткочасність перебування в цьому західному регіоні носіїв інгульської КК обумовила переважання в місцевій бабинській культурі глибинних традицій ямної культури. Ще менша роль інгульського катакомбного елемента фіксується в Дніпро-Бузькому локальному варіанті ДПБК, що склався на генетичному підґрунті середньодніпровської культури шнурової кераміки.

6. Неоднаковою була й історична доля бабинських культур. Безсумнівною можна вважати трансформацію ДДБК у БМЗК, в якій можна виділити два етапи. Вихідний імпульс, що започаткував цей процес, пов'язується з волго-уральським осередком культурогенези і народженими ним культурами бойових колісниць. Дніпро-Донській бабинській культурі цей імпульс передався наприкінці другого етапу її розвитку через ДВАК, що стимулювала процес трансформації ДДБК в напрямку набуття нею т.зв.

“зрубних” рис, а сутнісно – ознак, які будуть характерними для більшості культур пізньобронзового віку Євразії. Подальше “зрубеніння” ДДБК відбувалося вже під впливом з боку ПЗК, яка виступає спадкоємницею ДВАК. Кінцевим результатом цих процесів, історичний зміст яких багато в чому залишається нерозкритим, стало складання у степовій області Дніпро-Волзького межиріччя бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК).

Під дією імпульсу того ж волго-уральського осередку культурогенези, щоправда вже послабленого й опосередкованого, а водночас доповненого й ускладненого карпато-дунайськими складовими та впливами, локальні групи ДПБК трансформуються у культури пізньобронзового віку. Так, Дніпро-Дністровський варіант ДПБК, а якоюсь мірою також кам’янська культура Криму, виступили базовими субстратами у процесі формування східного варіанту сабатинівської культури. Дністровсько-Прутський варіант ДПБК став базовим у складенні західного варіанту сабатинівської культури, або за іншою інтерпретацією, східного (підкарпатського) варіанту культури Ноуа, як складової блоку Ноуа-Сабатинівка. Дніпро-Бузький локальний варіант ДПБК виконував роль місцевого субстрату в культурогенезі східного масиву пам’яток Тшинецького культурного кола, зокрема Малополовецького типу Києво-Черкаської групи. Теоретично також не виключається можливість певної участі периферійних бабинських груп західної частини Правобережного Українського Лісостепу у формуванні висоцько-білогрудівського культурного комплексу, хоча подібний аспект поки що розглядається лише на рівні постановки питання.

7. Археологічні джерела, крім усього іншого, дозволили здійснити деякі реконструкції соціо-демографічного характеру. Серед найважливіших з них варто назвати виявлення критеріїв і ознак статево-вікової градації в суспільствах культурної області Бабине. Найнаочніше вона проявляється на рівні поховального обряду ранньої ДДБК у формі бінарної опозиції за ознакою статі. На середньому й пізньому етапах ДДБК таке протиставлення зникає і статева диференціація у поховальному ритуалі стає невиразною. Подібним чином, тобто нечітко, виражена

статева диференціація у поховальних традиціях вторинних за своєю суттю й хронологічно пізніших за ранню ДДБК локальних групах ДПБК. Для обох бабинських культур можна стверджувати тенденцію більш спрощеного поховального ритуалу і супроводу дитячих захоронень, у порівнянні з дорослими, а жіночих – у порівнянні з чоловічими, що, вочевидь, засвідчує нерівнозначність соціального статусу/рангу протиставлених статево-вікових класів. Натомість окремі дитячо-підліткові й жіночі поховання демонструють ознаки підвищеного або особливого соціального статусу/рангу, що може натякати, з одного боку, на спадковість певних соціальних ознак, а з іншого, на наявність у бабинських суспільствах значно більш ускладнених принципів внутрішньої градації, заснованих не стільки на біологічній (статево-віковій), скільки на власне соціальній, а можливо й майновій диференціації.

Виходячи з методологічних застережень щодо реконструкції соціальних структур на підставі археологічних джерел, зокрема поховальних пам'яток, була проведена лише попередня джерелознавча робота і намічено можливі напрямки дослідницького пошуку, з оцінкою досягнутих на сьогодні результатів наукових студій у даному напрямку. Доступні дані дозволяють обережно припускати, що соціальна організація носіїв ДДБК, у всякому разі на ранньому етапі їхньої історії, була виразнішою і, можливо, складнішою, у порівнянні з людністю ДПБК. Якщо тут не далися ознаки особливості поховальної парадигми, чого не можна виключати, припустимо ставити питання щодо більш чіткої та глибокої соціальної градації в суспільстві ранньої ДДБК на тлі інших посткатакомбних утворень Південно-Східної Європи. Археологічні дані з різною долею впевненості дозволяють говорити про виявлення ознак певних соціальних ролей в суспільствах, що залишили обидві бабинські культури. Серед них назовемо носіїв владних функцій, служителів культу (жерців), вояків (або військових ватажків), майстрів тощо. Втім коректніші висновки з цього приводу можуть бути запропоновані лише після проведення спеціального комплексного дослідження.

8. Аналіз отриманих в дисертаційній роботі результатів крізь призму існуючих синергетичних моделей дозволяє намітити ключові етапи розвитку

бабинських культур, а іноді також їхніх локальних варіантів. Для ДДБК надійно виділяється п'ять фаз розвитку: Синтез/Підйом (прихований) – Акматика – Обскурація/Спрощення – Занепад – Стагнація. У розвитку Дністровсько-Прутського варіанту ДПБК простежується чотири фази: Синтез – Акматика – Занепад – Стагнація. Для Дніпро-Прутської локальної групи ДПБК можна виділити лише три фази розвитку: Синтез – Інерція – Занепад, а для Дніпро-Бузької – також три, однак дещо інші: Синтез (прихований) – Акматика – Занепад. Розбіжності у кількості й сутності фаз розвитку бабинських культур і локальних варіантів зумовлені багаторівневістю й багатофакторністю процесів культурогенези, кожен з яких, поряд із загальними тенденціями й закономірностями, демонструє власні особливості щодо етапності, послідовності й швидкості цих процесів.

9. Уявлення про сучасний стан джерельної бази, динаміку її поповнення, разом з оцінкою досягнутих результатів і усвідомленням новітніх тенденцій у дослідженні культур перехідної доби від середньої до пізньої бронзи і культурного кола Бабине зокрема, дозволяють висловитися стосовно перспектив наукових студій в означеному напрямку. По-перше, слід наголосити на об'єктивній можливості таких розробок, що забезпечується наявністю потужного корпусу археологічних джерел, потенціал яких, і після нашого дисертаційного дослідження, залишається далеко не вичерпаним, навіть з урахуванням традиційних методів їх опрацювання, не кажучи вже про удосконалені новітні й перспективні методики. По-друге, в якості одного з першочергових завдань найближчої перспективи слід визнати уточнення ступеню культурної близькості/віддаленості між регіональними групами Бабине, що наразі розглядаються в якості локальних варіантів ДПБК, з метою уточнення їхнього таксономічного статусу (варіанти чи окремі культури?). Для розв'язання цієї задачі, окрім традиційних методів порівняльного аналізу, варто залучити строгі формалізовано-статистичні процедури, що, за умов коректного їх застосування, дозволять отримати чіткі кількісні результати, які підлягатимуть подальшій інтерпретації. По-третє, потребує невідкладної реалізації давно назріла справа з

опрацювання й узагальнення у вигляді окремої монографічної або колективної праці матеріалів бабинських поселень, в першу чергу найбільш потужної на сьогодні колекції епонімної пам'ятки, а також низки інших базових пам'яток. По-четверте, конче необхідним видається зосередження зусиль на проблемі синхронізації культур бабинського кола, а водночас і всього почту посткатакомбних культур, з археологічними утвореннями Карпато-Подунав'я, тим більше, що для цього є вагомі підстави. По-п'яте, окремої уваги і зусиль заслуговує поповнення поки що мізерної бази ^{14}C дат для пам'яток культурного кола Бабине, що забезпечить можливість заповнення цим пакетом штучно утвореної порожнини в комплексних програмах радіовуглецевого датування культур палеометалевої доби. По-шосте, заслуговує на розробку ціла низка більш або менш масштабних тем і напрямків, пов'язаних з поглибленим дослідженням окремих категорій матеріальної культури, антропологічних і археозоологічних колекцій, різних аспектів виробництва і поховального обряду, відносної та абсолютної хронології, міжкультурних зв'язків тощо.

Реалізація цих перспективних завдань і проектів у галузі археології перехідної доби від середньої до пізньої бронзи створить об'єктивні умови для виходу на якісно новий рівень досліджень, спрямованих на комплексну реконструкцію історико-культурних процесів, що відбувалися на півдні Східної Європи і сусідніх регіонів наприкінці III – на початку II тис. до Р.Х.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абызова Е.Н.* Курганный могильник у с. Кириллены / Абызова Е.Н., Ключко Е.О // *Stratum plus*. – 2003-2004. – № 2: Дискурс цивилизаций. – СПб.; Кишинев; Одеса; Бухарест, 2005. – С. 266-319.
2. *Агульников С.М.* Охранные раскопки кургана у с. Бычок / Агульников С.М. // *АИМ* в 1981 г. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С. 41-52.
3. *Агульников С.М.* Погребальные комплексы культуры многоваликовой керамики междуречья Кагул-Прут / Агульников С.М. // *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики*. – Запорожье, 1988. – С. 65-70.
4. *Агульников С.М.* Погребения финального этапа эпохи средней бронзы степной зоны Республики Молдова / Агульников С.М., Бубулич В.Г. // *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. – Запорожье, 1998. – С. 135-142.
5. *Агульников С.* Исследования курганов на левобережье Днестра / Агульников С., Савва Е. – Кишинэу, 2004. – 243 с.
6. *Александровский А.Л.* Степи Северного Кавказа в голоцене по данным палеопочвенных исследований / Александровский А.Л. // *Труды ГИМ*. – Вып. 97: Степи и Кавказ. – М., 1997. – С. 10-29.
7. *Александровский А.Л.* История почв и климата на Юге России в голоцене / Александровский А.Л. // *Труды ГИМ*. – Вып. 145: II Городцовские чтения: матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ (апрель 2003 г.). – М., 2005. – С. 79-87.
8. *Алексеев В.П.* История и палеоантропология. Реконструктивные возможности палеоантропологических данных / Алексеев В.П. // *Историческая наука: вопросы методологии*. – М.: Мысль, 1986. – С. 205-218.
9. *Алексеев В.П.* Историческая антропология / Алексеев В.П. – М.: Наука, 1989. – 445 с.
10. *Алёкшин В.А.* Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока) / Алёкшин В.А. – Л.: Наука, 1986. – 191 с.
11. *Алехин В.А.* Археология и проблемы культурогенеза / Алехин В.А. // *Археологические изыскания*. – Вып. 1: Археологические культуры и культурная трансформация: матер. методологического семинара ЛОИА АН СССР. – Л., 1991. – С. 125-128.
12. *Андреева М.В.* Об одной зоантропоморфной фигурке из Ставрополя / Андреева М.В. // *СА*. – 1986. – № 2. – С. 231-234.
13. *Андриенко В.П.* Раскопки кургана близ г. Угледар / Андриенко В.П., Литвиненко Р.А. // *АДУ* 1993 року. – К., 1997. – С. 6-7.

14. *Андрух С.И.* Великознаменские курганы (№ 14-15) / Андрух С.И., Тощев Г.Н., Шахров Г.И. – Запорожье, 1995. – 92 с.
15. *Антонов А.Л.* Топор бородинского типа из погребения КМК у с. Балабино / Антонов А.Л. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности багатоваликової кераміки (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 105-108.
16. *Артеменко И.И.* Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы / Артеменко И.И. – М.: Наука, 1967. – 140 с.
17. *Арутюнов С.А.* Инновации в культуре этноса и их социально-экономическая обусловленность / Арутюнов С.А. // Этнографические исследования развития культуры. – М., 1985. – С. 32-33.
18. *Археология: Учебник* / ред. акад. РАН В.Л. Янин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2006. – 608 с.
19. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо).* – К.: Наук. думка, 1990. – 187 с.
20. *Археология Украинской ССР: в 3 т.* – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – 568 с.
21. *Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник* / Під ред. Л.Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
22. *Астафьева О.Н.* Синергетический подход к исследованию социокультурных процессов: возможности и перспективы / Астафьева О.Н. – М.: Изд-во МГИДА, 2002.
23. *Багаев М.Х.* Новый могильник эпохи бронзы в Чечено-Ингушетии / Багаев М.Х. // Новое в археологии Северного Кавказа. – М.: Наука, 1998. – С. 66-74.
24. *Балонов Ф.Р.* Раскопки Гашинских курганов / Балонов Ф.Р. // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 244-245.
25. *Бандрівський М.С.* Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині / Бандрівський М.С. // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 138-142.
26. *Бандрівський М.* Висоцька культура і її східні зв'язки / Бандрівський М. // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 241-252.
27. *Бандрівський М.С.* Північно-західна периферія культурного кола Бабине: спостереження за хронологією та поховальним обрядом / Бандрівський М.С. // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів: Логос, 2006. – С. 8-21.
28. *Бандрівський М.* Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи / Бандрівський М. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. – С. 72-91.
29. *Бандрівський М.* Вплив сходу на розвиток спільнот раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході Українського Лісостепу / Бандрівський М. // ЗНТШ. – Т. ССЛШ. – Львів, 2007. – С. 152-205.
30. *Бандрівський М.* Покуття і Західне Поділля в контексті перегляду хронології епохи бронзи (передкомарівська група пам'яток) /

- Бандрівський М., Крушельницька Л. // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 212-227.
31. *Белозер В.П.* Исследование курганов в бассейне р. Ингул на Кировоградщине / Белозер В.П., Довженко Н.Д. // АДУ у 1990 р. – К., 1991. – С. 4-5.
 32. *Беляев А.С.* Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепровском Левобережье: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Беляев А.С. – К., 1980. – 18 с.
 33. *Березанская С.С.* Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма / Березанская С.С. // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – С. 28-35.
 34. *Березанская С.С.* Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины / Березанская С.С. // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 36-47.
 35. *Березанская С.С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине / Березанская С.С. // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-41.
 36. *Березанская С.С.* О погребениях культуры многоваликовой керамики / Березанская С.С. // МАСП. – 1962. – Вып. 4. – С. 6-15.
 37. *Березанская С.С.* Разведка в северных районах Украины / Березанская С.С. // АИУ в 1967 г. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 30-35.
 38. *Березанская С.С.* Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днестре / Березанская С.С. – К.: Наук. думка, 1974. – 176 с.
 39. *Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II тыс. до н.э.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Березанская С.С. – К., 1977. – 43 с.
 40. *Березанская С.С.* Предсрубный культурно-хронологический горизонт на Украине / Березанская С.С. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 82-83.
 41. *Березанская С.С.* Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики / Березанская С.С. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 4-6.
 42. *Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы / Березанская С.С. – К.: Наук. думка, 1982. – 211 с.
 43. *Березанская С.С.* Восточнотшинецкая культура / Березанская С.С. // Археология УССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 437-445.
 44. *Березанская С.С.* Памятники марьяновского типа / Березанская С.С. // Археология УССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 397-403.
 45. *Березанская С.С.* Культура многоваликовой керамики / Березанская С.С. // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5-43.
 46. *Березанская С.С.* Абашевская культура на Украине / Березанская С.С. // Межплеменные связи эпохи бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 26-37.
 47. *Березанская С.С.* Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / Березанская С.С. – К.: Наук. думка, 1990. – 149 с.
 48. *Березанская С.С.* КМК – культура или керамический стиль / Березанская С.С. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической

- общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 60-65.
49. *Березанська С.С.* Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи / Березанська С.С., Ляшко С.Н. // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 18-30.
 50. *Березанська С.С.* Бронзовий вік / Березанська С.С., Отрощенко В.В. // Давня історія України: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – С. 384-529.
 51. *Березанская С.С.* Сабатиновская культура / Березанская С.С., Шарафутдинова И.Н. // Археология УССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 489-499.
 52. *Берестнев С.И.* Срубная культура лесостепного Левобережья Украины: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Берестнев С.И. – М., 1983. – 21 с.
 53. *Берестнев С.И.* О культурно-исторической ситуации в лесостепи Левобережной Украины во второй половине II – начала I тыс. до н.э. / Берестнев С.И. // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР: тез. доп. XX Респ. конф. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 20-21.
 54. *Берестнев С.И.* К проблеме соотношения культур эпохи бронзы в Восточнoукраинской Лесостепи / Берестнев С.И. // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков: Бизнес Информ, 1997. – С. 9.
 55. *Берестнев С.И.* Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / Берестнев С.И. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
 56. *Берестнев С.И.* К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины / Берестнев С.И. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 169-172.
 57. *Беседин В.И.* Воронежская культура эпохи бронзы / Беседин В.И. // Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1984. – С. 60-77.
 58. *Беседин В.И.* Погребения воронежской культуры / Беседин В.И. // Археологические памятники эпохи бронзы восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1986. – С. 71-78.
 59. *Беседин В.И.* Воронежская археологическая культура эпохи средней бронзы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Беседин В.И. – К., 1988. – 24 с.
 60. *Беседин В.И.* «Микенский» орнаментальный стиль эпохи бронзы в Восточной Европе / Беседин В.И. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 13: Евразийская лесостепь в эпоху металла. – Воронеж, 1999. – С. 45-59.
 61. *Біляшівський М.* Досліди на городищі біля с. Борисівни, Линецького району (б. Липовецького повіту), на Київщині / Біляшівський М. // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 67-71.

62. *Біляшівський М.* Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка / Біляшівський М. // Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 94-95.
63. *Бобринський А.А.* Кургани и случайные находки близ местечка Смелы: В 3 т. / Бобринський А.А. – М.; СПб., 1887-1901.
64. *Богданов С.В.* Большой Дедуровский Маар / Богданов С.В. // Археологические памятники Оренбуржья. – Вып. II. – Оренбург, 1998. – С. 17-37.
65. *Бойков А.А.* Археологические исследования высшей педагогической школы: Древности Высокой горы / Бойков А.А., Золотарев П.М. – Воронеж: ВГПУ, 1997. – 71 с.
66. *Бокій Н.М.* Розкопки на Кіровоградщині / Бокій Н.М. // АДУ в 1969 р. – Вип. IV. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 131-135.
67. *Болтрік Ю.В.* Дослідження кургану бронзової доби у м Кіровограді / Болтрік Ю.В., Ніколова А.В., Разумов С.М. // АДУ 2003-2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 69-70.
68. *Бондарев А.В.* Ментальность и закономерности корреляции процессов этногенеза и культурогенеза / Бондарев А.В. // Ментальность этнических культур: матер. междунар. науч. конф. (9-10 июня 2005 г.). – СПб., 2005. – С. 31-40.
69. *Бондарев А.В.* Синергетические принципы корреляции этногенеза и культурогенеза в историческом процессе / Бондарев А.В. // Методология культурологического исследования (Культурологические исследования "06). – СПб.: Астерион, 2006. – С. 18-31.
70. *Бочкарев В.С.* К вопросу о системе основных археологических понятий / Бочкарев В.С. // Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований: матер. симпозиума. – Л., 1975. – С. 34-42.
71. *Бочкарев В.С.* Факторы развития металлообрабатывающего производства южной половины Восточной Европы в эпоху поздней бронзы // Бочкарев В.С. // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа): Краткие тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 4-5.
72. *Бочкарев В.С.* Волго-уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Бочкарев В.С. // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. – СПб., 1991. – С. 24-27.
73. *Бочкарев В.С.* Концептуальные основы хронологии эпохи поздней бронзы южной половины Восточной Европы // Бочкарев В.С. // Археологические изыскания. – Вып. 4: Новые открытия и методологические основы археологической хронологии: тез. докл. конф. – СПб., 1993. – С. 42-43.
74. *Бочкарев В.С.* Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной части Восточной Европы) / Бочкарев В.С. // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации: тез. докл. Симпозиума (октябрь 1993). – СПб., 1993. – С. 20-21.

75. *Бочкарев В.С.* Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной части Восточной Европы) / Бочкарев В.С. // Культурные трансляции и исторический процесс (палеолит-средневековье). – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1994. – С. 66-75.
76. *Бочкарев В.С.* Карпато-дунайский и волго-уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы (опыт сравнительной характеристики) / Бочкарев В.С. // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – С. 18-29.
77. *Бочкарев В.С.* Пряжки бабинской культуры (КМК) и некоторые вопросы синхронизации памятников эпохи бронзы южной половины Восточной Европы: докл. на междунар. науч. конф. “Взаимодействие и развитие древних культур пограничья Европы и Азии”, посвященной 100-летию со дня рождения И.В. Спицына (Саратов-Энгельс, 14-18 мая 2000 г.).
78. *Бочкарев В.С.* Проблема интерпретации европейских кладов металлических изделий эпохи бронзы / Бочкарев В.С. // Клады: состав, хронология, интерпретация: матер. тематической науч. конф. (С.-Петербург, 26-29 ноября 2002 г.). – СПб., 2002. – С. 45-54.
79. *Бочкарев В.С.* Система “трех веков”: докл. на I Междунар. Нижневолжской археолог. конф. “Проблемы археологии Нижнего Поволжья” (Волгоград, 4 ноября 2004 г.).
80. *Бочкарев В.С.* О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом / Бочкарев В.С., Лесков А.М. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 23-26.
81. *Бочкарев В.С.* Пространство и время в археологии / Бочкарев В.С., Трифонов В.М. // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ: тез. сообщ. – Ашхабад, 1980. – С. 13-17.
82. *Братченко С.Н.* Исследования Ливенцовской крепости / Братченко С.Н. // АИУ 1965-1966 гг. – Вып. I. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 93-98.
83. *Братченко С.Н.* Раскопки крепости бронзового века у Ростова-на-Дону / Братченко С.Н. // АО 1966 г. – М.: Наука, 1967. – С. 66-69.
84. *Братченко С.Н.* Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону / Братченко С.Н. // Археологія. – 1969. – Т. XXII. – С. 216-231.
85. *Братченко С.Н.* Пам’ятки багатоваликової кераміки / Братченко С.Н. // Археологія Української РСР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 334-344.
86. *Братченко С.Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / Братченко С.Н. – К.: Наук. думка, 1976. – 251 с.
87. *Братченко С.Н.* Багатоваликової кераміки культура / Братченко С.Н. // Українська Радянська енциклопедія: 2-ге вид. – Т. 1. – К., 1977. – С. 315.
88. *Братченко С.Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) / Братченко С.Н. // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 21-42.

89. *Братченко С.Н.* Каменско-ливенцовская группа памятников / Братченко С.Н. // Археология Украинской ССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 458-462.
90. *Братченко С.Н.* Культура многоваликовой керамики / Братченко С.Н. // Археология Украинской ССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 451-458.
91. *Братченко С.Н.* Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья / Братченко С.Н. // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. науч.-практич. семинара (19-21 апреля 1989 г.). – Донецк, 1989. – С. 27-29.
92. *Братченко С.Н.* Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи / Братченко С.Н. // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 70-82.
93. *Братченко С.Н.* Второй и шестой николаевские курганы на Луганщине // ДСПК. – Т. II. – Запорожье, 1991. – С. 52-62.
94. *Братченко С.Н.* Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы / Братченко С.Н. // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и восточной Европы: матер. конф.: В 2 ч. – СПб., 1995. – Ч. II. – С. 8-26.
95. *Братченко С.Н.* Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке / Братченко С.Н. // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1995. – С. 79-92.
96. *Братченко С.Н.* Катакомбні та ямні матеріали з перших розкопок на Луганщині / Братченко С.Н. // Древности Северского Донца. – Вып. 4. – Луганск: Шлях, 2000. – С. 76-85.
97. *Братченко С.Н.* Донецька катакомбна культура раннього етапу: У 2 ч. / Братченко С.Н. – Луганськ: Шлях, 2001. – Ч.1. – 76 с.
98. *Братченко С.Н.* Могили бронзової доби в басейні р. Деркул / Братченко С.Н. // МИАВУ. – № 1. – Луганск, 2003. – С. 162-225.
99. *Братченко С.Н.* Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани / Братченко С.Н. // МДАСУ. – № 2. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 65-190.
100. *Братченко С.Н.* Витоки орнаментациі інгульського типу / Братченко С.Н. // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 138-142.
101. *Братченко С.Н.* Виступ на засіданні відділу археології енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України (Київ, 23 травня 2006 р.).
102. *Братченко С.Н.* Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / Братченко С.Н. // МДАСУ. – № 6. – Луганськ: СУНУ, 2006. – С. 32-311.
103. *Братченко С.Н.* Олександрівські могили-кургани в долині Лугані / Братченко С.Н. // МДАСУ. – № 8. – Луганськ: СУНУ, 2008. – С. 134-217.
104. *Братченко С.Н.* Бахмутовская курганная группа / Братченко С.Н., Гершкович Я.П. // МИАВУ. – Луганск: Изд-во ВУНУ, 2003. – № 1. – С. 247-276.

105. *Братченко С.Н.* Исследования курганов на Северском Донце / [С.Н. Братченко, Я.П. Гершкович, Т.Ю. Гошко и др.] // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 307-308.
106. *Братченко С.Н.* Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонеччини та Донщини III тис. до н.е. / Братченко С.Н., Санжаров С.М. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2001. – 108 с.
107. *Братченко С.Н.* Катакомбная культурно-историческая общность / Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. // Археология УССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 403-420.
108. *Братченко С.Н.* Ливенцовский могильник I / Братченко С.Н., Шарафутдинова Э.С // ИАИАНД в 1998 г. – Вып. 16. – Азов, 2000. – С. 160-215.
109. *Бровендер Ю.М.* Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Бровендер Ю.М. – К., 2000. – 20 с.
110. *Бровендер Ю.М.* Степановский тип памятников бережновско-маевской срубной культуры // Проблемы археологии Поднепровья. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту, 2000. – С. 123-134.
111. *Бровендер Ю.М.* Производственный комплекс поселения Чэrvонэ Озэро-III Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Бровендер Ю.М. // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск, 2005. – С. 125-162.
112. *Бровендер Ю.М.* Черты степановского типа бережновско-маевской срубной культуры в материалах памятников Картамышского археологического микрорайона / Бровендер Ю.М. // Проблеми гірничої археології: матер. III-го Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ, 2006. – С. 30-37.
113. *Бунятян Е.П.* Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV-III вв. до н.э.) / Бунятян Е.П. – К.: Наук. думка, 1985. – 131 с.
114. *Бунятян Е.П.* Об уровне развития степных обществ Украины поздней бронзы / Бунятян Е.П. // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи: матер. междунар. науч. конф. – Воронеж, 2000. – С. 39-42.
115. *Бунятян К.П.* Напрямки господарчої діяльності населення причорноморських степів доби бронзи / Бунятян К.П. // Древности Северского Донца. – Вып. 5. – Луганск, 2001. – С. 76-84.
116. *Бунятян К.П.* Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України / Бунятян К.П. // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 26-36.
117. *Бунятян К.* Середньодніпровська культура на території України: періодизація та хронологія / Бунятян К. // ЗНТШ. – Т. ССЛШ. – Львів, 2007. – С. 37-55.
118. *Буров Г.М.* Энциклопедия крымских древностей: Археологический словарь Крыма / Буров Г.М. – К.: ИД «Стилос», 2006. – 528 с., 179 с. ил., 24 с. цвет. ил.

119. *Бычков Н.В.* Исследования в Гомельской области / *Бычков Н.В.* // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 383.
120. *Вангородская О.Г.* О связях культуры многоваликовой керамики по материалам украшений / *Бычков Н.В.* // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 38-48.
121. *Ванчугов В.П.* Проблема погребального обряда сабастиновской культуры в Северо-Западном Причерноморье / *Ванчугов В.П.* // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса: АстроПринт, 2000. – С. 39-56.
122. *Ванчугов В.П.* Курганы приморской части Днестро-Дунайского междуречья / [*Ванчугов В.П., Субботин Л.В., Дзиговский А.Н.*]. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 9-59.
123. *Василенко А.И.* Курган культуры многоваликовой керамики у с. Чугунно-Крепинка в Донбассе / *Василенко А.И.* // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. – С. 178-181.
124. *Василенко А.И.* Про технологічну спорідненість кісткових пряжок та найдавніших кісткових палиїв / *Василенко А.И.* // Теоретичні проблеми вітчизняної історії: матер. конф. – Луганськ: СУНУ, 2000. – С. 3-9.
125. *Василенко А.И.* Реконструкция крепления и назначения пряжек эпохи средней – поздней бронзы (в связи с трасологическими исследованиями А.Н. Усачука) / *Василенко А.И.* // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. – Луганск: Глобус, 2005. – С. 71-110.
126. *Василенко А.И.* К вопросу о происхождении костяных поясных пряжек / *Василенко А.И., Супрун А.В.* // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: тез. докл. VII Донской археол. конф. – Ростов н/Д, 1998. – С. 32-35.
127. *Васильев И.Б.* Остатки бронзового века в пещере Братьев Гриве / *Васильев И.Б.* // Самарская Лука в древности. Краеведческие записки Куйбышевского областного музея краеведения. – Вып. III. – Куйбышев, 1975.
128. *Васильев И.Б.* Поселение Лбище на Самарской Луке и некоторые проблемы бронзового века Среднего Поволжья / *Васильев И.Б.* // Вопросы археологии Урала и Поволжья. К 30-летию Средневожской археологической экспедиции. – Самара: Самарский университет, 1999. – С. 66-114.
129. *Васильев И.Б.* Вольск-Лбище – новая культурная группа эпохи средней бронзы в Волго-Уралье / *Васильев И.Б.* // Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие: матер. междунар. науч. конф. – Чебоксары, 2003. – С. 107-115.
130. *Васильев И.Б.* Памятники вольско-лбищенского типа / *Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф.* // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней: В 3 т. – Т. 2: Бронзовый век. – Самара, 2000. – С. 65-84.
131. *Васильев И.Б.* Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге / *Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П.* – Самара: Самарский университет, 1994. – 208 с.

132. *Веселов В.В.* Стоянки эпохи бронзы на Керченском полуострове близ поселков Каменка, Глейки, Маяки / Веселов В.В. // История и археология древнего Крыма. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – С. 35-39.
133. *Виноградов В.Б.* Бельтинский могильник эпохи бронзы (вопросы хронологии) / Виноградов В.Б., Хашегульгов Б.М. // Проблемы хронологии погребальных памятников Чечено-Ингушетии. – Грозный, 1986. – С. 6-24.
134. *Виноградов В.Б., Хашегульгов Б.М.* Бельтинский могильник эпохи бронзы (материалы раскопок 1978, 1980 гг.) / Виноградов В.Б., Хашегульгов Б.М. // Погребальный обряд древнего и средневекового населения Северного Кавказа. – Орджоникидзе, 1988. – С. 78-98.
135. *Виноградов Н.Б.* Могильник Кривое Озеро в Южном Зауралье / Виноградов Н.Б. – Челябинск: Южно-Уральское книжное изд-во, 2003. – 360 с.
136. *Виноградов Н.Б.* Культурно-исторические процессы в степях Южного Урала и Казахстана в начале II тыс. до н.э. (памятники синташтинского и петровского типов): автореф. дис. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Виноградов Н.Б. – М., 2007. – 46 с.
137. *Власкин М.В.* Археологические исследования могильника Новопалестинский I / Власкин М.В. // Археологические записки. – Вып. 4. – Ростов н/Д, 2005. – С.153-164.
138. *Волкобой С.С.* Могильники маевского типа у с. Новоподкряж в Приорелье / Волкобой С.С. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 86-87.
139. *Волкобой С.С.* Погребения маевского типа раннесрубной культуры Украины / Волкобой С.С. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 62-63.
140. *Волкобой С.С.* Раннесрубные могильники Днепровского Левобережья / Волкобой С.С. // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 53-54.
141. *Гаврилюк Н.А.* О погребениях финального этапа бронзового и раннего железного веков в бассейне р. Кальмиус в Северном Приазовье / Гаврилюк Н.А., Гершкович Я.П. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 67-71.
142. *Гаджиев М.Г.* Памятник гинчинской культуры у сел. Гагатль / Гаджиев М.Г. // Древние культуры Северо-Восточного Кавказа. – Махачкала, 1985. – С. 81-100.
143. *Гаджиев Р.Г.* Фигурная костяная пряжка из Ирганайского могильника / Гаджиев Р.Г. // Памятники древнего искусства Дагестана. – Махачкала, 1990. – С. 44-49.
144. *Гаджиев Р.Г.* Гинчинская культура. Горы Дагестана и Чечни в эпоху средней бронзы / Гаджиев Р.Г. – Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 1998. – 378 с.

145. *Гайдукевич В.Ф.* Илурат / Гайдукевич В.Ф. // МИА. – 1958. – № 85.
146. *Гайдукевич В.Ф.* Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946-1952 гг. / Гайдукевич В.Ф. // МИА. – 1958. – № 85.
147. *Гак Е.И.* Металлические ножи восточных регионов катакомбной культурно-исторической области (к вопросу о локальных особенностях производства) / Гак Е.И. // Степи Евразии в древности и средневековье: матер. Междунар. науч. конф. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. – Кн. I. – С. 121-125.
148. *Гак Е.И.* Металлические ножи катакомбной культуры Северо-Западного Прикаспия / Гак Е.И. // Могильник Островной. Итоги комплексного исследования памятников археологии Северо-Западного Прикаспия. – М.; Элиста, 2002. – С. 280-299.
149. *Гак Е.И.* Металлообрабатывающее производство катакомбных племен Северного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Гак Е.И. – М., 2005. – 27 с.
150. *Гак Е.И.* Общее и особенное в металлопроизводстве катакомбных культур Подонцовья, Нижнего Подонья и Предкавказья / Гак Е.И. // МДАСУ. Від неоліту до киммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – № 7. – С. 95-103.
151. *Гак Е.И.* Сурьмяные украшения в погребениях лолинской культуры юго-запада Степного Ставрополя / Гак Е.И., Калмыков А.А., Мимоход Р.А. // Отражение цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий: тез. докл. Юбилейных XXV «Крупновских чтений» по археологии Северного Кавказа. – Владикавказ, 2008. – С. 119-123.
152. *Гак Е.И.* Металлокомплекс памятников посткатакомбного горизонта Предкавказья / Гак Е.И., Мимоход Р.А. // Новейшие археологические и этнографические исследования на Кавказе: матер. Междунар. науч. конф. – Махачкала, 2007. – С. 89-94.
153. *Гей А.Н.* Батуриная катакомбная культура и финал эпохи средней бронзы в степном Прикубанье / Гей А.Н. // Историко-археологический альманах. – Вып. 1. – Армавир; М., 1995. – С. 4-14.
154. *Гей А.Н.* О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы / Гей А.Н. // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. – М.: ИФ «Восточная литература» РАН, 1999. – С. 78-113.
155. *Гей А.Н.* Новотиторовская культура / Гей А.Н. – М., 2000. – 224 с.
156. *Генинг В.В.* Погребальный обряд населения Степного Поднепровья в эпоху энеолита-бронзы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Генинг В.В. – М., 1986. – 20 с.
157. *Генинг В.Ф.* Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен / Генинг В.Ф. // СА. – 1977. – № 4. – С. 53-73.

158. *Генинг В.Ф.* Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда / Генинг В.Ф., Борзунов В.А. // Вопросы археологии Урала. – Вып. 13. – Свердловск, 1975. – С. 42-72.
159. *Герасименко Н.П.* Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) / Герасименко Н.П. // Археологический альманах. – № 6. – Донецк, 1997. – С. 3-64.
160. *Гершкович Я.П.* Абашевские погребения в бассейне Северского Донца / Гершкович Я.П. // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 64-65.
161. *Гершкович Я.П.* Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней – поздней бронзы кургана у с. Пришиб / Гершкович Я.П. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71-80.
162. *Гершкович Я.П.* Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики / Гершкович Я.П. // СА. – 1986. – № 2. – С. 132-146.
163. *Гершкович Я.П.* К проблеме сложения сабатиновской культуры / Гершкович Я.П. // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. обл. науч.-практич. семинара. – Донецк, 1989. – С. 113-115.
164. *Гершкович Я.П.* Сабатинівська культура Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 "Археология" / Гершкович Я.П. – К., 1993. – 15 с.
165. *Гершкович Я.П.* Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса / Гершкович Я.П. // Археологический альманах. – № 6. – Донецк, 1997. – С. 125-144.
166. *Гершкович Я.П.* Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) / Гершкович Я.П. // Археологический альманах. – № 7. – Донецк, 1998. – С. 61-92.
167. *Гершкович Я.П.* Взаємодії населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи / Гершкович Я.П. // Археологія. – 2003. – С. 32-40.
168. *Гершкович Я.П.* Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника / Гершкович Я.П., Сердюкова И.Л. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 150-164.
169. *Гладких М.И.* Работы Северскодонецкой экспедиции / [Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А. и др.] // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 259-260.
170. *Глебов В.П.* Исследования курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II / Глебов В.П. // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. 1. – Ростов н/Д, 2004. – С. 57-186.

171. *Гольева А.А.* Взаимодействие человека и природы в Северо-Западном Прикаспии в эпоху бронзы / Гольева А.А. // Труды ГИМ. – Вып. 120: Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке. – М., 2000. – С. 10-29.
172. *Горбов В.Н.* О контакте архаической срубной и позднемноговаликовой культур на Приазовской возвышенности / Горбов В.Н., Усачук А.Н. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 213-220.
173. *Горелик А.Ф.* Исследования в бассейне р. Уразовой / Горелик А.Ф., Ключко Т.Н. // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 313.
174. *Горішній П.А.* Дослідження на новобудовах України / Горішній П.А., Отрощенко В.В., Шапошнікова О.Г. // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 69-70.
175. *Горлач Н.В.* Памятники культуры многоваликовой керамики в междуречье Орели и Самары / Горлач Н.В. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 60-62.
176. *Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. / Городцов В.А. // Труды XII Археологического съезда: В 2 т. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174-225;
177. *Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / Городцов В.А. // Труды XIII Археологического съезда: В 3 т. – М., 1907. – Т. 1. – С. 211-285.
178. *Гошкевич В.И.* Клады и древности Херсонской губернии / Гошкевич В.И. – Херсон, 1903. – Кн. 1. – 176 с.
179. *Гребенников Ю.С.* Погребальный обряд населения Степного Побужья в конце бронзового века – начале железного века / Гребенников Ю.С., Матвиенко Л.В. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.): докл. науч. конф. – Тирасполь, 2002. – С. 185-188.
180. *Гриб В.К.* К вопросу о срубах в погребениях бронзового века на территории Донецкой и Ворошиловградской областей / Гриб В.К. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 77-78.
181. *Григор'єв В.П.* Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області / Григор'єв В.П. // Археологія. – 1986. – Вип. 56. – С. 47-58.
182. *Грязнов М.П.* Бык в обрядах и культах древних скотоводов / Грязнов М.П. // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. – М.: Наука, 1977. – С. 80-88.
183. *Дворниченко В.В.* Погребения с подбоями эпохи поздней бронзы в Северном Причерноморье / Дворниченко В.В. // Сборник докладов на IX и X Всесоюзных студенческих конференциях. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 5-15.
184. *Дворниченко В.В.* Курганный могильник Песковка I / Дворниченко В.В., Лопан О.В., Мимоход Р.А. // Материалы по археологии Волго-Донских степей. – Вып. 3. – Волгоград, 2006. – С. 6-20.

185. *Дворянинов С.А.* Раскопки курганной группы у с. Вишневое / *Дворянинов С.А., Дзиговский А.Н., Субботин Л.В.* // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 132-173.
186. *Демкин В.А.* Природная обстановка в Нижнем Поволжье в эпоху энеолита и бронзы (IV-II тысячелетия до н.э.) / [Демкин В.А., Борисова М.А., Борисов А.В., и др.] // Труды ГИМ. – Вып. 145: II Городцовские чтения: матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ (апрель 2003 г.). – М., 2005. – С. 103-107.
187. *Демкин В.А.* Палеоэкологические кризисы и оптимумы в степях Нижнего Поволжья в IV-II тыс. до н.э. / Демкин В.А., Демкина Т.С. // Труды ГИМ. – Вып. 145: II Городцовские чтения: матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ (апрель 2003 г.). – М., 2005. – С. 180-182.
188. *Демкин В.А.* Природная периодизация бронзового века Нижнего Поволжья / [Демкин В.А., Демкина Т.С., Алексеев А.О. и др.] // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 368-371.
189. *Демкин В.А.* Палеоэкология Восточноевропейской степи в эпоху энеолита и бронзы / [Демкин В.А., Соловьева У.И., Демкина Т.С., Борисов А.В.] // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. – Оренбург, 2006. – С. 37-41.
190. *Демченко Т.И.* Исследование курганов эпохи бронзы в Каушанском районе / Демченко Т.И., Левицкий О.Г. // *Vestigii arheologice din Moldova.* – Chişinău, 1997. – С. 155-187.
191. *Дервиз П.Г.* Группа погребений финального этапа среднебронзового века курганов Ставропольской возвышенности / Дервиз П.Г. // Древности Ставрополья. – М.: Наука, 1989. – С. 257-269.
192. *Дергачев В.А.* Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы / Дергачев В.А. – Кишинёв: Штиинца, 1986. – 224 с.
193. *Дергачев В.А.* Молдавия и соседние территории в эпоху энеолита-бронзы: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Дергачев В.А. – Л., 1989.
194. *Дергачев В.А.* Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы / Дергачев В.А. // *Stratum plus.* – СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. – № 2. – С. 169-221.
195. *Дергачев В.* Динамика развития домашнего стада неолита – бронзы юга Восточной Европы как возможный индикатор климатических изменений прошлого / Дергачев В.А. // *Revista Arheologică. Serie nouă.* – Vol. II. – Nr. 1-2. – Chişinău, 2006. – P. 56-77.
196. *Дергачев В.А.* О скипетрах, о лошадях, о войне: Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / Дергачев В.А.. – СПб.: Нестор-История, 2007. – 488 с.
197. *Дергачев В.А.* Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы / Дергачев В.А., Бочкарев В.С. – Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2002. – 348 с.

198. *Дергачев В.А.* Раскопки 1980 г. на многослойном поселении Данчены I / Дергачев В.А., Ларина О.В., Постикэ Г.И. // АИМ в 1979-1980 гг. – Кишинев: Штиинца, 1983. – С. 112-136.
199. *Дергачев В.А.* Исследование курганов в окрестностях сел Мерень и Кирка / Дергачев В.А., Савва Е.Н. // *Stratum plus*. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2001-2002. – №2. – С. 526-562.
200. *Державин В.Л.* Погребения эпохи бронзы из курганов у хут. Веселая Роца (по материалам Ставропольской экспедиции 1980 г.) / Державин В.Л. // *Древности Ставрополья*. – М.: Наука, 1989. – С. 125-194.
201. *Добровольский А.В.* Раскопки кургана в предместье Одессы. Слободка-Романовка / Добровольский А.В. // *ЗООИД*. – Одесса, 1915. – Т. XXXII. – С. 123-145.
202. *Добровольский А.В.* Поселение бронзового века Бабино III / Добровольский А.В. // *КСИА АН УССР*. – 1957. – Вып. 7. – С. 40-48.
203. *Добролюбский А.О.* О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда / Добролюбский А.О. // *Теория и методы археологических исследований*. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 54-68.
204. *Долуханов П.М.* Истоки миграции (моделирование демографических процессов по археологическим и экологическим данным) / Долуханов П.М. // *Проблемы археологии*. – Вып. II. – Л.: ЛГУ, 1978. – С. 38-43.
205. *Дремов И.И.* Материалы из курганов у с. Березовка Энгельсского района и некоторые вопросы социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы / Дремов И.И. // *Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1996 году*. – Вып. 2. – Саратов, 1997. – С. 146-165.
206. *Дубовская О.Р.* Погребения культуры многоваликовой керамики Донетчины и Северо-Восточного Приазовья / Дубовская О.Р. // *Археология и краеведение – школе: тез. обл. семинара*. – Донецк, 1985. – С. 19-21.
207. *Дунявина В.М.* Могильник многоваликовой культуры Данчены / Дунявина В.М., Дергачев В.А. // *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: тез. докл. юбилейной конф.* – Одесса, 1975. – С. 68-69.
208. *Евдокимов Г.Л.* К вопросу о роли донецкой катакомбной культуры в сложении катакомбных культур Северного Причерноморья / Евдокимов Г.Л. // *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. обл. науч.-практич. семинара (23-24 апреля 1987 г.)*. – Донецк, 1987. – С. 46-48.
209. *Егорейченко А.А.* Очковидные подвески на территории СССР / Егорейченко А.А. // *СА*. – 1991. – № 2. – С. 171-181.
210. *Елисеев В.Ф.* Материалы катакомбной культуры из погребений Степного Побужья / Елисеев В.Ф. // *Проблемы изучения катакомбной культурно исторической общности: тез. докл. всесоюзн. семинара*. – Запорожье, 1990. – С. 24-26.

211. *Елисеев В.Ф.* Погребения с костяными пряжками в междуречье Ингульца и Тилигула / Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. // *Материалы по хронологии археологических памятников Украины.* – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71-80.
212. *Епимахов А.В.* Погребальная обрядность населения Южного Зауралья эпохи средней бронзы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Епимахов А.В. – Новосибирск, 1998. – 38 с.
213. *Епимахов А.В.* Южное Зауралье в эпоху средней бронзы / Епимахов А.В. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2002. – 170 с.
214. *Епимахов А.В.* Периодизация памятников эпохи бронзы Урала в свете радиоуглеродных датировок / Епимахов А.В. // *Проблемы археологии Нижнего Поволжья: тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф.* – Волгоград, 2004. – С. 90-95.
215. *Епимахов А.В.* О возможности формирования единой системы хронологии бронзового века Северной Евразии / Епимахов А.В. // *Западная и Южная Сибирь в древности.* – Барнаул: Изд-во Алтай. ун-та, 2005. – С. 169-173.
216. *Епимахов А.В.* Ранние комплексные общества севера Центральной Евразии (по материалам могильника Каменный Амбар-5). – Кн. 1 / Епимахов А.В. – Челябинск: ОАО «Челябинский дом печати», 2005. – 192 с.
217. *Епимахов А.В.* О факторах культурогенеза населения Южного Урала эпохи бронзы / Епимахов А.В. // *Этнические взаимодействия на Южном Урале: матер. III региональной (с международным участием) науч.-практич. конф. (17-19 октября 2006 г.).* – Челябинск: Изд-во Чел. ун-та, 2006. – С. 25-29.
218. *Жеребилов С.Е.* Культурно-хронологическая ситуация эпохи средней бронзы в низовьях Северского Донца / Жеребилов С.Е. // *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф.* – Самара, 2001. – С. 393-400.
219. *Журавлев О.П.* Osteологические материалы позднекатакомбного Славяногорского поселения на Северском Донце / Журавлев О.П., Санжаров С.Н. // *МДАСУ.* – № 3. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 158-182.
220. *Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888-1902 гг.* – СПб.: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. – 222 с.
221. *Загальногеографічний атлас України* / [редкол.: Марченко Л. та ін.]. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 112 с.
222. *Зданович Д.Г.* Синташтинское общество: социальные основы “квазигородской” культуры Южного Зауралья эпохи средней бронзы / Зданович Д.Г. – Челябинск, 1997. – 94 с.
223. *Зданович Д.Г.* Жертвоприношения животных в погребальном обряде населения степного Зауралья эпохи средней бронзы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Зданович Д.Г. – Екатеринбург, 2005. – 23 с.
224. *Иванова С.В.* Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья / Иванова С.В. – Одесса: Друк, 2001. – 244 с.

225. *Иванова С.В.* Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра / Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. – Одесса, 2005. – 207 с.
226. *Иевлев М.М.* К вопросу о причинах проникновения катакомбных племен в лесостепное Поднепровье / Иевлев М.М., Сердюкова И.Л. // Проблемы археологии Сумщины: тез. докл. областной науч.-практич. конф. – Сумы, 1989. – С. 36-37.
227. *Ильюков Л.С.* Крепость бронзового века в низовьях Дона / Ильюков Л.С. // Степи Евразии в древности и средневековье: матер. Междунар. конф. – СПб., 2002. – С. 152-153.
228. *Ильюков Л.С.* Курганы Миусского полуострова / Ильюков Л.С., Казакова Л.М. – Ростов н/Д, 1988. – 166 с.
229. *Ильюков Л.С.* Исследование Каратаевской крепости / Ильюков Л.С., Ромащенко Н.И., Шеф А.В. // ИАИАИАНД в 2001 г. – Вып. 18. – Азов, 2002. – С. 100-102.
230. *История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза.* – М.: Наука, 1983. – 432 с.
231. *Каверзнева Е.Д.* Шагарский могильник конца III – начала II тысячелетия до н.э. в Центральной Мещере / Каверзнева Е.Д. // СА. – 1992. – № 3. – С. 147-159.
232. *Каверзнева Е.Д.* Погребения с костяными пряжками Шагарского могильника / Каверзнева Е.Д. // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: тез. конф. – Ч.1. – М., 2003. – С. 144-147.
233. Кайзер Э. Курильницы катакомбной культуры и чаши на подставках Северного Причерноморья – к вопросу о новой типологии / Каверзнева Е.Д. // Материалы и исследования по археологии Кубани. – Вып. 5. – Краснодар, 2005. – С. 121-138.
234. *Калмыков А.А.* Роговые фигурные пряжки Егорлык-Калаусского междуречья / Калмыков А.А. // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 78-82.
235. *Калмыков А.А.* Роговая фигурная пряжка из курганного могильника Кевюды 1 / Калмыков А.А., Матюхин А.Д. // Материалы по изучению культурного наследия Северного Кавказа. – Вып. VII. Археология, палеоантропология, краеведение, музееведение. – М.: Памятники исторической мысли, 2007. – С. 75-84.
236. *Калмыков А.А.* Роговые и костяные пряжки и подвески лопанской культуры / Калмыков А.А., Мимоход Р.А. // МДАСУ. – Луганськ: СЛУ, 2005. – № 4. – С. 201-234.
237. *Каменецкий И.С.* К теории слоя / Каменецкий И.С. // Статистико-комбинаторные методы в археологии. – М.: Наука, 1970. – С. 83-94.
238. *Каменецкий И.С.* К методике раскопок степных курганов / Каменецкий И.С. // Древние и средневековые культуры Поволжья. – Куйбышев, 1981. – С. 128-136.

239. Каминская И.Э. Жилой комплекс Гамовская Балка – новый памятник эпохи средней бронзы на Северо-Западном Кавказе / Каминская И.Э., Шарафутдинова Э.С. // Археологические вести. – № 6. – СПб., 1999. – С. 86-97.
240. Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы / Качалова Н.К. // САИ. – В4-12. – М.: Наука, 1974. – 56 с.
241. Кислый А.Е. К вопросу о половозрастной дифференциации в среде срубных племен / Кислый А.Е. // Археология и методы исторических реконструкций. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 169-177.
242. Кислый А.Е. Реконструкция демографической структуры степей Северного Причерноморья III-I тыс. до н.э.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Кислый А.Е. – М., 1989. – 20 с.
243. Кислый А.Е. Об относительной хронологии каменско-ливенцовских памятников / Кислый А.Е. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тез. докл. всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 20-22.
244. Кислый А.Е. об одной особенности реконструктивных возможностей палеоантропологического материала / Кислый А.Е. // ДСПК. – Вып. III. – Запорожье, 1992. – С. 183-187.
245. Кислый А.Е. Кромлехи и каменные оградки срубной культуры на Керченском полуострове / Кислый А.Е. // ДСПК. – Т. IV. – Запорожье, 1993. – С. 162-176.
246. Кислый А.Е. Катакомбные и каменные памятники: проблема соотношения культур / Кислый А.Е. // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков: Бизнес Информ, 1997. – С. 11-12.
247. Кислый А.Е. Каменская культура Восточного Крыма / Кислый А.Е. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. IX. – Запоріжжя, 2000. – С. 206-228.
248. Кислый А.Е. Жилища ранних горизонтов поселения Каменка: трансформация в культуре населения среднего периода эпохи бронзы / Кислый А.Е. // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Т. X. – Запоріжжя. – 2002. – С. 111-119.
249. Кислый А.Е. Население и памятники каменной культуры Восточного Крыма / Кислый А.Е. // Stratum plus. – 2003-2004. – № 2: Дискурс цивилизаций. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2005. – С. 93-126.
250. Кислий О.Є. Демографічний вимір історії / Кислый А.Е. – К.: Арістей, 2005. – 328 с.
251. Кислий О.Є. Основні риси кам'янської культури / Кислый А.Е. // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 21-34.
252. Кислый А.Е. О некоторых особенностях керамики каменско-ливенцовской культурной группы / Кислый А.Е., Гершкович Я.П. // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. обл. научно-практич. семинара. – Донецк, 1989. – С. 112-113.

253. *Кислый А.Е.*, Тощев Г.Н. Средний период бронзового века Крыма / Кислый А.Е., Тощев Г.Н. // Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы: тез. докл. междунар. конф. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – С. 24-26.
254. *Кияшко А.В.* Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья / Кияшко А.В. – Волгоград, 1999. – 183 с.
255. *Кияшко А.В.* О восточных пределах распространения раннекатакомбного обряда на территории Волго-Донского междуречья / Кияшко А.В. // МАВДС. – Вып. 1. – Волгоград, 2001. – С. 91-109.
256. *Кияшко А.В.* Культурогенез на востоке катакомбного мира / Кияшко А.В.. – Волгоград: Изд-во ВГПУ, 2002. – 268 с.
257. *Кияшко А.В.* Погребения пришлых культур развитой и финальной средней бронзы в курганах Волго-Донского междуречья / Кияшко А.В. // Нижневолжский археологический сборник. – Вып. 6. – Волгоград: Изд-во Вол. ун-та, 2003. – С. 26-36.
258. *Кияшко В.Я.* Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Кияшко В.Я. – М., 1974.
259. *Классификация* в археологии. Терминологический словарь-справочник / Под ред. В.С. Бочкарева. – М., 1990. – 156 с.
260. *Клейн Л.С.* Археологические признаки миграций / Клейн Л.С. // IX Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Доклады советских ученых. – М., 1973. – 17 с.
261. *Клейн Л.С.* Археологическая типология / Клейн Л.С.. – Л., 1991. – 448 с.
262. *Клейн Л.С.* Принципы археологии / Клейн Л.С. – СПб.: Бельведер, 2001. – 152 с.
263. *Клименко В.Ф.* Памятники культуры многоваликовой керамики в Северо-Восточном Приазовье / Клименко В.Ф. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н.э.: матер. Междунар. арх. конф. – Тирасполь, 1994. – С. 110-112.
264. *Клименко В.Ф.* Курганные древности Северского Донца / Клименко В.Ф. – Енакиево, 1997. – 320 с.
265. *Клименко В.Ф.* Курганы юга Донетчины / Клименко В.Ф. – Енакиево, 1998. – 220 с.
266. *Клименко В.Ф.* О погребениях культуры многоваликовой керамики в Северо-Восточном Приазовье / Клименко В.Ф., Цымбал В.И. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 70-74.
267. *Клочко В.И.* Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке / Клочко В.И. // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 96-132.
268. *Клочко В.И.* Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.) / Клочко В.И. – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.

269. *Клочко В.И.* К абсолютной хронологии культуры многоваликовой керамики / Клочко В.И., Кравец Д.П. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.): матер. междунар. конф. – К., 1991. – С. 115-116.
270. *Клочко В.И.* Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї / Клочко В.И., Ричков М.О. // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 60-65.
271. *Клюшинцев В.Н.* Памятники культуры многоваликовой керамики степного Побужья / Клюшинцев В.Н. // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: тез. докл. конф. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1980. – С. 63-64.
272. *Клюшинцев В.Н.* Погребения культуры многоваликовой керамики в Степном Побужье с внутримогильными конструкциями / Клюшинцев В.Н. // СА. – 1988. – № 2. – С. 223-228.
273. *Клюшинцев В.Н.* Погребение литейщика на реке Ингулец / Клюшинцев В.Н. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 254-261.
274. *Клюшинцев В.Н.* Поселения сабастиновской культуры Степного Побужья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” /. – К., 1993. – 16 с.
275. *Кнауэр Ф.И.* О курганах, раскопанных в Южной Бессарабии / Кнауэр Ф.И. // Чтения истории общества Нестора-летописца. – Кн. 3. – СПб., 1889. – С. 32-49.
276. *Ковалева И.Ф.* Памятники маевского типа Орельско-Самарского междуречья / Ковалева И.Ф. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 89-90.
277. *Ковалева И.Ф.* Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке / Ковалева И.Ф. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1981. – 78 с.
278. *Ковалева И.Ф.* Стратифицированные срубные курганы Приорелья / Ковалева И.Ф. // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1981. – С. 77-84.
279. *Ковалева И.Ф.* Катакомбные погребения Орельско-Самарского междуречья / Ковалева И.Ф. // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. дл н.э. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1982. – С. 35-45.
280. *Ковалева И.Ф.* История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: Дис. ... д-ра ист. наук. – Днепропетровск, 1987. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 653. – Т. I. – 609 с; Т. II. – 161 с.
281. *Ковалева И.Ф.* История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: автореф. дис. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ковалева И.Ф. – К., 1987. – 34 с.
282. *Ковалева И.Ф.* Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы / Ковалева И.Ф. // Археологические памятники

- Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1988. – С. 20-33.
283. *Ковалева И.Ф.* Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) / Ковалева И.Ф. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1989. – 89 с.
284. *Ковалева И.Ф.* Социальная структура и идеология предсрубного общества южной Лесостепи / Ковалева И.Ф. // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: тез. доп. третього наук.-практичн. семінару. – Полтава, 1990. – С. 100-102.
285. *Ковалева И.Ф.* Срубные погребения с наборами альчи́ков / Ковалева И.Ф. // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1990. – С. 59-71.
286. *Ковалёва И.Ф.* Соотношение культуры многоваликовой керамики и срубной в Днепровском Предстепье / Ковалева И.Ф. // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы: тез. докл. 1-го всесоюзного полевого семинара. – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 10-11.
287. *Ковалева И.Ф.* Раскопки курганов в Среднем Приорелье / [Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Мухопад С.Е., Шалобудов В.Н.] // Проблемы археологии Поднепровья. – Вып. 2. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1985. – С. 3-26.
288. *Ковалева И.Ф.* Исследование курганов группы «Долгой могилы» у с. Терны в Приорелье / [Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Шалобудов В.Н., Шахров Г.И.] // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1987. – С. 5-27.
289. *Ковалева И.Ф.* Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» (Днепропетровского сельскохозяйственного института) / [Ковалева И.Ф., Волкобой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н.] // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. – Вып. 2. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1978. – С. 4-31.
290. *Ковалева И.Ф.* Курганы энеолита-бронзы в криворожском течении Ингульца / [Ковалева И.Ф., Марина З.П., Ромашко В.А. и др.]. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2003. – 131 с.
291. *Ковалева И.Ф.* Курганный могильник эпохи бронзы у с. Хащевое / [Ковалева И.Ф., Марина С.П., Чернявская Н.В., Никитин С.В.] // Курганные древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до н.э.). – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1979. – С. 5-24.
292. *Ковалева И.Ф.* Курган эпохи бронзы у с. Боровковка / Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н. // ДСПК. – Т. III. – Запорожье, 1992. – С. 105-114.
293. *Ковалева И.Ф.* Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном Предстепье / Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н. // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1992. – С. 4-46.
294. *Ковалюх Н.Н.* Новые радиоуглеродные даты посткатакомбных погребений Нижнего Поволжья и Степного Предкавказья / Ковалюх Н.Н.,

- Мимоход Р.А. // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: тез. докл. II Международной Нижневолжской археолог. конф. (12-15 ноября 2007 г.). – Волгоград, 2007. – С. 35-39.
295. *Кожин П.М.* Расселения и миграции племен бронзового века в Поволжско-Приуральском регионе / Кожин П.М. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 172-177.
296. *Козачок Н.Л.* Памятники эпохи бронзы на о. Хортица / Козачок Н.Л. // ДСПК. – Вып. II. – Запорожье, 1991. – С. 82-94.
297. *Козубовський Ф.А.* Археологічні дослідження на території БоГЕСу у 1930-1931 рр. (Підсумки розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектростанції) / Козубовський Ф.А. – К.: Вид-во ВУАК, 1933. – 98 с.
298. *Колесников А.Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии / Колесников А.Г. – К.: Наук. думка, 1993. – 152 с.
299. *Колотухин В.А.* Многослойное поселение в Юго-Восточном Крыму / Колотухин В.А. // СА. – 1983. – № 1. – С. 277-282.
300. *Колотухин В.А.* Поздний бронзовый век Крыма / Колотухин В.А. – К.: ИД «Стилос», 2003. – 138 с.
301. *Колотухин В.А., Скорый С.А.* О работах Коктебельского отряда / Колотухин В.А., Скорый С.А. // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 342-343.
302. *Колотухин В.А.* Курганные древности Крыма. III. (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1983-1986 гг. Сакский район Крымской области) / Колотухин В.А., Тощев Г.Н. – Запорожье, 2000. – 245 с.
303. *Колтухов С.Г.* Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1991-1992 гг.) / Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тощев Г.Н. – Запорожье, 1994. – 124 с.
304. *Колтухов С.Г., Тощев Г.Н.* Курганные древности Крыма / Колтухов С.Г., Тощев Г.Н. – II. – Запорожье, 1998. – 194 с.
305. *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита–бронзы Средней и Восточной Европы: материалы конф. и дискуссии.* – Ч. II. – СПб., 1995. – 100 с.
306. *Копьева-Колотухина Т.А.* Курган у села Черноземье в Крыму / Копьева-Колотухина Т.А. // У Понта Евксинского (памяти П.Н. Шульца). – Симферополь, 2004. – С. 69-78.
307. *Кореневский С.Н.* О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы / Кореневский С.Н. // СА. – 1976. – № 4. – С. 16-31.
308. *Кореневский С.Н.* О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур / Кореневский С.Н. // СА. – 1978. – № 2. – С. 33-48.
309. *Кореневский С.Н.* Наследство катакомбного периода в металлообработке эпохи поздней бронзы Уральской горно-металлургической области /

- Кореневский С.Н. // Культуры бронзового века Восточной Европы. – Куйбышев, 1983. – С. 96-109.
310. *Кореневский С.Н.* Радиоуглеродная хронология историко-культурных процессов в Кумо-Манычской впадине по данным погребений Большого Ипатовского кургана (предварительное сообщение) / Кореневский С.Н., Белинский А.Б., Калмыков А.А. // Четвертая Кубанская археологическая конференция: тез докл. – Краснодар, 2005. – С. 140-144.
311. *Корпусова В.Н.* Погребение эпохи бронзы с глиняными модельками колес у с. Ильичево в Крыму / Корпусова В.Н., Ляшко С.Н. // СПЧК. – Т. VII. – Запорижжя, 1999. – С. 42-48.
312. *Косарев М.Ф.* О причинах и социальных последствиях древних миграций в Западной Сибири / Косарев М.Ф. // СА. – 1972. – № 4. – С. 19-27.
313. *Косарев М.Ф.* Миграции и переходные историко-археологические периоды / Косарев М.Ф. // Смены культур и миграции в Западной Сибири. – Томск, 1987.
314. *Косарев М.Ф.* Миграция как модель исторического процесса (по сибирским археолого-этнографическим материалам) / Косарев М.Ф. // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Памяти В.В. Волкова. – М.: ИА РАН, 2004. – С. 123-136.
315. *Костюк В.Н.* Индуктивные методы и индуктивные исследования. Понятие о научной гипотезе и аналогии / Костюк В.Н. // Логика научного познания: Актуальные проблемы. – М.: Наука, 1987. – С. 93-118.
316. *Кравец Д.П.* К вопросу о раннекатакомбных воинских погребениях Донбасса / Кравец Д.П. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тез. докл. всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 37-41.
317. *Кравец Д.П., Татаринов С.И.* К вопросу о металлургии племен донецкой катакомбной культуры / Кравец Д.П., Татаринов С.И. // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): матер. междунар. конф.: В 2-х ч. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 1996. – Ч. 1. – С. 51-54.
318. *Красильников К.И.* Курганы у сел Николаевка и Пионерское в Станично-Луганском районе Луганской обл. / Красильников К.И., Василенко А.И., Гурин Ю.Г. // Древности Северского Донца. – Вып. 2. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 66-75.
319. *Красильников К.И., Литвиненко Р.А.* Новые материалы к изучению культуры многоваликовой керамики Северского Донца / Красильников К.И., Литвиненко Р.А. // Вісник Луганського державного педагогічного університету. – 2000. – № 12 (32). – С. 160-180.
320. *Кременецкий К.В.* Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины / Кременецкий К.В. – М.: ИГ АН СССР, 1991. – 193 с.
321. *Кременецкий К.В.* Природная обстановка голоцена на Нижнем Дону и в Калмыкии / Кременецкий К.В. // Труды ГИМ. – Вып. 97: Степи и Кавказ. – М., 1997. – С. 30-45.

322. *Кривальцевич Н.Н.* Многоваликовая керамика на территории Беларуси / Кривальцевич Н.Н. // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 149-156.
323. *Кривцова-Гракова О.А.* Бессарабский клад / Кривцова-Гракова О.А. // Труды ГИМ. – Вып. 1. – М., 1949. – 28 с.
324. *Кривцова-Гракова О.А.* Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке / Кривцова-Гракова О.А. // МИА. – 1955. – Вып. 46. – 167 с.
325. *Кругликова И.Т.* Памятники эпохи бронзы из Киммерика / Кругликова И.Т. // КСИИМК. – 1952. – Вып. 43. – С. 119-126.
326. *Кругликова И.Т.* Поселение эпох поздней бронзы и раннего железа в Восточном Крыму / Кругликова И.Т. // СА. – 1955. – Т. XXIV. – С. 75-93.
327. *Круц С.И.* Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья / Круц С.И. – К.: Наук. думка, 1984.
328. *Круц С.И.* Население эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья по антропологическим данным / Круц С.И. // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы: тез. докл. 1-го всесоюзного полевого семинара. – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 20-21.
329. *Кривальцэвіч М.М.* Беларускае Палессе ў перыяд пераходу ад неалыту да эпохі бронзы: праблемы і перспектывы археалагічнага вывучэння / Кривальцэвіч М.М. // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski. – Warszawa, 2004. – S. 137-159.
330. *Кривальцэвіч М.* Гаспадарчая дзейнасць насельніцтва сярэдняпроўскай культуры (мікрарэгіянальны аспект) / Кривальцэвіч М. // Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu). – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. – S. 145-163.
331. *Кривальцевич Н.Н.* Многоваликовая керамика на территории Беларуси / Кривальцевич Н.Н. // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 149-156.
332. *Крылова Л.П.* Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964-1966 рр. / Крылова Л.П. // Наш край. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 1971. – С. 18-31.
333. *Крылова Л.П.* Курганы у с. Красное / Крылова Л.П., Кубышев А.И., Яковенко Э.В. // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 53-59.
334. *Кубышев А.И.* Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) / Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы исследования. – К., 1991. – С. 6-21.
335. *Кузнецов П.Ф.* Новые радиоуглеродные даты для хронологии культур энеолита – бронзового века юга лесостепного Поволжья / Кузнецов П.Ф. // Археологические изыскания. – № 37: Радиоуглерод и археология. – СПб., 1996. – С. 56-59.

336. *Кузнецов П.Ф.* Время появления колесниц эпохи бронзы в Восточной Европе / Кузнецов П.Ф. // Известия Самарского научного центра РАН. – Спец. выпуск: Актуальные проблемы гуманитарных наук. – Самара, 2005. – С. 179-185.
337. *Кульбака В., Качур В.* Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / Кульбака В., Качур В. – Маріуполь, 2002. – 96 с.
338. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины* / Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. – К.: Наук. думка, 1986. – 168 с.
339. *Курганы Северо-Восточного Приазовья: Каталог* // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Вып. III. – Ростов н/Д, 1998. – 260 с.
340. *Куриленко В.Є., Отрощенко В.В.* Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезенському мікрорайоні на Десні / Куриленко В.Є., Отрощенко В.В. // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 46-56.
341. *Куриленко В.Є., Отрощенко В.В.* Сосницька культура Понесення та її зв'язки із східними сусідами / Куриленко В.Є., Отрощенко В.В. // «Trzciniec» – system kulturowy czy interkulturowy proces? – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998a. – S. 239-241.
342. *Кушнарева К.Х.* Новая датировка кармирбердской культуры Кавказа / Кушнарева К.Х. // Археологические вести. – Вып. 14. – М.: Наука, 2007. – С. 166-183.
343. *Кушнарева К.Х.* Новые данные к проблеме датировки памятников «цветущей поры» Триалетской культуры / Кушнарева К.Х., Рысин М.Б. // Caucasus, Essays on the Archaeology of the Bronze Age. – Тбилиси, 2006. – № 6. – С. 101-116.
344. *Куштан Д.П.* Пам'ятки з керамікою малополовецького типу на Черкащині / Куштан Д.П. // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень: матер. наук. конф. – К., 2001. – С. 14-16, 39, рис.7.
345. *Куштан Д.П.* Памятники культуры многоваликовой керамики в Среднем Поднепровье (по материалам разведок в зоне Кременчугского водохранилища) / Куштан Д.П. // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. – Луганск: Глобус, 2005. – С. 64-70.
346. *Куштан Д.П.* Населення південної частини Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / Куштан Д.П. – К., 2007 – 20 с.
347. *Лапшин А.С.* Памятники раннего и среднего этапов поздней бронзы Волго-Донского региона (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Лапшин А.С. – СПб, 2006. – 26 с.
348. *Латынин Б.А.* К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой / Латынин Б.А. // АСГЭ. – 1964. – Вып. 6. – С. 53-71.

349. *Латынин Б.А.* Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и матировка / Латынин Б.А. // АСГЭ. – 1967. – Вып. 9. – 96 с.
350. *Левченко В.Н.* О некоторых аспектах социальной структуры срубного общества в середине II тыс. до н.э. / Левченко В.Н., Чередниченко Н.Н. // Киммерийцы и скифы: тез. докл. конф. – Кировоград, 1987. – Ч. 2. – С. 8-10.
351. *Лесков А.М.* Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова / Лесков А.М. // СА. – 1964. – № 1. – С. 299-303.
352. *Лесков А.М.* Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья / Лесков А.М. // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 7-19.
353. *Лесков А.М.* Кировское поселение / Лесков А.М. // Древности Восточного Крыма. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 7-89.
354. *Лесков А.М.* Разведки памятников бронзового века на Керченском полуострове / Лесков А.М., Болдин Я.И. // АИУ в 1965-1966 гг. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 41-46.
355. *Лесков А.М.* Археологические разведки на Керченском полуострове в 1959 году / Лесков А.М., Збенович В.Г. // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1962. – Вып. 2. – С. 263-270.
356. *Литвиненко Р.А.* О курганном обряде в эпоху средней и поздней бронзы Донетчины / Литвиненко Р.А. // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (ноябрь 1990 г.). – Луганск, 1990. – С. 80-83.
357. *Литвиненко Р.А.* О степени преемственности погребального обряда предсрубного горизонта и срубной культуры в бассейне Северского Донца / Литвиненко Р.А. // История и археология Слободской Украины: тез. докл. и сообщ. всеукр. конф. посвящ. 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков, 1992. – С. 145-147.
358. *Литвиненко Р.А.* Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья / Литвиненко Р.А. // Донецкий археологический сборник. – Вып. 1. – Донецк: Аверс Ко ЛТД, 1992. – С. 29-46.
359. *Литвиненко Р.А.* Курганный могильник Возрождение II на Донетчине / Литвиненко Р.А. // РА. – 1993. – № 3. – С. 188-197.
360. *Литвиненко Р.А.* О времени контакта носителей памятников Покровского типа (ППТ) и культуры многоваликовой керамики (КМК) в бассейне Северского Донца / Литвиненко Р.А. // Изучение древних культур и цивилизаций: материалы к пленуму ИИМК: (5-7 апр. 1994 г.). – СПб., 1994. – С. 73-76.
361. *Литвиненко Р.А.* Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук / Литвиненко Роман Александрович. – К., 1994. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.
362. *Литвиненко Р.О.* Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. на соискание учен.

- степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Литвиненко Р.О. – К., 1994. – 21 с.
363. *Литвиненко Р.А.* Памятники покровского типа на Северском Донце / Литвиненко Р.А. // Археологические вести. – СПб., 1995. – № 4. – С. 73-82.
364. *Литвиненко Р.А.* Территориально-хронологическое соотношение культур многоваликовой керамики и доно-волжской абашевской / Литвиненко Р.А. // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы: материалы конф. (21-25 авг. 1995 г.). – СПб., 1995. – С. 80-83.
365. *Литвиненко Р.А.* Костяные пряжки как хронологический индикатор для культур бронзового века юга Восточной Европы / Литвиненко Р.А. // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: тез. докл. и матер. российско-украинской науч. конф. и второго украинско-российского полевого археологического семинара. – Вып. 2. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1996. – С. 46-50.
366. *Литвиненко Р.А.* К оценке культуры многоваликовой керамики Восточного Надазовья / Литвиненко Р.А. // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): матер. междунар. конф.: В 2-х ч. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 1996. – С. 65-71.
367. *Литвиненко Р.А.* Некоторые замечания по поводу хронологии доно-волжской абашевской культуры / Литвиненко Р.А. // Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии: тез. докл. междунар. конф. (2-5 декабря 1996 г.). – Тамбов, 1996. – С. 13-16.
368. *Литвиненко Р.А.* Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона / Литвиненко Р.А. // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века: материалы междунар. науч. конф. – Волгоград, 1996. – С. 62-66.
369. *Литвиненко Р.А.* Сурьмяные подвески в памятниках степной бронзы и их кавказские аналогии / Литвиненко Р.А. // Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н.э.: матер. конф. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1996. – С. 98-101, 191.
370. *Литвиненко Р.А.* Наиболее ранние памятники срубной культуры бассейна Северского Донца / Литвиненко Р.А. // Сабатиновская и срубная культуры: Проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху Поздней Бронзы: тез. докл. I-го всесоюзн. полевого семинара: (10-18 сент. 1990 г.). – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 77-79.
371. *Литвиненко Р.А.* Об инвентарном комплексе древнейших погребений культуры многоваликовой керамики / Литвиненко Р.А. // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: матер. 3-го Українсько-Російського польового семінару (15-16 липня 1997 р.). – К.; Вороніж; Перевальськ, 1997. – С. 30-33.
372. *Литвиненко Р.А.* Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона /

- Литвиненко Р.А. // Матеріали вузівської наук. конф. професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи (квітень 1997 р.). – Кн. 1. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 1997. – С. 10-13.
373. *Литвиненко Р.А.* Об относительной хронологической позиции памятников покровского типа в бассейне Северского Донца / Литвиненко Р.А. // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. (16-18 мая 1997 г.). – Харьков: Бизнес Информ, 1997. – С. 14.
374. *Литвиненко Р.А.* Динамика расселения племен КМК в бассейне Нижнего Дона / Литвиненко Р.А. // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: тез. докл. VII Донской археологической конф. (22-26 ноября 1998 г.). – Ростов н/Д., 1998. – С. 48-50.
375. *Литвиненко Р.А.* Наконечники стрел культуры многоваликовой керамики / Литвиненко Р.А. // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: матер. 4-го Українсько-Російського польового семінару (13-14 липня 1998 р.). – К.; Вороніж, 1998. – С. 46-52.
376. *Литвиненко Р.А.* Погребения КМК с производственным инвентарем / Литвиненко Р.А. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 97-105.
377. *Литвиненко Р.А.* К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил / Литвиненко Р.А. // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 98-101.
378. *Литвиненко Р.А.* К оценке культуры многоваликовой керамики Левобережной украинской лесостепи / Литвиненко Р.А. // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. (21-23 октября 1999 г.). – Харьков, 1999. – С. 9-10.
379. *Литвиненко Р.А.* К проблеме истоков черногоровского погребального обряда / Литвиненко Р.А. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. III Граковские чтения. – Запорожье, 1999. – С. 155-160.
380. *Литвиненко Р.А.* К проблеме поиска признаков культуры многоваликовой керамики в Доно-Волжской лесостепи / Литвиненко Р.А. // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий: тез. докл. науч. конф. – Липецк, 1999. – С. 68-72.
381. *Литвиненко Р.А.* К проблеме хронологического соотношения памятников синташтинского круга и КМК / Литвиненко Р.А. // Комплексные общества Центральной Евразии в III-I тыс. до н.э.: региональные особенности в свете универсальных моделей: матер. к междунар. конф. (25 августа-2 сентября 1999 г.). – Челябинск: Изд-во Чел. ун-та, 1999. – С. 130-134.
382. *Литвиненко Р.А.* Об одном типе посуды культуры многоваликовой керамики / Литвиненко Р.А. // Матеріали міжнародної археологічної конференції „Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя). – (6-10 грудня 1999 р.). – Дніпропетровськ, 1999. – С. 83-86.

383. *Литвиненко Р.А.* Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Литвиненко Р.А. // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк: Украинский культурологический центр, 1999. – С. 4-23.
384. *Литвиненко Р.А.* Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики / Литвиненко Р.А. // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 12-19.
385. *Литвиненко Р.А.* К относительной хронологии культур конца средней – начала поздней бронзы бассейна Северского Донца / Литвиненко Р.А. // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 76-79.
386. *Литвиненко Р.А.* О появлении культуры многоваликовой керамики в бассейне Нижнего Дона / Литвиненко Р.А. // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: матер. междунар. науч. конф. (14-18 мая 2000 г.). – Саратов, 2000. – С. 67-71.
387. *Литвиненко Р.А.* Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона (по погребальным памятникам Северского Донца) / Литвиненко Р.А. // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: матер. Междунар. науч. конф. (16-18 ноября 2000 г.). – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2000. – С. 81-90.
388. *Литвиненко Р.О.* До оцінки джерельної бази культури багатоваликової кераміки (Бабіне) / Литвиненко Р.О. // Проблеми історії та археології України: матер. междунар. конф. (16-18 мая 2001 г.). – Харьков, 2001. – С. 22-23.
389. *Литвиненко Р.А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы / Литвиненко Р.А. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. (23-28 апреля 2001 г.). – Самара, 2001. – С. 161-169.
390. *Литвиненко Р.А.* О рубеже катакомбной культуры и КМК (Бабино) в бассейне Северского Донца / Литвиненко Р.А. // Донецкий археологический сборник. – Вып. 9. – Донецк, 2001. – С. 165-181.
391. *Литвиненко Р.А.* О так называемых «поясных пряжках» в памятниках бронзового века Волго-Уралья / Литвиненко Р.А. // XV Уральское археологическое совещание: тез. докл. междунар. науч. конф. (17-21 апреля 2001 г.). – Оренбург, 2001. – С. 90-93.
392. *Литвиненко Р.А.* О характере взаимоотношений носителей культуры многоваликовой керамики и памятников покровского типа / Литвиненко Р.А. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: матер. IX междунар. науч. конф. (25-30 мая 1998 г.). – Ростов н/Д., 2001. – С. 15-18.
393. *Литвиненко Р.О.* Про виділення первинного осередку культури Бабіне (КБК) / Литвиненко Р.О. // Праці наук. конф. Дон НУ за підсумками НДР за

- період 1999-2000 рр. (18-20 квітня 2001 р.). – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2001. – С. 38-40.
394. *Литвиненко Р.О.* Про „зруби” культури багатоваликаної кераміки / Литвиненко Р.О. // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: матер. 5-го Українсько-Російського польового археологічного семінару (26 липня 1999 р.). – К.; Вороніж: Вид-во Ворон. ун-ту, 2001. – С. 58-63.
395. *Литвиненко Р.А.* Вопросы относительной хронологии погребений бабинской культуры Днепро-Донского региона / Литвиненко Р.А. // ДАС. – Вып. 10. – Донецк, 2002. – С. 135-159.
396. *Литвиненко Р.А.* Катакомбное наследие в бабинской культуре / Литвиненко Р.А. // Степи Евразии в древности и средневековье: матер. Междунар. науч. конф. (11-15 марта 2002 г.). – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. – С. 183-190.
397. *Литвиненко Р.А.* К истории изучения бабинской культуры / Литвиненко Р.А. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 16: Археология в Российских университетах. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2002. – С. 78-89.
398. *Литвиненко Р.А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона / Литвиненко Р.А. // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2002. – С. 76-85.
399. *Литвиненко Р.А.* Бабинская культура (многоваликовой керамики): «плод массовой фантазии» или археологическое явление / Литвиненко Р.А. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 142-147.
400. *Литвиненко Р.О.* До питання про експлуатацію донецьких рудників населенням бабинської культури (постанова проблеми) / Литвиненко Р.О. // Проблеми гірничої археології: матеріали 1 Картамиського польового археолог. семінару (7-8 серпня 2002 р.). – Алчевськ, 2003. – С. 44-47.
401. *Литвиненко Р.О.* Культурно-таксономічний статус пам'яток типу Бабине III / Литвиненко Р.О. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2003. – № 3/4 (15/16). – С. 38-45.
402. *Литвиненко Р.А.* Южно-Уральский очаг культурогенеза и культура Бабино (КМК): проблема взаимосвязи / Литвиненко Р.А. // Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие: материалы междунар. науч. конф. (26-30 мая 2003 г.). – Чебоксары, 2003. – С. 145-152.
403. *Литвиненко Р.А.* Восточная периферия бабинского очага культурогенеза / Литвиненко Р.А. // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. (1-5 ноября 2004 г.). – Волгоград, 2004. – С. 102-108.
404. *Литвиненко Р.А.* Деревянная посуда культуры Бабино / Литвиненко Р.А. // Донецкий археологический сборник. – Вып. 11. – Донецк, 2004. – С. 20-54.
405. *Литвиненко Р.О.* Західна периферія бабинського осередку культурогенезу / Литвиненко Р.О. // Проблеми історії і археології

- України: матер. V Междунар. науч. конф. (4-6 ноября 2004 г.). – Харьков: НМЦ «МД», 2004. – С. 16-17.
406. *Литвиненко Р.О.* Курганне будівництво бабинської культури / Литвиненко Р.О. // Древности 2004. – Харьков: НМЦ «МД», 2004. – С. 17-22.
407. *Литвиненко Р.А.* «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения / Литвиненко Р.А. // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип. 2. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 257-290.
408. *Литвиненко Р.О.* Регіональні особливості курганного будівництва бабинської культури / Литвиненко Р.О. // Історичні і політологічні дослідження. – № 4 (22). – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2004.– С. 29-38.
409. *Литвиненко Р.О.* До проблеми металовиробництва культури Бабине / Литвиненко Р.О. // Проблеми гірничої археології: матеріали II міжнар. Картамиського польового археолог. семінару (21-25 липня 2003 р.). – Алчевськ: Вид-во ДонДТУ, 2005. – С. 119-125.
410. *Литвиненко Р.О.* До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі / Литвиненко Р.О. // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37-52.
411. *Литвиненко Р.О.* Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів / Литвиненко Р.О. // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської історико-археологічної конф. (18-20 жовтня 2005 р.). – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 75-78.
412. *Литвиненко Р.О.* Поховання культурного кола Бабине з астрагалами / Литвиненко Р.О. // Старожитності 2005. – Харків: ХІАТ, НМЦ «СД», 2005. – С. 74-86.
413. *Литвиненко Р.А.* Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) / Литвиненко Р.А. // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2006. – № 5. – С. 157-187.
414. *Литвиненко Р.О.* До відносної хронології культур середньої–пізньої бронзи басейна Сіверського Дінця (історіографія проблеми) / Литвиненко Р.О. // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 12. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2006. – С. 203-217.
415. *Литвиненко Р.А.* Культурные области Бабино и Синташты: к проблеме хронологического соотношения / Литвиненко Р.А. // Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века: сборник статей посвященный 60-летию В.С. Горбунова. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2006. – С. 92-105.
416. *Литвиненко Р.А.* Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино / Литвиненко Р.А. // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 3. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 2006. – С. 215-236.
417. *Литвиненко Р.О.* Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами / Литвиненко Р.О. // Донецький археологічний збірник. – Вип. 12. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2006. – С. 32-61.

- 417а. *Литвиненко Р.О.* Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н. Братченка (до 70-річчя вченого) / Литвиненко Р.О. // *Археологія*. – 2007. – № 3. – С. 116-119.
418. *Литвиненко Р.О.* До відносної хронології культур середньої–пізньої бронзи басейна Сіверського Дінця (пропозиції щодо розв’язання проблеми) / Литвиненко Р.О. // *Нові сторінки історії Донбасу*. – Кн. 13/14. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2007. – С. 332-356.
419. *Литвиненко Р.О.* До проблеми випростаних поховань культури Бабине Середньої Наддніпрянщини // *Історичні і політологічні дослідження*. – 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 343-348.
420. *Литвиненко Р.О.* Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Литвиненко Р.О. // *Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців*. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – № 7. – С. 156-172.
421. *Литвиненко Р.О.* Обставини і чинники бабинської культурогенези / Литвиненко Р.О. // *Вісник Донецького університету*. – Серія Б. Гуманітарні науки. – 2007. – № 1-2. – С. 109-116.
422. *Литвиненко Р.О.* Пам’ятки типу Бабине III: від культури до культурного кола / Литвиненко Р.О. // *Нові сторінки історії Донбасу*. – Кн. 15/16. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2008. – С. 342-354.
423. *Литвиненко Р.О.* Інгульська катакомбна спадщина: дві лінії розвитку / Литвиненко Р.О. // *Проблеми історії та археології України: матер. VI Міжнар. наук. конф. (10-11 жовтня 2008 р.)*. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 17-18.
424. *Литвиненко Р.А.* Курган епохи бронзи у села Запорожец в Северо-Восточном Приазовье / Литвиненко Р.А., Зарайская Н.П. // *Археологический альманах*. – № 14. – 2004. – С. 203-232.
425. *Луговая Л.Н.* Погребения с костяными пряжками в Среднеднепровском Левобережье / Луговая Л.Н. // *Охорона і дослідження пам’яток археології Полтавщини: тез. доп. третього обл. наук.-практич. семінару (квітень 1990)*. – Полтава, 1990. – С. 107-109.
426. *Луговая Л.Н.* Михайликовский курган раннесрубного времени / Луговая Л.Н., Шилов Ю.А. // *Археологические исследования на Полтавщине*. – Полтава, 1990. – С. 43-56.
427. *Луньков В.Ю.* Погребальные комплексы с сурьмяными подвесками эпохи поздней бронзы юга Восточной Европы / Луньков В.Ю., Лунькова Ю.В. // *Археология восточноевропейской лесостепи*. – Вып. 19: Пастушеские скотоводы восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы (историография, публикации). – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2005. – С. 148-159.
428. *Лысенко С.Д.* Погребения Среднего Поднепровья в колодах / Лысенко С.Д. // *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С. 70-72.
429. *Лысенко С.Д.* К вопросу об ориентации скелетов в погребениях эпохи поздней бронзы Среднего Поднепровья / Лысенко С.Д. // *Эпоха бронзы*

- Доно-Донецкого региона: матер. 5-го Украинско-Российского полевого археологического семинара. – К.; Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2001. – С. 63-68.
430. *Лисенко С.Д.* Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / Лисенко С.Д. – К., 2001. – 20 с.
431. *Лисенко С.* Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи / Лисенко С.Д. // ЗНТШ. – Т. ССXLIV: Праці Археологічної комісії. – Львів, 2002. – С. 155-178.
432. *Лысенко С.Д.* Погребение эпохи бронзы на Бабиной Горе под Каневом / Лисенко С.Д. // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: тез. конф. – Ч. 1. – М., 2003. – С. 174-178.
433. *Лысенко С.Д.* Абсолютная хронология восточного массива Тшинецкого культурного круга / Лысенко С.Д. // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. – Луганск: Глобус, 2005. – С. 37-60.
434. *Лысенко С.Д.* Комплекс памятников эпохи бронзы - начала раннего железного века у с. Ходосовка (по результатам исследований 2003 г.) / Лысенко С.Д. // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. – К.: Академперіодика, 2006. – С. 91-137.
435. *Лисенко С.Д.* Динаміка розвитку східного масиву тшинецького культурного кола на межі Правобережного Лісостепу та Полісся (За матеріалами Мало половецького та Ходосівського археологічних комплексів) / Лисенко С.Д. // ЗНТШ. – Т. ССLIII: Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 244-277.
436. *Лысенко С.Д.* Костяные пряжки Среднего Поднепровья – отголоски «героической эпохи» в Евразийской степи / Лысенко С.Д. // Происхождение и распространение колесничества. – Луганск: Глобус, 2008. – С. 166-182.
437. *Лисенко С.Д.* Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу / Лисенко С.Д., Куштан Д.П. // V Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених: Наук. матеріали (22-24 квітня 1997 р.). – К.: ВПЦ “Київський університет”, 1997. – С. 109-112.
438. *Ляшко С.Н.* Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье / Ляшко С.Н. // АО 1981 г. – М.: Наука, 1982. – С. 284-285.
439. *Ляшко С.Н.* О социальной принадлежности одной из групп погребений эпохи средней бронзы Северного Причерноморья / Ляшко С.Н. // Хозяйство древнего населения Украины: В 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 222-228.
440. *Ляшко С.Н.* Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка) / Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Дровосекова О.В. – Запорожье: Дикое Поле, 2004. – 178 с.
441. *Магомедов Р.Г.* Фигурная костяная пряжка из Ирганайского могильника / Магомедов Р.Г. // Памятники древнего искусства Дагестана. – Махачкала, 1990. – С. 44-49.

442. *Магомедов Р.Г.* Гинчинская культура. Горы Дагестана и Чечни в эпоху средней бронзы / Магомедов Р.Г. – Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 1998. – 379 с.
443. *Макаренко Н.Е.* Археологические исследования 1907-1909 гг. / Макаренко Н.Е. // ИАК. – Вып. 43. – СПб., 1911. – С. 1-130.
444. *Малов Н.М.* Памятники катакомбной культуры Нижнего Поволжья / Малов Н.М., Филипченко В.В. // Археологические вести. – № 4. – СПб., 1995. – С. 52-62.
445. *Мамонтов В.И.* Раскопки курганов на орошаемых участках “Горный” и “Дальний” / Мамонтов В.И. // Древности волго-донских степей. – Вып. 1. – Волгоград, 1990. – С. 10-26.
446. *Мамонтов В.И.* Курганный могильник «Короли» / Мамонтов В.И. // МАВДС. – Вып. 1. – Волгоград: Изд-во Вол. ун-та, 2001. – С. 111-127.
447. *Манзура И.В.* Каменские курганы / Манзура И.В., Клочко Е.О., Савва Е.Н. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 133 с.
448. *Марина З.П.* Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья / Марина З.П., Ромашко В.А., Фещенко Е.Л. // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1986. – С. 4-36.
449. *Марковин В.И.* Новый памятник эпохи бронзы в горной Чечне (могильник у сел. Гатын-Кале) / Марковин В.И. // Древности Чечено-Ингушетии. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
450. *Марковин В.И.* Северо-Восточный Кавказ в эпоху бронзы / Марковин В.И. // Археология: В 20 т.: Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии, Ранняя и средняя бронза Кавказа. – М.: Наука, 1994. – С. 287-333.
451. *Массон В.М.* Феномен культуры и культуругенез древних обществ / Массон В.М. // Археологические изыскания. – Вып. 1: Археологические культуры и культурная трансформация: матер. методологического семинара ЛОИА АН СССР. – Л., 1991. – С. 5-10.
452. *Массон В.М.* Методологические и методические основания археологической хронологии / Массон В.М. // Археологические изыскания. – Вып. 4: Новые открытия и методологические основы археологической хронологии: тез. докл. конф. – СПб., 1993. – С. 34-36.
453. *Массон В.М.* Майкопские лидеры ранних комплексных обществ на Северном Кавказе / Массон В.М. // Археологические изыскания. – Вып. 46: Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб., 1997. – С. 60-84.
454. *Массон В.М.* Эпоха древнейших великих степных обществ / Массон В.М. // Археологические вести. – № 5. – СПб., 1998. – С. 255-267.
455. *Массон В.М.* Процессы культурной трансформации в доскифских обществах Восточной Европы / Массон В.М. // Археологические изыскания. – Вып. 63: Древние общества юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб.: Европейский Дом, 2000. – С. 5-14.
456. *Массон В.М.* Ранние комплексные общества Восточной Европы // Археологические изыскания. – Вып. 63: Древние общества юга

- Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации) / Массон В.М.. – СПб.: Европейский Дом, 2000. – С. 135-166.
457. *Матвеев Ю.П.* Культурно-историческая оценка памятников с многоваликовой керамикой / Матвеев Ю.П. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1980. – С. 66-75.
458. *Матвеев Ю.П.* Заключительный этап среднедонской катакомбной культуры / Матвеев Ю.П. // Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке: тез. докл. и сообщ. II Межвуз. науч. конф. – Белгород, 1990. – С. 47-49.
459. *Матвеев Ю.П.* Среднедонская катакомбная культура: происхождение, периодизация, дальнейшая судьба / Матвеев Ю.П. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тез. докл. всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 46-50.
460. *Матвеев Ю.П.* Военские погребения эпохи средней бронзы / Матвеев Ю.П. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.): матер. междунар. конф. – К., 1991. – С. 117-119.
461. *Матвеев Ю.П.* Костяные пряжки и относительная хронология культур эпохи бронзы Донецко-Волжского региона / Матвеев Ю.П. // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: тез. докл. и матер. конф. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1996. – С. 27-33.
462. *Матвеев Ю.П.* Катакомбно-абашевское взаимодействие и формирование срубной общности / Матвеев Ю.П. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1998. – С. 8-21.
463. *Матвеев Ю.П.* Среднедонская катакомбная культура в свите культур среднебронзового века / Матвеев Ю.П. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 19: Пастушеские скотоводы восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы (историография, публикации). – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2005. – С. 94-102.
464. *Матвеев Ю.П.* Керамика с валиковым орнаментом срубной культуры лесостепного Подонья / Матвеев Ю.П. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 20: Эпоха металла Восточной Европы (история исследования, публикации). – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2006. – С. 124-128.
465. *Махнева О.А.* Работы у с. Михайловка / Махнева О.А., Колтухов С.Г. // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 355.
466. *Махно Є.В.* Пастове намисто з катакомбного поховання на Компанійцевському могильнику / Махно Є.В., Братченко С.Н. // Археологія. – 1977. – Вип. 24. – С. 53-60.

467. *Медведев А.П.* Об атрибуции «жреческих» погребений у ираноязычных номадов II-I тысячелетия до н.э. / *Медведев А.П.* // Исторические записки. – Вып. 2. – Воронеж: Изд-во Вор. ун-та, 1997. – С. 165-171.
468. *Мельник А.* Кто мы?.. Криворожье до Кривого Рога (по материалам археологических раскопок) / *Мельник А.* – Кривий Ріг, 2003.
469. *Мерперт Н.Я.* Миграции в эпоху неолита и энеолита / *Мерперт Н.Я.* // СА. – 1978. – № 1. – С. 9-27.
470. *Мимоход Р.А.* Погребения финала средней – поздней бронзы могильника Островной / *Мимоход Р.А.* // Могильник Островной. Итоги комплексного исследования памятников археологии Северо-Западного Прикаспия. – М.; Элиста, 2002. – С. 228-241.
471. *Мимоход Р.А.* О погребениях финала средней бронзы Северо-Западного Прикаспия / *Мимоход Р.А.* // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: тез. конф. – Ч. 1. – М., 2003. – С. 103-107.
472. *Мимоход Р.А.* Погребения финала средней бронзы Нижнего Поволжья / *Мимоход Р.А.* // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. – Волгоград, 2004. – С. 108-114.
473. *Мимоход Р.А.* Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) / *Мимоход Р.А.* // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 70-74.
474. *Мимоход Р.А.* Погребения финала средней бронзы бассейна р. Кубань / *Мимоход Р.А.* // Древние культуры Кавказского Причерноморья, их взаимодействие с культурами соседних регионов. Сохранение культурного наследия: Матер. первой Абхазской междунар. археолог. конф. – Сухум, 2006. – С. 249-253.
475. *Мимоход Р.А.* Кости животных в лопинских погребениях как культурно-хронологический индикатор / *Мимоход Р.А.* // МДАСУ. Від неоліту до киммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – С. 118-127.
476. *Мимоход Р.А.* Лопинская культура финала средней бронзы Северо-Западного Прикаспия / *Мимоход Р.А.* // РА. – 2007. – № 4. – С. 143-154.
477. *Мимоход Р.А.* Радиоуглеродные данные финально-катакомбных погребений могильника Манджикины-I и некоторые вопросы датирования памятников рубежа эпохи средней и поздней бронзы Северо-Западного Прикаспия / *Мимоход Р.А., Шишлина Н.И.* // Древний Кавказ: ретроспекция культур: тез. докл. Междунар. науч. конф. (XXIV Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа). – М., 2004. – С. 124-127.
478. *Молодцов Б.А.* Находка сейминского копья / *Молодцов Б.А.* // АДУ 1990 р. – К., 1991. – С. 43. – (Препринт / АН УРСР, Институт археології).
479. *Молодцов Б.А.* Памятники эпохи бронзы у с. Харьевка / *Молодцов Б.А.* // АДУ 1993 р. – К., 1997. – С. 5-89.
480. *Молодцов Б., Сердюкова І.* Особливості культурогенезу в Середній Наддніпрянщині за доби середньої бронзи / *Молодцов Б., Сердюкова І.* // тез. всеукраїнської конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку

- української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький, 1994. – С. 27-28.
481. *Монахов С.Ю.* Погребение культуры многоваликовой керамики близ Саратова / Монахов С.Ю. // СА. – 1984. – № 1. – С. 241-244.
482. *Моруженко А.А.* Раскопки поселения у с. Лихачевка / Моруженко А.А. // АО 1982 г. – М.: Наука, 1984. – С. 302-303.
483. *Мошкова М.Г.* Работы Цимлянской экспедиции 1970 года / Мошкова М.Г., Федорова-Давыдова Э.А. // Археологические памятники Нижнего Подонья: В 2 т. – М.: Наука, 1974. – Т. I. – С. 21-121.
484. *Мыськов Е.П.* Погребение колесничего из бассейна Дона / [Мыськов Е.П., Кияшко А.В. Литвиненко Р.А., Усачук А.Н.] // Археологический альманах. – № 15: Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности. – Донецк, 2004. – С. 128-138.
485. *Назаретян А.П.* Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории (синергетика – психология – прогнозирование) / Назаретян А.П. – М.: Мир, 2004. – 368 с.
486. *Назаров А.С.* Бронзовые ножи в культуре многоваликовой керамики в Северном Причерноморье / Назаров А.С. // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья: матер. полевого семинара. – Тирасполь, 2000. – С. 108-111.
487. *Нечитайло А.Л.* Верхнее Прикубанье в бронзовом веке / Нечитайло А.Л. – К.: Наук. думка, 1978. – 152 с.
488. *Нечитайло А.Л.* О крымском варианте катакомбной культуры / Нечитайло А.Л. // Курганы степного Крыма. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 108-114.
489. *Нечитайло А.Л.* К вопросу о роли Донбасса в развитии металлургии эпохи бронзы / Нечитайло А.Л. // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе: тез. докл. обл. научно-практич. конф. (ноябрь 1988 г.) – Перевальск, 1988. – С. 15-17.
490. *Нечитайло А.Л.* К характеристике горно-металлургического производства Донбасса (эпоха средней бронзы) / Нечитайло А.Л. // *Исторические и футурологические аспекты развития горного дела: сб. науч. трудов.* – Алчевск: Изд-во Дон ГТУ, 2005. – С. 113-124.
491. *Никитин В.И.* Поселение эпохи средней бронзы у с. Матвеевка / Никитин В.И. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. - Донецк, 1979. – С. 54.
492. *Никитин В.И.* Матвеевка I – поселение катакомбной культуры на Южном Буге / Никитин В.И. // СА. – 1989. – № 2. – С. 136-150.
493. *Николаева Н.А.* О соотношении “многоваликовых” и раннесрубных погребений Донетчины / Николаева Н.А. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 29-30.
494. *Ніколова А.В., Черних Л.А.* До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури / Ніколова А.В., Черних Л.А. // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 107-120.

495. *Остојићево* некропола бронзаног доба. – Београд: Народни музеј у Београду, 1994.
496. *Отрощенко В.В.* О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 34-35.
497. *Отрощенко В.В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук. – К., 1981 / Отрощенко Віталій Васильович. – Наук. архів ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 1. – № 598.
498. *Отрощенко В.В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Отрощенко В.В. – К., 1981. – 23 с.
499. *Отрощенко В.В.* Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья / Отрощенко В.В. // Проблемы археологии Поднепровья III-I тыс. до н.э. – Вып. 1. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1984. – С. 89-93.
500. *Отрощенко В.В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) / Отрощенко В.В. // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 5-17.
501. *Отрощенко В.В.* К проблеме выделения «жреческих» комплексов среди погребений срубной КИО / Отрощенко В.В. // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: тез. докл. конф. – Херсон, 1990. – С. 72-73.
502. *Отрощенко В.В.* О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры / Отрощенко В.В. // СА. – 1990. – № 1. – С. 107-112.
503. *Отрощенко В.В.* О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики в Левобережной Украине / Отрощенко В.В. // История и археология Слободской Украины: тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф. – Харьков, 1992. – С. 163-165.
504. *Отрощенко В.В.* Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы / Отрощенко В.В. // Киммерийцы и скифы: тез. докл. междунар. науч. конф. – Мелитополь, 1992. – С. 71-72.
505. *Отрощенко В.В.* «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности / Отрощенко В.В. // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон, 1993. – С. 17-31.
506. *Отрощенко В.В.* Клейноды зрубного суспільства / Отрощенко В.В. // Археологія. – 1993. – №1. – С. 101-109.
507. *Отрощенко В.В.* До уточнення хронології синташтинської культури / Отрощенко В.В. // Проблеми хронології культур енеоліта – бронзового

- века Украины и юга Восточной Европы: тез. докл. междунар. конф. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1994. – С. 39-41.
508. *Отрощенко В.В.* Древности Степного Причерноморья и Крыма / Отрощенко В.В. // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Т. V. – Запоріжжя, 1995. – С. 192-195.
509. *Отрощенко В.В.* З приводу культурної належності поховань доби бронзи Кілішівських курганів / Отрощенко В.В. // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тез. докл. конф. – Харьков, 1995. – С. 31-32.
510. *Отрощенко В.В.* Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков / Отрощенко В.В. // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: В 2 ч. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1996. – Ч. 2. – С. 29-31.
511. *Отрощенко В.В.* Третій Капітанівський польовий археологічний семінар / Отрощенко В.В. // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: матер. 3-го Українсько-Російського польового археолог. семінару. – К.; Вороніж; Перевальськ, 1997. – С. 58-59.
512. *Отрощенко В.В.* Чотиримісні склепи синташтинської доби / Отрощенко В.В. // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 66-72.
513. *Отрощенко В.В.* К вопросу о доно-волжской абашевской культуре / Отрощенко В.В. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1998. – С. 52-59.
514. *Отрощенко В.В.* Феномен кістяних пряжок / Отрощенко В.В. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 113-117.
515. *Отрощенко В.В.* В защиту сакральной функции / Отрощенко В.В. // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий: тез. докл. науч. конф. – Липецк, 1999. – С. 21-23.
516. *Отрощенко В.В.* До питання про стратиграфію поховань культури багатоваликової кераміки (КБК) та покровської зрубної культури (ПЗК) / Отрощенко В.В. // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 79-81.
517. *Отрощенко В.В.* Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху / Отрощенко В.В. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 7-44.
518. *Отрощенко В.В.* К вопросу о памятниках новокумакского типа / Отрощенко В.В. // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. – Орск, 2000. – С. 66-72.
519. *Отрощенко В.В.* О культурах срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: материалы междунар. науч. конф. (16-18 ноября 2000 г.) / Отрощенко В.В. – Воронеж, 2000. – С. 10-14.

520. *Отрощенко В.В.* К попыткам ревизии культурно-хронологической схемы В.А. Городцова / Отрощенко В.В. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 39-42.
521. *Отрощенко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / Отрощенко В.В. – К., 2001. – 288 с.
522. *Отрощенко В.В.* Історія племен зрубної спільності: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / Отрощенко В.В. – К., 2002. – 33 с.
523. *Отрощенко В.В.* К истории племен срубной общности / Отрощенко В.В. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып.17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 68-96.
524. *Отрощенко В.В.* О функции колесовидных дисков / Отрощенко В.В. // Проблемы первобытной археологии Евразии (к 75-летию А.А. Формозова). – М.: ИА РАН, 2004. – С. 224-227.
525. *Отрощенко В.В.* Тенденції розвитку господарчих систем доби пізньої бронзи на теренах України / Отрощенко В.В. // Nomadism and pastoralism between the Vistula and Dnieper rivers (Neolithic, Eneolithic, Bronze Age). – Vol. 3. – Poznań, 2004. – P. 215-221.
526. *Отрощенко В.В.* Дніпро-Донецький осередок культурогенези (постановка проблеми) / Отрощенко В.В. // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 36-38.
527. *Отрощенко В.В.* Епоха енеоліту–бронзи / Отрощенко В.В. // Археологія України / Під ред. Л.Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – С. 106-202.
528. *Отрощенко В.В.* Колісниці бабинської культури в графічному та рельєфному відтворенні / Отрощенко В.В. // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2005. – № 4. – С. 235-242.
529. *Отрощенко В.В.* Культурно-господарча ситуація на Півдні Східної Європи в 1600-1200 роках до н.е. / Отрощенко В.В. // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск, 2005. – С. 94-101.
530. *Отрощенко В.В.* До генези бережнівсько-маївської зрубної культури / Отрощенко В.В. // Проблеми гірничої археології: матеріали III-го Картамиського польового археологічного семінару (15 липня 2004 р.). – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2006. – С. 18-30.
531. *Отчет* Императорской археологической комиссии за 1859 год. – СПб., 1862.
532. *Охріменко Г.* Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / [Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О. та ін.]. – Луцьк, 2007. – 732 с.
533. *Палагута І.В.* Культурна належність пам'яток середньої та пізньої бронзи Черкаського Лівобережжя / Палагута І.В. // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 61-69.
534. *Палагута І.В.* Проблемы изучения керамики как индикатора культур эпохи бронзы Среднего Поднепровья / Палагута И.В. // Бронзовый век

- Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 253-257.
535. *Палагута І.В.* Курган эпохи бронзы поблизу ст. Пальмира / Палагута І.В., Сиволап М.П. // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: тез. доп. третього обл. наук.-практич. семінару. – Полтава, 1990. – С. 103-104, рис.10.
536. *Парусимов І.Н.* Раскопки курганов в Миллеровском и Чертковском районах / Парусимов І.Н. // ИАИАНД в 2001 г. – Вып. 18. – Азов, 2002. – С. 29-63.
537. *Парусимов І.Н.* Раскопки курганов у х. Ребричанский / Парусимов І.Н. // ИАИАНД в 2002. – Вып. 19. – Азов, 2004. – С. 96-126.
538. *Пестрикова В.И.* Фатьяновский могильник на севере Саратовской области / Пестрикова В.И. // Древняя история Поволжья. – Т. 230. – Куйбышев, 1979. – С. 99-110.
539. *Петренко В.Г.* Курган бронзового века у с. Старые Беляры / Петренко В.Г. // Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье / [Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Г.]. – К.: Наук. Думка, 1991. – С. 77-91.
540. *Петрук В.* Велика Скіфія – Україна / Петрук В. – К.: Спалах, 2001. – 432 с.
541. *Писларий І.А.* О двух культурно-хронологических группах погребений о срубках бассейна Северского Донца / Писларий І.А. // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф.: В 3-х ч. – К., 1975. – Ч. 1. – С. 89-91.
542. *Писларий І.А.* Новые материалы для изучения вопроса о сложении срубной культуры / Писларий І.А. // Открытия молодых археологов Украины: В 2 ч. – К., 1976. – Ч. 1. – С. 18-19.
543. *Писларий І.А.* Деревообработка в эпоху меди-бронзы в Донецкой лесостепи / Писларий І.А. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 20-21.
544. *Писларий І.А.* О методе проверки однородности массива археологических памятников / Писларий І.А. // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 169-193.
545. *Післарій І.О.* Про ткацтво в добу міді-бронзи та раннього заліза / Писларий І.О. // Археологія. – 1982. – Вип. 38. – С. 70-81.
546. *Писларий І.А.* Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Писларий І.А. – М., 1983. – 22 с.
547. *Писларий І.А.* Проблемы изучения курганного обряда в эпоху бронзы на территории Донбасса / Писларий І.А. // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе: Тес. докл. обл. науч.-практич. конф. – Перевальск, 1988. – С. 12-15.
548. *Писларий І.А.* Погребальный обряд племён культуры многоваликовой керамики / Писларий І.А. // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.

549. *Писларий И.А.* О содержании некоторых археологических понятий / Писларий И.А. // Теоретические проблемы исторического исследования. – К., 1992. – С. 105-116.
550. *Післарій І.О.* До історії населення сходу України в добу бронзи / Писларий И.О. // Тез. наук. конф. до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища (18-20 травня 1993 р.). – Житомир, 1993. – С. 59-60.
551. *Писларий И.А.* Деревообработка в эпоху средней бронзы в лесостепи Восточной Украины / Писларий И.А. // Хозяйство древнего населения Украины: В 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 196-210.
552. *Писларий И.А.* Исследования Северскодонецкой экспедиции / [Писларий И.А., Гераськова Л.С., Дубовская О.Р. и др.] // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 388-389.
553. *Писларий И.А.* О применение метода процентных соотношений / Писларий И.А., Пожидаев В.Ф. // Методологические и методические вопросы археологии. – К.: Наук. думка, 1982. – С.178-187.
- 554.
555. *Поболь Л.Д.* Погребение эпохи бронзы близ дер. Борисовщина Могилевской обл. / Поболь Л.Д. // СА. – 1966. – № 2. – С. 294-297.
556. *Подгаецкий Г.В.* Предскифский (доскифский) период на Среднем Дону: дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1939 / Подгаецкий Георгий Владимирович. – Архив ИИМК РАН. – Ф. 47. – Д. 23.
557. *Полидович Ю.Б.* Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области / Полидович Ю.Б. // Археологический альманах. – № 2. – Донецк, 1993. – С. 35-98.
558. *Полин С.В.* Курганы верховьев Ингульца (Курганы у с. Голововка) / Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. – Вып. 2. – Кировоград, 1993. – 48 с.
559. *Попандопуло З.Х.* Курган «Соколовский» у города Пологи / Попандопуло З.Х. // ДСПК. – Т. II. – Запорожье, 1991. – С. 66-76.
560. *Попандопуло З.Х.* Курганы эпохи меди-бронзы Бабурского могильника / Попандопуло З.Х. // ДСПК. – Т. IV. – Запорожье, 1993. – С. 79-101.
561. *Попова Т.Б.* Племена катакомбной культуры / Попова Т.Б. // Труды ГИМ. – 1955. – Вып. 24. – 180 с.
562. *Попова Т.Б.* К вопросу о многоваликовой керамике / Попова Т.Б. // СА. – 1960. – № 4. – С. 61-75.
563. *Посредников В.А.* О гностицизме в методологии интерпретации источников / Посредников В.А. // Донецкий археологический сборник. – Вып.8. – Донецк: Истоки, 1998. – С. 71-162.
564. *Привалов А.И.* Типы погребений культуры многоваликовой керамики в Приазовье / Привалов А.И. // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: тез. докл. конф. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1980. – С. 72-73.
565. *Привалов А.И.* К вопросу о культуре многоваликовой керамики в Донецкой области / Привалов А.И. // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. конф. – Донецк, 1989. – С. 30-32.

566. *Проблеми гірничої археології: матеріали I-го Картамиського польового археологічного семінару (7-8 серпня 2002 р.).* – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2003. – 109 с.
567. *Проблеми гірничої археології: матеріали II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару (21-25 липня 2003 р.).* – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2005. – 335 с.
568. *Проблеми гірничої археології: матеріали III-го Картамиського польового археологічного семінару (15 липня 2004 р.).* – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2006. – 52 с.
569. *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).* – Запорожье, 1988. – 144 с.
570. *Прокофьев Р.В.* Курганы с камнем на правом берегу Северского Донца / Прокофьев Р.В. // ИАИАНД в 2002 г. – Вып. 20. – Азов, 2004. – С. 240-326.
571. *Пряхин А.Д.* Абашевская культура в Подонье / Пряхин А.Д. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1971. – 214 с.
572. *Пряхин А.Д.* История древних скотоводов II тыс. до н.э. лесостепных районов Подонья, Поволжья и Южного Урала (Абашевская культурно-историческая общность): автореф. дис. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Пряхин А.Д. – М., 1976. – 49 с.
573. *Пряхин А.Д.* Катакомбная культурно-историческая область и лесостепь // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР / Пряхин А.Д. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1980. – С. 51.
574. *Пряхин А.Д.* Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья / Пряхин А.Д. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1982. – 159 с.
575. *Пряхин А.Д.* Юго-западные пределы доно-волжской абашевской культуры / Пряхин А.Д. // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков, 1997. – С. 18.
576. *Пряхин А.Д.* О выделении воронежской культуры эпохи бронзы / Пряхин А.Д., Беседин В.И. // СА. – 1988. – № 3. – С. 21-36.
577. *Пряхин А.Д.* К оценке абашевских погребений Подклетненского могильника / Пряхин А.Д., Беседин В.И. // Археологические памятники Среднего Поочья. – Вып. 5. – Рязань, 1996. – С. 34-51.
578. *Пряхин А.Д.* Бескурганые могильники в площади Капитановского и Мосоловского поселений срубной культурно-исторической общности / Пряхин А.Д., Бровендер Ю.М. // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: матер. украинско-Российского полевого археологического семинара (с. Капитаново, 13-14 июля 1995 г.). – Луганск, 1995. – С. 24.
579. *Пряхин А.Д.* Среднедонская катакомбная культура: происхождение, этапы развития / Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1991. – 19 с.
580. *Пряхин А.Д.* Селезни-2. Курган доно-волжской абашевской культуры / Пряхин А.Д., Моисеев Н.Б., Беседин В.И. // Археологические памятники донского бассейна. – Вып. 3. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. – 44 с.

581. *Пряхин А.Д.* Поселение эпохи бронзы Капитаново II / [Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Беседин В.И., Бровендер Ю.М.] // Археологические памятники донского бассейна. – Вып. 4. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2000. – 50 с.
582. *Пряхин А.Д.* Некоторые результаты исследований украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопроявлении Луганской области Украины / [Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Саврасов А.С., Бровендер Ю.М.] // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып.17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 102-117.
583. *Пряхин А.Д.* Курган эпохи бронзы у пос. Хохольский / Пряхин А.Д., Синюк А.Т. // СА. – 1983. – № 3. – С. 197-202.
584. *Пустовалов С.Ж.* К сложению культуры многоваликовой керамики в Степном Поднепровье / Пустовалов С.Ж. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 102-103.
585. *Пустовалов С.Ж.* До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я / Пустовалов С.Ж. // Поховальний обряд давнього населення України. – К.: НМК ВО, 1991. – С. 104-122.
586. *Пустовалов С.Ж.* К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья / Пустовалов С.Ж. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники. Проблемы. Исследования. – К., 1991. – С. 22-41.
587. *Пустовалов С.Ж.* Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья / Препринт. – К., 1992. – 46 с.
588. *Пустовалов С.Ж.* Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда) / Пустовалов С.Ж.. – К.: Наук. думка, 1992. – 151 с.
589. *Пустовалов С.Ж.* Об общественном положении мастеров-ремесленников в эпоху бронзы / Пустовалов С.Ж. // Хозяйство древнего населения Украины: В 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 211-221.
590. *Пустовалов С.Ж.* О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам / Пустовалов С.Ж. // ДСПК. – № 5. – Запорожье, 1995. – С. 21-32.
591. *Пустовалов С.Ж.* Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи / Пустовалов С.Ж. // АБУ 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 168-175.
592. *Пустовалов С.Ж.* Комплекс курганов №№ 7, 8, 9 Довгой Могилы у села Барвиновка Запорожской области / Пустовалов С.Ж. // ССПК. – Т. IX. – Запоріжжя, 2001. – С. 115-138.
593. *Пустовалов С.Ж.* Курган «Тягунова Могила» и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи / Пустовалов С.Ж. // Stratum plus. – № 2. – СПб., Кишинев, Одесса: Изд-во Высшей Антропологической школы, 2000. – С. 296-321.

594. *Пустовалов С.Ж.* Ямная общность и катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование / Пустовалов С.Ж. // *Labores pariunt honores. Проблеми археології Подніпров'я.* – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту, 2000. – С. 95-105.
595. *Пустовалов С.Ж.* Развитие скотоводческой экономики в Северном Причерноморье в эпоху неолита – поздней бронзы / Пустовалов С.Ж. // *Nomadism and pastoralism between the Vistula and Dnieper rivers (Neolithic, Eneolithic, Bronze Age).* – Vol.3. – Poznań, 2004. – P. 181-190.
596. *Пустовалов С.Ж., Степанова М.О.* Динамика численности степного населения Украины по материалам курганных могильников / Пустовалов С.Ж. // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э.: материалы междунар. археол. конф.* – Тирасполь, 1994. – С. 100-102.
597. *Пустовалов С.Ж.* Опыт применения формализованно-статистических методов для половозрастного анализа погребений катакомбной культуры / Пустовалов С.Ж., Черных Л.А. // *Методологические и методические вопросы археологии.* – К.: Наук. думка, 1982. – С. 105-140.
598. *Пятых Г.Г.* О происхождении деревянной посуды срубной культуры Поволжья / Пятых Г.Г. // *СА.* – 1984. – № 2. – С. 146-154.
599. *Радиоуглерод и археология.* – Вып.1 // *Археологические изыскания.* – № 37. – СПб., 1996.
600. *Разумов С.Н.* К изучению кремнеобработки КМК Подонцовья / Разумов С.Н. // *Проблемы истории в археологии Украины: тез. докл. науч. конф.* – Харьков, 1999. – С. 14-15.
601. *Разумов С.Н.* Кремневые изделия КМК (по материалам погребений Донетчины) / Разумов С.Н. // *Історія очима молодих дослідників: Наук. праці міжнар. студ. наук. конф.* – Донецьк, 1999. – Т. 1. – С. 212-216.
602. *Разумов С.Н.* Кремень в обрядовой практике племен бронзового века (постановка вопроса) / Разумов С.Н. // *Проблемы археологии и архитектуры: В 2 т.* – Донецк; Макеевка, 2001. – Т. 1. – С. 27-31.
603. *Разумов С.Н.* Роль кремня в поминальном обряде бабинской культуры (многоваликовой керамики) / Разумов С.Н. // *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження.* – Т. 3. – Одеса: Друк, 2002. – С. 93-95.
604. *Рассамакин Ю.Я.* Курган біля села Старобогданівка та деякі проблеми абсолютної хронології доби ранньої бронзи басейну р. Молочної / Рассамакин Ю.Я. // *МДАСУ.* – № 5. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2006. – С. 122-156.
605. *Ревуцький С.В.* Поселення біля с. Городок і деякі проблеми населення Волині середини II тис. до н.е. / Ревуцький С.В. // *Матер. IV міжнар. археол. конф. студентів і молодих вчених.* – К.: Соборна Україна, 1996. – С. 138-140.
606. *Рогудеев В.В.* Поминальные курганы культуры многоваликовой керамики / Рогудеев В.В. // *ИАИАНД в 1988 году: тез. докл. к семинару.* – Азов, 1989. – С. 73-77.

607. *Рогудеев В.В.* Новые находки костяных медальонов (пряжек) / Рогудеев В.В. // XV Уральское археологическое совещание: тез. докл. междунар. науч. конф. – Оренбург: ООО “Оренбургская губерния”, 2001. – С. 107-109.
608. *Рогудеев В.В.* Южный импульс в конце эпохи средней бронзы (предварительное сообщение) / Рогудеев В.В. // Археологические записки. – Вып. 2. – Ростов н/Д, 2002. – С. 140-153.
609. *Романовская М.А.* Работы Багаевского отряда / Романовская М.А. // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 127-128.
610. *Рыбалова В.Д.* Костяной псалій с поселения Каменка близ Керчи / Рыбалова В.Д. // СА. – 1966. – № 4. – С. 178-181.
611. *Рыбалова В.Д.* Краткие итоги раскопок на поселении эпохи бронзы у п. Каменка близ г. Керчи / Рыбалова В.Д. // Матеріали ХІІІ конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук УРСР (Київ, 1968 р.). – К.: Наук. думка, 1972. – С. 135-138.
612. *Рыбалова В.Д.* Поселение Каменка в Восточном Крыму / Рыбалова В.Д. // АСГЭ. – 1974. – Вып. 16. – С. 19-49.
613. *Рысин М.Б.* Кавказско-степные связи и проблема культурогенеза начала поздней бронзы / Рысин М.Б. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 100-101.
614. *Рысин М.Б.* Связи Кавказа с Волго-Уральским регионом в эпоху Бронзы (проблемы хронологии и периодизации) / Рысин М.Б. // Археологические вести. – Вып. 14. – М.: Наука, 2007. – С. 184-220.
615. *Рычков Н.А.* Опыт статистической характеристики коллективных погребений степных племен эпохи бронзы / Рычков Н.А. // Методологические и методические вопросы археологии. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 85-105.
616. *Рычков Н.А.* О трех критериях сравнительного анализа погребальных памятников / Рычков Н.А. // Новые методы археологических исследований // К.: Наук. думка, 1982. – С. 143-168.
617. *Савва Е.Н.* К вопросу о взаимоотношении между культурами Монтеору и многоваликовой керамики / Савва Е.Н. // Хозяйство и культура доклассовых обществ: тез. докл. III конф. молодых учёных ИА АН СССР. – М., 1986. – С. 126-127.
618. *Савва Е.Н.* К вопросу о локальных вариантах в культуре многоваликовой керамики / Савва Е.Н. // Проблемы археологии Степной Евразии: тез. докл. конф. – Кемерово, 1987. – С. 80-82.
619. *Савва Е.Н.* Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (культурно-историческая характеристика, периодизация, хронология): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Савва Е.Н. – Л., 1988. – 25 с.
620. *Савва Е.Н.* Пряжки из погребений культуры многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья / Савва Е.Н. // Известия АН МССР. – 1988. – № 3. – С. 57-68.

621. *Савва Е.Н.* Некоторые аспекты генезиса, периодизации и хронологии культуры многоваликовой керамики / Савва Е.Н. // Проблемы древней истории Северного Причерноморья: тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 32-34.
622. *Савва Е.Н.* Периодизация и хронология культуры многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (по материалам погребального обряда) / Савва Е.Н. // Археология, этнография и искусствоведение Молдовы: итоги и перспективы: матер. республиканской конф. – Кишинев: Штиинца, 1990. – С. 40-52.
623. *Савва Е.Н.* Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья / Савва Е.Н. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 226 с.
624. *Савва Е.* Генезис, периодизация и абсолютная хронология культуры Ноуа / Савва Е.Н. // Степи Евразии в древности и средневековье: матер. Междунар. науч. конф. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2002. – С. 221-223.
625. *Савва Е.Н.* Культурно-хронологическое соотношение комплекса Ноуа-Сабатиновка с культурами Карпато-Подунавья / Савва Е.Н. // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: тез. конф. – Ч. 1. – М., 2003. – С. 147-149.
626. *Савеля О.Я.* Могильник «Штурмовое» каменско-ливенцовского типа в Крыму / Савеля О.Я., Тощев Г.Н. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тез. докл. всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 59-60.
627. *Савеля О.Я.* Могильник «Штурмовое» эпохи средней бронзы в Крыму / Савеля О.Я., Тощев Г.Н. // ДСПК. – Т. III. – Запорожье, 1992. – С. 122-128.
628. *Саврасов А.С.* Сопла эпохи бронзы Евразии – источник для реконструкции технологии металлопроизводства / Саврасов А.С. // Проблеми гірничої археології: матеріали II міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 261-267.
629. *Савчук А.П.* Нові пам'ятки часу пізньої бронзи на Київщині / Савчук А.П. // Матеріали XIII конф. Інституту археології АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 120-121.
630. *Саенко В.Н.* Курганный могильник культуры многоваликовой керамики в Северном Прииславье / Саенко В.Н. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тез. докл. всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 60-62.
631. *Сальников К.В.* Очерки древней истории Южного Урала / Сальников К.В. – М.: Наука, 1967.
632. *Самар В.А.* Верхняя хронологическая граница КМК и покровская культура Северного Приазовья / Самар В.А. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 75-83.
633. *Самар В.А.* Погребальные памятники КМК Северного Приазовья / Самар В.А., Антонов А.Л. // Проблемы изучения катакомбной культурно-

- исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 83-90.
634. *Самойленко Л.Г.* Общие черты в деталях погребального обряда у племен энеолита и бронзового века степной Украины / Самойленко Л.Г. // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тес. докл. обл. научно-практич. конф. – Луганск, 1990. – С. 103-105.
635. *Самоквасов Д.Я.* Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей / Самоквасов Д.Я. – Варшава, 1892.
636. *Самоквасов Д.Я.* Могилы Русской Земли / Самоквасов Д.Я. – М., 1908.
637. *Санжаров С.Н.* К вопросу о культурно-хронологическом членении катакомбных памятников Северского Донца / Санжаров С.Н. // СА. – 1991. – № 3. – С. 5-19.
638. *Санжаров С.Н.* Курган с прямой стратиграфией погребений культуры многоваликовой керамики из Донецкого Приазовья / Санжаров С.Н. // Древности Волго-Донских степей. – Волгоград: Перемена, 1994. – Вып. 4. – С. 101-106.
639. *Санжаров С.Н.* Характер памятников покровского типа в Нижнем Подонье и на Северском Донце / Санжаров С.Н. // Срубная культурно-историческая область: матер. III Рыковских чтений. – Саратов: Изд-во СГУ, 1994. – С. 44-50.
640. *Санжаров С.Н.* О культурной принадлежности Проказинского поселения / Санжаров С.Н. // Проблемы археологии и средневековой истории Украины: тез. докл. – Харьков, 1995. – С. 35-36.
641. *Санжаров С.Н.* Керамический комплекс покровской культуры на территории Восточной Украины (по материалам поселения Черниково озеро) / Санжаров С.Н. // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей: матер. междунар. науч. конф. – Саратов, 1997. – С. 95-99.
642. *Санжаров С.Н.* Катакомбно-покровский бытовой комплекс на Северском Донце и некоторые проблемы культурного развития населения Восточной Украины в финале среднего – начале позднего бронзового века / Санжаров С.Н. // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: тез. докл. VII Донской археологической конф. – Ростов н/Д, 1998. – С. 68-71.
643. *Санжаров С.Н.* О позднекатакомбных памятниках ингульского типа на территории Северо-Восточного Приазовья / Санжаров С.Н. // Древности Северского Донца. – Вып. 2. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 44-61.
644. *Санжаров С.Н.* Археология и неархеология в изучении позднеабашевских (покровских) древностей Восточной Украины // Древности Северского Донца. – Вып. 4. – Луганск: Шлях, 2000. – С. 99-106.
645. *Санжаров С.Н.* О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца / Санжаров С.Н. // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С. 72-74.

646. *Санжаров С.Н.* Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья / Санжаров С.Н. – Луганск: Изд-во ВГУ, 2001. – 171 с.
647. *Санжаров С.Н.* О позднекатакомбных погребениях в ямах региона Северского Донца / Санжаров С.Н. // *Донская археология.* – 2002. – № 3-4 (16-17). – С. 17-24.
648. *Санжаров С.Н.* О некоторых проблемах периодизации и интерпретации культур эпохи бронзы Северского Донца / Санжаров С.Н. // *Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: тез. конф.: В 2 ч.* – М., 2003. – Ч. I. – С. 117-120.
649. *Санжаров С.Н.* Кайдащинский комплекс поселений рубежа средней–поздней бронзы в системе древностей Северского Донца / Санжаров С.Н. – Луганск: СГУ, 2004. – 159 с.
650. *Санжаров С.Н.* Об абашевских погребальных памятниках в бассейне Северского Донца / Санжаров С.Н. // *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины.* – № 2. – Луганск, 2004. – С. 236-256.
651. *Санжаров С.Н.* Абашевская керамика поселений Северского Донца и проблемы ее интерпретации / Санжаров С.Н. // *На пошану Софії Станіславівни Березанської.* – К.: Шлях, 2005. – С. 157-176.
652. *Санжаров С.Н.* Позднекатакомбные погребения в ямах Северского Донца / Санжаров С.Н. // *МДАСУ.* – № 4. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2005. – С. 127-136.
653. *Санжаров С.Н.* Финальнокатакомбная керамика Проказинского поселения / Санжаров С.Н. // *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конф.* – Луганськ, 2005. – С. 68-70.
654. *Санжаров С.Н.* Перебойное озеро – поселение раннего этапа эпохи поздней бронзы на Северском Донце / Санжаров С.Н. // *МДАСУ.* – № 7. – Луганськ, 2007. – С. 184-190.
655. *Санжаров С.М.* Східна Україна на рубежі середньої – пізньої бронзи: автореф. дис. ... доктора іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / Санжаров С.М. – К., 2007. – 33 с.
656. *Санжаров С.Н.* Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы / [Санжаров С.Н., Литвиненко Р.А., Черных Е.А., Прынь А.В.] // *МИАВУ.* – Луганск: Изд-во ВУНУ, 2003. – № 1. – С. 122-161.
657. *Санжаров С.Н.* О некоторых пережиточных формах погребальных сооружений финальнокатакомбного времени Восточной Украины / Санжаров С.Н., Привалов А.И. // *МДАСУ.* – № 5. – Луганськ: СУНУ, 2006. – С. 188-192.
658. *Санжаров С.Н.* Кременские курганы на р. Красная в Подонцовье / Санжаров С.Н., Черных Е.А. // *МДАСУ.* – № 4. – Луганськ: Вид-во СГУ, 2005. – С. 170-198.
659. *Сафронов В.А.* Классификация и датировка памятников бронзового века Северного Кавказа / Сафронов В.А. // *Вопросы охраны, классификации и*

- использования археологических памятников: Сообщения. – Вып. VII. – М.: Знание, 1974. – С. 23-306.
660. *Свешников И.К.* Новые погребения культур шнуровой керамики на Волыни / Свешников И.К. // АО 1970 г. – М.: Наука, 1971. – С. 241-242.
661. *Свешников И.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К.: Наук. думка, 1974. – 208 с.
662. *Свешников И.К.* Племена культур шнуровой керамики. Племена Прикарпаття і Поділля. Племена Волині / Свешников И.К. // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 158-181.
663. *Свешников И.К.* Раскопки могильника у с. Стрильче / Свешников И.К. // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 339-340.
664. *Свешников И.К.* Проблема происхождения комаровской культуры / Свешников И.К. // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 96-118.
665. *Свешников И.К.* Стжижовская культура в свете последних раскопок / Свешников И.К. // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1980. – С. 59-61.
666. *Свешников И.К.* Культура многоваликовой керамики / Свешников И.К. // Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 74-77.
667. *Свешников И.К.* Ранний период бронзового века Прикарпаття и Волыни / Свешников И.К. // Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 59-63.
668. *Свешников И.* Нові поховання початку бронзового віку на Західній Волині / Свешников И. // *Studia archaeologica.* – Львів, 1993. – № 1. – С. 23-31.
669. *Свешников И.К.* Работы Ровенской экспедиции / Свешников И.К., Конопля В.М. // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 390-391.
670. *Свешников И.К.* Работы Ровенского отряда / Свешников И.К., Конопля В.М. // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 383-384.
671. *Сергацков И.В.* Погребения эпохи бронзы I Барановского могильника (раскопки 1987-1988 гг.) / Сергацков И.В. // Древности волго-донских степей. – Вып. 2. – Волгоград: Перемена, 1992. – С. 97-105.
672. *Сергацков И.В.* Курганы у поселка Линево / [Сергацков И.В., Скрипкин А.С., Клепиков В.М., Дьяченко А.Н.] // Материалы по археологии Волго-Донских степей. – Вып. 3. – Волгоград, 2006. – С. 37-80.
673. *Серова Н.Л.* Григориопольские курганы / Серова Н.Л., Яровой Е.В. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 154 с.
674. *Синюк А.Т.* Курганы эпохи бронзы Среднего Дона / Синюк А.Т. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1983. – 192 с.
675. *Синюк А.Т.* Погребения ямной и катакомбной культур Первого Власовского могильника / Синюк А.Т. // Проблемы археологического изучения доно-волжской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВГПИ, 1989. – С. 27-69.

676. *Синюк А.Т.* К проблеме хронологического соотношения абашевской, катакомбной и срубной культур в бассейне Дона / Синюк А.Т. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.): матер. междунар. конф. – К., 1991. – С. 112-113.
677. *Синюк А.Т.* Бронзовый век бассейна Дона / Синюк А.Т. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 1996. – 351 с.
678. *Синюк А.Т.* О хронологическом соотношении культур эпохи бронзы лесостепного Дона / Синюк А.Т. // Археологические памятники лесостепного Придонья. – Липецк: Изд-во ЛГПИ, 1996. – Вып. 1. – С. 87-94.
679. *Синюк А.Т.* Мостищенский комплекс древних памятников (эпоха бронзы – ранний железный век) / Синюк А.Т., Березуцкий В.Д. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2001. – 191 с.
680. *Синюк А.Т.* Некоторые аспекты изучения абашевской культуры в бассейне Дона / Синюк А.Т., Козмирчук И.А. // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н.э.). – Самара, 1995. – С. 37-72.
681. *Смирнов А.М.* Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / Смирнов А.М. – М., 1996. – 182 с.
682. *Смирнов К.Ф.* Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий / Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. – М.: Наука, 1977. – 82 с.
683. *Смирнова Г.И.* Первые поселенцы у с. Долиняны, в урочище Помирки (эпоха средней бронзы) / Смирнова Г.И. // *Stratum plus*. – 2000. – № 2. – С. 554-562.
684. *Сорокина И.А.* Курганне могильники Закубанья / Сорокина И.А. – Краснодар: Крайбибколлектор, 2001. – 282 с.
685. *Спиридонова Е.А.* Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене и голоцене / Спиридонова Е.А. – М.: Наука, 1991.
686. *Список памятников археологии Украины. Донецкая область* / Сост. О.Я. Привалова, А.И. Привалов. – К.: УООП, 1988. – 110 с.
687. *Столяр А.Д.* Опыт применения землеройно-транспортных машин при полевых работах Волго-Донской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950-1951 гг. / Столяр А.Д. // КСИИМК. – 1953. – Вып. L. – С. 156-170.
688. *Субботин Л.В.* Семеновский могильник эпохи энеолита-бронзы / Субботин Л.В. // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 45-95.
689. *Субботин Л.В.* Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы / Субботин Л.В. // *Stratum plus*. Культурная антропология. Археология. – № 2. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест: Изд-во Высшей Антропологической школы, 2000. – № 2. – С. 350-387.
690. *Субботин Л.В.* Памятники эпохи бронзы курганного могильника Градешка / Субботин Л.В., Добролюбский А.О., Тощев Г.Н. // ДСПК. – Вып. V. – Запорожье, 1995. – С. 109-126.

691. *Субботин Л.В.* Курганы у села Огородное / Субботин Л.В., Загинайло А.Г., Шмаглий Н.М. // МАСП. – Вып. 6. – Одесса: Маяк, 1970. – С. 130-155.
692. *Супруненко А.Б.* Курганы Нижнего Поворскля / Супруненко А.Б. – М.; Полтава, 1994. – 104 с.
693. *Супруненко О.Б.* Про перший курганный некрополь культури багатоваликової кераміки в Україні / Супруненко О.Б. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002/№2-2003/№1. – С. 70-75.
694. *Супруненко О.Б.* Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / Супруненко О.Б. – К.; Полтава: ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2006. – 127 с.
695. *Татаринов С.И.* Древний металл Восточной Украины. Очерки реконструкции горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы / Татаринов С.И. – Артемовск, 1993. – 153 с.
696. *Татаринов С.И.* Древние горняки-металлурги Донбасса / Татаринов С.И. – Артемовск, 2003. – 136 с.
697. *Татаринов С.И.* Історія гірничої справи, металургії та металообробки доби бронзи Східної України: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Татаринов С.И. – Донецьк, 2006. – 23 с.
698. *Телегін Д.Я., Братченко С.Н.* Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів / Телегін Д.Я., Братченко С.Н. // Археологія. – 1974. – Вип. 13. – С. 105-109.
699. *Тесленко Д.Л.* К вопросу о территории распространения каменных гробниц энеолита-ранней бронзы степной Украины / Тесленко Д.Л. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.): докл. науч. конф. – Тирасполь, 2002. – С. 107-111.
700. *Титов В.С.* К изучению миграций бронзового века / Титов В.С. // Археология Старого и Нового Света. – М.: Наука, 1982. – С. 89-145.
701. *Ткачев В.В.* О юго-западных связях населения Южного Урала в эпоху ранней и средней бронзы / Ткачев В.В. // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. – Орск, 2000. – С. 37-65.
702. *Ткачев В.В.* О внутренней хронологии приуральской группы памятников синташтинской культуры / Ткачев В.В. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 183-188.
703. *Ткачев В.В.* Степное Приуралье на рубеже эпох средней и поздней бронзы (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Воронеж. ун-т. – Воронеж, 2003. – 23 с.
704. *Ткачев В.В.* Заключительный этап эпохи средней бронзы в степном Приуралье / Ткачев В.В. – Челябинск: Рифей, 2006. – 75 с.
705. *Ткачев В.В.* Культурная принадлежность памятников конца среднебронзового века в степном Приуралье / Ткачев В.В. // Проблемы изучения ямной культурно-исторической общности. – Оренбург, 2006. – С. 88-94.

706. *Ткачев В.В.* Степное Приуралье на рубеже эпох средней и поздней бронзы / Ткачев В.В. – Челябинск: Рифей, 2006. – 137 с.
707. *Ткачев В.В.* Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы / Ткачев В.В. – Актобе: Актюбинский областной центр истории, этнографии и археологии, 2007. – 384 с.
708. *Ткачев В.В., Хаванский А.И.* Керамика синташтинской культуры / Ткачев В.В., Хаванский А.И. – Орск; Самара. 2006. – 180 с.
709. *Тощев Г.Н.* О культурно-хронологическом соотношении ямных и катакомбных погребений в Северо-Западном Причерноморье / Тощев Г.Н. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 36-37.
710. *Тощев Г.Н.* Итоги изучения погребений среднего периода бронзового века Северо-Западного Причерноморья (XVIII-XIV вв. до н.э.) / Тощев Г.Н. // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1980. – С. 50-51.
711. *Тощев Г.Н.* Могильник культуры багатоваликової кераміки у с. Тузли Одеської області / Тощев Г.Н. // Археологія. – 1980. – Вип. 33. – С. 70-72.
712. *Тощев Г.Н.* Бескурганские погребения культуры многоваликовой керамики Северо-Западного Причерноморья / Тощев Г.Н. // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 37-42.
713. *Тощев Г.Н.* Средний период бронзового века Северо-Западного Причерноморья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Тощев Г.Н. – К., 1982. – 17 с.
714. *Тощев Г.Н.* Западные связи культуры многоваликовой керамики в Северо-Западном Причерноморье / Тощев Г.Н. // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 104-115.
715. *Тощев Г.Н.* Средний период бронзового века юго-запада СССР. – Запорожье, 1987. – 128 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР. – № 29903.
716. *Тощев Г.Н.* Катакомбные памятники Крыма / Тощев Г.Н. // ДСПК. – Т. I. – Запорожье, 1990. – С. 116-127.
717. *Тощев Г.Н.* Западный ареал памятников катакомбной культуры / Тощев Г.Н. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 85-100.
718. *Тощев Г.Н.* Погребения КМК с вытянутыми костяками в Крыму / Тощев Г.Н. // ДСПК. – Т. IV. – Запорожье, 1993. – С. 157-161.
719. *Тощев Г.Н.* Культуры эпохи бронзы Крымского полуострова / Тощев Г.Н. // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит–бронзовый век): матер. междунар. конф.: В 2 ч. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 79-81.
720. *Тощев Г.Н.* Погребения с костяными пряжками эпохи средней бронзы в Крыму / Тощев Г.Н. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 117-125.

721. *Тощев Г.Н.* Поселение эпохи средней бронзы Планерское 1 в Крыму / Тощев Г.Н. // Матеріали міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя). – Дніпропетровськ, 1999. – С. 78-83.
722. *Тощев Г.Н.* Период КИОМК Крыма / Тощев Г.Н. // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 143-148.
723. *Тощев Г.Н.* Крым в эпоху бронзы / Тощев Г.Н. – Запорожье: Изд-во Запор. ун-та, 2007. – 304 с.
724. *Трифонов В.А.* Батурицкий вариант предкавказской катакомбной культуры / Трифонов В.А. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: источники, проблемы исследования. – К., 1991. – С. 101-116.
725. *Трифонов В.А.* Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация) / Трифонов В.А. // Древние культуры Прикубанья. – Л.: Наука, 1991. – С. 92-166.
726. *Трифонов В.А.* К абсолютному датированию “микенского” орнамента эпохи развитой бронзы Евразии / Трифонов В.А. // Археологические изыскания. – № 37: Радиоуглерод и археология. – СПб., 1996. – С. 60-64.
727. *Трифонов В.А.* Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита – бронзы Северного Кавказа / Трифонов В.А. // Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н.э.: матер. конф. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1996. – С. 43-50.
728. *Трифонов В.А.* Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита – средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) / Трифонов В.А. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 71-82.
729. *Труды Новочеркасской археологической экспедиции* / Сост. Парусимов И.Н. – Вып. 4. – Азов, 1999. – 87 с.
730. *Усачук А.Н.* Результаты трасологического изучения костяных пряжек культуры многоваликовой керамики / Усачук А.Н. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 125-135.
731. *Усачук А.Н.* О заготовках костяных пряжек конца среднего – начала позднего бронзового века / Усачук А.Н. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.): докл. науч. конф. – Тирасполь, 2002. – С. 162-165.
732. *Усачук А.Н.* Технология изготовления пряжек культуры многоваликовой керамики / Усачук А.Н., Литвиненко Р.А. // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: матер. 3-го україно-російського польового семінару. – К.; Вороніж; Перевальск, 1997. – С. 46-50.

733. Усачук А.Н. Об изготовлении пряжек эпохи бронзы / Усачук А.Н., Литвиненко Р.А. // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: матер. 5-го україно-російського польового семінару. – К.; Вороніж, 2001. – С. 109-114.
734. Фещенко Е.Л. Изделия из металла в катакомбных погребениях Днепровского предстепья / Фещенко Е.Л. // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1992. – С. 84-101.
735. Фоменко В.Н. Материалы сабастиновской культуры поселения Кременчук в Южном Побужье / Фоменко В.Н. // АБУ 2001-1002 рр. – Вип. 5. – К.: ІА НАНУ, Шлях, 2003. – С. 303-309.
736. Фоменко В.М. Комплекс культуры багатопружкової кераміки з кургану поблизу с. Актове Миколаївської обл. / Фоменко В.М. // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до киммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – № 7. – С. 190-192.
737. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / В.Ф. Генинг, Е.П. Бунятыч, С.Ж. Пустовалов, Н.А. Рычков. – К.: Наук. думка, 1990. – 304 с.
738. Ханенко Б.И. Древности Поднепровья. Эпоха, предшествующая Великому переселению народов / Ханенко Б.И., Ханенко В.И.. – К., 1889. – Вып. II; 1900. – Вып. III. – Ч. II.
739. Хвойко В.В. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Поднепровье / Хвойко В.В. // Труды XIII АС. – М., 1907. – Т. 1.
740. Цимиданов В.В. Предпосылки усиления военной верхушки в степных обществах эпохи бронзы / Цимиданов В.В. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тез. докл. всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 103-107.
741. Цимиданов В.В. Две группы воинских погребений середины II тыс. до н.э. в Волго-Донском регионе / Цимиданов В.В. // Материалы археологического семинара. – Ч. 1. – Донецк, 1992. – С. 2-9.
742. Цимиданов В.В. Час виникнення легенди про походження скіфів (перша версія Геродота) / Цимиданов В.В. // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 31-38.
743. Цимиданов В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Археологія” / Цимиданов В.В. – К., 1997. – 22 с.
744. Цимиданов В.В. Триада срубных инсигний власти: место сложения / Цимиданов В.В. // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории племен южнорусских степей: матер. междунар. науч. конф. – Саратов: Изд-во СГУ, 1997. – С. 86-88.
745. Цимиданов В.В. Загадки срубных чаш / Цимиданов В.В. // Донская археология. – 2000. – С. 142-148.
746. Цимиданов В.В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа / Цимиданов В.В. // АА. – № 10. – Донецк, 2001. – С. 215-248.
747. Цимиданов В.В. Деревянные чаши в срубной культуре / Цимиданов В.В. // ДАЗ. – Вип. 11. – Донецьк, 2004. – С. 55-76.

748. *Циміданов В.В.* З'єднувальні досипки у курганній архітектурі зрубної культури: проблема семантики / Циміданов В.В. // МДАСУ. – № 3. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 229-248.
749. *Циміданов В.В.* Социальная структура срубного общества / Цимиданов В.В. – Донецк, 2004. – 204 с.
750. *Циміданов В.В.* Срубная общность в свете циклических теорий развития / Цимиданов В.В. // ДАЗ. – Вип. 12. – Донецьк, 2006. – С. 70-102.
751. *Циміданов В.В.* Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности / Цимиданов В.В., Чаур Н.А. // Древности Подонцовья. – Луганск: ОСИРИС, 1997. – С. 50-61.
752. *Чеботаренко Г.Ф.* Могильник эпохи бронзы у с. Калфа на Днестре / Чеботаренко Г.Ф. // КСИА АН СССР. – 1965. – Вып. 105. – С. 101-108.
753. *Чеботаренко Г.Ф.* Курганы Буджакской степи / Чеботаренко Г.Ф., Яровой Е.В., Тельнов Н.П. – Кишинев: Штиинца, 1989. – 210 с.
754. *Чередниченко Н.Н.* О некоторых проблемах срубной культуры / Чередниченко Н.Н. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 6-8.
755. *Чередниченко Н.Н.* Срубная культура / Чередниченко Н.Н. // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 44-82.
756. *Черных Е.Н.* Древнейшая металлургия Урала и Поволжья / Черных Е.Н. // МИА. – 1970. – № 172. – 180 с.
757. *Черных Е.Н.* Металл донского варианта абашевской культуры / Черных Е.Н. // Пряхин А.Д. Абашевская культура в Подонье / Пряхин А.Д. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1971. – С. 205-211.
758. *Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Черных Е.Н. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
759. *Черных Е.Н.* Клад из Констанцы и вопросы балкано-кавказских связей в эпоху поздней бронзы / Черных Е.Н. // СА. – 1981. – № 1. – С. 19-26.
760. *Черных Е.Н.* Каргалы: В 5 т. – Т. V: Каргалы: феномен и парадоксы развития; Каргалы в системе металлургических провинций; Потаенная (сакральная) жизнь архаичных горняков и металлургов / Черных Е.Н. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – 200 с.
761. *Черных Е.Н.* Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология / Черных Е.Н., Авилова Л.И., Орловская Л.Б. – М., 2000. – 95 с.
762. *Черных Е.Н.* Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен) / Черных Е.Н., Кузьминых С.В. – М.: Наука, 1989. – 320 с.
763. *Черных Л.А.* Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики / Черных Л.А. // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: матер. украинско-российского полевого археологического семинара. – Луганск, 1995. – С. 15-16.
764. *Черных Л.А.* О некоторых аспектах социальной интерпретации погребений с производственным инвентарем / Черных Л.А. // Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии: тез. докл. междунар. конф. – Тамбов, 1996. – С. 16-19.

765. *Черных Л.А.* Проблемы изучения первобытного ремесла в археологии (социально-исторический аспект): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04 / Черных Людмила Андреевна. – К., 1997. – 608 с. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 776.
766. *Черных Л.А.* О возможности использования медно-рудных источников Донбасса в период энеолита, ранней и средней бронзы // Проблемы гірничої археології: матеріали II-го міжнар. Картамиського польового археолог. семінару (21-25 липня 2003 р.) / Черных Л.А. – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2005. – С. 293-306.
767. *Чернявская Н.В.* Погребения культуры многоваликовой керамики в Днепровском Левобережье / Чернявская Н.В. // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э.- Днепрпетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1979. – Вып. 3. – С. 88-97.
768. *Черняков И.Т.* Погребения эпохи энеолита и бронзы на Южном Буге (по материалам раскопок Бугской археологической экспедиции в 1930-1931 гг.) / Черняков И.Т. // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 22-37.
769. *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. / Черняков И.Т. – К.: Наук. думка, 1985. – 171 с.
770. *Черняков И.Т.* Культура многоваликовой керамики – восточный ареал балкано-дунайского очага культурогенеза / Черняков И.Т. // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): матер. междунар. конф.: В 2-х ч. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 59-64.
771. *Черняков И.Т.* Рец. на: Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 392 с. / Черняков И.Т. // Археологія. – 2001. – № 4. – С. 149-154.
772. *Черняков И.Т.* Холмские курганы / Черняков И.Т., Станко В.Н., Гудкова А.В. // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 53-96.
773. *Черняков И.Т.* Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная / Черняков И.Т., Тощев Г.Н. // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 5-31.
774. *Чмихов М.О.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України / Чмихов М.О., Черняков І.Т. – К.: НМК ВО, 1988. – 180 с.
775. *Шаповалов Т.А.* К вопросу о взаимоотношениях племён многоваликовой, абашевской и срубной культур в бассейне Северского Донца / Шаповалов Т.А. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С.70-73.
776. *Шаповалов Т.А.* Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Шаповалов Тихон Алексеевич. – Киев, 1983. – 245 с. – ВНИИТИ. – № 0484.0 001023”.

777. *Шаповалов Т.А.* Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Шаповалов Т.А. – К., 1983. – 24 с.
778. *Шаповалов Т.А.* Розкопки курганів у Донецькій області / Шаповалов Т.А., Колесник О.В. // АДУ в 1969 р. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. IV. – С. 66-71.
779. *Шапошникова О.Г.* Курганная группа у с. Привольное / Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Корпусова В.Н. // Археологические памятники Поингуля. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 17-70.
780. *Шапошникова О.Г.* О памятниках эпохи меди – ранней бронзы в бассейне р. Ингула / Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Шарафутдинова И.Н. // Древности Поингуля. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 7-36.
781. *Шарафутдинова И.Н.* Племена степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Шарафутдинова И.Н. – К., 1975.
782. *Шарафутдинова И.Н.* Курган у с. Пелагеевки / Шарафутдинова И.Н. // Древности Поингуля. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 79-98.
783. *Шарафутдинова И.Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / Шарафутдинова И.Н. – К.: Наук. думка, 1982. – 160 с.
784. *Шарафутдинова И.Н.* Сабатиновская культура / Шарафутдинова И.Н. // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 83-116.
785. *Шарафутдинова Э.С.* Памятники культуры многоваликовой керамики (КМК) на Нижнем Дону и некоторые вопросы периодизации / Шарафутдинова Э.С. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 79-81.
786. *Шарафутдинова Э.С.* Время появления раннесрубных памятников на Нижнем Дону / Шарафутдинова Э.С. // Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. – С. 29-34.
787. *Шарафутдинова Э.С.* Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) / Шарафутдинова Э.С. // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1987. – С. 27-47.
788. *Шарафутдинова Э.С.* Памятники культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону // Археология Восточно-Европейской степи. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1989. – С. 132-134.
789. *Шарафутдинова Э.С.* Нижнедонские памятники культур многоваликовой керамики (КМК) в системе древностей Юго-Восточной Европы / Шарафутдинова Э.С. // Проблемы древней истории Северного Причерноморья: тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 38-39.
790. *Шарафутдинова Э.С.* Новые данные о памятниках эпохи поздней бронзы и начала раннего железа на Кубани / Шарафутдинова Э.С. // Древние культуры Прикубанья. – Л.: Наука, 1991. – С. 70-91.

791. *Шарафутдинова Э.С.* Начальный этап эпохи поздней бронзы в Нижнем Подонье и на Северском Донце / Шарафутдинова Э.С. // *Донские древности.* – Вып. 4. – Азов, 1994. – С. 93-116.
792. *Шарафутдинова Э.С.* Тенденции развития посуды в культуре многоваликовой керамики (по материалам погребений) / Шарафутдинова Э.С. // *Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н.э.).* – Самара: Изд-во СамГПУ, 1995. – С. 124-140.
793. *Шарафутдинова Э.С.* Новые памятники эпохи средней и поздней бронзы Северо-Западного Кавказа / Шарафутдинова Э.С. // *Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н.э.: матер. конф., посвященной 100-летию со дня рождения А.А. Иессена.* – СПб., 1996. – С. 93-95.
794. *Шарафутдинова Э.С.* О восточной и северо-восточной границах распространения памятников бабинской культуры (КМК) / Шарафутдинова Э.С. // *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): матер. междунар. конф.: В 2 ч.* – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 56-59.
795. *Шарафутдинова Э.С.* Эпоха поздней бронзы на Кубани / Шарафутдинова Э.С. // *Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века: матер. междунар. науч. конф.* – Волгоград: Перемена, 1996. – С. 49-52.
796. *Шарафутдинова Э.С.* К вопросу о погребальных памятниках конца эпохи средней бронзы в Нижнем Поволжье / Шарафутдинова Э.С. // *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф.* – Самара, 2001. – С. 148-153.
797. *Шевченко М.П.* Похороня культуры багатоваликової кераміки Середньодніпровського Лівобережжя / Шевченко М.П. // *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тез. доп. XX Респ. конф.* – К.: Наук. думка, 1989. – С. 257-258.
798. *Шепель К.О.* Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту-бронзи / Шепель К.О. // *Археологія.* – 1985. – Вип. 49. – С. 13-23.
799. *Шепель Е.А.* Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита-бронзы по антропологическим данным: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Шепель Е.А. – К., 1985. – 18 с.
800. *Шепель Е.А.* Новые данные к вопросу об антропологическом составе населения срубной культуры бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья / Шепель Е.А. // *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (ноябрь 1990 г.).* – Луганск, 1990. – С. 121-123.
801. *Шилов Ю.А.* Нижнее Поднепровье в середине III – середине II тыс. до н.э. (исследования культурно-исторического процесса): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Шилов Ю.А. – К., 1982. – 23 с.

802. *Шилов Ю.А.* Прародина ариев: история обряды и мифы / Шилов Ю.А. – К.: СИНТО, 1995. – 742 с.
803. *Шишлина Н.И.* О каменных изделиях Бородинского клада / Шишлина Н.И. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: тез. докл. VI Республ. конф. молодых археологов. – К., 1987. – С. 178-179.
804. *Шишлина Н.И.* Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V-III тысячелетия до н.э.) / Шишлина Н.И. // Труды ГИМ. – Вып. 165. – М., 2007. – 400 с.
805. *Шмаглий Н.М.* Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра / Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. // МАСП. – Вып. 6: Труды Днестро-Дунайской новостроечной экспедиции 1963-1967 гг. – Ч. I. – Одесса: Маяк, 1970. – С. 5-115.
806. *Щепинский А.А.* Северное Присивашье в V-I тыс. до н.э. / Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. – Симферополь: Крым, 1969. – 328 с.
807. *Эварницкий Д.И.* Курганы у р. Орели Екатеринославской губ. / Эварницкий Д.И. // Труды VIII АС. – М., 1897. – Т. 3. – С. 328-329.
808. *Эварницкий Д.И.* Раскопка курганов в Херсонской губернии Херсонского и Александрійского уездов (в имении А.Н. Синельникове, Михайлове-Апостолове и х. О.В. Волковой Зироньке) / Эварницкий Д.И. // Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 718-735.
809. *Эварницкий Д.И.* Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губ. / Эварницкий Д.И. // Труды XIII АС. – Т. 1. – М., 1907. – С. 108-157.
810. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР* // Археология СССР: В 20 т. – М.: Наука, 1987. – 471 с.
811. *Юдин А.И.* Международная конференция “Взаимодействие и развитие древних культур пограничья Европы и Азии” (Саратов-Энгельс, 2000 г.) / Юдин А.И., Дремов И.И. // РА. – 2001. – № 2. – С. 162-166.
812. *Яковенко Э.В.* Разведка у с. Слюсарево Крымской области / Яковенко Э.В. // АИУ в 1967 г. – Вып. II. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 12-15.
813. *Яровая Е.Ф.* Керамика из раскопок в с. Кременчук Николаевской обл. / Яровая Е.Ф. // МАСП. – 1957. – Вып. 1. – С. 55-62.
814. *Яровой Е.В.* Курганы энеолита – эпохи бронзы Нижнего Поднестровья / Яровой Е.В. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 272 с.
815. *Яровой Е.В.* К вопросу о стратиграфии ямных и катакомбных памятников в курганах Северо-Западного Причерноморья / Яровой Е.В. // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В. Ломоносова: тез. докл. юбилейной конф. – М., 1999. – С. 122-124.
816. *Anthony D.W.* Birth of the chariot / Anthony D.W., Vinogradov N.B. // *Archaeology*. – 1995. – Vol. 48. – P. 36-41.
817. *Baltic-Pontic studies*. – Vol. 7: The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. – Poznań, 1999. – 302 p.
818. *Baltic-Pontic Studies*. – Vol. 12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – 458 p.

819. *Bargiel B.* Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych / Bargiel B., Libera J. // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 197-211.
820. *Bartelheim M.* Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chronologische Untersuchungen. Teil 1, 2 [Aus dem Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin] / Bartelheim M. // Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bd. 46. – Bonn, 1998. – Т. 1. – 328 S; Т. 2. – 48 Tafeln, 177 Kart., 6 Kombinationstabelle.
821. *Berezanskaja S.* Das Gräberfeld vom Hordeevka / Berezanskaja S., Klochko V. – Rahden/Westf., 1998. – 87 S.
822. *Bertemes F.* Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Gemeinlebarn / Bertemes F. // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. – B. 45. – Bonn, 1989.
823. *Bona I.* Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen / Bona I. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
824. *Bratchenko S.N.* Radiocarbon chronology of the early Bronze Age of the Middle Don. Svatove, Luhansk region / Bratchenko S.N. // Baltic-Pontic Studies. – Vol.12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – P. 185-208.
825. *Burtănescu F.* About a group of “outstretched” burials with Middle Bronze Age grave goods in south-eastern Romania / Burtănescu F. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э.: матер. Междунар. археол. конф. – Тирасполь, 2002. – С. 157-161, 163.
826. *Ciugudean H.* Epoca timpurie a bronzului în Centrul și Sud-Vestul Transilvaniei / Ciugudean H. // Bibliotheca Tracologica. – XIII. – București, 1996. – 295 p.
827. *Černych L.* Spektralanalyse und Metallverarbeitung in den früh- und mittelbronzezeitlichen Kulturen der ukrainischen Steppe als Forschungsproblem / Černych L. // Eurasia Antiqua. – 2003. – Bd. 9. – S. 27-62.
828. *Chernych L.A.* Radiocarbon chronology of monuments of the Berezhnovka-Maevka Srubnaya Culture near the town Ordzhonikidze / Chernych L.A., Polin S.V., Otroshchenko V.V. // Baltic-Pontic Studies. – Vol.12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – P. 307-335.
829. *Dergaciov V.* Referat asupra tezei de doctorat elaborate dl. Ion Pâslaru “Cultura Delacău-Babino în zona Pontică”. – 2002. – 6 p.
830. *Gedl M.* Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie / Gedl M. – Krakow, 1985. – 339 s.
831. *Gerškovič J.P.* Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov’schen Meeres / Gerškovič J.P. // Archäologie in Eurasien. – Bd. 7. – Rahden/Westf.: Leidorf, 1999. – XII, 107 S., 7 Tab., 1 Karte, 49 Taf.
832. *Górski J.* Radiocarbon chronology of the Trzciniac Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins / Górski J., Lysenko S., Makarowicz P. // Baltic-Pontic

- Studies. – Vol.12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – P. 253-306.
833. *Govedarica B.* Der Grabhügel ‘Tarasova Mogila’ bei der Stadt Orechov / [Govedarica B., Kaiser E., Rassamakin J.J., Samar V.A.] // *Eurasia Antiqua.* – Bd. 12. – Mainz/Rhein, 2006. – S. 63-112.
834. *Grigoriev S.A.* Ancient Indo-Europeans / Grigoriev S.A. – Chelyabinsk: Rifei, 2002. – 496 p.
835. *Hafner A.* Vom Endneolithikum zur Frühbronzezeit: Wandel und Kontinuität Zwischen 2400 und 1500 V. Chr. / Hafner A., Suter P.J. // *Archäologisches Korrespondenzblatt.* – 33. – Mainz, 2003. – Ht. 3. – S. 325-339.
836. *Hájek L.* Kostěná industrie otomanské kultury z Barce / Hájek L. // *Slovenská archeologia.* – 1959. – VII. – Č. 2. – S. 285-300.
837. *Kadrow S.* Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia / Kadrow S. // 150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie. – Kraków, 2000. – S. 141-153.
838. *Kadrow S.* Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / Kadrow S., Machnik J. // *Prace Komisji Archeologicznej.* – № 29. – Kraków, 1997. – 196 s.
839. *Kaizer E.* Radiocarbon dates from Catacomb graves / Kaizer E. // *Baltic-Pontic studies.* – Vol.7: The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. – Poznań, 1999. – P. 129-150.
840. *Klochko V.I.* Radiocarbon chronology of the early and middle bronze age in the Middle Dnieper region. The Mironivka barrows / Klochko V.I. // *Baltic-Pontic studies.* – Vol. 7: The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. – Poznań, 1999. – P. 163-195.
841. *Klochko V.I.* A comparative chronology of the prehistory of the area between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC / Klochko V.I., Koško A., Szmyt M. // *Baltic-Pontic studies.* – Vol. 7: The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. – Poznań, 1999. – P. 264-282.
842. *Klochko V.I.* Radiocarbon dating of Early and Middle Bronze Age relics of the Siversky Donets (Luhansk region). A preliminary report / Klochko V.I., Sanzharov S.N. // *Baltic-Pontic Studies.* – Vol.12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – P. 209-211.
843. *Koschik H.* Die Bronzezeit im Südwestlichen Oberbayern / Koschik H. // *Materialhelte für Bayerischen Vorgeschichte. Reihe A.* – Kallmünz: Zassleben, 1981. – Bd. 50. – 280 S.
844. *Koško A.* “Trzciniac” – stabilizacja systemu cyrkulacji wzorców kulturowych / Koško A., Kłočko V. // “Trzciniac” – system kulturowy czy interkulturowy process? – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – S. 397-404.
845. *Kryvaltsevich M.* Radiocarbon dating of Middle Dnieper Culture from Belarus / Kryvaltsevich M., Kovalukh N. // *Baltic-Pontic studies.* – Vol.7: The

- foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. – Poznań, 1999. – P. 151-162.
846. *Lichardus J.* Karpatenbecken-Sintašta-Mykene ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche / Lichardus J., Vladoar J. // *Slovenská archeológia*. – XLIV. – Č. 1. – 1996. – S. 25-89.
847. *Littauer M.A.* The origin of the true chariot / Littauer M.A., Crowell J.H. // *Antiquity*. – 1996. – Vol. 70. – № 270. – P. 934-939.
848. *Litvinenko R.A.* The Problem of Chronological Correlation between Sintashta Type and MRC Sites / Litvinenko R.A. // *Complex Societies of Central Eurasia from the 3rd to the 1st Millennium BC. Regional Specifics in Global Models*. – Vol. I. – Washington, 2002. – P. 170-188.
849. *Machnik J.* Die Mierzanowice-Košťany-Kultur und das Karpatenbecken / Machnik J. // *Slovenská archeológia*. – 1972. – № 20. – S. 177-188.
850. *Machnik J.* Über die Verbindungen zwischen dem Kaukasus und dem Karpatenbecken am Anfang der Bronzezeit / Machnik J. // *Zbornik Fil. Fak. Univ. Komenského*. – 1973. – *Musaica* 24 (13).
851. *Machnik J.* Frühbronzezeit Polens / Machnik J. // *Prace Komisji Archeologicznej*. – № 15. – Warszawa, 1977.
852. *Machnik J.* Wczesny epoka brazu / Machnik J. // *Prahistoria ziem Polskich*. – Wrocław ets., 1978. – Vol. 3. – S. 1-212.
853. *Matuschik I.* Brillen- und Hakenspiralen der frühen Metallzeit Europas / Matuschik I. // *Germania*. – 74. – Mainz am Rhein, 1996. – Hb. 1. – S. 1-43.
854. *Motzoi-Chicideanu I.* Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum / Motzoi-Chicideanu I. // *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*. – Berlin, 1995. – Bd. 10. – S. 219-242.
855. *Müller-Karpe H.* Handbuch der Vorgeschichte. Kupferzeit / Müller-Karpe H. – Bd. III/1-3. – München, 1974.
856. *Müller-Karpe H.* Handbuch der Vorgeschichte. Bronzezeit / Müller-Karpe H. – Bd. IV/1-3. – München, 1980.
857. *Nikolova A.V.* Radiocarbon dating of graves of the Yamnaya and Catacomb cultures on the Dnieper right bank / Nikolova A.V. // *Baltic-Pontic studies*. – Vol.7: The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. – Poznań, 1999. – P. 103-128.
858. *Ondrůček J.* Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově (catalog nálezů) / Ondrůček J., Šebela L. // *Studie Muzea Kroměřížska*. – Kroměříž, 1985. – S. 2-130.
859. *Pâslaru I.* Cultura Delacău-Babino / Pâslaru I. – Mangalia: Editura Callasprint, 2006. – 278 p.
860. *Popescu A.* Bone accessory of a Bronze Age necklace / Popescu A. // *Dacia, N.S.* – T. XLIII-XLV. – Bucarest, 1999-2001. – P. 17-30.
861. *Ruckdeschel W.* Die Frühbronzezeitlichen Gräber Südbayerns. Ein Beitrag zur Kenntnis der Straubinger Kultur / Ruckdeschel W. // *Antiquitas*. – Bd. 11. – Bonn, 1978.
862. *Sangmeister E.* Die schmalen “Armschutzplatten” / Sangmeister E. // *Studien aus Alteuropa*. – T. I. – Köln: Böhlau Verlag, 1964. – S. 93-122.

863. *Sangmeister E.* Zwei Neufunde der Glockenbecherkultur in Baden-Württemberg / Sangmeister E. // Fundberichte aus Baden-Württemberg. – Bd. 1. – Stuttgart, 1974. – S. 103-137.
864. *Sava E.* Necropola tumulară Bălăbani-II // Arheologia Moldovei / Sava E. – 1996. – XIX. – P. 191-220.
865. *Sava E.* Die Bestattungen der Noa-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten Dnestr und Westkarpaten / Sava E. // Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. – Bd. 19. – Kiel, 2002.
866. *Sava E.* Contribuții noi la definirea rștului funerar de tip Sabatinovka / Sava E., Agulnikov S. // Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic / Col. red. E. Sava. – Chișinău, 2003. – P. 113-138.
867. *Shishlina N.I.* Radiocarbon chronology of the Kalmykia Catacomb culture of the west Eurasian steppe / [Shishlina N.I., Alexandrovsky A.L., Chichagova O.A., van der Plicht J.] // Antiquity. – 2000. – Vol. 74.
868. *Ślusarska-Michalic K.* Radiocarbon chronology of the “Hordeevka type” / Ślusarska-Michalic K. // Baltic-Pontic Studies. – Vol.12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – P. 365-381.
869. *Stefanović S.* Animal canines as possible symbol of rank in early Bronze Age Mokrin / Stefanović S. // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 3. – Донецк, 2006. – С. 201-214.
870. *Stloukal M.* Antropologický rozbor koster z pohřebiště v Holešově / Stloukal M. // Studie Muzea Kroměřížska. – Kroměříž, 1985. – S. 131-169.
871. *Stuchlik S.* Únětická kultura a epišňurový kulturní okruh na Moravě / Stuchlik S. // 150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie. – Kraków, 2000. – S. 281-292.
872. *Szmyt M.* Radiocarbon chronology of “Akkiembetskiy kurgan”. A preliminary report / Szmyt M., Chernyakov I.T. // Baltic-Pontic Studies. – Vol.7: The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. – Poznań, 1999. – P. 196-202.
873. *Tallgren A.M.* La Pontide préscythique après l’introduction des métaux / Tallgren A.M. // ESA. – II. – Helsinki, 1926. – 248 s.
874. *Tasić N.* (Hrsg.). Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. – Beograd, 1984.
875. *Telegin D.Y.* Relative and absolute chronology of Yamnaya and Catacomb monuments the issue of co-existence / Telegin D.Y., Pustovalov S.Z., Kovalukh N.N. // Baltic-Pontic Studies. – Vol.12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – P. 132-184.
876. *Van der Plicht J.* Reservoir Effect and ¹⁴C Chronology of the Catacomb cultures of the North-West Caspian Steppe Area: a case study / [Van der Plicht J., Shishlina N.I., Hedges R.E.M. et al.] // Eurasia Antiqua. – Bd. 12. – Mainz/Rhein, 2006. – P. 113-126.
877. *Vulpe A.* The Aegean-Anatolian and South-Eastern Europe in the light of a revision of the Bronze Age chronology / Vulpe A. // Bibliotheca Marmatia I:

Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit: Symposium Baia, Mare. 7-10 Október 1998. – Baia Mare, 2001. – P. 9-21.

878. *Zaharia E.* The Monteoru culture / *Zaharia E.* // Treasures of the Bronze Age in Romania. – Bucuresti, 1995. – P. 197-205.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

879. *Андрієнко В.П.*, Литвиненко Р.А. Отчет о раскопках курганов у г. Угледар Донецкой обл. в 1993 г. – НА ІА НАНУ. – № 1993/140.
880. *Антоненко Б.А.*, Бондарь Н.Н., Васильченко С.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции НИС КГУ по трассе строительства II очереди канала Днепр-Донбасс в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – № 1980/97.
881. *Антоненко Б.А.*, Бондарь Н.Н., Васильченко С.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции НИС КГУ по трассе строительства II очереди канала Днепр-Донбасс в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – № 1981/107.
882. *Антоненко Б.А.*, Бондарь Н.Н., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции КГУ в зонах строительства ОС Ворошиловградской обл. в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – № 1982/131.
883. *Антоненко Б.А.*, Бондарь Н.Н., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г., Чмыхов Н.А. Археологические раскопки курганов зоне строительства Станично-Луганской ОС. – НА ІА НАНУ. – № 1983/169.
884. *Антоненко Б.А.*, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции КГУ в Ворошиловградской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1984/107.
885. *Антоненко Б.А.*, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – № 1985/91.
886. *Антоненко Б.А.*, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1986 г. – НА ІА НАНУ. – № 1986/78.
887. *Антоненко Б.А.*, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1987 г. – НА ІА НАНУ. – № 1987/44; 1987/106.
888. *Антоненко Б.А.*, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1988 г. – НА ІА НАНУ. – № 1988/200.
889. *Антоненко Б.А.*, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1989 г. – НА ІА НАНУ. – № 1989/153.
890. *Антоненко Б.А.*, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Луганской археологической экспедиции КГУ в 1990 г. – НА ІА НАНУ. – № 1990/82.

891. *Антоненко Б.А.*, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Луганской археологической экспедиции КГУ в 1991 г. – НА ІА НАНУ. – № 1991/114.
892. *Артеменко И.И.*, Левченко Б.М. Отчет о работе Среднеднепровской археологической экспедиции в 1980 г. – 15 с. – НА ІА НАНУ. – № 1980/12а.
893. *Беляев А.С.*, Рудаков А.П., Збеневич В.Г., Кротова А.А., Швецов М.Л. Отчет о работе Донецкой экспедиции в 1976 г. – НА ІА НАНУ. – № 1976/4.
894. *Березанская С.С.* Отчет о работе Сейминского отряда в 1954 г. – 20 с. НА ІА НАНУ. – № 1954/8.
895. *Березанская С.С.* Отчет об археологических работах на осушительных системах Северной Украины в 1967 г. (по рекам Иква, Сноход, Борзна и Остер). – 22 с. – НА ІА НАНУ. – № 1967/28а.
896. *Березанская С.С.* Отчет о раскопках на поселении культуры многоваликовой керамики у с. Яблоновка Белоцерковского района Киевской области. – 8 с. – НА ІА НАНУ. – № 1970/45.
897. *Березовец Д.Т.* Отчет о раскопках курганов у с. Марьинского. – НА ІА НАНУ. – № 1952/1.
898. *Берестнев С.И.* Отчет о работах новостроечной экспедиции Харьковского университета в зонах строительства Балаклеяской ОС в Харьковской обл. в 1983 г. – 30 с. – НА ІА НАНУ. – № 1983/167.
899. *Берестнев С.И.* Отчет о работах новостроечной экспедиции ХГУ в 1988 г. – 28 с., 162 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1988/211.
900. *Беспалый Е.И.* Отчет о работах Приморского археологического отряда Азовского музея в 1985 г. – 124 с. – Архив Азовского КМ. – № 10495/1, 2.
901. *Бидзиля В.И.*, Болтрик Ю.В. Отчет о работе Запорожской постоянно действующей экспедиции в 1970, 1972 гг. – 21 с. – НА ІА НАНУ. – № 1970, 1972/36.
902. *Бидзиля В.И.*, Болтрик Ю.В., Круц В.А., Ляшко С.Н., Отрощенко В.В., Савовский И.П., Томашевский В.А. Отчет о работе Запорожской экспедиции за 1973 г. – 183 с. – НА ІА НАНУ. – № 1973/7.
903. *Бидзиля В.И.*, Ляшко С.Н., Никитенко М.М., Отрощенко В.В., Савовский И.П., Томашевский В.А. Отчет о работах Запорожской экспедиции за 1973 г. – 142 с. – НА ІА НАНУ. – № 1974/10.
904. *Бліфельд Д.І.* Розкопки в с. Грушівка Апостоловського р-ну Дніпропетровської обл. в 1951 р. – НА ІА НАНУ. – № 1951/36.
905. *Бокий Н.М.* Отчет об археологических раскопках Кировоградского краеведческого музея за 1969 г. – 12 с. – НА ІА НАН України. – № 1969/65.
906. *Бокий Н.М.* Отчет Кировоградского государственного педагогического института им. А.С. Пушкина о раскопках в г. Светловодское и пгт. Петрово Кировоградской обл. в 1983 г. – 8 с., 57 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1983/175.
907. *Бокий Н.М.* Отчет Кировоградского государственного педагогического института им. А.С. Пушкина об археологических раскопках в

- Знаменском, Петровском, Светловодском и Долинской р-нах в 1986 г. – 35 с. – НА ІА НАНУ. – № 1986/112.
908. *Болтрик Ю.В.*, Гаврилюк Н.А., Фиалко Е.Е., Буйских С.Б. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 г. – 102 с. – НА ІА НАНУ. – № 1984/17.
909. *Болтрик Ю.В.*, Левченко В.Н., Фиалко Е.Е. Отчет о раскопках курганов в Мелитопольском р-не и разведках в Приазовском р-не Запорожской обл. – 29 с. – НА ІА НАНУ. – № 1988/22.
910. *Болтрик Ю.В.*, Левченко В.Н., Фиалко Е.Е., Колосов Ю.Г. Отчет о работе Приазовской экспедиции в 1990 г. – 29 с. – НА ІА НАНУ. – № 1990/11.
911. *Болтрик Ю.В.*, Томашевский В.А. Отчет о раскопках Запорожской постоянно действующей экспедицией курганной группы VIII и «Длинного кургана» в 1969-70 гг. близ с. Балки Васильевского р-на Запорожской обл. – 30 с. – НА ІА НАНУ. – № 1969-70/37в.
912. *Болтрик Ю.В.*, Фиалко Е.Е., Ковалев М.В., Воронцов Д.О. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции 1983 г. – НА ІА НАНУ. – № 1983/3.
913. *Болтрик Ю.В.*, Фіалко О.С., Литвинова Л.В. Звіт Побузької експедиції про охоронні дослідження двох ямних курганів на заході Кіровоградщини в 2003 р. – 82 с. – НА ІА НАНУ. – № 2003/50.
914. *Болтрик Ю.В.*, Николова А.В. Отчет об охранных исследованиях Сугоклейского кургана (эпохи ранней-средней бронзы) в г. Кировограде в 2004 г. – 35 с. – НА ІА НАНУ. – № 2004/111.
915. *Бондарь Н.Н.*, Антоненко Б.А., Васильченко, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г., Чмыхов Н.А. Отчет о работах Днепропетровской археологической экспедиции КГУ в 1975 г. – 82 с. – НА ІА НАНУ. – № 1975/51.
916. *Бондарь Н.Н.*, Антоненко Б.А., Васильченко, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Каменской археологической экспедиции КГУ в 1976 г. – 48 с. – НА ІА НАНУ. – № 1976/79.
917. *Бондарь Н.Н.*, Антоненко Б.А., Васильченко, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Днепропетровской археологической экспедиции КГУ в 1977 г. – НА ІА НАНУ. – № 1977/80.
918. *Бондарь Н.Н.*, Антоненко Б.А., Васильченко, Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Днепропетровской археологической экспедиции КГУ в 1979 г. – НА ІА НАНУ. – № 1979/111.
919. *Бородулин В.Г.* “Отчет об археологических раскопках в зоне затопления Краснопавловского водохранилища в 1973 г. – 23 с, 35 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1973/42.
920. *Братченко С.Н.* Звіт про роботу Сіверсько-Донецької експедиції 1972 р. біля м. Олександрівка на Луганщині. – НА ІА НАНУ. – № 1972/33.
921. *Братченко С.Н.* Отчет о работе Левобережного Отряда Северско-Донецкой экспедиции в 1973 г. – НА ІА НАНУ. – № 1973/9а.
922. *Братченко С.Н.*, Писларий И.А., Шилов Ю.А., Гершкович Я.П. Отчет второй Северско-Донецкой экспедиции об археологических

- исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской обл. в 1976 г. – НА ІА НАНУ. – № 1976/96.
923. *Братченко С.Н.* Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г. – НА ІА НАНУ. – № 1977/12а.
924. *Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Левченко В.Н., Смирнов А.М., Швецов М.Л., Шкарбан А.С., Кротова А.А.* Отчет Донецкой экспедиции за 1978 г.: Исследование курганов в Славяносербском р-не Ворошиловградской обл. и Амвросиевском р-не Донецкой обл. – НА ІА НАНУ. – № 1978/1.
925. *Братченко С.Н., Константинеску Л.Ф., Гершкович Я.П.* Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1979 г. у с. Рудовка Сватовского р-на, Бахмутовка, Райгородка, Царевка, Деменково Новоайдарского р-на Ворошиловградской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1979/15.
926. *Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Дубовская О.Р., Константинеску Л.Ф., Швецов М.Л.* Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – № 1980/3.
927. *Братченко С.Н., Рычков Н.А., Чередниченко Н.Н.* Отчет Черкасской Левобережной археологической экспедиции за 1987 г. (курганы у сс. Богуславец, Вознесенское, Синеоковка). – НА ІА НАНУ. – № 1987/22.
928. *Ветштейн Р.И.* Отчет о раскопках двух курганов возле Ворошиловграда 1951 г. – НА ІА НАНУ. – № 1951/17.
929. *Волкобой С.С.* Исследование археологических памятников в зоне строительства ОС в с-зе им. Ильича и к-зе им. Жданова Апостоловского р-на в 1978 г. – НА ІА НАНУ. – № 1978/43а.
930. *Гаврилюк Н.А., Махортых С.В., Рассамакин Ю.Я.* Раскопки курганов у с. Ново-Днепровка Каменского р-на Запорожской обл. в 1993 г. – С. 22-38 // *Гаврилюк Н.А., Батуревич Е.Ю., Махортых С.В., Рассамакин Ю.Я.* Отчет о работе в 1993 г. Скифской экспедиции. – 70 с. – НА ІА НАНУ. – № 1993/23.
931. *Гершкович Я.П.* Луганская экспедиция НПК «Археолог». – НА ІА НАНУ. – № 1990/247.
932. *Голубчик Л.Н., Передерий С.П., Голядинец А.А.* Отчет о раскопках археологической экспедиции Днепропетровского исторического музея в 1991 г. – 43 с. – НА ІА НАНУ. – № 1991/73.
933. *Голубчик Л.Н., Титов В.В.* Отчет о раскопках кургана у с. Розовка Широковского р-на Днепропетровской обл. в 1994 г. – 9 с. – НА ІА НАНУ. – № 1994/47.
934. *Голубчик Л.Н., Чурилова Л.Н., Шкаликов А.В.* Отчет о раскопках курганов на землях Томаковского р-на Днепропетровской обл. в 1989 г. – 47 с. – НА ІА НАНУ. – № 1989/205.
935. *Горелик А.Ф., Ключко Т.Н.* Отчет об археологических исследованиях Ворошиловградского краеведческого музея в зоне строительства ОС у с. Демино-Александровка Троицкого р-на Ворошиловградской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1977/32.

936. *Гребенников Ю.С.* Отчет о работе новостроечной экспедиции НПК «Археолог» в зоне оросительных систем к-за им. Ленина Вознесенского р-на Николаевской обл. – 13 с. – НА ИА НАНУ. – № 1989/154.
937. *Григорьев В.П.,* Баштовой А.Н. Отчет о раскопках Левобережного отряда Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1989 г. – 34 с., 74 табл. – НА ИА НАНУ. – № 1989/134.
938. *Григорьев В.П.,* Демартино А.П., Деткин А.В. Отчет о раскопках Левобережного отряда Черкасской Лесостепной археологической экспедиции НПК «Археолог» в 1991 г. – 34 с. – НА ИА НАНУ. – № 1991/132.
939. *Григорьев В.П.,* Шамшур А.Н., Демартино А.П. Отчет о раскопках и разведках Левобережного отряда Черкасской Лесостепной археологической экспедиции НПК «Археолог» в 1990 г. – 32 с., 43 рис. – НА ИА НАНУ. – № 1990/135.
940. *Даниленко В.Н.,* Гершкович Я.П., Швецов М.Л. Отчет об археологических исследованиях курганов Донецкой экспедицией ИА АН УССР в зоне строительства жилого массива «Текстильщик».
941. *Добровольский А.В.* Отчет о раскопках поселения бронзового века Бабино III в 1954 г. 25 с. – НА ИА НАНУ. – № 1954/2а.
942. *Евдокимов Г.Л.,* Симоненко О.И., Загребельный О.М. Отчет о раскопках курганов у с. Астахово Свердловского р-на Ворошиловградской обл. в 1975 г. – НА ИА НАНУ. – № 1975/50.
943. *Евдокимов Г.Л.,* Рассамакин Ю.Я., Николова А.В. Отчет об археологических исследованиях курганов Краснознаменной экспедицией ИА АН УССР в зоне строительства ОС Херсонской обл. в 1977 г. – 74 с. – НА ИА НАНУ. – № 1977/22.
944. *Евдокимов Г.Л.,* Николова А.В., Рассамакин Ю.Я., Полин С.В. Отчет о работе Краснознаменной экспедицией ИА АН УССР в 1978 г. – 74 с. – НА ИА НАНУ. – № 1978/16.
945. *Евдокимов Г.Л.,* Николова А.В., Рассамакин Ю.Я., Битковский О.В. Отчет о раскопках курганов в Херсонской обл. Краснознаменной новостроечной экспедицией в 1979 г. – 96 с. – НА ИА НАНУ. – № 1979/7.
946. *Евдокимов Г.Л.,* Поруцкий А.Г., Гершкович Я.П. Отчет о раскопках курганов и поселения Краснознаменной новостроечной экспедицией в Херсонской обл. в 1981 г. – 153 с. – НА ИА НАНУ. – № 1981/21.
947. *Евдокимов Г.Л.,* Гершкович Я.П., Фридман М.И., Поруцкий А.Г. Отчет Краснознаменной экспедиции о раскопках курганов в Херсонской обл. в 1983 г. – 71 с. – НА ИА НАНУ. – № 1983/2.
948. *Евдокимов Г.Л.,* Гершкович Я.П., Поруцкий А.Г., Шевченко Н.П. Отчет Краснознаменной экспедиции о раскопках курганов в зоне строительства ОС в Херсонской обл. в 1984 г. – 137 с. – НА ИА НАНУ. – № 1984/16.
949. *Евдокимов Г.Л.,* Гершкович Я.П., Поруцкий А.Г. Отчет Краснознаменной экспедиции ИА АН УССР о раскопках курганов в Херсонской обл. в 1985 г. – 89 с. – НА ИА НАНУ. – № 1985/2.

950. *Евдокимов Г.Л., Гершкович Я.П., Шевченко Н.П.* Отчет о раскопках курганов в зоне строительства ОС в Херсонской обл. в 1986 г. – 122 с. – НА ИА НАНУ. – № 1986/12.
951. *Евдокимов Г.Л., Гершкович Я.П.* Отчет о раскопках курганов Краснознаменной экспедицией ИА АН УССР в зоне строительства мелиоративных систем Херсонской обл. – 13 с. – НА ИА НАНУ. – № 1987/20.
952. *Евдокимов Г.Л., Гершкович Я.П., Фридман М.И.* Отчёт о работе Краснознаменной экспедиции в 1988 г. – 56 с. – НА ИА НАНУ. – № 1988/19.
953. *Евдокимов Г.Л., Солтыс О.Б.* Отчет о раскопках курганов в зоне строительства ОС Херсонской обл. Краснознаменной постоянно действующей экспедицией ИА АН УССР в 1989 г. – 131 с. – НА ИА НАНУ. – № 1989/24.
954. *Евдокимов Г.Л., Гершкович Я.П., Куприй Н.М., Солтыс О.Б.* Отчет о раскопках курганов Краснознаменной экспедицией в зоне строительства ОС Херсонской обл. в 1990 г. – 94 с. – НА ИА НАНУ. – № 1990/12.
955. *Евдокимов Г.Л., Куприй Н.М.* Отчет о раскопках курганов в зоне строительства ОС Херсонской обл. Краснознаменной экспедицией ИА АН УССР в 1991 г. – 36 с. – НА ИА НАНУ. – № 1991/6.
956. *Житников В.Г.* Отчет о раскопках могильников Ейский, Разметный, Ясиновский I в зоне Чирской ОС. – Архив ИА РАН. – Р-1. – № 9220.
957. *Загоруйко В.Т.* Звіт про проведення охоронних археологічних досліджень в 1992 р. курганного могильника біля с. Писарівка Ямпільського р-ну Вінницької обл. – 105 с. – НА ИА НАНУ. – № 1992/48.
958. *Загоруйко В.Т.* Звіт про проведення охоронних археологічних досліджень курганів біля с. Добрянка та с. Пороги Ямпільського р-ну Вінницької обл. (дослідження 1993 р.). – 89 с. – НА ИА НАНУ. – № 1993/150.
959. *Казакова Л.М.* Отчет об исследовании курганов в зоне строительства ТЭЦ-2 в 1972-73 гг. – Архив Рост. на/Д ун-та.
960. *Клепиков В.М.* Отчет об археологических раскопках в зоне строительства II очереди Фроловской ОС у х. Ветютнев Фроловского р-на Волгоградской обл. – Архив ИА РАН. – Р-1. – № 15852-15854.
961. *Клименко В.Ф.* Исследование курганов Ольховатской и Авиловской курганных групп близ г. Енакиево. – НА ИА НАНУ. – № 1970/52.
962. *Клименко В.Ф.* Раскопки курганов у с. Орловское Приморского р-на г. Жданова Донецкой обл. в 1976 г. – НА ИА НАНУ. – № 1976/112.
963. *Клименко В.Ф.* Раскопки курганов у г. Волноваха и с. Ново-Андреевка Волновахского р-на Донецкой обл. в 1986 г. – НА ИА НАНУ. – № 1986/41.
964. *Клименко В.Ф.* Раскопки курганов у сел Новоандреевка и Ровнополь Волновахского р-на Донецкой обл. – 18 с., 29 табл. – НА ИА НАНУ. – № 1987/183.
965. *Клименко В.Ф.* Раскопки курганов у с. Рыбинское Волновахского р-на Донецкой обл. – 18 с., 34 табл. – НА ИА НАНУ. – № 1988/192.

966. *Клименко В.Ф.* Раскопки курганов у с. Малоигнатьевка и с. Валерьяновка Волновахского р-на Донецкой обл. 1989 г. – 11 с., 20 табл. – НА ИА НАНУ. – № 1989/114.
967. *Клименко В.Ф.* Раскопки курганов у с. Егоровка, Новоандреевка, Ивановка, Лесное Волновахского р-на и п. Каменка Шахтерского р-на Донецкой обл. – 20 с., 57 табл. – НА ИА НАНУ. – № 1990/162.
968. *Ковалева И.Ф.* Отчет Фрунзенской археологической экспедиции ДГУ за 1972 г. – НА ИА НАНУ. – № 1972/39.
969. *Ковалева И.Ф.* Археологические исследования в зоне строительства Фрунзенской ОС в 1973 г. – НА ИА НАНУ. – № 1973/35.
970. *Ковалева И.Ф.* Раскопки курганов эпохи бронзы и раннего железного века в зоне Фрунзенской системы в 1974 г. – НА ИА НАНУ. – № 1974/40.
971. *Ковалева И.Ф.* Исследование археологических памятников в районе строительства Фрунзенской ОС в 1975 г. – НА ИА НАНУ. – № 1975/52а.
972. *Ковалева И.Ф.* Исследование археологических памятников в районе строительства Царичанской ОС в 1975 г. – 55 с. – НА ИА НАНУ. – № 1975/52.
973. *Ковалева И.Ф.* Исследование археологических памятников в зоне строительства ОС к-за им. Б. Хмельницкого в 1976 г. – НА ИА НАНУ. – № 1976/666.
974. *Ковалева И.Ф.* Исследование археологических памятников в зоне строительства Царичанской ОС в 1976 г. – 56 с. – НА ИА НАНУ. – № 1976/66.
975. *Ковалева И.Ф.* Археологические исследования в зоне строительства Николаевской ОС Новомосковского р-на Днепропетровской обл. в 1977 г. – НА ИА НАНУ. – № 1977/127 б.
976. *Ковалева И.Ф.* Археологические исследования в зоне строительства ОС учхоза «Самарский» ДСХИ Новомосковского р-на. – НА ИА НАНУ. – 58 с. – № 1977/127а.
977. *Ковалева И.Ф.* Исследование археологических памятников в зоне строительства Петровской ОС в 1977 г.: В 2 кн. – Кн. 1. – 146 с.; Кн. 2. – 56 с. – НА ИА НАНУ. – № 1977/127.
978. *Ковалева И.Ф.* Исследование археологических памятников в зоне строительства Магдалиновской ОС в 1978 г. – 115 с. – НА ИА НАНУ. – № 1978/43 с.
979. *Ковалева И.Ф.* Археологические исследования памятников в зоне строительства Магдалиновской ОС в 1979 г. – 167 с. – НА ИА НАНУ. – № 1979/58.
980. *Ковалева И.Ф.* Археологические исследования в зонах орошения в Днепропетровской обл. в 1983 г. – НА ИА НАНУ. – № 1983/44.
981. *Ковалева И.Ф., Марина З.П.* Исследование археологических памятников в зоне строительства ОС к-за им. Жданова, Днепропетровской обл. в 1976 г. – НА ИА НАНУ. – № 1976/66а.
982. *Ковалева И.Ф., Марина З.П.* Исследования археологических памятников в зоне строительства Магдалиновской ОС в 1982 г. – 106 с. – НА ИА НАНУ. – № 1982/50.

983. *Ковалева И.Ф.*, Марина З.П., Волкобой С.С. Археологические исследования памятников в зоне строительства оросительных систем в Днепропетровской обл. в 1980 г. – НА ИА НАНУ. – № 1980/122.
984. *Ковалева И.Ф.*, Марина З.П., Ромашко В.А. Исследования в зоне строительства Магдалиновской ОС в 1981 г. – 212 с. – НА ИА НАНУ. – № 1981/105.
985. *Ковалева И.Ф.*, Ромашко В.А. Археологические исследования на площадях шахт Западного Донбасса в 1982 г. – НА ИА НАНУ. – № 1982/50 а.
986. *Ковалева И.Ф.*, Ромашко В.А., Шалобудов В.Н., Мухопад С.Е. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Археологические исследования в Днепропетровской обл.» 1991 г. – 132 с. – НА ИА НАНУ. – № 1991/137.
987. *Ковалева И.Ф.*, Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зонах орошения в Днепропетровской обл. в 1984 г. *Марина З.П.*, Ромашко В.А. Археологические исследования на площадях подработки шахт Западного Донбасса в 1983 г. – 199 с. – НА ИА НАНУ. – № 1984/146.
988. *Ковалева И.Ф.*, Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зонах Александровской ОС в 1985 г. – НА ИА НАНУ. – № 1985/49.
989. *Ковалева И.Ф.*, Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зонах строительства Александровской и Солоняно-Токмаковской ОС в Днепропетровской обл. в 1986 г. – 91 с. – НА ИА НАНУ. – № 1986/105.
990. *Ковалева И.Ф.*, Шалобудов В.Н., Мухопад С.Е. Археологические исследования курганов эпохи бронзы и раннего железного века в зоне строительства Солоняно-Токмаковской ОС в Днепропетровской обл. в 1987 г. – НА ИА НАНУ. – № 1987/176.
991. *Ковалева И.Ф.*, Шалобудов В.Н. Отчёт о научно-исследовательской работе по теме: Археологические исследования курганов в зоне строительства Солоняно-Томаковской оросительной системы. – 143 с., 256 рис. – НА ИА НАНУ. – № 1988/69.
992. *Ковалева И.Ф.*, Шалобудов В.Н., Ромашко В.А., Мухопад С.Е. Отчет о научно-исследовательской работе по теме “Археологические исследования в Днепропетровской области в 1992 г.”. – 63 с., 135 рис. – НА ИА НАНУ. – № 1992/85.
993. *Ковпаненко Г.Т.* Отчет о работе Южно-Бугской (Очаковской) экспедиции ИА АН УССР за 1972 г. – 17 с. – НА ИА НАНУ. – № 1972/18.
994. *Ковпаненко Г.Т.*, Бессонова С.С., Рычков Н.А. Отчет Черкасской археологической экспедиции о раскопках Правобережного отряда в 1986 г. – 59 с. – НА ИА НАНУ. – № 1986/59 с.
995. *Ковпаненко Г.Т.*, Мурзин В.Ю., Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Рычков Н.А. Отчет о работе Лесостепной Правобережной экспедиции ИА АН УССР за 1982 г. – 46 с. – НА ИА НАНУ. – № 1982/17.
996. *Ковпаненко Г.Т.*, Скорый С.А., Бессонова С.С., Рычков Н.А., Батуречич Е.Ю. Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции ИА АН УССР в 1984 г. – 97 с. – НА ИА НАНУ. – № 1984/24.

997. *Колесник А.В.*, Подобед В.А., Дедов В.Н., Литвиненко Р.А. Отчет о работах археологической экспедиции экспериментального творческого объединения «Фонд» при Донецком отделении Украинского фонда культуры в 1988-1989 г. – НА ІА НАНУ. – № 1989/239.
998. *Копылов В.П.* Отчет об исследованиях археологических памятников в зоне строительства Константиновской ОС в 1985 г. – Архив РГПУ.
999. *Косиков В.А.* Отчет о работе отдельного отряда археологической экспедиции ДонГУ в 1976 г. – НА ІА НАНУ. – № 1976/152.
1000. *Кравченко Э.Е.*, Цимиданов В.В., Кузин В.И. Отчет о работах археолого-этнографической экспедиции Донецкого областного краеведческого музея в Славянском районе Донецкой области в 1998 г. – НА ІА НАНУ. – № 1998/101.
1001. *Красильников К.И.* Отчет о проведении археологических раскопок кургана на шахте «Бежановская», г. Кировск Ворошиловградской обл. 1974 года. – 12 с. – НА ІА НАНУ. – № 1974/34.
1002. *Красильников К.И.* Отчет о проведении спасательных работ в зоне разрушаемого могильника у с. Пионерское Станично-Луганского р-на Луганской обл. в 1987-1988 гг. – 39 с., 78 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1988/61.
1003. *Красильников К.И.*, Козмирчук И.А. Отчет о проведении археологических работ по спасению курганов 2 и 3 на землях совхоза «Учебный» у с. Гончаровка Сватовского р-на Ворошиловградской обл. – 40 с. – НА ІА НАНУ. – № 1989/47.
1004. *Красильников К.И.* Тельнова Л.И. Отчет о проведении спасательных работ курганов могильника II, с. Смоляниново Новоайдарский район Луганской области, земли колхоза «Победа». – 9 с., 21 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1991/210.
1005. *Круц В.А.*, Максимов Е.В., Петровская Е.А. Отчет о раскопках многослойного памятника у с. Казаровичи Киево-Святошинского района Киевской области в 1970 г. // Науковий архів ІА НАНУ. – № 1970/29.
1006. *Круц В.А.*, Березанская С.С., Ковалева Л.Г. Отчет о работе Бортнической экспедиции в 1974 г. – 29 с. – НА ІА НАНУ. – № 1974/14.
1007. *Круц В.А.*, Погорельый В.Н. Отчет о работе Бортнической экспедиции в 1975 г. – 28 с. – НА ІА НАНУ. – № 1975/9.
1008. *Круц С.И.*, Шепель Е.А., Сегеда С.П., Потехина И.Д., Покас П.М., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А. Каталог палеоантропологических коллекций ИА АН УССР: В 2 т. – К., 1986. – Т. 1. – 300 с. – НА ІА НАНУ. – ПТ № 118.
1009. *Крылова Л.П.* Отчет Днепропетровского исторического музея. – НА ІА НАНУ. – № 1964/67.
1010. *Крылова Л.П.* Отчет Днепропетровского исторического музея. – НА ІА НАНУ. – № 1967/84.
1011. *Крылова Л.П.* Отчет об археологических раскопках Днепропетровского КМ, проведенных в 1968 г. – НА ІА НАНУ. – № 1968/70.

1012. *Кубышев А.И., Шилов Ю.А., Чекамова Г.И., Николова А.В., Симоненко А.В., Зубарь В.М., Рябова В.Л.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в 1974 г. – 75 с. – НА ИА НАНУ. – № 1974/8.
1013. *Кубышев А.И., Ядвичук В.И., Иванов А.И., Николова А.В., Чекамова Г.И., Симоненко А.В.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1975 г. – 99 с. – НА ИА НАНУ. – № 1975/5.
1014. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Евдокимов Г.Л., Николова А.В., Полин С.В., Симоненко А.В., Чекамова Г.И., Ядвичук В.И.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в 1976 г. – 157 с. – НА ИА НАНУ. – № 1976/11.
1015. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Николова А.В., Полин С.В., Симоненко А.В., Битковский О.В.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской ОС в 1977 г. – 131 с. – НА ИА НАНУ. – № 1977/23.
1016. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Симоненко А.В., Полин С.В., Битковский О.В., Бондарь А.В., Вукина Н.В., Якунов С.А.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР “Исследование курганной группы «Рядовые могилы» в зоне сооружения Золотобалковского ормассива в Нововоронцовском р-не Херсонской обл. в 1978 г.” – 77 с. – НА ИА НАНУ. – № 1978/17.
1017. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Гошко Т.Ю., Марченко И.Л., Сердюков В.В.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков Каховской ОС в Херсонской обл. в 1979 г. – 151 с. – НА ИА НАНУ. – № 1979/32.
1018. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Шилов Ю.А., Полин С.В., Шевченко Н.П., Черных Л.А., Марченко, Солтыс О.Б., Сердюков В.В., Якунов С.А.* Раскопки Херсонской археологической экспедиции в 1980 г. – 259 с. – НА ИА НАНУ. – № 1980/15.
1019. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Шилов Ю.А., Полин С.В., Черняков И.Т., Битковский О.В., Сердюков В.В., Солтыс О.Б., Шевченко Н.П.* Работы Херсонской археологической экспедиции в 1981 г. – 216 с. – НА ИА НАНУ. – № 1981/19.
1020. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Шилов Ю.А., Нечитайло А.Л., Куприй С.А., Шевченко Н.П., Толкачев Ю.И., Амирханов А.Ш., Абикулова И.И., Былкова В.П.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской ОС в Херсонской и Запорожской обл. в 1983 г. – 240 с. – НА ИА НАНУ. – № 1983/26.
1021. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Нечитайло А.Л., Симоненко А.В., Шилов Ю.А., Куприй С.А., Ковалев Н.В., Амирханов А.Ш., Боталов С.Г., Лысенко Г.И., Толкачев Ю.И., Ян С.А.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской ОС в 1984 г. в Херсонской и Запорожской обл. – 219 с. – НА ИА НАНУ. – № 1984/11.

1022. *Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Симоненко А.В., Куприй С.А., Ковалев Н.В.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в Херсонской обл. в 1985 г. – 103 с. – НА ИА НАНУ. – № 1985/7.
1023. *Кубышев А.И., Болтрик Ю.В., Симоненко А.В., Фиалко Е.Е., Куприй С.А., Ковалев Н.В., Лысенко Г.И.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской ОС в Херсонской и Запорожской обл. УССР в 1986 г. – 157 с. – НА ИА НАНУ. – № 1986/13.
1024. *Кубышев А.И., Ковалев В.Н., Куприй С.А., Симоненко А.В., Полин С.В., Шилов Ю.А.* Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в Херсонской и Запорожской обл. УССР в 1987 г. – 189 с. – НА ИА НАНУ. – № 1987/19.
1025. *Кубышев А.И., Шилов Ю.А., Симоненко А.В., Ковалев Н.В., Куприй С.А., Седов Е.А., Лысенко Г.И.* Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в 1988 г. в зоне строительства орошаемых участков в Херсонской обл. – 216 с. . – НА ИА НАНУ. – № 1988/20.
1026. *Кубышев А.И., Ковалев Н.В., Симоненко А.В., Лысенко Г.И.* Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в Херсонской обл. в 1989 г. – 11 с. – НА ИА НАНУ. – № 1989/21.
1027. *Кульбака В.К.* Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем на землях совхоза “Берестовой” у с. Берестовое и с. Кондратьевка Константиновского р-на и совхоза “Грузской” г. Макеевка Донецкой обл. в 1988 г. – 36 с., 26 табл. – НА ИА НАНУ. – № 1988/64.
1028. *Кульбака В.К., Гнатко И.И., Никитин В.И.* Отчет об исследовании курганов в зонах новостроек у с. Приволье Луганской обл., у с. Орловское и Приморское Новоазовского района Донецкой обл., у с. Андреевка Скадовского р-на Херсонской обл. и с. Щербаки Вознесенского р-на Николаевской обл. в 1991г. – 37 с., 47 табл. – НА ИА НАНУ. – № 1991/113.
1029. *Лесков А.М., Кубышев А.И., Черненко Е.В., Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Болдин Я.И., Зарайская Н.П., Ястребова С.Б., Отрощенко В.В.* Отчет о работе Каховской экспедиции ИА АН УССР в 1969 г. – НА ИА НАНУ. – № 1969/22.
1030. *Лесков А.М., Кубышев А.И., Румянцев А.Н., Болдин Я.И., Зарайская Н.П., Соловьева Н.А., Шаматрина Г.И., Шилов Ю.А., Ястребова С.Б.* Отчет о работах Херсонской экспедиции в 1971 г. – НА ИА НАНУ. – № 1971/23.
1031. *Лесков А.М., Румянцев А.Н., Болдин Я.И., Чекамова Г.И., Ястребова С.Б., Зарайская Н.П., Шилов Ю.А., Шилова Т.П., Кубышев А.И., Ильинская В.А.* Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1972 г. – НА ИА НАНУ. – № 1972/35.
1032. *Лисицын И.П.* Отчет об археологических работах Городищенского отряда летом 1973 г. – Архив Волгоградского ОКМ. – Р-1. – № 5117.
1033. *Лобай Б.И.* Отчет о раскопках Винницкого краеведческого музея в 1984 г. – 12 с. – НА ИА НАНУ. – № 1984/159.

1034. *Луговая Л.Н.* Отчет о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея 1984 г. у с. Прилипка Козельщинского р-на и пгт. Белики Кобелякского р-на Полтавской обл. – 7 с. – НА ІА НАНУ. – № 1984/66.
1035. *Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Тихомолова І.Р., Болдин Я.И.* Отчет о раскопках Запорожской новостроечной экспедиции ІА АН УССР и ЗОКМ в 1979 г. – 89 с. – НА ІА НАНУ. – № 1979/4.
1036. *Максименко В.Е.* Отчет о раскопках в Азовском (Койсугский курганный могильник), Константиновском (курганы у ст. Богоявленской и г. Константиновска) районах Ростовской обл. в 1966-1969 гг. – Архив Азовского КМ. – № 9797/34.
1037. *Мамонтов В.И.* Отчет о работе Приволжского отряда Волго-Донской экспедиции ЛОИА АН СССР и Волгоградского ОО ВООПИК в Волгоградской обл. (Калачеевский, Октябрьский, Суровикинский, Средне-Ахтубинский, Иловлинский р-ны) за сезон 1974 г. – Архив ІА РАН. – Р-1. – № 5402, 5402а.
1038. *Марина З.П., Ромашко В.А.* Археологические исследования на площадях подработки шахт Западного Донбасса в 1983 г. – НА ІА НАНУ. – № 1983/57.
1039. *Марина З.П., Ромашко В.А.* Археологические исследования на площадях подработки шахт Западного Донбасса в 1984 г. – НА ІА НАНУ. – № 1984/147.
1040. *Марина З.П., Ромашко В.А.* Археологические исследования в зонах подработок шахт Западного Донбасса в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – № 1985/53.
1041. *Марина З.П., Ромашко В.А.* Археологические исследования в зонах строительства орошения колхоза им. Кирова Павлоградского р-на Днепропетровской обл. в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – № 1985/52.
1042. *Марина З.П., Ромашко В.А.* Археологические исследования в зонах орошения колхоза им. Ульянова Павлоградского р-на, колхоза им. Котовского и совхоза им.50-летия ВЛКСМ на площадях подработки шахт Западного Донбасса. – 85 с. – НА ІА НАНУ. – № 1986/52.
1043. *Марина З.П., Ромашко В.А., Костенко В.И., Фещенко Е.Л.* Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Богуславской ОС в Днепропетровской обл. 86 с, 95 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1987/42.
1044. *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского историко-краеведческого музея в 1981 г. – 129 с. – НА ІА НАНУ. – № 1981/103.
1045. *Мельник А.А.* Отчет Криворожского музея о разведках и раскопках в 1983 г. – 107 с. – НА ІА НАНУ. – № 1983/54.
1046. *Мельник А.А.* Отчет Криворожского историко-краеведческого музея о раскопках 1984 г. – 78 с. – НА ІА НАНУ. – № 1984/94.
1047. *Мельник А.А.* Отчет Криворожского историко-краеведческого музея о раскопках 1986 г. – 102 с. – НА ІА НАНУ. – № 1986/53.
1048. *Мельник А.А.* Отчет Криворожского музея о раскопках 1988 г. – НА ІА НАНУ. – № 1988/214.

1049. Мельник А.А. Отчет о раскопках Криворожского историко-краеведческого музея о раскопках 1989 г. – 43 с. – НА ІА НАНУ. – № 1989/70.
1050. Мельник А.А. Отчет археологической экспедиции Криворожского музея о раскопках в 1990 г. – 42 с. – НА ІА НАНУ. – № 1990/76.
1051. Мельник А.А., Будников А.Б. Отчет Криворожского историко-краеведческого музея о раскопках 1991 г. – 18 с. – НА ІА НАНУ. – № 1991/52.
1052. Мозолевский Б.Н., Николова А.В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1980 г. – 84 с. – НА ІА НАНУ. – № 1980/11.
1053. Мозолевский Б.Н., Николова А.В., Бунтян Е.П., Москадыня О.Л. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1983 г. – 76 с. – НА ІА НАНУ. – № 1983/20.
1054. Мозолевский Б.Н., Полин С.В., Николова А.В., Левченко В.Н. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1986 г. – 104 с. – НА ІА НАНУ. – № 1986/15.
1055. Мозолевский Б.Н., Николова А.В., Полин С.В., Белозер В.П. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции за 1988 г. – 50 с. – НА ІА НАНУ. – № 1988/33.
1056. Мозолевский Б.Н., Николова А.В., Василенко В.А. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1990 г. – 32 с. – НА ІА НАНУ. – № 1990/96.
1057. Моруженко А.А., Посредников В.А., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Раскопки курганов в зонах новостроек Донецкой обл, проведенных экспедицией Донецкого университета в 1979 г. – НА ІА НАНУ. – № 1979/89.
1058. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского р-нов Донецкой обл. в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – № 1980/98а.
1059. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Археологические работы Донецкого госуниверситета в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – № 1981/132.
1060. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Археологические работы в зонах строительства мелиоративных систем в Донецкой обл. в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – № 1982/143.
1061. Моруженко А.А., Зарайская Н.П., Санжаров С.Н., Посредников В.А., Косиков В.А. Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Амвросиевского, Марьинского, Першотравневого и Славянского районов Донецкой обл. в 1983 г. – НА ІА НАНУ. – № 1983/50.
1062. Моруженко А.А., Санжаров С.Н., Посредников В.А. Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1984 г. – НА ІА НАНУ. – № 1984/84.
1063. Моруженко А.А., Кравец Д.П., Посредников В.А., Шаповалов Т.А., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А. Археологические исследования курганов в Донецкой обл. – 82 с., 95 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1988/63.

1064. *Моруженко А.А.*, Зарайская Н.П., Кравец Д.П., Литвиненко Р.А., Евглевский А.В., Шепко Л.Г. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1989 г. – НА ІА НАНУ. – № 1989/52.
1065. *Моруженко А.А.*, Кравец Д.П., Литвиненко Р.А., Евглевский А.В., Зарайская Н.П., Посредников В.А. Археологические работы новостроечной экспедиции ДонГУ в 1990 г. – 93 с. – НА ІА НАНУ. – № 1990/180.
1066. *Мухонад С.Е.*, Андросов А.В. Археологические исследования в зонах строительства Куйбышевской ОС Апостоловского р-на в 1986 г. – НА ІА НАНУ. – № 1986/107.
1067. *Мыськов Е.П.* Отчет о работе Волго-Ахтубинского отряда археологической экспедиции ВГПИ в Суровикинском и Котельниковском р-нах Волгоградской обл. в 1987 г. – Архив Волгоградского ОКМ. – Ф. № 54.
1068. *Никитин В.И.* Отчет о раскопках кургана у с. Попильное Березанского р-на Николаевской обл. в 1974 г. 16 с. – НА ІА НАНУ. – № 1974/41.
1069. *Никитин В.И.* Отчет Южной экспедиции Республиканской лаборатории охранных исследований памятников археологии, истории и культуры Украинского фонда культуры о раскопках к. 4 курганной группы № 1 у с. Каменное Новобугского р-на Николаевской обл. в 1990 г. – 7 с. – НА ІА НАНУ. – № 1990/134.
1070. *Никитин В.И.*, Рубан В.В. Отчет о работе Ингулецкой степной экспедиции Николаевского краеведческого музея в 1973 г. – 49 с. – НА ІА НАНУ. – № 1973/63а.
1071. *Отрощенко В.В.*, Болтрик Ю.В., Ляшко С.Н., Никитенко М.М., Попандопуло З.Х., Савовский И.П., Томашевский В.А., Шелапов С.М., Шилов Ю.А., Шкарбан А.С. Отчет Запорожской экспедиции за 1975 г. – 194 с. – НА ІА НАНУ. – № 1975/2.
1072. *Отрощенко В.В.*, Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Савовский И.П., Томашевский В.А. Отчет Запорожской экспедиции за 1976 г. – 148 с. – НА ІА НАНУ. – № 1976/6.
1073. *Отрощенко В.В.*, Болдин Я.И., Белов, Ляшко С.Н., Пустовалов С.Ж., Рассамакин Ю.Я., Савовский И.П., Томашевский В.А. Отчет о раскопках Запорожской новостроечной экспедиции в 1978 г. – 120 с. – НА ІА НАНУ. – № 1978/3.
1074. *Отрощенко В.В.*, Ковалев Н.В., Пустовалов С.Ж., Рассамакин Ю.Я., Салий Н.Г., Голышкина В.И., Дорофеев В.В., Полин С.В. Отчет о раскопках Запорожской археологической экспедиции в 1980 г. – 87 с. – НА ІА НАНУ. – № 1980/5.
1075. *Отрощенко В.В.*, Болдин Я.И., Гошко Т.Ю., Ляшко С.Н., Ковалев Н.В., Кравченко С.Н., Пустовалов С.Ж., Рассамакин Ю.Я., Салий Н.Г., Савовский И.П. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – 248 с. – № 1981/10.

1076. *Отрощенко В.В.*, Рассамакин Ю.Я., Константинеску Л.Ф. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции ИА АН УССР в 1984 г. – НА ИА НАНУ. – № 1984/10.
1077. *Отрощенко В.В.*, Рассамакин Ю.Я., Кудрявцева О.В., Нор Е.В., Пустовалов С.Ж., Черных Л.А., Шевченко Н.П. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 г. – 96 с. – НА ИА НАНУ. – № 1985/4.
1078. *Отрощенко В.В.*, Рассамакин Ю.Я., Ляшко С.Н., Пустовалов С.Ж., Черных Л.А., Кудрявцева О.В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 г. – 132 с. – НА ИА НАНУ. – № 1986/11.
1079. *Отрощенко В.В.*, Ляшко С.Н., Пустовалов С.Ж., Рассамакин Ю.Я., Черных Л.А. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1987 г. – 100 с. – НА ИА НАНУ. – № 1987/18.
1080. *Писларий И.А.* Отчет о работе Северско-Донецкой новостроечной экспедиции. – НА ИА НАНУ. – № 1973/9в.
1081. *Писларий И.А.* Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР за 1977 г. на территории Ворошиловградской обл. – НА ИА НАНУ. – № 1977/13.
1082. *Писларий И.А.*, Дубовская О.Р. Отчет о работах Северскодонецкой экспедиции в 1978 г. – НА ИА НАНУ. – № 1978/2.
1083. *Писларий И.А.* Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции. Курганы у с. Суходол, г. Молодогвардейск Краснодарского р-на, сс. Чернухино, Провалье, Бирюково, Дарьино-Ермаковка Свердловского р-на Ворошиловградской обл. – НА ИА НАНУ. – № 1979/14.
1084. *Писларий И.А.*, Дубовская О.Р., Орел Р.В., Смирнов А.М., Кульбака В.К., Кравченко. Отчет об исследованиях Северскодонецкой экспедиции в 1980 г. – НА ИА НАНУ. – № 1980/14.
1085. *Полидович Ю.Б.*, Дубовская О.Р., Теребилова Е.В. Отчет о работе новостроечной археологической экспедиции Донецкого ОКМ. – 17 с. – НА ИА НАНУ. – № 1988/218.
1086. *Полидович Ю.Б.* Отчет о работе новостроечной археологической экспедиции Донецкого ОКМ. – 20 с. – НА ИА НАНУ. – № 1989/107.
1087. *Полин С.В.*, Николова А.В. Отчет Кировоградской экспедиции о раскопках курганов у с. Успенка Онуфриевского р-на Кировоградской обл. – 12 с. – НА ИА НАНУ. – № 1989/67.
1088. *Полин С.В.*, Тупчиенко Н.П. Отчет о работе Кировоградской экспедиции в 1991 г. – 69 с. – НА ИА НАНУ. – № 1991/156.
1089. *Полин С.В.*, Николова А.В. Отчет Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1997 г. – 21 с. – НА ИА НАНУ. – № 1997/40.
1090. *Полин С.В.*, Черных Л.А., Куприй С.А. Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1999 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский ГОК» на Чкаловском № 2 и Покровском карьерах. – 52 с., 71 рис. – НА ИА НАНУ. – № 1999/46.

1091. *Полин С.В., Черных Л.А., Куприй С.А.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 2000 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидже Днепропетровской обл. в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский ГОК» на Чкаловском № 2 и с. Базавлук Никопольского р-на. – 51 с., 76 рис. – НА ИА НАНУ. – № 2000/70.
1092. *Полин С.В., Черных Л.А., Куприй С.А., Дараган М.Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции ИА НАНУ в 2003 г. Раскопки курганов у сс. Шевченко (Шахтер) и Старая Катериновка Никопольского р-на Днепропетровской обл. в зоне горных работ Северного и Шевченковского карьеров ОАО «Орджоникидзевский ГОК»: В 2 ч. – НА ИА НАНУ. – № 2003/135.
1093. *Посредников В.А., Кравец Д.П., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А., Зарайская Н.П., Косиков В.А.* Отчет о работах новостроечной экспедиции Донецкого университета в 1991 г. – НА ИА НАНУ. – № 1991/133.
1094. *Привалов А.И., Андриенко В.П., Моруженко А.А.* Отчет новостроечной экспедиции Донецкого госуниверситета за 1978 г. – НА ИА НАНУ. – № 1978/73.
1095. *Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И.* О научно-исследовательской работе по археологии за 1976 г. – НА ИА НАНУ. – № 1976/92.
1096. *Пясецкий В.К.* Отчет об археологических исследованиях в 1976-1983 гг. (исследования памятников от каменного века до раннежелезного). – 31 с., 57 рис. – НА ИА НАНУ. – № 1983/110.
1097. *Рассамакин Ю.Я., Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж., Ляшко С.Н., Салий Н.Г., Кравченко С.Н., Ковалев Н.В., Николова А.В.* Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г. – 206 с. – НА ИА НАНУ. – № 1982/2.
1098. *Рассамакин Ю.Я., Колосов Ю.Г., Сердюкова И.Л., Черных Л.А.* Отчет о работе Запорожской археологической экспедиции в 1989 г. – 30 с. – НА ИА НАНУ. – № 1989/23.
1099. *Романовская М.А.* Отчет о раскопках 1974 г. в междуречье р. Сала и р. Маныча. – Архив ИА РАН. – Р-1. – № 5662, 5662а.
1100. *Ромашко В.А.* Отчет о научно-исследовательской работе по договору № 1204-02: Проведение спасательных археологических раскопок курганов в зоне строительства хвостохранилища Ингулецкого ГОКа. – 88 с. – НА ИА НАНУ. – № 1999/30.
1101. *Савко О.Т., Назаров О.В.* Звіт про дослідження курганів в м. Городищі та с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. – 38 с. – НА ИА НАНУ. – № 1995/23.
1102. *Савченко Е.И., Балабина В.И.* Отчет Верхне-сальского отряда Донской археологической экспедиции ИА АН СССР за 1977 г. – Архив ИА РАН. – Р-1. – № 8099, 8099а, 8099 б.
1103. *Санжаров С.Н., Братченко С.Н.* Отчет об исследованиях Славяногорской экспедиции в 1981 г. – НА ИА НАНУ. – № 1981/101.

1104. *Санжаров С.Н.*, Посредников В.А. Исследования Северодонецкой экспедиции ДонГУ в 1985 г. – НА ИА НАНУ. – № 1985/35.
1105. *Санжаров С.Н.*, Бровендер Ю.М., Милица Г.Я., Прокопенко Е.А. Отчет о раскопках курганов на «Мечетном поле» в Центральном Донбассе в 1991 г. – 23 с., 15 табл. – НА ИА НАНУ. – № 1991/66.
1106. *Санжаров С.Н.* Отчет об исследованиях археологической лаборатории “Спадщина” ВУГУ в 1996 г. – НА ИА НАНУ. – № 1996/68.
1107. *Санжаров С.Н.* Отчет об исследованиях археологической лаборатории “Спадщина” ВУГУ в 1997 г. – НА ИА НАНУ. – № 1997/45.
1108. *Сиволап М.П.* Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції в 1989 р. – 48 с. – НА ИА НАНУ. – № 1989/177.
1109. *Сиволап М.П.*, Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1990 р.: У 2 т. – Т. I. – 70 с. – НА ИА НАНУ. – № 1990/142.
1110. *Сиволап М.П.*, Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1991 р. – 35 с. – НА ИА НАНУ. – № 1991/75.
1111. *Смоляк А.Р.* Отчет о раскопках курганов в 1986 г. – Архив ИА РАН. – Р-1. – № 11425, 11425а.
1112. *Соболевская И.А.* Отчет об археологических раскопках курганов в г. Николаеве и в с. Лукашовка, проведенных отделом охраны памятников Николаевского краеведческого музея. – 29 с. – НА ИА НАНУ. – № 1973/118.
1113. *Тереножкин А.И.*, Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Отчет о работе Скифской Среднеднепровской экспедиции 1974 г. – НА ИА НАНУ. – № 1974/22.
1114. *Тощев Г.Н.* Отчет об археологических исследованиях в Новониколаевском р-не Запорожской обл. в 1999 г. – 36 с. – НА ИА НАНУ. – № 1999/70.
1115. *Тупчієнко М.П.* Звіт охоронної археологічної експедиції Кіровоградського краєзнавчого музею про дослідження курганів у Голованіському, Компаніївському та Ново українському р-нах у 1989 р. – 173 с. – НА ИА НАНУ. – № 1989/247.
1116. *Тупчієнко М.П.* Звіт Кіровоградської охоронної археологічної експедиції про дослідження курганів в Кіровоградському та Олександрівському р-нах у 1992 р. – 88 с. – НА ИА НАНУ. – № 1992/49.
1117. *Фоменко В.Н.*, Елисеев В.Ф. Отчет о раскопках курганов в зоне строительства Кандыбинской ОС в 1991 г. 30 с. – НА ИА НАНУ. – № 1991/12 а.
1118. *Чередниченко Н.Н.*, Братченко С.Н., Чередниченко Е.Ф., Шарафутдинова Э.С., Алекшин В.А., Бестужев Г.М., Гамаюнов А.К. Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции в 1971 г. – НА ИА НАНУ. – № 1971/31.

1119. *Чередниченко Н.Н.*, Евдокимов Г.Л., Збеневич В.Г., Загребельный А.Н., Дубровская Л.А. Отчет о раскопках Верхнее-Тарасовской экспедиции в 1973 г. – 71 с. – НА ИА НАНУ. – № 1973/12.
1120. *Чередниченко Н.Н.* и др. Отчет о раскопках Верхнее-Тарасовской экспедиции в 1974 г. – 135 с. – НА ИА НАНУ. – № 1974/2.
1121. *Чередниченко Н.Н.*, Болдин Я.И., Бунятян Е.П., Гошко Т.Ю., Зубарь В.М., Иванова Н., Козловский А.А., Пустовалов С.Ж., Рассамакин Ю.Я. Отчет Верхнее-Тарасовской экспедиции 1976 г. – 114 с. – НА ИА НАНУ. – № 1976/2.
1122. *Черняков И.Т.*, Шевченко Н.П. Отчет о раскопках Градижской новостроечной экспедиции в 1987 г. – 52 с. – НА ИА НАНУ. – № 1987/16.
1123. *Шаповалов Т.А.*, Кравец Д.П. Отчет о разведках на Северо-западе Донецкой обл. в 1985 г. – НА ИА НАНУ. – № 1985/88.
1124. *Шаповалов Т.А.*, Санжаров С.Н., Косиков В.А., Подобед В.А., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1986 г. – НА ИА НАНУ. – № 1986/45.
1125. *Шаповалов Т.А.*, Кравец Д.П., Привалов А.И., Посредников В.А., Кульбака В.К., Косиков В.А., Евглевский А.В., Подобед В.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1987 г. – НА ИА НАНУ. – № 1987/130.
1126. *Шапошникова О.Г.*, Фоменко В.Н., Бочкарев В.С., Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Ключинцев В.Н., Ребедайло Г.П., Рычков Н.А. Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1974 г. – 357 с. – НА ИА НАНУ. – № 1974/12.
1127. *Шапошникова О.Г.*, Фоменко В.Н., Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Корпусова В.Н., Магомедов Б.В., Некрасова Н.Д., Нечитайло А.Л., Ребедайло Г.П., Рычков Н.А. Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1975 г. – 412 с. – НА ИА НАНУ. – № 1975/3.
1128. *Шапошникова О.Г.* Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1976 г. – НА ИА НАНУ. – № 1976/7.
1129. *Шапошникова О.Г.*, Фоменко В.И., Гребенников В.С., Магомедов Б.В., Ключинцев В.Н., Елисеев В.Ф., Довженко Н.Д., Ребедайло Г.П., Балушкин А.М. Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1977 г. – НА ИА НАНУ. – № 1977/15.
1130. *Шапошникова О.Г.*, Фоменко В.Н., Гребенников Ю.Г., Балушкин А.М., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедайло Г.П. Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1978 г. – НА ИА НАНУ. – № 1978/11.
1131. *Шапошникова О.Г.*, Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедайло Г.П., Товкайло Н.Т. Отчет Ингульской (Николаевской) экспедиции за 1979 г. – 173 с. – НА ИА НАНУ. – № 1979/6.
1132. *Шапошникова О.Г.*, Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедайло Г.П. Отчет Ингульской (Николаевской) экспедиции за 1980 г. – 104 с. – НА ИА НАНУ. – № 1980/6.

1133. *Шапошникова О.Г.*, Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Генинг В.В., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Товкайло Н.Т., Ребедайло Г.П., Фоменко В.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1981 г. – 160 с. – НА ИА НАНУ. – № 1981/9.
1134. *Шапошникова О.Г.*, Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедайло Г.П., Товкайло Н.Т., Фоменко В.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1982 г. – 150 с. – НА ИА НАНУ. – № 1982/3.
1135. *Шапошникова О.Г.*, Гребенников Ю.Г., Фоменко В.Н., Балушкин А.М., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедайло Г.П., Товкайло Н.Т., Шарафутдинова И.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1983 г. – 176 с. – НА ИА НАНУ. – № 1983/4.
1136. *Шапошникова О.Г.*, Фоменко В.Н., Ключинцев В.Н., Елисеев В.Ф. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1984 г.: В 2 ч. – Ч. II. – 223 с. – НА ИА НАНУ. – № 1984/9.
1137. *Шапошникова О.Г.*, Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Фоменко В.Н., Ключинцев В.Н., Елисеев В.Ф., Товкайло Н.Т. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1985 г. – 160 с. – НА ИА НАНУ. – № 1985/3.
1138. *Шапошникова О.Г.*, Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Елисеев В.Ф., Довженко Н.Д., Ключинцев В.Н., Солтыс О.Б., Фоменко В.Н., Чмыхов Н.А. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1986 г. – 245 с. – НА ИА НАНУ. – № 1986/18.
1139. *Шапошникова О.Г.*, Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Елисеев В.Ф., Довженко Н.Д., Ключинцев В.Н., Солтыс О.Б., Товкайло Н.Т., Фоменко В.Н., Шепель Е.А. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1987 г. – 180 с. – НА ИА НАНУ. – № 1987/21.
1140. *Шапошникова О.Г.*, Балушкин А.М., Гребенников Ю.Г., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Товкайло Н.Т., Солтыс О.Б., Фоменко В.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1988 г. – 127 с. – НА ИА НАНУ. – № 1988/18.
1141. *Швецов М.Л.* Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1981 г. – НА ИА НАНУ. – № 1981/108.
1142. *Шепель Е.А.* Отчет об исследовании палеоантропологических материалов из раскопок ДонГУ 1983-84 гг. – НА ИА НАНУ. – № 1983-84/197.
1143. *Яковенко Э.Ф.* Отчет о раскопках курганов у с. Балки Васильевского р-на Запорожской обл. – НА ИА НАНУ. – № 1972/36а.
1144. *Яценко В.В.* О работе Археологического научно-исследовательского бюро в Пролетарском и Дубовском районах Ростовской обл. – Архив Археологического Научно-исследовательского Бюро (АНИБ, г. Ростов н/Д).
1145. *Яценко В.В.* Отчет о раскопках курганных могильников Юдинский III и Орловский I в Родионово-Несветаевском и Орловском районах Ростовской обл. в 1997 г. – 54 с. – Архив Археологического Научно-исследовательского Бюро (АНИБ, г. Ростов н/Д).

ДОДАТОК А

ПРИМІТКИ

1. Запропонована Й. Пислару періодизація історії дослідження пам'яток культури Делакеу-Бабине також відрізняється від нашої. З чотирьох виділених ним етапів два перші співпадають з нашими: первинного накопичення джерел (до сер. 1950-х рр.) та перші спроби у характеристиці культури (1960 – сер. 1970-х рр.). Сутність третього етапу (сер. 1970-х – сер. 1980-х рр.) визначається автором широкомасштабними розкопками та першими аналітичними дослідженнями. Четвертий етап (сер. 1980-х – 1990-і рр.) характеризувався продовженням досліджень та першими узагальнюючими працями, зокрема присвяченими розкриттю співвідношення культури Делакеу-Бабине з іншими культурами. Хронологія і зміст двох останніх етапів видаються непереконливими.

2. Наочний свіжий приклад дезорієнтуючої та дезінтегруючої ролі дефініції “КБК” дає археологічна енциклопедія Криму [118, с. 154-155]. В ній подається наступне визначення: “Многоваликовой керамики культура – общность памятников с керамикой, орнаментированной рельефными узорами, реже – прорисованными и шнуровыми, распространенная в степной и лесостепной зонах ...”. А кількома рядками нижче читаємо: “Правда, рельефная орнаментация глиняных сосудов не всегда служит указанием на то, что погребение относится к культуре многоваликовой керамики. Подобные сосуды, датирующиеся по ножам срубного типа, нередко встречаются и в срубных, особенно ранних, комплексах, что обусловлено причастностью многоваликовой культуры к формированию южных срубных памятников”.

3. В даному випадку Ю.П. Матвеев, як це нерідко буває, наділив *відкритий* за своїм характером комплекс культурного шару поселення якими *замкненого* археологічного комплексу, а відтак включив незначну серію багатоваликової кераміки (що з усією очевидністю репрезентує

дозрубний період існування селища) до складу основного керамічного комплексу розвиненого етапу місцевої зрубної культури. Алогічність появи багатоваликової кераміки у складі донської лісостепової зрубної культури, з огляду на відсутність її у безпосередньо передуючій ДВАК, дослідник намагався пояснити впливами з боку посткатакомбного середовища (бабинського/КБК) південних районів, зокрема Донеччини [464, с. 126-127]. Але схилитись до висновку на користь бабинської атрибуції багатоваликової керамічної серії поселення Кулаковка-2 дослідникові не дозволила його впевненість у відсутності пам'яток бабинської культури в басейні Середнього Дону, що він доводив чверть століття тому [457]. Ця безпідставно абсолютизована установка, може бути пояснена недостатньо уважним ставленням Ю.П. Матвєєва до результатів наукових розвідок колег, що проводились протягом останнього десятиріччя [366; 374; 380; 386; 389; 398; 413, с. 159-163; 521, с. 83-84; 794], якими надійно доведена присутність пам'яток бабинської культури в південних районах Середньої Донщини та Доно-Волзького межиріччя, зокрема й на півдні сучасної Воронежської обл., де й знаходиться поселення Кулаковка-2.

4. Обираючи назви для структурних одиниць культурного кола Бабине, за відсутністю наразі придатних епонімів (з часом вони можуть з'явитися), ми вирішили використати досвід іменування трьох культур абашевської КІС за регіонально-географічним принципом (доно-волзька, середньоволзька та уральська), що набув свого оформлення в докторській дисертації А.Д. Пряхіна [572] і показав свою цілковиту життєздатність. Для найменування бабинських культур та локальних варіантів було вирішено застосувати виключно гідроніми, чому сприяла їхня просторова локалізація.

5. Тут і далі в чисельнику – номер кургану, в знаменнику – номер поховання.

6. Аналогічний термін запропоновано В.В. Цимідановим по відношенню до відповідних курганів зрубної культури [748, с. 229; 749, с. 40].

7. Царівка к. 1 (Новоайдарський р-ну Луганської обл.): досліджений 1980 р. Донецькою експедицією ІА АН УРСР [926]. Спорудження кургану було започатковане первинним насипом (площа за контурами ДГ 17,5×14,5 м), зведеним над основним похованням 2 бабинської культури. На відстані близько 5 м від Пн-Пн-3х краю первинного кургану було здійснене бабинське поховання 3, в свою чергу перекрите округлою в плані досипкою діаметром 13-14 м, яка видовжила надмогильну споруду у Пн-Пн-3х напрямку і довела його розміри до 25×17,5 м (рис. 7, 1).

8. Ударник к. 3 (Червоноармійський р-н Донецької обл.): досліджений 1988 р. експедицією Донецького обласного краєзнавчого музею [557, с. 35-50, рис. 11-20]. Початок споруді було покладено зведенням над основним бабинським похованням 2 первинного насипу, що реконструюється на підставі контурів давнього горизонту як підовальний чи яйцеподібний у плані, розмірами близько 13×10,5 м. Далі на відстані 3 м від Пд-Сх краю первинного насипу, з рівня давнього горизонту було здійснене бабинське поховання 1. Це останнє супроводжувалося значною досипкою у формі видовженого з Пн-3х-3х на Пд-Сх-Сх овалу (24,5×16,5 м), яка повністю поглинула під собою первинний курган (рис. 5, 2).

9. Останній приклад заслуговує на особливу увагу, тим більше, що до публікації цього комплексу вкралися деякі неточності. Курган Губиниха-ІІ к. 3 (Новомосковський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1986 р. експедицією Дніпропетровського університету [282, с. 22-26, рис. 1]. Довга могила, що мала загальну широтну з відхиленням орієнтацію, складалася з чотирьох самостійних частин (позначених літерами А-Г зі сходу на захід), в трьох з них фіксується будівнича діяльність бабинського населення. Початок комплексу було покладено двома невеликими, круглими в плані, курганами А і Б діаметрами, відповідно, 13 і 11 м, зведеними над основними ямними похованнями 16 і 15. Далі обидва первинних насипи були концентрично перекриті досипками (розміри в плані 24×19 м – курган А; 15 м – курган Б), пов'язаними з впускними катакомбними похованнями 3 і 12, відповідно.

Після цього починається “бабинський” етап будівництва. В центральну частину кургану А було введено бабинське поховання 10, що супроводжувалося черговою концентричною досипкою підовальної в плані форми, розмірами 29×23 м. З поверхні цієї досипки було впущене бабинське поховання 13, що також супроводжувалося потужною концентричною досипкою округлої в плані форми й діаметром до 40 м (?). В ямно-катакомбний насип кургану Б, з його Пн-Сх краю, було впущене бабинське поховання 11, перекрите підовальною в плані досипкою (розміри 26×21 м), яка повністю поглинула під собою попередній насип і подовжила надмогильну споруду по вісі Пн-Сх–Пд-Зх. Далі в її Пд-Сх полу було впущене бабинське поховання 6, яке своєю локальною досипкою (шириною до 21 м) трохи подовжило могилу в Пд-Зх напрямку. Наступні архітектурні зміни в кургані Б пов’язані з бабинським похованням 8, здійсненим з рівня давнього горизонту на відстані 5-6 м на Пн-Сх від краю існуючого насипу і перекритим черговою овальною в плані досипкою (розміри близько 38×25 м), яка поглинула під собою попередню споруду і подовжила її в Пн-Сх напрямку на 10 м. В кургані Б простежено ще одну, останню, досипку, аналогічну з попередньою за характером і морфологією, але більшу за розмірами (43×30 м), що подовжила надмогильну споруду в Пн-Сх напрямку приблизно на 5 м. Гіпотетично, ця досипка може бути пов’язана лише з бабинським похованням 17, але достовірні свідчення щодо цього відсутні. На даній стадії окреме будівництво курганів А і Б, які тепер розділяла відстань лише 5 м, припинилося.

Судячи з того, що курган В своїм розташуванням продовжував не вісь Сх–Зх, на якій знаходились ямно-катакомбні кургани А і Б, а саме вісь Пд-Сх-Сх–Пн-Зх-Зх, яка утворилась в результаті зсунення центрів цих первинних насипів у наслідок зміни їхньої конфігурації і розмірів неодноразовими бабинськими досипками, можна припустити, що курган В виник пізніше останніх (чому не заперечують і обрядові ознаки основного бабинського поховання 22), а тому може розглядатися в якості продовження

загального архітектурного задуму бабинської людності. Насип кургану В, округло-овальної в плані форми, розмірами 27×23 м, було зведено таким чином, що його східний край підступив чи навіть злився зі західним краєм кургану Б, а сукупно вони утворили асиметричну 8-подібну споруду довжиною 59 м та найбільшою шириною 40 м.

Таким чином, впродовж раннього–середнього етапів бабинської культури в результаті неодноразового спорудження насипів і досипок були створені усі передумови для перетворення двох самостійних курганів ямно-катакомбного часу в довгу могилу. Цю справу остаточно було завершено носіями зрубної культури, які своєю досипкою об'єднали сусідні кургани А і Б, а також подовжили споруду у західному напрямку від кургану В, довівши її загальні розміри до вражаючих показників: довжина 130 м і ширина до 42 м (рис. 8, 1).

В публікації розглядуваної пам'ятки зазначається, що досипці над зрубним похованням 14 передувала досипка над бабинським похованням 7 (насип С), яка і з'єднала кургани А і Б. “Однак розкопки за довгою віссю не дозволили задовільно простежити особливості навколокурганної западини, в чому автор (І.Ф. Ковальова – *Р.Л.*) вбачає один з недоліків цієї традиційно підтримуваної методики розкопок довгих могил” [282, с. 22-23, рис. 1]. Відверто кажучи, теза щодо шкідливості методики розкопок подовжніми траншеями не переконує. За поданим планом та профілями бровок важко судити про деталі стратиграфічної ситуації навколо вузла поховань (шп.5, 7, 14), здійснених у западині між курганами А і Б, але, так чи інакше, тут мають місце деякі невідповідності. Зокрема, у профілі 1-ї північної бровки відбився розтин ями і викиду з поховання, позначеного № 5, хоча, судячи з плану кургану, це поховання повністю потрапило в траншею, тоді ж як бровка розрізала яму зрубного поховання 14. Однак впуск останнього з рівня давнього горизонту, або вибраного ґрунту, робить це поховання основним для з'єднувальної досипки, що не узгоджується з інформацією щодо більшої давності поховання 7. В ході ретельного розбору ситуації нас не полишала

думка про те, що в матеріали статті просто закралася помилка, адже зведений над бабинським похованням 7 насип С (на плані не позначений літерою) локалізується автором публікації західніше курганів А і Б, тобто там, де в дійсності виник курган над бабинським похованням 22.

Увесь цей вузол питань і непорозумінь примусив нас звернутися до звіту про розкопки даної пам'ятки [1042]. Знайомство зі звітними матеріалами дозволило розставити усі крапки над «і». По-перше, з'ясувалося, що розглянута Довга могила досліджувалася й увійшла до звіту як два самостійних кургани (к. 3 – східний і к. 4 – західний) з незалежною нумерацією поховань у складі кожного з них: курган № 3 звіту відповідав курганам А і Б публікації та включав 17 поховань, а курган № 4 звіту відповідав кургану С публікації та включав 7 поховань. У публікації ж ці структурні елементи поховального комплексу було подано як єдиний курган під № 3, що містив 24 поховання (17+7). По-друге, нумерація поховань тієї частини Довгої могили, що відповідала звітному кургану № 3, збереглася – від 1 до 17, а поховання звітного кургану № 4 продовжили загальну нумерацію, отримавши номери від 18 до 24. Відтак бабинське поховання 7, основне для звітного кургану 4, в публікації стало похованням 22 – основним для кургану С. Однак, здійснивши в публікації зміну нумерації поховань, авторка забула внести відповідні корективи у текстову частину статті. Саме тому за описом основного поховання західної половини (курган С), вказувався його номер відповідно звіту (п. 7), хоча на ілюстраціях воно значилось як п. 22 [282, с. 22-23, рис. 1; 3, 7]. Тобто, в Довгій могилі виявилось два поховання під № 7 – згадане бабинське, а також зрубної культури – зі східної половини кургану. Звідси походить і вся інша плутанина й непорозуміння, з якими зіткнувся уважний читач, опрацьовуючи матеріали даної публікації.

Зазначимо також, що всі розміри по кургану 3 могильника Губиниха-II розраховані й подаються нами, відповідно до масштабної лінійки, що міститься у звіті та публікації цього комплексу [1042; 282, рис. 1]. Виходячи з

цього ж масштабу, підраховувалася й загальна довжина довгої могили (130 м), яка, на диво, суттєво розбігається з відповідною цифрою в публікації – 176 м [282, с. 22]. Здійснена нами додаткова перевірка приводить до висновку, що більше відповідає дійсності супроводжуючий план кургану масштаб, ніж наведені у тексті статті дані.

10. Широке-II к. 1 (Солонянський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1983 р. експедицією Дніпропетровського університету [282, с. 26-32]. Початок цій видатній споруді, що мала розпливчасту 8-подібну в плані форму (розміри приблизно 100-109×60-50 м) і у місцевих мешканців отримала назву “Довга могила”, покладено за доби ранньої бронзи двома первинними курганами ямної культури (кургани А і Б, за публікацією), розташованими на вісі Пн-Зх–Пд-Сх, один з яких (північно-західний – А) пізніше був добудований кількома ямними досипками, отримавши складну конфігурацію, так що відстань між двома спорудами складала 16 м. Наприкінці середнього бронзового віку в Пд-Сх край схилу кургану А, що був звернутий у напрямку кургану Б, було впущене бабинське поховання 6, яке супроводжувалося видовженою в плані асиметричною досипкою (розміри приблизно 37×27 м). Ця досипка з’єднала кургани А і Б, перетворивши їх у споруду довжиною не менше 82 м і шириною від 10 до 35 м. З похованням 6 автори розкопок пов’язують і другу, значно більшу, об’єднуючу досипку, яка повністю перекрила існуючу ґрунтову конструкцію, довівши її до завершення (рис. 9, 1).

До речі, в публікації розглянутої пам’ятки вказується довжина насипу, що дорівнює 112 м. Подані нами цифри отримані в результаті підрахунків на підставі супроводжуючої план кургану масштабної лінійки, що, враховуючи її незначну довжину (2 м), могло привести до певних розбіжностей результатів. Звернемо увагу й на те, що масштабна лінійка до плану кургану в публікації є вдвічі дрібнішою за необхідну [282, рис. 4].

11. Преображенка-II кк. 1-2 (Павлоградський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1983 р. експедицією Дніпропетровського університету

[287, с. 18-23, рис. 5]. Примітно те, що ця довга могила розкопувалася методом комбінованого розташування паралельних траншей: більша частина насипу, головним чином крайні її ділянки, різалася поперечними траншеями, а серединна частина – двома подовжніми траншеями з однією бровкою між ними. Незважаючи на багатоетапність (не менше 10) і розтягнутість у часі (рання–пізня бронза) процесу спорудження розглядуваного кургану, можна впевнено стверджувати, що переважна більшість будівельних періодів (не менше 6) і відповідних їм конструктивних змін припадає на досить короткий відрізок часу та пов'язана з носіями ДДБК раннього–середнього етапів. Будівельницька діяльність бабинського населення на цьому об'єкті розподілялася за двома сусідніми ділянками, що до певного часу являли собою два самостійні кургани (відповідно, кк. № 1 і 2). “Східна ділянка” (к. 2) була прив'язана до округлого в плані насипу ямно-катакомбного часу. На відстані близько 11 м на захід від нього, з рівня давнього горизонту було здійснене бабинське поховання 13, що супроводжувалося самостійним насипом округлої в плані форми (діаметр 25×21 м), який своїм краєм з'єднався з курганом ямно-катакомбного часу, утворивши широтно орієнтовану 8-подібну ґрунтову споруду розмірами 60×33 м, з сідловиною посередині. Надалі у сідловину було впущене бабинське поховання 1, що перекрилося з'єднувальною досипкою шириною 19 м. Завершення будівельних перетворень на “східному майданчику” пов'язане з подовжуючою досипкою над бабинським похованням 14, розташованим за 14 м на захід від краю 8-подібного кургану, за його довгою віссю. Ця потужна досипка, здається, повністю перекрила більш ранній насип і довела розміри широтно орієнтованої надмогильної споруди приблизно до 81×53 м. Західна “будівельна ділянка” (к. 1) була закладена саме носіями бабинської культури, які здійснили тут поховання 7 і перекрили його округлим у плані первинним насипом діаметром 30-31 м. За 3 м на схід від його краю, з рівня давнього горизонту було влаштоване бабинське поховання 2, над яким спорудили досипку розмірами близько 44×31 м, що подовжила первинний насип у

східному напрямку, в бік кургану 2, довівши її розміри до 57×31 м. Подовжуюча досипка над бабинськими похованнями 8 та 9, або одним з них, була зведена і в протилежному, західному, напрямку, збільшивши широтний розмір кургану 1 приблизно до 72 м. На стадії, коли курганний ансамбль являв собою два довгі насипи, розташовані на одній вісі і роз'єднані відстанню лише 9 м, будівнича діяльність носіїв бабинської культури припиняється. Останню крапку в будівельно-архітектурній справі було поставлено населенням зрубної культури, яке звело об'єднуючу досипку понад введеним до міжкурганного простору похованням 4 і тим самим перетворило споруду в грандіозну могилу довжиною 163 м і шириною 40-53 м (рис. 8, 2).

Рішний І к. 7 (Кам'янський р-н Ростовської обл.): досліджувався 2001 р. експедицією Археологічного науково-дослідного бюро м. Ростова-на-Дону [170, с. 77-108]. Цей, без перебільшення, видатний за своєю інформативністю курган розкопувався нехай і поперечними, але частими траншеями, що, в купі з ретельною фіксацією стратиграфії, дозволило авторам доволі детально відтворити всі основні етапи спорудження пам'ятки і пов'язати їх з конкретними похованнями, а також реконструювати розріз насипу по довгій вісі. Початок йому був покладений за доби ранньої бронзи (?) після здійснення поховання 16 і спорудження над ним первинного кургану округлої в плані форми діаметром 11 м. За доби середньої бронзи первинний насип був концентрично перекритий великою досипкою округлої в плані форми з діаметром 19-20 м та кільцевою кам'яною кріпидою. Впевнено пов'язати цю споруду з конкретним похованням не є можливим, бо формально на таку роль підходять декілька комплексів: поховання 14 (донецької КК), 13 і 17 (криволуцької культурної групи). Надалі починається період будівельної діяльності населення бабинської культури. Першим його кроком було зведення чергової концентричної досипки над впущеним з поверхні існуючого насипу похованням 10. Ця досипка майже повторювала конфігурацію попередньої (розміри близько 21×18 м) і збільшила лише

висоту споруди. Досипки над наступними бабинським похованнями забезпечили двобічне зростання курганного насипу в широтному напрямку. Так, за 4 м на схід від краю існуючого кургану, з рівня вибірки ґрунту для спорудження попередніх насипів, було здійснене бабинське поховання 1. Зведена над ним у два етапи овальна подовжуюча досипка (загальний розмір 23×14 м) добудувала курган у східному напрямку на 14 м і перетворила його у 8-подібну споруду з невеликою сідловиною. Саме в цю виїмку пізніше було введене бабинське поховання 9, з'єднувальна досипка над яким (площею близько 21×13 - 10 м) знівелювала сідловину. Зростання могили в західному напрямку розпочалося з округлої в плані досипки (діаметр 12×10 м) над бабинським похованням 7, влаштованим повз західного краю існуючого на той момент насипу, з рівня частково вибраного для спорудження попередніх досипок поховального чорнозему. Продовжилося це зростання зведенням овної в плані досипки (розміри близько $16,5 \times 13,5$ м), яка пов'язується з двома бабинськими похованнями – 5 і 6. Останнім актом будівельної діяльності бабинського населення на розглядуваному об'єкті було спорудження над впускним похованням 15 вузької смуги-досипки (40×13 м), що простяглася вздовж усього північного схилу могили, в результаті чого її розміри були доведені до 54×26 м (рис. 9, 2). Надалі курган піддавався примітним архітектурним змінам, здається, лише двічі: за доби пізньої бронзи, коли він по всій площі був перекритий еліпсоїдною в плані досипкою з кам'яним панциром зрубної культури, а також за часів середньовіччя, відколи на його вершині з'явилося половецьке святилище.

В деяких незначних деталях наша реконструкція внутрішньої архітектоники, а також відтворені розміри насипів і досипок кургану 7 могильника Ріпний I ненабагато відрізняється від запропонованих автором розкопок [170, с. 106-108, рис. 16].

12. Втім, на схему залишилися не нанесеними ще близько двох-трьох десятків комплексів, для яких ми не мали у своєму розпорядженні точних координат, проте знаємо, що розташовані вони в межах Пн-Зх і Пн-Сх

секторів, тобто у північній половині кургану. Ще декілька могил, впускених на північ від центру, залишилися поза схемою, оскільки виходили за межі узятото нами 20-метрового радіусу полігону. Особливо підкреслимо, що на схему навмисно не наносилися ті поховання, сектор впуск яких був завчасно обумовлений необхідністю створення подовжуючих або об'єднувальних досипок, про що йшлося вище.

13. В даному випадку не беруться до уваги вкрай рідкісні знахідки кісток тварин в заповненні керамічних посудин, які дозволяють припускати первинне наповнення цих ємностей рідкою їжею, приготованою на основі м'ясного бульйону.

14. В цю кількість включені й ті досліджені розкопками пам'ятки, на яких трапилися лише незначні свідoctва бабинської культури, що представляли т.зв. супутній матеріал на тлі основного іншокультурного.

15. *Олександрівський скарб* (Новомосковський р-н Дніпропетровської обл.) [289, с. 9, рис. 1]. Умовно названий скарбом набір бронзових предметів відкрито у північно-східній полі кургану № 5, у круглій за планом ямці. Він складався з двох провухових сокир і двох багатообертових (спіральних/пружинних) браслетів (рис. 53, 1-4). Стратиграфічні спостереження не дозволили напевно пов'язати розглядуваний комплекс з якимось із досліджених в кургані поховань бронзового віку. Втім І.Ф. Ковальова порахувала за можливе віднести його до бабинської культури, супроводивши свою позицію в одній з праць констатацією, що “в указаний підгрупі поховань КБК (другого хронологічного горизонту – *Р.Л.*) присутні бронзові вислообухові сокири та браслети, що знайдені в кургані 5 біля с. Олександрівка (Присамар'я)” [277, с. 27], а в іншій праці доповнивши наведену фразу уточненням про те, що вказані бронзові вироби знайдені “поза поховальним комплексом, але за умов виявлення є пов'язаними з похованням КБК № 9” [280, с. 212]. Які ж саме “умови виявлення” схилили авторку до наведеного висновку, залишилося невідомим. Можна лише відзначити, що дані обставини не були цілком

очевидними, оскільки в оцінці культурно-хронологічної позиції Олександрівського скарбу дослідники зазвичай керувалися і продовжують керуватися типологічними характеристиками речей, практично ніколи не звертаючись до стратиграфії та відносної хронології комплексів скарбоносного кургану. Саме тому серед фахівців немає згоди щодо атрибуції олександрівської знахідки, яка в літературі фігурує як приналежна або до бабинської культури, або до пізньокатакомбної [45, с. 27-28; 268, с. 144-145; 623, с. 171; 765, с. 208-210].

Враховуючи сказане, висловимо своє бачення культурно-хронологічної ситуації в Олександрівському кургані 5, тим більше, що поданий в публікації варіант [289, с. 9-11] потребує певних коректив. В кургані досліджено 10 поховань, що віднесені авторами розкопок до катакомбної культури (п. 7), культури багатоваликової кераміки (пп. 3а, 6, 9), зрубної культури (пп. 1, 2, 4, 5, 8), невизначених (п. 3). Насправді, поховання 3а і 6, за обрядово-інвентарними ознаками, треба включити до списку зрубної культури, а відтак у кургані залишається лише одне поховання КБК – п. 9. Стратиграфічні спостереження не дали можливості авторам публікації виявити основне поховання в кургані. Лише за логікою, на таку роль може претендувати поховання-кенотаф № 7 інгульської КК (?), що знаходилось майже в центрі кільцевого ровику, який, треба думати, оточував первинний насип. Саме сюди, в центральну частину реконструйованого первинного кургану, було впущене бабинське поховання 9 (раннього-середнього етапів ДДБК), тоді як зрубні могили планіграфічно зсунуті до північної половини насипу. Скарб бронзових предметів знаходився в північно-східному секторі кургану і розміщався назовні кільцевого ровика, приблизно на рівні передматерику, тобто за межами первинного катакомбного кургану [289, табл. 6, 1]. Ця важлива обставина, на наш погляд, засвідчує посткатакомбну хронологічну позицію скарбу. Оскільки ж типологія депонованих предметів досить однозначно натякає на посткатакомбний і водночас дозрубний час їхнього побутування, логічним видається віднесення скарбу саме до періоду

бабинської культури, хоча безперечного зв'язку скарбу з бабинським похованням 9 в кургані не виявлено.

16. Автор розкопок та публікації, В.М. Ключинцев, повідомляє, що в кургані 27 Павлівського могильника остання, восьма, досипка пов'язується з бабинським похованням 14 [273, с. 254, рис. 1]. Вочевидь, висновок дослідника ґрунтувався на стратиграфічних спостереженнях, здійснених за східним профілем 3-ї східної бровки, в якому чітко відбився перетин поховання 14, впущеного з поверхні 7-го насипу-досипки та перекритого зверху 8-им насипом-досипкою. Але ж аналогічна ситуація достовірно зафіксована також для поховання 18 і меншою мірою для поховання 4 [1136, табл. 129 и др.]. Враховуючи, що згадані поховання 4, 14, 18 позначають два кінці та середину планіграфічної дуги, на якій розташовані ще три однокультурні могили (пп. 8, 2, 7), є підстави вважати, що в кургані 27 останньою досипкою перекривалося не одне, а група щонайменше з шести бабинських поховань. Стосовно нюансів стратиграфії ще трьох бабинських могил (пп. 6, 17, 19), окрім їхньої впускної позиції, сказати щось напевно надто важко (рис. 67, 1).

17. Показники питомої ваги підбійних могил, майже аналогічні нашим, наведені В.М. Ключинцевим для регіону Степового Побужжя – 64% від загальної кількості споруд [271, с. 63; 272, с. 227]. Таке співпадіння вбачається цілком логічним, адже вказаний регіон знаходиться в серединній частині Дніпро-Дністровського локального варіанту Бабине, чим забезпечилася “чистота” вибірки. А от відповідні показники для Степової Наддніпряни, наведені В.В. Отроценком, є значно нижчими – близько 16% [497, с. 65-67], що, на нашу думку, пояснюється прикордонним положенням регіону і обумовленою цією обставиною “засміченістю” статистичної вибірки, до якої, окрім пам'яток Дніпро-Дністровської бабинської групи, безсумнівно, потрапили Дніпро-Донські бабинські, причому складали у ній більшість. І це об'єктивно, адже на початок 1980-х рр. бабинська культура (КБК) для більшості дослідників видавалася єдиною.

18. У згаданій публікації Калинівське поховання з соплом розглядається в контексті катакомбних старожитностей. Однак автори якоюсь мірою усвідомлювали хибність такої атрибуції, бо наголосили на “умовності” віднесення комплексу до групи катакомбних ливарників [334, с. 11].

19. Бляшана рурка, знайдена у зрубному похованні Асканія Нова 3/2, справленому за обрядом кремації, є абсолютно нетиповою для матеріального комплексу зрубної культури Надчорномор'я. Ця обставина потребує пояснення, яке ми вбачаємо у наступному: вищезгадане зрубне поховання 2 перерізало та частково зруйнувало бабинське поховання 1 [952, табл. 53, 1]. Оскільки бляшані рурки відомі у складі гарнітуру бабинського населення, логічно уявити, що ця прикраса спочатку знаходилася саме у похованні бабинської культури 1, а до зрубного поховання 2 потрапила в результаті порушення ним більш раннього комплексу. З цієї причини бляшану рурку варто пов'язувати з бабинським похованням Асканія Нова 3/1.

20. *Бабина Гора п. 1.* За описом С.С. Березанської та супроводжуваними рисунками, з'являлося чи не найвиразніше серед анонсованої групи ґрунтове поховання у довгій прямокутній ямі з випростаним кістяком і надзвичайним для бабинської традиції реманентом, який, за версіями різних публікацій, включав бронзові “сокирку-мотичку” і шило, 1 чи 2 кістяні проколки, мотику та 2 пряжки, амулет із зубу акули, крем'яний відщеп і керамічний горщик [42, с. 29-31, рис. 4, 8-15; 45, с. 19, рис. 5, 4]. Однак через два десятиріччя після першої публікації взірцевий комплекс розпався у буквальному значенні: С.Д. Лисенкові по звітних матеріалах вдалося розв'язати, що “комплекс” було штучно створено шляхом поєднання поховання доби ранньої-середньої бронзи, розкопаного на площі бабинського поселення, зі знахідками (в т.ч. пряжками) з різних ділянок культурного шару [432].

Серія відповідних поховань виділена з матеріалів розкопок М.Ю. Бранденбурга.

Бурти к. 286 п. 6. За даними М.Ю. Бранденбурга, у другому ярусі кургану відкрито “скелет у витягнутому положенні, головою на ПдПдЗх. Між гомілками його декілька окремих кісток людських ребер ... При скелеті у лівого плеча й ключиці кам’яний полірований молоток” [220, с. 75].

Бурти к. 286 п. 9. “... на тій же глибині, череп і кістки дев’ятого скелета у витягнутому положенні, головою майже на Захід. ... У лівого коліна (зовні) невеликий горщик з грубим комірчастим орнаментом по верхньому краю, а коло правого – вздовж правої ноги зовні – скелет дитини” [220, с. 75].

Варто зазначити, що з кургану 286 у с. Бурти С.С.Березанська віднесла до бабинської культури ще дві могили (пп. 7, 8), однак чомусь не включила їх до списку комплексів з випростаними кістяками [45, с. 17], хоча обидва вони характеризуються саме таким обрядом [220, с. 75].

Аналіз стратиграфії розглядуваного кургану доводить, що він був насипаний над одним з поховань ямної культури (пп. 10 або 11), відкритих, відповідно, у самих нижніх третьому та четвертому ярусах. Перший (верхній) ярус займали впускні поховання 2-4 пізнього бронзового віку, обрядові характеристики яких дозволяють відносити їх до бабинської культури: скорчені на лівому боці з північною й західною орієнтацією. Другий (середній) ярус в кургані займала група з п’яти поховань (пп. 5-9), що відзначалися випростаним станом померлих. З них три мали південну орієнтацію скелетів (пп. 6-8), а два – західну (пп. 5, 9). В курганах Середньої Наддніпрянщини таким положенням небіжчиків характеризуються лише поховання середньодніпровської та інгульської катакомбної культур. Щоправда для території Київщини, де був розкопаний Буртинський могильник, скупчення в одному кургані цілої групи інгульських захоронень є малоімовірним, адже цей регіон являв собою крайню північну периферію названої культури і пам’ятки її тут трапляються поодинокі. Водночас віднесення випростаних поховань кургану 286 до середньодніпровської культури виглядає цілком логічним і знаходить підтвердження в інвентарі

двох із них: п. 6 містило характерну усічено-ромбічну сокиру-молоток, а п. 7 – класичний круглодонний кубок, які чітко діагностують обидва комплекси [240, табл. 3, 5, 7]. Не суперечить аналогічній культурній атрибуції і банкова посудинка з п. 9 [225, табл. 3, 6]. Таким чином, цілком обґрунтованим видається віднесення всіх випростаних поховань другого ярусу кургану 286 у с. Бурти до середньодніпровської культури, як це неодноразово пропонували дослідники [240, с. 11-12, табл. IV; 16, с. 20, 45, 58, рис. 7, 1-3; 116, с. 31-32, рис. 4, 4-6].

Годомка к.401 п. 5б. Курган з таким номером був досліджений не біля Годомки, а поблизу с. Потік. Однак він містив лише два поховання [205, с. 112]. Можливо, тут вкралася помилка, адже в загальному переліку бабинських поховань з розкопок М.Ю. Бранденбурга С.С. Березанська вказує комплекс Годомка к. 404 п. 5б [45, с. 17], причому курган під таким номером, дійсно, значиться біля цього населеного пункту. Але в ньому, знов-таки, виявлено лише одне поховання [220, с. 48].

Зеленки к. 220 п .2. В курганному насипу виявлені рештки скелета впускного поховання, за якими визначається укладення небіжчика у зібганому на лівому боці стані головою до ПнЗхЗх. Навколо колін знаходилася невеличка неорнаментована баночка [220, с. 18; 240, табл. 2, 1]. За обрядово-інвентарними ознаками дане поховання цілком відповідає бабинській культурній традиції, однак воно демонструє не випростаний, а скорчений варіант інгумації.

Кулішівка к. 425 п. 2. Під вказаним номером значаться знайдені в насипу “уламки двох кісток, вочевидь від людської ноги” [220, с. 143]. В наявності чергова помилка. Скоріш за все, С.С. Березанська мала на увазі комплекс Кулішівка к. 425 п. 5, який фігурує в її загальному переліку бабинських поховань [45, с. 17], тим більше, що він формально відповідає визначеним пошуковим критеріям. Мова йде про добре відомий некрополь, або братську могилу, що включала чотири обрядово близьких поховання 5а-г (три з них колективні – по 2 і 4 кістяка), в яких небіжчики були укладені у

випростаних на спині позох з широтними орієнтаціями, в т.ч. діаметрально протилежними. В могилах знайдено по 1-2 керамічній посудині, дрібні й невиразні бронзові прикраси, бронзове та три кременевих вістря стріл [220, с. 144-145; 240, табл. 6, 4-9]. Не занурюючись в історіографію питання щодо культурної атрибуції розглядуваних поховань, які різними дослідниками залучалися до катакомбних, абашевських та бабинських, зупинимося на підставах для останнього з варіантів. З усього комплексу обрядово-інвентарних ознак власне бабинські асоціації, причому стійкі асоціації, викликає лише біконічний горщик з поховання 5г, прикрашений класичною композицією з трикутно-паркетних та ялинково-паркетних елементів. Саме дана посудинка свого часу зумовила віднесення поховання 5г до культури Бабине (КБК) [348, с. 62; 240, с. 12; табл. V, 2; табл. 6, 9]. І тільки. Всі інші характеристики цього та решти випростаних кулішівських поховань не є притаманними бабинським традиціям, для них взагалі важко визначити надійні та однозначні культурні прив'язки. Ця обставина, вочевидь, і привела В.В. Отроценка до висновку про певний “культурний космополітизм” Кулішівських курганів [509]. Однак з часом дослідник переглянув свою позицію і схилився до бабинської культурної атрибуції багатокамерного поховання 5, разом із впускними зібганими похованнями 3 й 4 кургану 425. В якості аргументів фігурували вже згаданий горщик з камери 5г та кременеве вістря стріли з виїмкою в основі з камери 5б, а також випростаний стан широтно орієнтованих небіжчиків, мовбито “показовий для ранніх стратиграфічних груп поховань КБК” [521, с. 104]. Вістря такого типу, дійсно, характерні для культури Бабине, але ж не тільки для неї. Крім того, стріла в могилі може діагностувати культурну приналежність не лише небіжчика (реманент), а й його супротивника (знаряддя вбивства). Характер кулішівських поховань натякає на другий варіант. За “показовістю” випростаного ритуалу приховується той факт, що насправді цей обряд відомий лише для 1 раннього поховання ДДБК (0,09% всіх комплексів) і для 6 переважно пізніх поховань Нижньої Наддніпрянщини (0,97%), які, скоріш

за все, є північним відгалуженням пам'яток євпаторійської групи (близько 30 комплексів Криму). Ситуація з середньонадніпрянською групою також стає зрозумілою. Взагалі ж випростаний обряд зафіксовано для 1% поховань всього культурного кола Бабине. Тобто на користь бабинської атрибуції випростаних поховань кулішівського кургану 425 залишається лише горщик з камери 5г, чого видається замало.

Завершуючи аналіз матеріалів з розкопок М.Ю. Бранденбурга, звернемо особливу увагу на ретельну джерелознавчу й аналітичну роботу, проведenu К.П. Бунятян у зв'язку з характеристикою обрядової групи *випростаних поховань* середньодніпровської культури. В ході цього дослідження авторка, наскільки це було можливим, здійснила ревізію майже усіх доступних джерел, в т.ч. погано документованих матеріалів ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., критично розібравши історіографію їх культурно-хронологічного упорядкування. Одним із важливих результатів роботи стала аргументована переоцінка певної частини поховань з розкопок Бранденбурга, зокрема й тих, що безпідставно були віднесені до випростаних комплексів бабинської культури, хоча останнє залишилося не акцентованим (КБК) [116, с. 32-34].

Кіровоградська обл. За таким підписом С.С. Березанською опубліковано в ілюстративній формі поховання, справлене у прямокутній ямі з кам'яним перекриттям, в якому укладений на спині у випростаній позі небіжчик супроводжувався горщиком з високими реберчастими плічками, орнаментований по пругу вінця та ребру одинарними карбованими валиками, по плічках – прокресленими трикутниками вершинами догори, а нижче ребра – вертикальною низкою прокреслених ромбів [45, рис. 5, 3]. Окрім того, що посудина викликає певні бабинські асоціації, наразі важко сказати щось напевно стосовно описаного комплексу. Від цього нас утримує, перш за все, відсутність в публікації посилання на першоджерело, по-друге, щойно виявлена в цій же публікації плутанина, а по-третє, неприємний власний

досвід використання взятої звідти неперевіреної інформації [376, с. 102; 432, с. 177].

21. Поховальний комплекс Фрунзе 1/2 автори його публікації припустімо віднесли до сабатинівської культури [5, с. 158-160, 216-217, рис. 78-79; 866, р. 130-131, fig. 9]. Однак увесь без винятку набір ознак цього комплексу ніяк не заперечує його бабинської атрибуції, тим більше, що поховання з аналогічними обрядово-інвентарними характеристиками відомі у складі ДПБК і на деякі з них посилаються автори публікації, щоправда безпідставно залучаючи їх знов-таки до кола сабатинівських [5, с. 216-217]

22. Деякі автори певно або непевно відносять до бабинської культури (КБК) або “багатоваликового часу” поховання Копчак 3/10 у Молдові, інвентар якого складався з кам’яної сокири-молота [268, с. 142, рис. 63, 3; 623, с. 139, рис. 27, 2]. Сумнівність такої культурно-хронологічної атрибуції згаданого комплексу та ймовірна належність його до пізньооямних [224, с. 71, 204, табл. 3, рис. 15, 4] утримує нас від розгляду сокири-молота, що з нього походить. До того ж вказане знаряддя не знаходить переконливих бабинських аналогій.

23. Щоправда поховання Красне 7/3 іноді фігурує у списку комплексів сабатинівської культури [623, рис. 14, 14]. Не відкидаючи повністю такого варіанту інтерпретації, зазначимо, що аргументів для його доведення існує ніяк не більше, ніж на користь бабинської атрибуції, яка, на наш погляд, засвідчується присутністю у цьому похованні характерного тричасного горщика та м’ясної напутньої їжі у притаманній для місцевої бабинської традиції формі (хребетна частина).

24. Ми вже звертали увагу на те, що відомі у незначній кількості на території Дністровсько-Прутського межиріччя підбійні могили зосереджені виключно у південній приморській зоні й по суті можуть сприйматися в якості продовження або західного відгалуження їхнього основного масиву, зосередженого у степу Дніпро-Дністровського регіону. Така їх оцінка,

спричинятиме, з одного боку, корективи у характеристиці пам'яток обох локальних груп Бабине, а з другого, їхніх ареалів.

25. Різниця полягає лише в тім, що у Дністровсько-Прутській групі поховальні камери двоярусних могильних споруд представлені ямами, а у Дніпро-Дністровській групі – переважно підбоями (рис. 70, 5; 72; 113).

26. Щоправда, В.О. Колотухін вважає, що досліджені в могильнику поблизу с. Григоровка Красногвардійського р-ну “поховання КБК” (відповідно, пп. 11/2 та 22/4) не можна розглядати в якості основних, оскільки вони планіграфічно розташовані на одній лінії з могилами зрубної культури, тобто утворюють з ними спільний некрополь [300, с. 22, рис. 4; 20, 2]. Навряд чи з такою інтерпретацією можна погодитись, що ми спробуємо довести нижче, в ході аналізу стратиграфії обох названих курганів.

27. Втім у нас залишається непевність щодо визначення типів пряжок з обох комплексів, що зіставляються: Лугове 3/1 і 3/4. Надто стислий опис в тексті і відсутність на рисунках діагностичного перетину (замість нього в обох випадках подано бокову проекцію) не дозволяють чітко з'ясувати до якого типу належать обидва екземпляри: пласких (1А) чи вигнутих (1В). Слабко виражена овальність пряжки з поховання 4 натякає на можливість приналежності її до різновидів овальних (2А або 2В), що суттєво впливає на культурно-хронологічну атрибуцію даного комплексу.

28. Поселення *Наддніпрянсько-Прип'ятської* групи пам'яток культурного кола Бабине:

1) Пустинка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. України, неподалік впадіння в Дніпро його лівої притоки р. Пакульки [38, с. 118, 141];

2) Бивалькі (Рубіжний Рів) Гомельської обл. Білорусі, на правому березі Дніпра [331, с. 149, рис. 1, 2];

3) Мохав Гомельської обл., на правому березі Дніпра [331, с. 149, рис. 1, 3];

4) Заспа 2 (урочище Груди) Речицького р-ну Гомельської обл., на правому березі Дніпра [119; 331, с. 149, 150, рис. 1, 1];

5) Абакуми Гомельської обл., в гирлі р. Сож – лівої притоки Дніпра [331, с. 149, 150, рис. 1, 4];

6) Оташів Прип'ятського р-ну Київської обл., в гирлі р. Прип'ять [45, рис. 1, 62];

7) Тешков Гомельської обл., на лівому березі Прип'яті, вище впадіння в неї р. Славечні [331, рис. 1, 5];

8) Наровля Гомельської обл., на правому березі Прип'яті [331, рис. 1, 6];

9) Наровля 2 Гомельської обл., трохи вище за течією від попереднього пункту [331, рис. 1, 7];

10) Тульговічі Гомельської обл., на лівобережжі Прип'яті [331, рис. 1, 10];

11) Ломиш Гомельської обл., на лівому березі Прип'яті [331, рис. 1, 11];

12) Юровічі 3 Гомельської обл., на лівому березі Прип'яті [331, рис. 1, 8];

13) Юровічі 5 Гомельської обл., трохи вище за течією від попереднього пункту [331, с. 151, рис. 1, 9];

14) Жаховічі Гомельської обл., на правому березі Прип'яті, нижче впадіння р. Птич [331, рис. 1, 12].

29. Пам'ятки Західного Поділля та Волині з матеріалами бабинської культури:

1) Стадники Острозького р-ну Рівненської обл., у верхній течії Горині. На поселенні знайдена кераміка з багатоваликовою орнаментациєю [666, с. 77].

2) Зозів II Рівненського р-ну Рівненської обл., у нижній течії р. Устя. В культурному шарі поселення, разом з керамікою стрижівської культури, був знайдений посуд бабинського типу [666, с. 77].

3) Здовбиця Здолбунівського р-ну Рівненської обл., у верхній течії р. Устя. При розкопках поселення, на ямі житлового вогнища, разом з посудом здовбицького етапу та стрижівської культури виявлено кераміку бабинського типу. Крім цього, фрагменти такої ж кераміки знайдені в заповненні могильної ями поховання здовбицького етапу городоцько-здовбицької культури [666, с. 77].

4) Коблін Млинівського р-ну Рівненської обл., в нижній течії р. Іква, правої притоки р. Стир. На поселенні знайдена кераміка з багатоваликовою орнаментациєю [666, с. 77].

5) Перевердов (урочище Лагори) Млинівського р-ну Рівненської обл., в нижній течії р. Іква. У процесі розкопок 1975-1977 рр. поселення стрижівської культури, в культурному шарі, а особливо у двох житлових комплексах виявлена кераміка бабинської культури, на чому детальніше зупинимося нижче [666, с. 74-76].

6) Замчисько Дубнівського р-ну Рівненської обл., в середній течії р. Іква. В ході розвідки на високому правому березі зібрано нечисленні фрагменти кераміки з багатоваликовим орнаментом [895, с. 5, табл. V, 4.].

7) Комаровичи Дубнівського р-ну Рівненської обл., в середній течії р. Іква. На пологістому лівому березі піднято багатоваликову кераміку та невиразний креміль [895, с. 6, табл. V, 1, 5].

8) Студинка Дубнівського р-ну Рівненської обл. На лівобережній піщаній дюні р. Любомирки, правої притоки Ікви, зібрана кераміка з багатоваликовою орнаментациєю, а також значна кількість кременевих відщепів і напівфабрикатів [895, с. 6, табл. V, 2, 3, 6].

9) Аршичин-2 Рівненської обл. [532, рис. 70].

10) Дубно-Волиця Рівненської обл. [532, рис. 33, 43, 44].

11) Дубно-Звірогосподарство Рівненської обл. [532, рис. 47, 8-9; 70].

12) Дубно-Сурмичі-3 Рівненської обл. [532, рис. 53].

13) Клюки-2 Рівненської обл. [532, рис. 23, 1-4].

14) Костяниця Рівненської обл. [532, рис. 89].

15) М'ятин-1 Рівненської обл. [532, рис. 61].

16) Панталія-2 Рівненської обл. [532, рис. 59].

17) Семидуби-1 Рівненської обл. [532, рис. 23, 10-11].

18) Стовпець Рівненської обл. [532, рис. 23, 12-13].

19) Тараканів-2 Рівненської обл. [532, рис. 46, 10].

20) Тараканів-4 Рівненської обл. [532, рис. 80, 1-4].

21) Тараканів-5 Рівненської обл. [532, рис. 18].

22) Тартак-1 Рівненської обл. [532, рис. 10, 1-3].

23) Тартак-2 Рівненської обл. [532, рис. 10, 4-11].

24) Городок (урочище Острів) Луцького р-ну Волинської обл., на лівому березі р. Черногузка, лівої притоки р. Стир [605].

25) Святязів Сокальського р-ну Львівської обл., в пониззі р. Карбівка, правої притоки Західного Бугу. В ході розкопок поселення ранньозалізного віку знайдено фрагмент вінця типового горщика бабинської культури, декорованого горизонтальними валиками, розчленованими пальцевими відбитками [25, с. 141, рис. 2, б].

26) Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл., в басейні р. Полтва, лівої притоки Західного Бугу. Звідти походить фрагмент стінки бабинської посудини, прикрашеної гладкими та карбованими горизонтальними валиками, що зберігається у фондах Львівського історичного музею з датою надходження “1925 р.” [25, с. 141, рис. 2, 4].

27) Лагодів (урочище Залука) Перемишлянського р-ну Львівської обл., в басейні р. Полтва. У 1967 р. на площі могильника ранньозалізного віку, під одним з поховань, відкрита господарська яма, в заповненні та на дні якої знайдено кістки тварин і кераміку бабинського типу, в тому числі верхню частину біконічного горщика, орнаментованого по шийці та ребру поясками горизонтальних карбованих валиків, простір між якими заповнено фризом прокреслених трикутників вершинами догори [25, с. 139-140, рис. 2, 2; 666, с. 75-76, рис.].

28) Паликорови Бродівського р-ну Львівської обл., на вододілі верхів'їв рр. Іква та Луг (лівої притоки Серету). У 1987 р. розкопано курган з матеріалами бабинського типу, що буде розглянутий нижче [25, с. 138-139, рис. 1; 2, 1,3,5,7-9; 27, с. 12].

29) Остап'є Волочиського р-ну Тернопільської обл., у верхів'ях р. Гнилої, правої притоки Збруча. У 1929 р. досліджено курганний могильник з

похованнями бабинського типу, який детальніше буде розглянуто нижче [27, с. 10-11; 666, с. 77].

30. 1) Хоростків к. III, Гусятинського р-ну Тернопільської обл. (розкопки Г. Оссовського 1889 р.). У впускному похованні, розчищеному під кам'яним закладом, знайдено рештки скелету у супроводі циліндричного кубка з петельчастою ручкою, прикрашеного шнуровим орнаментом, та бурштинового медальйона-пряжки з центральним та малим бічним отвором [873, р. 42, fig. 35, a-b].

2) Кутянка (кол. Ісерна) Шумського р-ну Рівненської обл. З інвентарю передвоєнних досліджень підкурганного (?) поховання збереглися кременеве вістря стріли з виїмкою в основі й набір кістяних прикрас: намистини, пластина з перфорацією, кругла бляха-пряжка [27, с. 10, рис. 1, 2-12].

3) Жорнів (урочище Рудка) Дубнівського р-ну Рівненської обл. (розкопки І.К. Свешнікова 1970 р.) [668]. В кургані висотою 4,03 м досліджено два людські поховання – жінки (п.1) й чоловіка (п. 2), та захоронення собаки. Поховання людей, що справлені в ямах з дерев'яним перекриттям, демонструють принцип бінарної опозиції за статевою ознакою: жінка – лівий бік і Сх орієнтація, чоловік – правий бік і Пд-Зх орієнтація. Жінка супроводжувалась прикрасами – парою бронзових скроневих кілець, намистом зі спіральних пронизок, а також кістяними рурочками. Чоловічий реманент включав керамічну амфору, бронзовий наручний браслет і кістяну овальну пряжку з додатковим бічним отвором.

4) Торговиця Млинівського р-ну Рівненської обл. (розкопки Ю. Нікольченка 1972 і 1974 рр.). Курган 1, як і жорнівський, мав великі розміри (висота 4,5 м і діаметр 30×24 м) і також містив чоловічу й жіночу могили, щоправда однаково орієнтовані на ПнЗх. Під насипом кургану 3 відкрите поховання у скорченому стані на лівому боці головою на Сх., що супроводжувалося дрібними мідними прикрасами рук та шиї, а також крем'яним вістря стріли – в грудній клітині.

31. У кургані 2 могильника Велика Білозерка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл., найдавніший стратиграфічний горизонт бабинської культури представлено похованнями 5 і 27, які, на думку В.В. Отроценка, демонструють радіальний принцип розміщення в кургані. По-перше, нам здається, що, на підставі лише двох могил (тобто двох геометричних точок) взагалі важко говорити про той чи інший спосіб їх взаємного розташування. По-друге, якщо б цей факт дійсно мав місце, то разом з ним виявилась би додаткова невідповідність, яка б вимагала пояснення: чому даний принцип “катакомбної” планіграфії демонструють поховання “некатакомбної”, за оцінкою В.В. Отроценка, культурної традиції – справлені в ямах, з укладенням небіжчиків головою на захід та простягнутими до колін руками. Адже “катакомбну” традицію, на думку дослідника, продовжували поховання у підбоях з південною орієнтацією небіжчиків [497, с. 44, 65-69].

32. Мається на увазі ґрунтовий могильник, досліджений поблизу залізничної станції Калфа Тираспольського р-ну Молдавської РСР [752], де зафіксовано декілька стратиграфічних ситуацій. Серед них інформативною є лише послідовність між похованнями 9-10 і 13. Решта випадків, для яких намагався визначити хронологічне співвідношення В.В. Отроченко [521, с. 101], нажаль, такими не є за відсутністю надійних підстав.

33. Щонайменше чотири стратиграфічні горизонти, на наш погляд, можна виділити в кургані 6 могильника Белебень-II [864]. Вочевидь, наша оцінка і реконструкція стратиграфічної ситуації на цій пам'ятці (рис. 110, 1) дещо відрізняється від тієї, що дана автором розкопок [623, с. 93, 95]. По-перше, є підстави розглядати основне поховання 6 не в якості парного-ярусного, а як два самостійні й послідовні в часі. На це натякає той факт, що на рівні верхнього кістяка (1б) могильна яма трохи розширюється, утворюючи виступ, і має дещо відмінну від нижньої частини конфігурацію. Тобто верхній небіжчик (1б) був укладений не просто в простір існуючої ями на підсипку, що перекривала нижнього небіжчика (1а). Для цього пізнього

поховання в засипці існуючої могили була викопана окрема яма, яка дещо не співпала з контурами попередньої [864, р. 195, fig. 20, *ба-с*]. Непрямим аргументом на різночасність поховань 1а і 1б виступає деяка відмінність в обряді: нижній небіжчик був укладений з архаїчною III-ю позицією рук (\perp), а верхній – з порівняно пізньою VI-ю (W). Таким чином, поховання 1а і 1б утворюють два перші стратиграфічні горизонти в кургані, хоча, враховуючи обставини їх співвідношення та близькість обряду, можна припускати незначний хронологічний розрив поміж ними. По-друге, впускні в поли первинного насипу і обрядово тотожні поховання 2 і 5, перекриті досипкою, можуть включатися до складу третього горизонту. Щоправда стратиграфічний профіль V засвідчує залягання материкового викиду з поховання 5 на досипці, що перекриває поховання 2 [864, 1996, fig. 21], тим самим визначаючи хронологічну послідовність цих комплексів. Однак загальна стратиграфічна ситуація не дозволяє відтворити самостійну досипку над похованням 2 і залишає якусь неузгодженість чи непорозуміння навколо цієї ситуації. По-третє, планіграфічна й стратиграфічна позиція поховання 3, а також його дещо відмінна обрядово-інвентарна характеристика, засвідчують, що ця могила була впущена в полу або неподалік краю досипки над похованнями 2 і 5, а потім також перекрита досипкою, утворивши тим самим четвертий стратиграфічний горизонт розглянутого кургану (рис. 110, I).

34. Фонди Кременчуцького міського краєзнавчого музею. – Ф. А-1627. – № 37761.

35. Наприклад, виступаючи з приводу нашої доповіді на 4-му Капітанівському польовому археологічному семінарі, С.Н. Братченко зауважив, що “неможливо пряжки з двома отворами однозначно подавати як пізні, адже вони трапляються в похованнях з випростаними на спині кістяками, а це ознака рання, вона відома в середньоволзькій абашевській культурі” (с. Капітанове Новоайдарського р-ну Луганської обл., 13 липня 1997 р.). Вочевидь, дослідник мав на увазі кримські поховання євпаторійської групи. Цю ж думку дещо пізніше висловив Г.М. Тоцев,

наголосивши на тому, що висновки окремих дослідників щодо пізнішої хронологічної позиції пряжок з двома отворами у порівнянні з однодірчастими кільцями “не носять універсального характеру”, підтвердженням чому є матеріали євпаторійської групи Криму [722, с. 145].

36. Автором публікації Василівського кургану, О.Б. Супруненко, впускне поховання 1 подається як приналежне до зрубної культури. Однак такі обрядові ознаки, як орієнтація на Пд-Пд-Сх і розміщення глиняної посудини в районі живота, є більш притаманними не зрубній, а бабинській культурі, зокрема в її Дніпро-Бузькому лісостеповому варіанті, що дозволяє відповідним чином уточнити культурну атрибуцію даного захоронення. Його ж хронологічне слідування за похованням 3 (середньодніпровської культури) переконливо засвідчується стратиграфією: бабинська могила була введена (глибина 0,35 м) у товщу досипки (потужністю більше 1 м), зведеної над середньодніпровським похованням [692, с. 13, рис. 5, 1].

37. Підтвердженням тому, що останні розробки М.Б. Рисіна виникли не конвергентно, а були стимульовані нашими тезами й доповіддю на Самарській конференції, присвяченій 100-річчю періодизації бронзового віку В.А. Городцова (23-28 квітня 2001 р.), на якій петербурзький колега був присутній, є декілька фактів. По-перше, у своїй нещодавній статті на цю тему він, детально розбираючи підстави для хронологічного зіставлення пам'яток Північно-Східного Кавказу з бабинською культурою (КБК) і наводячи паралелі між ними виключно для ранньої бабинської культури (зооморфні пряжки, фаянсове бородавчате намисто, сокири й тесла костромського типу), не торкаючись при цьому її внутрішньої періодизації, несподівано робить висновок щодо можливості “синхронізувати костромський етап металообробки з фіналом катакомбних культур та раннім і середнім етапами КБК” (підкреслено мною – *Р.Л.*) [614, с. 211-212.]. Знаючи проблематичність зіставлення пам'яток середнього етапу Бабине з сусідніми культурами, обумовлену дефіцитом надійних маркерів, можна бути впевненим, що ця мікрохронологічна вишуканість запозичена М.Б. Рисіним з нашої

хронологічної таблиці [389, табл.1]. По-друге, на згадуваній саратовській конференції М.Б. Рисін виступав з доповіддю, що в подальшому лягла в основу його цитованої статті [613]. Однак у тій доповіді автор абсолютно не торкався аспектів, пов'язаних з кавказько-степовими зв'язками періоду фіналу середньої бронзи, обмежуючись лише добою ранньої та початку середньої бронзи – тобто сферою своїх безпосередніх наукових інтересів. Існують і додаткові, хоча й ніде не зафіксовані, підстави вбачати безпосередній причинно-наслідковий зв'язок між нашими дослідженнями. Під час роботи конференції у С.-Петербурзі, присвяченої 100-річчю від дня народження М.П. Грязнова (11-15 березня 2002 р.) я ознайомив В.С. Бочкарьова та М.Б. Рисіна з вилученими мною в архіві Інституту археології НАНУ матеріалами розкопок О.О. Мельником поховання 7 з Ремонтирської могили, акцентувавши увагу колег на знайдений там посудині кавказького вигляду (ймовірно імпортній) і пославшись на аналогії в керамічному комплексі гінчинської культури. Тепер же у цитованій статті М.Б. Рисіна можна знайти посилання автора на новітню, ще ніде не опубліковану, думку В.С. Бочкарьова щодо оцінки Північно-Східного Кавказу (Чечні й Дагестану), як первинного осередку новацій, що призвели до бабинської культурогенези [614, 2007, с. 212]. Звичайно можна було б не звертати увагу на такі дрібниці, якби петербурзький дослідник був хоч би послідовним у своїх діях і не демонстрував так званих “подвійних стандартів” у науці: в одному випадку він вирішив, якщо не приховати, то замовчати дійсний стан речей, не посилаючись на праці та інформацію колег, а у другому, на цих же сторінках – наполегливо відстоює свій пріоритет перед О.В. Кияшком по певному науковому висновку [614, с. 212, прим. 20].

38. Відомо, що принцип бінарно-опозиційного протиставлення у поховальному обряді за статевою ознакою практикувався в Західній половині Європи, починаючи від неолітичних і перехідних до ранньобронзових за тамтешньою періодизацією часів, особливо яскраво в культурах шнурової кераміки (КШК) та дзвоноподібних кубків. Ця ж традиція була успадкована

культурами/групами ранньобронзового, епішнурового, періоду. Однак, на відміну від способу протиставлення небіжчиків у ранній ДДБК (чоловіки – лівий бік, жінки – правий), шнуровий та постшнуровий горизонти Європи здебільшого демонструють дзеркальну ситуацію (чоловіки – правий бік, жінки - лівий), що ми наочно продемонстрували в одній з наших статей [416, с. 228-232, табл. 2]. Натомість бабинському варіанту протиставлення також можна знайти відповідники в середовищі культур дзвоноподібних кубків і окремих епішнурових культур/груп Середньоевропейського регіону, зокрема Нітра, Муреш, Унтервельблінг, Штраубінг тощо [416, с. 233, табл. 2], які, до речі, демонструють чи не найсильніші лінії зв'язку з ранньою ДДБК на рівні матеріального комплексу. У будь-якому випадку, якщо й пов'язувати принцип бінарної опозиції у поховальному обряді ДДБК із зовнішнім епішнуровим імпульсом, треба визнати, що цей останній по-своєму був сприйнятий і перероблений у посткатакомбному (бабинському) культурному середовищі Надчорномор'я. Подібні приклади переосмислення початкових ідей можна спостерігати також по відношенню до деяких інших можливих проявів епішнурових впливів. Наприклад, жінки ранньої ДДБК, сприйнявши європейську моду на металеві окуляроподібні підвіски, чомусь практикували не найбільш поширений тогочасний, ранньобронзовий (A1 за П. Рейнеке), варіант їхнього використання в гарнітурі вбрання – в якості кількох підвісок до головного убору чи спадаючого на спину волосся, а більш архаїчний, притаманний ще пізньонеолітичному часу, спосіб використання в якості одиначної нашійної/нагрудної прикраси, тобто деталі моніста [853, S. 18-20, 25, 27-31, Abb. 9].

Крім того, різні варіанти втілення принципу бінарної опозиції (“антитези”) за статевою ознакою відомі в деяких культурах пізнього бронзового віку на північному сході від Карпат, зокрема Тшинецького культурного кола (західна частина східного ареалу за С.Д. Лисенком) або у пам'ятках, що останнім часом відносяться М. Бандрівським до прото- і ранньовисоцьких, а у дещо трансформованому вигляді – у фінальних

висоцьких [28, с. 83-84, рис. 5, 6]. Втім, не можемо поділити думку М. Бандрівського про те, що витoki цієї традиції у пізньобронзових популяцій Північно-Західного Поділля та Волинської височини слід шукати в середовищі культурного кола Бабине, оскільки вони відомі також у поховальній обрядовості місцевих епішнурових культур. Враховуючи викладені обставини, наголосимо, що у зіставленні пам'яток культурного кола Бабине, перш за все ДДБК, з культурами/групами Середньої та Південно-Східної Європи згаданий принцип бінарної опозиції у поховальному обряді, взятий окремішньо, виступає лише як фонові ознака. Натомість вона, до речі, як і фонові категорії матеріальної культури, набуває особливого значення при комплексній, контекстуальній оцінці порівнюваних культурних груп. Адже, наприклад, ані КШК чи культура дзвоноподібних кубків, що передують рівночасному культурному колу Бабине епішнуровому горизонту, ані успадковуючі цей горизонт культурні утворення, незважаючи на притаманність їхнім поховальним традиціям принципу статевої бінарної опозиції, не характеризуються саме таким комплексом складових матеріальної культури, як це демонструють епішнурові культури/групи разом з синхронною їм ДДБК (до 10 спільних позицій). За умов такого комплексного підходу, некорисні на перший погляд фонові ознаки набувають значення діагностичних і ними не варто нехтувати.

39. Повністю поділяючи намагання знайти критерії для культурної атрибуції сабатинівських поховальних комплексів і вбачаючи в докладених фахівцями зусиллях немало раціонального [121], не можу сказати, що навіть остання, виконана на високому методичному рівні, праця з цього приводу [833] мене остаточно переконала. Питання продовжує залишатися відкритим.

40. У подальшому викладенні при наведенні цифрових даних під “похованням” буде розумітися не усипальниця, як статистична одиниця, а рештки небіжчика (кістяк), враховуючи, що окремі комплекси містили парні та потрійні поховання, які нерідко мали різні обрядові характеристики. Інші принципи підрахунків будуть наголошуватися.

41. У розглядуваній обрядовій групі виявлено 18 поховань, визначених антропологічно як жіночі (з них 3 – непевно).

42. До переддорослих вікових категорій вказані поховання віднесені як на підставі антропологічних визначень, так і спостережень за розмірами кістяків та поховальних споруд.

43. Також треба зауважити, що до цієї групи умовно чоловічих поховань 1 (раннього) хронологічного горизонту могла потрапити якась частина комплексів 2 хронологічного горизонту, оскільки за обрядовими ознаками вони строго не розрізняються, а лише за тенденціями. Причому мова йде лише про безінвентарні або з хронологічно індиферентним інвентарем поховання, оскільки хронологічно діагностичні категорії поховального приданого (скажімо, так звані «пряжки» та ін.) обов'язково враховувалися при формуванні кожної статево-вікової вибірки.

44. Крім трьох достеменно бабинських комплексів з шийними дротяними гривнами (Гнаровське 1/6, Відродження II 2/4, Керчик-Гать III 16/5) [438, с. 285; 359, с. 188-189, 195, рис. 3; 729, с. 19, рис. 40, 1-4], до цієї групи застережливо можна залучити також зруйноване поховання 14 кургану 15 з могильника Велика Знаменка II [14, с. 36-37, рис. 16, 16, 17, 19-24; авторами публікації розглядуваний комплекс віднесено до пізньоаямних, хоча безперечні підстави на те відсутні], в якому підліток 15-20 років із західною орієнтацією супроводжувався двома посудинами, кам'яним абразивом (?), двома металевими скроневими підвісками та уламками шийної гривни, чим дуже зближався з також наддніпрянським комплексом із Гнаровського.

45. Виявлена за астрагалами тенденція знаходить відповідність у деяких інших культурах бронзового віку, зокрема попередній катакомбній, де, за спостереженнями фахівців, астрагали є притаманними саме для поховань чоловіків, особливо хлопчиків дитячого-підліткового віку [597, с. 138, 140; 99, с. 174-175]. Щоправда, оцінка цієї ознаки в катакомбній культурі як окремої «чистої» для чоловіків, здається, дещо абсолютизованою дослідниками, оскільки відомо декілька випадків, коли стать наділеного

астрагалами небіжчика визначена антропологом як жіноча, що навіть викликало сумнів з боку археолога [99, с. 175]. І цей сумнів можна було б підтримати, якби схожа ситуація не повторилася в тій же БК. Незважаючи на це, загальний висновок про тенденційний зв'язок астрагалів з представниками чоловічої статі, в тому числі на рівні поховального обряду, зберігає своє значення і знаходить додаткові підтвердження в матеріалах етнографії [746, с. 222].

46. Серія подібного посуду інгульських типів в ранньобабинських похованнях є невеликою і нараховує на сьогодні 6-7 екземплярів, з яких лише один знаходився в похованні чоловічої обрядової групи, а решта супроводжувала жіночі комплекси. Свого часу ми звертали увагу на так званий «інгульський компонент» у складі Дніпро-Донської БК [396, с. 189, рис. 3]. Враховуючи наведену вище статистику розподілу інгульських зразків посуду в похованнях різних статевих груп, можна припустити, що інгульська частка у складі населення ранньої БК була представлена головним чином жінками, причому виражена вона була лише в Приазов'ї, Нижній Наддніпрянщині та Поінгуллі, тобто в районах, де Дніпро-Донська БК входила в безпосередній контакт з інгульською катакомбною культурою.

47. Схожі винятки мають місце і в тією чи іншою мірою синхронних постшнурових культурах Середньої Європи, що практикували правило бінарної опозиції в похованнях осіб чоловічої та жіночої статі. Зокрема наведемо приклад з матеріалів західнославацького могильника Холешов (Holešov) – найбільшого в культурі Нітра [858; 870]. Відповідно з найбільш поширеним у некрополі правилом, для померлих чоловіків була характерною правобічна поза зі західною орієнтацією головою, а для жінок – лівобічна поза зі східною орієнтацією; при цьому ті та інші мали спільне звернення обличчям до півдня. В Холешові трапилися й два інші варіанти бінарних опозицій, нечисленність яких дозволяє розцінювати їх як винятки: а) чоловіки, зберігаючи західну орієнтацію, уклалися на лівий бік, а жінки за звичайної східної орієнтації розвертались на правий бік (загальна оберненість

обличчям мінялась з типової південної на північну); б) чоловіки, зберігаючи характерну правобічну позу, орієнтувались головою на північ, а жінки, за звичайної для них лівобічної позиції, орієнтувались на південь (в цьому випадку обидві групи об'єднувала спільна спрямованість обличчям на захід). Звернемо увагу на те, що правило бінарно-опозитної інгумації та винятки з нього, що мали місце в Нітрянській культурі, дуже нагадує ситуацію в ранній ДДБК, лише в дзеркальному відображенні.

48. Враховуючи певну проблематичність хронологічної диференціації безінвентарних поховань двох перших періодів Бабіне, заради достовірності результатів статистика по другому горизонту здійснювалася лише в межах вибірки комплексів, які містили хронологічно діагностичні медальйони-пряжки 2 типу. Кількість таких поховань дорівнює 51 комплексу, причому різних обрядових груп.

49. З означених вище причин, статистика по даній хронологічній групі також здійснювалася лише за вибіркою поховань, що включали діагностичні пряжки типу 2о (25 комплексів). Враховуючи різноманітну орієнтацію, вони розподіляються на декілька обрядових груп.

50. Поховання пізнього горизонту розбиті на дві кількісно нерівнозначні обрядові групи, за ознакою орієнтації головою: східний сектор (15), південний сектор (2).

51. Тут не беруться до уваги згадувані у попередньому розділі 5 підходи ряду авторів, які відстоюють думку щодо хронологічної безперервності існування ямної культури (буджацької) впродовж катакомбного часу, аж до утворення бабинської культури в Північно-Західному Причорномор'ї, оскільки, з одного боку, ми висловлювали сумнів стосовно такої перманентності, а з іншого, ця позиція передбачає дещо відмінний "сценарій" бабинської культурогенези. Проте, самі факти, що наочно засвідчують ямно-бабинські паралелі в указаному регіоні, в світлі концепції І.О. Післарія та І.Ф. Ковальнової заслуговують на пильну увагу.

52. Останнім часом С.Н. Братченко пропонує розглядати пам'ятки східної половини катакомбної області в рамках *донецько-донської* КК, до складу якої дослідник включає такі традиційні угруповання як донецька, середньодонська (харківсько-воронезька), волго-донська культури, змішаний бахмутський тип пам'яток тощо. Локальні підрозділи донецько-донської КК пропонується йменувати за назвою територіальних груп, в основу яких покладені гідроніми – Луганська, Бахмута-Берекська, Донецько-Оскольська, Осколо-Кряснянська, Айдаро-Деркульська, Середньодонська право- та лівобережна, Нижньодонська та ін. групи [99, с. 179-185; 100, с. 139].

53. Свого часу до подібних нашим висновків впритул підійшли, але повністю їх не реалізували, Я.П. Гершкович, здійснивши картографію фігурних (гачково-планкових) пряжок [162, рис. 1, с. 143], і В.В. Отрощенко, окресливши терени поширення поховань жіночої обрядової групи раннього горизонту КБК (ДДБК – *Р.Л.*), зокрема й забезпечених такими хронологічними маркерами, як дворіжкове й бородавчасте фаянсове намисто та окуляроподібні підвіски [503, с. 164]. В обох випадках ареали вкрили область між Дніпром, Сіверським Дінцем і Азовським морем, тим самим окресливши область формування найдавнішої з бабинських культур – ДДБК.

54. Дивовижний факт надзвичайної рідкості бабинських поховань у лівобережному басейні Сіверського Дінця відзначає також С.Н. Братченко. Він припускає, що ситуація ця може пояснюватися “величезною катастрофою, спричиненою якимись природними чи антропогенними чинниками та зміною усєї системи господарювання та ідеології. Адже тільки цим можна пояснити причину обезлюднення обжитих скотарями долин з родючими ґрунтами та пасовиськами поблизу води” [99, с. 186].

55. Як відомо, заповнення курганного простору катакомбними спорудами зазвичай розпочинається зі східного чи навіть північно-східного сектору. Інгульські племена також дотримувалися цього правила. Однак на півдні, у Степовому Надчорномор'ї, де сектор північний схід – схід, як правило, був уже зайнятий ранньокатакомбними могилами, інгульські

поховання, продовжуючи започатковані ранніми катакомбами планіграфічні вервечки-дуги, розміщалися в межах сектору південний схід – захід. Зосередженість інгульських катакомб у східному секторі курганів лісостепової зони пояснюється тим, що вони в цьому регіоні виконують роль найдавніших катакомбних могил, бо ранньокатакомбні пам'ятки тут просто відсутні.

56. Варто відзначити, що понад 20 років тому Я.П. Гершкович, зіставляючи бабинські фігурні пряжки з дунайськими аналогами, уловив певний зв'язок між такими фактами, як тяжіння пам'яток порівнюваних груп до регіонів, що багаті на поклади міді. На думку дослідника, “навіть чи такий збіг є випадковим” [162, с. 143], однак зосередженість пряжок КБК в межах Донецької гірничо-металургійної області він тоді пояснити не зміг. Лише сучасне розуміння того, що ареал фігурних пряжок відповідає зоні первинного осередку бабинської культурогенези, дозволяє адекватно розцінити цікаві спостереження Я.П. Гершковича і, водночас, залучити їх в якості додаткового аргументу на користь запропонованої нами концепції культуротворення та його чинників.

Щоправда характер доступних джерел не дозволяє дати адекватну оцінку рівню металовиробництва (металургії та металообробки) у носіїв ДДБК [763, 1995], однак вважати його низьким, з огляду на вкрай обмежений металокомплекс, буде навряд чи коректним. Дефіцит металевих виробів у ДДБК, відомих переважно за матеріалами могильників, не повинен збивати з пантелику. Адже, як слушно зауважив С.Н. Братченко [95, с. 87], непрезентабельність металевих та інших виробів у поховальному приданому культури Бабине пов'язана „зі зміною поховальної парадигми (по суті, певним відродженням пізньоамних традицій)”. „Незважаючи на порівняну нечисленність знахідок бронзових знарядь, <...> не викликає сумніву розвинена металургія” [90, с. 455]. Крім наведених цитованим автором аргументів на користь такого висновку, звернемо увагу й на високий рівень

деревообробки у населення ДДБК, який міг бути забезпечений лише відповідним металевим інструментарієм [543; 551, с. 197-199].

57. Висновок І.Ф. Ковальнової щодо ролі ямного компоненту у складенні КБК залишився практично не розтлумаченим, а тому до кінця не зрозумілим. Адже з одного боку, дослідниця наголошувала на субстратній ролі й провідному факторі у лісостеповій КБК (її найбільш “чистому” типі) «населення пізньоямної культури, що активно взаємодіяло з пізньою середньодніпровською та катакомбною культурами Середньої Донщини» (переклад мій – *Р.Л.*) [280, с. 222], а з іншого, побудована авторкою схема відносної хронології заперечувала такому сценарію, оскільки роз’єднувала у часі ямну культуру та КБК чотирьохсотрічною епохою катакомбної культури [281, с. 16, 19, 22]. На наш погляд, ніяк не пролили світла на нашу проблему й міркування дослідниці щодо місця середньодніпровської культури в відповідних культурогенетичних процесах. Непереконливими видаються спроби подати середньодніпровську керамічну традицію як вихідну для кераміки середньодонської катакомбної культури та КБК, а тим самим представити в якості сполучної ланки між цими останніми саме середньодніпровську культуру [280, с. 215-219].

Потребує також критичного перегляду наведений І.Ф. Ковальновою список тотожностей (тобто рис спадкоємності) між пізньою ямною культурою та ранньою КБК, оскільки більшість з них не є діагностичними і, у кращому випадку носять характер “фонових”: ямна могильна споруда з дерев’яним перекриттям, крейдяна посипка долівки, обмежене використання вохри, скорчена на спині поза небіжчика з укладенням однієї руки на таз (для КБК остання ознака взагалі не є характерною). Запропоновані аналогії в матеріальній культурі також викликають сумнів: ямні прототиби біконічних горщиків і банок КБК, “типово ямні форми” металевих ножів КБК, “знаряддя з кременю”, “окремі типи прикрас, зокрема кістяні імітації просвердлених оленячих зубів” [280, с. 219; 281, с. 22].

58. Привабливо провести зв'язок між інфільтрацією поховань чоловіків-воєнів ДДБК у західному напрямку, в Поінгулля, Побужжя і аж до Дністра, з фактом тяжіння саме до цих районів надчорноморських знахідок бойових сокир костромського типу, які небезпідставно пов'язуються з бабинською людністю. Причому мова йде не про якусь загальну наближеність ареалів бронзових сокир та поховань чоловіків-мігрантів ДДБК, а їхній практично повний збіг (рис. 62). Таким чином, відтворювані нами військові експедиції з боку населення ДДБК на захід могли стати тим чинником, який пояснює концентрацію знахідок бойових сокир костромського типу в степовій зоні між Дніпром і Дністром. До речі, запропонований сценарій знаходить відповідність з висловленою свого часу думкою Л.А. Черних, яка припускала, що локалізація костромських сокир “переважно в районах Нижньої Наддніпрянищини та Поінгулля <...> може бути й відображенням складної політичної ситуації в цих районах на завершальних етапах середньої бронзи” (переклад мій – *Р.Л.*) [765, с. 211].

59. Пізня хронологічна позиція пережитково-інгульських чи фінально-інгульських комплексів, по відношенню до класичних інгульських, в ряді випадків додатково засвідчується аналізом взаємного розміщення цих могил в курганах: катакомби з зібганими кістяками, як правило, завершували планіграфічну дугу, розпочату катакомбами з випростаною позою небіжчиків (Кирилени к. 3) [1, рис. 15].

ДОДАТОК Б

Таблиця 2.1

**Кам'яні курганні споруди
Дніпро-Донської бабинської культури**

№	Могильник курган/поховання	Стратиграфічне положення	Тип конструкції				Матеріал
			1	2	3	4	
1	Гаївка-Каймакчи 1/9	основне	+				черепашник
2	Гусельське 2/1	основне	+				пісковик
3	Коробкине 6/2	основне	+				пісковик
4	Кринички-ІІ 2/4	основне	+				пісковик
5	Новоамвросіївка 1/8	основне	+				пісковик
6	Степове 2/1	основне	+				?
7	Самарський-ІІ 2/6	основне	++				вапняк
8	Таврія-ІІ 1/2	впускне	+				вапняк
9	Кічкас-ІІ 7а	основне	++				вапняк
10	Кічкас-ІІ 10	основне	+				вапняк
11	Кічкас-ІІ 11	основне		+			вапняк
12	Вільнянка 8/14	основне	+				граніт
13	Дар'їно-Єрмаківка 1/1	основне	+			+	пісковик
14	Беєва Могила	основне	++	+			пісковик дерево
15	Відродження-ІІ 1/1, 2	основне		+			пісковик
16	Македонове 1/3	впускне		+			пісковик
17	Новолакедемонівка	основне		+			вапняк
18	Переможне 2/2	основне		+			пісковик
19	Чугуно-Крепінка 1/1	основне		+			пісковик
20	Шахтарськ 2/1	впускне		+			пісковик
21	Вел. Суходіл к.2/3 п.7	основне			+		вапняк
22	Миколаївка 1/3	основне			+		мергель суглинок
23	Миколаївка 1/4	основне			+		
24	Зрубне 1/5	основне			+		пісковик чорнозем

25	Привілля 13/1, 2	основне			+		пісковик дерево
26	Привілля 13/0	основне			+		пісковик дерево
26	Привілля 13/3	основне			+		пісковик дерево
28	Привілля 11/11	основне				++	пісковик
29	Привілля 11/13	основне			+		пісковик дерево
30	Шахтарськ 9/4	основне	+		+	+	пісковик сланець граніт
31	Високе 1/2	основне			+	+	пісковик дерево
32	Високе 2/1	основне			+		пісковик
33	Пришиб 2/32	основне				+	вапняк
34	Пришиб 2/35	основне				+	вапняк

Таблиця 2.2

**Розподіл поховань по курганах з різною кількістю могил
Дніпро-Донської бабинської культури**

Кількість поховань на курган	Кількість курганів	Питома вага курганів (%)		Кількість поховань в курганах	Питома вага поховань (%)	
1	571	73,4	73,4	571	51	51
2	142	18,3	18,3	284	25,4	25,4
3	33	4,2	8,3	99	8,8	23,6
4	13	1,7		52	4,6	
5	10	1,3		50	4,5	
6	4	0,5		24	2,1	
7	4	0,5		28	2,5	
12	1	0,1		12	1,1	
Разом	778	100		1120	100	

Таблиця 2.3

**Типи перекриттів ям і дерев'яних рам
Дніпро-Донської бабинської культури**

Тип перекриття	Яма		Рама	
	Кіл-ть	Питома вага (%)	Кіл-ть	Питома вага (%)
Дерево поперечне (пп)	121	64,4	101	95,3
Дерево поздовжнє (пд)	9	4,8	5	4,7
Дерево пп + пд	3	1,6	6	–
Камінь	38	20,2	–	–
Камінь + дерево	17	9	–	–
РАЗОМ	188	100	106	100

Таблиця 2.4

**Положення рук небіжчиків у похованнях
Дніпро-Донської бабинської культури**

Позиція	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ
		L J	L	V	LV	W	
Кількість	57	58	172	43	106	187	623
Питома вага (%)	9,2	9,3	27,6	6,9	17	30	100

Таблиця 2.5

**Керамічний посуд у похованнях
Дніпро-Донської бабинської культури
(основний ареал)**

Область	Кількість	Питома вага (%)
Волгоградська	2	7,7
Ростовська	36	15
Луганська	15	9,7
Донецька	29	18
Харківська	8	13
Полтавська	3	16,6
Дніпропетровська	46	29
Запорізька	41	31
Херсонська	11	41

Таблиця 2.6

**Класифікація кістяних пряжок
Дніпро-Донської бабинської культури**

Тип		1	1a	2	2o	3	3o	РАЗОМ
Перетин	пласкі	29	40	47	25	1	–	142 (87%)
	вигнуті	–	–	–	2	–	20	22 (13%)
РАЗОМ		29 (17,7%)	40 (24,6%)	47 (28,6%)	27 (16,4%)	1 (0,6%)	20 (12,1%)	164 (100%)

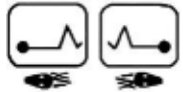

Таблиця 2.7

**Астрагали у похованнях
Дніпро-Донської бабинської культури (ДБК)**

Кількість астрагалів	1	2	3	6	7	8	11	12	15	18	>20	32	35	36	>50	76	100	110	138	150	РАЗОМ	
Дорослі	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5
Чоловіки	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5
Жінки	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
Підлітки	1	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–	1	1	–	–	6
Діти	4	1	2	1	–	–	1	–	1	–	1	–	1	2	–	1	1	–	–	–	1	17
Невиз. стать	–	2	1	1	1	1	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8
РАЗОМ	17	3	3	3	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	44

Таблиця 2.8

**Тенденції розміщення шкур тварин по відношенню до небіжчика
в похованнях Дніпро-Донської бабинської культури**

Варіант	1	2	3	4	РАЗОМ
Кількість	47	13	32	3	95
Питома вага	49,5%	13,7%	33,7%	3,1%	100%

Таблиця 3.1

**Розподіл поховань по курганах з різною кількістю могил
(Дніпро-Дністровський локальний варіант ДПБК)**

Кількість поховань на курган	Кількість курганів	Питома вага курганів (%)		Кількість поховань в курганах	Питома вага поховань (%)	
1	336	59,6	59,6	336	29,1	29,1
2	98	17,4	40,4	196	17	70,9
3	54	9,6		162	14,1	
4	30	5,3		120	10,4	
5	17	3		85	7,4	
6	4	0,7		24	2,1	
7	7	1,2		49	4,2	
8	4	0,7		32	2,8	
9	5	0,8		45	3,9	
10	4	0,7		40	3,5	
11	1	0,2		11	0,9	
12	2	0,4		24	2,1	
14	1	0,2		14	1,2	
15	1	0,2		15	1,3	
Разом	564	100		1153	100	

Таблиця 3.2

**Типи перекриттів ям і дерев'яних рам у похованнях
Дніпро-Дністровського степового варіанту ДПБК**

Тип перекриття	Яма		Рама	
	Кіль-ть	Питома вага (%)	Кіль-ть	Питома вага (%)
Дерево поперечне (пп)	13	27,6	4	50
Дерево поздовжнє (пд)	4	8,5	2	25
Дерево пп + пд	3	6,4	2	25
Камінь	23	49	–	–
Камінь + дерево	4	8,5	–	–
РАЗОМ	47	100	8	100

Таблиця 3.3

**Положення рук небіжчиків у похованнях
Дніпро-Дністровського степового варіанту ДПБК**

Позиція	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ
		L J	L	V	LV	W	
Кількість	24	35	70	46	78	398	651
Питома вага (%)	3,7	5,4	10,7	7,1	12	61,1	100

Таблиця 3.4

**Класифікація кістяних пряжок
Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК**

Тип		2	2о	3о	РАЗОМ
Перетин	пласкі	4	19	–	23 (10%)
	вигнуті	–	15	189	204 (90%)
РАЗОМ		4 (2%)	34 (15%)	189 (83%)	227 (100%)

Таблиця 3.5

**Астрагали у похованнях
Дніпро-Дністровського степового варіанту ДПБК**

Кількість астрагалів	1	2	4	6-8	10	11	13	25	29	43	РАЗОМ
Дорослі	1	1	1	–	–	1	–	–	–	–	4
Чоловіки	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
Підлітки	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	2
Діти	2	1	–	1	–	–	1	1	1	–	7
Невизн. вік	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
РАЗОМ	7	2	1	1	1	1	1	1	1	1	17

Таблиця 3.6

**М'ясна напутня їжа та ритуальні рештки тварин
в похованнях культурного кола Бабіне**

Частина тушки	ДПБК						ДДБК	
	Дністровсько-Прутський		Дніпро-Бузький		Дніпро-Дністровський			
	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%
Грудинка	7	23,3	7	26	8	22,8	–	–
Хребет	6	20	4	14,8	8	22,8	6	4,5
Куприк	6	20	6	22,2	5	14,3	–	–
Ноги	5	16,7	3	11,1	7	20	6	4,5
Щелепа	2	6,7	3	11,1	2	5,7	1	0,7
Лопатка	2	6,7	1	3,7	3	8,6	4	3
Таз	1	3,3	1	3,7	1	2,9	–	–
Тушка	–	–	–	–	1	2,9	3	2,3
Ріг	1	3,3	–	–	–	–	–	–
Шкура	–	–	2	7,4	–	–	114	85
РАЗОМ	30	100	27	100	35	100	134	100

Таблиця 3.7

**Розміщення м'ясної їжі в похованнях
Дніпро-Дністровського степового варіанту ДПБК**

Частина тушки	Попереду				Позаду			Разом
	Напроти голови	Напроти грудей	Напроти живота	Напроти ніг	За головою	За спиною	За тазом	
Грудинка	2	4	2	–	–	–	–	8
Хребет	1	4	3	–	–	–	–	8
Ноги	2	3	1	–	–	–	1	7
Куприк	–	3	1	–	–	1	–	5
Таз	–	1	–	–	–	–	–	1
Лопатка	–	–	–	1	–	–	–	1
Щелепа	–	–	–	–	–	2	–	2
Тушка	–	–	–	–	–	–	1	1
Невизнач	3	4	–	4	2	1	1	14
РАЗОМ	8	19	7	5	2	4	3	48
	39				9			

Таблиця 3.8

**Розподіл поховань по курганах з різною кількістю могил
(Дніпро-Бузький локальний варіант ДПБК)**

Кількість поховань на курган	Кількість курганів	Питома вага курганів (%)		Кількість поховань в курганах	Питома вага поховань (%)	
1	125	71	71	125	45	45
2	28	15,9	15,9	56	20,1	20,1
3	12	6,8	13,1	36	13	34,9
4	5	2,8		20	7,2	
5	4	2,3		20	7,2	
7	1	0,6		7	2,5	
14	1	0,6		14	5	
Разом	176	100		278	100	

**Типи перекриттів ям і дерев'яних колод
у похованнях Дніпро-Бузького лісостепового варіанту ДПБК**

Тип перекриття	Яма		Колода		РАЗОМ	
	Кіль-ть	Питома вага (%)	Кіль-ть	Питома вага (%)	Кіль-ть	Питома вага (%)
Дерево поперечне (пп)	3	10,7	–	–	3	6,3
Дерево поздовжнє (пд)	14	50	11	55	25	52
Дерево пп + пд	1	3,6	–	–	1	2,1
Дерево	10	35,7	9	45	19	39,6
РАЗОМ	28	100	20	100	48	100

Таблиця 3.10

**Положення рук небіжчиків у похованнях
Дніпро-Бузького лісостепового варіанту ДПБК**

Позиція	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ
		LJ	L	V	LV	W	
Кількість	5	7	18	8	14	88	140
Питома вага (%)	3,6	5	12,8	5,7	10	62,9	100

Таблиця 3.11

**Класифікація кістяних пряжок
Дніпро-Бузького лісостепового варіанту ДПБК**

Тип		1	2	2о	3	3о	РАЗОМ
Перетин	пласкі	1	4	7	–	–	12 (19%)
	вигнуті	–	–	4	1	46	51 (81%)
РАЗОМ		1 (1,6%)	4 (6,4%)	11 (17,5%)	1 (1,6%)	46 (73%)	63 (100%)

Таблиця 3.12

**Розміщення м'ясної їжі в похованнях
Дніпро-Бузького лісостепового варіанту ДПБК**

Частина тушки	Попереду				Позаду		Навколо ступнів	Разом
	Напроти голови	Напроти грудей	Напроти живота	Напроти ніг	За головою	За тазом		
Грудинка	2	5	–	–	–	–	–	7
Хребет	–	3	–	1	–	–	–	4
Ноги	2	–	1	–	–	–	–	3
Куприк	–	5	–	–	–	1	–	6
Таз	–	1	–	–	–	–	–	1
Щелепа	–	–	–	–	1	–	2	3
Голова	–	–	–	–	–	–	1	1
Шкура	–	–	–	–	–	–	1	1
Невизнач	–	1	–	2	–	–	–	3
РАЗОМ	4	15	1	3	1	1	4	29
	23				2			

Таблиця 3.13

**Розподіл поховань по курганах з різною кількістю могил
(Дністровсько-Прутський локальний варіант ДПБК)**

Кількість поховань на курган	Кількість курганів	Питома вага курганів (%)		Кількість поховань в курганах	Питома вага поховань (%)	
1	152	44,8	69,3	152	18,0	37,6
2	83	24,5		166	19,6	
3	31	9,1	22,4	93	11,0	34,6
4	25	7,4		100	11,8	
5	20	5,9		100	11,8	
6	7	2,0	8,3	42	5,0	27,8
7	6	1,8		42	5,0	
8	5	1,5		40	4,7	
9	4	1,2		36	4,3	
10	1	0,3		10	1,2	
11	1	0,3		11	1,3	
13	3	0,9		39	4,6	
14	1	0,3		14	1,7	
Разом	339	100		845	100	

Таблиця 3.14

**Типи перекриттів могильних ям у похованнях
Дністровсько-Прутського варіанту ДПБК**

Тип перекриття	Яма		Невизн. (яма?)		РАЗОМ	
	Кіль-ть	Питома вага (%)	Кіль-ть	Питома вага (%)	Кіль-ть	Питома вага (%)
Дерево поперечне (пп)	16	27,6	2	8,3	18	22
Дерево поздовжнє (пд)	4	6,9	5	20,9	9	11
Дерево пп + пд	1	1,7	–	–	1	1,2
Дерево	15	25,9	6	25	21	25,6
Камінь	19	32,7	8	33,3	27	32,9
Камінь + дерево	3	5,2	3	12,5	6	7,3
РАЗОМ	58	100	24	100	82	100

Таблиця 3.15

**Положення рук небіжчиків у похованнях
Дністровсько-Прутського варіанту ДПБК**

Позиція	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ
		LJ	L	V	LV	W	
Кількість	19	21	43	30	63	264	440
Питома вага (%)	4,3	4,8	9,8	6,8	14,3	60	100

Таблиця 3.16

**Класифікація кістяних пряжок
Дністровсько-Прутського локального варіанту ДПБК**

Тип		1a	2	2o	3	3o	РАЗОМ
Перетин	пласкі	5	6	6	1	–	18 (25,7%)
	вигнуті	–	14	7	7	24	52 (74,3%)
РАЗОМ		5 (7,1%)	20 (28,6%)	13 (18,6%)	8 (11,4%)	24 (34,3%)	70 (100%)

Таблиця 3.17

**Астрагали у похованнях
Дністровсько-Прутського варіанту ДПК**

Кількість астрагалів	1	2	5	7	10	43	Невизн.	РАЗОМ
Дорослі	3	1	1	–	–	–	–	5
Підлітки	–	–	–	–	–	–	1	1
Діти	1	1	–	–	–	1	–	3
Невизн. стать і вік	–	–	–	1	1	–	–	2
РАЗОМ	4	2	1	1	1	1	1	11

Таблиця 3.18

**Розміщення м'ясної їжі в похованнях
Дністровсько-Прутського варіанту ДПК**

Частина тушки	Навколо голови			Інші позиції		РАЗОМ
	Напроти голови	Напроти грудей	За головою	Напроти ніг	За спиною	
Грудинка	3	2	1	–	–	6
Хребет	5	–	1	–	–	6
Ноги	–	3	–	–	–	3
Куприк	6	–	1	–	–	7
Таз	1	–	–	–	–	1
Лопатка	–	1	–	–	–	1
Щелепа	–	1	–	1	–	2
Невизнач.	3	8	7	4	1	23
РАЗОМ	18	15	10	5	1	49
	43			6		

Таблиця 3.19

**Масштаби курганного будівництва
за регіональними групами культурного кола Бабине
(для поховань з визначеною стратиграфічною позицією)**

Культура (варіанти)	ДПБК			ДДБК
	Дніпро- Дністровський	Дністровсько- Прутський	Дніпро- Бузький	
Насипи для основних	28 (5,6%)	25 (5,7%)	36 (36,4%)	282 (55%)
Досипки для впускних	18 (3,6%)	11 (2,5%)	9 (9,1%)	123 (24%)
РАЗОМ	46 (9,2%)	36 (8,2%)	45 (45,5%)	405 (79%)
	127 (12,2%)			

Таблиця 3.20

**Співвідношення деяких категорій поховального приданого
за регіональними групами культурного кола Бабине (%)**

Регіональна група Бабине	Інвентар	Керам. посуд	Дерев. посуд	Пряжки	Астрагали	Стріли	Метал. вироби	Кістки тварин
Дніпро- Дністровська	46,3	25,0	1,1	19,5	1,4	0,4	1,1	4,1
Дніпро- Бузька	38,0	10,1	1,0	25,8	0,3	0,3	1,0	8,9
Дністров.- Прутська	52,7	36,6	0,2	16,6	1,6	0,9	0,2	8,6
Дніпро- Прутська к-ра	45,6	26,4	0,8	20,6	1,3	0,7	0,9	6,1
Дніпро- Донська к-ра	52,3	19,0	3,6	16,3	4,5	2,4	6,6	18,1

Таблиця 3.21

**Положення рук небіжчиків у похованнях
Дніпро-Прутської бабинської культури**

Позиція	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ
		L J	L	V	LV	W	
Кількість	48	63	131	84	155	750	1231
Питома вага (%)	4	5,1	10,6	6,8	12,6	60,9	100

Таблиця 3.22

**Класифікація кістяних пряжок
Дніпро-Прутської бабинської культури**

Тип		1	1a	2	2o	3	3o	РАЗОМ
Перетин	пласкі	1	5	14	32	1	–	53 (14,7%)
	вигнуті	–	–	14	26	8	259	307 (85,3%)
РАЗОМ		1 (0,3%)	5 (1,4%)	28 (7,8%)	58 (16,1%)	9 (2,5%)	259 (71,9%)	360 (100%)

Таблиця 3.23

**Астрагали у похованнях
Дніпро-Прутської бабинської культури**

Кількість астрагалів	1	2	4	5	6-8	7	10	11	13	25	29	43	?	РАЗОМ
Дорослі	4	2	1	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	9
Чоловіки	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
Підлітки	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	1	3
Діти	3	2	–	–	1	–	–	–	1	1	1	1	–	10
Невизн. вік і/або стать	2	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	4
РАЗОМ	11	4	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	1	28

Табл. 3.24

Сумарна характеристика а порівняльний аналіз регіональних груп культурного кола Бабине

Показник	Категорія сукупностей	Курган								Поховальна споруда												
	Сукупність ознак	Стратиграфічний статус			Сектор впуску				Поховальна камера				Додаткова конструкція				Дерев'яне перекриття		Кам'яна забудовка			
	Ознака	Показник числення	Насип	Досипка	Без	Пн-Сх	Пд-Сх	Пд-Зх	Пн-Зх	Яма	Підбій	Яма з уступом	Яма з підбоєм	Дер. рама	Кам'яна скриня	Кам'яна обкладка	Колода	Дер. настил	Поперечн	Половжне	Є	Немає
	№ ознаки		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Кількість	ДДБК		282	123	110	41	18	9	43	511	14	30	–	200	25	4	–	–	256	22	–	444
	ДПБК		90	38	911	16	143	114	10	527	471	31	7	17	11	4	41	10	51	48	24	344
	Дніпр-Дністр		28	18	454	6	37	40	6	206	420	8	7	9	3	3	–	4	22	11	17	190
	Дністр-Пруг		26	11	403	7	95	41	4	180	45	23	–	5	8	1	12	4	24	10	7	96
	Дніпр-Буг		36	9	54	3	11	33	–	141	6	–	–	3	–	–	29	–	5	27	–	58
Частість сукупності	ДДБК	100	54,7	23,9	21,4	36,9	16,2	8,1	38,7	92,1	2,5	5,4	–	87,3	10,9	1,8	–	–	92,1	7,9	–	100
	ДПБК	100	8,7	3,6	87,7	5,6	50,5	40,3	3,5	50,9	45,5	3,0	0,6	20,5	13,3	4,8	49,4	12,0	51,5	48,5	6,5	93,5
	Дніпр-Дністр	100	5,6	3,6	90,8	6,7	41,6	44,9	6,7	32,1	65,5	1,3	1,1	47,4	15,8	15,8	–	21,0	66,7	33,3	8,2	91,8
	Дністр-Пруг	100	5,9	2,5	91,6	4,8	64,6	27,9	2,7	72,6	18,1	9,3	–	15,6	25,0	3,1	37,5	18,8	70,6	29,4	6,8	93,2
	Дніпр-Буг	100	36,4	9,1	54,5	6,4	23,4	70,2	–	95,9	4,1	–	–	9,4	–	–	90,6	–	15,6	84,4	–	100
	НОРМА розподілу	100	25,6	9,8	64,6	13,7	36,5	37,8	12,0	73,2	22,5	4,0	0,3	39,9	12,9	5,2	32,0	10,0	61,2	38,8	3,7	96,3
Тенденція сукупності	ДДБК		2,1	2,4	0,3	2,7	0,4	0,2	3,2	1,3	0,1	1,3	–	2,2	0,8	0,3	–	–	1,5	0,2	–	1,0
	ДПБК		0,3	3,7	1,3	0,4	1,4	1,1	0,3	0,7	2,0	0,7	2,0	0,5	1,0	0,9	1,5	1,2	0,8	1,2	1,7	1,0
	Дніпр-Дністр		0,2	3,7	1,4	0,5	1,1	1,2	0,6	0,4	2,9	0,3	3,7	1,2	0,4	3,0	–	2,1	1,1	0,8	2,2	0,9
	Дністр-Пруг		0,2	0,2	1,4	0,3	1,8	0,7	0,2	1,0	0,8	2,3	–	0,4	1,9	0,6	1,2	1,9	1,1	0,7	1,8	1,0
	Дніпр-Буг		1,4	0,9	0,8	0,5	0,6	1,8	–	1,3	0,2	–	–	0,2	–	–	2,8	–	0,2	2,2	–	1,0

Табл. 3.24 (продовження)

Показник	Категорія сукупностей	Небіжчик																										
	Сукупність ознак	Форма		Орієнтація															Позиція рук						Бік			
	Ознака	Інгумація	“Пакет”	Пн	Пн-Пн-Сх	Пн-Сх	Сн-Сх-Сх	Сх	Пд-Сх-Сх	Пд-Сх	Пд-Пд-Сх	Пд	Пд-Пд-3х	Пд-3х	Пд-3х-3х	3х	Пн-3х-3х	Пн-3х	Пн-Пн-3х	I	II	III	IV	V	VI	Лівий	Правий	Випрост.
№ ознаки	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	
Кількість	ДДБК	1132	16	17	4	49	39	93	21	38	8	31	15	80	73	340	130	166	17	57	58	172	43	106	187	698	177	1
	ДПБК	2271	1	68	35	202	126	384	255	335	38	177	33	74	41	102	39	66	20	48	63	131	84	155	750	1474	468	12
	Дніпр-Дністр	1266	1	33	18	98	56	191	143	229	30	146	23	46	26	53	19	32	10	24	35	70	46	78	398	829	278	7
	Дністр-Прут	711	-	25	16	93	61	155	69	63	6	23	7	20	8	25	7	25	5	19	21	43	30	63	264	458	147	3
	Дніпр-Буг	294	-	10	1	11	9	38	43	43	2	8	3	8	7	24	13	9	5	5	7	18	8	14	88	187	43	2
Частість сукупності	ДДБК	98,6	1,4	1,5	0,3	4,4	3,5	8,3	1,9	3,4	0,7	2,7	1,3	7,1	6,5	30,3	11,6	14,8	1,5	9,2	9,3	27,6	6,9	17,0	30,0	79,7	20,2	0,1
	ДПБК	99,96	0,04	3,4	1,7	10,1	6,3	19,2	12,8	16,8	1,9	8,9	1,6	3,7	2,0	5,1	1,9	3,3	1,0	4,0	5,1	10,6	6,8	12,6	60,9	75,4	24,0	0,6
	Дніпр-Дністр	99,9	0,08	2,8	1,5	8,5	4,8	16,5	12,4	19,9	2,6	12,7	2,0	4,0	2,2	4,6	1,6	2,8	0,8	3,7	5,4	10,7	7,1	12,0	61,1	74,4	25,0	0,6
	Дністр-Прут	100	-	4,1	2,6	15,3	10,0	25,5	11,3	10,4	1,0	3,8	1,1	3,3	1,3	4,1	1,1	4,1	0,8	4,3	4,8	9,8	6,8	14,3	60,0	75,3	24,2	0,5
	Дніпр-Буг	100	-	4,3	0,4	4,7	3,8	16,2	18,4	18,4	0,8	3,4	1,3	3,4	3,0	10,2	5,5	3,8	2,1	3,6	5,0	12,8	5,7	10,0	62,9	80,6	18,5	0,9
	НОРМА розподілу	99,6	0,4	3,2	1,2	8,2	5,5	16,6	11,0	13,0	1,3	5,1	1,4	4,4	3,2	12,3	4,9	6,4	1,3	5,2	6,1	15,2	6,6	13,3	53,5	77,5	22,0	0,5
Тенденція сукупності	ДДБК	1,0	3,5	0,5	0,2	0,5	0,6	0,5	0,2	0,3	0,5	0,5	0,9	1,6	2,0	2,5	2,4	2,3	1,2	1,8	1,5	1,8	1,0	1,3	0,5	1,0	0,9	0,2
	ДПБК	1,0	0,1	1,1	1,4	1,2	1,1	1,2	1,2	1,3	1,5	1,7	1,1	0,8	0,6	0,4	0,4	0,5	0,8	0,8	0,8	0,7	1,0	0,9	1,1	1,0	1,1	1,2
	Дніпр-Дністр	1,0	0,2	0,9	1,2	1,0	0,9	1,0	1,1	1,5	2,0	2,5	1,4	0,9	0,7	0,4	0,3	0,4	0,6	0,7	0,9	0,7	1,1	0,9	1,1	1,0	1,1	1,2
	Дністр-Прут	1,0	-	1,3	2,2	1,9	1,8	1,5	1,0	0,8	0,8	0,7	0,8	0,7	0,4	0,3	0,2	0,6	0,6	0,8	0,8	0,6	1,0	1,1	1,1	1,0	1,1	1,0
	Дніпр-Буг	1,0	-	1,3	0,3	0,5	0,7	1,0	1,7	1,4	2,6	0,7	0,9	0,8	0,9	0,8	1,1	0,6	1,6	0,7	0,8	0,8	0,9	0,7	1,2	1,0	0,8	1,8

Табл. 3.24 (продовження)

Показник	Категорія сукупностей	Інвентар																				
	Сукупність ознак	Інвентар		Керамічний посуд		Дерев'яний посуд		Металеві деталі		Наявність пряжки		Тип пряжки-підвіски									Астрагал	
	Ознака	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	З металев. деталями	Без метал. деталей	Є	Немає	1	1а	2	2ж	2о	2жо	3	3ж	3жо	Є	Немає
	№ ознаки	48	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69
Кількість	ДДБК	597	543	201	857	41	1017	28	13	186	955	29	40	47	-	25	2	1	-	20	52	1104
	ДПБК	1056	1177	599	1636	19	2216	-	19	431	1792	1	5	14	14	32	26	1	8	259	29	2248
	Дніпр-Дністр	570	661	308	924	14	1218	-	14	240	991	-	-	4	-	19	15	-	-	189	17	1250
	Дністр-Прут	378	338	262	454	2	714	-	2	117	588	-	5	6	14	6	7	1	7	24	11	705
	Дніпр-Буг	109	178	29	258	3	284	-	3	74	213	1	-	4	-	7	4	-	1	46	1	293
Частість сукупності	ДДБК	52,3	47,7	19,0	81,0	3,9	96,1	68,3	31,7	16,3	83,7	17,7	24,6	28,6	-	15,2	1,2	0,6	-	12,1	4,5	95,5
	ДПБК	47,3	52,7	26,8	73,2	0,8	99,2	-	100	20,6	79,4	0,3	1,4	3,9	3,9	8,9	7,2	0,3	2,2	71,9	1,3	98,7
	Дніпр-Дністр	46,3	53,7	25,0	75,0	1,1	98,9	-	100	19,5	80,5	-	-	2,0	-	8,4	6,6	-	-	83,0	1,3	98,7
	Дністр-Прут	52,8	47,2	36,6	63,4	0,3	99,7	-	100	16,6	83,4	-	7,1	8,6	20,0	8,6	10,0	1,4	10,0	34,3	1,5	98,5
	Дніпр-Буг	38,0	62,0	10,1	89,9	1,0	99,0	-	100	25,8	74,2	1,6	-	6,4	-	11,1	6,3	-	1,6	73,0	0,3	99,7
	НОРМА розподілу	47,3	52,7	22,7	77,3	1,6	98,4	17,1	82,9	19,5	80,4	4,8	7,9	11,4	5,0	10,8	6,0	0,5	2,9	50,6	1,9	98,1
Тенденція сукупності	ДДБК	1,1	0,9	0,8	1,0	2,4	1,0	4,0	0,4	0,8	1,0	3,7	3,1	2,5	-	1,4	0,2	1,2	-	0,2	2,4	1,0
	ДПБК	1,0	1,0	1,2	0,9	0,5	1,0	-	1,2	1,1	1,0	0,1	0,2	0,3	0,8	0,8	1,2	0,6	0,8	1,4	0,7	1,0
	Дніпр-Дністр	1,0	1,0	1,1	1,0	0,7	1,0	-	1,2	1,0	1,0	-	-	0,2	-	0,8	1,1	-	-	1,6	0,7	1,0
	Дністр-Прут	1,1	0,9	1,6	0,8	0,2	1,0	-	1,2	0,8	1,0	-	0,9	0,7	4,0	0,8	1,7	2,8	3,4	0,7	0,8	1,0
	Дніпр-Буг	0,8	1,2	0,4	1,2	0,6	1,0	-	1,2	1,3	0,9	0,3	-	0,5	-	1,0	1,0	-	0,5	1,4	0,2	1,0

Табл. 3.24 (продовження)

Показник	Категорія сукупностей	Інвентар																							
	Сукупність ознак	Крем'яні стріли		Сагайдак		Металеві вироби		Ножі		Гривни		Окуляр. підвіски		Скроневі кільця		Бляшані рурки		Спиральні пронизки		Фаянс. намисто		Підвіски з іклів		Підвіски з мушель	
	Ознака	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає
		№ ознаки	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92
Кількість	ДДБК	28	1120	8	1140	75	1074	13	1135	4	1144	3	1145	8	1140	8	1140	3	1145	29	1119	7	1141	1	1147
	ДПБК	15	2262	-	2277	21	2256	3	2274	-	2277	-	2277	6	2271	1	2276	-	2277	7	2270	1	2276	2	2275
	Дніпр-Дністр	11	1256	-	1267	9	1258	-	1267	-	1267	-	1267	1	1266	1	1266	-	1267	6	1261	-	1267	1	1266
	Дністр-Прут	3	713	-	716	9	707	1	715	-	716	-	716	3	713	-	716	-	716	-	716	-	716	1	715
	Дніпр-Буг	1	293	-	294	3	291	2	292	-	294	-	294	2	292	-	294	-	294	1	293	1	293	-	294
Частість сукупності	ДДБК	2,4	97,6	0,7	99,3	6,6	93,4	1,1	98,9	0,3	99,7	0,3	99,7	0,7	99,3	0,7	99,3	0,3	99,7	2,6	97,4	0,6	99,4	0,1	99,9
	ДПБК	0,7	99,3	-	100	0,9	99,1	0,1	99,9	-	100	-	100	0,2	99,8	-	100	-	100	0,3	99,7	-	100	0,1	99,9
	Дніпр-Дністр	0,9	99,1	-	100	0,7	99,3	-	100	-	100	-	100	0,1	99,9	0,1	99,9	-	100	0,5	99,5	-	100	0,1	99,9
	Дністр-Прут	0,4	99,6	-	100	1,3	98,7	0,1	99,9	-	100	-	100	0,4	99,6	-	100	-	100	-	100	-	100	0,1	99,9
	Дніпр-Буг	0,3	99,7	-	100	0,1	99,9	0,7	99,3	-	100	-	100	0,7	99,3	-	100	-	100	0,3	99,7	0,3	99,7	-	100
	НОРМА розподілу	1,0	99,0	0,2	99,8	2,2	97,7	0,5	99,5	0,1	99,9	0,1	99,9	0,5	99,5	0,2	99,8	0,1	99,9	0,8	99,2	0,2	99,8	0,1	99,9
Тенденція сукупності	ДДБК	2,4	1,0	3,5	1,0	3,0	0,9	2,2	1,0	3,0	1,0	3,0	1,0	1,4	1,0	3,5	1,0	3,0	1,0	3,3	1,0	3,0	1,0	1,0	1,0
	ДПБК	0,7	1,0	-	1,0	0,4	1,0	0,2	1,0	-	1,0	-	1,0	0,4	1,0	-	1,0	-	1,0	0,4	1,0	-	1,0	1,0	1,0
	Дніпр-Дністр	0,9	1,0	-	1,0	0,3	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	0,2	1,0	0,5	1,0	-	1,0	0,6	1,0	-	1,0	1,0	1,0
	Дністр-Прут	0,4	1,0	-	1,0	0,6	1,0	0,2	1,0	-	1,0	-	1,0	0,8	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	1,0	1,0
	Дніпр-Буг	0,3	1,0	-	1,0	0,1	1,0	1,4	1,0	-	1,0	-	1,0	1,4	1,0	-	1,0	-	1,0	0,4	1,0	1,5	1,0	-	1,0

Табл. 3.24 (продовження)

Показник	Категорія сукупностей		Інвентар																									
	Сукупність ознак		Кам'яні вироби		Товкач		Абразив. плитка		Сокира		Булава		Випростувач дровків		Брусок з проточ.		Роговий віджимник		Кістяний конус		Кістяне прясло		Кістяні вістря		Кістяні кілки			
	Ознака		€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає
	№ ознаки		94	95	96	97	98	99	100	101	102	102	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117		
Кількість	ДДБК	65	1083	14	1134	27	1121	7	1141	3	1145	12	1136	6	1142	7	1141	3	1145	-	1148	5	1143	-	1148			
	ДПБК	35	2242	3	2274	11	2266	3	2274	1	2276	-	2277	-	2277	-	2277	-	2277	8	2269	7	2270	5	2272			
	Дніпр-Дністр	16	1251	2	1265	8	1259	2	1265	-	1267	-	1267	-	1267	-	1267	-	1267	5	1262	4	1263	3	1264			
	Дністр-Прут	19	697	1	715	3	713	1	715	1	715	-	716	-	716	-	716	-	716	3	713	3	713	2	714			
	Дніпр-Буг	-	294	-	294	-	294	-	294	-	294	-	294	-	294	-	294	-	294	-	294	-	294	-	294			
Частість сукупності	ДДБК	5,7	94,3	1,2	98,8	2,4	97,6	0,6	99,4	0,3	99,7	1,0	99,0	0,5	99,5	0,6	99,4	0,3	99,7	-	100	0,4	99,6	-	100			
	ДПБК	1,5	98,5	0,1	99,9	0,5	99,5	0,1	99,9	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	0,4	99,6	0,3	99,7	0,2	99,8			
	Дніпр-Дністр	1,3	98,7	0,2	99,8	0,6	99,4	0,2	99,8	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	0,4	99,6	0,3	99,7	0,2	99,8			
	Дністр-Прут	2,6	97,4	0,1	99,9	0,4	99,6	0,1	99,9	0,1	99,9	-	100	-	100	-	100	-	100	0,4	99,6	0,4	99,6	0,3	99,7			
	Дніпр-Буг	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100			
	НОРМА розподілу	2,4	97,6	0,4	99,6	0,8	99,2	0,2	99,8	0,1	99,9	0,3	99,7	0,1	99,9	0,2	99,8	0,1	99,9	0,2	99,8	0,3	99,7	0,1	99,9			
Тенденція сукупності	ДДБК	2,4	0,9	3,0	1,0	3,0	1,0	3,0	1,0	3,0	1,0	4,0	1,0	4,0	1,0	3,0	1,0	3,0	1,0	-	1,0	1,3	1,0	-	1,0			
	ДПБК	0,6	1,0	0,3	1,0	0,6	1,0	0,5	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0			
	Дніпр-Дністр	0,5	1,0	0,5	1,0	0,8	1,0	1,0	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0			
	Дністр-Прут	1,1	1,0	0,3	1,0	0,5	1,0	0,5	1,0	1,0	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	2,0	1,0	1,4	1,0	3,0	1,0			
	Дніпр-Буг	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0	-	1,0			

Табл. 3.24 (кінець)

Показник	Категорія сукупностей	Інвентар												
	Сукупність ознак	Крем'яні вироби		Кістки тварин		Кісткові рештки тварин								
	Ознака	Є	Немає	Є	Немає	Грудинка	Хребет	Куприк	Ноги	Щелепа	Лопатка	Таз	Тушка	Шкура
		№ ознаки	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129
Кількість	ДДБК	153	995	224	924	–	6	–	6	1	4	–	3	114
	ДПБК	44	2233	139	2138	22	18	17	15	7	6	3	1	2
	Дніпр-Дністр	23	1244	51	1116	8	8	5	7	2	3	1	1	–
	Дністр-Прут	19	697	62	654	7	6	6	5	2	2	1	–	–
	Дніпр-Буг	2	292	26	268	7	4	6	3	3	1	1	–	2
Частість сукупності	ДДБК	13,3	86,7	19,5	80,5	–	4,5	–	4,5	0,7	3,0	–	2,3	85,0
	ДПБК	1,9	98,1	6,1	93,9	24,2	19,8	18,7	16,5	7,7	6,6	3,3	1,1	2,2
	Дніпр-Дністр	1,8	98,2	4,0	96,0	22,8	22,8	14,3	20,0	5,7	8,6	2,9	2,9	–
	Дністр-Прут	2,7	97,3	8,7	91,3	24,1	20,7	20,7	17,2	6,9	6,9	3,5	–	–
	Дніпр-Буг	0,7	99,3	8,8	91,2	25,9	14,8	22,2	11,1	11,1	3,7	3,7	–	7,4
	НОРМА розподілу	4,6	95,4	10,2	89,8	18,2	15,7	14,3	13,2	6,1	5,6	2,5	1,3	23,1
Тенденція сукупності	ДДБК	2,9	0,9	1,9	0,9	–	0,3	–	0,3	0,1	0,5	–	1,8	3,7
	ДПБК	0,4	1,0	0,6	1,0	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,3	0,8	0,1
	Дніпр-Дністр	0,4	1,0	0,4	1,1	1,2	1,5	1,0	1,5	0,9	1,5	1,2	2,2	–
	Дністр-Прут	0,6	1,0	0,8	1,0	1,3	1,3	1,4	1,3	1,1	1,2	1,4	–	–
	Дніпр-Буг	0,1	1,0	0,9	1,0	1,4	0,9	1,6	0,8	1,8	0,7	1,5	–	0,3

Табл. 3.25

Показники парної схожості регіональних груп культурного кола Бабине за ознаками та сукупностями

Показник	Категорія сукупностей	Курган							Поховальна споруда											Небіжчик			
	Сукупність ознак	Стратиграфічний статус			Сектор впуску				Поховальна камера				Додаткова конструкція				Дерев'яне покриття		Кам'яна забудовка		Форма		
	Ознака	Насип	Досипка	Без	Пн-Сх	Пд-Сх	Пд-Зх	Пн-Зх	Яма	Підбій	Яма з уступом	Яма з підбоєм	Дер. рама	Кам'яна скриня	Кам'яна обкладка	Колода	Дер. настил	Поперечн.	Подовжнє	Є	Немає	Інформація	“Пакет”
	№ ознаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Парна схожість за ознаками	ДДБК–ДПБК	8,7	3,6	21,4	5,6	16,2	8,1	3,5	50,9	2,5	3,0	–	20,5	10,9	1,8	–	–	51,5	7,9	–	93,5	98,6	0,04
	ДДБК–Днпр-Днст	5,6	3,6	21,4	6,7	16,2	8,1	6,7	32,1	2,5	1,3	–	47,4	10,9	1,8	–	–	66,7	7,9	–	91,8	98,6	0,08
	ДДБК–Днст-Прут	5,9	2,5	21,4	4,8	16,2	8,1	2,7	72,6	2,5	5,4	–	15,6	10,9	1,8	–	–	70,6	7,9	–	93,2	98,6	–
	ДДБК–Днпр-Буг	36,4	9,1	21,4	6,4	16,2	8,1	–	92,1	2,5	–	–	9,4	–	–	–	–	15,6	7,9	–	100	98,6	–
	Днпр-Днст–Днст-Прут	5,6	2,5	90,8	4,8	41,6	27,9	2,7	32,1	18,1	1,3	–	15,6	15,8	3,1	–	18,8	66,7	29,4	6,8	91,8	99,9	–
	Днпр-Днст–Днпр-Буг	5,6	3,6	54,5	6,4	23,4	44,9	–	32,1	4,1	–	–	9,4	–	–	–	–	15,6	33,3	–	91,8	99,9	–
	Днст-Прут–Днпр-Буг	5,9	2,5	54,5	4,8	23,4	27,9	–	72,6	4,1	–	–	9,4	–	–	37,5	–	15,6	29,4	–	93,2	100	–
Парна схожість за сукупністю	ДДБК–ДПБК			33,7					33,4				56,4					33,2		59,4		93,5	98,6
	ДДБК–Днпр-Днст			30,6					37,7				35,9					60,1		74,6		91,8	98,7
	ДДБК–Днст-Прут			29,8					31,8				80,5					28,3		78,5		93,2	98,6
	ДДБК–Днпр-Буг			66,9					30,7				94,6					9,4		23,5		100	98,6
	Днпр-Днст–Днст-Прут			98,9					77,0				51,5					53,3		96,1		98,6	99,9
	Днпр-Днст–Днпр-Буг			63,7					74,7				36,2					9,4		48,9		91,8	99,9
	Днст-Прут–Днпр-Буг			62,9					56,1				76,7					46,9		45,0		93,2	100
				1				2				3					4		5		6	7	

Табл. 3.25 (продовження)

Показник	Категорія сукупностей	Небіжчик																										
	Сукупність ознак	Орієнтація															Позиція рук						Бік					
	Ознака	Пн	Пн-Пн-Сх	Пн-Сх	Сн-Сх-Сх	Сх	Пд-Сх-Сх	Пд-Сх	Пд-Пд-Сх	Пд	Пд-Пд-Зх	Пд-Зх	Пд-Зх-Зх	Зх	Пн-Зх-Зх	Пн-Зх	Пн-Пн-Зх	I	II	III	IV	V	VI	Лівий	Правий	Вигрост.		
№ ознаки	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47			
Парна схожість за ознаками	ДДБК-ДПБК	1,5	0,3	4,4	3,5	8,3	1,9	3,4	0,7	2,7	1,3	3,7	2,0	5,1	1,9	3,3	1,0	4,0	5,1	10,6	6,8	12,6	30,0	75,4	20,2	0,1		
	ДДБК-Днпр-Днст	1,5	0,3	4,4	3,5	8,3	1,9	3,4	0,7	2,7	1,3	4,0	2,2	4,6	1,6	2,8	0,8	3,7	5,4	10,7	6,9	12,0	30,0	74,4	20,2	0,1		
	ДДБК-Днст-Прут	1,5	0,3	4,4	3,5	8,3	1,9	3,4	0,7	2,7	1,1	3,3	1,3	4,1	1,1	4,1	0,8	4,3	4,8	9,8	6,8	14,3	30,0	75,3	20,2	0,1		
	ДДБК-Днпр-Буг	1,5	0,3	4,4	3,5	8,3	1,9	3,4	0,7	2,7	1,3	3,4	3,0	10,2	5,5	3,8	1,5	3,6	5,0	12,8	5,7	10,0	30,0	79,7	18,5	0,1		
	Днпр-Днст-Днст-Прут	2,8	1,5	8,5	4,8	16,5	11,3	10,4	1,0	3,8	1,1	3,3	1,3	4,1	1,1	2,8	0,8	3,7	4,8	9,8	6,8	12,0	60,0	74,4	24,2	0,5		
	Днпр-Днст-Днпр-Буг	2,8	0,4	4,7	3,8	16,2	12,4	18,4	0,8	3,4	1,3	3,4	2,2	4,6	1,6	2,8	0,8	3,6	5,0	10,7	5,7	10,0	61,1	74,4	18,5	0,6		
	Днст-Прут-Днпр-Буг	4,1	0,4	4,7	3,8	16,2	11,3	10,4	0,8	3,4	1,1	3,3	1,3	4,1	1,1	3,8	0,8	3,6	4,8	9,8	5,7	10,0	60,0	75,3	18,5	0,5		
Парна схожість за сукупністю	ДДБК-ДПБК																45,0							69,1				95,7
	ДДБК-Днпр-Днст																44,0							68,7				94,7
	ДДБК-Днст-Прут																42,5							70,0				95,6
	ДДБК-Днпр-Буг																55,4							67,1				98,3
	Днпр-Днст-Днст-Прут																75,1							97,1				99,1
	Днпр-Днст-Днпр-Буг																79,6							96,1				93,5
	Днст-Прут-Днпр-Буг																70,6							93,9				94,3
																	8							9				10

Табл. 3.25 (продовження)

Показник	Категорія сукупностей	Інвентар																					
	Сукупність ознак	Інвентар		Керамічний посуд		Дерев'яний посуд		Металеві деталі		Наявність пряжки		Тип пряжки-підвіски									Астрагал		
	Ознака	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	З металев. деталями	Без метал. деталей	Є	Немає	1	1а	2	2ж	2о	2жо	3	3ж	3жо	Є	Немає	
		№ ознаки	48	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69
Парна схожість за ознаками	ДДБК–ДПБК	47,3	47,7	19,0	73,2	0,8	96,1	–	31,7	16,3	79,4	0,3	1,4	3,9	–	8,9	1,2	0,3	–	12,1	1,3	95,5	
	ДДБК–Днпр-Днст	46,3	47,7	19,0	75,0	1,1	96,1	–	31,7	16,3	80,5	–	–	2,0	–	8,4	1,2	–	–	12,1	1,3	95,5	
	ДДБК–Днст-Прут	52,3	47,2	19,0	63,4	0,3	96,1	–	31,7	16,3	83,4	–	7,1	8,6	–	8,6	1,2	0,6	–	12,1	1,5	95,5	
	ДДБК–Днпр-Буг	38,0	47,7	10,1	81,0	1,0	96,1	–	31,7	16,3	74,2	1,6	–	6,4	–	11,1	1,2	–	–	12,1	0,3	95,5	
	Днпр-Днст–Днст-Прут	46,3	47,2	25,0	63,4	0,3	98,9	–	100	16,6	80,5	–	–	2,0	–	8,4	6,6	–	–	34,3	1,3	98,5	
	Днпр-Днст–Днпр-Буг	38,0	53,7	10,1	75,0	1,0	98,9	–	100	19,5	74,2	–	–	2,0	–	8,4	6,3	–	–	73,0	0,3	98,7	
	Днст-Прут–Днпр-Буг	38,0	47,2	10,1	63,4	0,3	99,0	–	100	16,6	74,2	–	–	6,4	–	8,6	6,3	–	1,6	34,3	0,3	98,5	
Парна схожість за сукупністю	ДДБК–ДПБК	95,0		92,2		96,9		31,7		95,7											28,1		96,8
	ДДБК–Днпр-Днст	94,0		94,0		97,2		31,7		96,8											23,7		96,8
	ДДБК–Днст-Прут	99,5		82,4		96,4		31,7		99,7											38,2		97,0
	ДДБК–Днпр-Буг	85,7		91,1		97,1		31,7		90,5											32,4		95,8
	Днпр-Днст–Днст-Прут	93,5		88,4		99,2		100		97,1											51,3		99,8
	Днпр-Днст–Днпр-Буг	91,7		85,1		99,9		100		93,7											89,7		99,0
	Днст-Прут–Днпр-Буг	85,2		73,5		99,3		100		90,8											57,2		98,8
		11		12		13		14		15											16		17

Табл. 3.25 (продовження)

Показник	Категорія сукупностей	Інвентар																							
	Сукупність ознак	Крем'яні стріли		Сагайдак		Металеві вироби		Ножі		Гривни		Окуляр. підвіски		Скроневі кільця		Бляшані рурки		Спіральні пронизки		Фаянс. намисто		Підвіски з іклів		Підвіски з мушель	
	Ознака	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає	€	Немає
		№ ознаки	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92
Парна схожість за ознаками	ДДБК–ДПБК	0,7	97,6	–	99,3	0,9	93,4	0,1	98,9	–	99,7	–	99,7	0,2	99,3	–	99,3	–	99,7	0,3	97,4	–	99,4	0,1	99,9
	ДДБК–Днпр-Днст	0,9	97,6	–	99,3	0,7	93,4	–	98,9	–	99,7	–	99,7	0,1	99,3	0,1	99,3	–	99,7	0,5	97,4	–	99,4	0,1	99,9
	ДДБК–Днст-Прут	0,4	97,6	–	99,3	1,3	93,4	0,1	98,9	–	99,7	–	99,7	0,4	99,3	–	99,3	–	99,7	–	97,4	–	99,4	0,1	99,9
	ДДБК–Днпр-Буг	0,3	97,6	–	99,3	0,1	93,4	0,7	98,9	–	99,7	–	99,7	0,7	99,3	–	99,3	–	99,7	0,3	97,4	0,3	99,4	–	99,9
	Днпр-Днст–Днст-Прут	0,4	99,1	–	100	0,7	98,7	–	99,9	–	100	–	100	0,1	99,6	–	99,9	–	100	–	99,5	–	100	0,1	99,9
	Днпр-Днст–Днпр-Буг	0,3	99,1	–	100	0,1	99,3	–	99,3	–	100	–	100	0,1	99,3	–	99,9	–	100	0,3	99,5	–	99,7	–	99,9
	Днст-Прут–Днпр-Буг	0,3	99,6	–	100	0,1	98,7	0,1	99,3	–	100	–	100	0,4	99,3	–	100	–	100	–	99,7	–	99,7	–	99,9
Парна схожість за сукупністю	ДДБК–ДПБК		98,3		99,3		94,3		99,0		99,7		99,7		99,5		99,3		99,7		97,7		99,4		100
	ДДБК–Днпр-Днст		98,5		99,3		94,1		98,9		99,7		99,7		99,4		99,4		99,7		97,9		99,4		100
	ДДБК–Днст-Прут		98,0		99,3		94,7		99,0		99,7		99,7		99,7		99,3		99,7		97,4		99,4		100
	ДДБК–Днпр-Буг		97,9		99,3		93,5		99,6		99,7		99,7		100		99,3		99,7		97,7		99,7		99,9
	Днпр-Днст–Днст-Прут		99,5		100		99,4		99,9		100		100		99,7		99,9		100		99,5		100		100
	Днпр-Днст–Днпр-Буг		99,4		100		99,4		99,3		100		100		99,4		99,9		100		99,8		99,7		99,9
	Днст-Прут–Днпр-Буг		99,9		100		98,8		99,4		100		100		99,7		100		100		99,7		99,7		99,9
			18		19		20		21		22		23		24		25		26		27		28		29

Табл. 3.25 (продовження)

Показник	Категорія сукупностей	Інвентар																							
	Сукупність ознак	Кам'яні вироби		Товкач		Абразив. плитка		Сокира		Булава		Випростувач дровків		Брусок з проточ.		Роговий віджимник		Кістяний конус		Кістяне прясло		Кістяні вістря		Кістяні кілки	
	Ознака	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає	Є	Немає
	№ ознаки	94	95	96	97	98	99	100	101	102	102	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117
Парна схожість за ознаками	ДЛБК–ДПБК	1,5	94,3	0,1	98,8	0,5	97,6	0,1	99,4	–	99,7	–	99,0	–	99,5	–	99,4	–	99,7	–	99,6	0,3	99,6	–	99,8
	ДЛБК–Днпр–Днст	1,3	94,3	0,2	98,8	0,6	97,6	0,2	99,4	–	99,7	–	99,0	–	99,5	–	99,4	–	99,7	–	99,6	0,3	99,6	–	99,8
	ДЛБК–Днст–Прут	2,6	94,3	0,1	98,8	0,4	97,6	0,1	99,4	0,1	99,7	–	99,0	–	99,5	–	99,4	–	99,7	–	99,6	0,4	99,6	–	99,7
	ДЛБК–Днпр–Буг	–	94,3	–	98,8	–	97,6	–	99,4	–	99,7	–	99,0	–	99,5	–	99,4	–	99,7	–	100	–	99,6	–	100
	Днпр–Днст–Днст–Прут	1,3	97,4	0,1	99,8	0,4	99,6	0,1	99,8	–	99,9	–	100	–	100	–	100	–	100	0,4	99,6	0,3	99,6	0,2	99,7
	Днпр–Днст–Днпр–Буг	–	98,7	–	99,8	–	99,4	–	99,8	–	100	–	100	–	100	–	100	–	100	–	99,6	–	99,7	–	99,8
	Днст–Прут–Днпр–Буг	–	97,4	–	99,9	–	99,6	–	99,9	–	99,9	–	100	–	100	–	100	–	100	–	99,6	–	99,6	–	99,7
Парна схожість за сукупністю	ДЛБК–ДПБК	95,8		98,9		98,1		99,5		99,7		99,0		99,5		99,4		99,7		99,6		99,9		99,8	
	ДЛБК–Днпр–Днст	95,6		99,0		98,2		99,6		99,7		99,0		99,5		99,4		99,7		99,6		99,9		99,8	
	ДЛБК–Днст–Прут	96,9		98,9		98,0		99,5		99,8		99,0		99,5		99,4		99,7		99,6		100		99,7	
	ДЛБК–Днпр–Буг	94,3		98,8		97,6		99,4		99,7		99,0		99,5		99,4		99,7		100		99,6		100	
	Днпр–Днст–Днст–Прут	98,7		99,9		100		99,9		99,9		100		100		100		100		100		99,9		99,9	
	Днпр–Днст–Днпр–Буг	98,7		99,8		99,4		99,8		100		100		100		100		100		99,6		99,7		99,8	
	Днст–Прут–Днпр–Буг	97,4		99,9		99,6		99,9		99,9		100		100		100		100		99,6		99,6		99,7	
	30		31		32		33		34		35		36		37		38		39		40		41		

Табл. 3.25 (кінець)

Показник	Категорія сукупностей	Інвентар													Середній показник схожості за 130 ознаками	Середній показник схожості за 88 ознаками	Середній показник схожості за 78 ознаками
	Сукупність ознак	Крем'яні вироби		Кістки тварин		Кісткові рештки тварин											
	Ознака	Є	Немає	Є	Немає	Грудинка	Хребет	Куприк	Ноги	Щелепа	Лопатка	Газ	Тулка	Шкура			
№ ознаки	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130				
Парна схожість за ознаками	ДДБК–ДПБК	1,9	86,7	6,1	80,5	–	4,5	–	4,5	0,7	3,0	–	1,1	2,2			
	ДДБК–Днпр-Днст	1,8	86,7	4,0	80,5	–	4,5	–	4,5	0,7	3,0	–	2,3	–			
	ДДБК–Днст-Прут	2,7	86,7	8,7	80,5	–	4,5	–	4,5	0,7	3,0	–	–	–			
	ДДБК–Днпр-Буг	0,7	86,7	8,8	80,5	–	4,5	–	4,5	0,7	3,0	–	–	7,4			
	Днпр-Днст–Днст-Прут	1,8	97,3	4,0	92,3	22,8	20,7	14,3	17,2	5,7	6,9	2,9	–	–			
	Днпр-Днст–Днпр-Буг	0,7	98,2	4,0	91,2	22,8	14,8	14,3	11,1	5,7	3,7	2,9	–	–			
	Днст-Прут–Днпр-Буг	0,7	97,3	8,7	91,2	24,1	14,8	20,7	11,1	6,9	3,7	3,5	–	–			
Парна схожість за сукупністю	ДДБК–ДПБК		88,6		86,6									16,0	84,6	76,2	63,9
	ДДБК–Днпр-Днст		88,5		84,5									15,0	84,7	76,8	64,7
	ДДБК–Днст-Прут		89,4		89,2									12,7	85,5	77,7	66,2
	ДДБК–Днпр-Буг		87,4		89,3									20,1	85,0	76,6	64,6
	Днпр-Днст–Днст-Прут		99,1		96,3									90,5	94,5	91,4	86,8
	Днпр-Днст–Днпр-Буг		98,9		95,2									75,3	91,3	86,6	79,4
	Днст-Прут–Днпр-Буг		98,0		99,9									84,8	91,4	86,7	79,6
			42		43									44			

Таблиця 4.1

**Положення рук небіжчиків
у похованнях євпаторійської групи**

Позиція	I	II	III	IV	РАЗОМ
		L	v	LJ	
Кількість	8	1	1	2	12
Питома вага (%)	66,7	8,3	8,3	16,7	100

Таблиця 4.2

**Класифікація кістяних пряжок
Євпаторійської групи**

Тип		1а	2о	3о	РАЗОМ
Перетин	пласкі	2	–	1	3 (30%)
	вигнуті	1	3	3	7 (70%)
РАЗОМ		3 (30%)	3 (30%)	4 (40%)	10 (100%)

Таблиця 5.1

**Кореляція первинних обрядових груп з ознакою “позиція рук”
у похованнях Дніпро-Донської бабинської культури**

Позиція рук	I	II	III	IV	V	VI
		LJ	L	V	LV	W
	–	–	12	–	10	37
	–	–	–	3	2	3
	–	–	1	–	–	2
	–	–	5	1	6	11
	–	1	4	1	1	2
	3	–	5	1	5	10
	42	36	127	31	72	107
	12	21	18	6	10	15
За позиціями	57	58	172	43	106	187
РАЗОМ	623					

**Сполучення типів пряжок у замкнених комплексах
Дніпро-Донської бабинської культури**

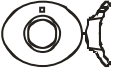

Тип пряжки		3o	2o	2	1a	1	ф
3o							
2o				•			
2							
1a					• •		
1						• •	•• ••
ф							•

Табл. 5.3

**Кореляція базових обрядових груп з типами пряжок
у Дніпро-Донській бабинській культурі**

Пряжка Обряд						
				4	10	16
					1	
			1	3	3	
				1		
				7	2	
		1	3			
		1	5			1
	11	28	34	32	5	

Таблиця 5.5

**Кореляція типів пряжок з іншими категоріями інвентарю
у Дніпро-Донській бабинській культурі**

Категорія інвентарю	Тип пряжки					
	гачково-планкова	1	1a	2	2o	3o
Сагайдак	1	4				
Спис-дротик	1	4				
Випростувач		5				
Віджимник роговий		3				
Мушля викопна		2				
Брусок	2					
Гривна бронзова		1				
Скронева підвіс.	1*					
Бляшана рурка	1*					
Намистини з виступами		1				
Сокира кам'яна		3		1		
Товкач			1	2		
Дерев'яний посуд	2	4	6	1	1	1
Металеві скоби-прошивки	1	3	2	1	1	1
Шкури тварин	6	15	8	1	1	

* Сполучаються не в замкненому, а напівзамкненому комплексі (у двох стратиграфічно синхронних похованнях)

Таблиця 5.6

**Кореляція обрядових груп з категоріями інвентарю
у Дніпро-Донській бабинській культурі**

Категорія інвентарю	Обрядові групи								
Сагайдак	6								
Спис-дротик	5								
Випростувач	11			1					
Віджимник роговий	7								
Мушля викопна	6								
Брусок	6								
Товкач	10	2		2					
Сокира кам'яна	5			1					
Гривна бронзова	4								
Скронева підвіс.	4	1							
Бляшана рурка	2	3		1					
Спіральна прониз.	1	1							
Окуляроподібна підвіска		3							
Намистини з виступами	1	14		1					
Моністо з іклів	3*	5							
Дерев'яний посуд	22			2					1
Металеві скоби-прошивки	23	1		2					1
Шкури тварин	77	16	1	7		1	5		2

* Одиничне ікло-підвіска

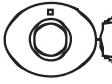

Таблиця 5.7

**Кореляція первинних обрядових груп з ознакою “позиція рук”
у Дніпро-Донській бабинській культурі**

Позиція рук	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ за обряд. групами
		L J	L	V	LV	W	
	14	12	40	27	43	228	364
	1	7	6	6	5	39	64
	2	2	5	2	3	25	39
	2	2	4	6	4	27	45
	–	–	1	1	7	8	17
	1	1	3	2	2	9	18
	2	5	9	5	14	42	77
	2	–	3	2	4	26	37
РАЗОМ за позиціями	24	29	71	51	82	404	661

Таблиця 5.8

**Кореляція базових обрядових груп з типами пряжок
у Дністровсько-Прутському локальному варіанті ДПБК**

Обрядові групи	Тип пряжки			
	1a	2	2o	3/3o
	●●● 37,5%	●●●●●● ●●●●● 69%	●●●●●● 50%	●●●●●● ●●● 60%
	—	● 6%	—	●● 13,2%
	—	● 6%	—	—
	—	—	—	● 6,6%
	● 12,5%	—	—	—
	● 12,5%	●●● 19%	●●●●● 33,3%	●●● 20%
	●●● 37,5%	—	●● 16,7%	● 6,6%
Разом за типами пряжок	100%	100%	100%	100%

Таблиця 5.9

**Кореляція первинних обрядових груп з ознакою “позиція рук”
у похованнях Дністровсько-Прутського локального варіанту ДШБК**

Обрядова група	Позиція рук						РАЗОМ за обряд. групами
	I	II	III	IV	V	VI	
		L J	L	V	LV	W	
	6 2,4%	15 5,9%	22 8,7%	12 4,8%	39 15,5%	158 62,7%	252 100%
	3 4,8%	2 3,2%	5 7,9%	6 9,5%	5 7,9%	42 66,7%	63 100%
	1 12,5%	—	—	2 25%	—	5 62,5%	8 100%
	1 9,1%	—	1 9,1%	2 18,2%	1 9,1%	6 54,5%	11 100%
	—	1 20%	—	2 40%	—	2 40%	5 100%
	3 13,7%	1 4,5%	4 18,2%	1 4,5%	2 9,1%	11 50%	22 100%
	3 10,7%	1 3,6%	4 14,3%	2 7,1%	3 10,7%	15 53,6%	28 100%
	2 5,7%	1 2,8%	3 8,6%	3 8,6%	4 11,4%	22 62,9%	35 100%

Таблиця 5.10

**Кореляція ознак “могильна споруда” і “тип пряжки”
у Дністровсько-Прутському локальному варіанті ДПБК**

Могильна споруда	Тип пряжки				
	1a	2	2o	3	3o
Яма	5	7	9	4	6
Яма з заплічками	1	6	2	1	2
Скриня	1	1	–	–	1
Колода	–	3	–	–	–
Рама	–	1	–	–	–
Підбій	–	2	2	–	–

Таблиця 5.11

**Кореляція ознак “могильна споруда” і “тип пряжки”
у Дніпро-Бузькому локальному варіанті ДПБК**

Могильна споруда	Тип пряжки					
	1	2	2o	2o''	3o	4
Яма	1	1	5	–	18	–
Колода	–	–	–	1	9	1
Рама	–	–	–	–	–	–
Підбій	–	–	1	–	1	1

**Кореляція базових обрядових груп з типами пряжок
у Дніпро-Бузькому локальному варіанті ДПБК**

Пряжка Обряд	1	2	2о	2о''	3	3о	4
						2	
				1	1		
				1		5	1
						1	
	1	1	5			25	1
		?	2	2		1	

Таблиця 5.13

**Кореляція ознаки “м’ясна їжа” з обрядовими групами
у Дніпро-Бузькому локальному варіанті ДПБК**

Обрядові групи	М’ясна їжа				
	Грудинка	Куприк	Хребет	Щелепа	Ноги
	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	1
	1	—	—	—	—
	1	—	1	1	—
	1	—	1	1	1
	4	7	3	1	1

**Кореляція типів могильних споруд з обрядовими групами
у Дніпро-Бузькому локальному варіанті ДПБК**

Обрядові групи	Тип могильної споруди			
	Яма	Колода	Підбій	Рама
	1	–	–	–
	10	–	–	–
	2	–	–	–
	3	2	–	–
	6	–	1	–
	12	1	–	–
	13	3	1	–
	72	20	4	2

Таблиця 5.15

Схема загальної періодизації культурного кола бабине

Етапи загальної періодизації	Дніпро-Донська культура	Дністро-Путський варіант ДПБК	Дніпро-Дністровський варіант ДПБК	Дніпро-Бузький варіант ДПБК
III	Покровська зрубна	III	III	III
	III			
II	II Б	II	II	II
	II А			
I	I Б	I	Постінгул	?
	I А			

Таблиця 6.2

**Радіовуглецеві дати комплексів
культурного кола Бабине***

№	Пам'ятка	Лаб. №	¹⁴ C BP	¹⁴ C BC cal 1σ
1	Аккємбетський 1/11	Ki-6823	3795±60	2215±106
2	Аккємбетський 1/15	Ki-6824	3745±50	2118±79
3	Аккємбетський 1/16	Ki-6825	3780±60	2166±107
4	Аккємбетський 1/20	Ki-6826	3685±45	2046±75
5	Боровиця 1/2	Ki-6222	3250±35	1590-1442
6	Бубнова Слобідка 9/2	Ki-6223	3275±40	1610-1460
7	Велика Бугаївка п.109	Ki-9555	3450±70	1879-1793
8	Виноградне 3/39	Ki-9412	3720±70	2270-1980
9	Журавлиха 3/6	Ki-6224	3170±35	1504-1404
10	Ксавєрове 2/5	Ki-6225	3290±35	1608-1518
11	Любаша п. 3	Ki-11176	3080±70	1415-1261
12	Любаша п. 9	Ki-11173	3520±80	1943-1741
13	Любаша п. 15	Ki-11201	3740±70	2495-2341
14	Малополовецьке-3 6/2	Ki-6213	3430±35	1862-1678
15	Миколаївка к. 14			1800-1750
16	Рєвова 3/14	Ki-11175	3590±70	2033-1799
17	Росава 2/1	Ki-6214	3180±40	1508-1410
18	Росава 4/2	Ki-6215	3200±30	1508-1428
19	Росава 7/1	Ki-5827	3610±30	2030-1910
20	Росава 7/1	Ki-6216	3190±30	1508-1429
21	Росава 8/2	Ki-6217	3210±30	1510-1438
22	Росава 8/5	Ki-5829	3325±50	1690-1520
23	Росава 8/7	Ki-6218	3240±30	1588-1428
24	Сватове			1910-1850
25	Чорна Могила 3/17	Ki-6553	3745±50	2118±79

* Таблиця укладена на підставі публікацій [225, табл. 1, 2; 433, табл. IV; 580, с. 135, прим. 22; 840, fig. 2; 841, Tab. 1; 859, p. 105; 872, Tab. 1; 875, Tab. 2, 8].

Таблиця 7.1

**Поховання чоловічої та жіночої обрядових груп ДДБК
з насипами й досипками**

Статеві-вікова група	ЧОЛОВІКИ (♂)					ЖІНКИ (♀)				
	Чоловіки*	Дорослі**	Підлітки	Діти	Разом	Жінки*	Дорослі**	Підлітки	Діти	Разом
Усього поховань	67	276	16	75	425	17	81	–	9	107
З насипами й досипками	40	166	8	24	238	8	26	–	4	38
З насипами й досипками, по відношенню до загальної кількості поховань даної вікової групи (%)	60	60	50	32	56	47	32	–	44	35
З насипами й досипками, по відношенню до стратифікованих (%)	89	86	67	68,6	81	66	63	–	67	64

* Стать визначено антропологічно

** Дорослі без визначення статі

Таблиця 7.2

**Розподіл дерев'яних рамних конструкцій
в похованнях чоловічої та жіночої обрядових груп ДБК**

Статєво-вікова група	ЧОЛОВІКИ (♂)					ЖІНКИ (♀)				
	Чоловіки*	Дорослі**	Підлітки	Діти	Разом	Жінки*	Дорослі**	Підлітки	Діти	Разом
Усього поховань	67	276	16	75	425	17	81	–	9	107
Поховань з рамами	19	56	3	10	88	3	8	–	–	11
Питома вага рам від загальної кількості поховань даної вікової групи(%)	28	20	19	13	21	17,6	9,8	–	–	10,2
Питома вага рам від кількості споруд визначених типів (%)	35	26	27	17,5	26	21,4	12	–	–	12,6

* Стать визначено антропологічно

** Дорослі без визначення статі

Таблиця 7.3

**Керамічний посуд в похованнях
чоловічої та жіночої обрядових груп ДБК**

Статєва група	ЧОЛОВІКИ (♂)			ЖІНКИ (♀)		
	Чоловіки*	Чоловіки(?)**	Разом	Жінки*	Жінки(?)**	Разом
З посудом	5	17	22	4	21	256
Питома вага (%)	5,1	12	9,2	8,3	21	16,9

* Стать визначено антропологічно

** За обрядово-інвентарними ознаками

Таблиця 7.4

**Поховання різних статевих-вікових груп ДПБК
з насипами й досипками**

Статеві-вікова група	Всього поховань	З насипами й досипками	З насипами й досипками, по відношенню до загальної кількості (%)	З насипами й досипками, по відношенню до стратифікованих (%)
Чоловіки	141	14	10	18,2
Жінки	49	5	10,2	20,8
Підлітки	29*	–	–	–
Діти	150**	6	4	8

* Лише у 10 похованнях вік визначено антропологічно

** Лише у 32 похованнях вік визначено антропологічно

Таблиця 7.5

Поховальні споруди у різних статевих-вікових групах ДПБК

Статеві-вікова група	Дерев'яні рами		Колоди		Підбої		Ями	
	кількість	%*	кількість	%*	кількість	%*	кількість	%*
Чоловіки	5	5,5	7	7,7	46	50	33	36
Жінки	–	–	2**	6,9	12	41	15	51
Підлітки	–	–	–	–	2	25	6	75
Діти	–	–	1	1,3	39	50	37	48

* Питома вага від кількості споруд встановлених типів

** Жіноча стать обох небіжчиків Визначено непевно

Таблиця 7.6

**М'ясна їжа в похованнях різних статевих-вікових груп
Дніпро-Прутської бабинської культури**

Статевих-вікова група	Невизнач. форми	Грудинка	Хребет	Куприк	Щелепа (череп)	Лопатка	Кінцівки	Тупка	Разом
Чоловіки	5	4	4	2	3	1	–	–	19
Жінки	–	1	–	–	–	–	1	1	3
Підлітки	1	–	–	–	–	–	–	–	1
Діти	6	–	2	1	–	–	3	–	12

Таблиця 7.7

**Розподіл поховань культурного кола Бабине
по статевих-вікових групах**

Статевих-вікова група	ДДБК		ДПБК		Культ. коло Бабине	
	кількість	питома вага %	кількість	питома вага %	кількість	питома вага %
Чоловіки	100	35,5	152	48,1	252	42,2
Жінки	56	19,8	54	17,1	110	18,4
Дорослі*	58	20,6	60	19,0	118	19,7
Підлітки	11	3,9	12	3,8	23	3,8
Діти	57	20,2	38	12,0	95	15,9
РАЗОМ	282	100,0	316	100,0	598	100,0

* Стать не визначено

Таблиця 7.8

**Розподіл поховань Дніпро-Прутської бабинської культури
I етапу за статеві-віковими групами***

Вікові групи	Чоловіки (♂)		Жінки (♀)		РАЗОМ	
	кількість	питома вага %	кількість	питома вага %	кількість	питома вага %
Дорослі	360	76,9	106	86,2	466	78,9
Підлітки	15	3,2	–	–	15	2,5
Діти	93	19,9	17	13,8	110	18,6
РАЗОМ	468	100	123	100	591	100

* За антропологічними й обрядово-інвентарними критеріями

ДОДАТОК В

РИСУНКИ

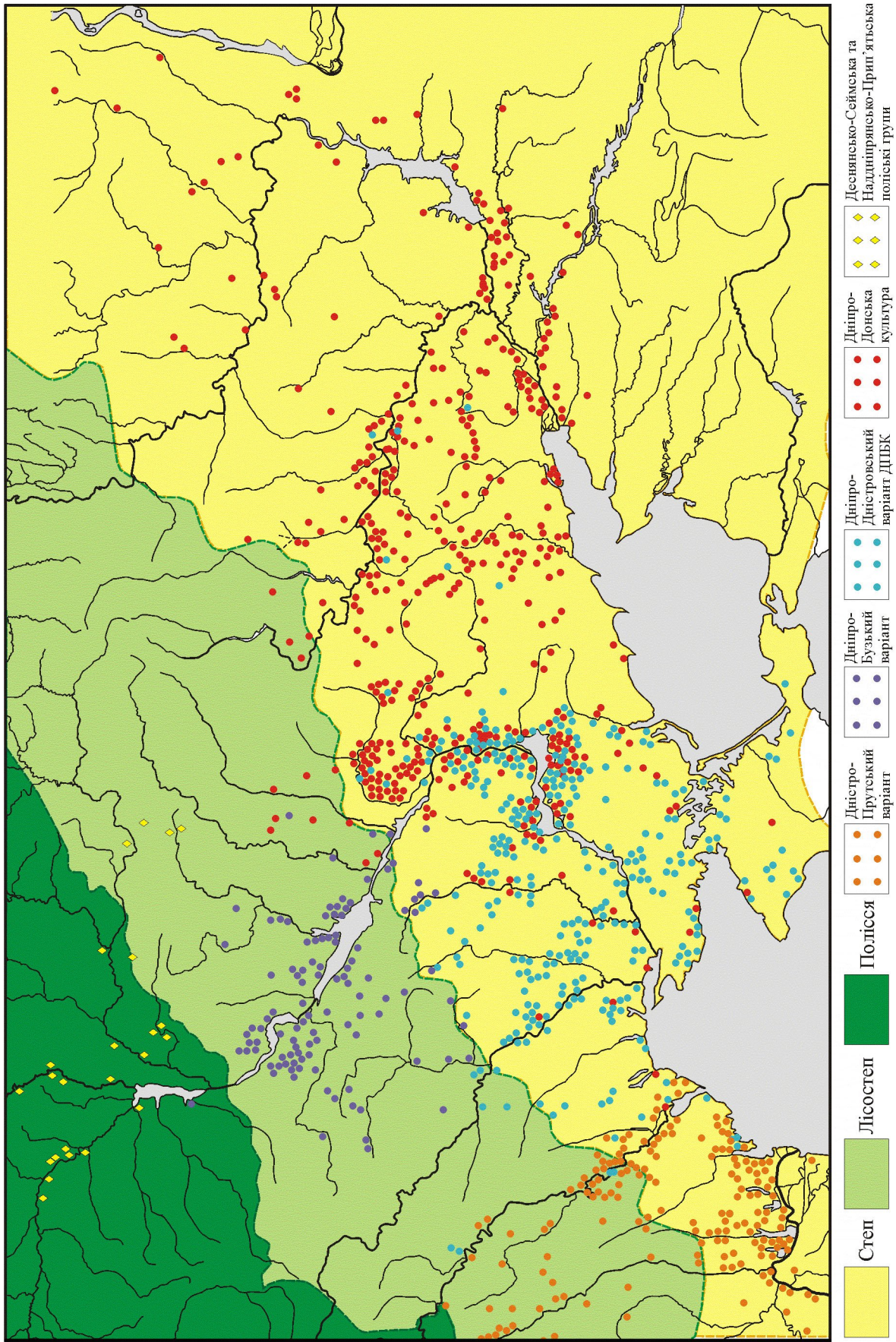

Рис. 1. Розповсюдження пам'яток культурного кола Бабіне за природними зонами

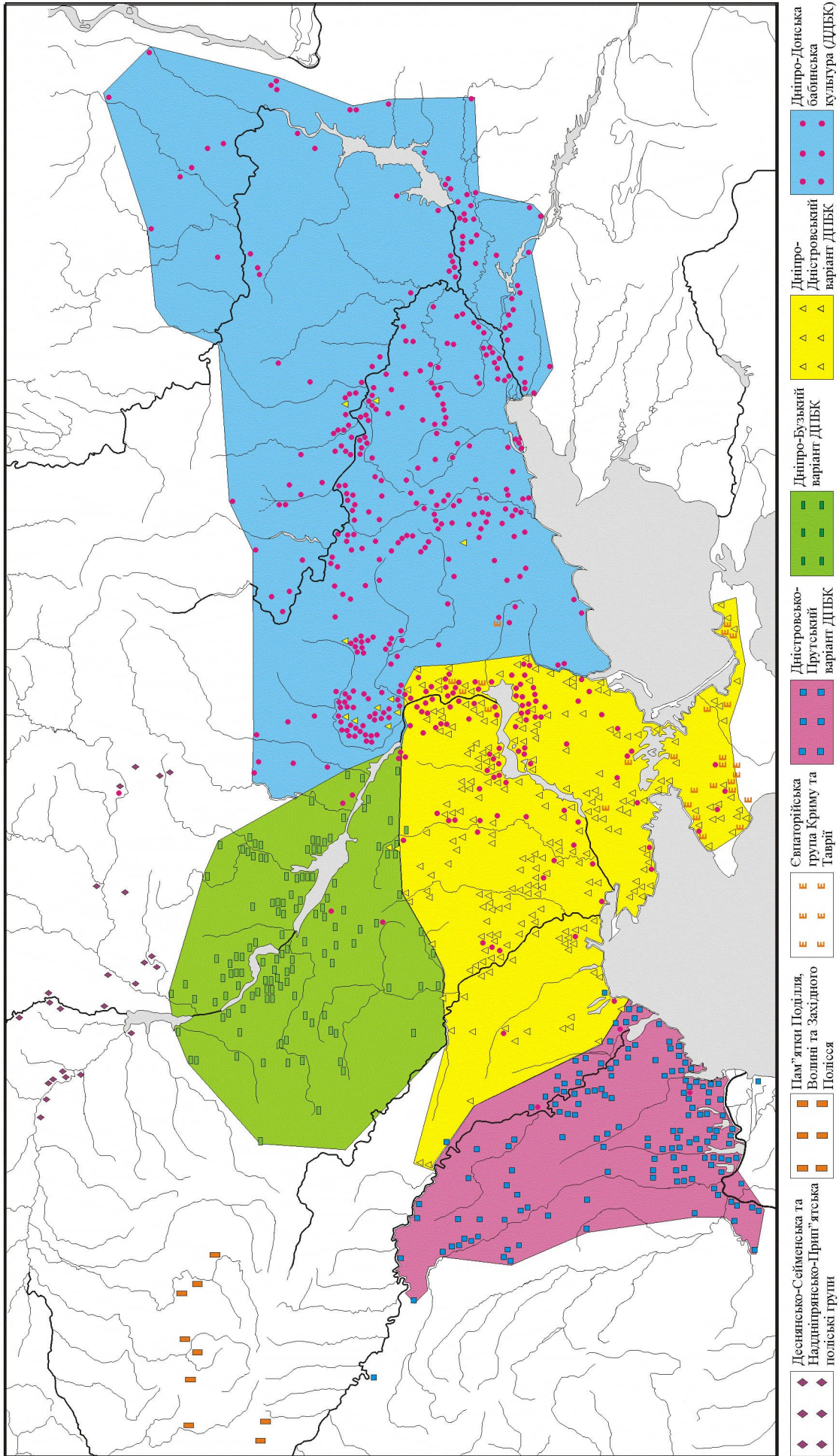

Рис. 2. Ареали регіональних (структурних) груп культурного кола Бабине

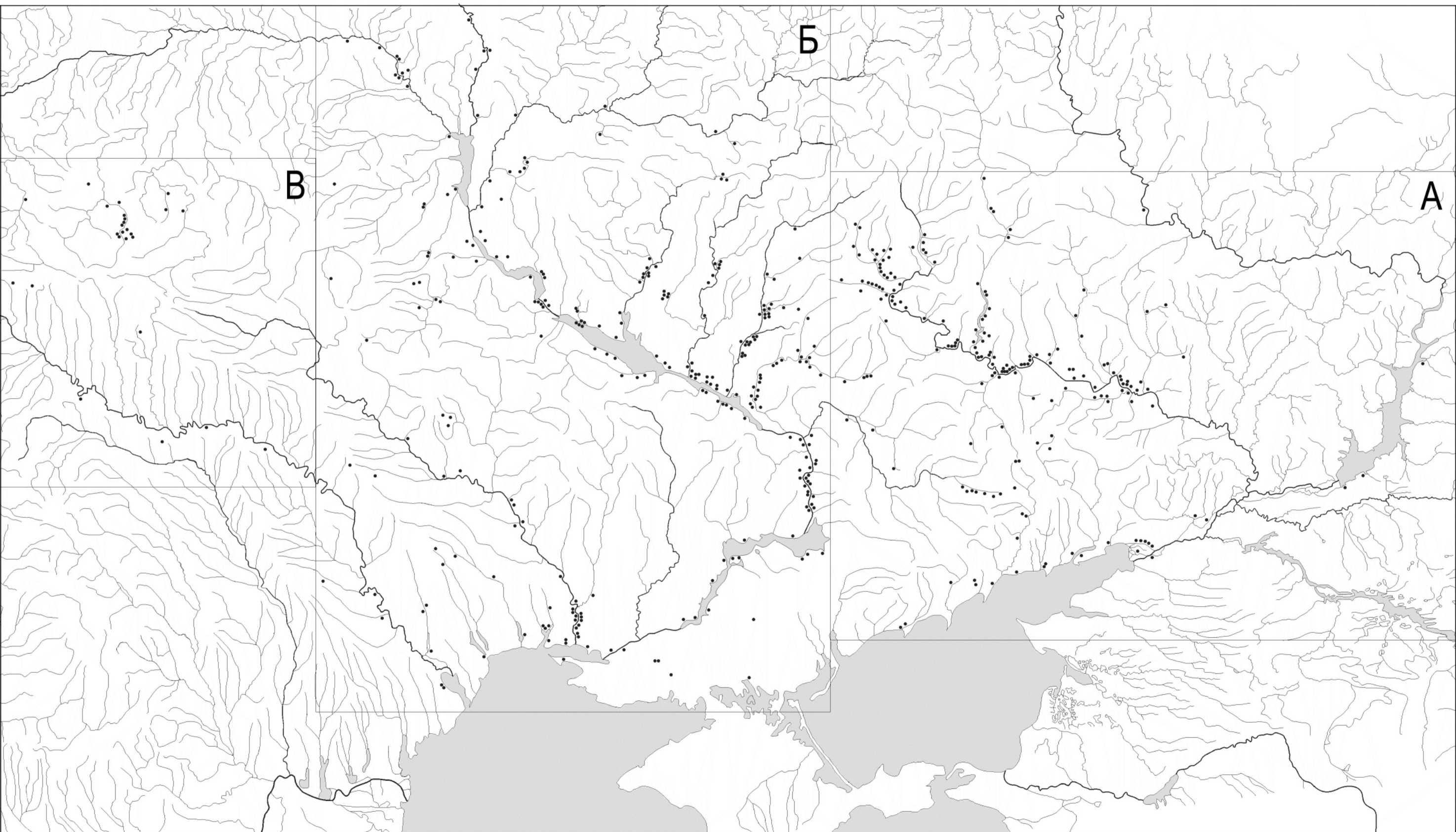

Рис. 4. Поселення культурного кола Бабине

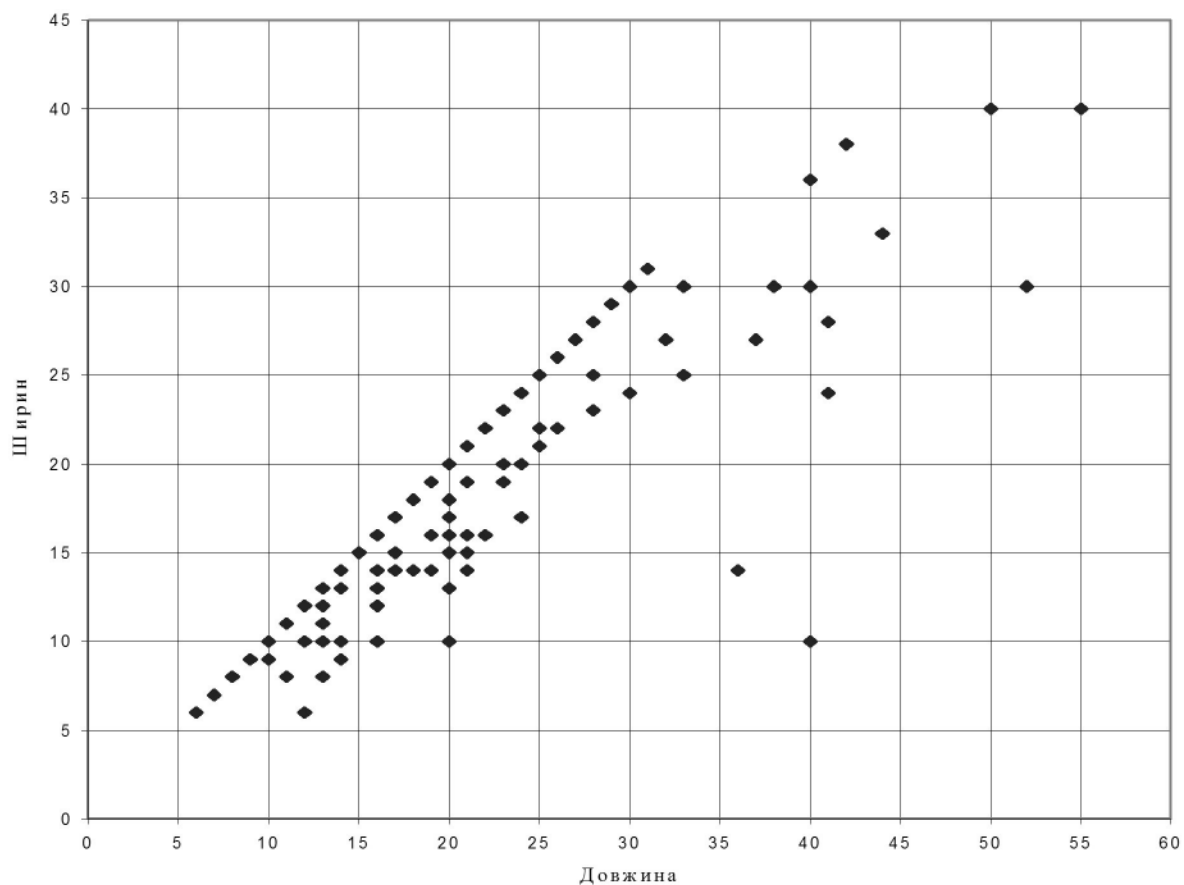

Рис. 5. Розміри курганних насипів і досипок
Дніпро-Донської бабинської культури

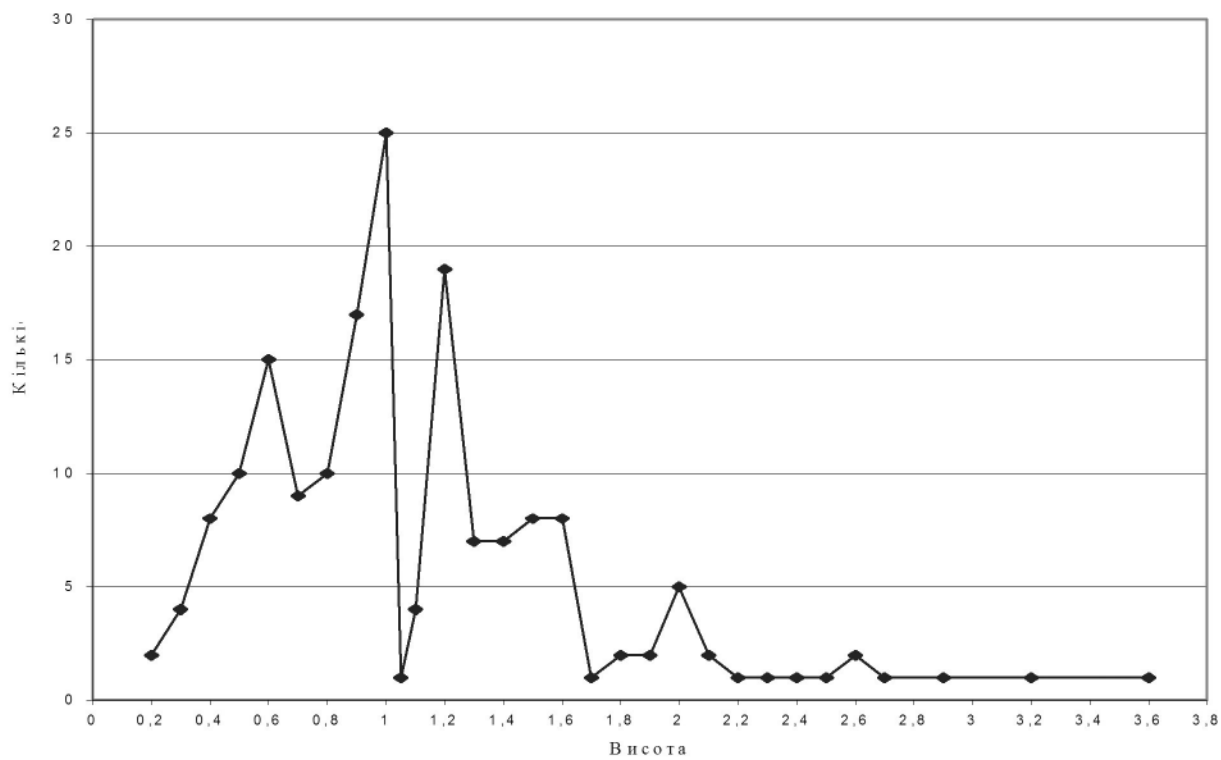

Рис. 6. Висота (потужність) курганних насипів і досипок
Дніпро-Донської бабинської культури

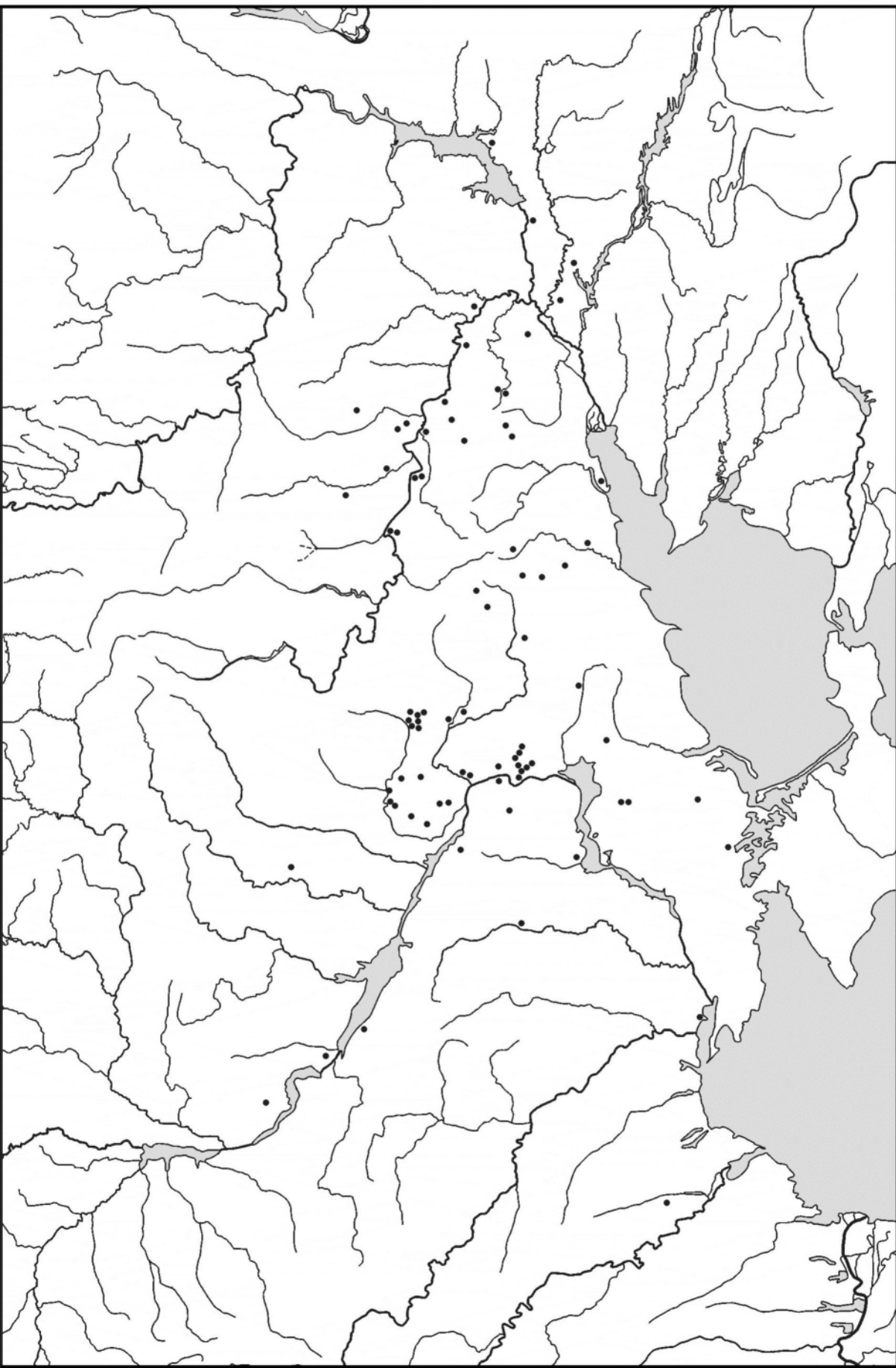
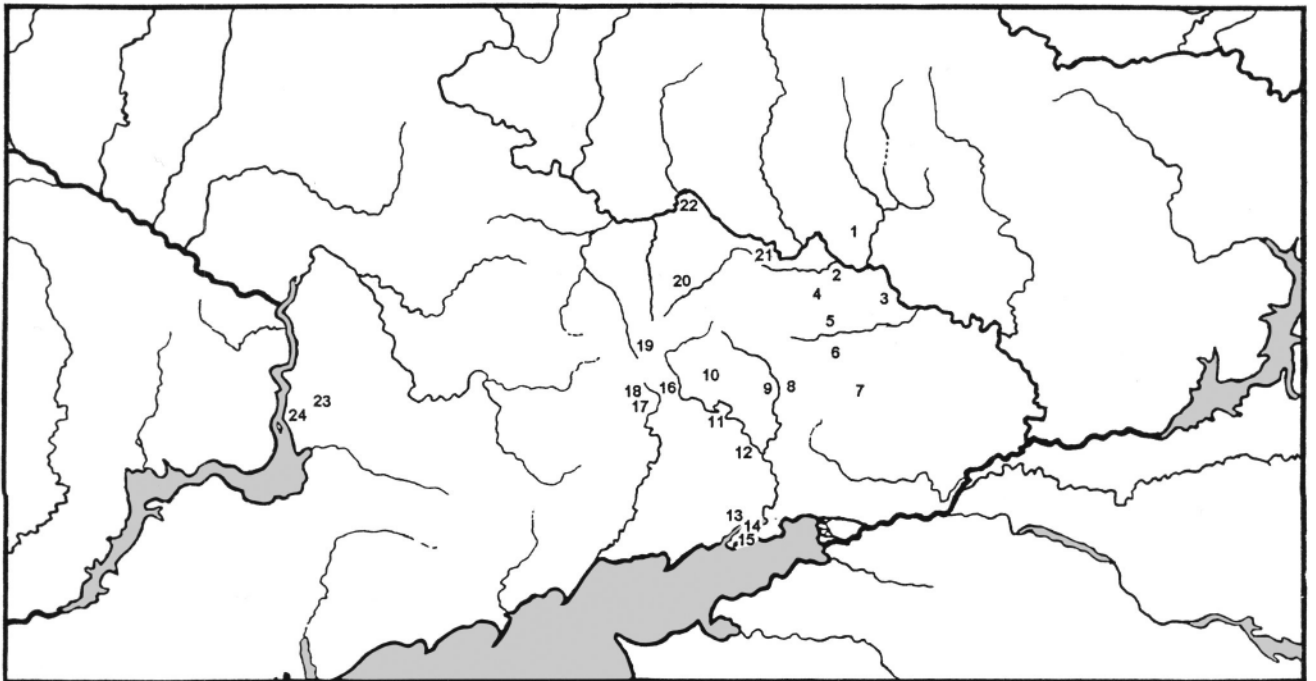

Рис. 11. Ареал довших могил культурного кола Бабине

Ареал кам'яних курганних конструкцій Дніпро-Донської бабинської культури:

- 1 - Степове; 2 - Миколаївка; 3 - В. Суходіл; 4 - Переможне; 5 - Македонове; 6 - Коробкине;
 7 - Дар'їно-Єрмаківка; 8 - Чугуно-Крепінка; 9 - Зрубне; 10 - Шахтарськ; 11 - Новоамвросіївка;
 12 - Самарський-II; 13 - Таврія-II; 14 - Гаївка-Каймакчи; 15 - Новолакедемонівка; 16 - Гусельське;
 17 - Кринички-II; 18 - Високе; 19 - Беева Могила; 20 - Відродження-II; 21 - Пришиб; 22 - Привілля;
 23 - Вільнянка; 24 - Кичкас-II.

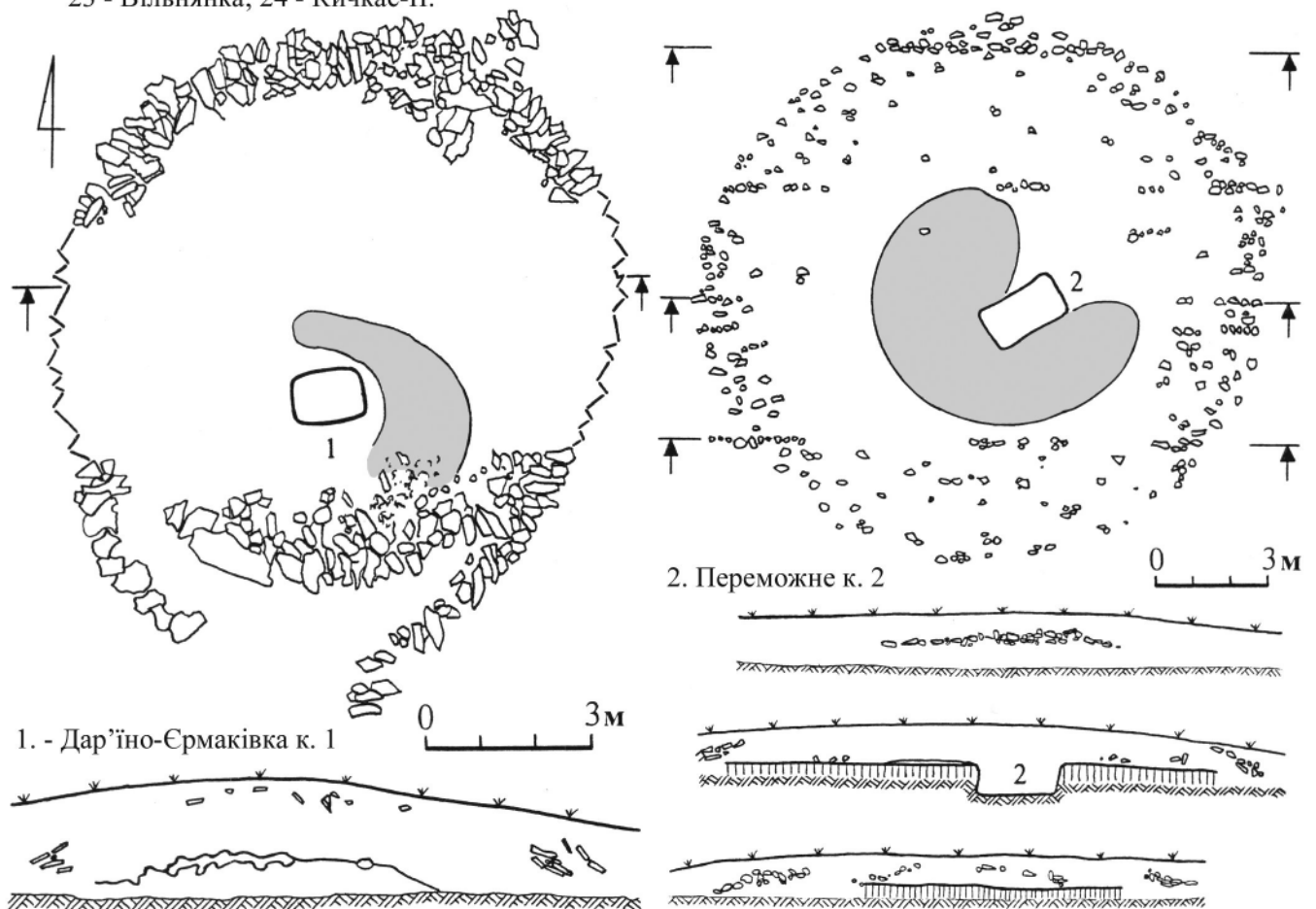

Рис. 12. Ареал курганів з кам'яними конструкціями.
 Могили з кромлехами Дніпро-Донської бабинської культури:
 1 – Дар'їно-Єрмаківка к. 1; 2 – Переможне к. 2 [за: 384].

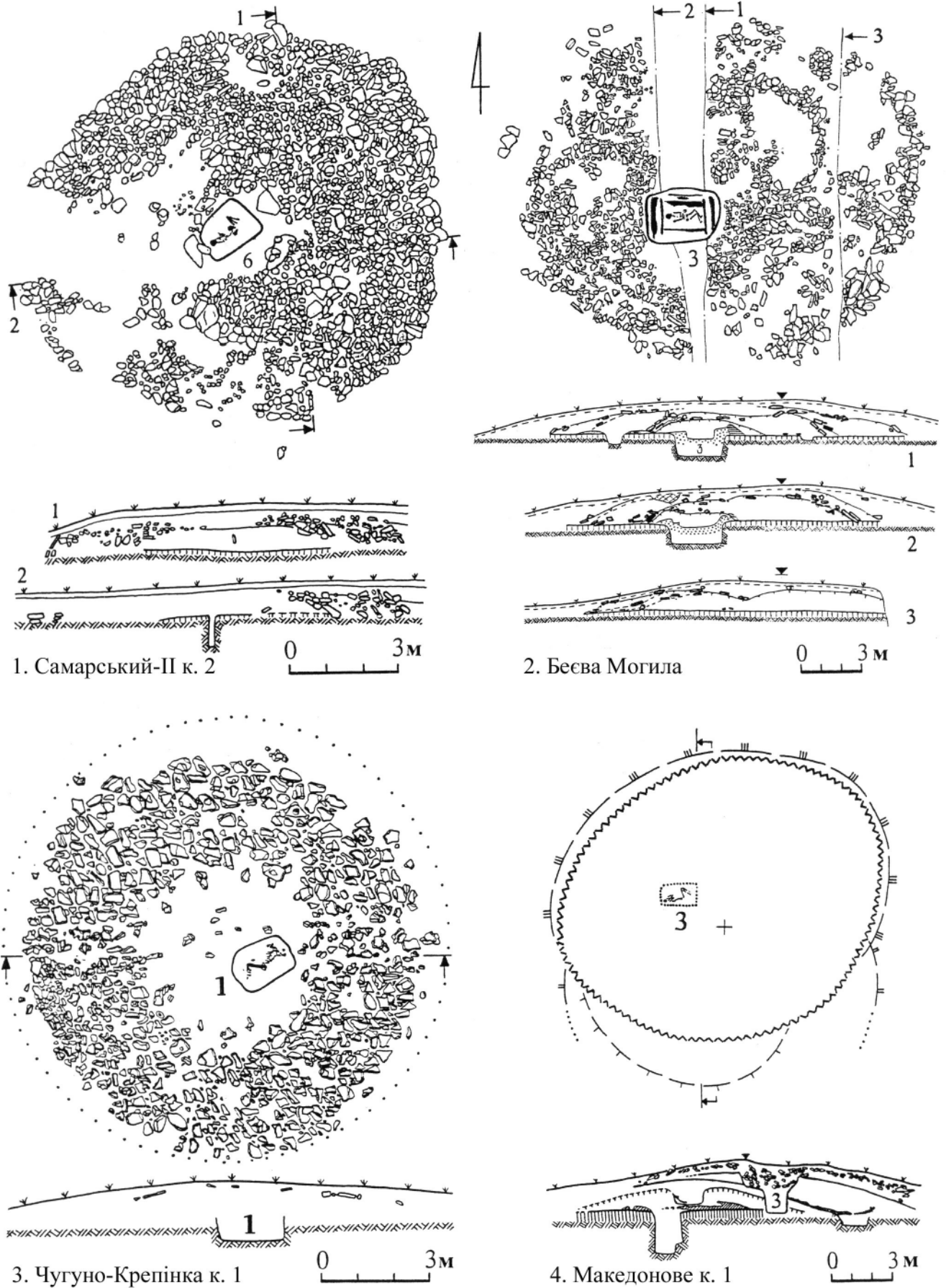

Рис. 13. Могили з кам'яними панцирами і кромlexами Дніпро-Донської бабинської культури: 1 – Самарський-ІІ к. 2; 2 – Бєєва Могила; 3 – Чугуно-Крепінка к. 1; 4 – Македонове к. 1 [за: 123; 384; 557].

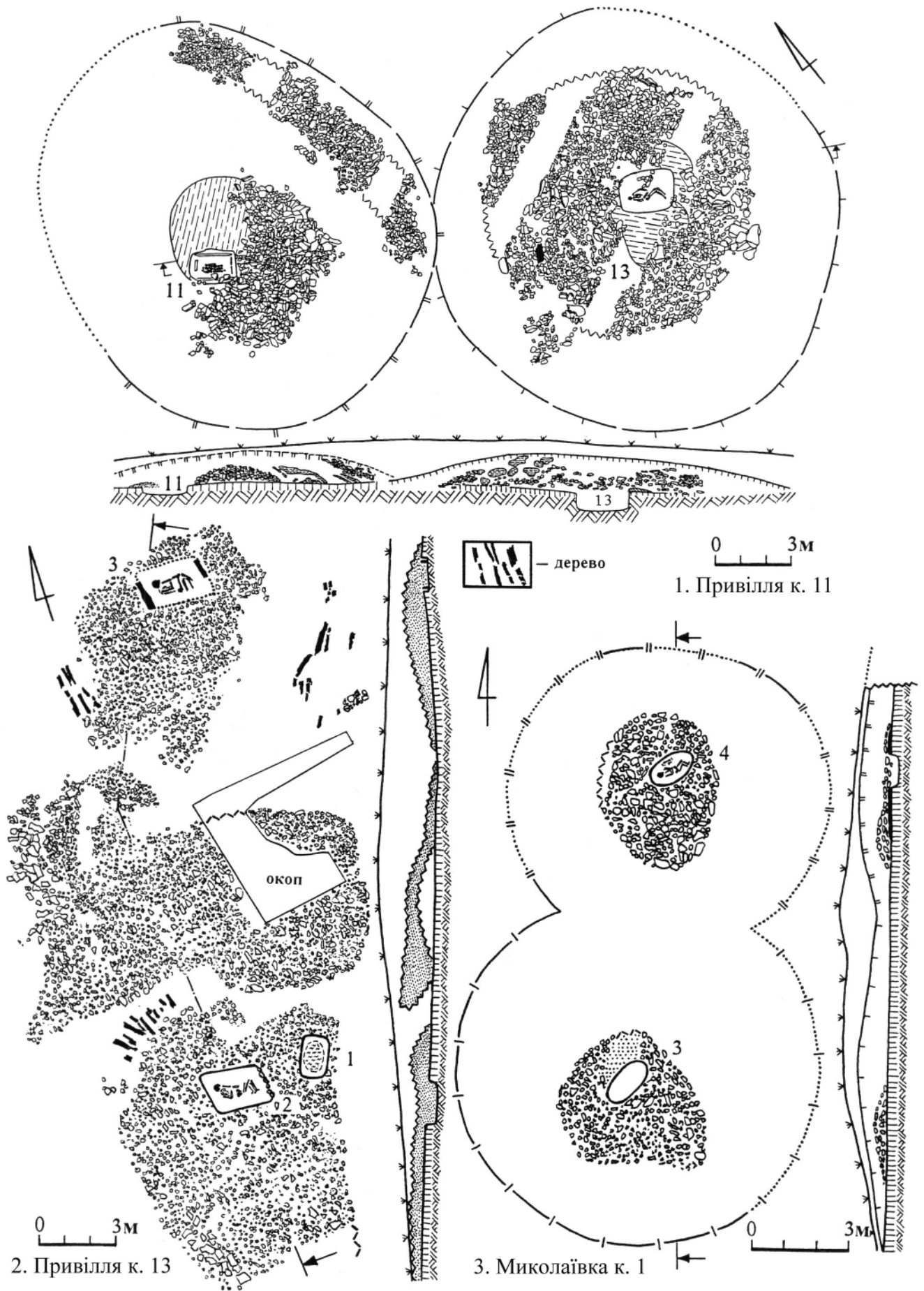

Рис. 14. Могили з кам'яними конструкціями Дніпро-Донської бабинської культури: 1 – Привілля к. 11; 2 – Привілля к. 13; 3 – Миколаївка к. 1 [за: 318; 384; 859].

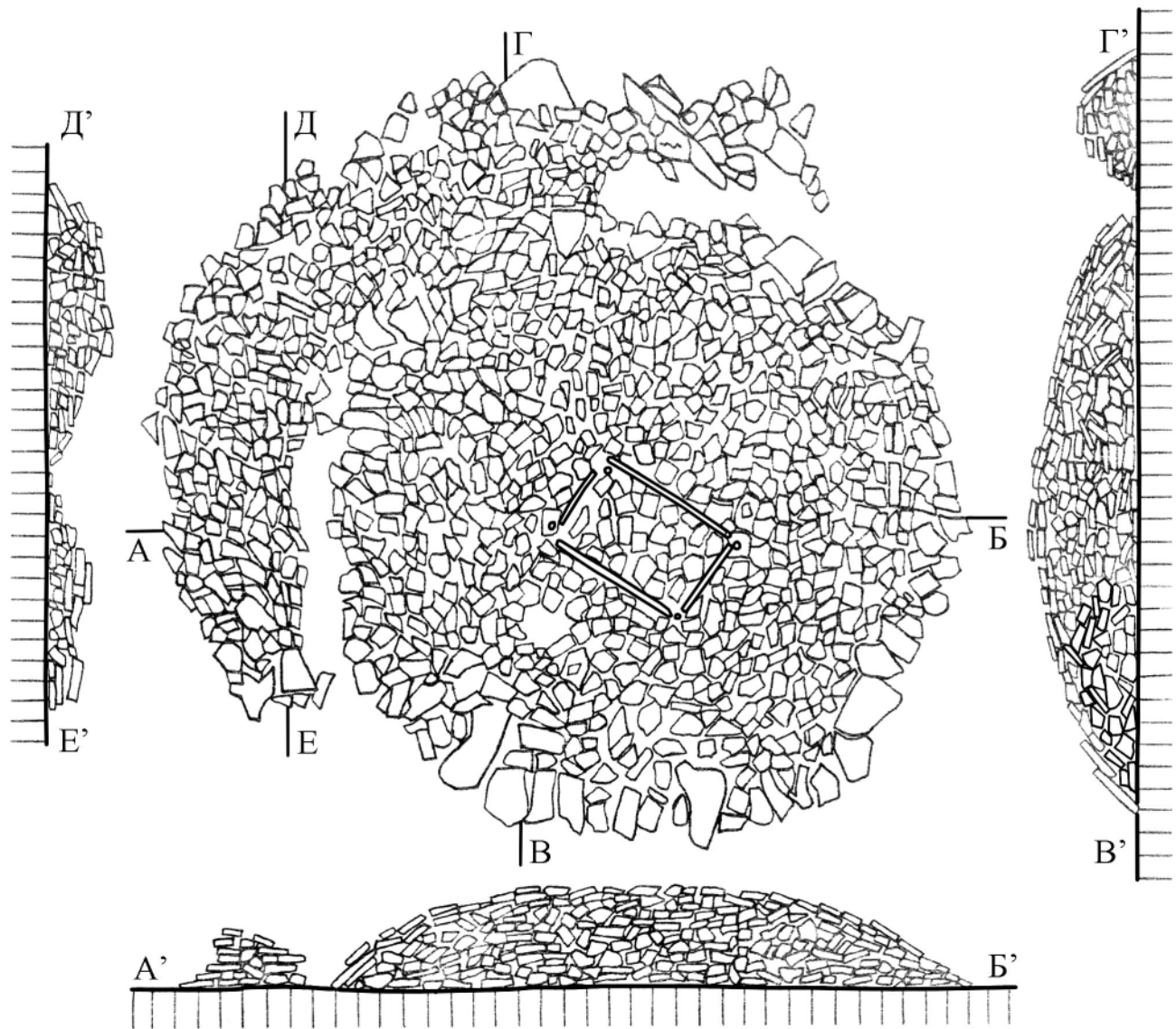

Рис. 15. Кам'яна споруда над похованням 1 кургану 9 Шахтарського могильника [за: 1125]

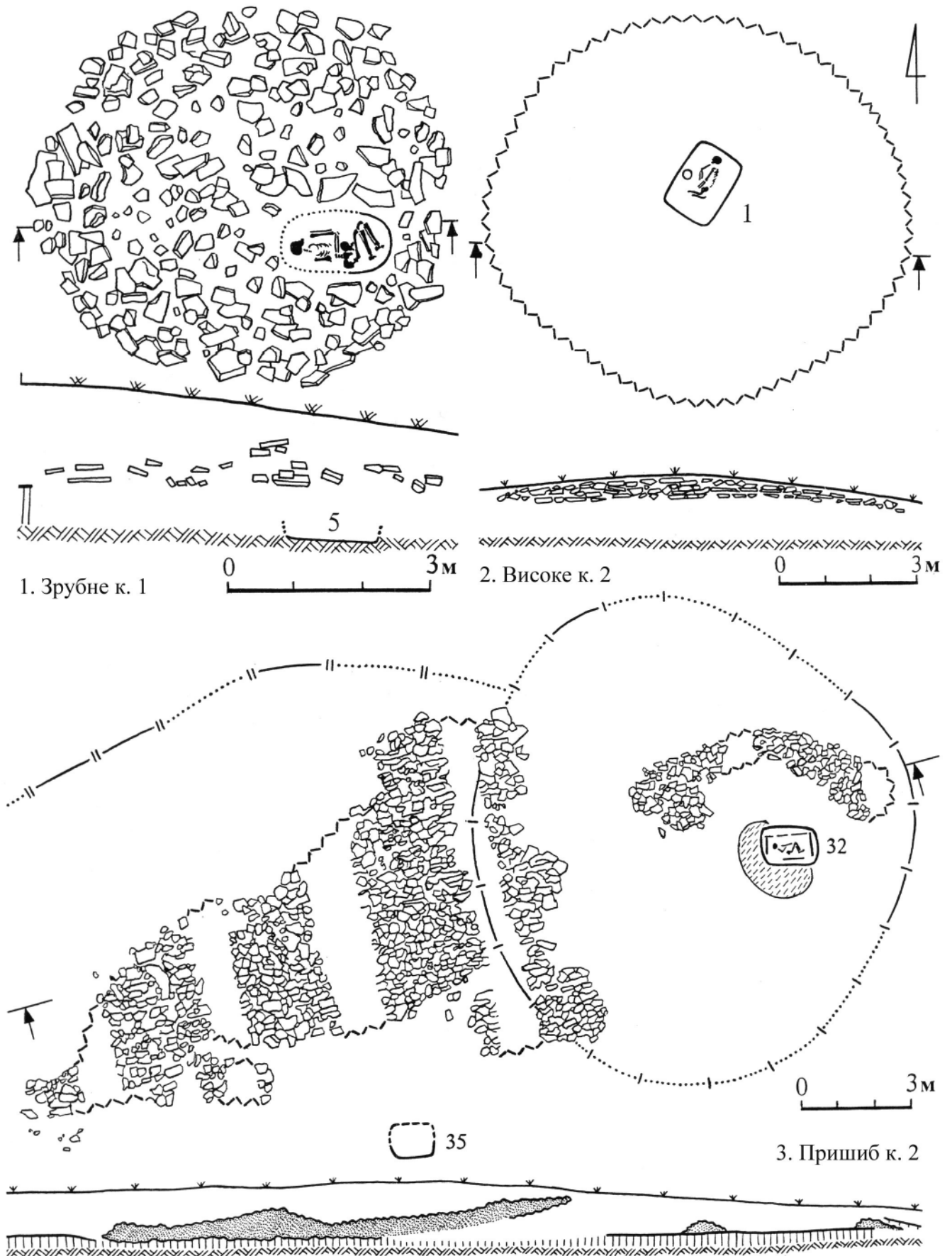

Рис. 16. Могили з кам'яними конструкціями Дніпро-Донської бабинської культури: 1 – Зрубне к. 1; 2 – Високе к. 2; 3 – Пришиб к. 2 [за: 161; 384; 1028].

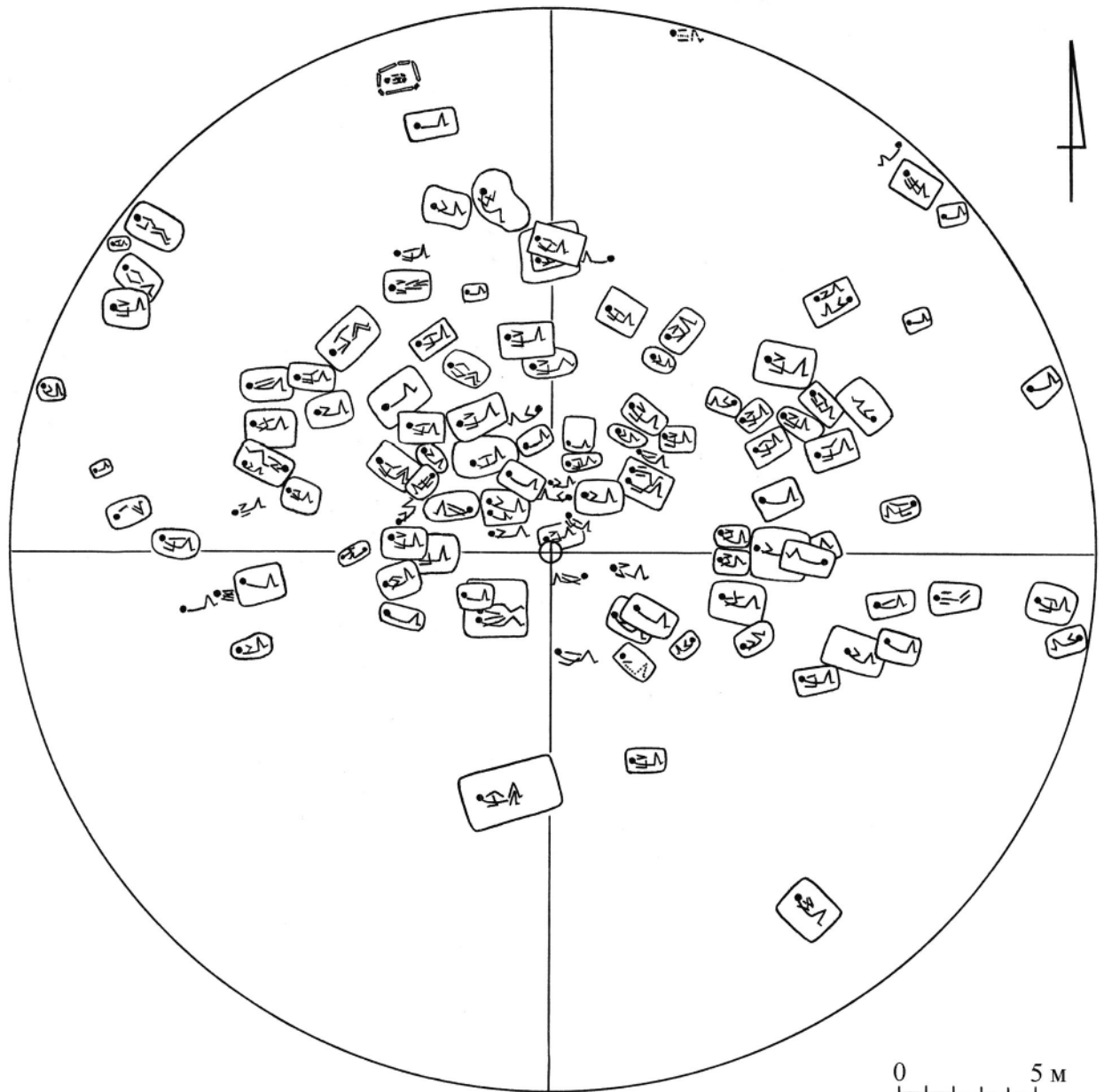

Рис. 17. Плані графічний полігон впускних поховань Дніпро-Донської бабинської культури [за: 416, рис. 5]

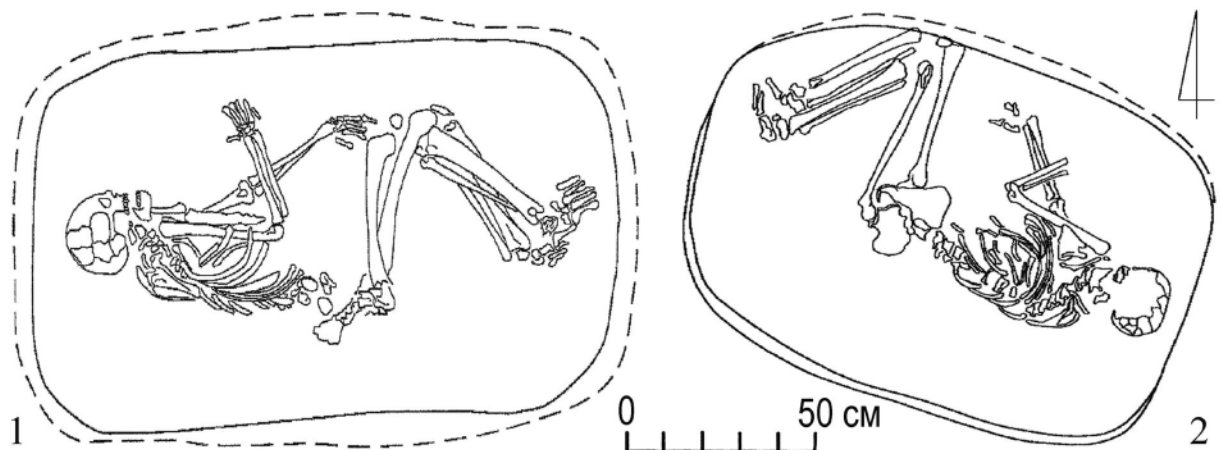
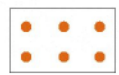
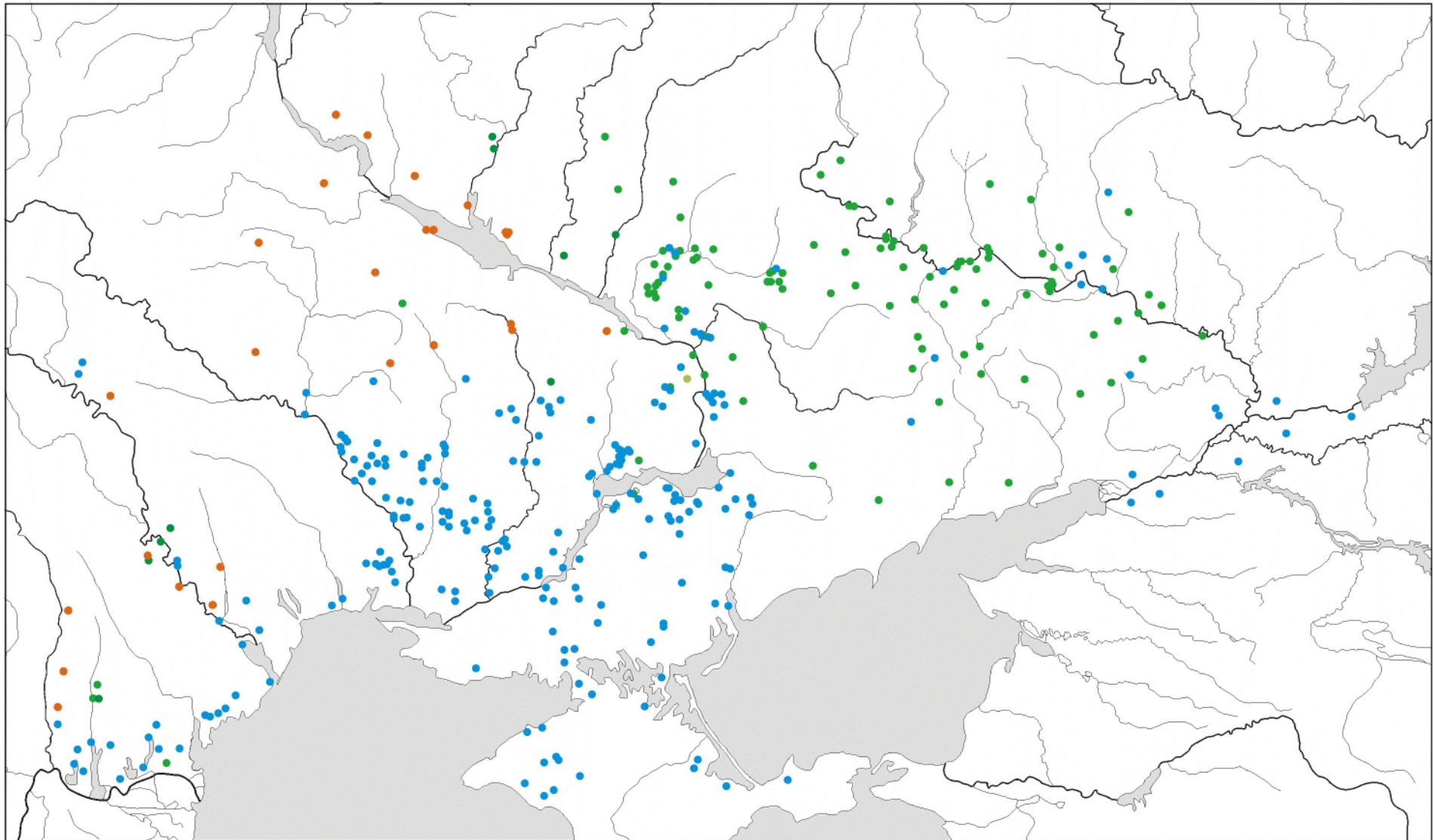
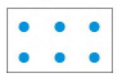

Рис. 18. Бінарно-опозиційні (чоловіча й жіноча) обрядові групи раннього етапу Дніпро-Донської бабинської культури: 1 – Ребриківка-II 1/3 (?); 2 – Ребриківка-II 1/5 (?) [за: 416, рис. 8].

Колоди

Підбої

Рами

Рис. 19. Ареали поховальних споруд культурного кола Бабине [за: 379; 394]

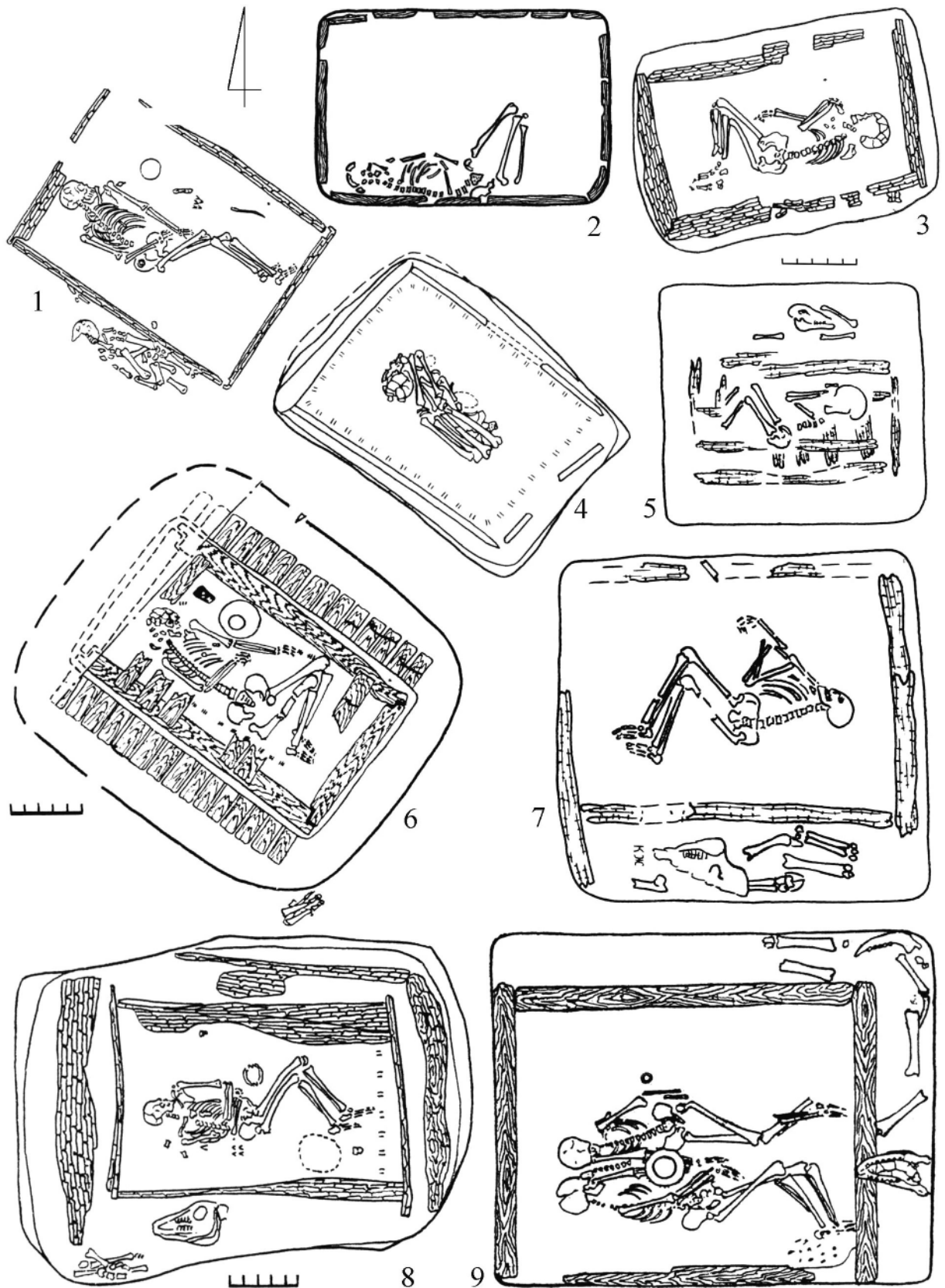

Рис. 20. Поховання у дерев'яних рамах Дніпро-Донської бабинської культури: 1 – Миколаївка 1/8; 2 – Барановський-І 10/5; 3 – Пришиб 2/14; 4 – Ударник 3/1; 5 – Михайлики п. 4; 6 – Широке-ІІ 1/6; 7 – Михайлики п. 1; 8 – Беєва могила п. 3; 9 – Губиниха-ІІ 3/10 [за: 413, рис. 6].

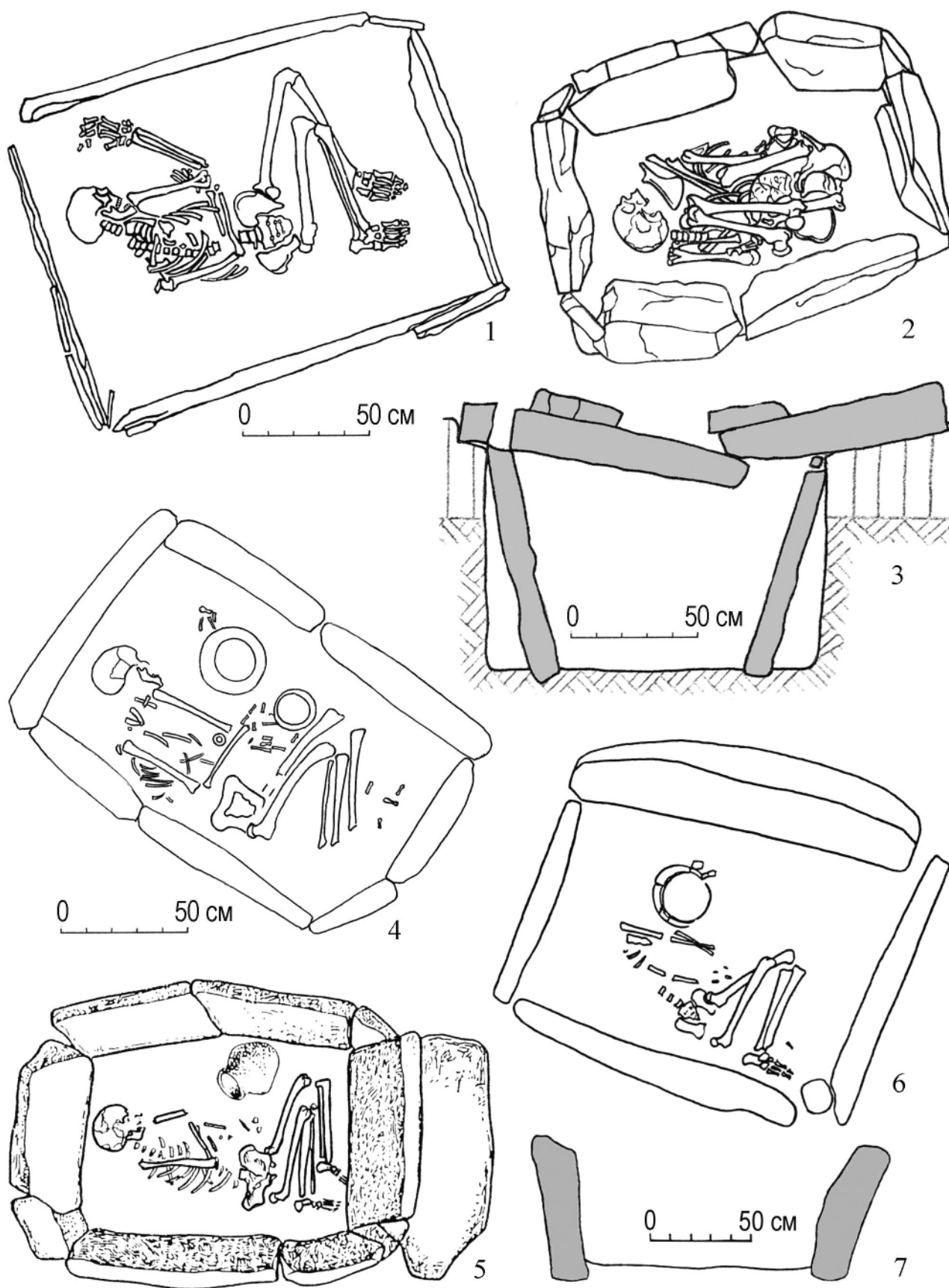

Рис. 21. Поховання у кам'яних скринях Дніпро-Донської бабинської культури: 1 – Старобішеве-І 3/2; 2, 3 – Октябрьське 1/20; 4 – Слобідка Романівна, Одеський курган п. 23; 5 – Кривий Ріг, ПГЗК 1/1; 6, 7 – Басань, Бабакова могила 4/1 [за: 413, рис. 7].

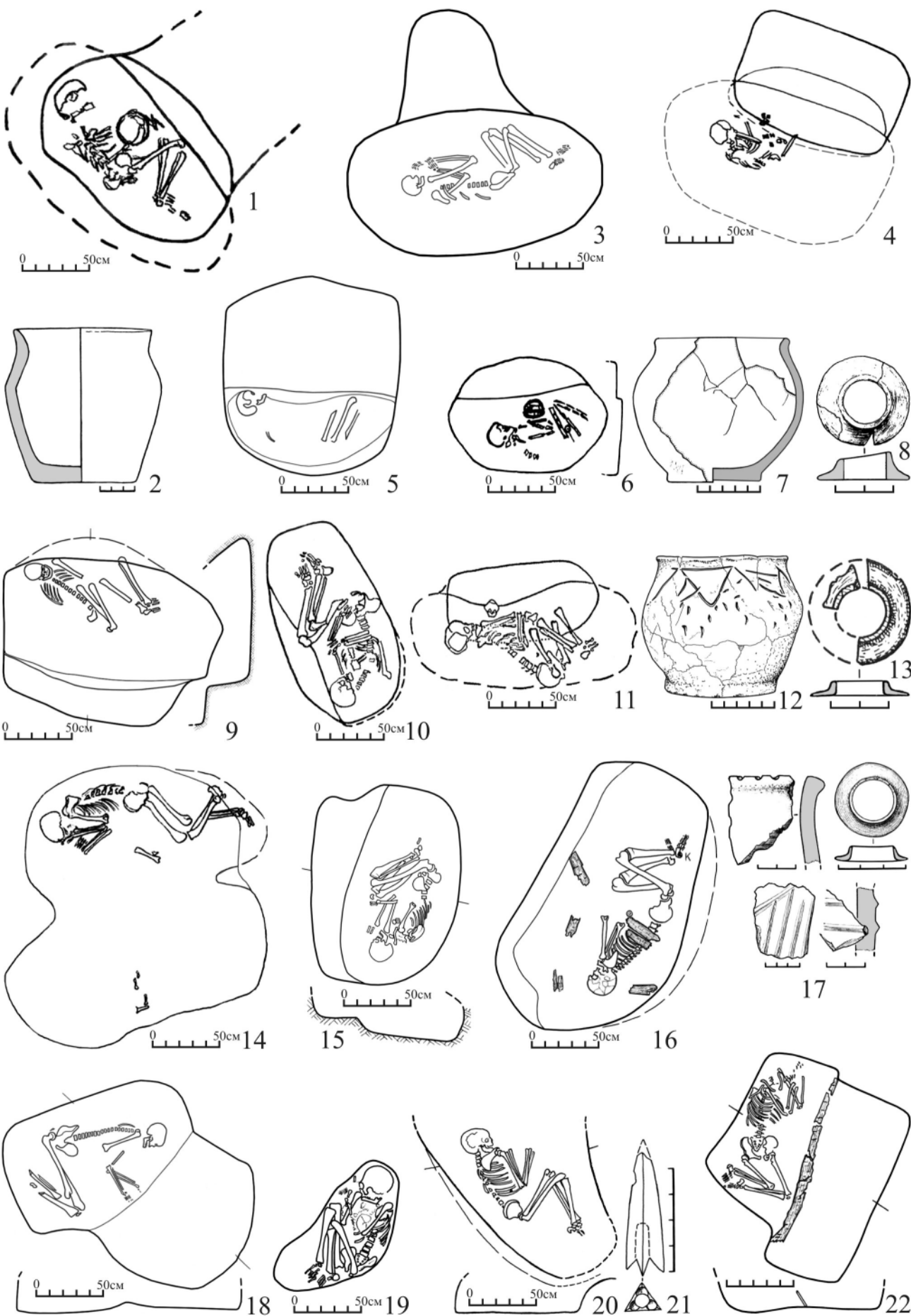

Рис. 22. Поховання у підбоях-катакомбах Дніпро-Донської бабинської культури.

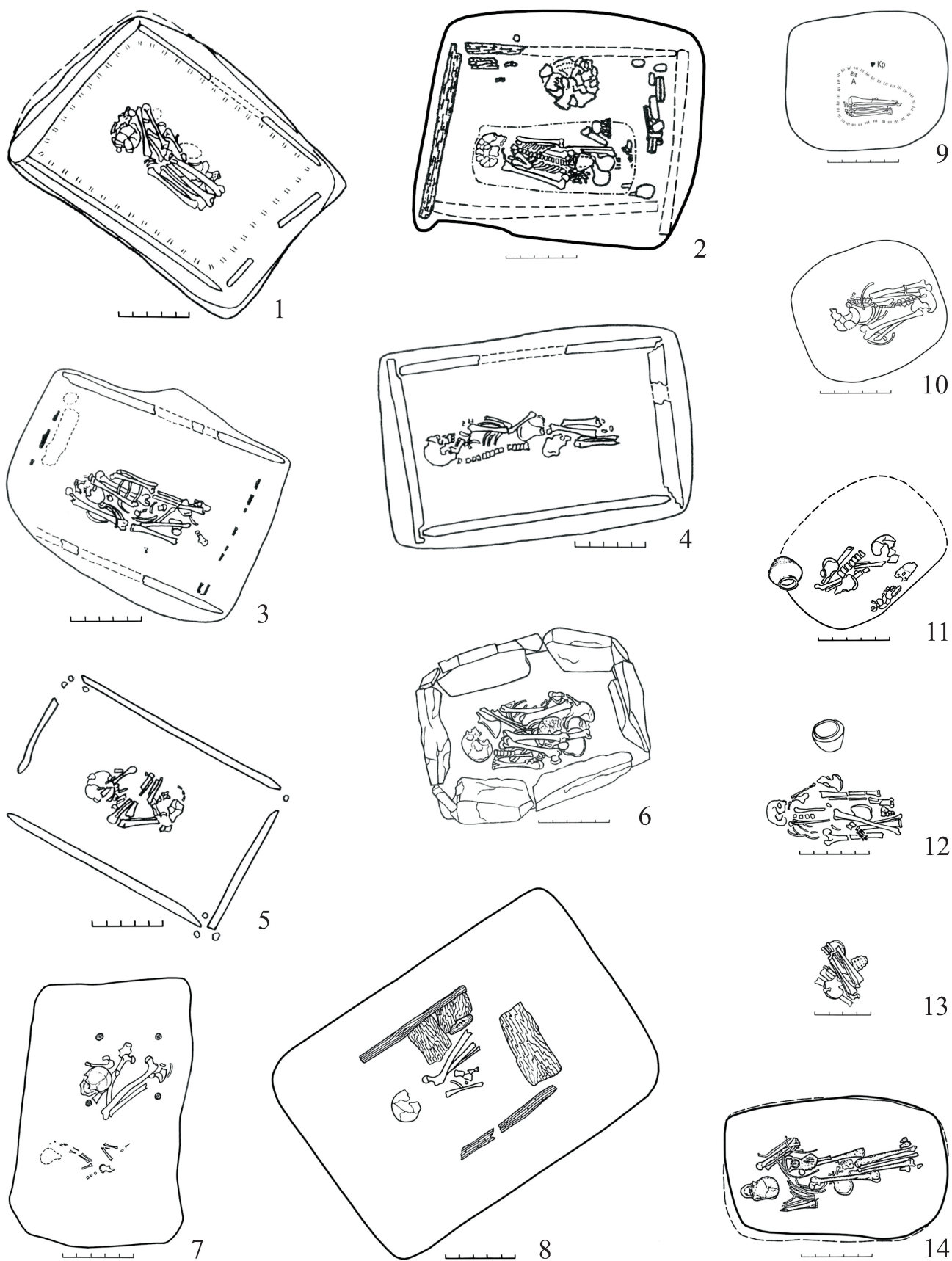

Рис. 23. Вторинні перепоховання ("пакети") Дніпро-Донської бабинської культури: **1** - Ударник 3/1; **2** - Барвинівка 8/1; **3** - Привілля 11/11; **4** - Царівка 4/4; **5** - Шаштарськ 9/4; **6** - Октябрьське 1/20; **7** - Ворошиловград, Трикотажна ф-ка 3/6; **8** - Губиниха-II 4/11; **9** - Запорожець 1/18; **10** - Михайлівка-I 5/6; **11** - Актове 7/21; **12** - Чорна могила 3/2; **13** - Барвинівка 7/4; **14** - Ріпний-I 7/15.

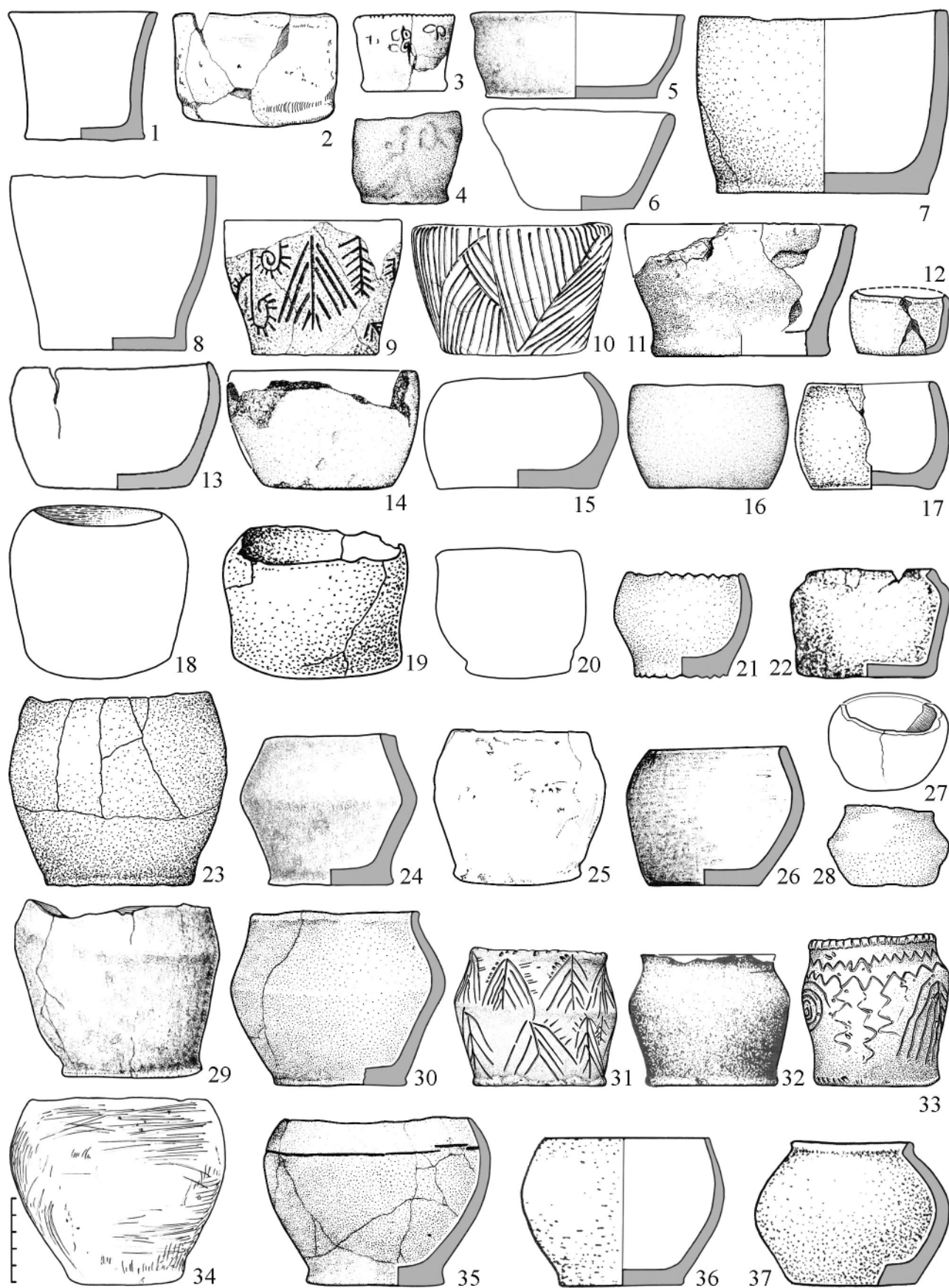

Рис. 24. Кераміка з поховань Дніпро-Донської бабинської культури.

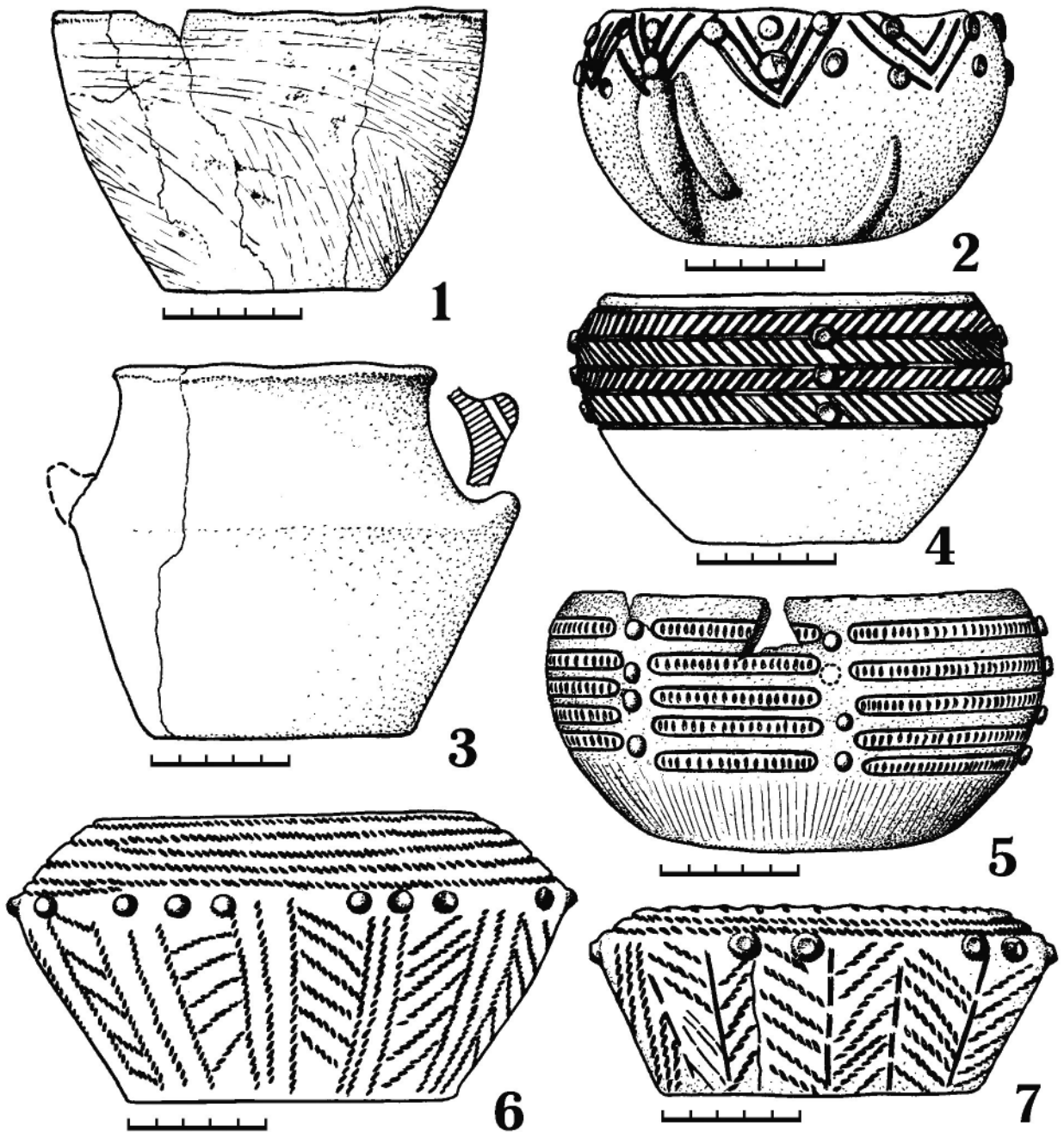

Рис. 25. Кераміка з поховань Дніпро-Донської бабинської культури:
 1 – Молодогвардійськ 2/6; 2 – Полкове 1/8; 3 – Шмальки 2/22; 4 – Підгородне-5 7/2; 5 – Білики 1/3; 6 – Губиниха-II 3/10; 7 – Компанійці п. 261б [за: 282; 396; 466; 521; 638].

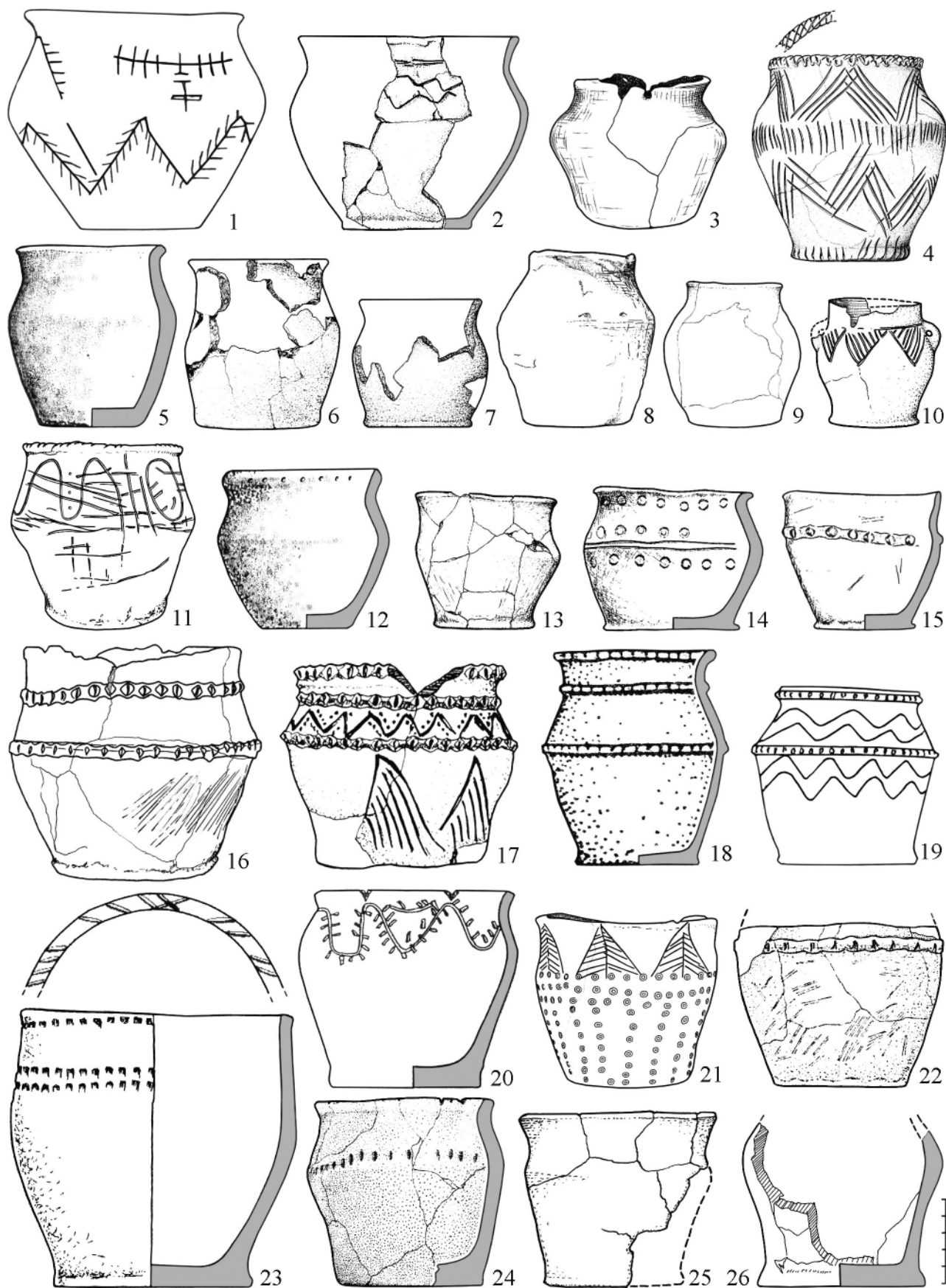

Рис. 26. Кераміка з поховань Дніпро-Донської бабинської культури

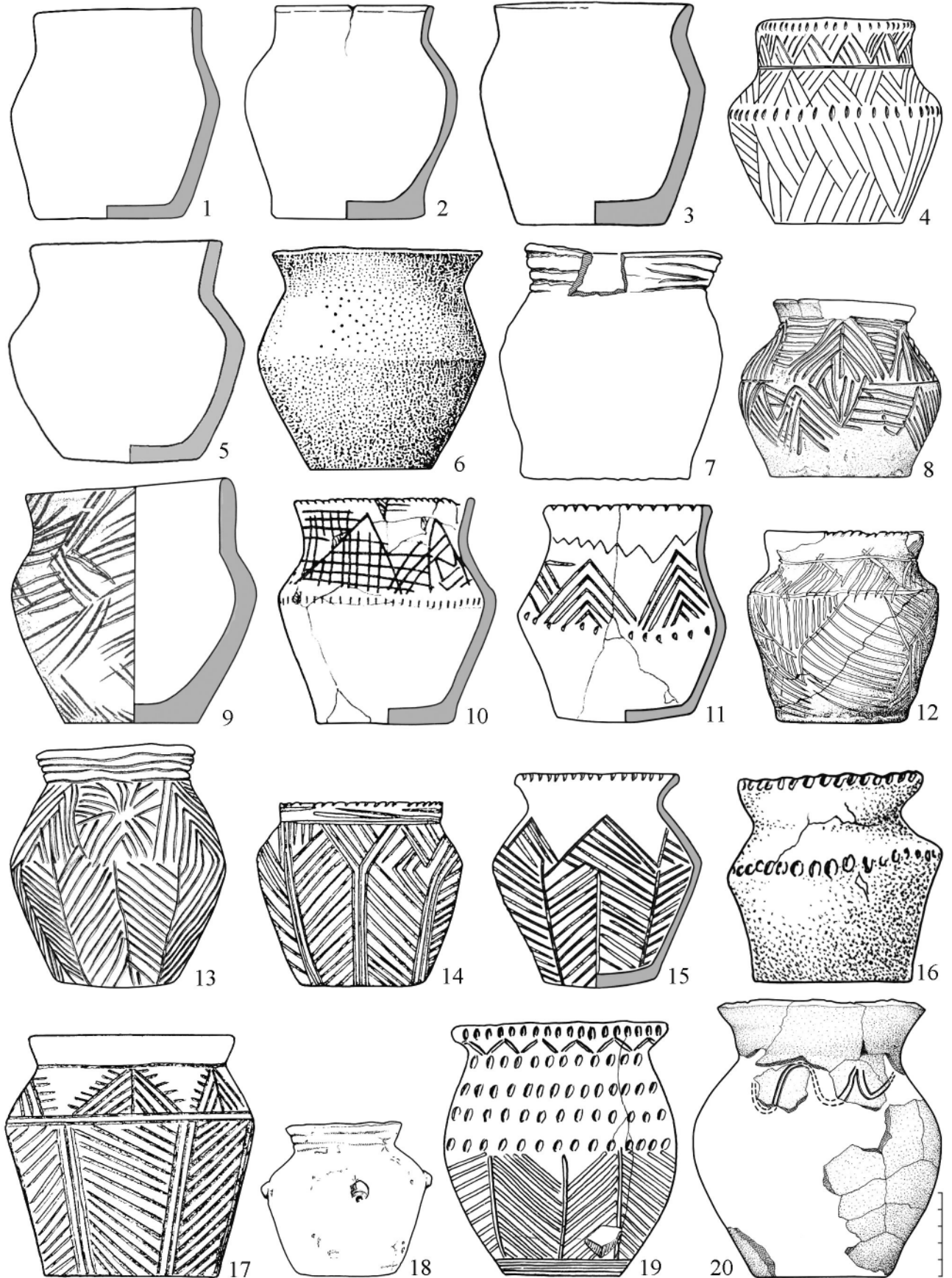

Рис. 27. Кераміка з поховань Дніпро-Донської бабинської культури

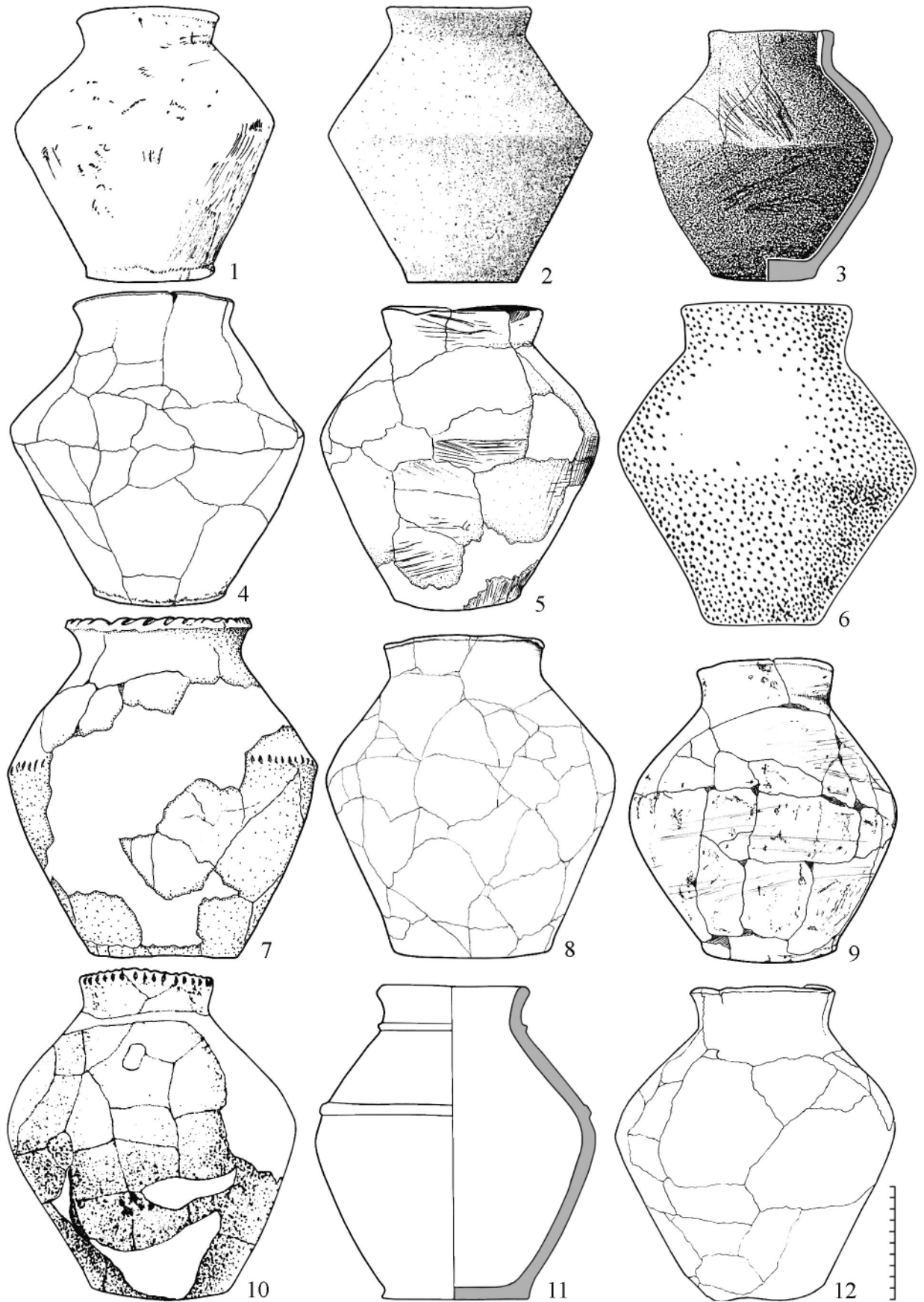

Рис. 28. Кераміка з поховань Дніпро-Донської бабинської культури

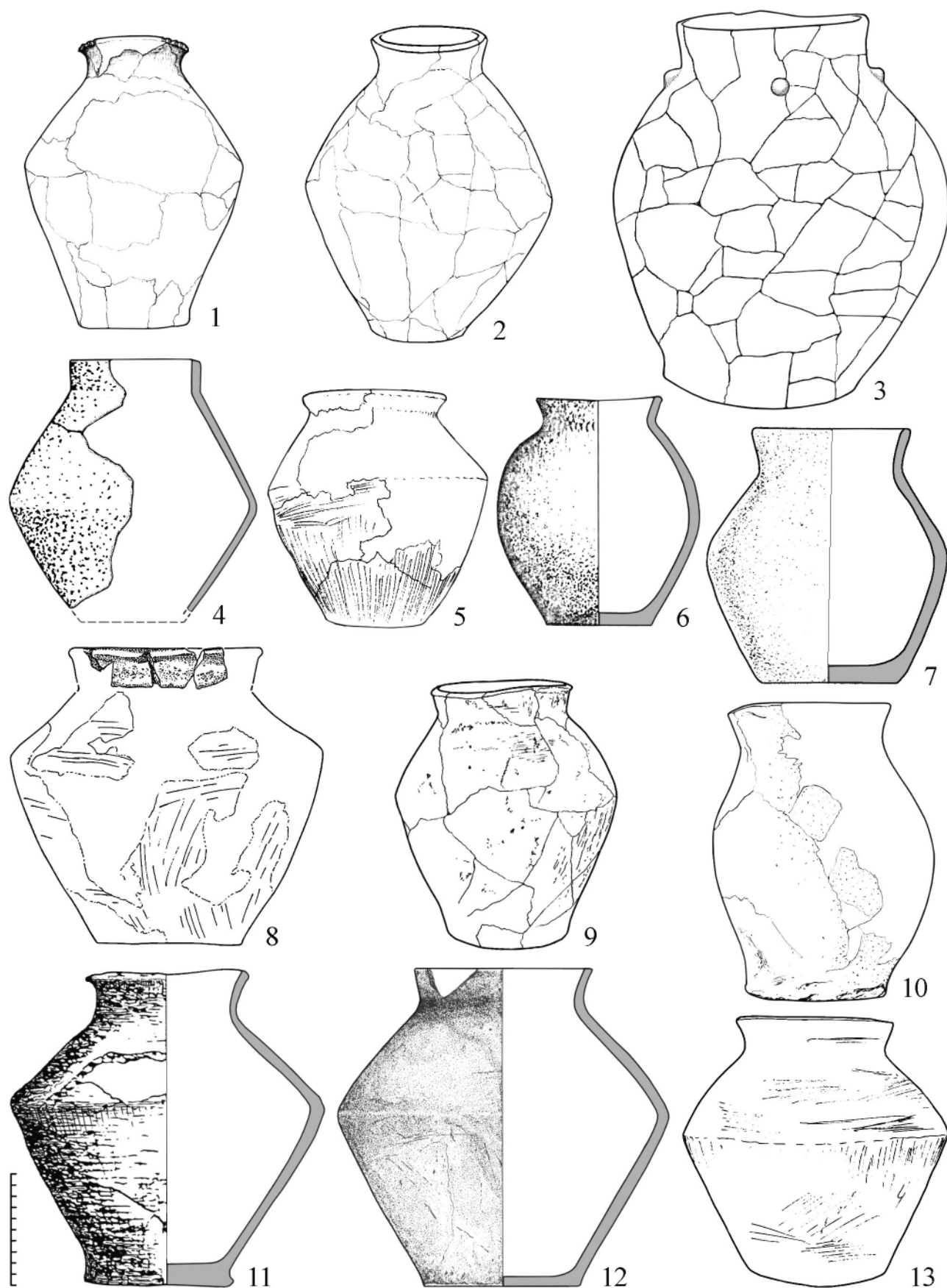

Рис. 29. Кераміка з поховань Дніпро-Донської бабинської культури

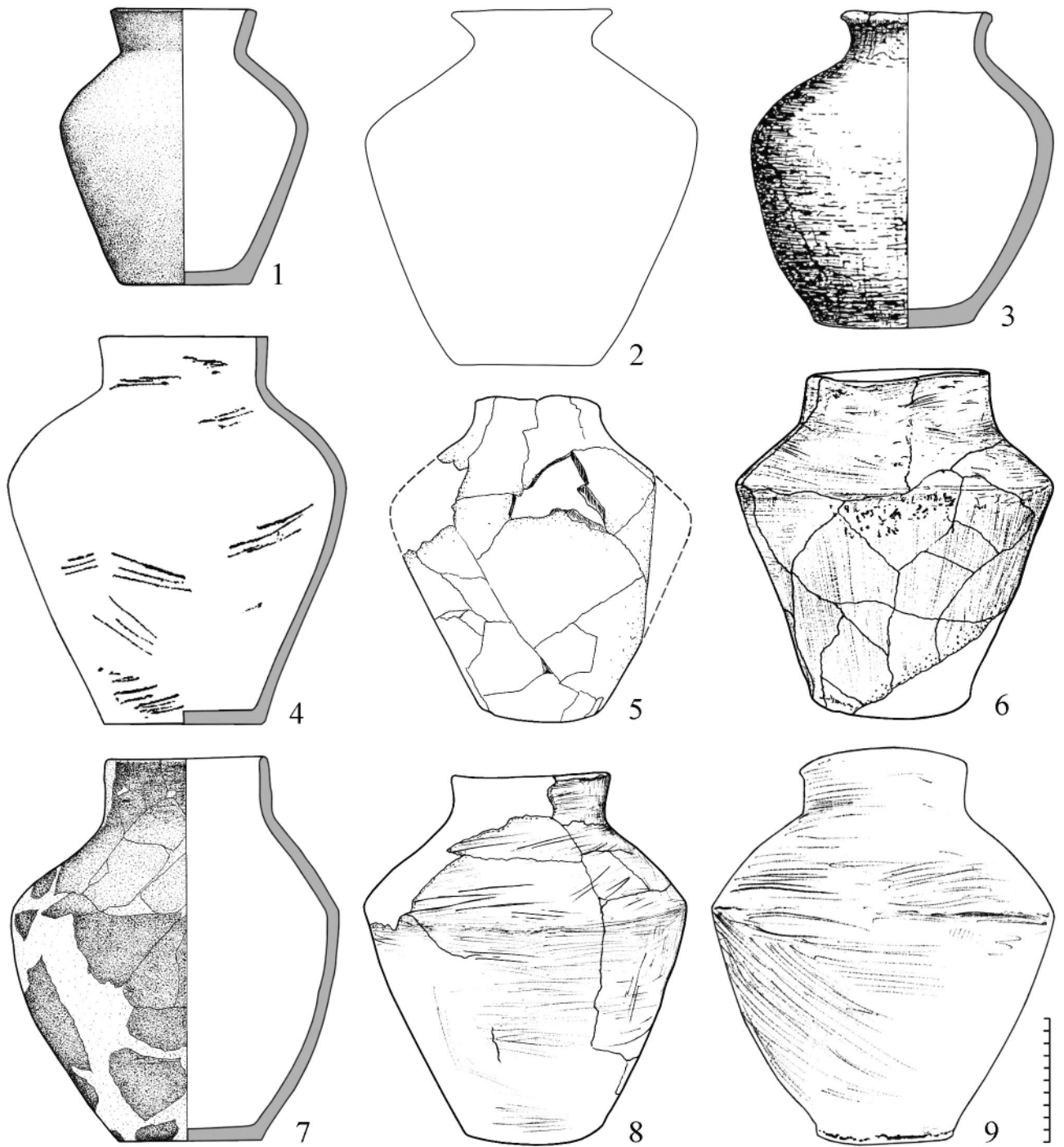

Рис. 30. Кераміка з поховань Дніпро-Донської бабинської культури

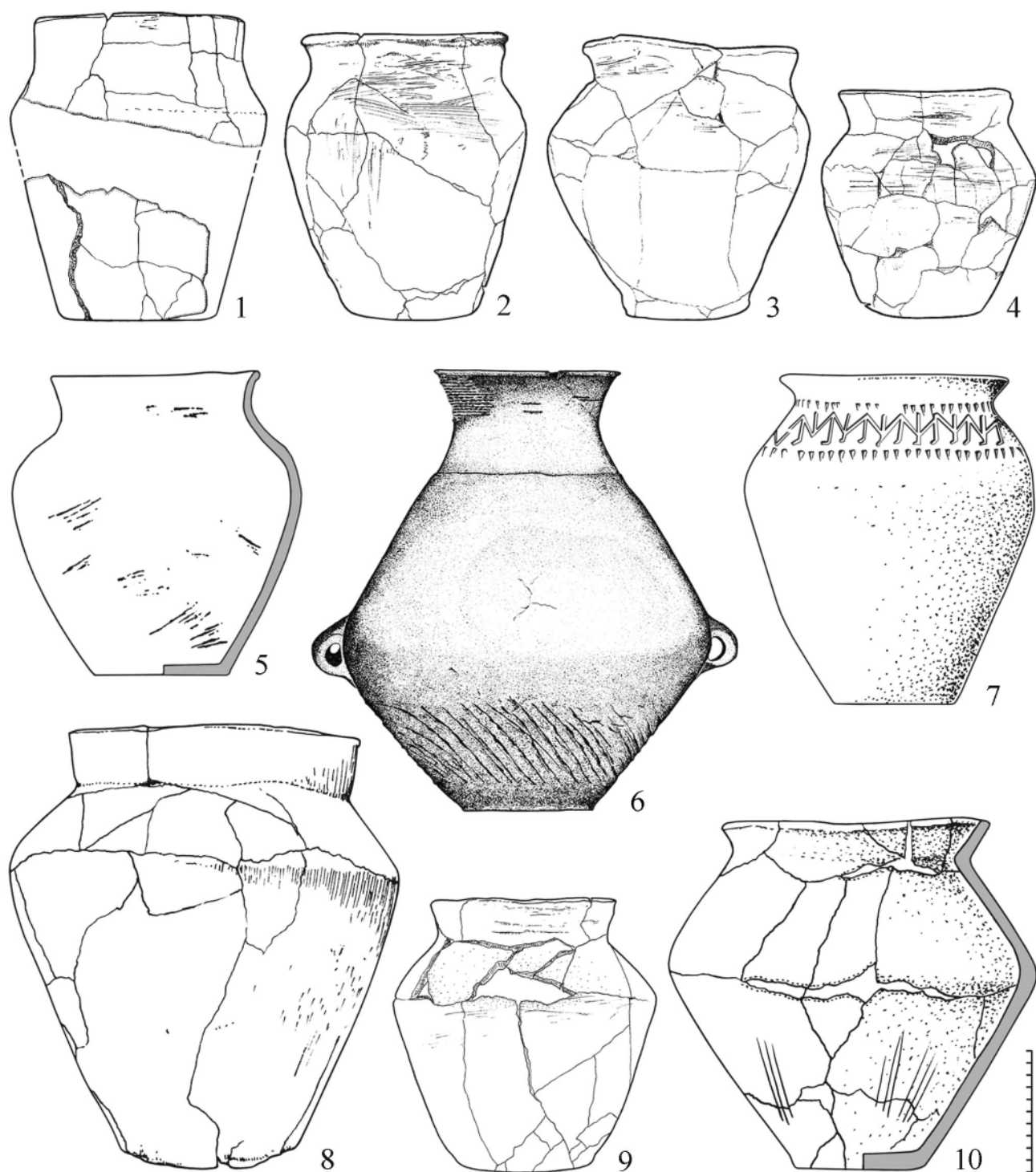

Рис. 31. Кераміка з поховань Дніпро-Донської бабинської культури

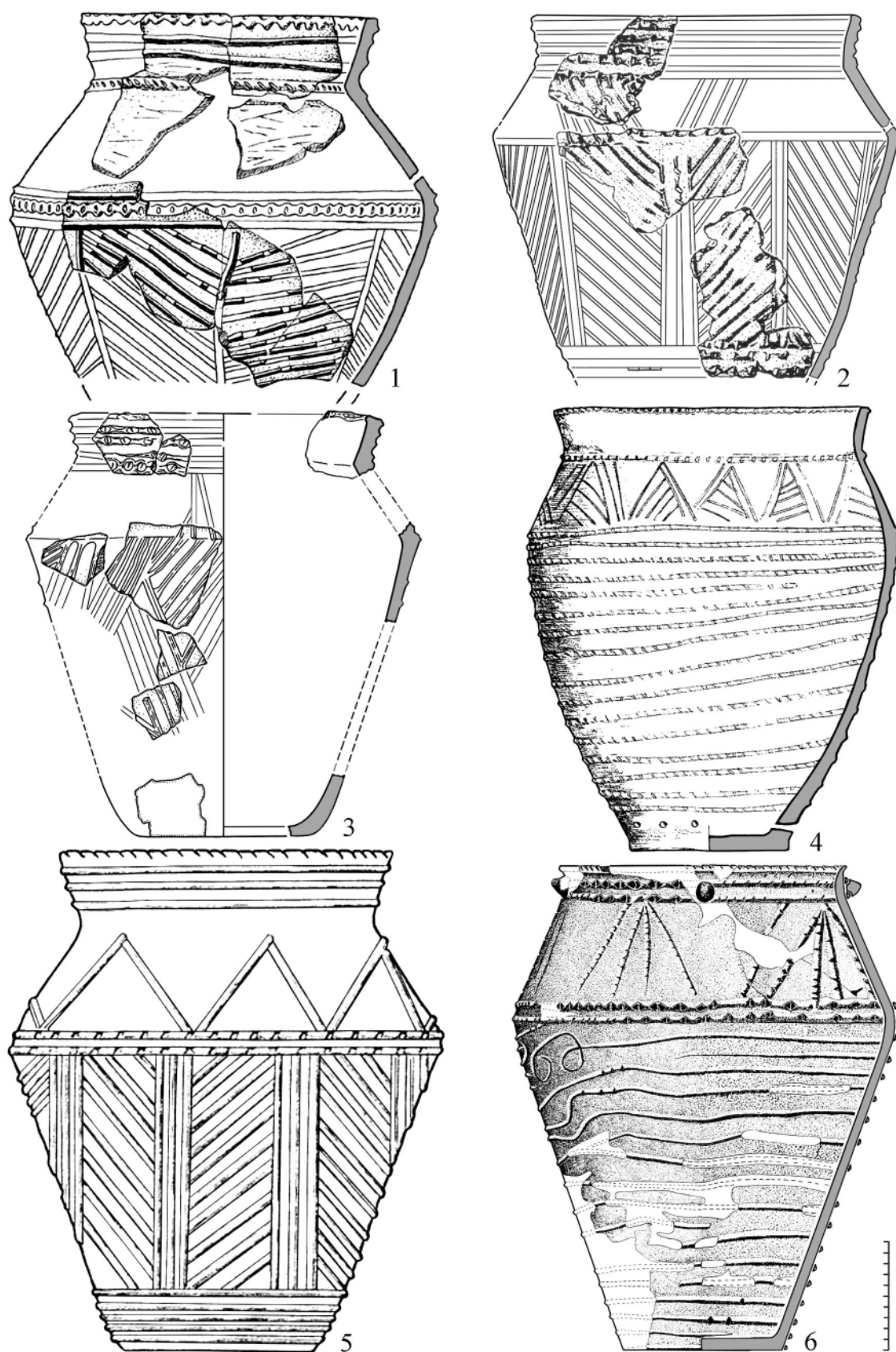

Рис. 32. Кераміка з курганної тризни Дніпро-Донської бабинської культури

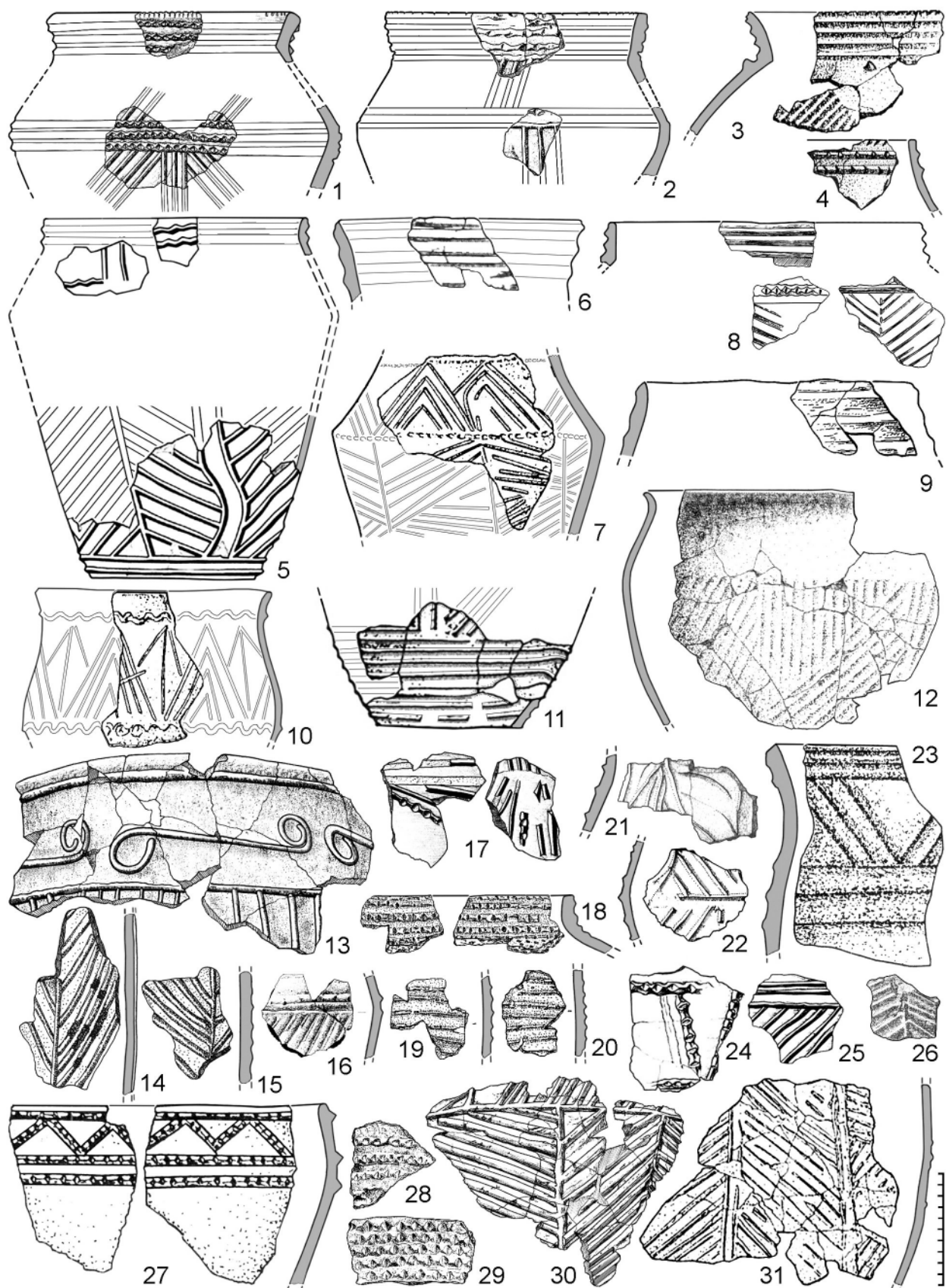

Рис. 33. Кераміка з курганної тризни Дніпро-Донської бабинської культури

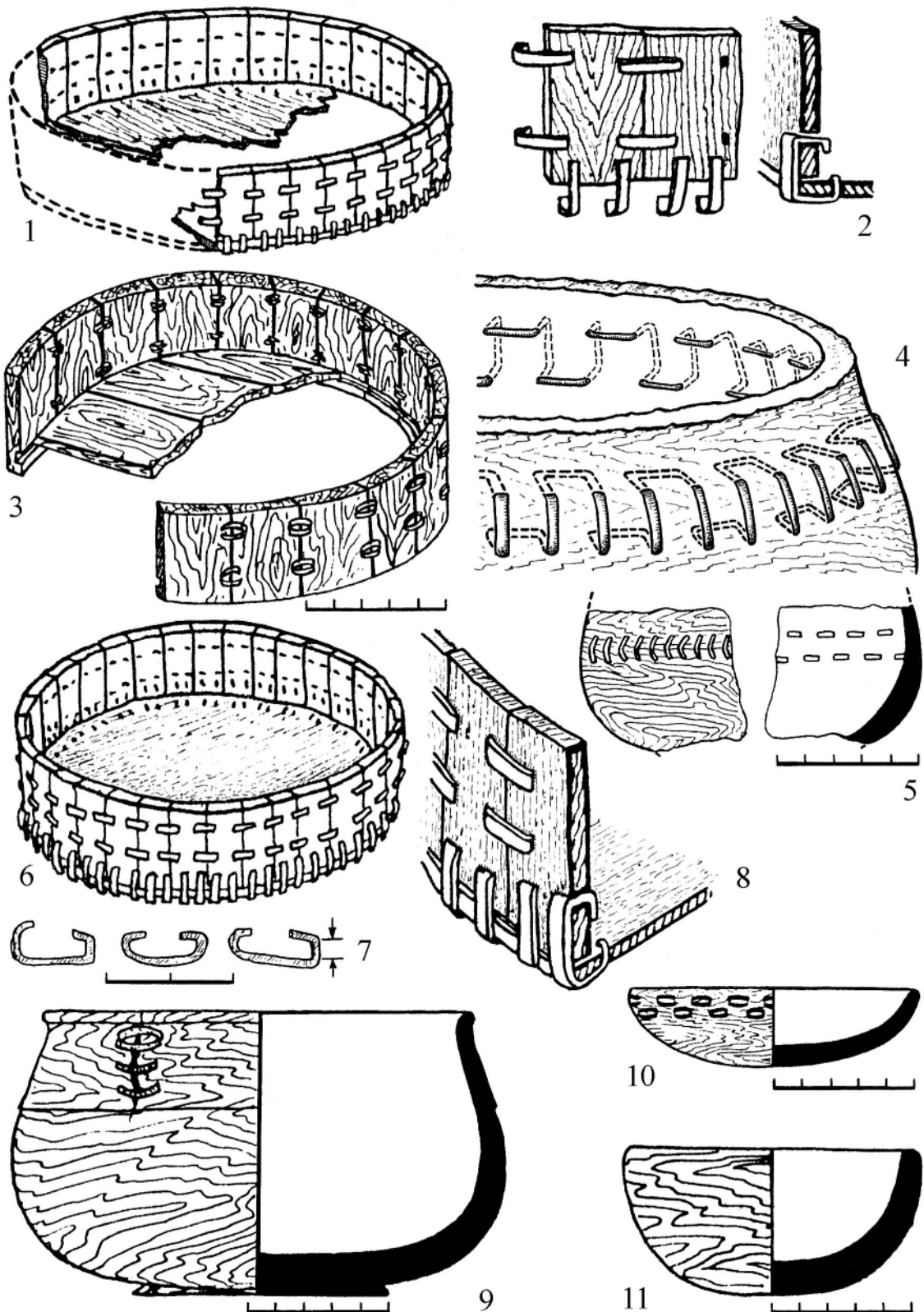

Рис. 34. Дерев'яний посуд з поховань Дніпро-Донської бабинської культури: 1-3 – Веселе 1/1; 4, 5 – ш. Павлоградська-V 1/6; 6-8 – Шарованська могила 3/2; 9 – Олександрівка-I 3/3; 10 – Прядівка-VI 1/1; 11 – Пролетарське-XXXII 3/4 [за: 404, рис. 1].

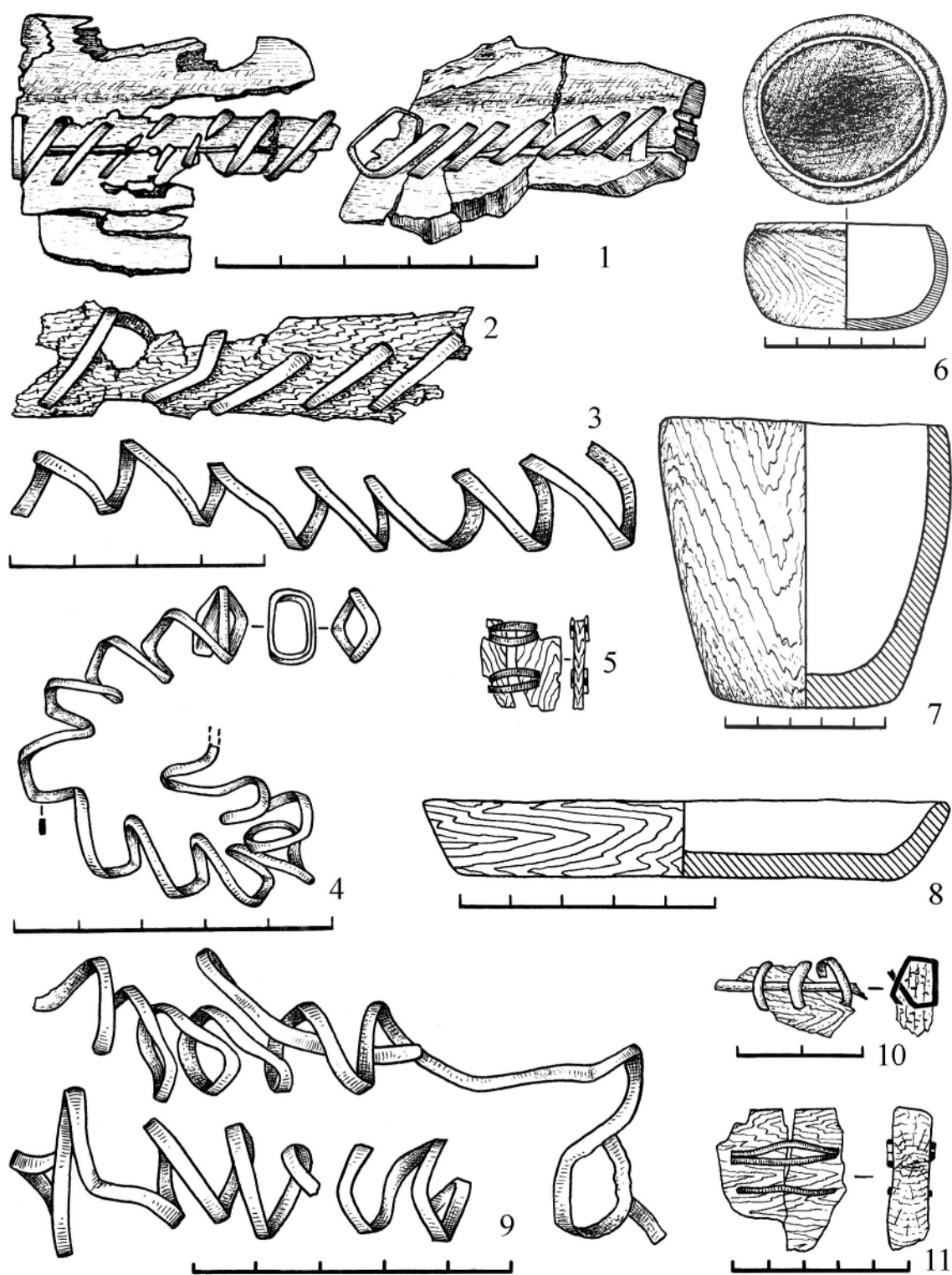

Рис. 35. Металеві деталі посуду та дерев'яні ємності з поховань культурного кола Бабине: 1 – Поляков 4/2; 2, 3 – Волноваха 1/2; 4 – Македонове 1/8; 5 – Новопідкряж-I 1/1; 6 – Ремонтирська могила п. 6; 7 – Павлівка 27/2; 8 – Вербки-II 3/8; 9 – Новоандріївка 1/1; 10 – Високе 3/5; 11 – Прядівка-V 1/6. (1-6, 8-11 – ДДБК; 7 – Дніпро-Дністровський локальний варіант ДПБК) [за: 404, рис. 2]

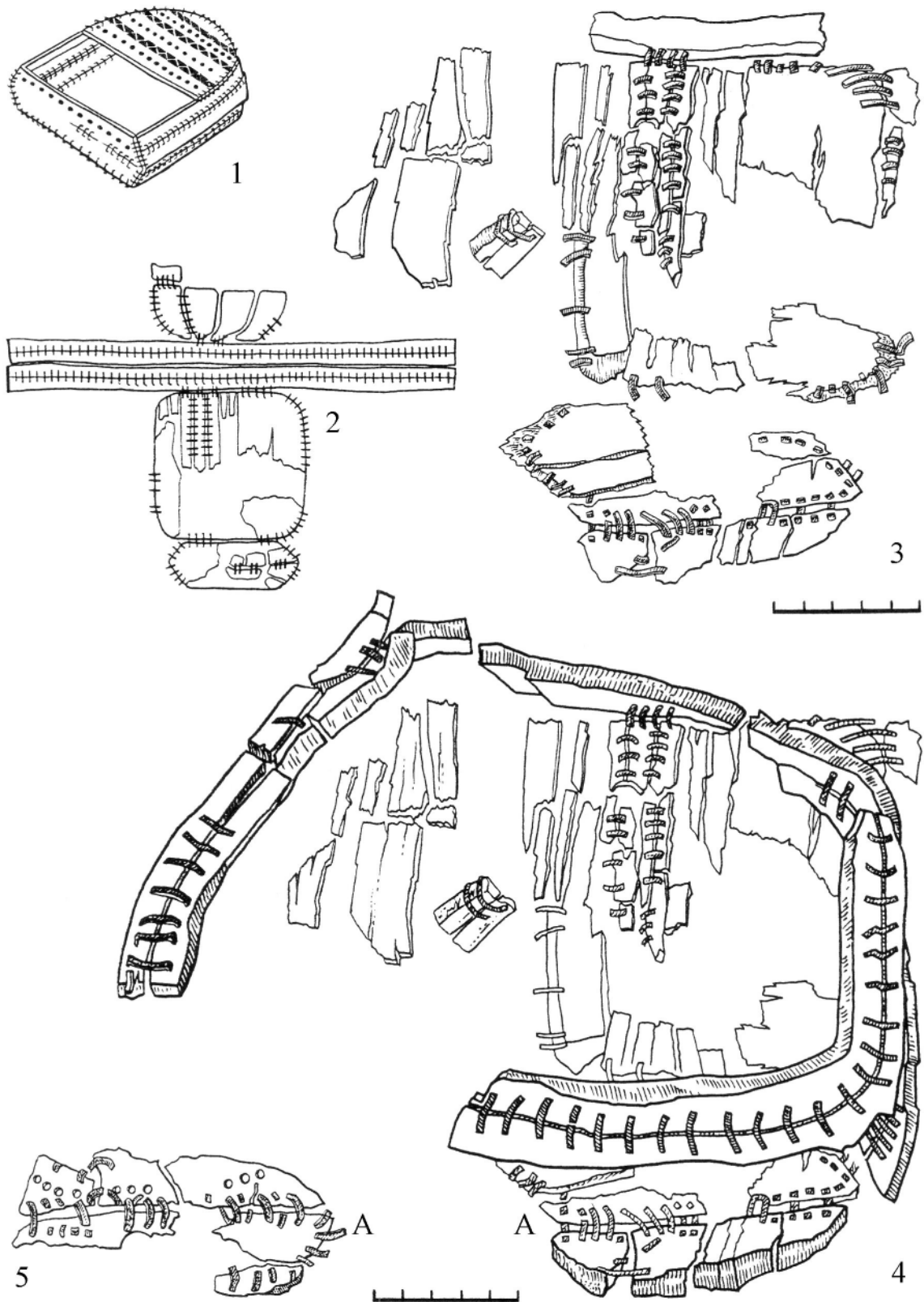

Рис. 36. Дерев'яна скринька з поховання Дніпро-Донської бабинської культури Кузнецовський-II 1/3: **1** – реконструкція; **2** – викрійка; **3** – нижня частина (дно); **4** – дно з бічними стінками; **5** – декорована зовнішня поверхня деталі А [за: 404, рис. 3].

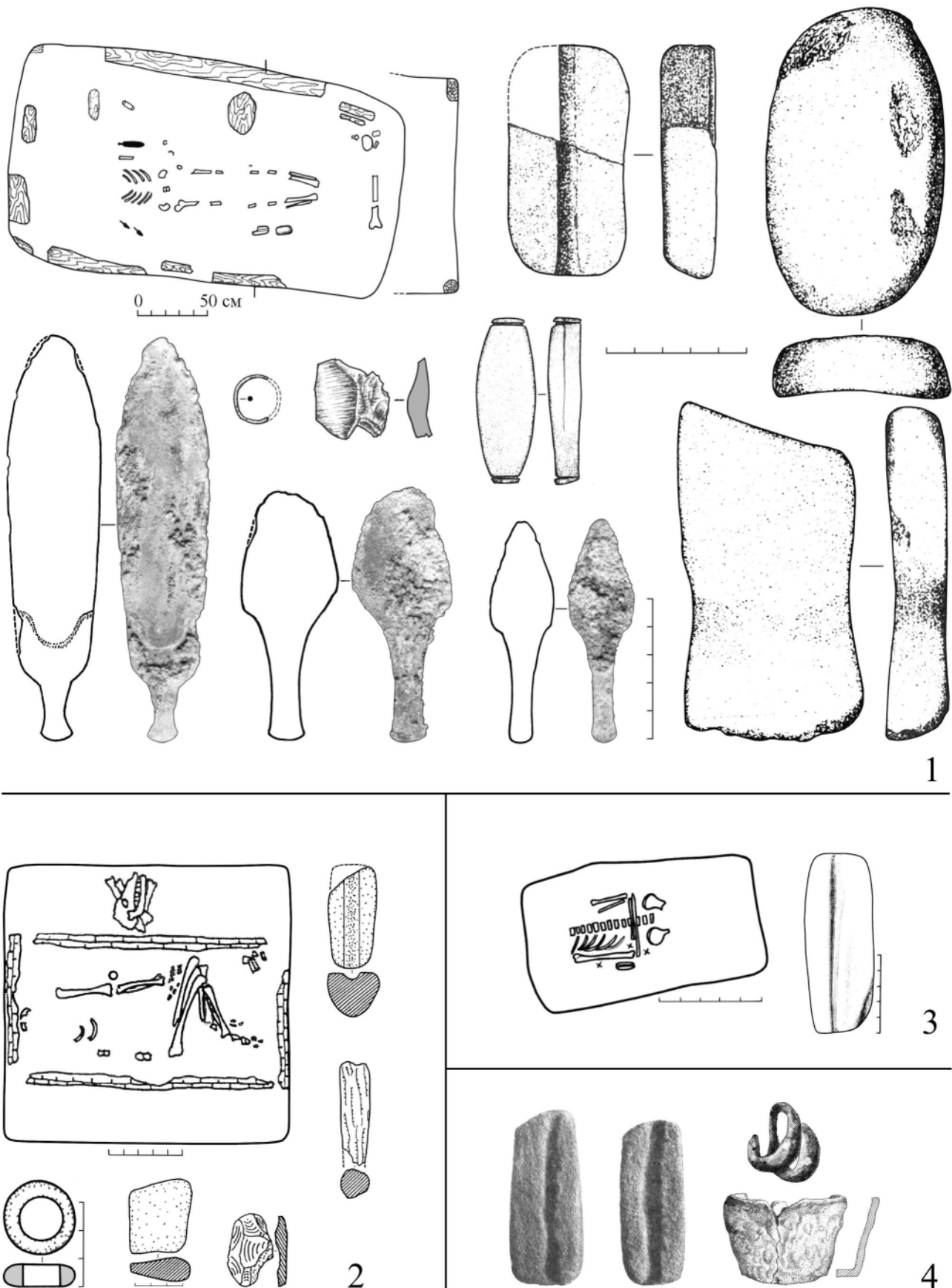

Рис. 38. Поховання “стрілоробів” Дніпро-Донської бабинської культури:

1 - Пологи (Соколовська могила) п. 2; **2** - Червона Гусарівка-Г 1/1;

3 - Новогупалівка-І 1/1; **4** - Преслав 1/13 [за: 55; 559; 561; 1097].

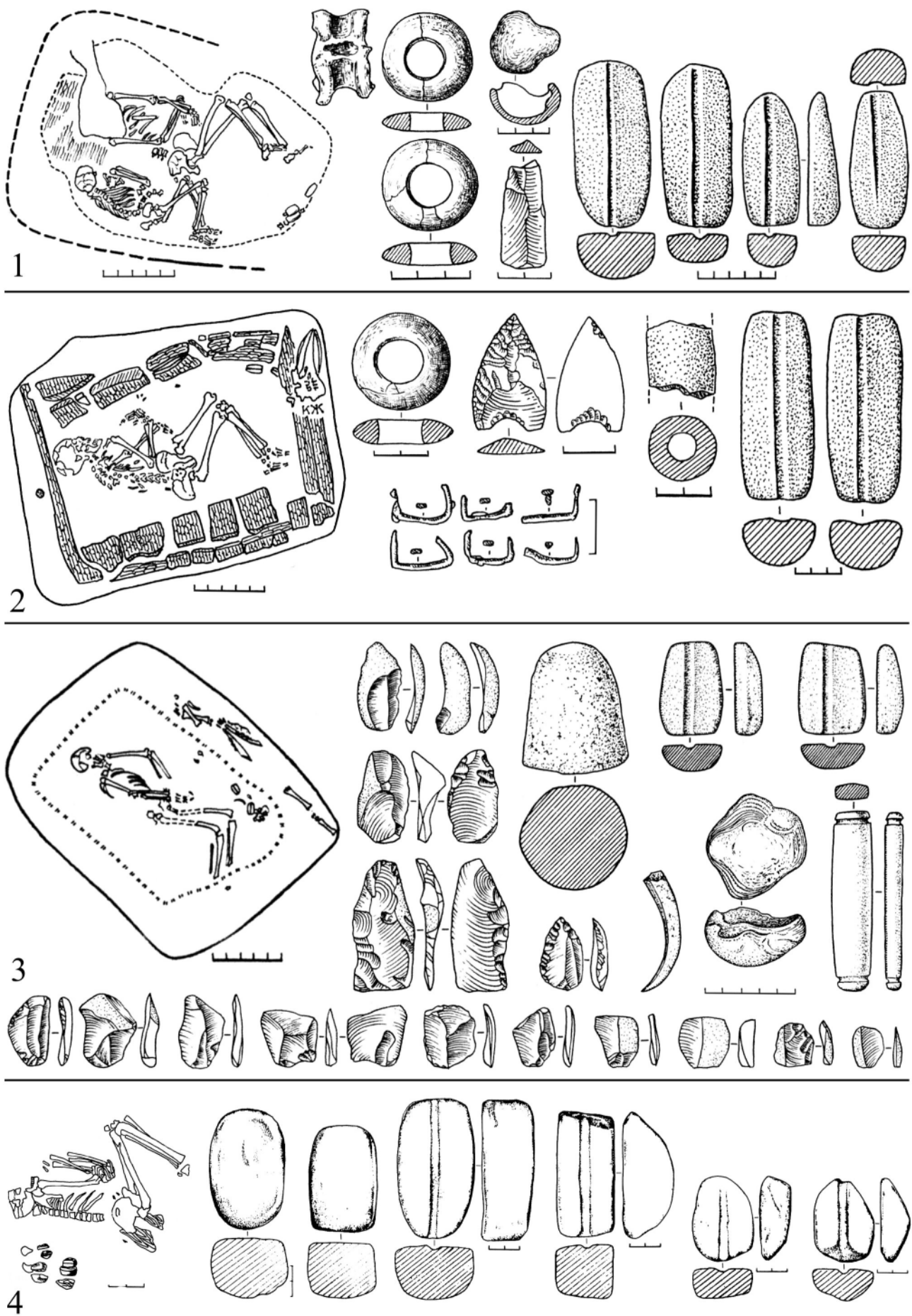
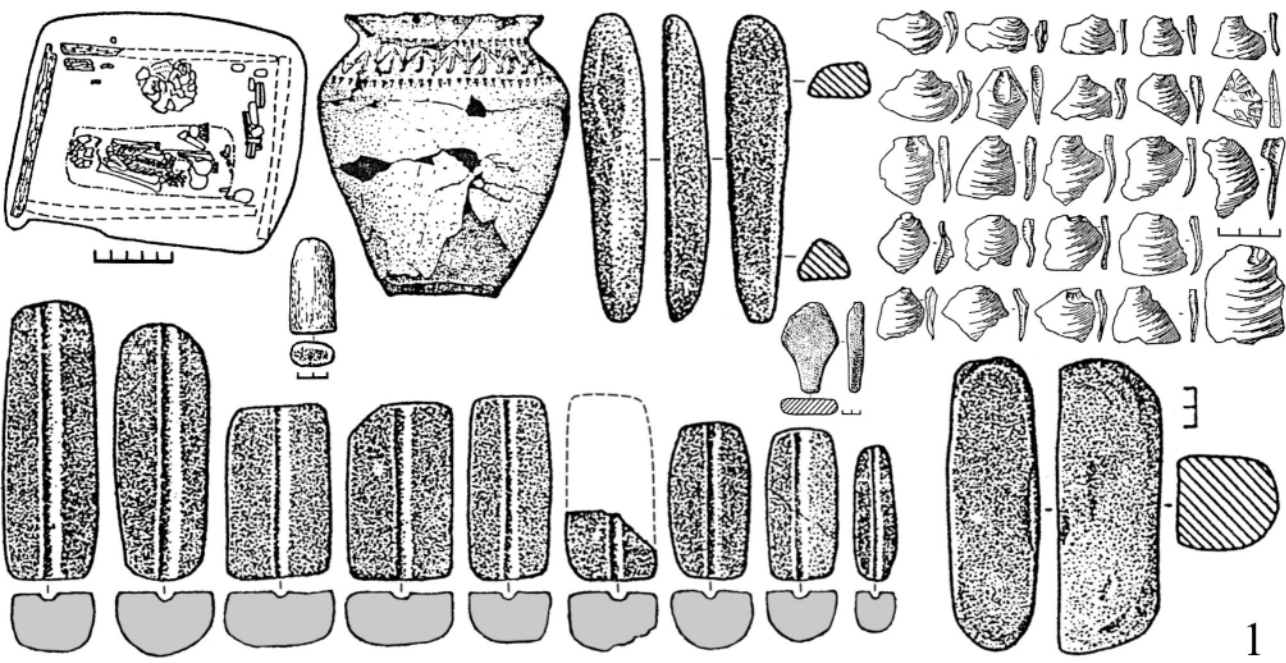

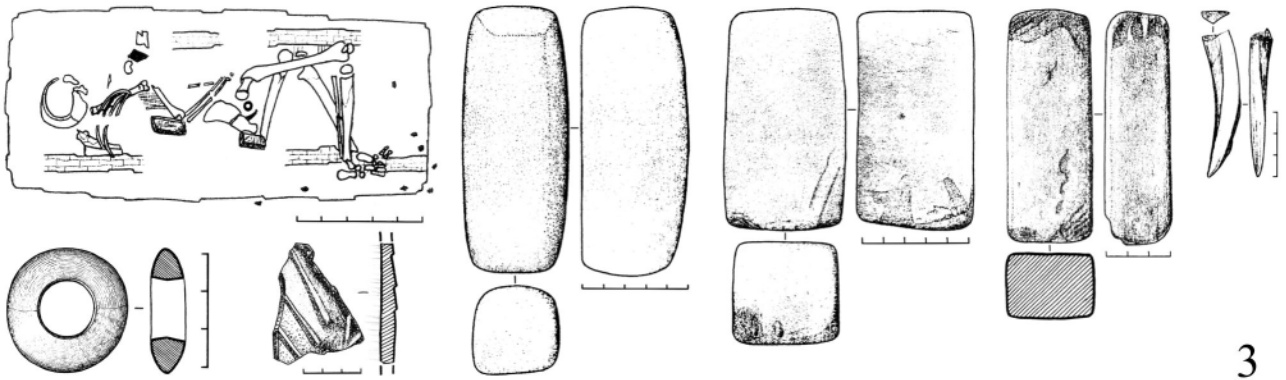
Рис. 39. Поховання "стрілоробів" Дніпро-Донської бабинської культури: 1 - Цимлянка-II 1/3; 2 - Н. Бараниківка 5/10; 3 - Привілля 11/13; 4 - Ветютнів 2/1.

1

2

3

Рис. 40. Поховання "стрілоробів" Дніпро-Донської бабинської культури:
1 - Барвинівка 8/1; 2 - Актове 7/21; 3 - Калинове 1/8 [за: 589; 592; 1065; 1140].

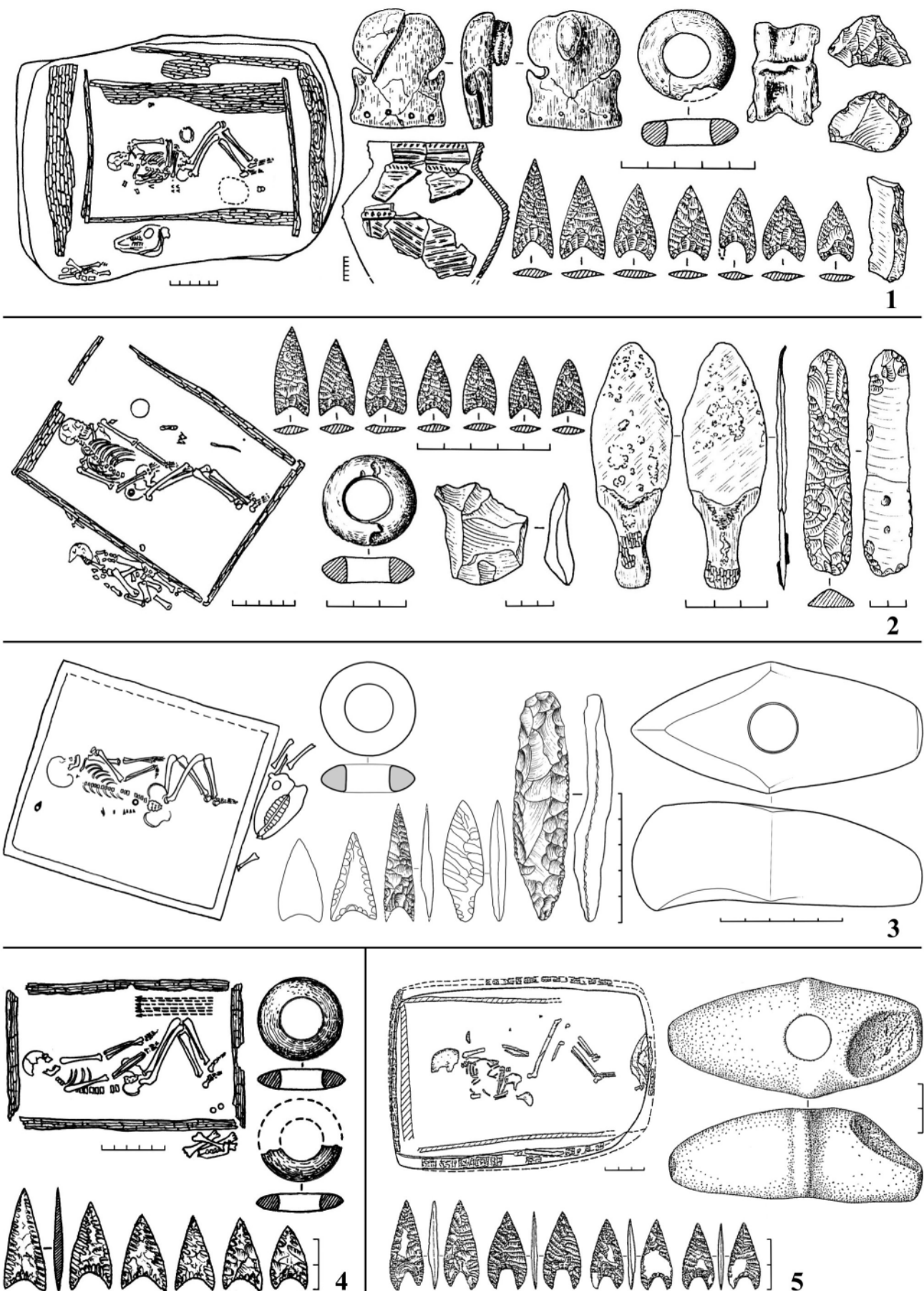

Рис. 41. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури з сагайдаками:
 1 - Беєва могила п. 3; 2 - Миколаївка 1/8; 3 - Близнюки 1/1; 4 - Князеве 1/5;
 5 - Ріпний-I 7/10 [за: 55; 170; 557; 1010].

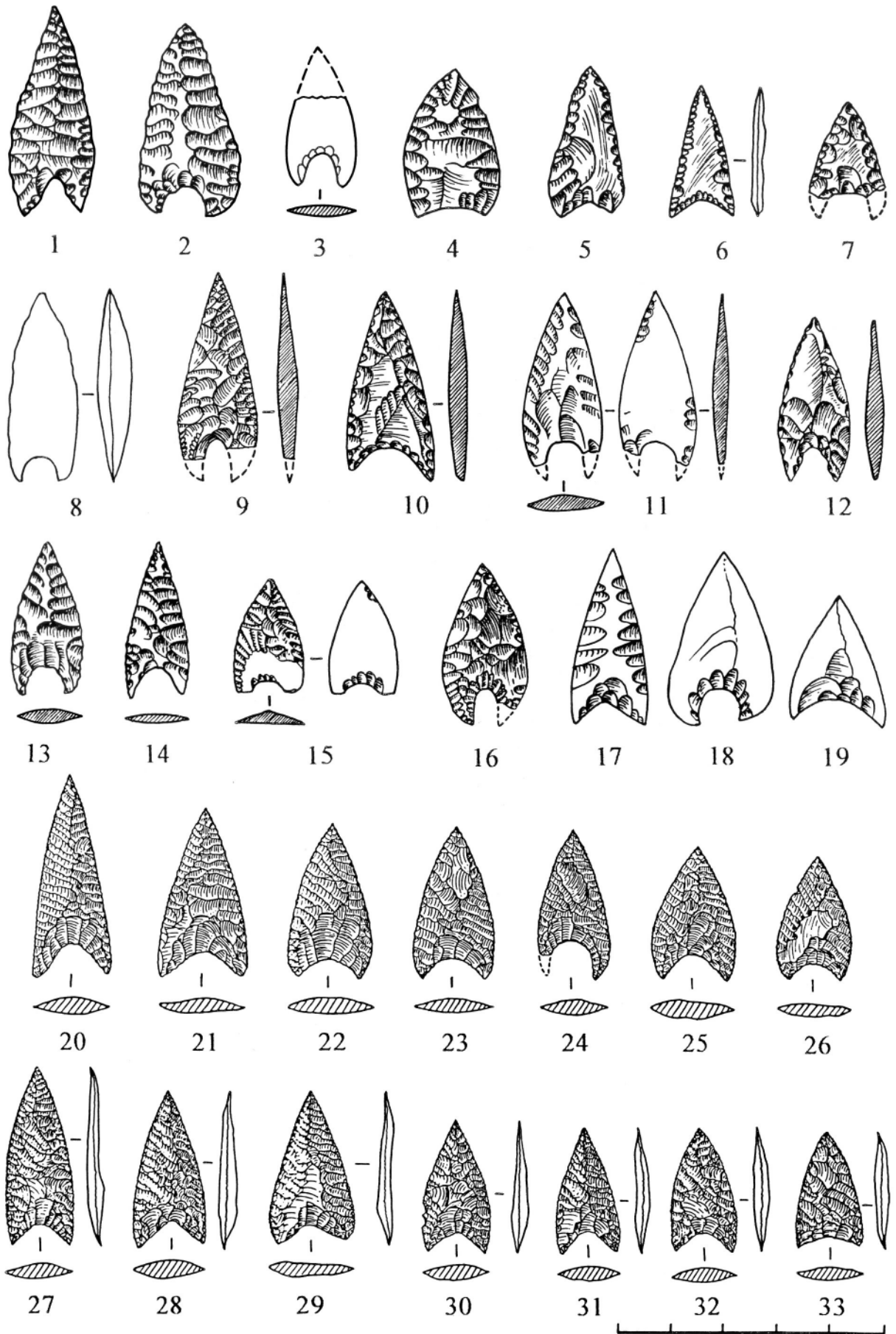

Рис. 42. Крем'яні вістря стріл з пам'яток Дніпро-Донської бабинської культури

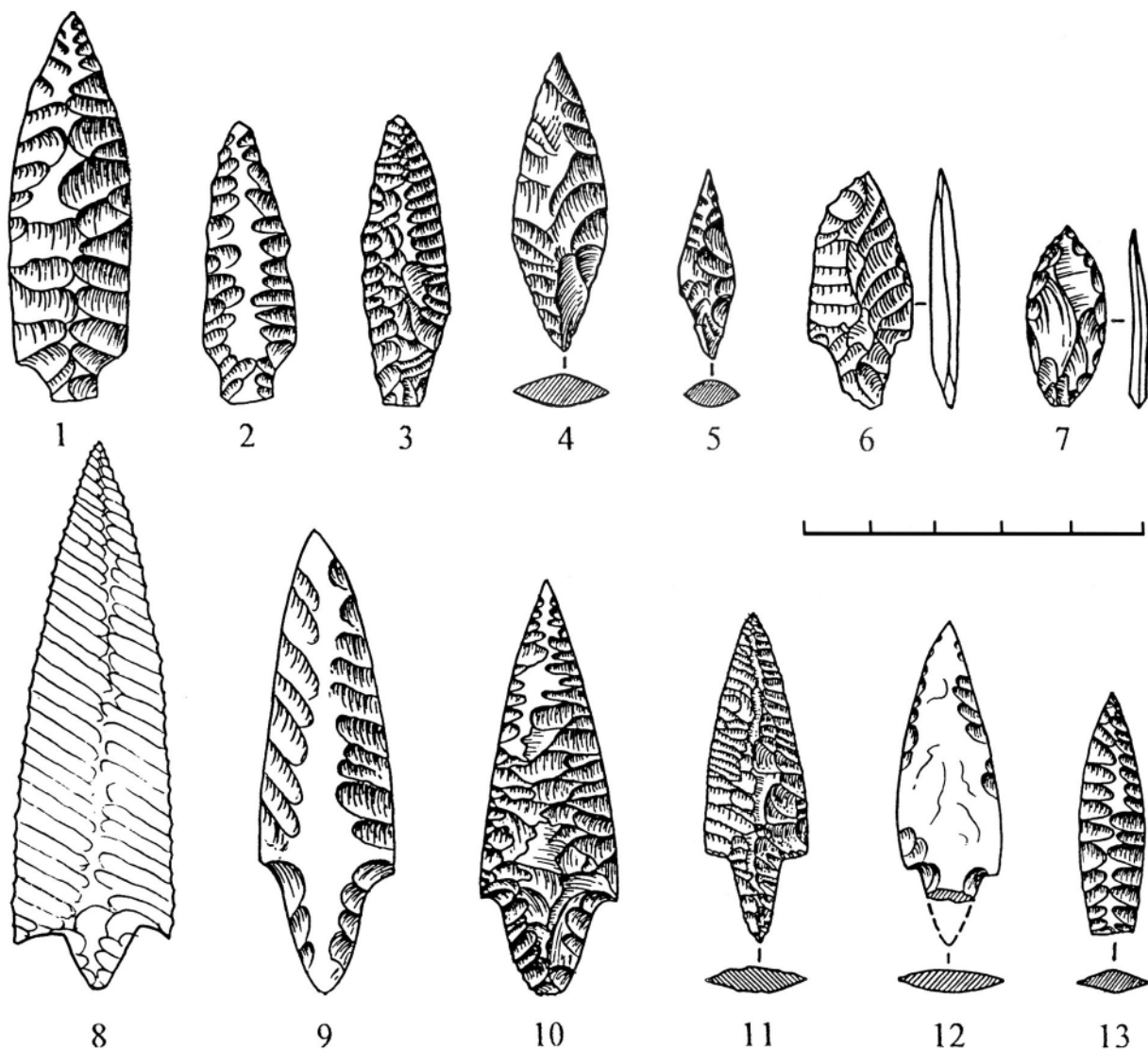

Рис. 43. Крем'яні стріли з пам'яток культурного кола Бабіне: 1 – Ростов-Західний 5/3; 2, 3 – Левенцівка-I; 4, 5 – Кулішівка 425/5 в, г; 6 – Високе 1/1; 7 – Ясирів-I 8/9; 8 – Нагавський-II 1/4; 9 – Близнюки 1/1; 10 – Калинівка 1/4; 11 – Попів Яр 6/3; 12 – Бабіне-III; 13 – Котлубань-IV 1/4 [за: 375].

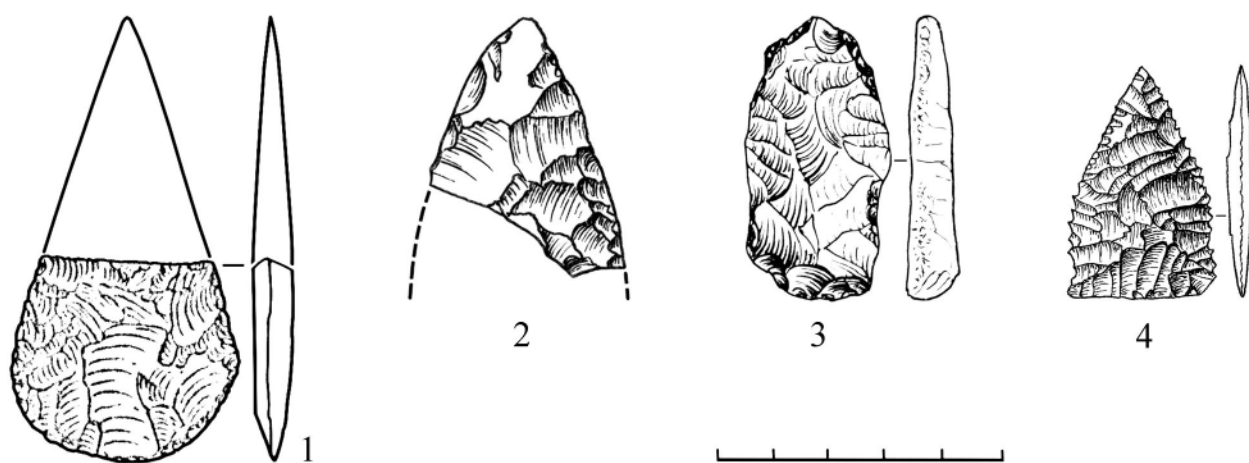

Рис. 44. Крем'яні вістря списів-дротиків Дніпро-Донської бабинської культури: 1 – Цимлянка-I 1/2; 2 – Велетинівка 1/4; 3 – Новоандріївка 4/1; 4 – Олександрівськ 1/49 [за: 103; 375; 1024].

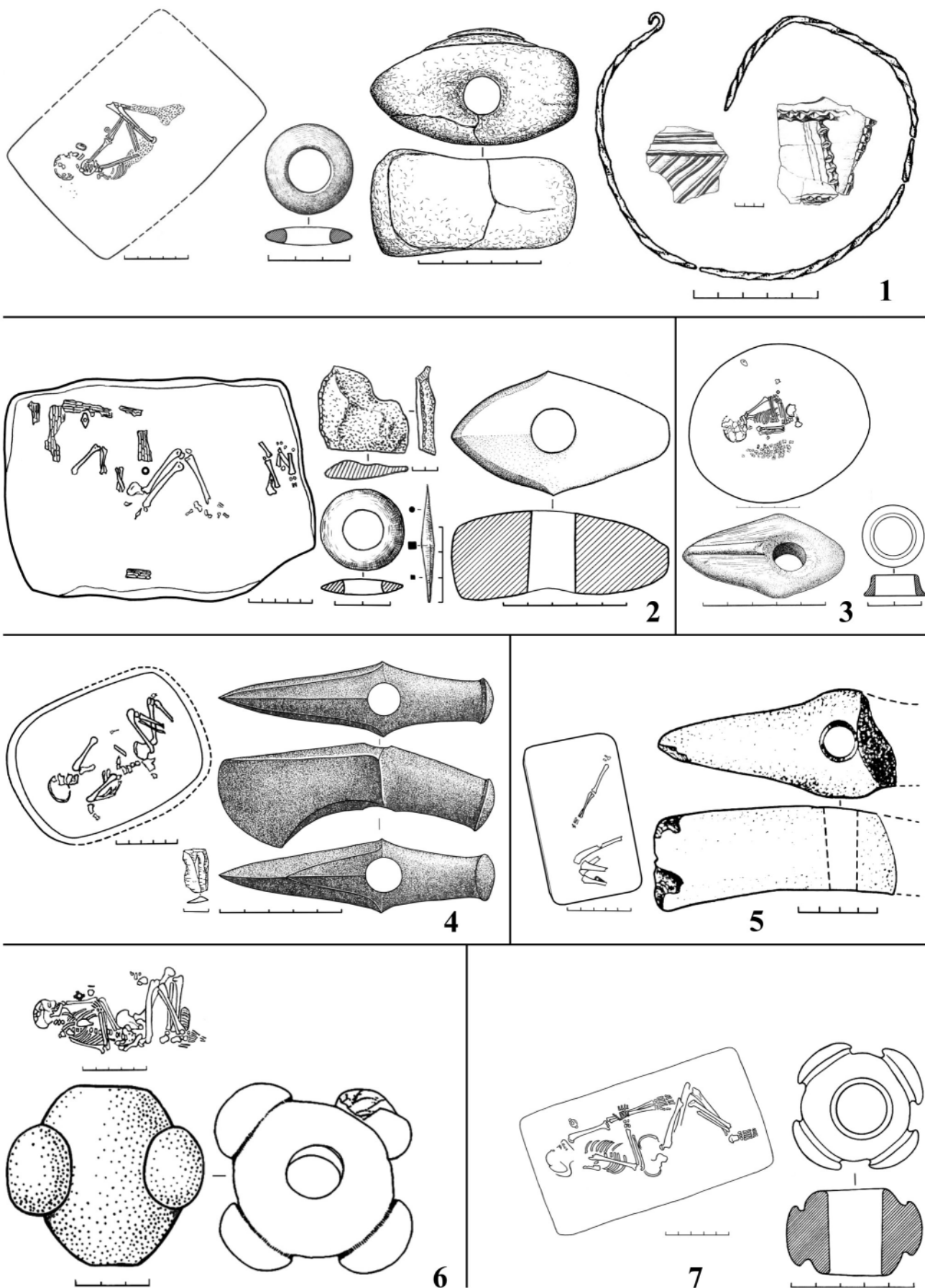

Рис. 45. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури з кам'яними сокирами та булавами: **1** - Кірчик, Гать-Ш 16/5; **2** - Бірюкове 2/2; **3** - Чотири Брати-ІІ 12/10; **4** - Балабине 1/2; **5** - Хачове-ІІІ 2/12; **6** - Устьман 3/2; **7** - Гнаровське 1/3.

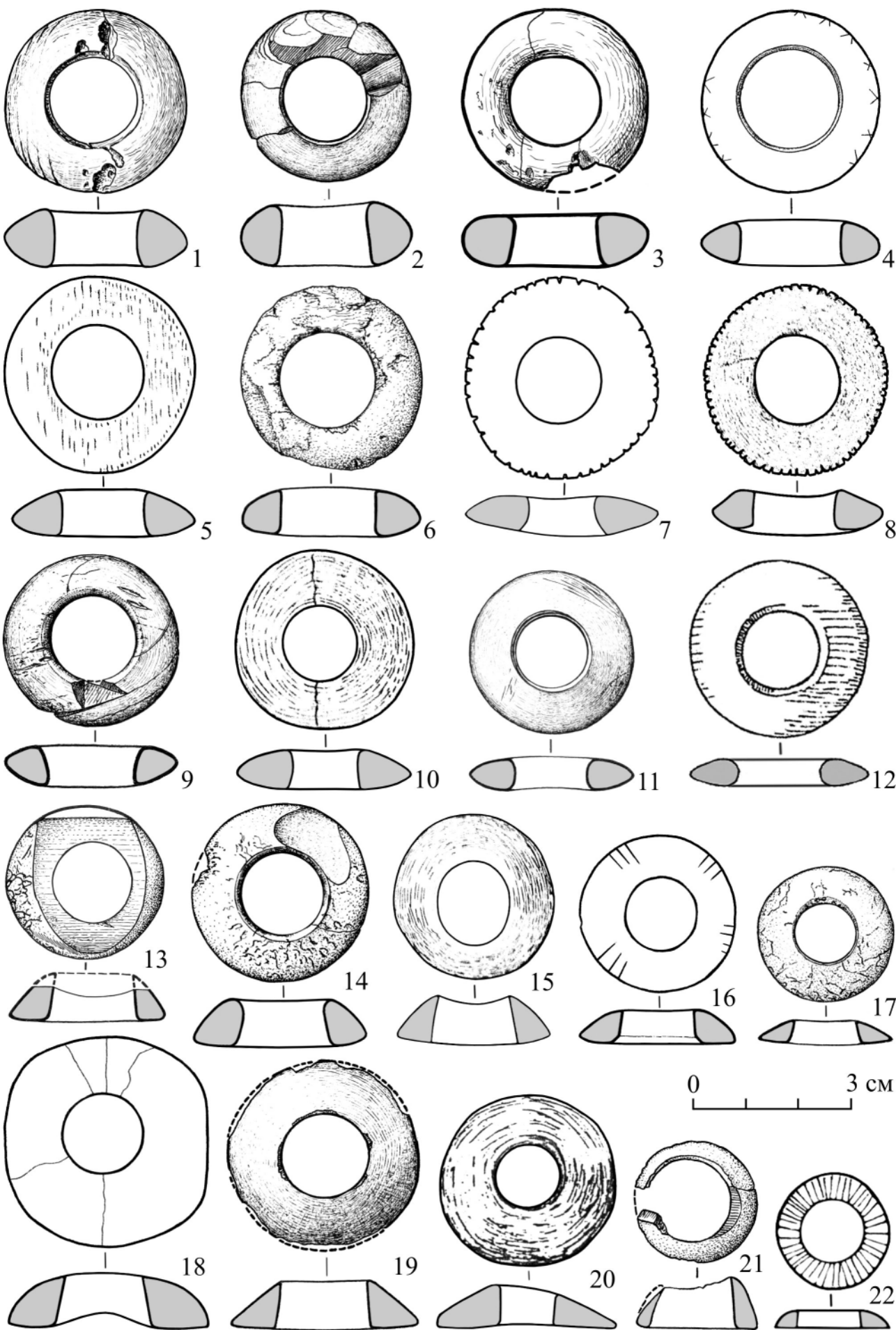

Рис. 46. Пряжки 1 (1-12) та 1а (13-22) типів Дніпро-Донської бабинської культури

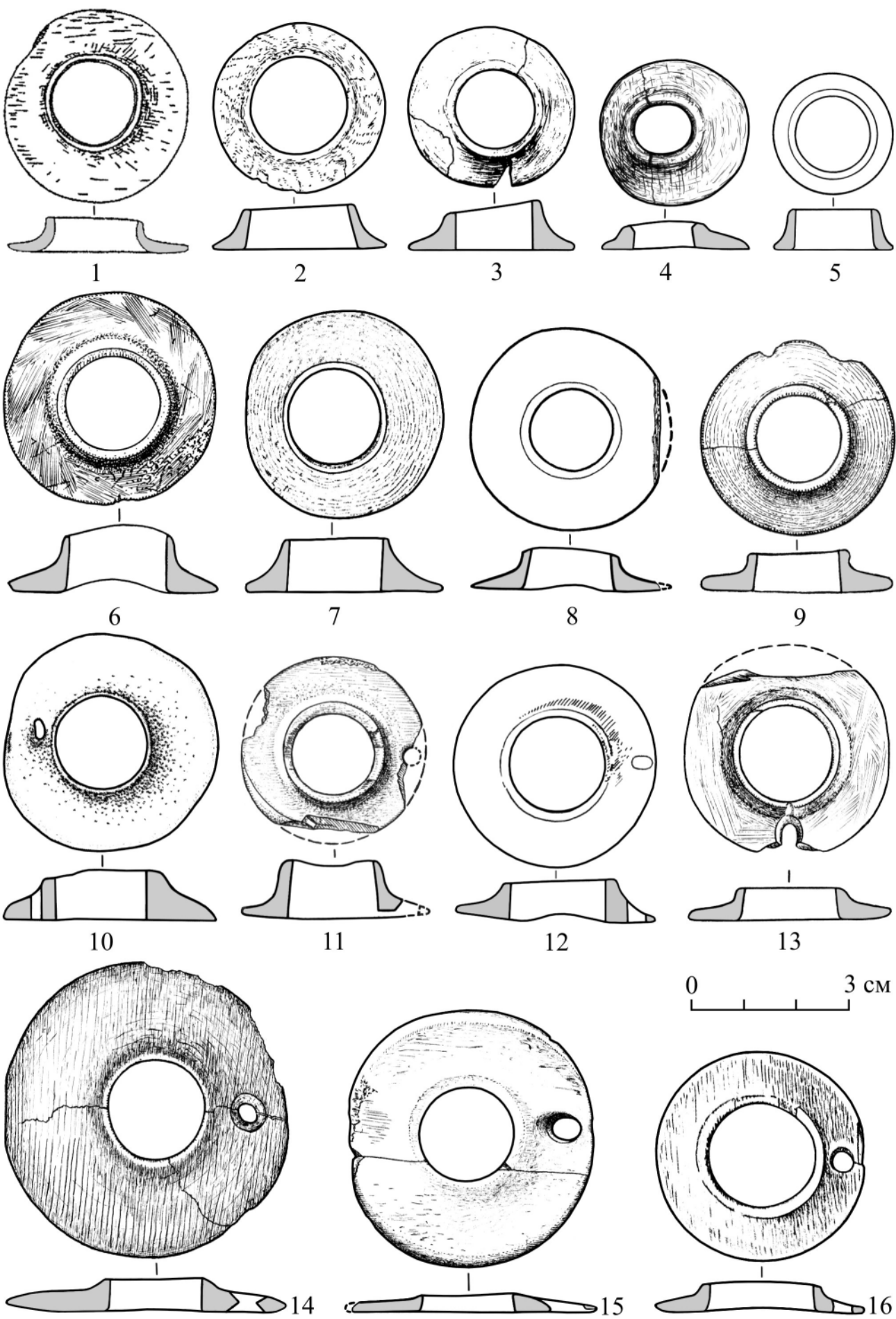

Рис. 47. Пряжки типів 2 (1-9) і 2а (10-16) Дніпро-Донської бабинської культури

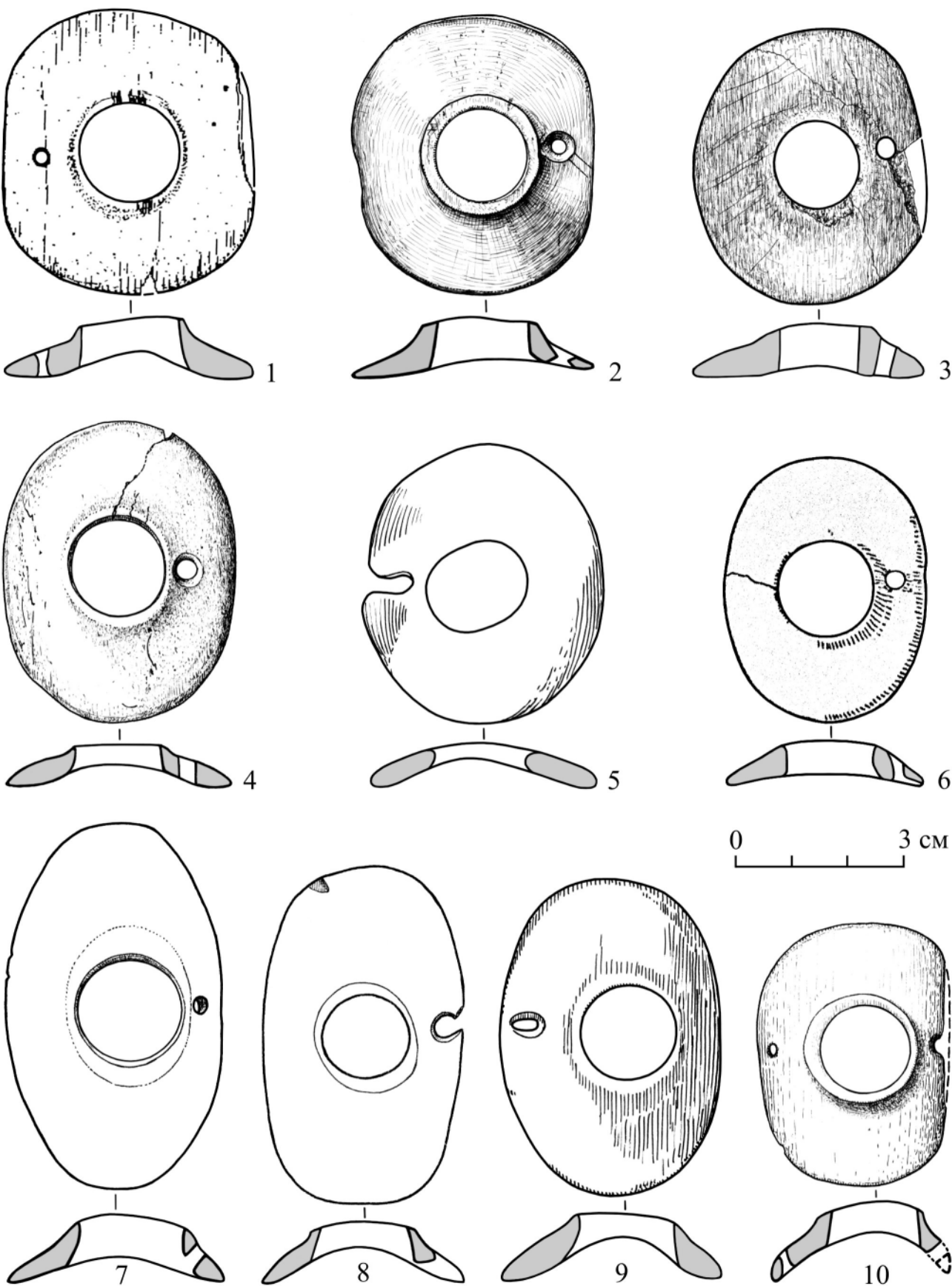

Рис. 48. Пряжки 3 типу Дніпро-Донської бабинської культури: 1 - Крутенький-І 2-3/11; 2 - Полкове 1/3; 3 - Олександрівка 1/6; 4 - Сидорове 1/1; 5 - Хохляч 1/3; 6 - Олександрівськ 1/1; 7 - Прядівка-V 1/6; 8 - Соколове-І 19/2; 9 - Кудинів 2/14; 10 - Обозне 1/6.

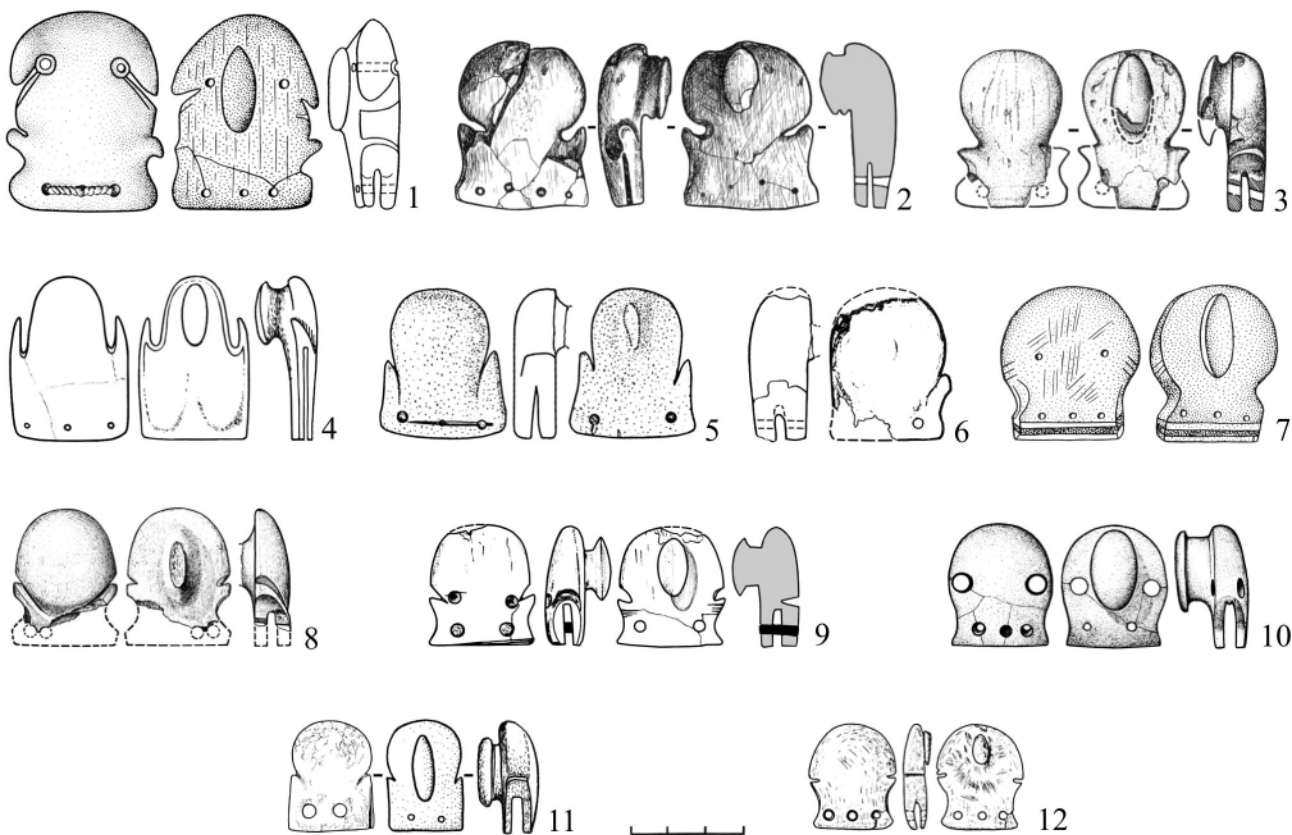
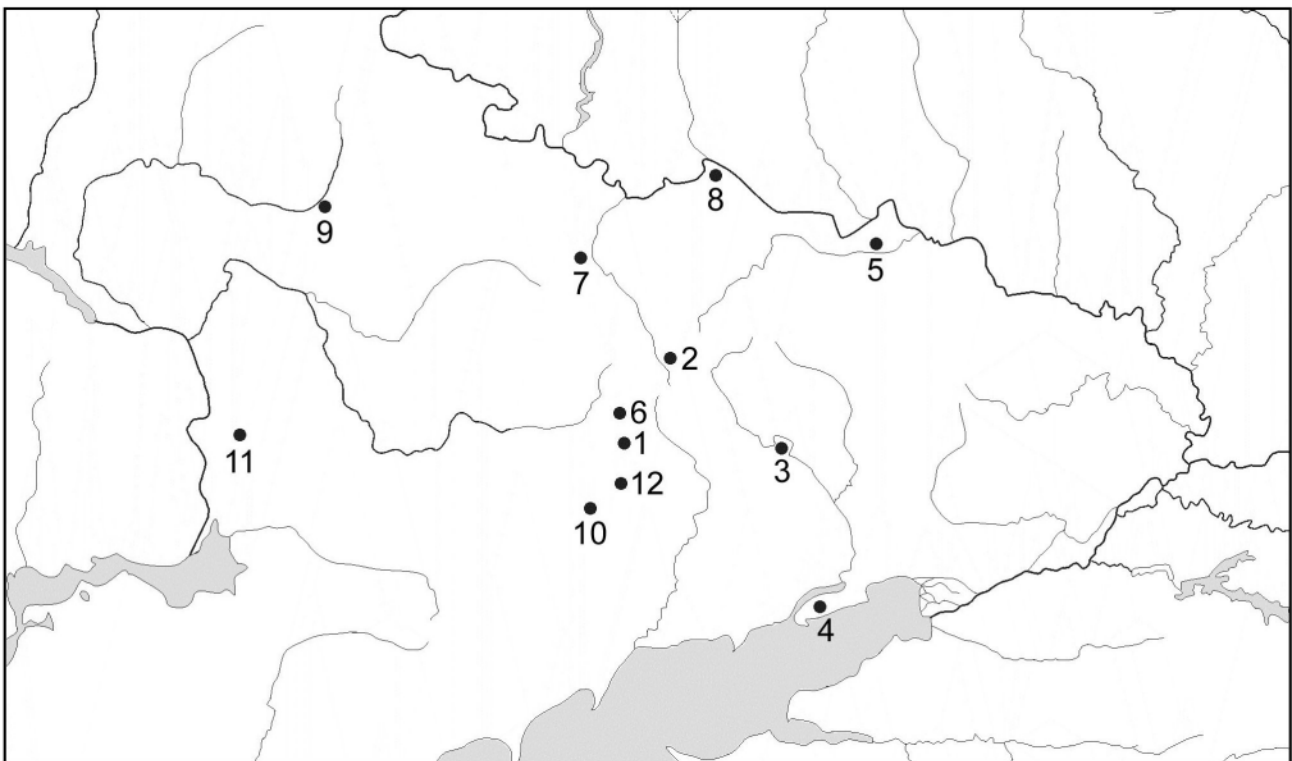

Рис. 49. Гачково-планкові пряжки Дніпро-Донської бабинської культури:

1 - Донецьк, Текстильщик 4/19; 2 - Беєва могила п.3; 3 - Новоамвросіївка 3/2;
 4 - Новолакедемонівка п. 3; 5 - Олександрівськ 1/4; 6 - Старомихайлівка;
 7 - Камишуваха 5/1; 8 - Привілля 1/5; 9 - Терни-ІІ 4/17; 10 - Новоандріївка 4/1;
 11 - Новогупалівка 10/2; 12 - Новотроїцьке-ІІІ 3/11.

Примітка: нумерація на мапі відповідає позиціям рисунка.

Рис. 50. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури з металевими прикрасами: 1 - Кірчик, Гать-III 16/5; 2 - Гнаровське 1/6; 3 - Відродження-II 2/4; 4 - Велика Знам'янка-II 15/14; 5 - Шахтарськ 8/2; 6 - Чикмарі-II 1/4.

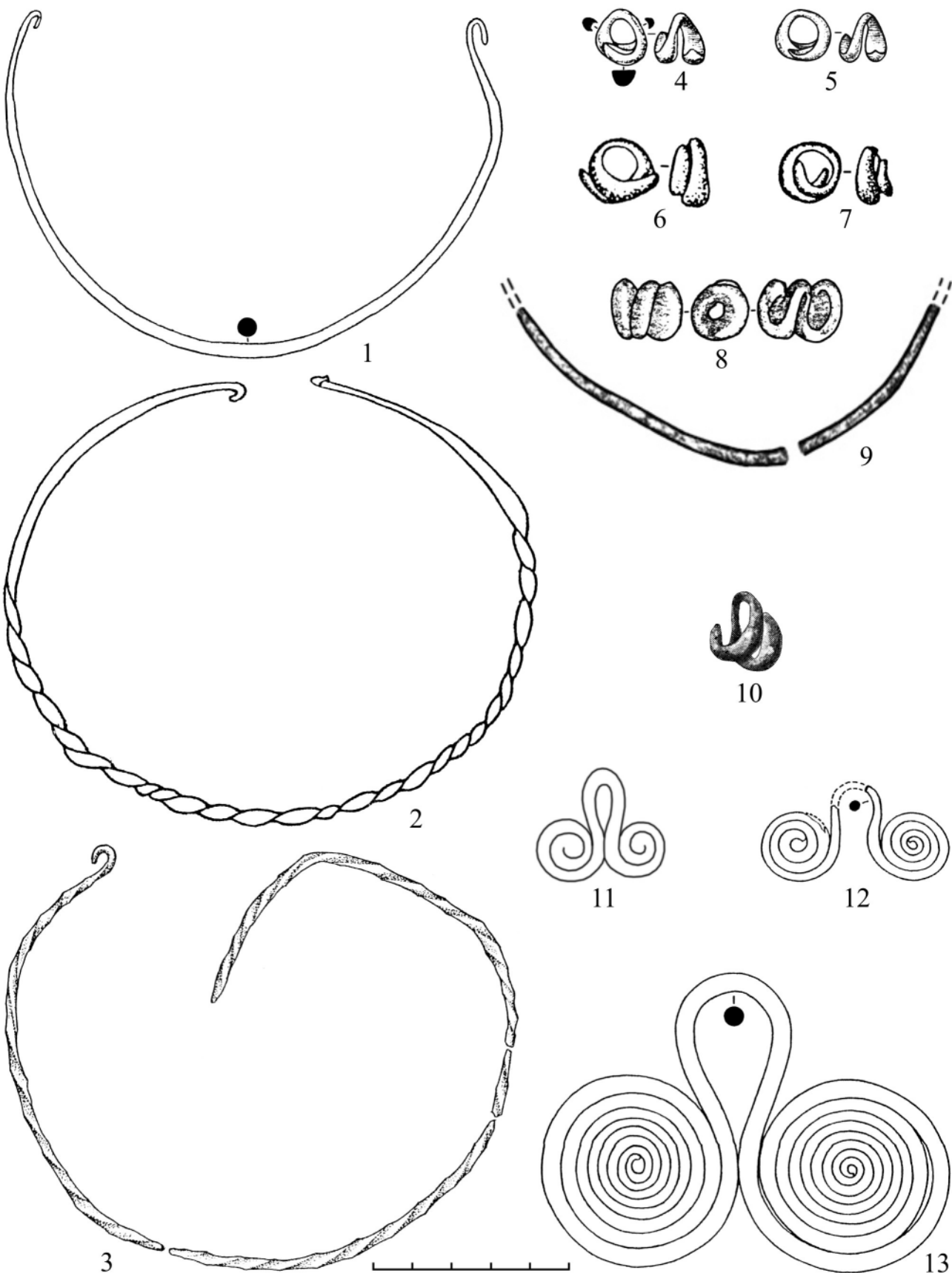

Рис. 51. Метелеві прикраси з поховань Дніпро-Донської бабинської культури: 1 - Відродження-ІІ 2/4; 2, 4-5 - Гнаровське 1/6; 3 - Кірчик, Гать-ІІІ 16/5; 6, 7 - Андіївка 1/1; 8, 9 - Велика Знам'янка-ІІ 15/14; 10 - Преслав 1/13; 11 - Ново-Пилипівка 2/4; 12 - Чикмарі-ІІ 1/4; 13 - Шахтарськ 8/2.

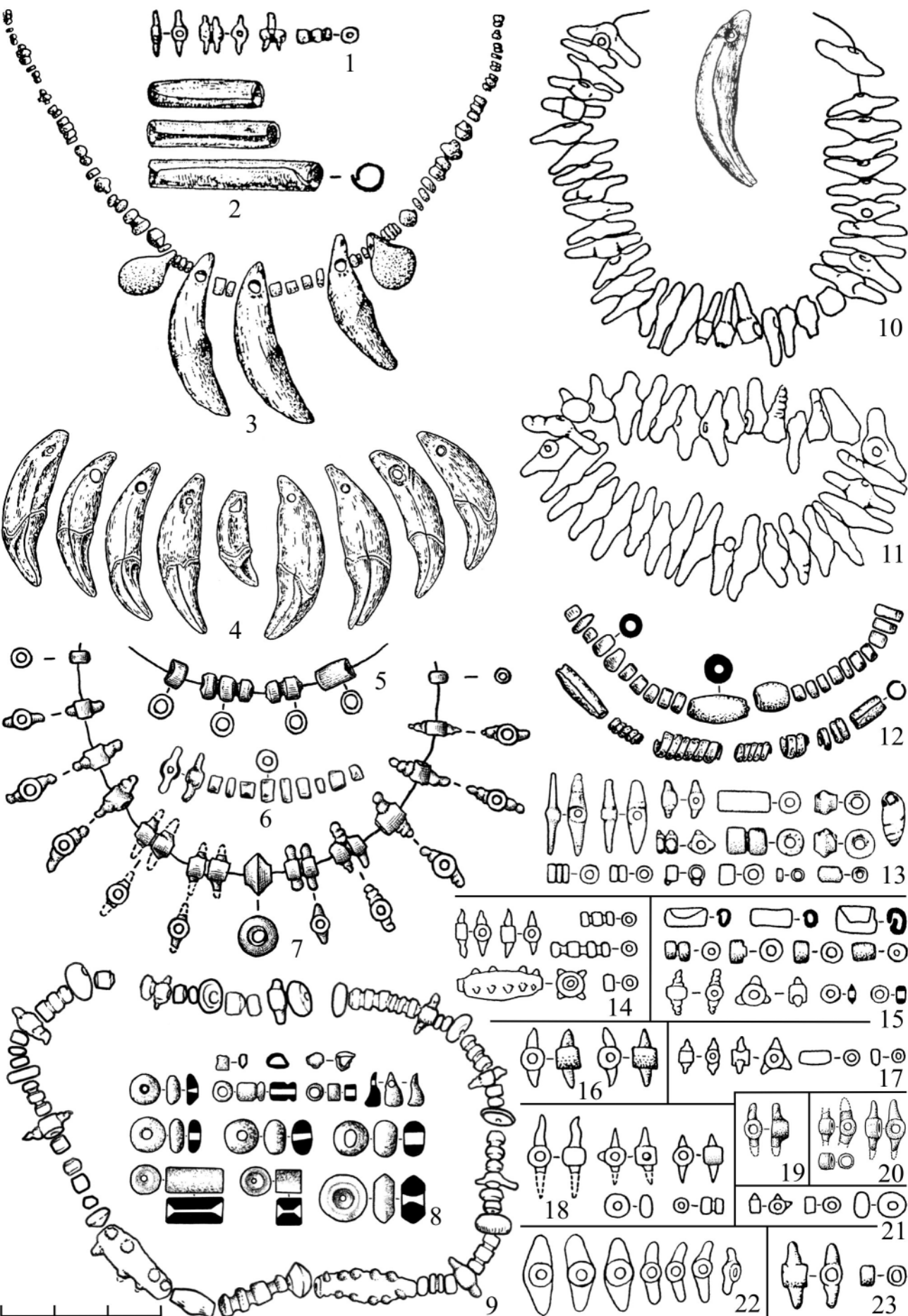

Рис. 52. Моніста й зап'ясні браслети з поховань Дніпро-Донської бабинської культури

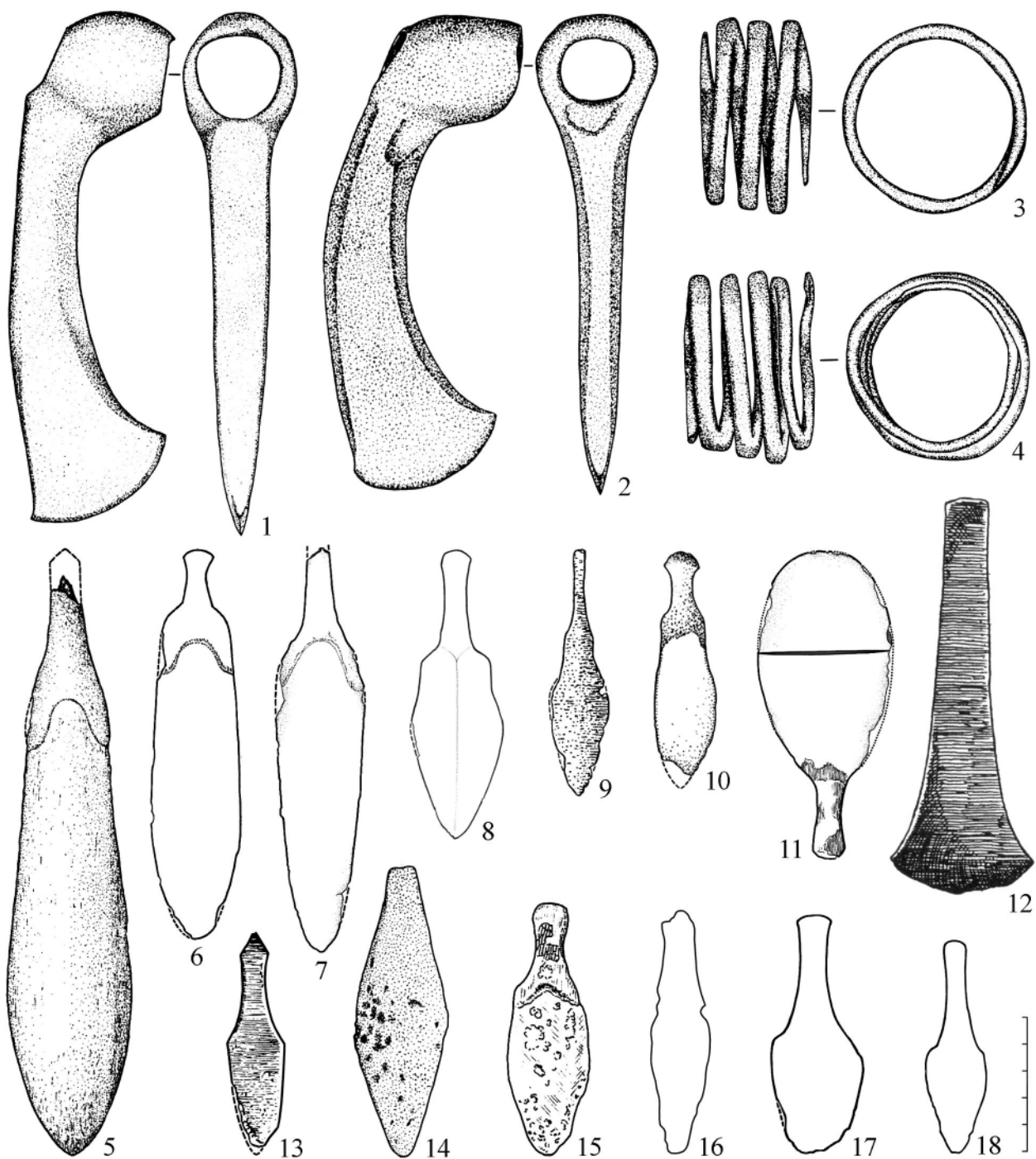

Рис. 53. Металеві вироби Дніпро-Донської бабинської культури:

1-4 – Олександрівський скарб; 5 – Червонопартизанськ 2/4; 6, 17, 18 – Пологи, Соколова могила п. 2; 7 – Новоандріївка 3/5; 8 – Рибинське 9/7; 9 – Миколаївка, Поронські могили 5/2; 10 – Кривий Ріг, ПГЗК, Гостра могила 1/1; 11 – Волноваха 5/3; 12 – Морокине; 13 – Олександрівськ 1/4; 14 – Заплавка-I 5/9; 15 – Миколаївка 1/8; 16 – Чотири Брати-I 2/8.

Рис. 54. Поховання з астрагалами Дніпро-Донської бабинської культури: 1-3 – Відродження-II 2/4; 4-6 – Макіївка 4/1; 7-10 – Цимлянка-I 3/1; 11-13 – Мамай-гора п. 15; 14 – Шахтарськ 8/3; 15-16 – Михайлики п. 13.

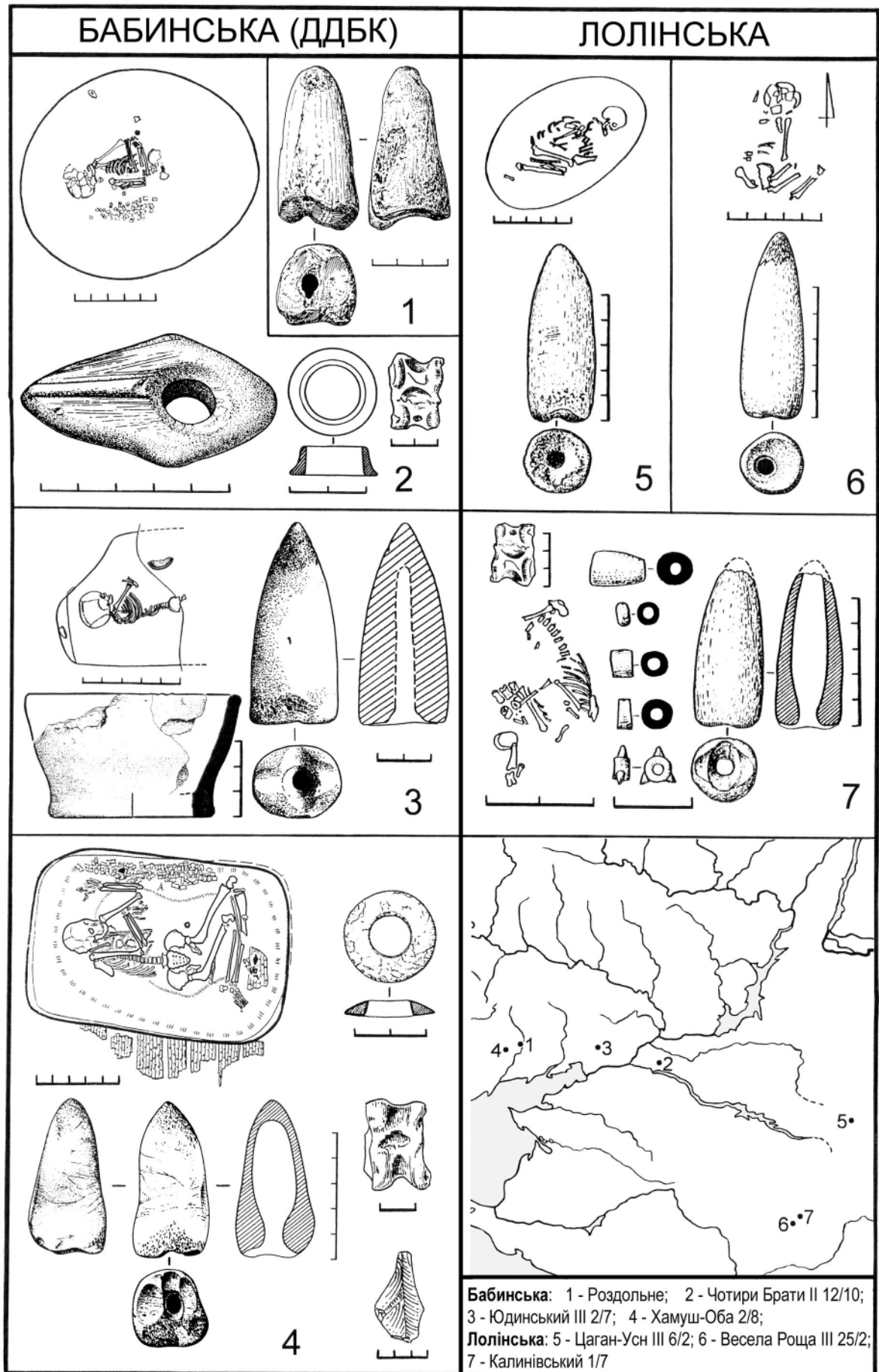

Рис. 55. Поховання з кістяними конусами й астрагалами
Дніпро-Донської бабинської та лолінської культур

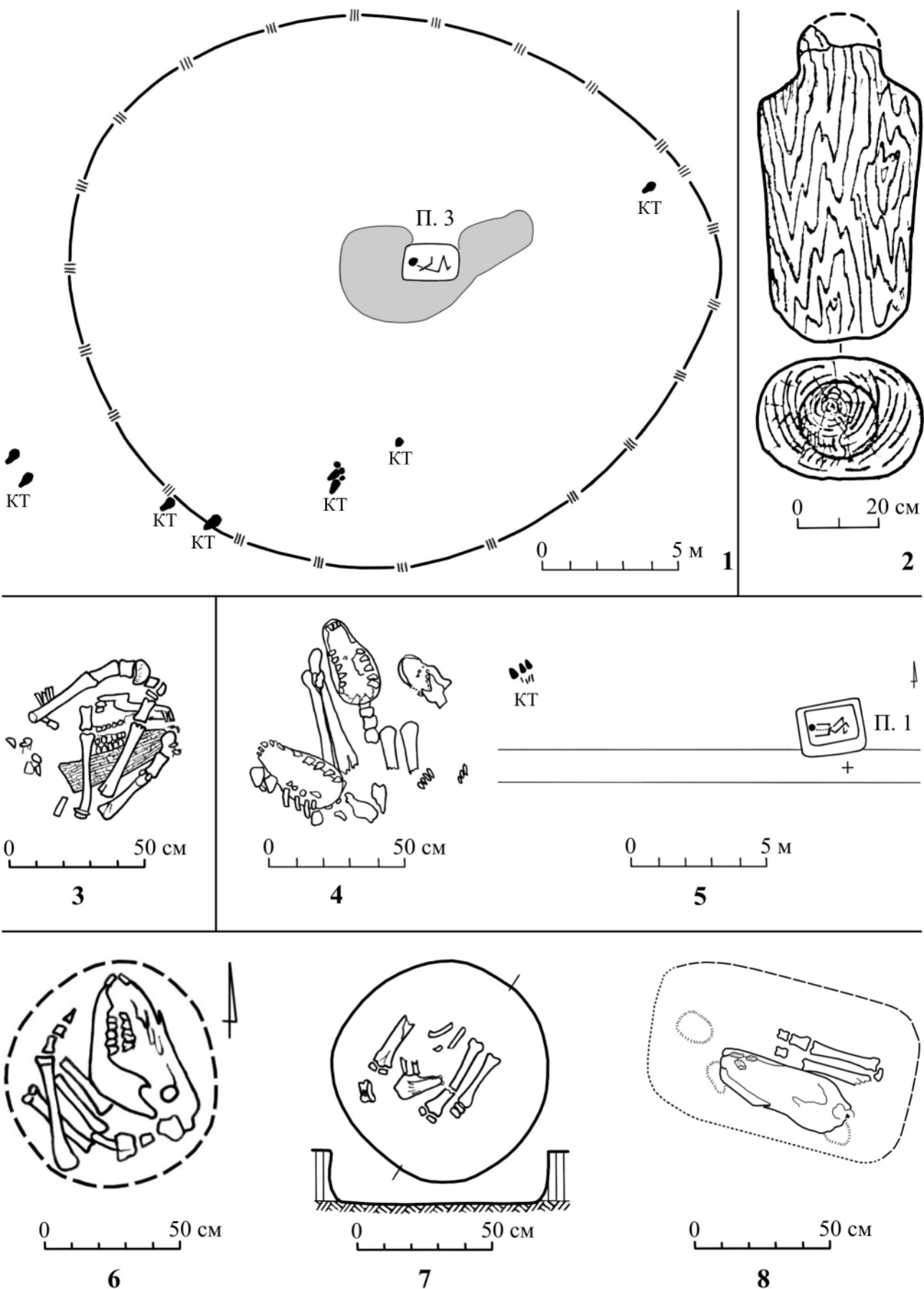

Рис. 56. Жертовні комплекси з могил Дніпро-Донської бабинської культури:

1 - Новогупалівка к. 6; 2 - Терни к. 4; 3 - Солоха к. 3/15; 4, 5 - Новопідкряж-I к. 1; 6 - Чортомлик, Довга могила; 7 - Губиниха-II к. 4; 8 - Гнаровське к. 1.

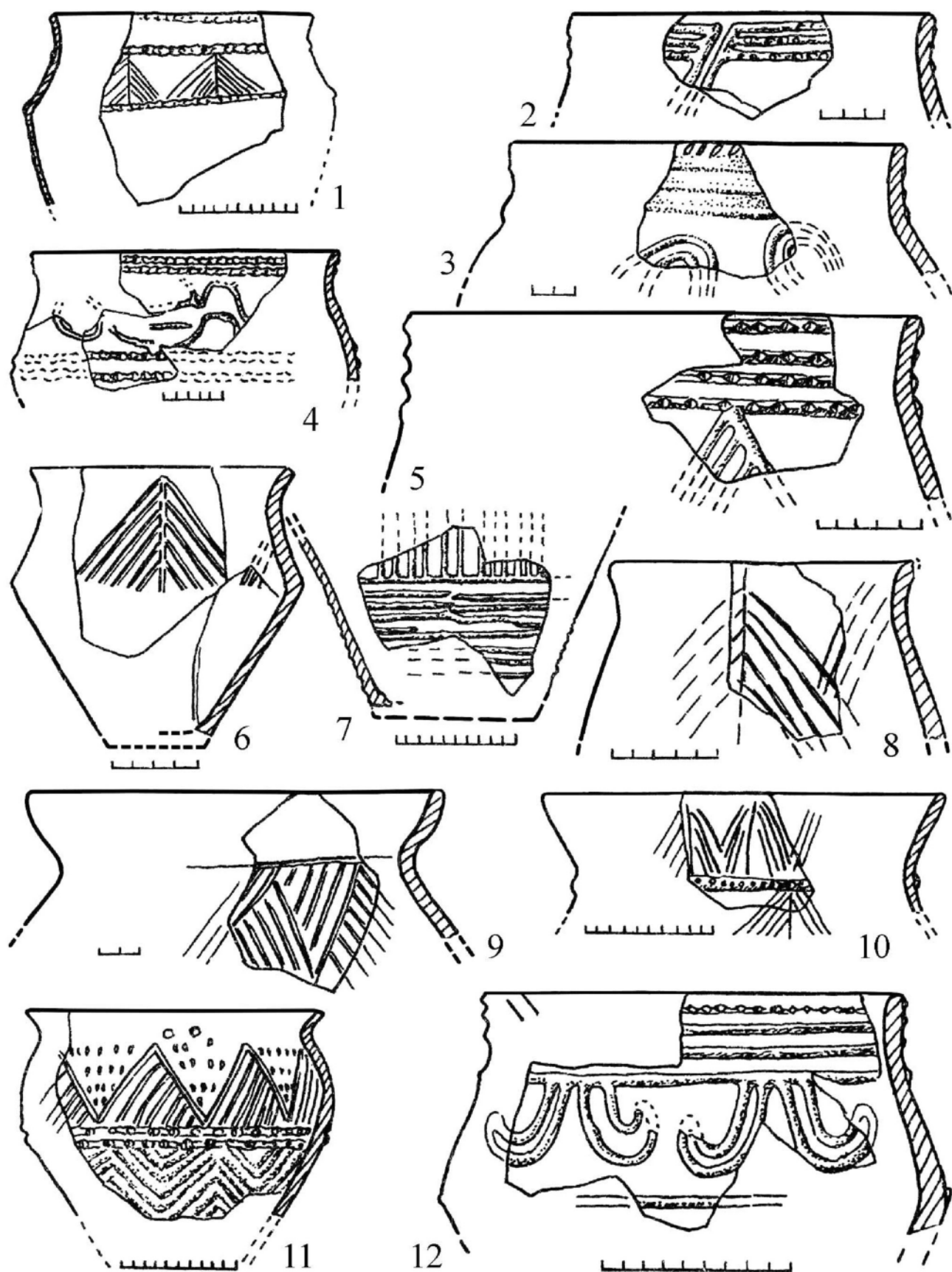

Рис. 57. Кераміка поселення Бабіне-III [за: 98, рис. 107]

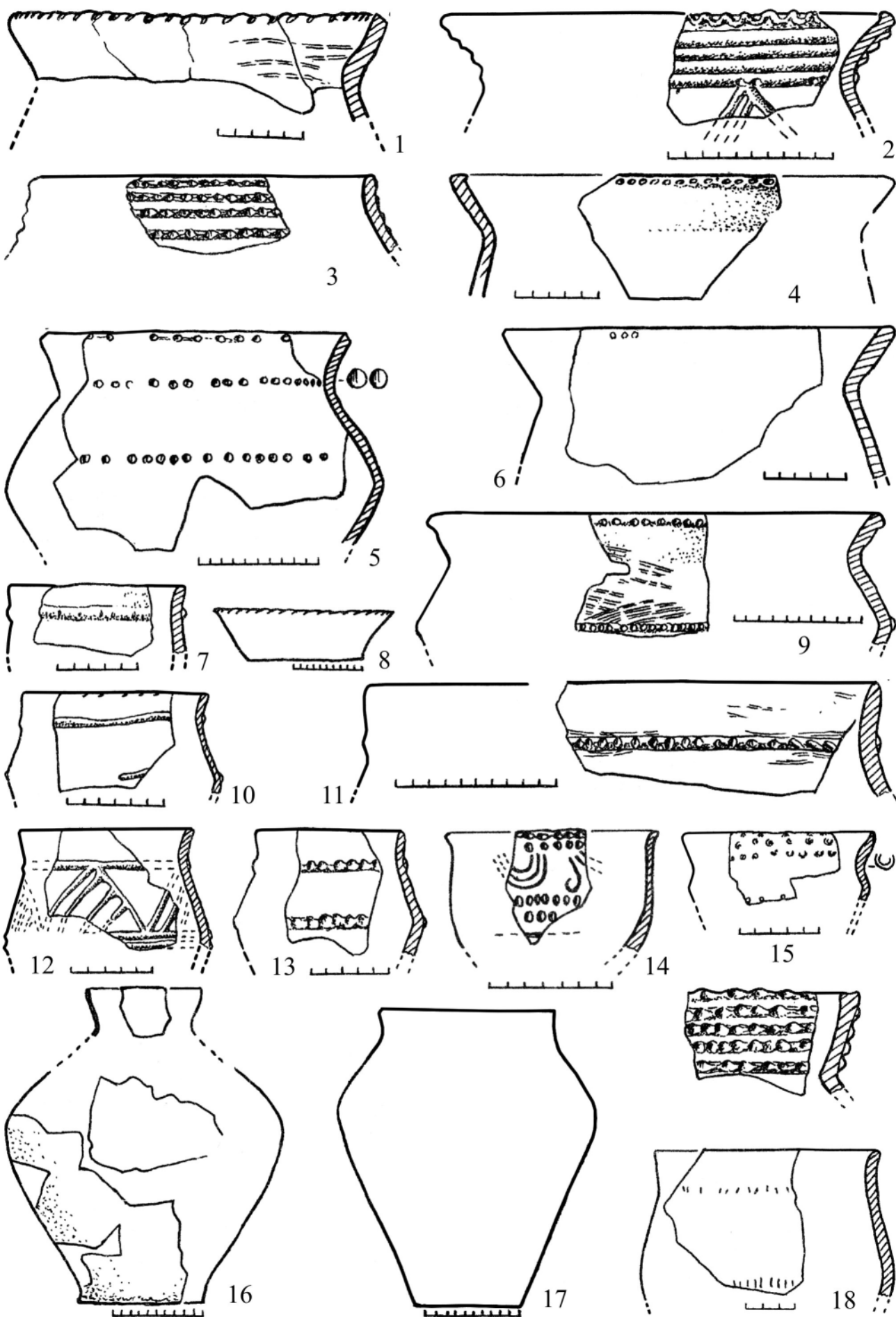

Рис. 58. Кераміка з поселення Бабіне-III [за: 102]

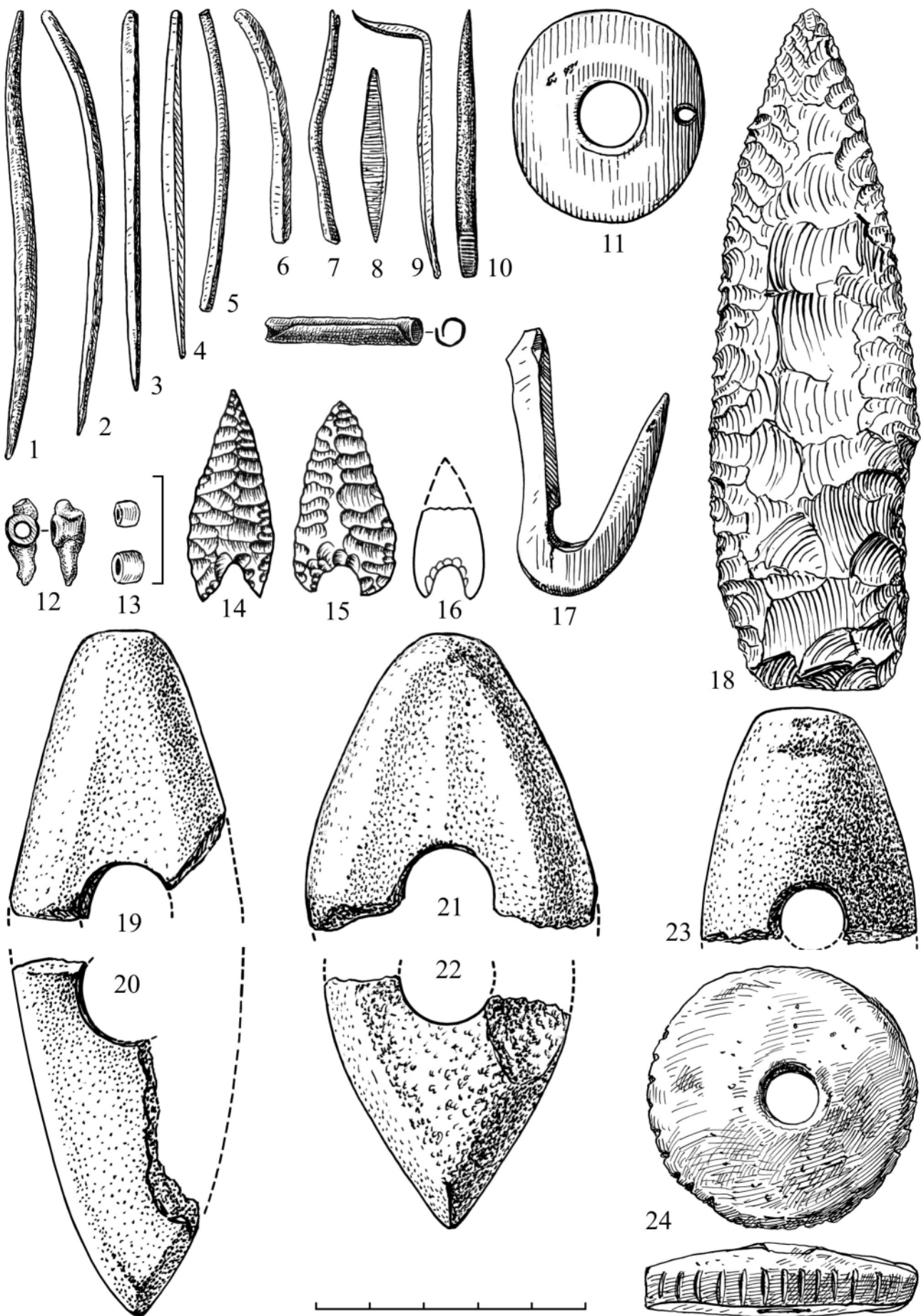

Рис. 59. Вироби з міді-бронзи (1-9), кістки (11, 17), фаянсу (12, 13), кременю (14-16, 18), каменю (19-23) і кераміки (24) з поселення Бабіне-III [за: 941].

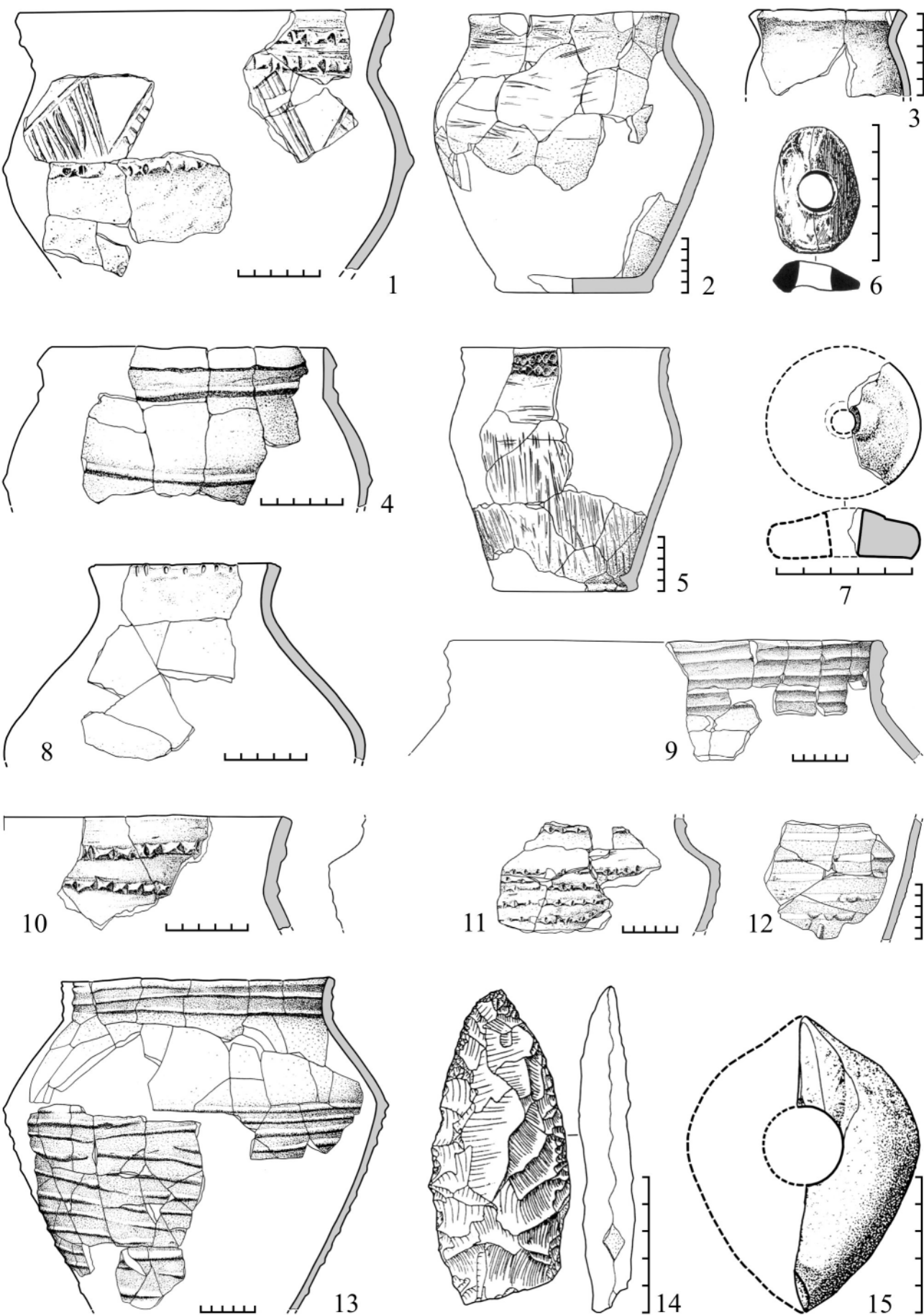
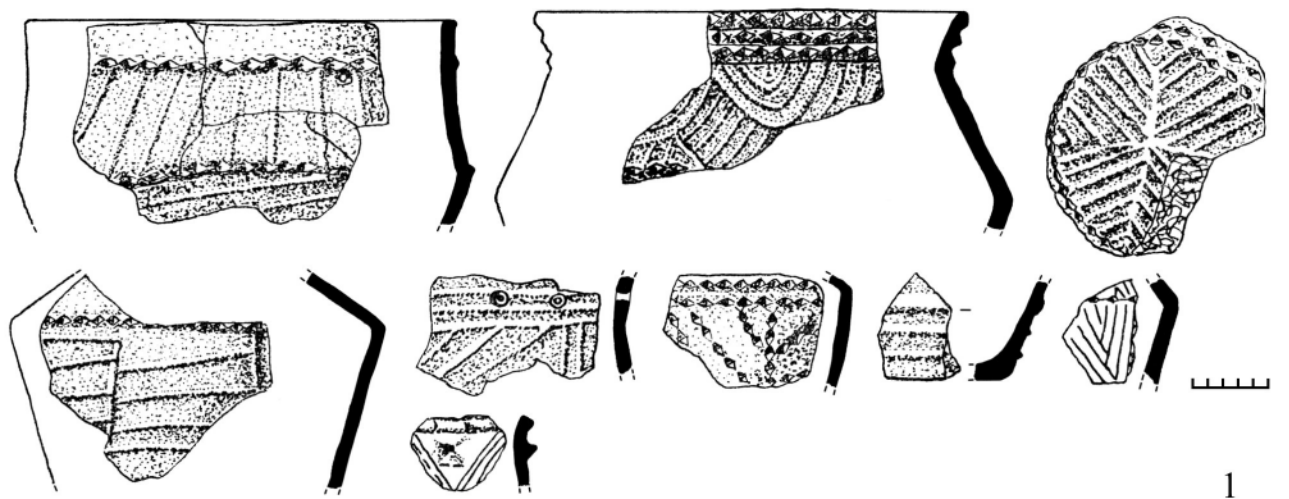
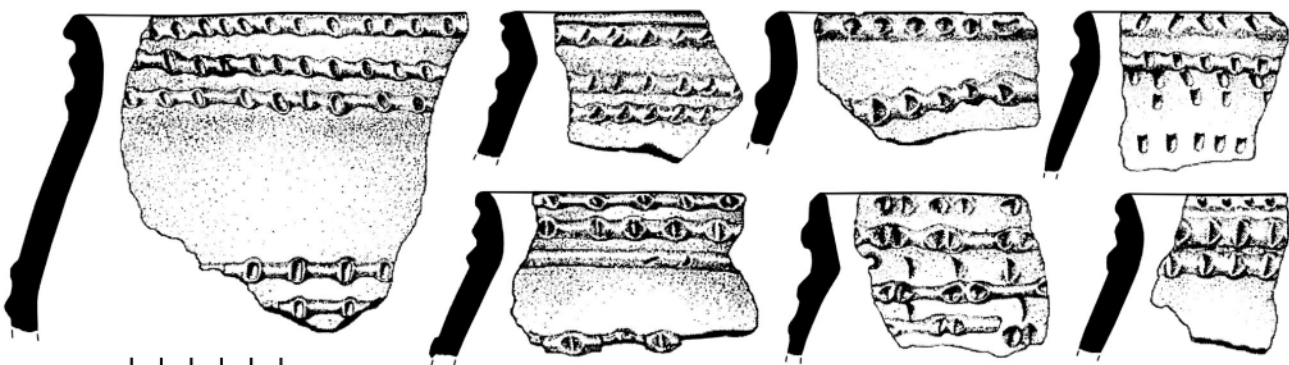

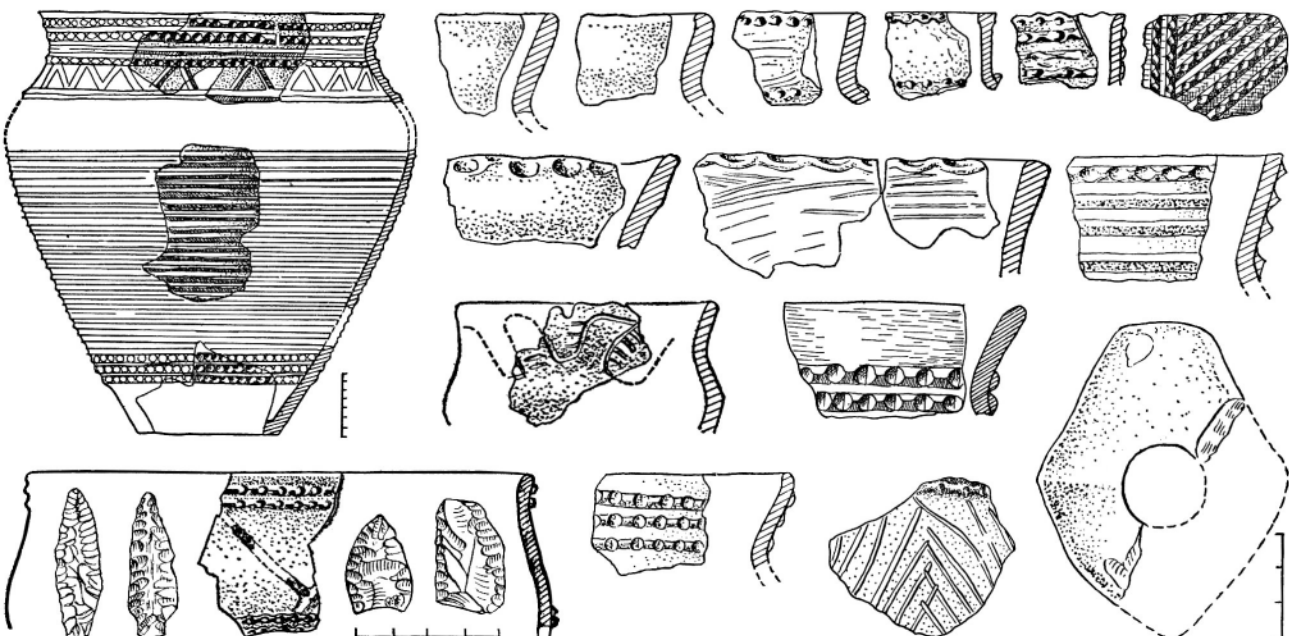
Рис. 60. Матеріальний комплекс поселення Козача пристань: 1-5, 7-13 - кераміка; 6 - кістка; 14 - кремій, 15 - камінь [за: 1000].

1

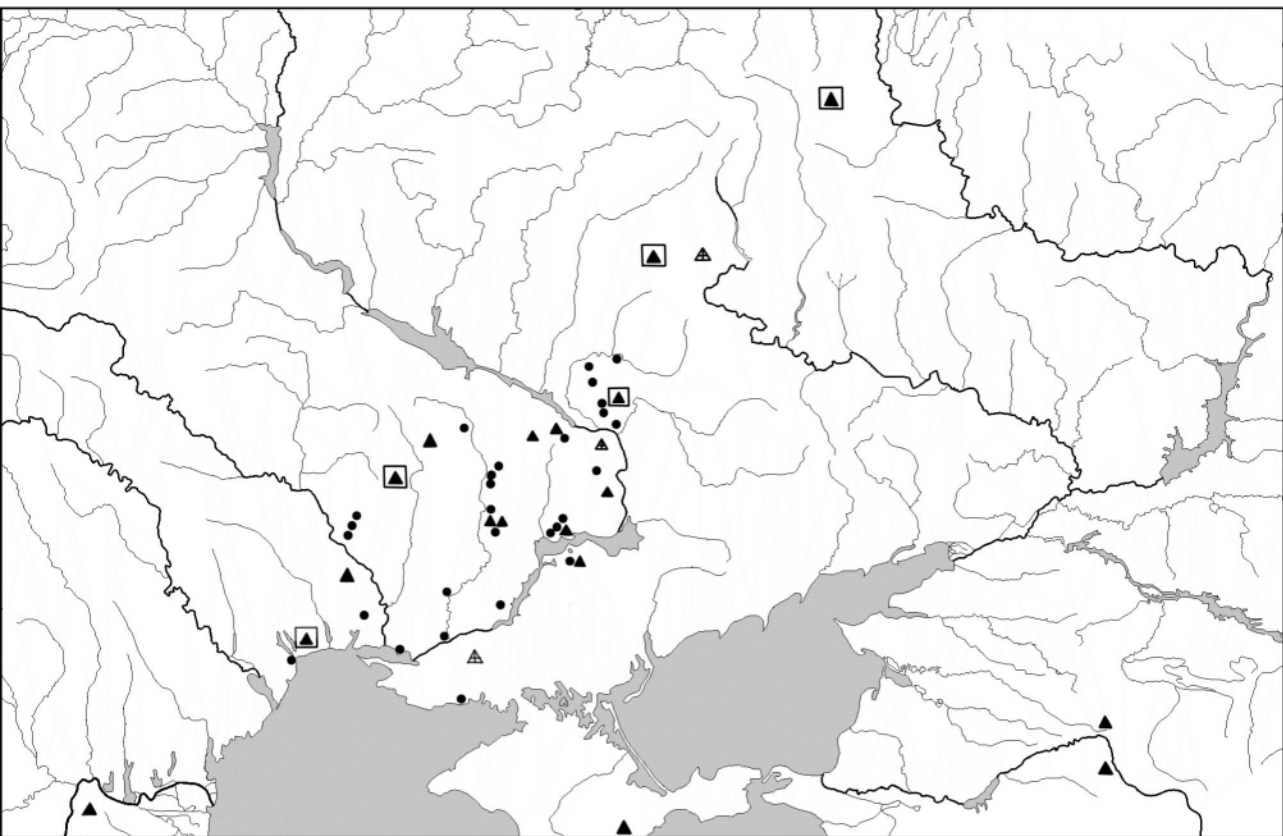

2

3

Рис. 61. Матеріали поселень Дніпро-Донської бабинської культури: 1 - о. Хортиця, пос. Овочівників; 2 - Кулаківка-2; 3 - Левенцівка-І.

- Умовні позначки:
- ▲ - сокири костромського типу (випадкові знахідки)
 - ▣▲ - сокири костромського типу (у складі скарбів)
 - ▤ - сокири костромського типу (точне місце знахідки не відоме)
 - - західний фланг Дніпро-Донської бабинської культури на етапі ІА (поховання чоловіків з керамічними корчами)

Рис. 62. Співвідношення ареалу сокир костромського типу (за Л.А. Черних [765, рис. 14]) та області західної міграції (військової експансії?) носіїв Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК).

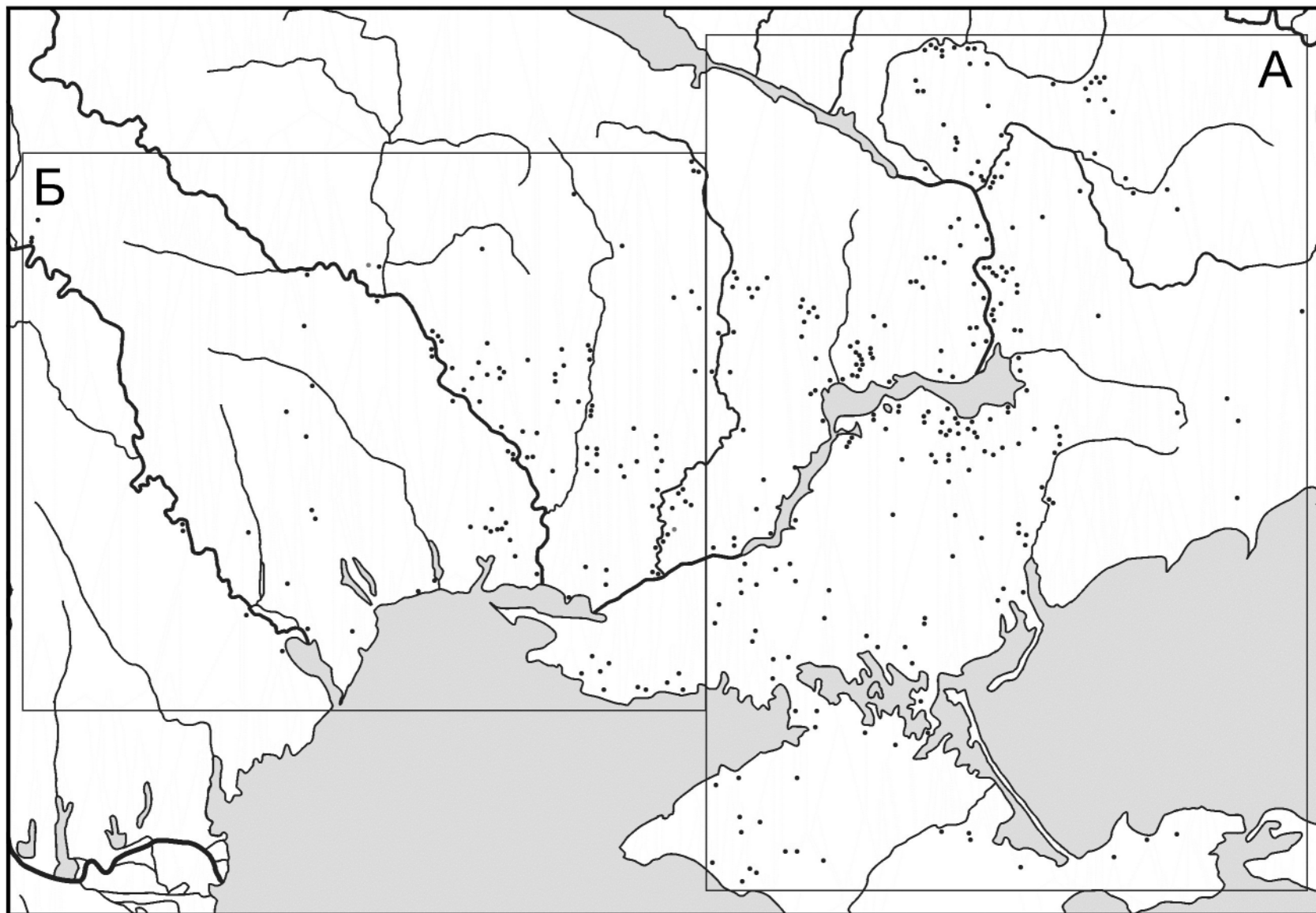

Рис. 63. Ареал Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

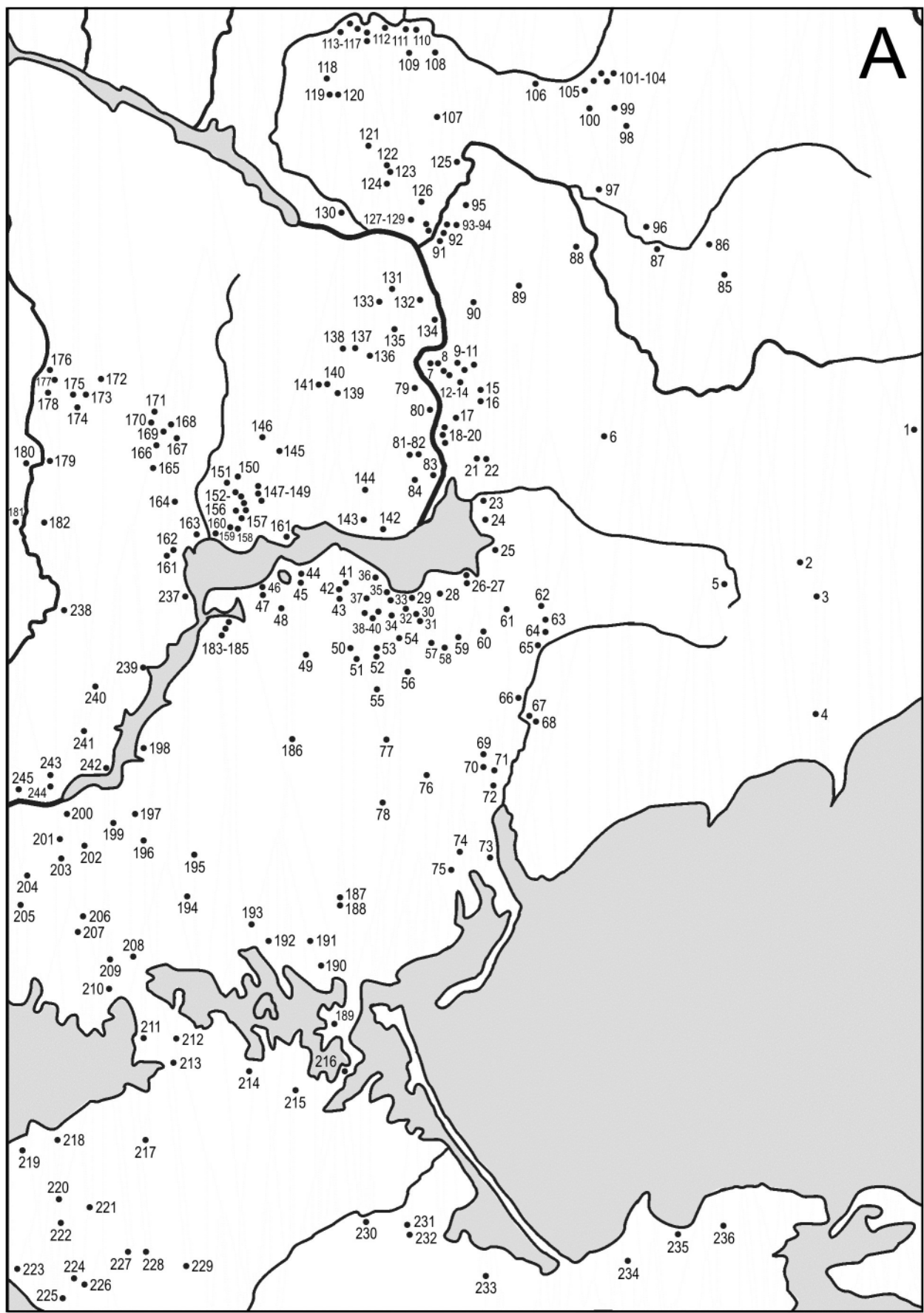

Рис. 63А. Східна частина ареалу Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (за матеріалами поховальних пам'яток)

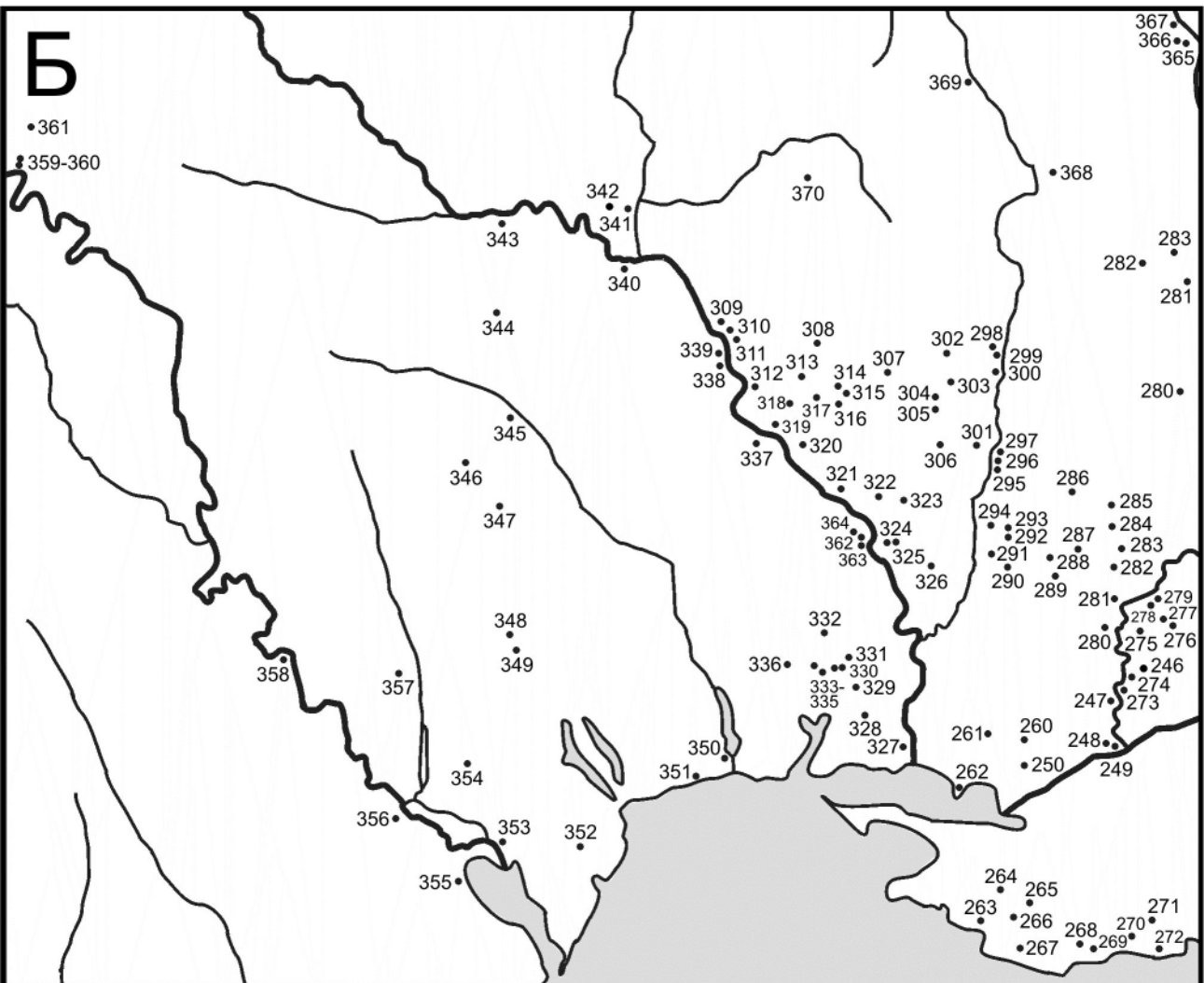

Рис. 63Б. Західна частина ареалу Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури.

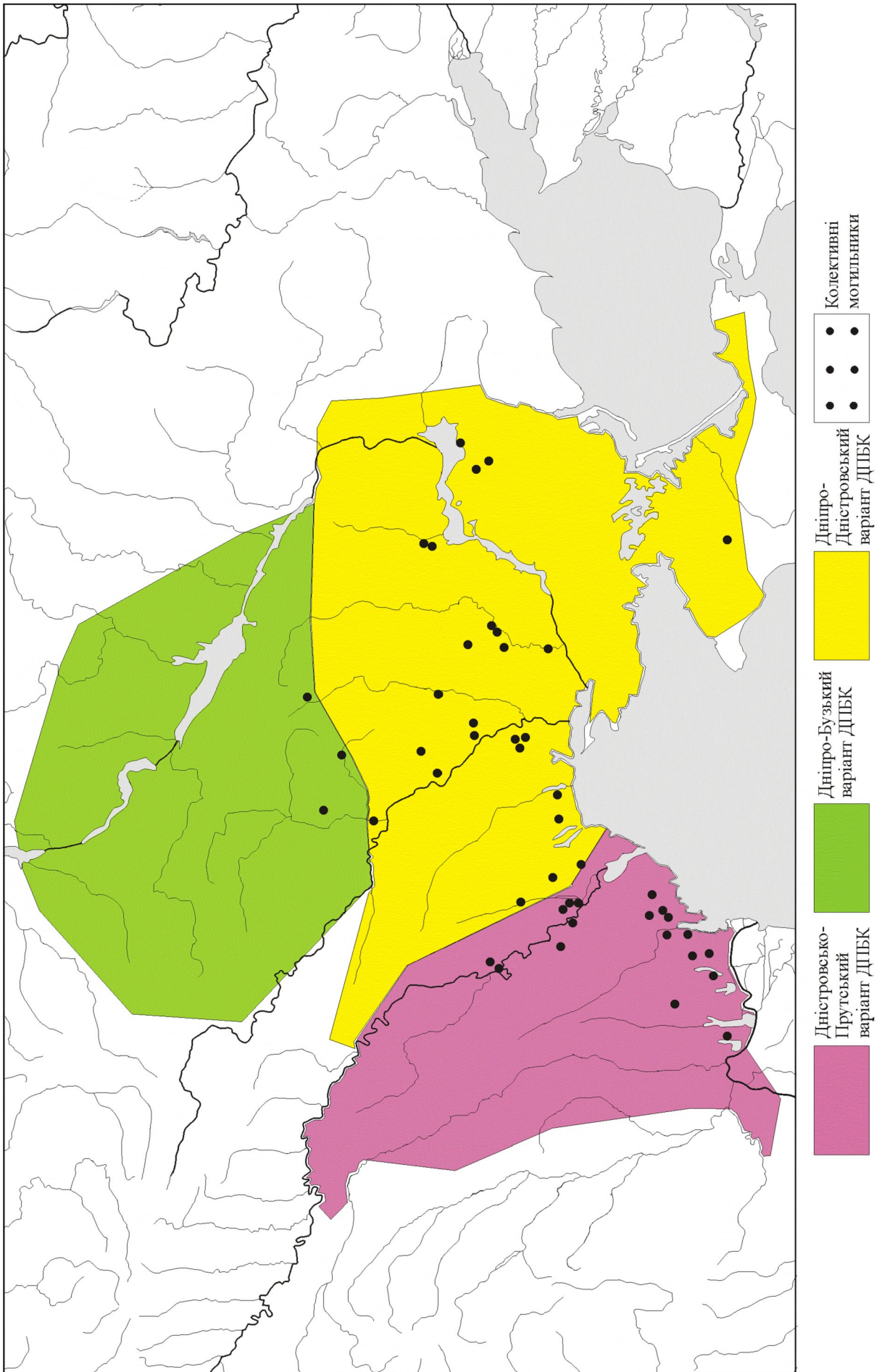

Рис. 64. Ареал колективних курганних могилиників Дніпро-Прутської бабинської культури

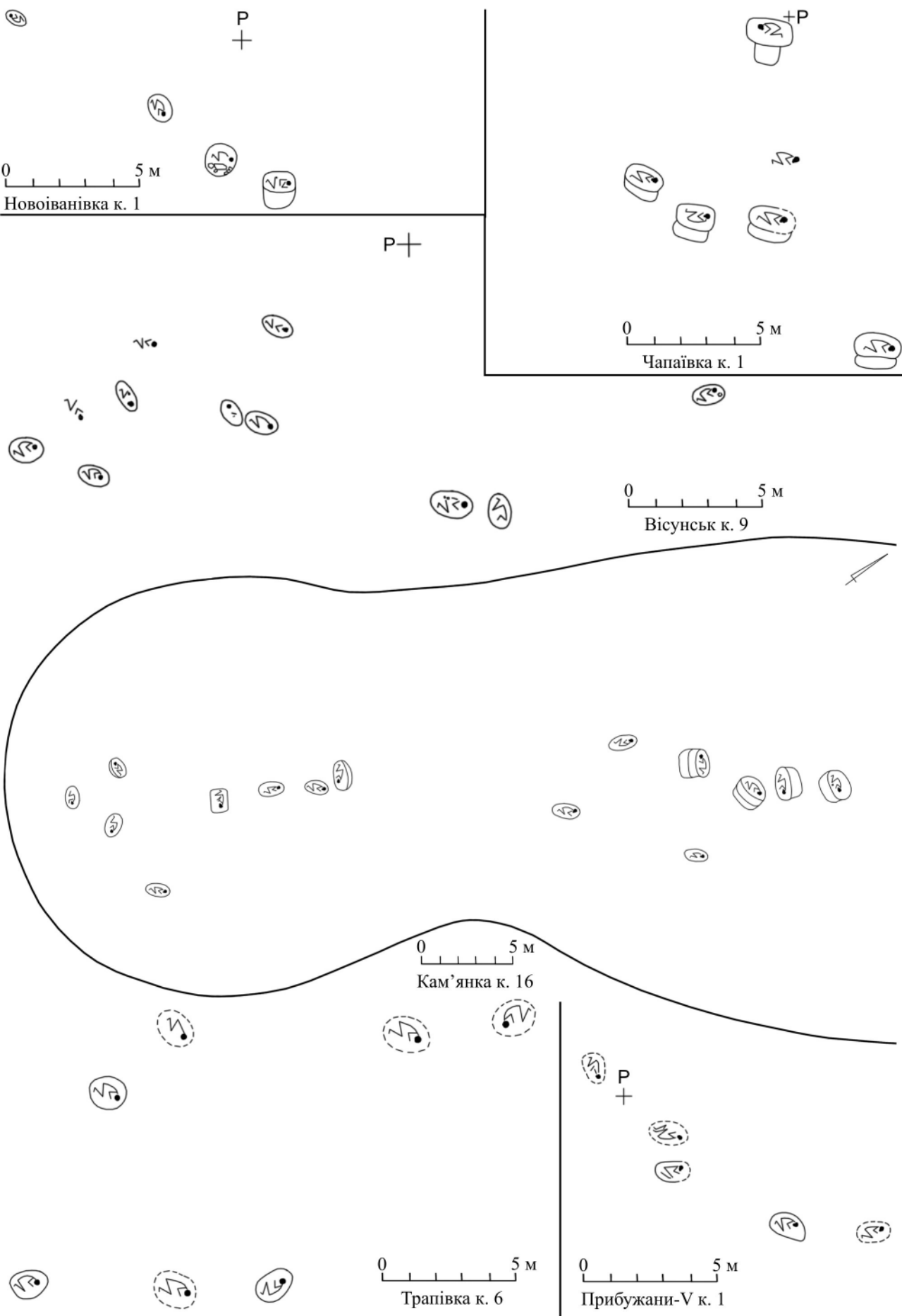

Рис. 65. Лінійна планіграфія колективних курганних могильників Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

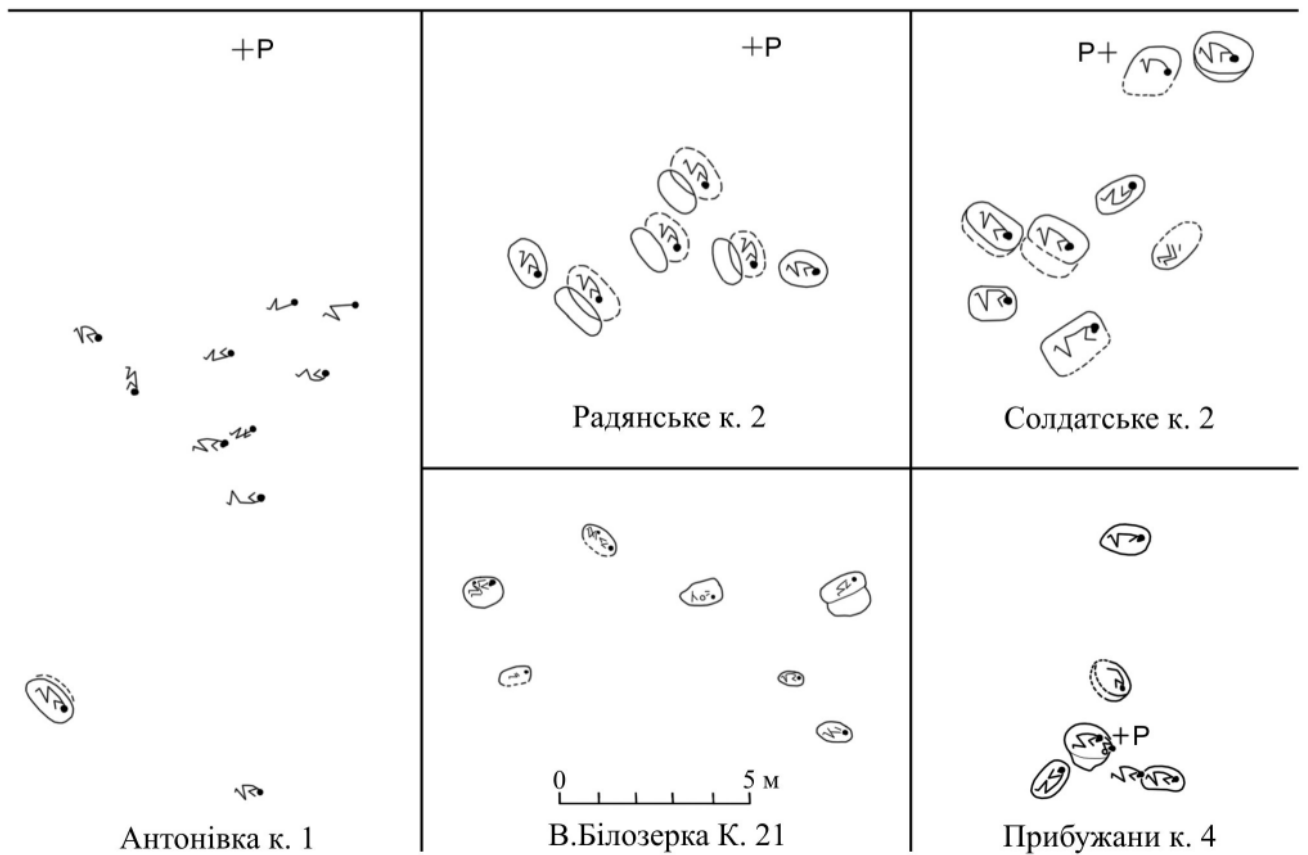
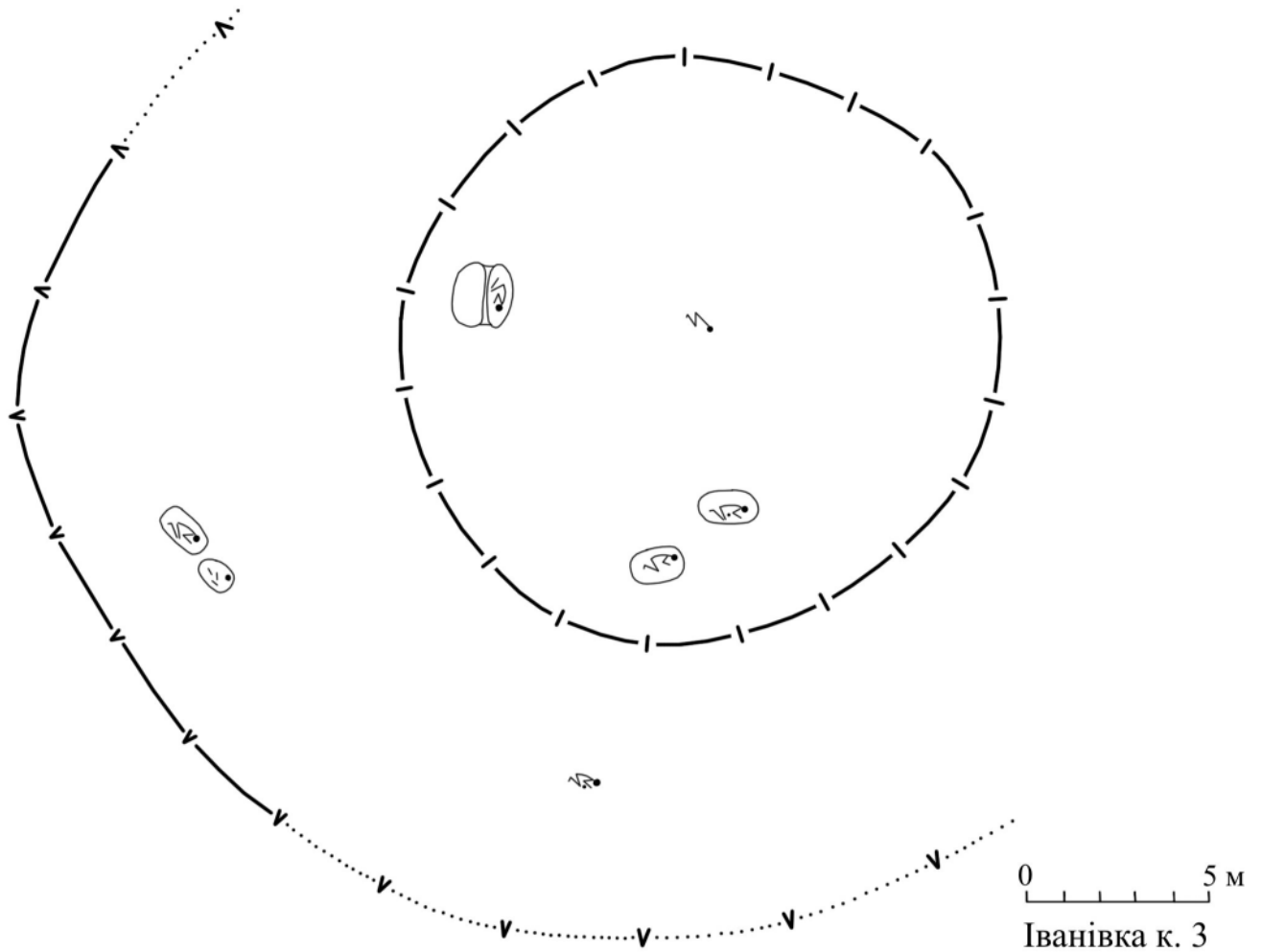

Рис. 66. Радіальна та скупчена планіграфія колективних курганних некрополів Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської культури

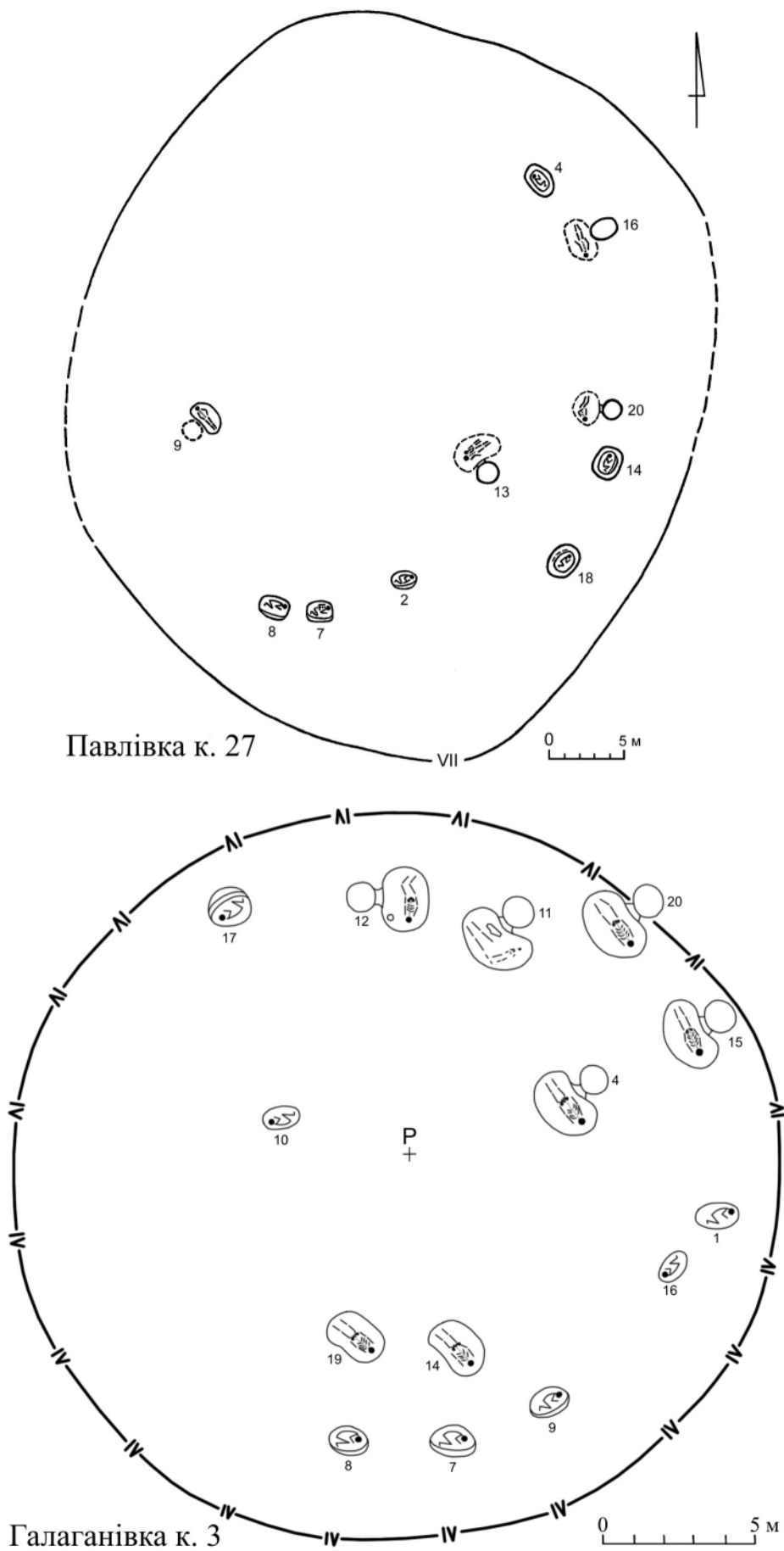

Рис. 67. Радіальна планіграфія колективних курганних могильників Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

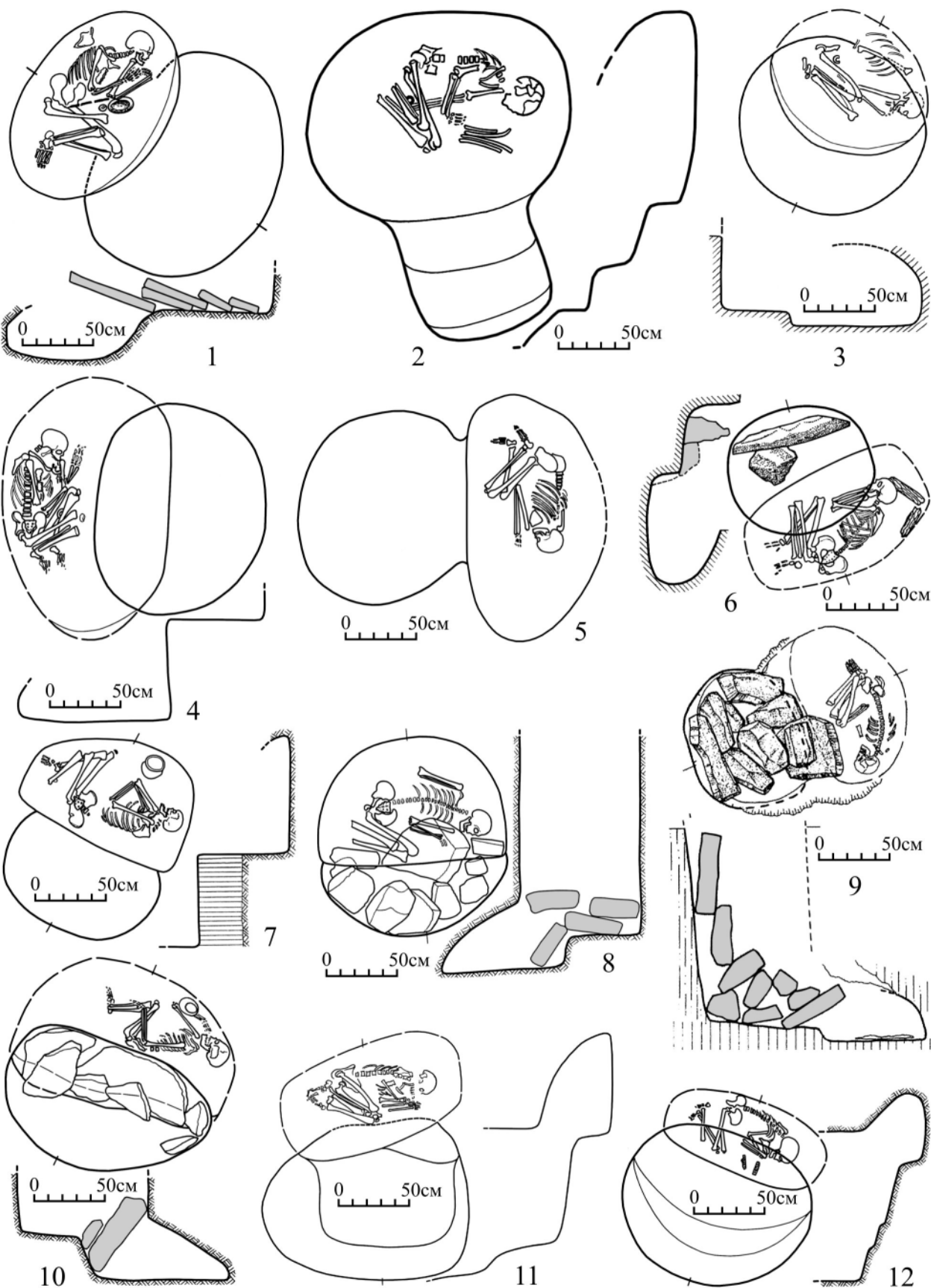

Рис. 68. Поховання у підбоях Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: **1** - Новопетровське-III 1/15; **2** - Єфремівка 7/3; **3** - Львове 7/16; **4** - Кам'яна Балка 2/12; **5** - Комынтерн 1/10; **6** - Пелагіївка 1/14; **7** - Первомайівка 3/6; **8** - Новоолександрівка 1/22; **9** - Анан'їна могила п. 13; **10** - Зміївка 1/16; **11** - Кам'яне 4/6; **12** - Виноградне 34/2.

Рис. 69. Поховання у підбоях Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: **1-4** - Павлівка 31/3, 31/4, 35/3, 31/12; **5** - Верхній Рогачик 26/23; **6** - Кам'янка 16/15; **7** - Лазурне 3/2; **8** - Асканія Нова 3/10; **9** - Верхній Рогачик 26/3; **10** - Прибужани 4/13; **11** - Актове 9/4; **12** - Іванівка 3/6; **13** - Благовіщенка 1/5.

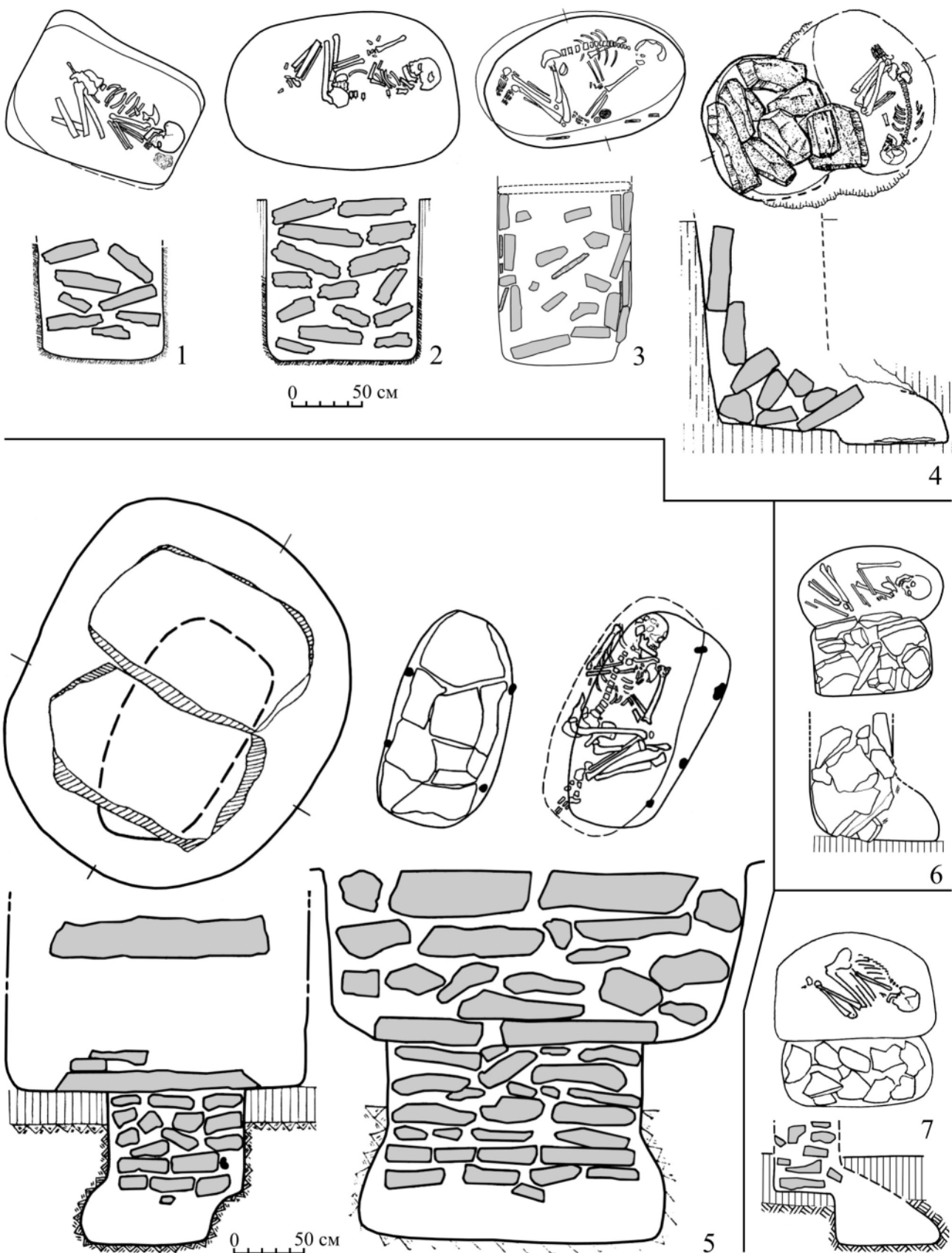

Рис. 70. Поховальні споруди Дніро-Дністровського варіанту Дніро-Прутської бабинської культури з кам'яною заботовкою:

1 - Щербанка 1/14; **2** - Щербанка 1/24; **3** - Павлівка 27/2; **4** - Анан'їна могила п. 13; **5** - Павлівка 21/14; **6** - Яблоня 11/12; **7** - Виноградний 2/4.

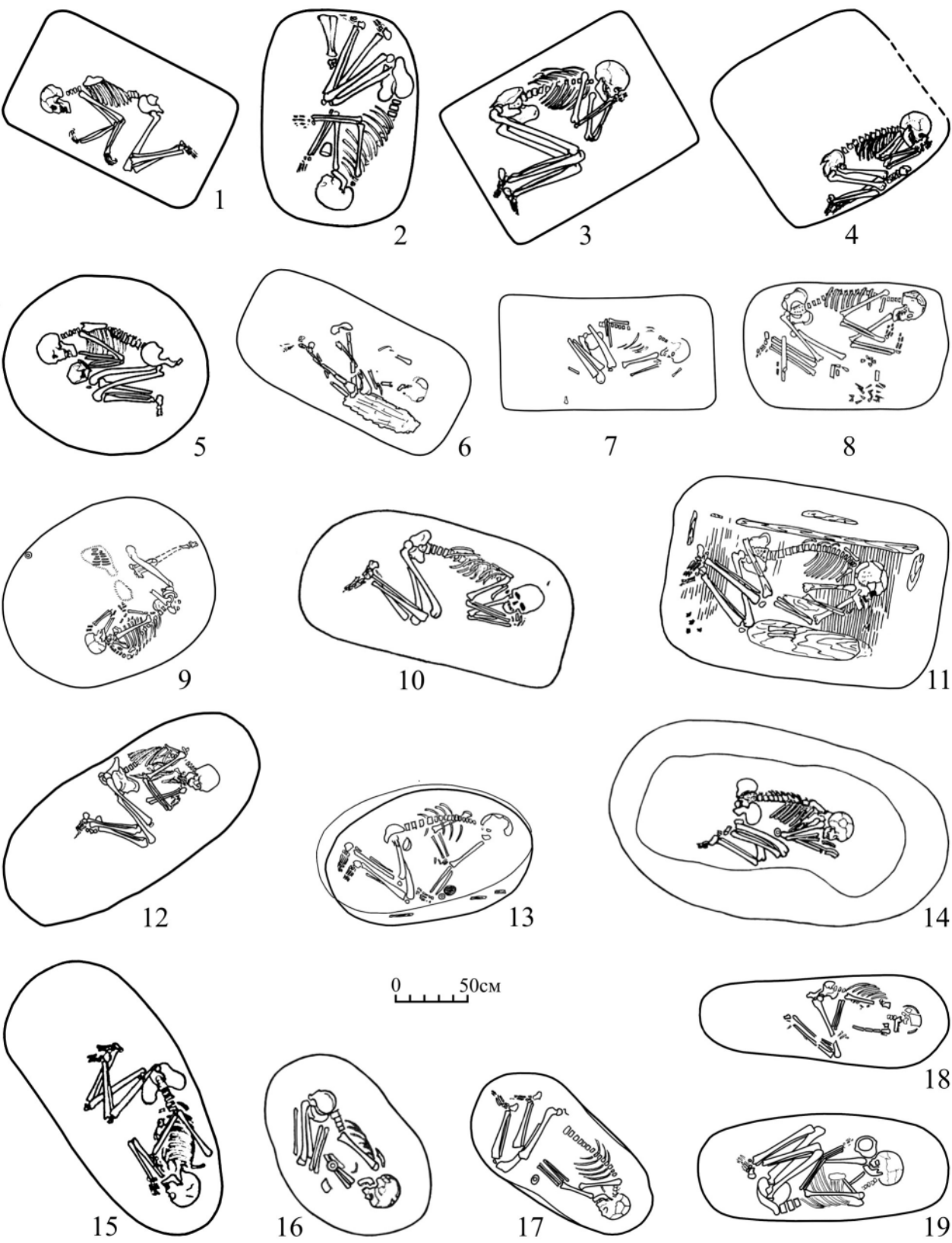

Рис. 71. Поховання в ямах Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: **1** - Соколове-ІІ 3/33; **2-4** - Василівка 3/3, 3/6, 3/7; **5** - Соколове-ІІ 4/2; **6** - Тракторне-ІІ 1/4; **7** - Зелений Гай 6/1; **8** - Пелагіївка 1/20; **9** - Скворцовка 1/7; **10** - Широке-ІV 1/3; **11** - Краснокам'яне-І 1/1; **12** - Мамай-Гора 162/16; **13** - Павлівка 27/2; **14** - Новий Мир-ІІ 2/15; **15** - Василівка 3/11; **16** - Кочковате 25/5; **17** - Новопетровське-ІІ 1/14; **18** - Вісунськ 9/13; **19** - Кам'янка 16/8.

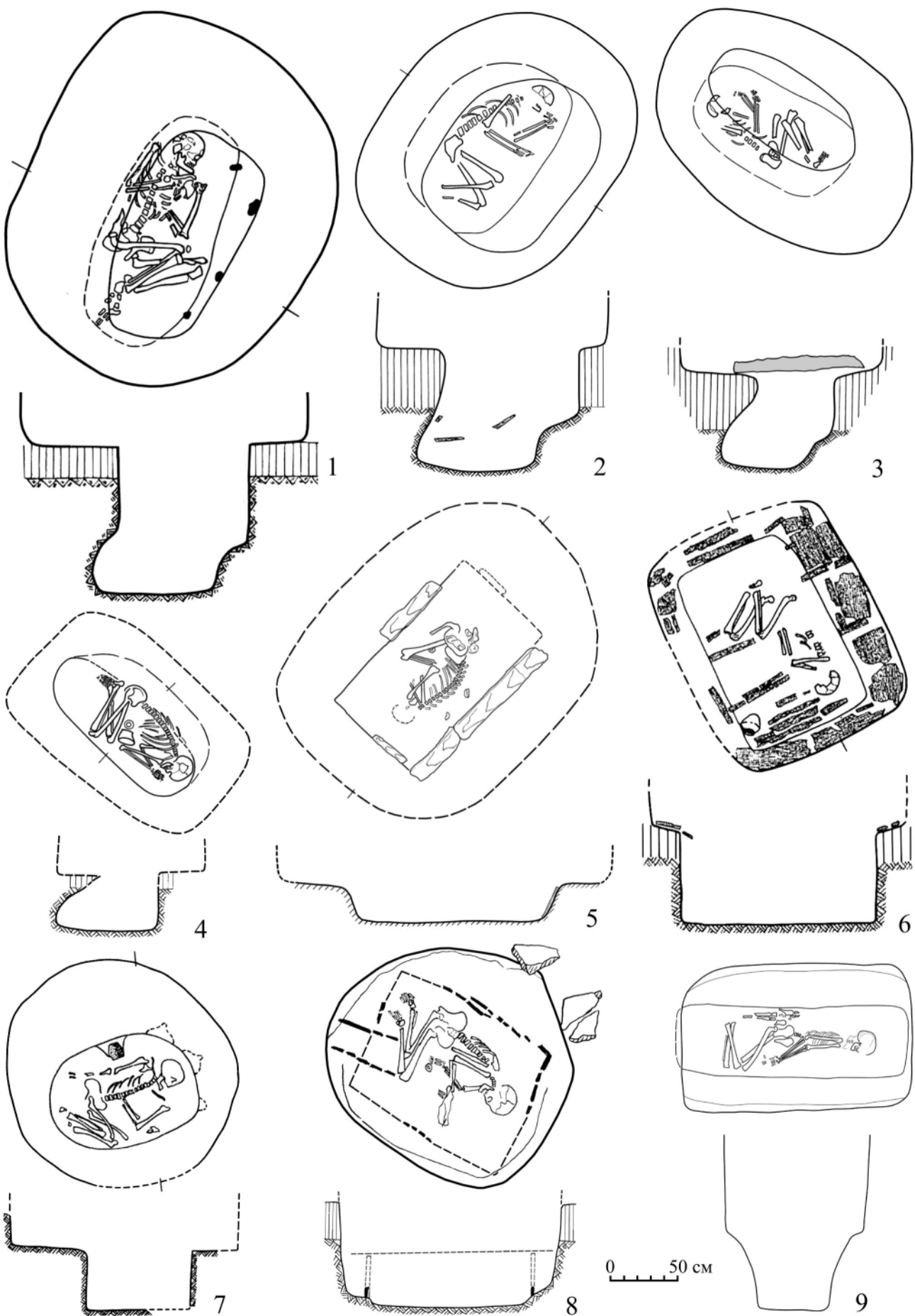

Рис. 72. Поховальні споруди Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури з уступами-заплічками.

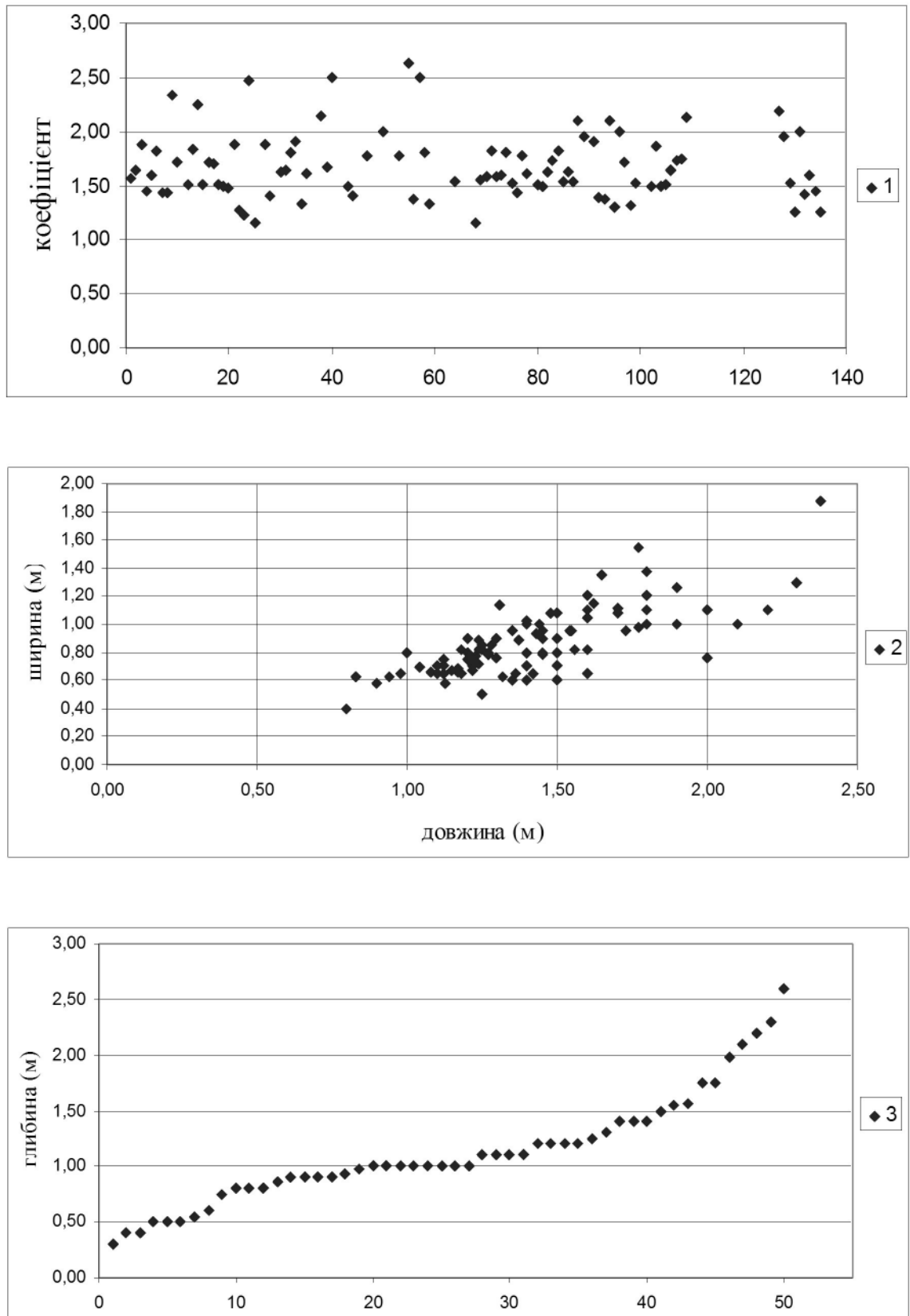

Рис. 73. Параметри поховальних ям Дніпро-Дністровського варіанту ДПКБ: **1** – коефіцієнт пропорції; **2** – розміри в плані; **3** – глибина.

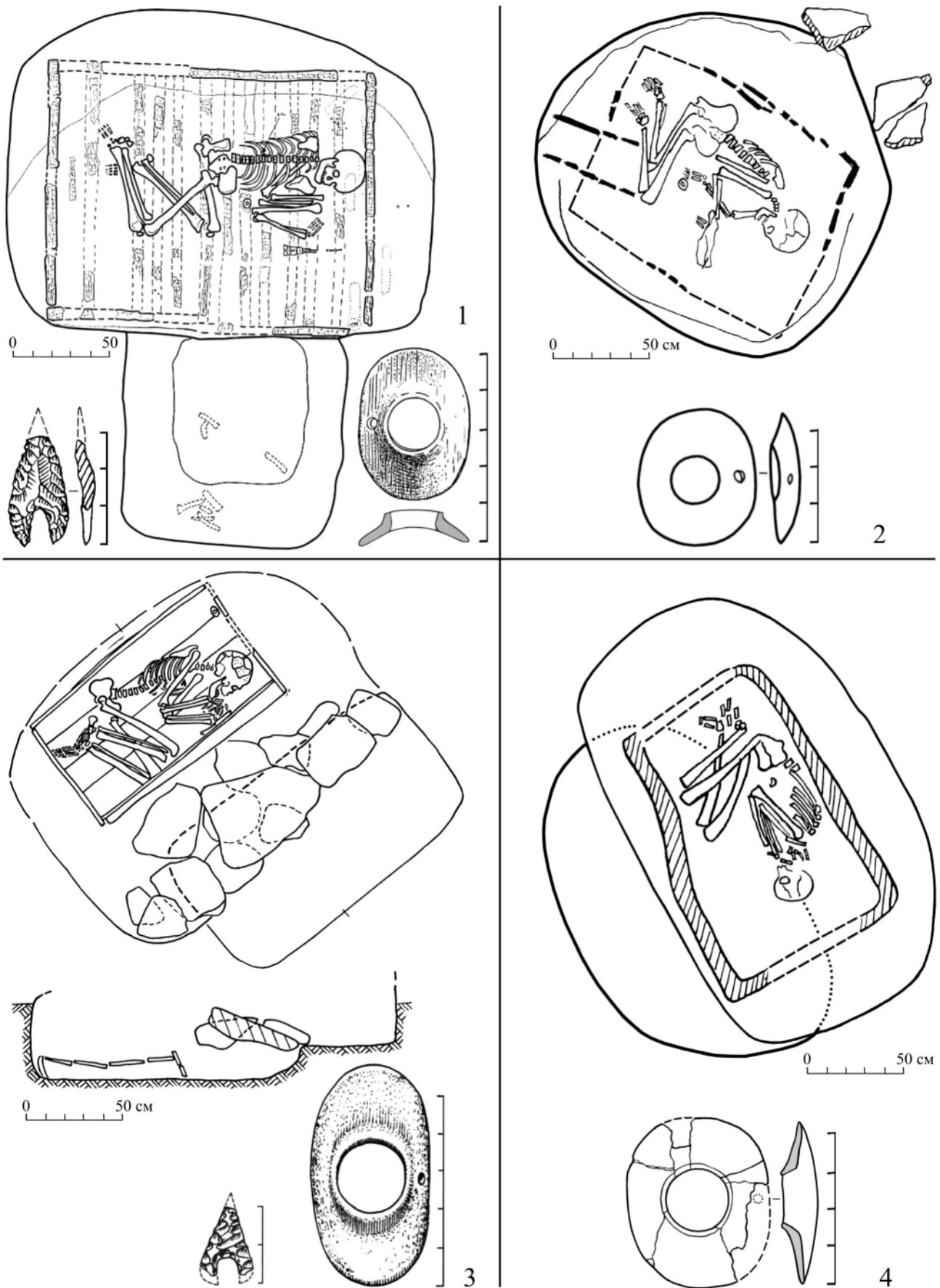

Рис. 74. Поховання з дерев'яними рамними конструкціями Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпровсько-Прутської бабинської культури: 1 - Новосавицьке ЗБ/2; 2 - Кам'янка 16/24; 3 - Зелений Гай 6/3; 4 - Станиславчик 1/7.

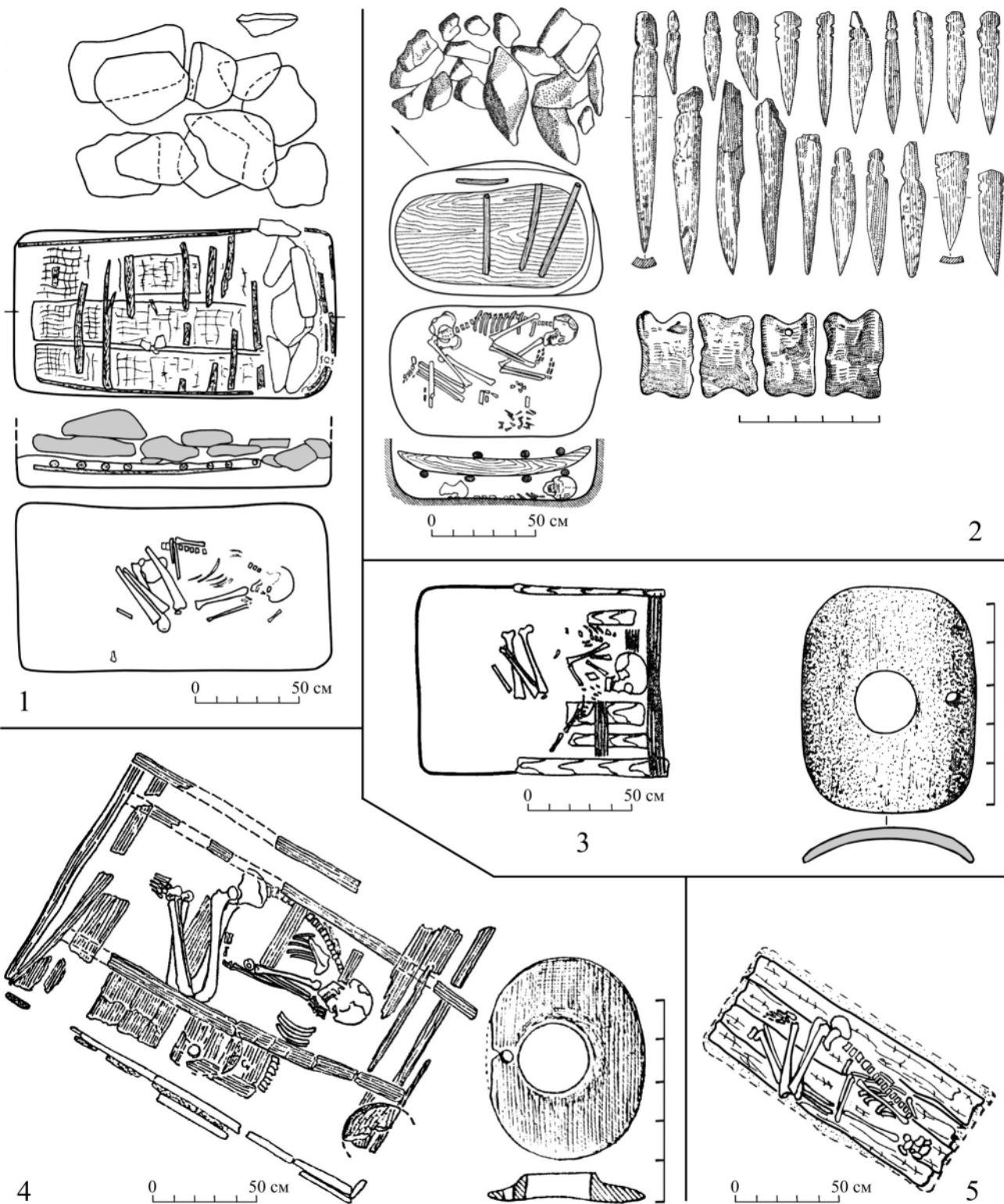

Рис. 75. Поховання з дерев'яними конструкціями Дніпро-Дністровського варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: **1** - Зелений Гай 6/1; **2** - Пелагіївка 1/20; **3** - Бабурка-I 1/3; **4** - Актове 7/15; **5** - Ясинувате-II 5/1.

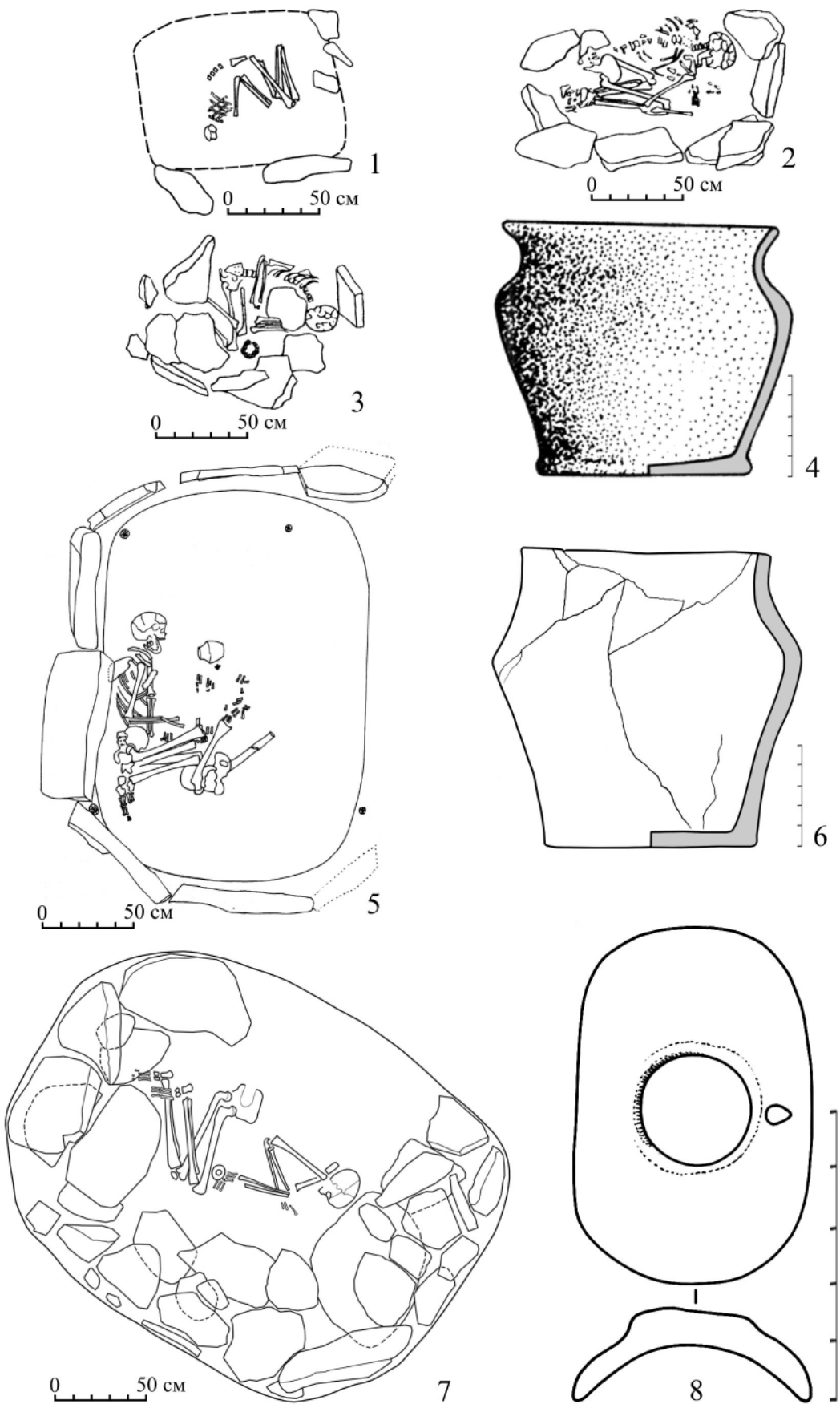

Рис. 76. Поховання Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури з кам'яною обкладкою стін: **1** - Бабурський I 3/3; **2** - Старі Біляри п. 4; **3, 4** - Старі Біляри п. 7; **5, 6** - Шевченко 12/7; **7, 8** - Піддубний 12/4.

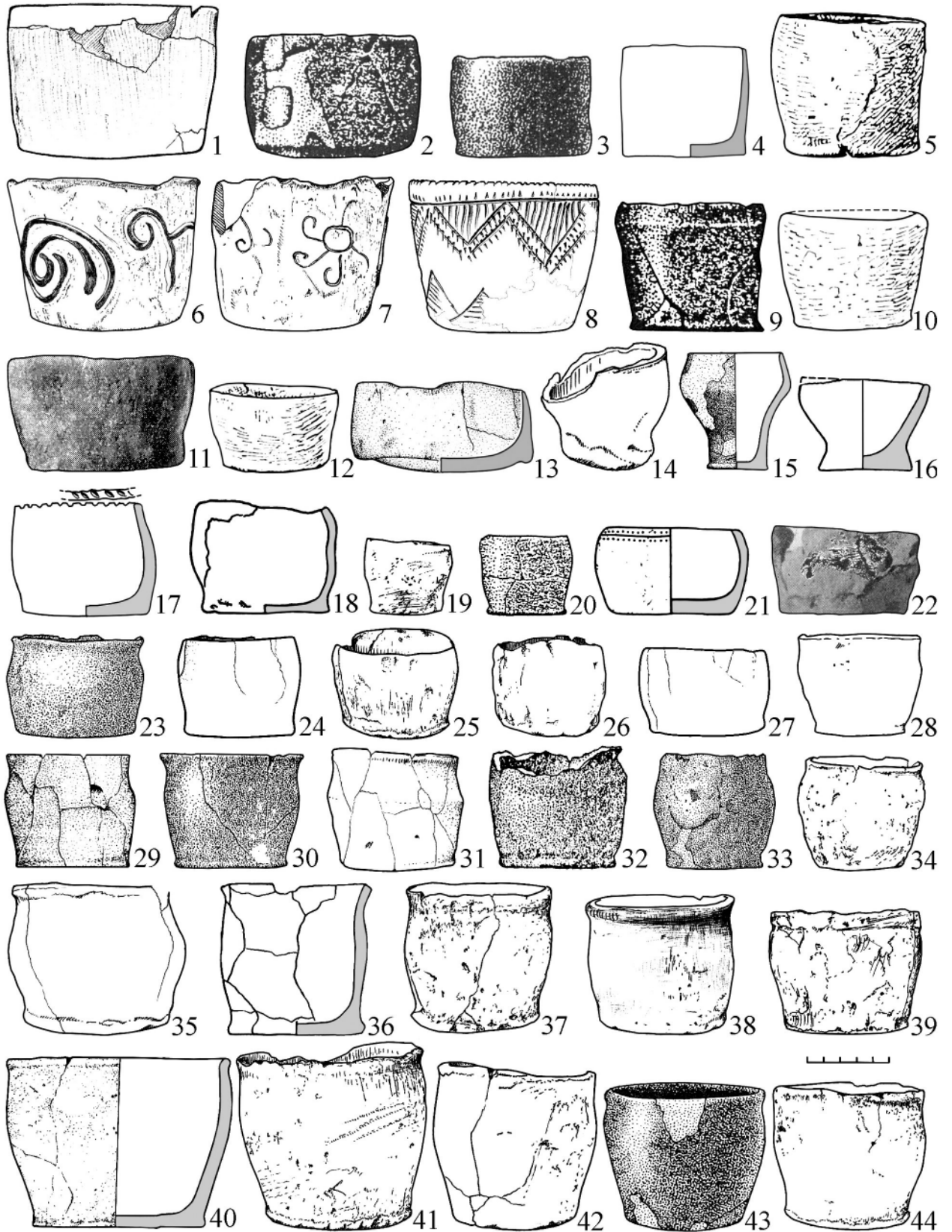

Рис. 77. Кераміка з поховань Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (банки)

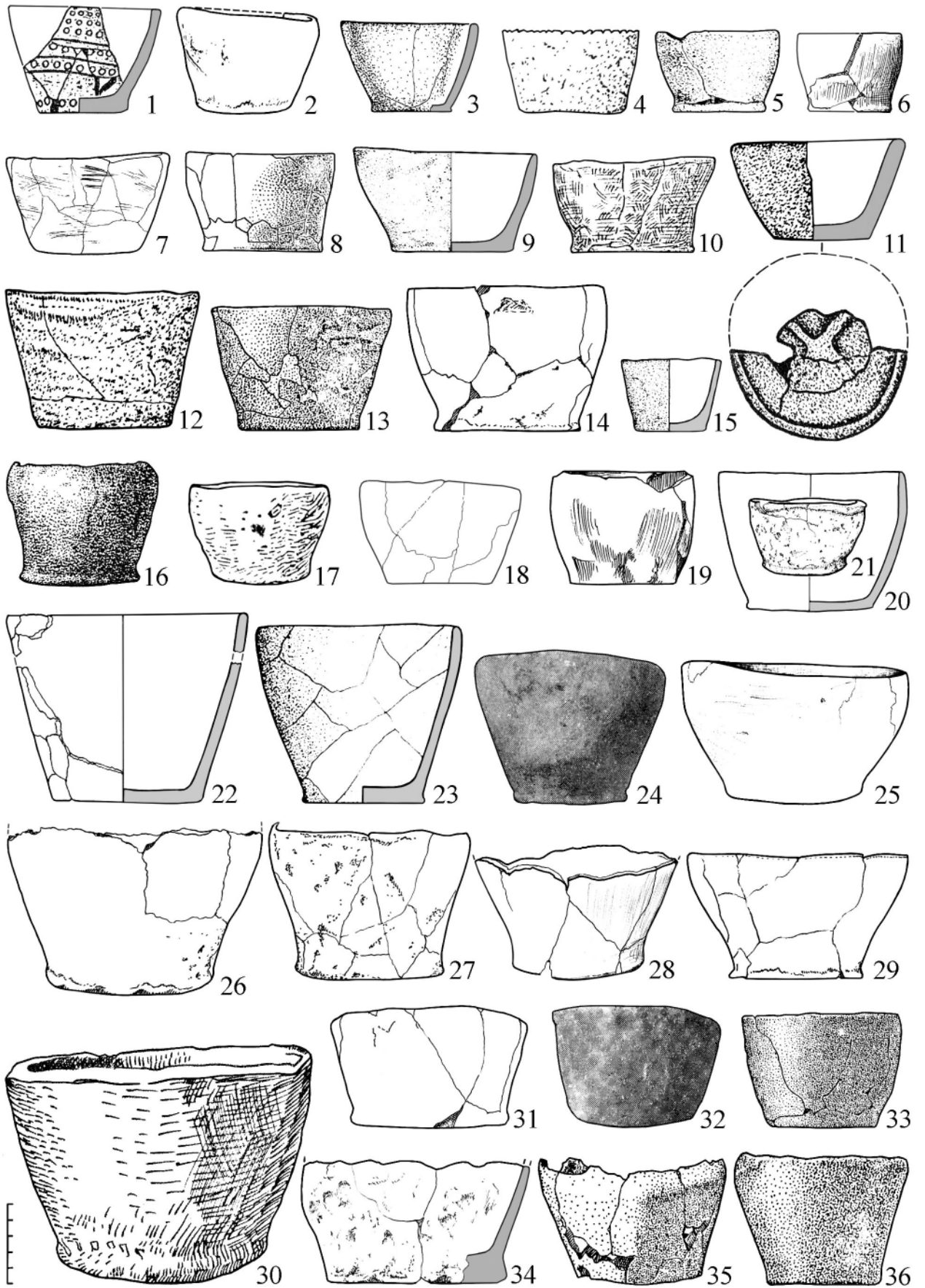

Рис. 78. Кераміка з поховань Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (банки)

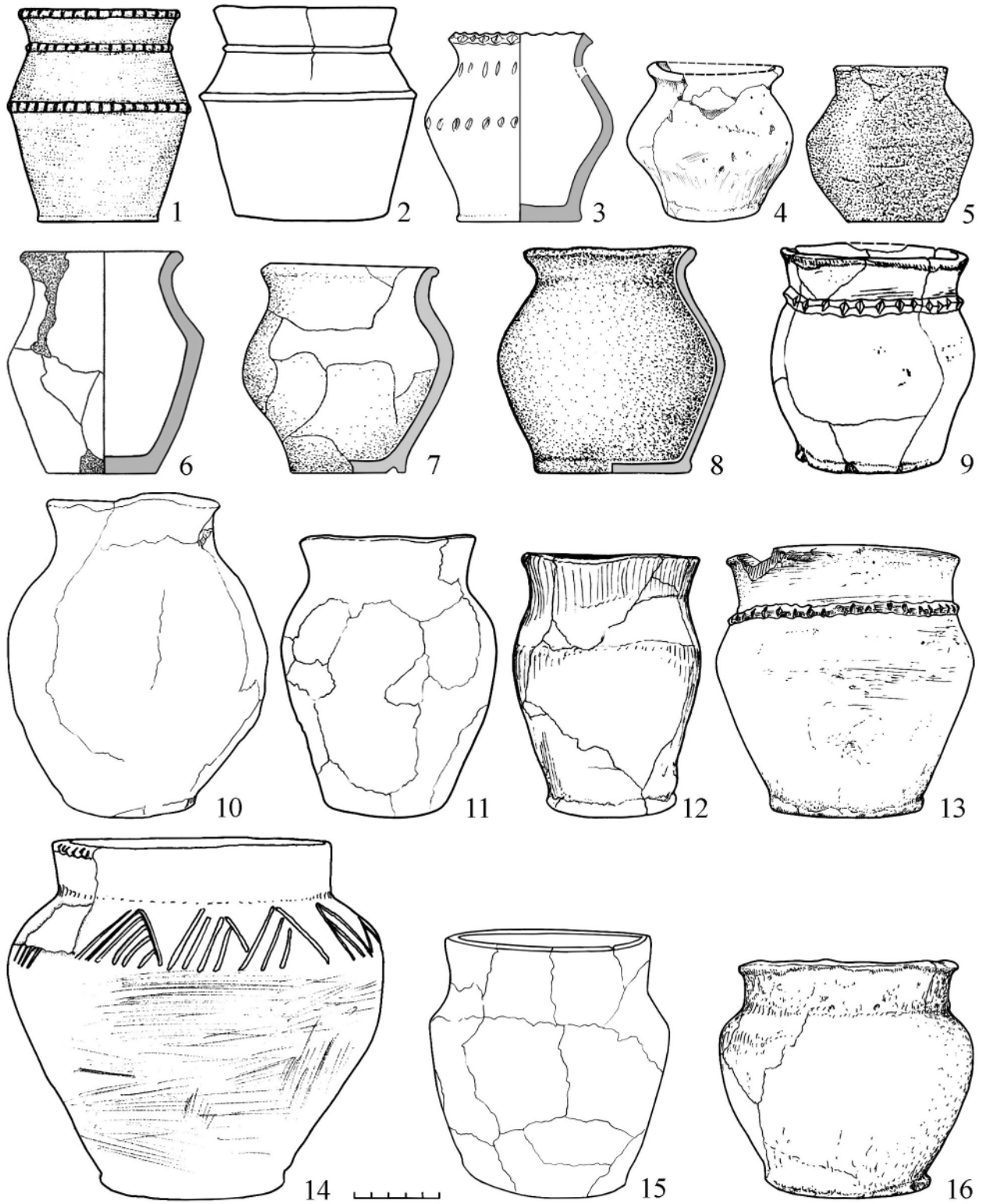

Рис. 79. Кераміка з поховань Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (горщики)

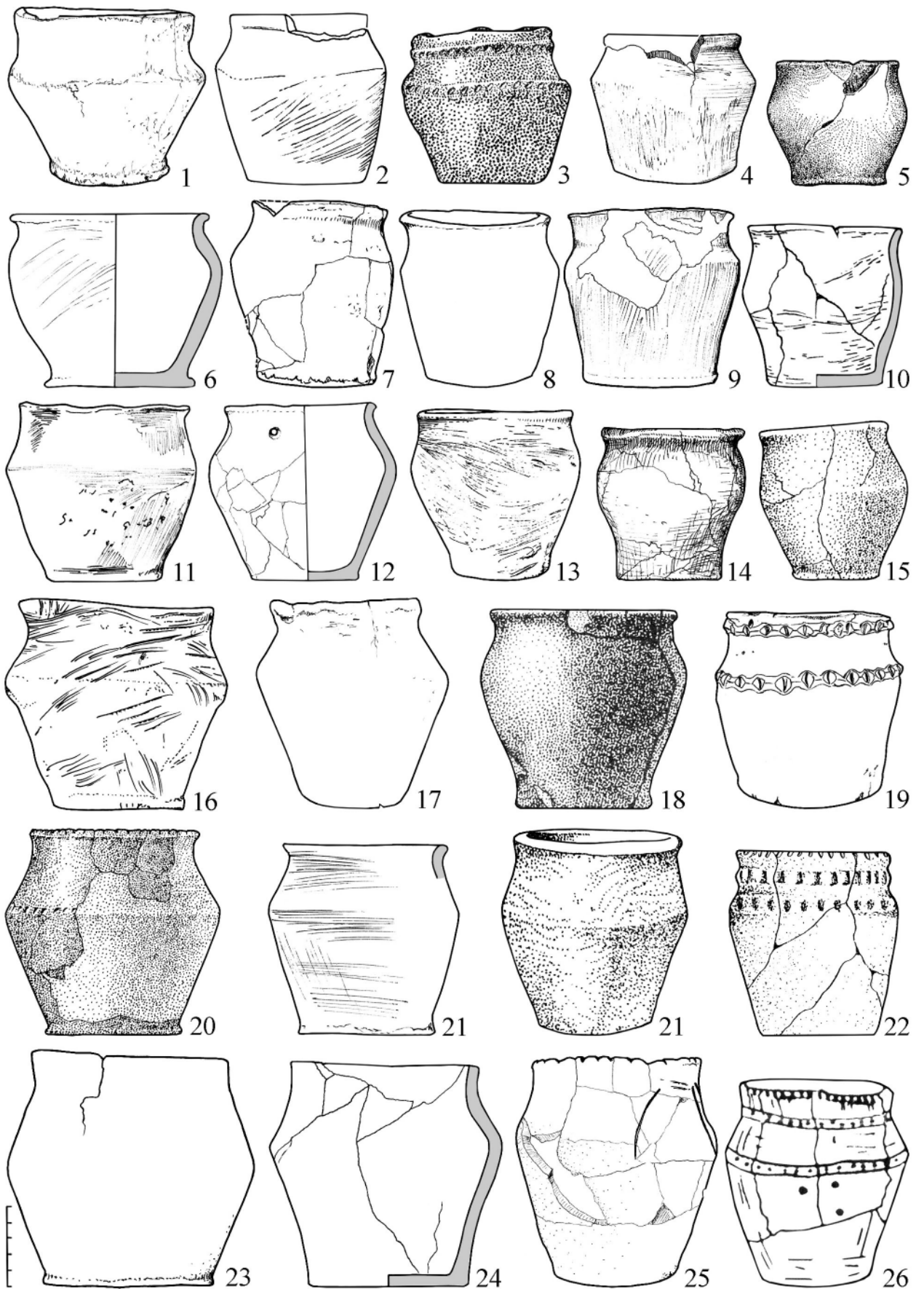

Рис. 80. Кераміка з поховань Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

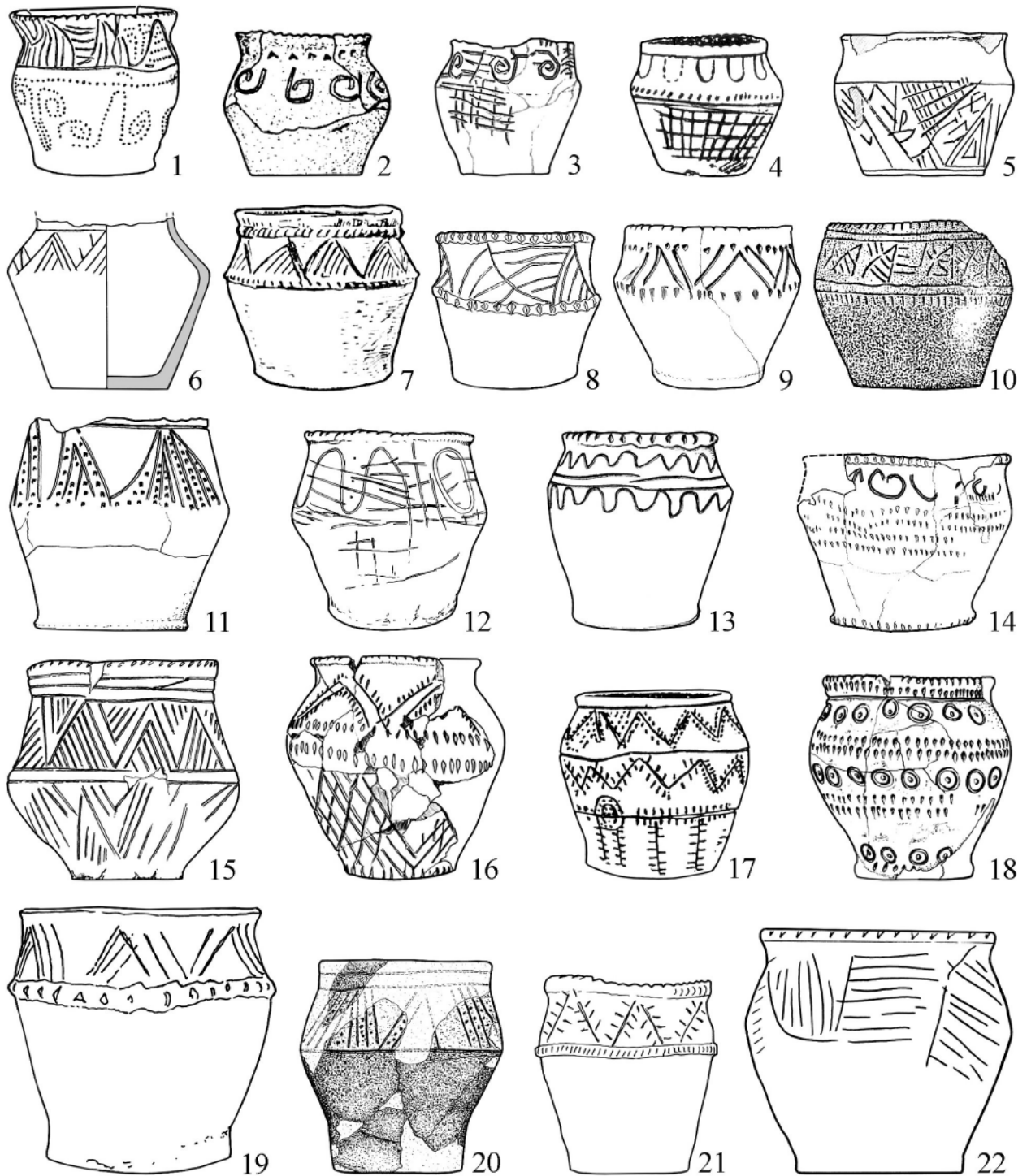

Рис. 81. Кераміка з поховань Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури.

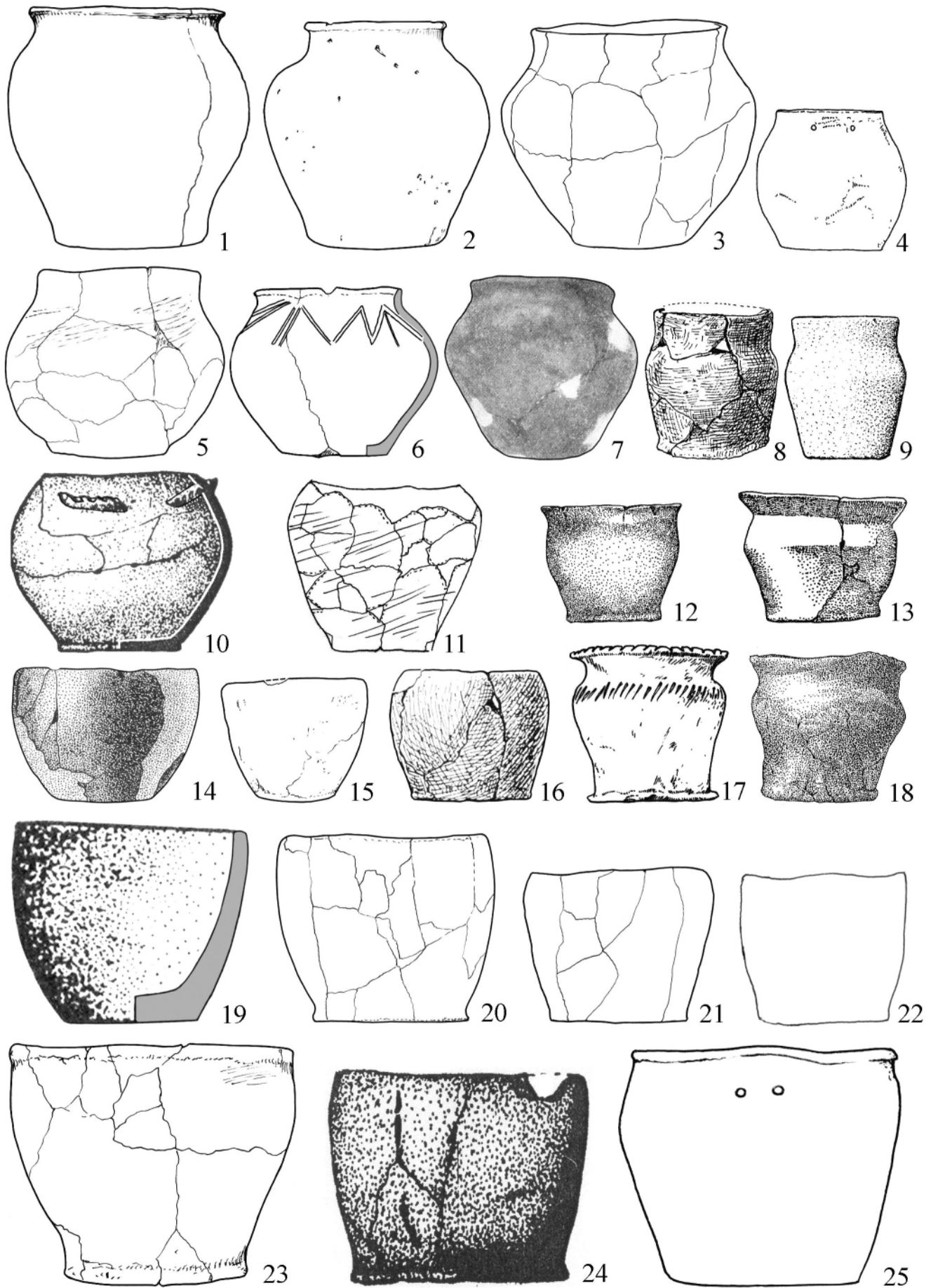

Рис. 82. Кераміка Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК

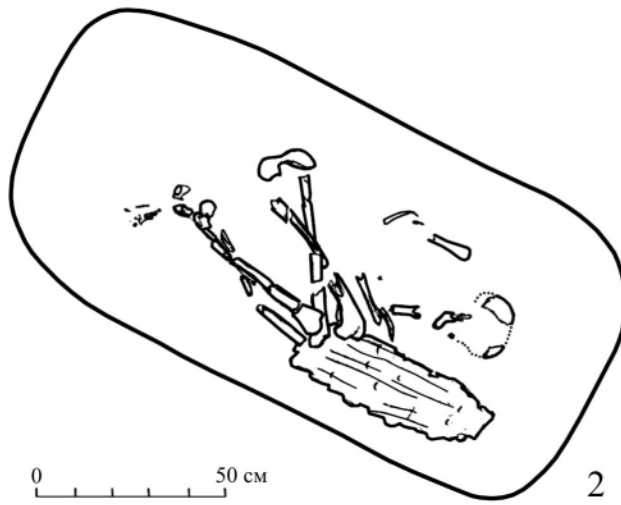
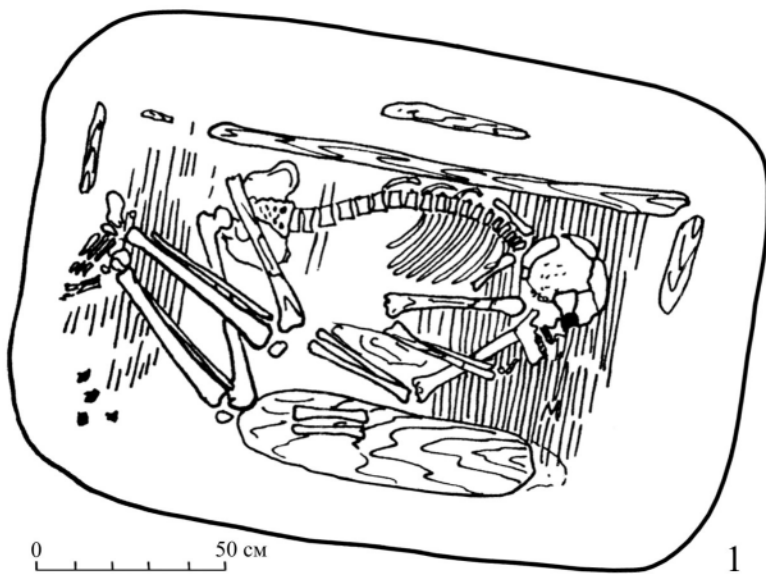

Рис. 83. Поховання з дерев'яним посудом Дніпро-Дністровського варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: **1** - Тракторне-ІІ 1/4; **2** - Краснокам'яне-ІІ 1/1.

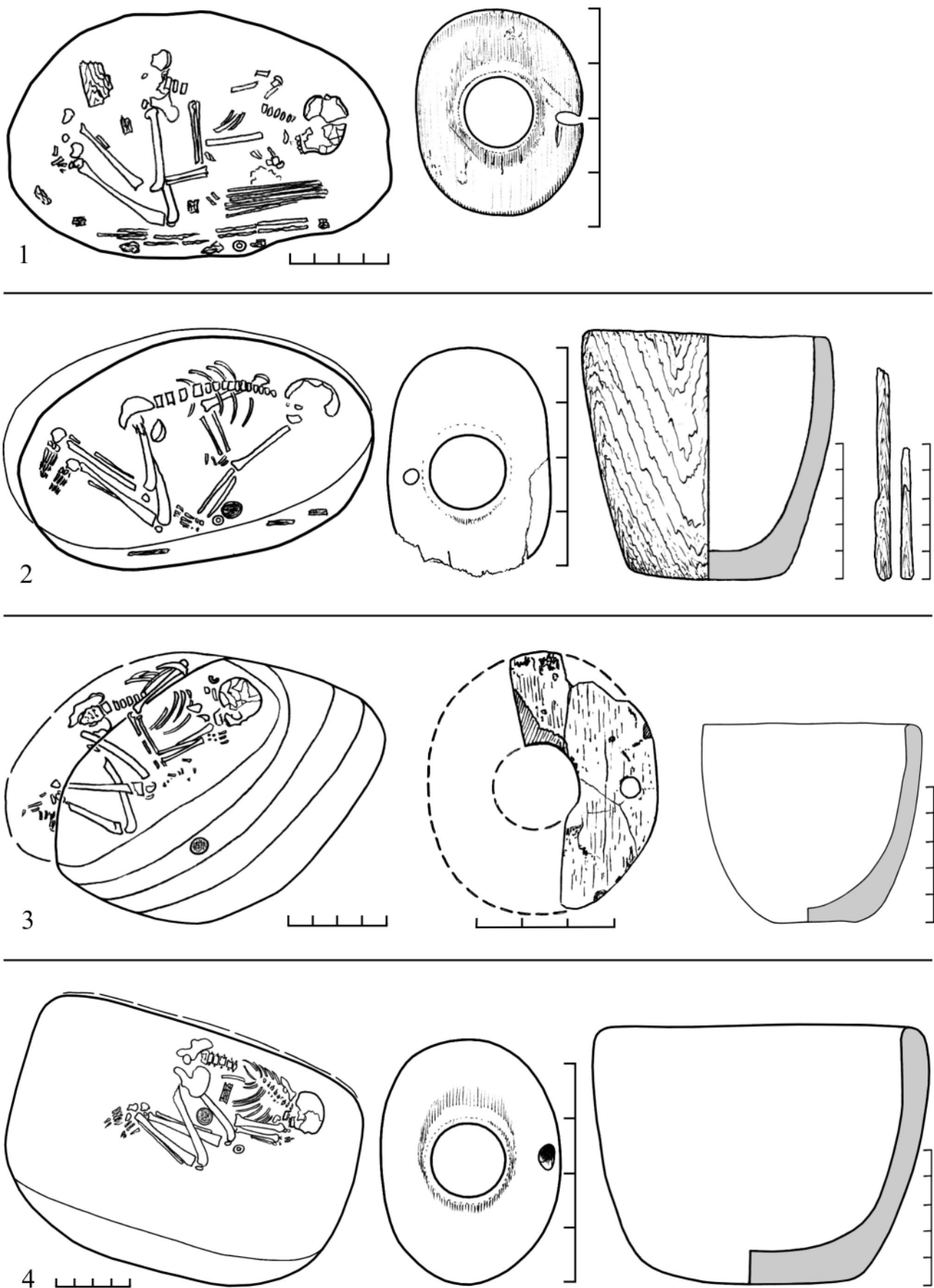

Рис. 84. Поховання з дерев'яним посудом і прутками Дніпро-Дністровського варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури:

1 - Кобзарці 3/2; 2 - Павлівка 27/2; 3 - Павлівка 31/1; 4 - Павлівка 27/18.

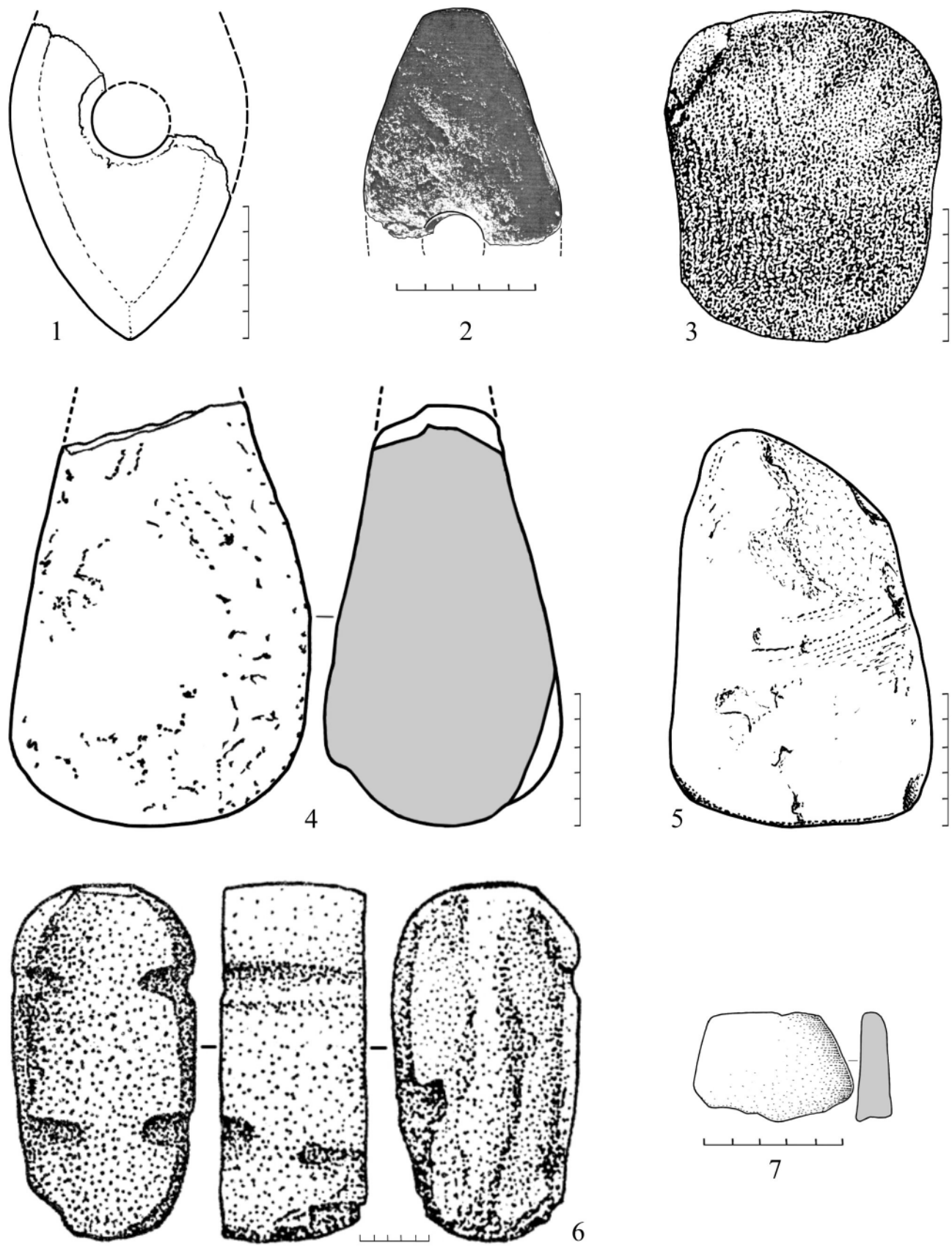

Рис. 85. Кам'яні вироби Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (ДПБК): **1** - Вільна Україна 1/5; **2** - Малосолене 1/2; **3** - Ковалівка I 3/8; **4** - Новопетровське III 1/2; **5** - Зелений Гай 5/6; **6** - Крилівка 12/12; **7** - Заплавка I 7/6.

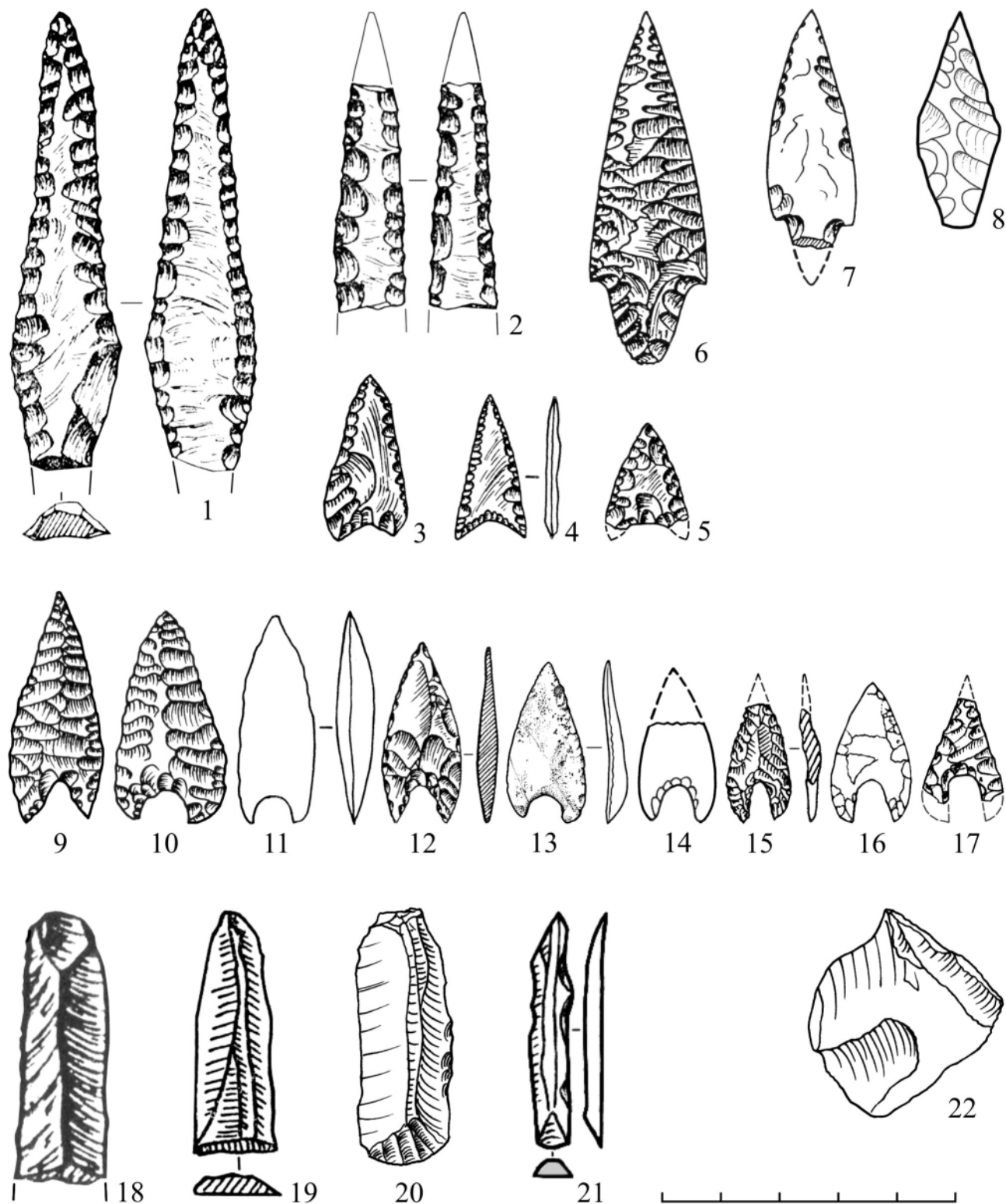

Рис. 86. Крем'яні вироби Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (ДПБК): **1-5** - Кременчук; **6** - Калинівка 1/4; **7, 9, 10, 14** - Бабине III; **8** - Рахманівка 4/7; **11** - Новопідкряз IV 1/5; **12** - Велика Знам'янка 15/70; **13** - Добрянкa 1/3; **15** - Новосавицьке 3Б/2; **16** - Новоолександрівськ II 1/9; **17** - Зелений Гай 6/3; **18** - Велика Білозерка 17/7; **19** - Танкове 9/13; **20** - Вільна Україна 1/5; **21** - Новодніпровка 3/6; **22** - Польове 4/3.

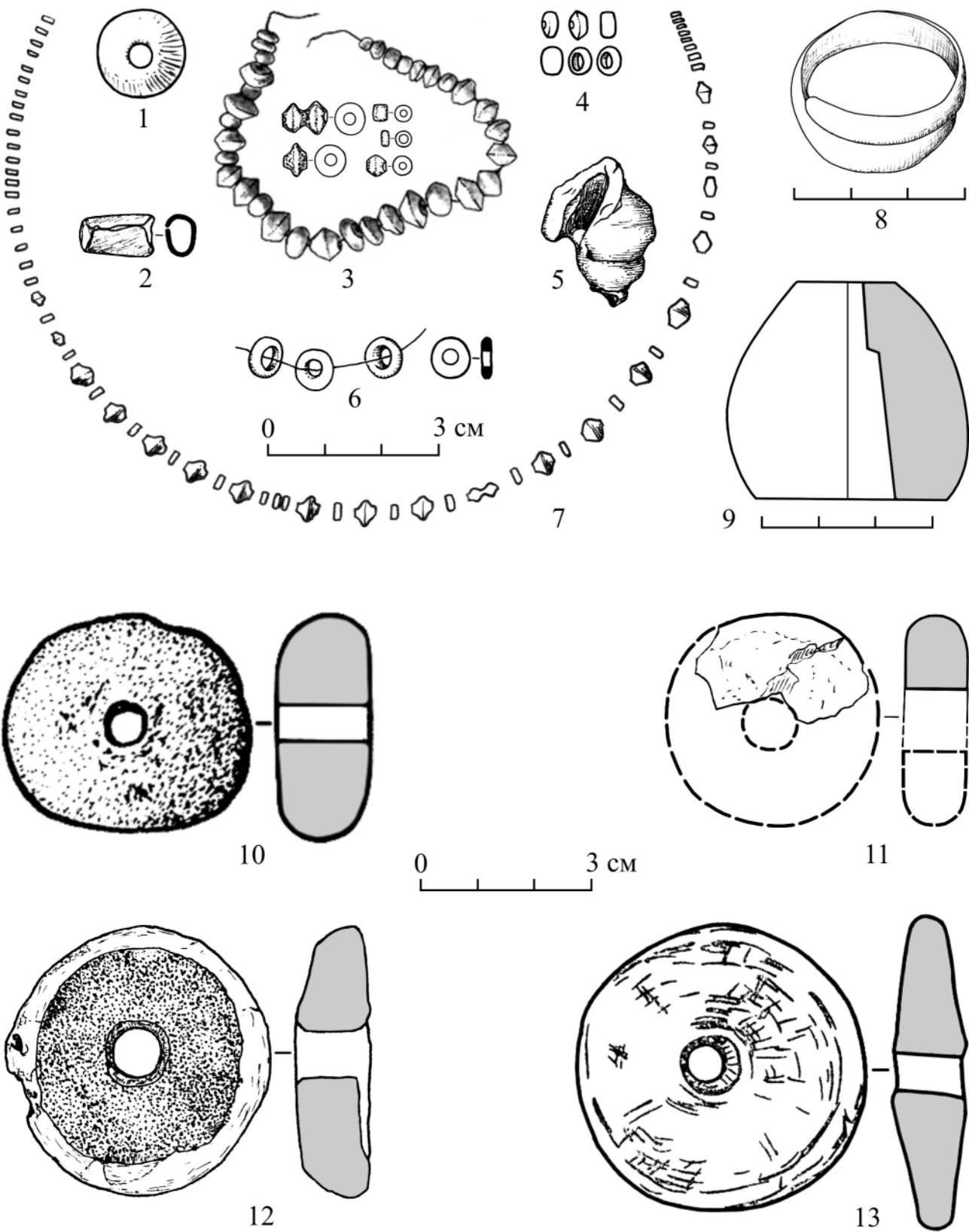

Рис. 87. Прикраси, фурма і прясла з поховань Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: 1, 3, 4, 6, 7 - фаянс; 2, 8 - бронза; 5 - мушля; 9, 13 - кераміка; 10-12): 1 - Кам'янка-Дніпровська 2/1; 2 - Асканія Нова 3/2; 3 - Рибасове 1/3; 4 - Каїрка 6/6; 5 - Єфремівка 8/7; 6 - Лозоватка, Три брати 1/3; 7 - Кривий Ріг, Шевченко 7/4; 8 - Вісунськ 14/1; 9 - Калинівка 1/4; 10 - Мамай-Гора 161/2; 11 - Таврія 5/3; 12 - Гейківка-ІІ 1/3; 13 - Бабенкове 1/18.

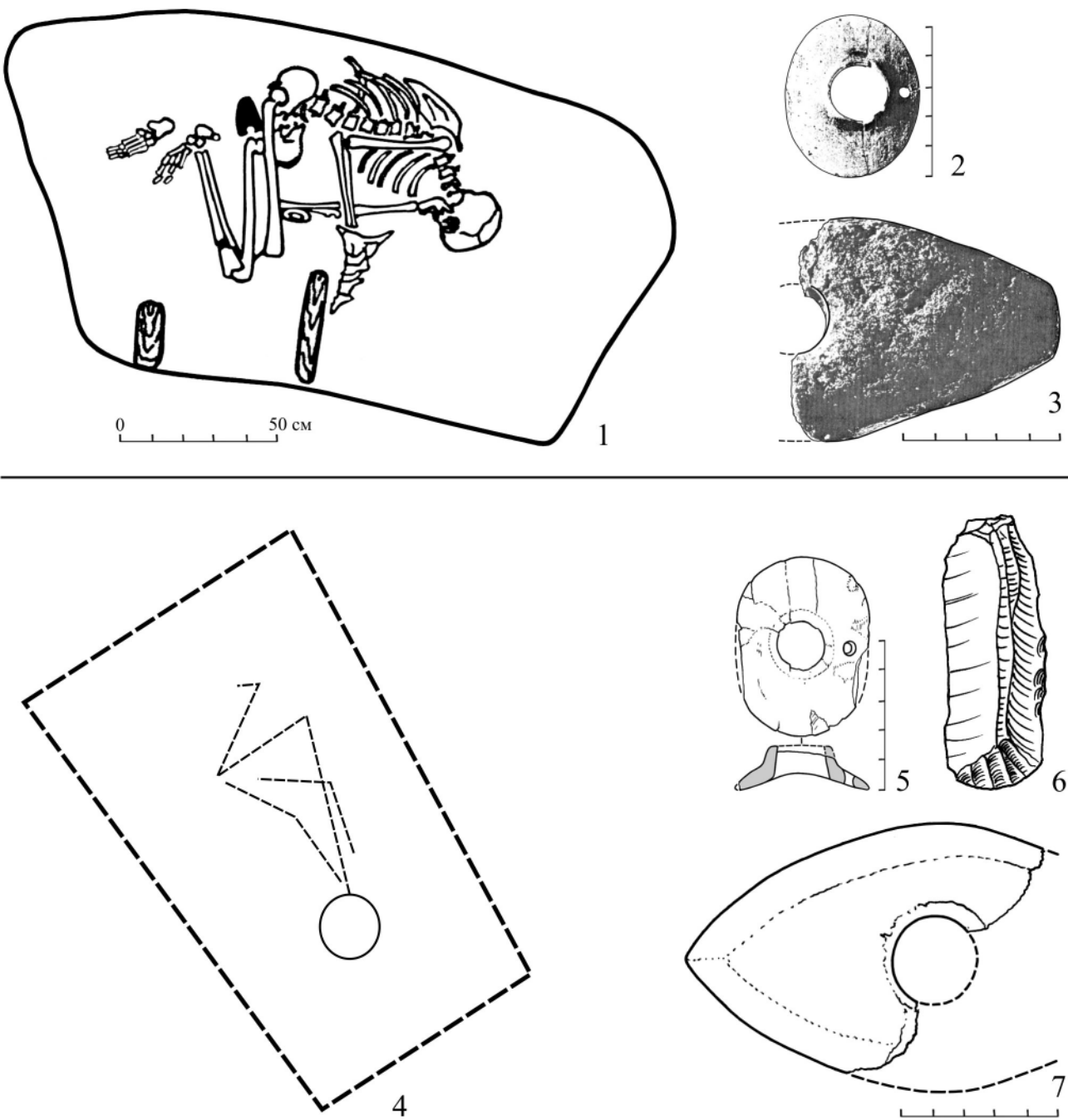
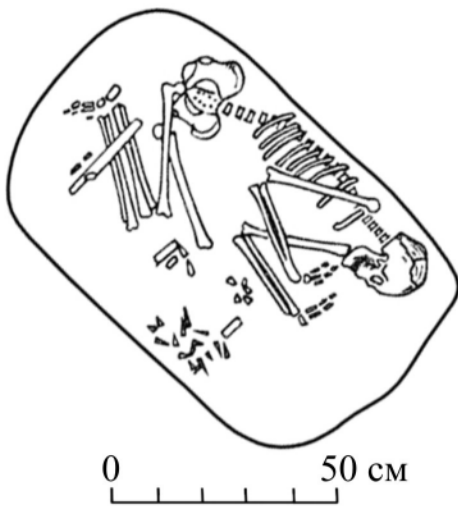
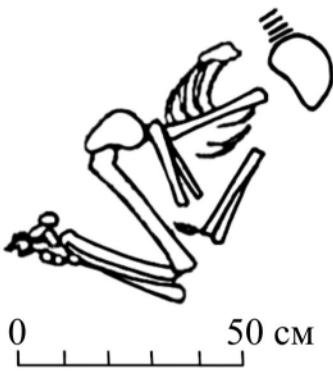

Рис. 88. Поховання з кам'яними сокирами-молотками Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: **1-3** - Малосолоне 1/2; **4-6** - Вільна Україна 1/5.

1

2

3

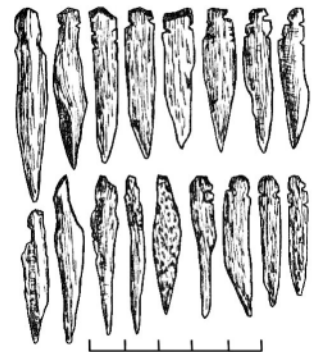

Рис. 89. Поховання Дніпро-Дністровського варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури з кістяними кілочками: 1 - Пелагіївка 1/20; 2 - Черномезне 1/7; 3 - Привільне 2/12.

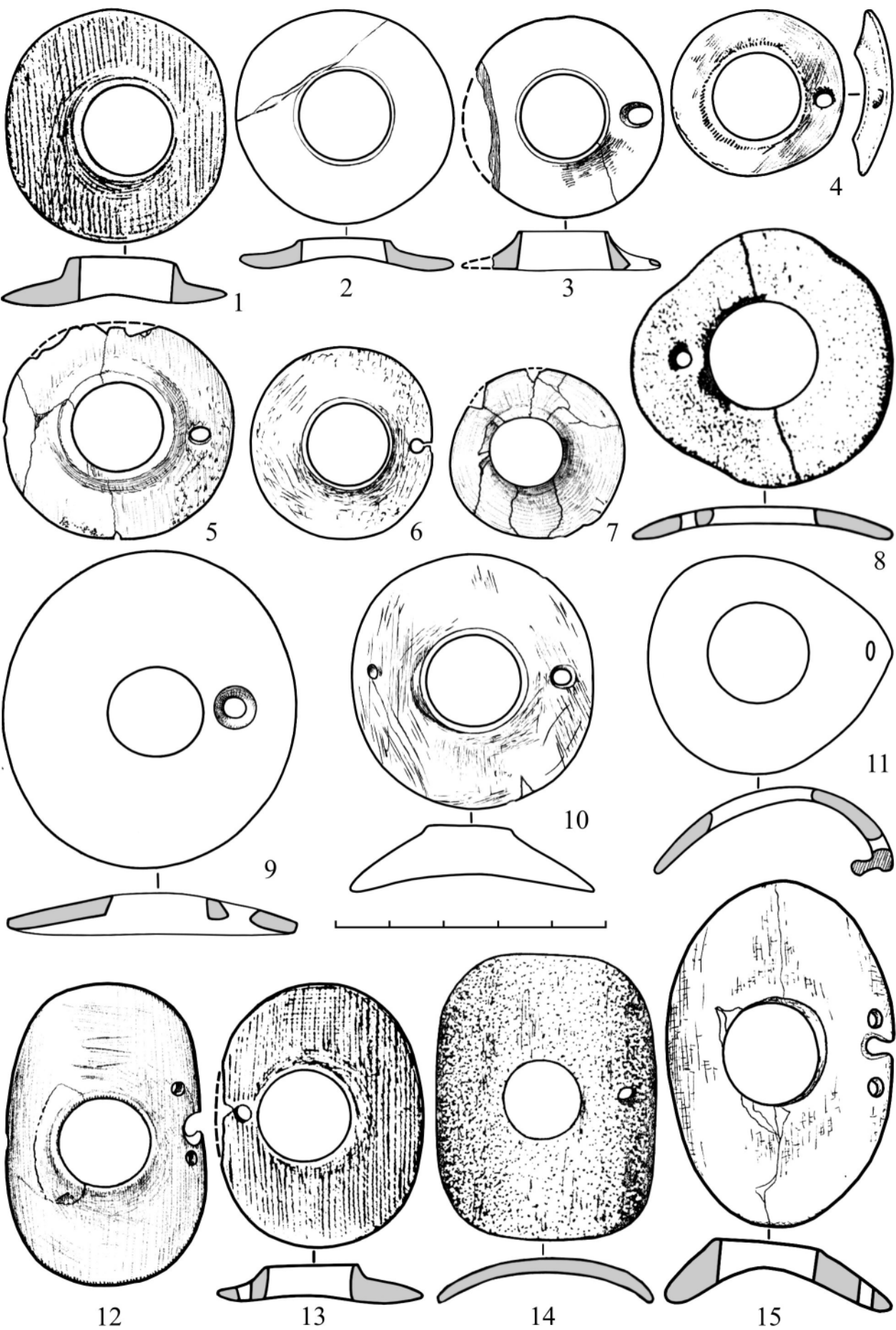

Рис. 90. Пряжки з поховань Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури.

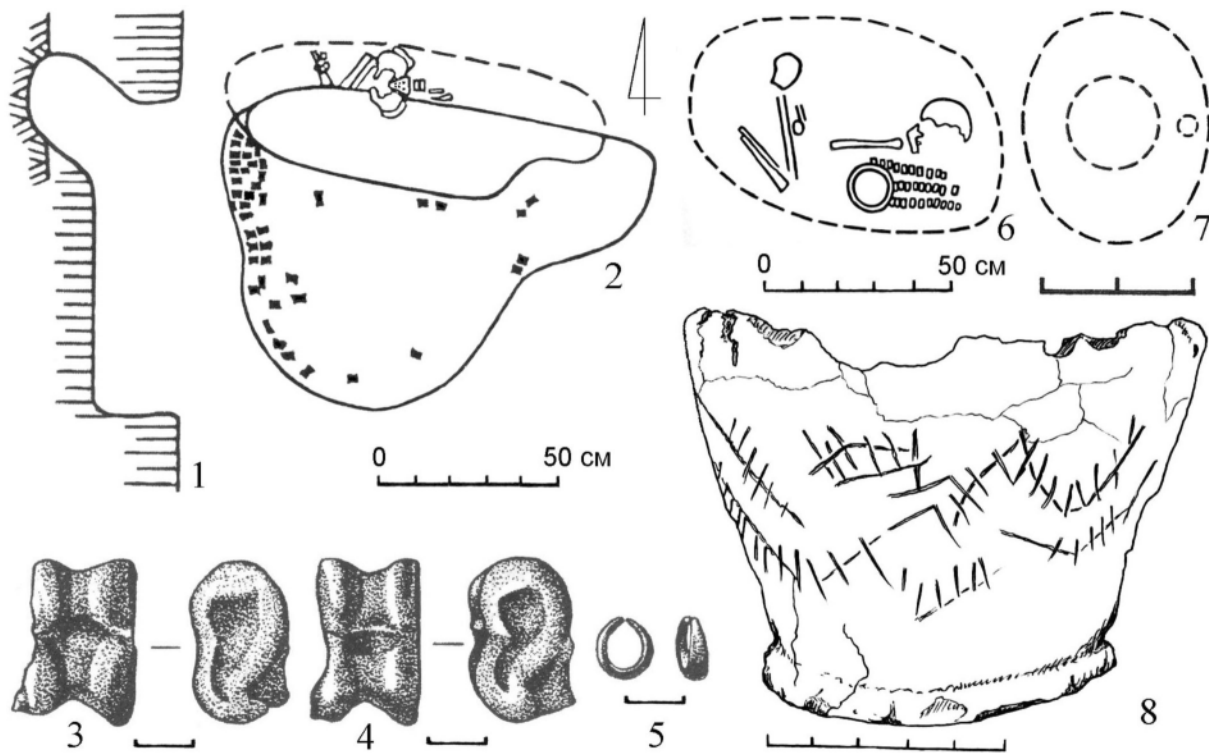

Рис. 91. Поховання з астрагалами Дніпро-Дністровського варіанту ДПКБ:
1-5 – Никольське 8/10; **6-8** – Червоний Став 1/6

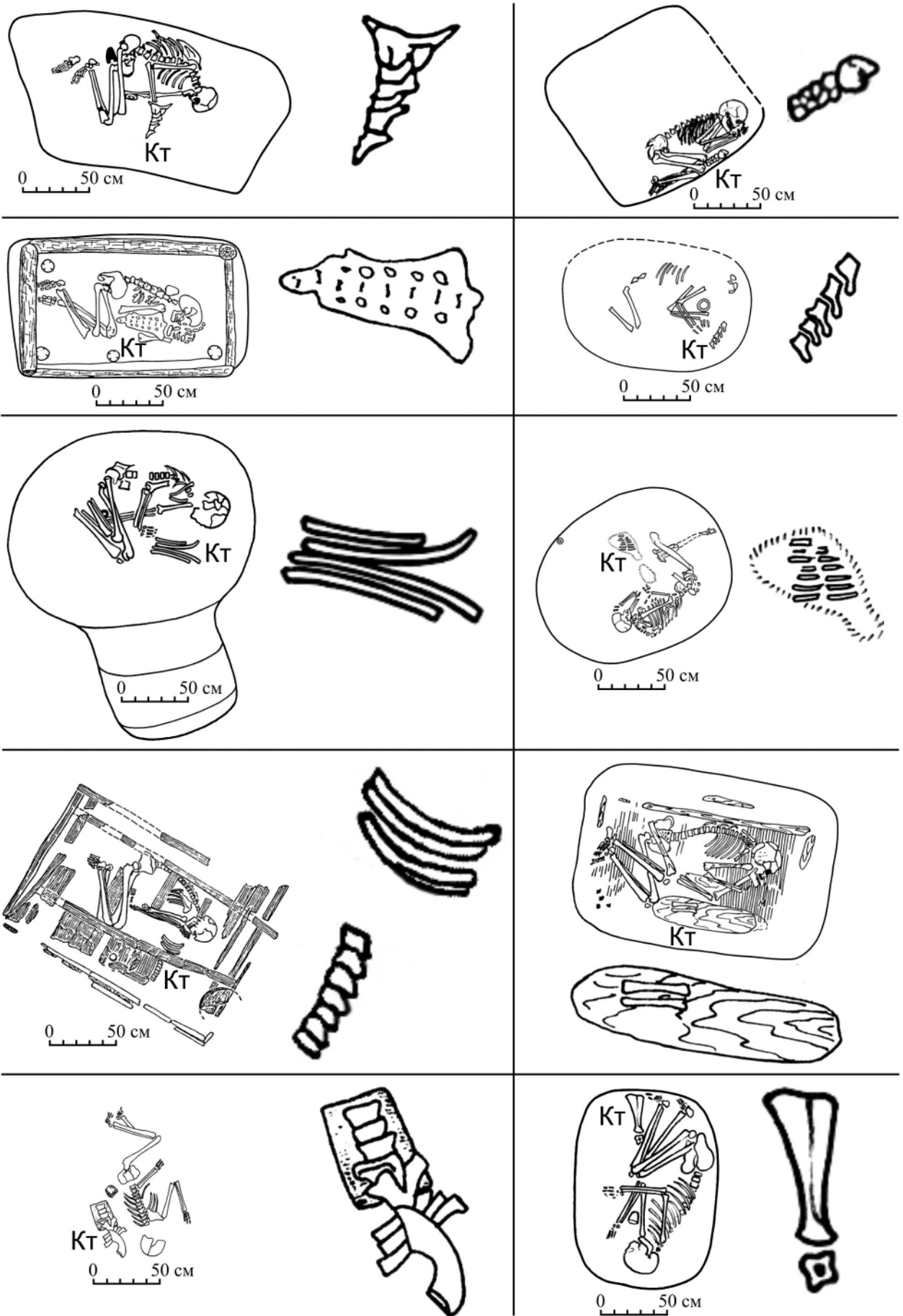

Рис. 92. М'ясна їжа в похованнях Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК

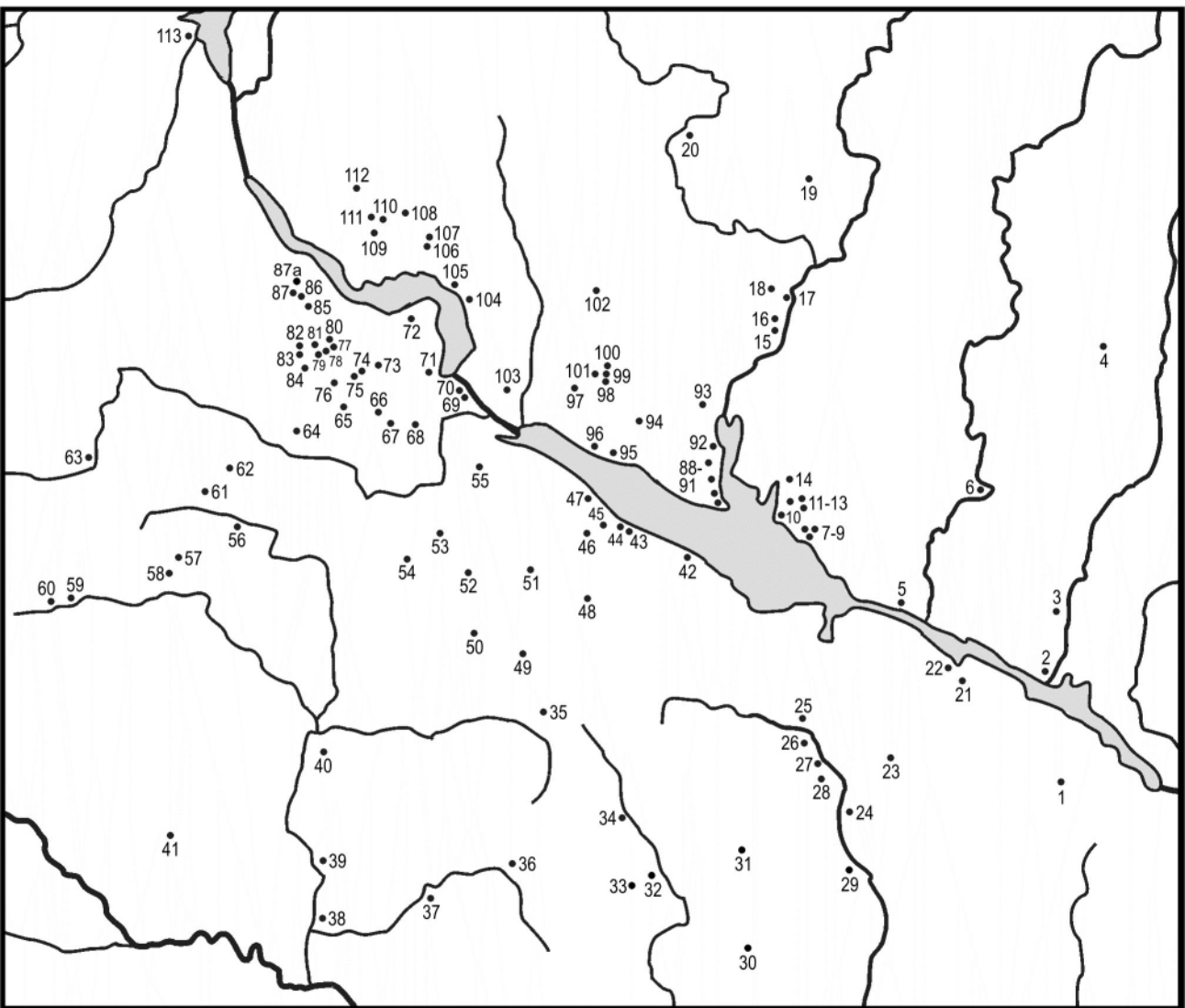

Рис. 93. Ареал Дніпро-Бузького локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (за матеріалами могильників).

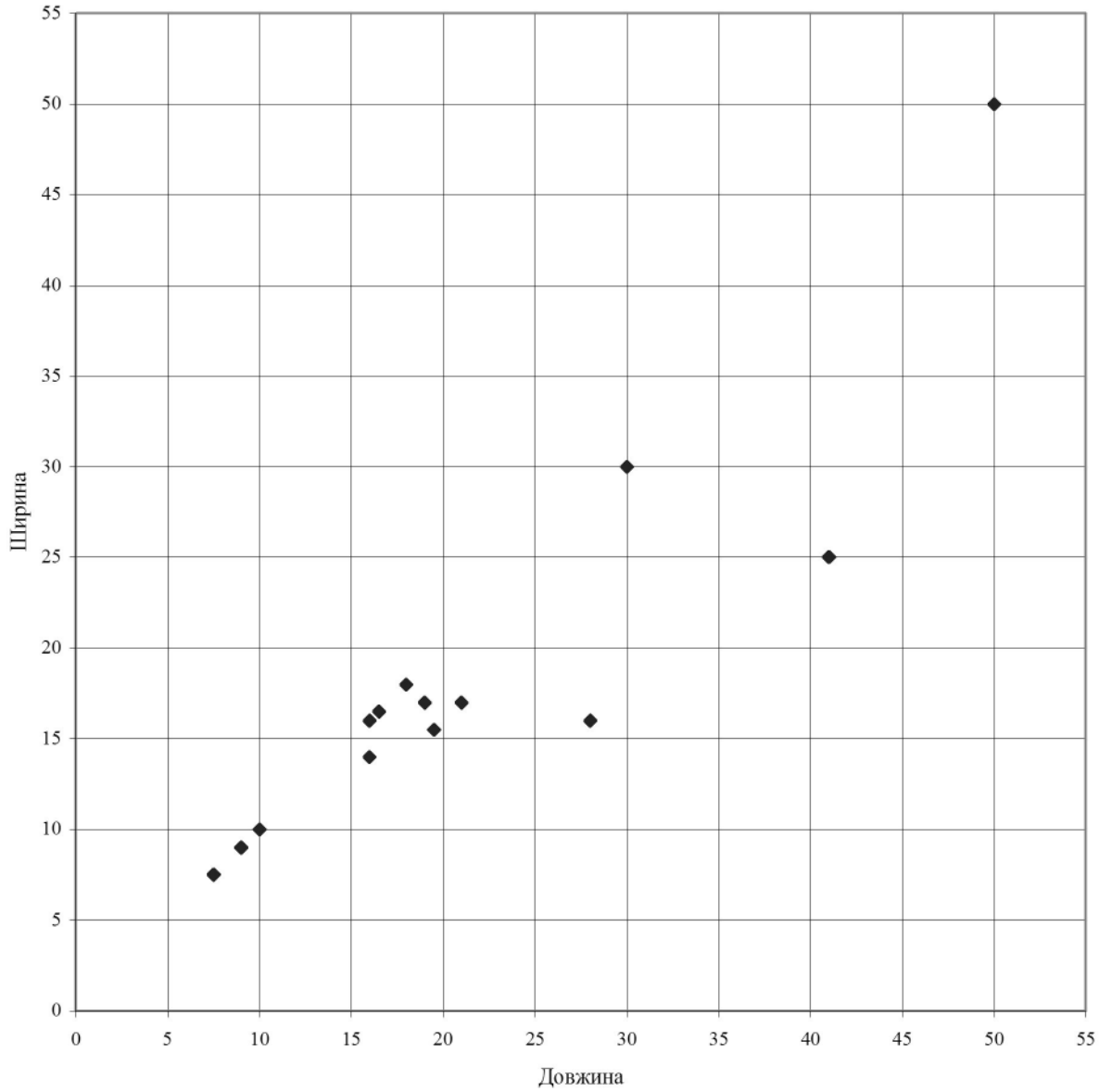

Рис. 94. Розміри курганних насипів і досипок Дніпро-Бузького варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

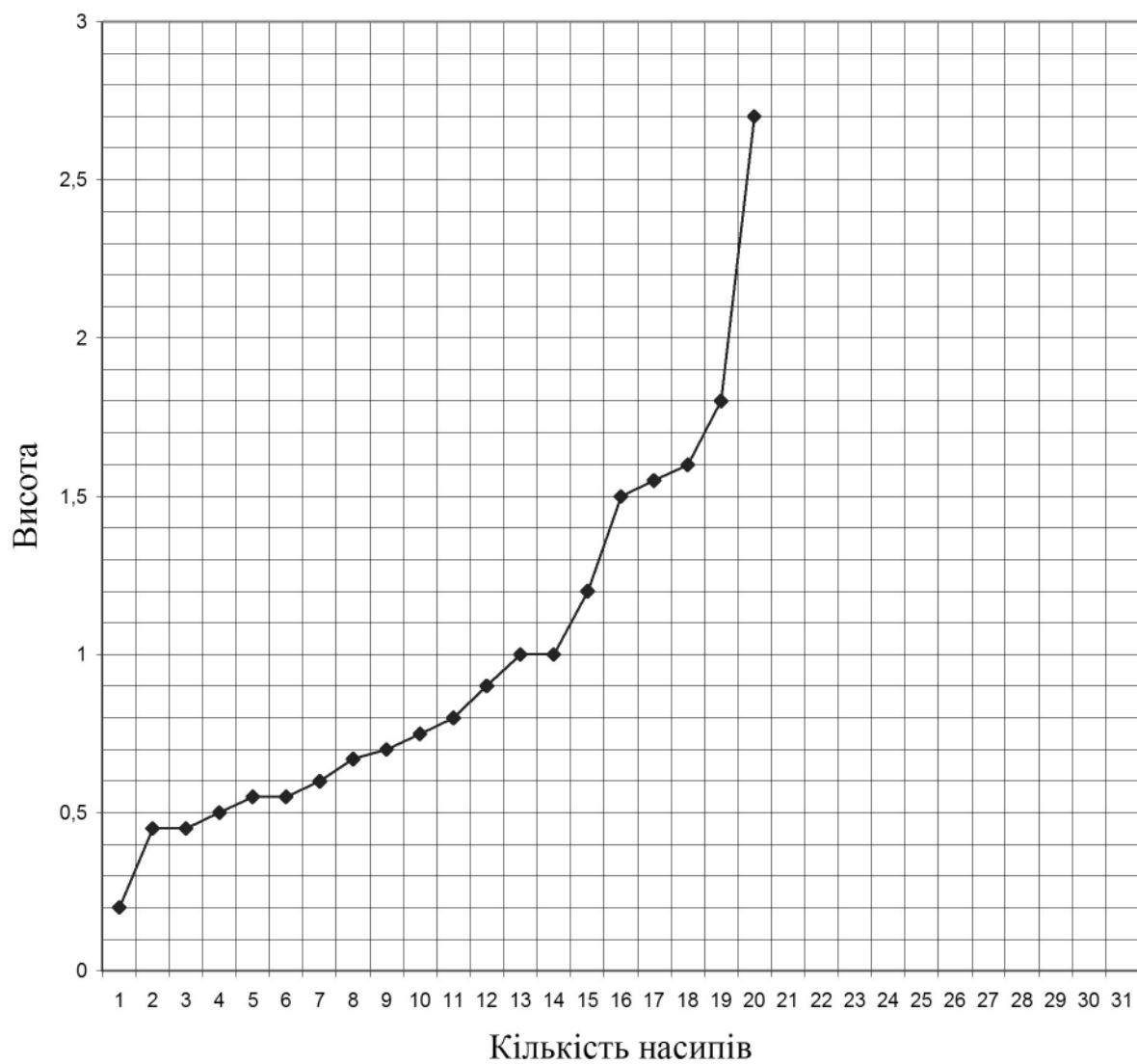

Рис. 95. Висота (потужність) курганних насипів і досипок Дніпро-Бузького варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

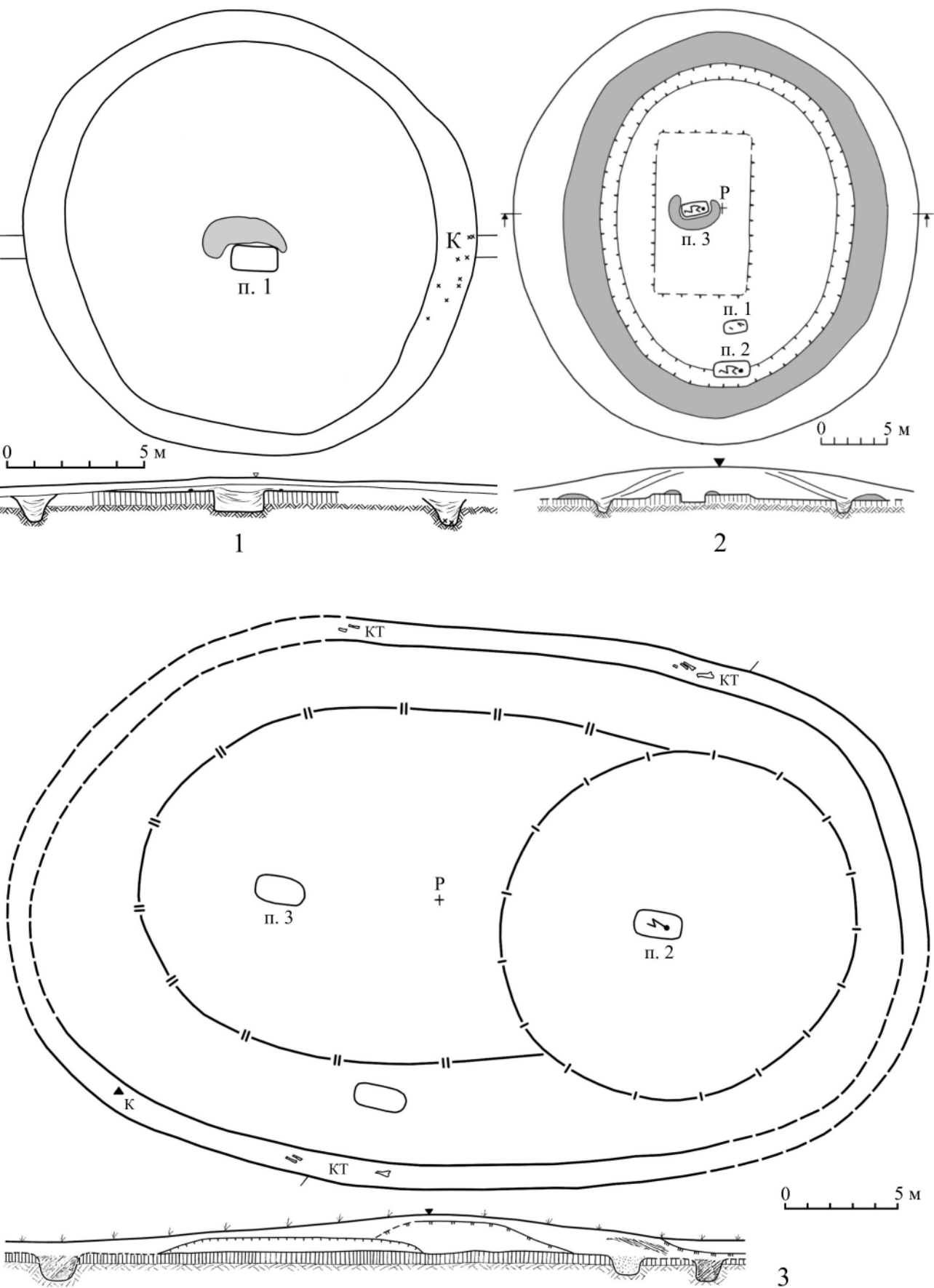

Рис. 96. Курганна архітектура Дніпро-Бузького локального варіанту:
 1 - Червона Слобода к. 3; 2 - Пальмира к. 2; 3 - Любарці к. 5.

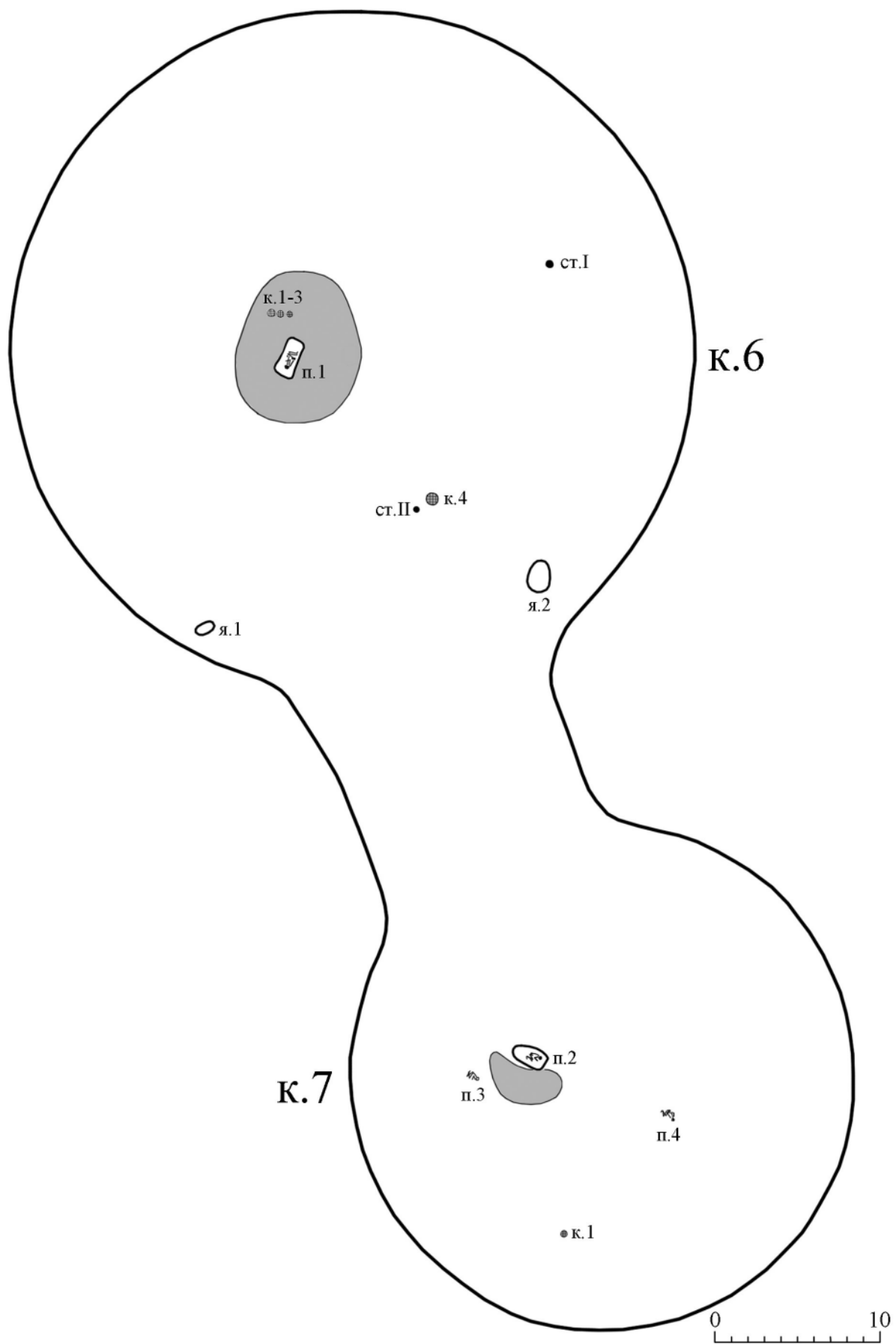

Рис. 97. Довга могила: Черкаси к. 6-7 [за: 1110]

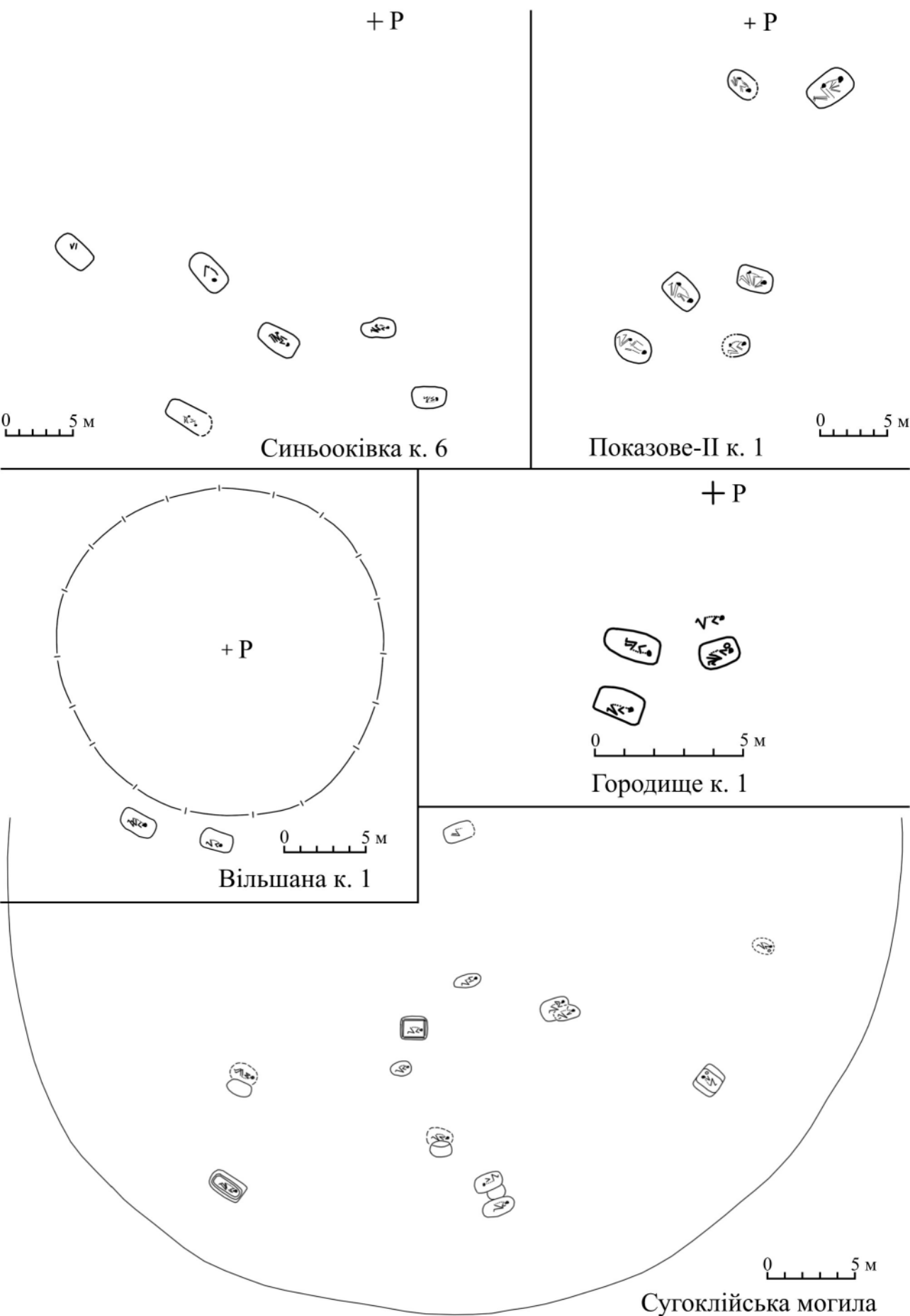

Рис. 98. Планіграфія колективних курганних могильників Дніпро-Бузького варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

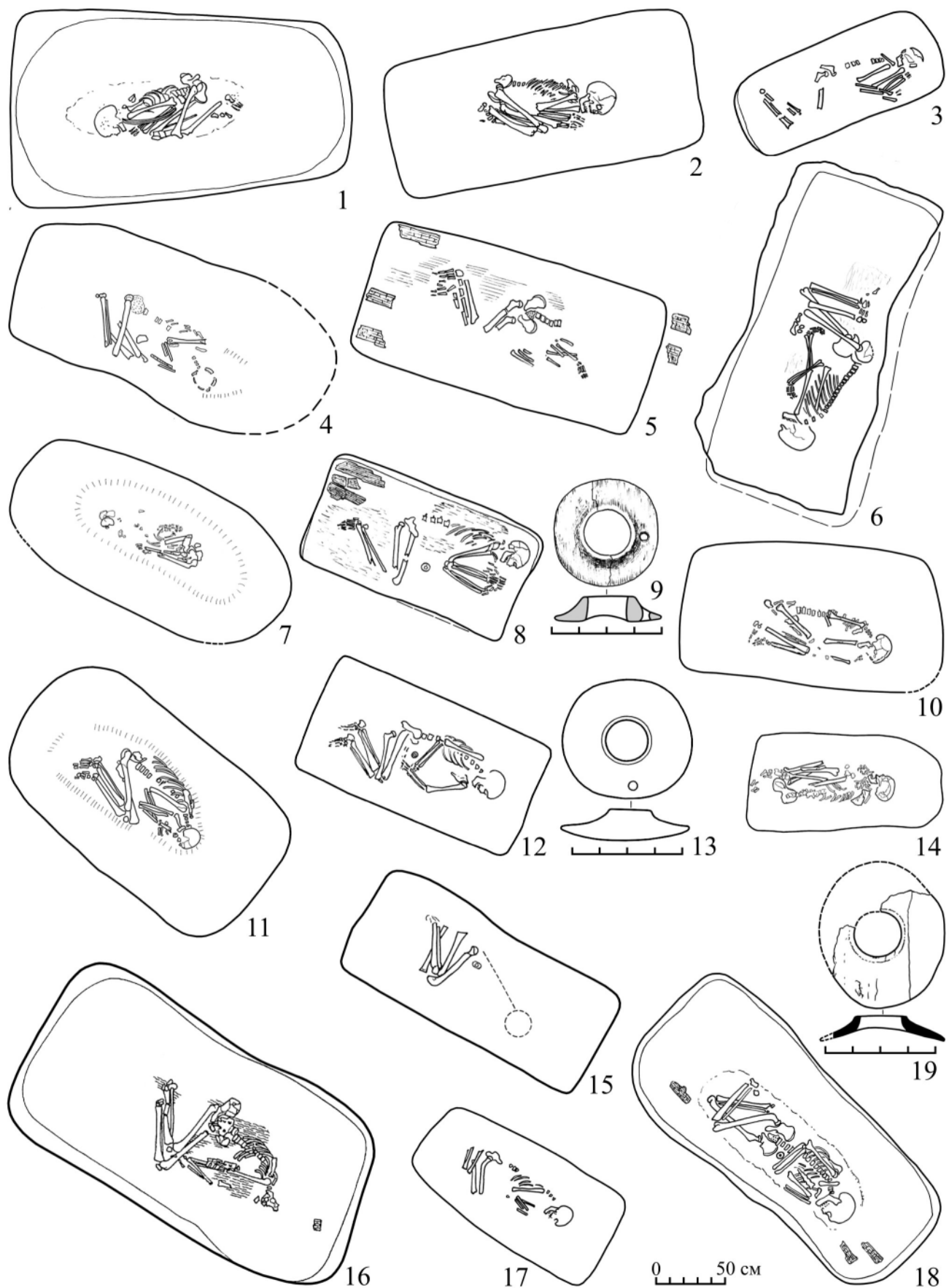

Рис. 99. Поховання Дніпро-Бузького варіанту в ямах: **1, 2, 18** - Леськи 7/4, 5/3, 1/8; **3** - Мала Буримка 1/1; **4, 7, 10, 11** - Синьооківка 6/7,5/5, 3/3, 6/5; **5, 8-9** - Лящівка 3/1, 1/2; **6** - Черкаси 6/1; **12-13** - Ново-Стародубівка 1/3; **14** - Поділля 3/1; **15** - Тарасівка 1/2; **16** - Вергуни 1/4; **17** - Яснозір'я, "Горбані" 61/2.

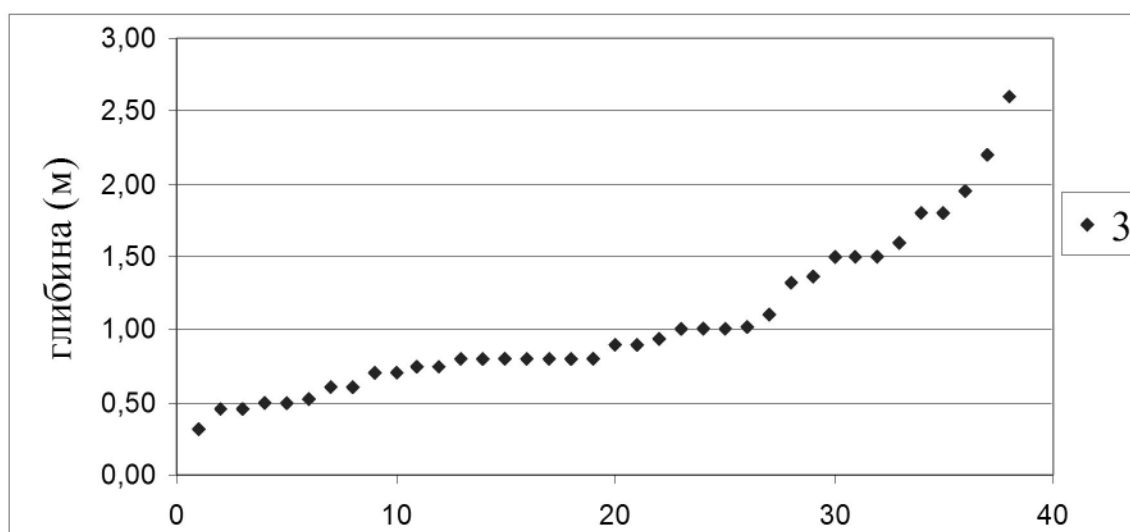
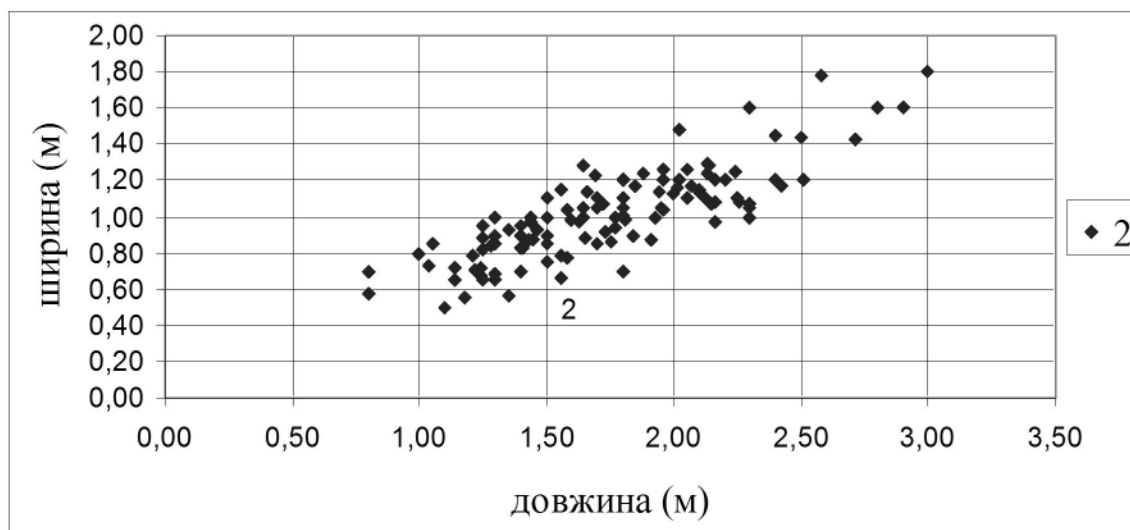
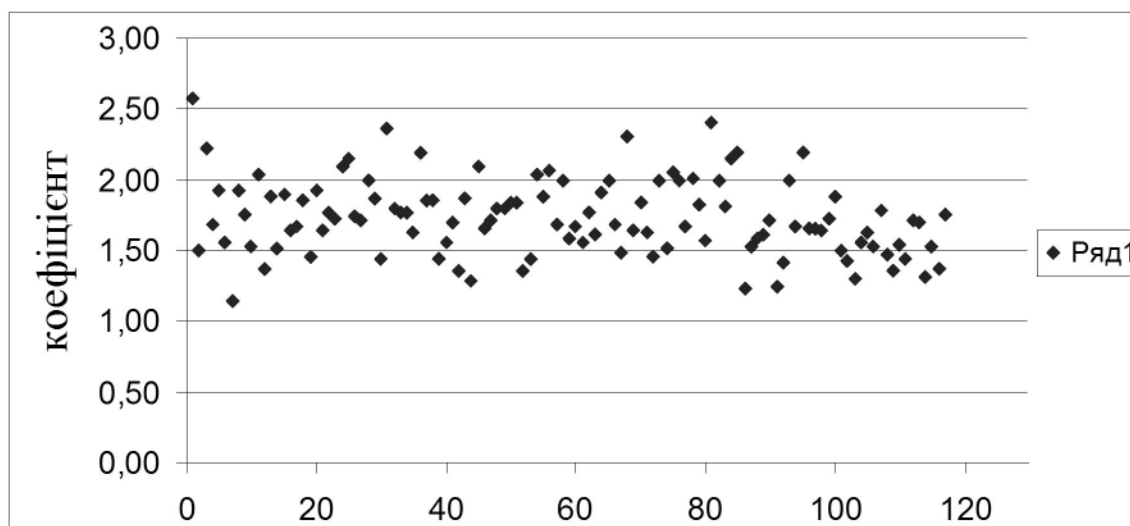

Рис. 100. Параметри поховальних ям Дніпро-Бузького варіанту ДПБК:
 1 – коефіцієнт пропорції; 2 – розміри в плані; 3 – глибина.

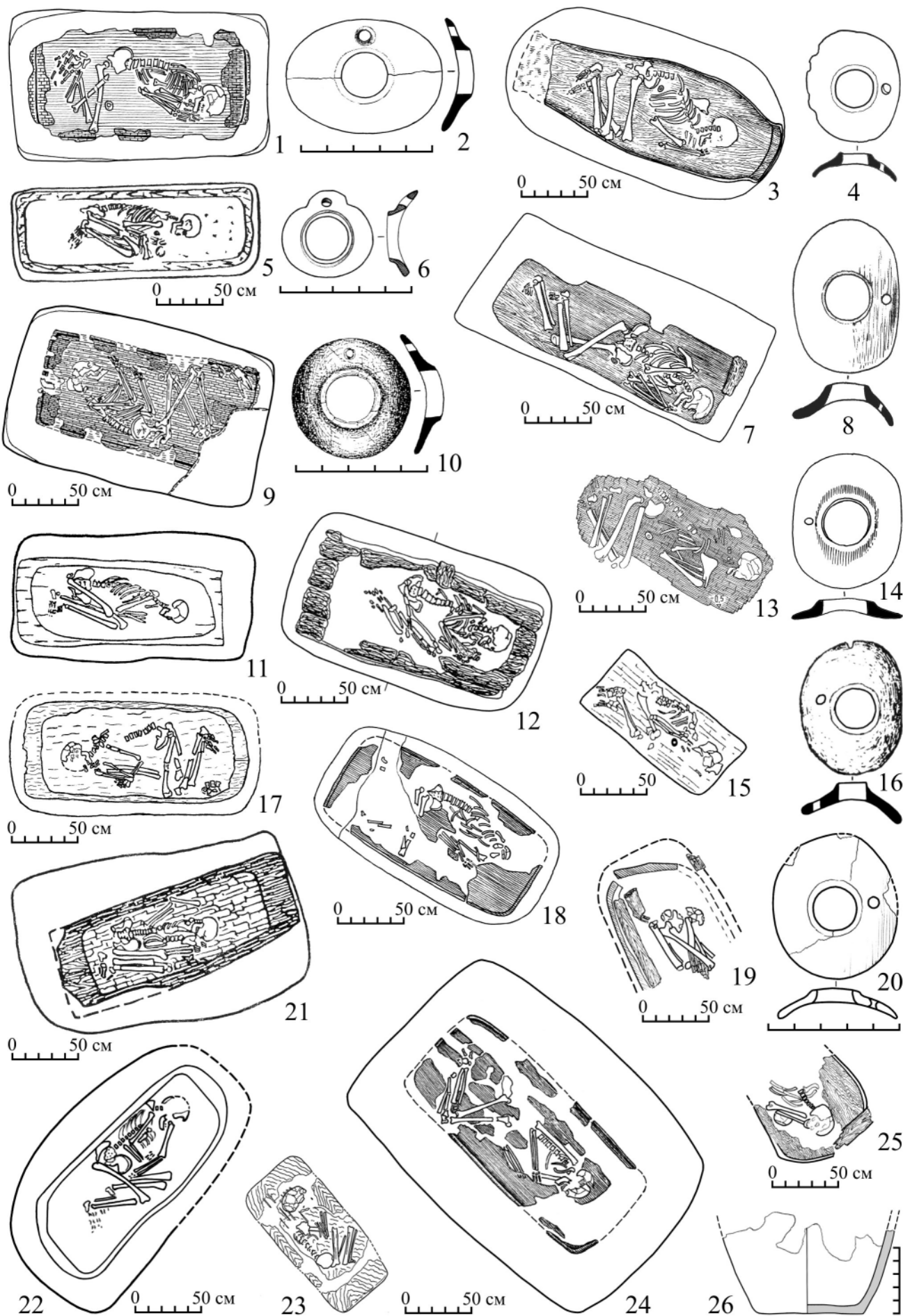

Рис. 101. Поховання Дніпро-Бузького варіанту в дерев'яних колодах.

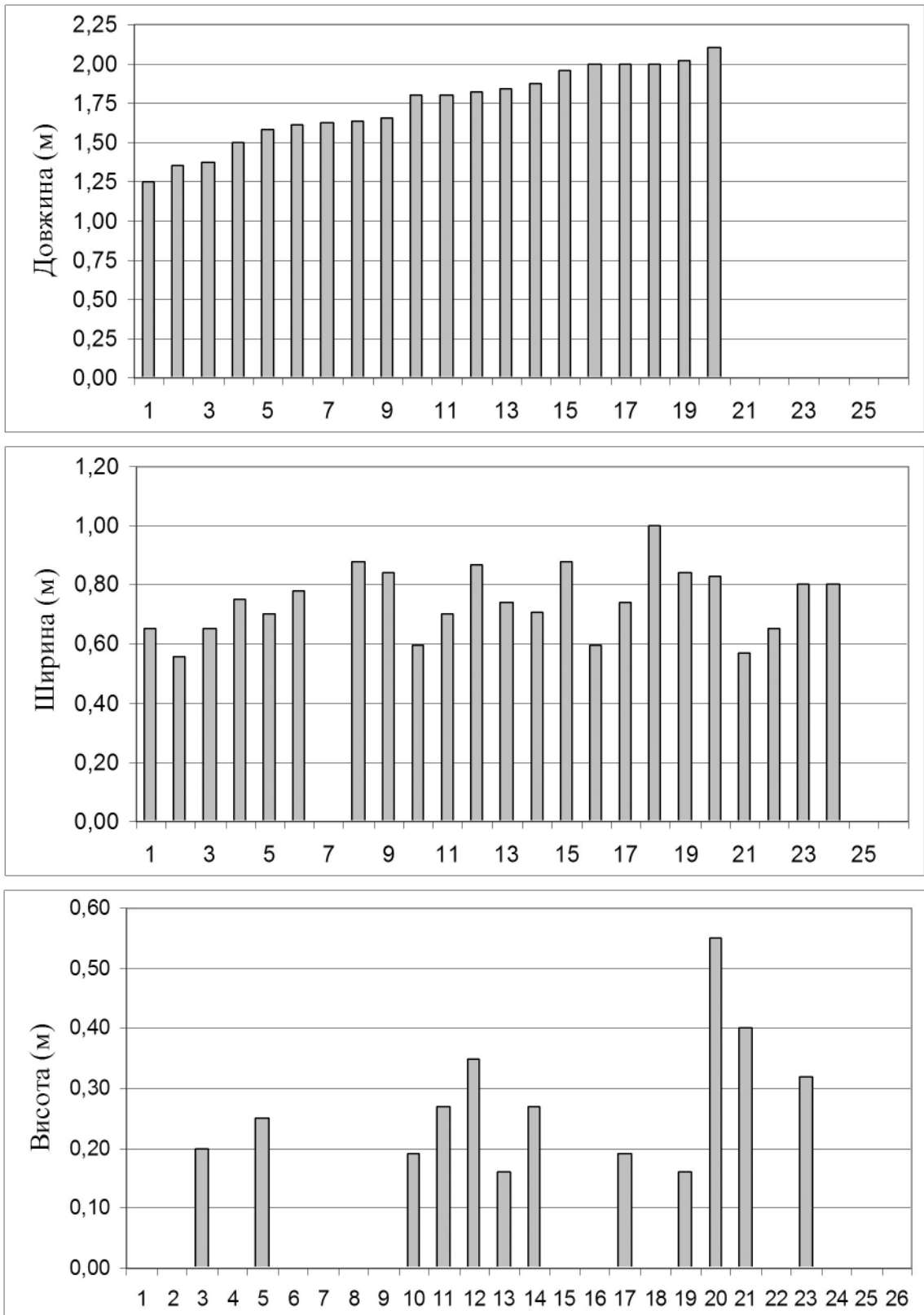

Рис. 102. Параметри дерев'яних трун-колод Дніпро-Бузького варіанту ДПБК

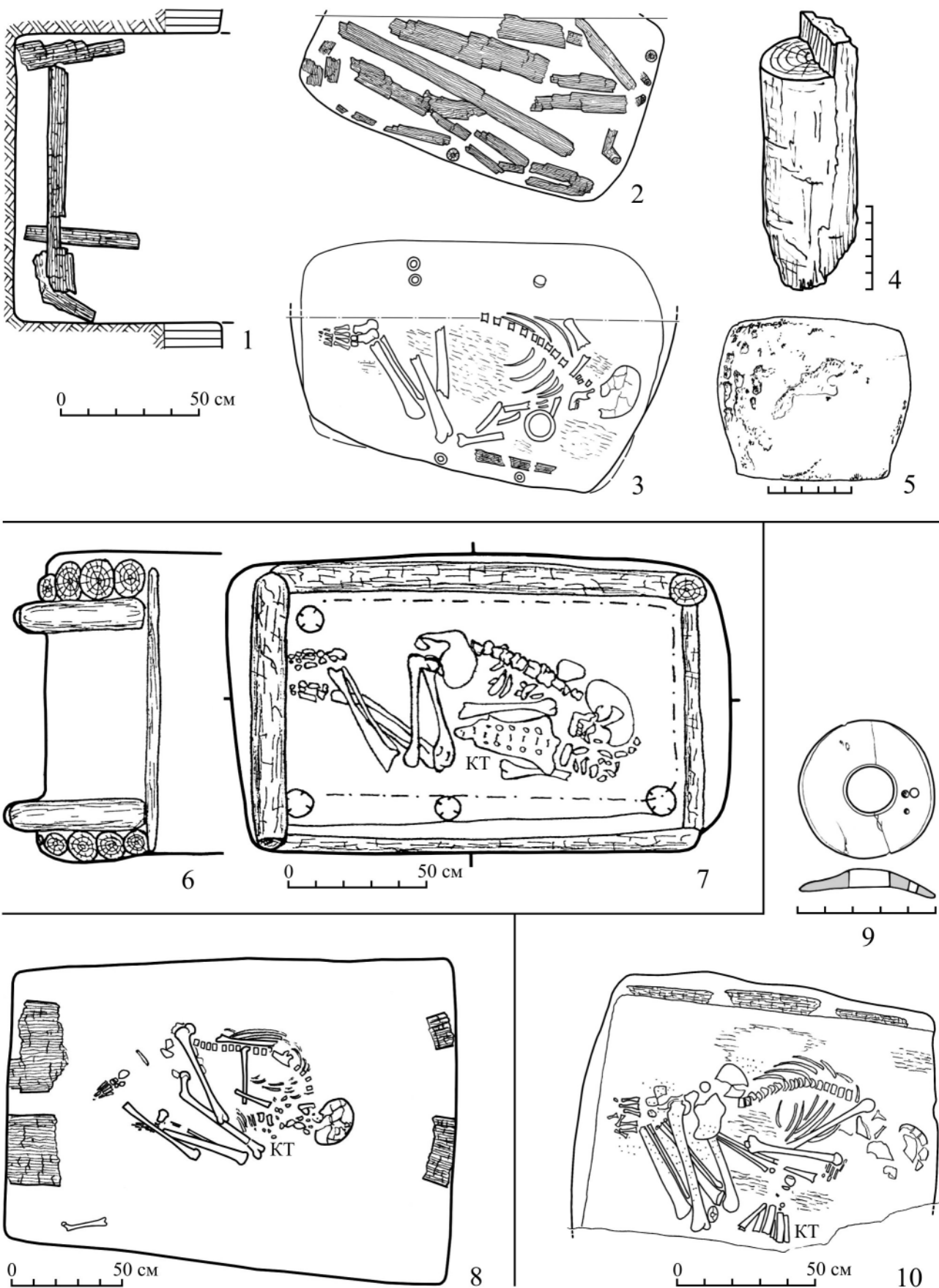

Рис. 103. Поховання в ямах з дерев'яними конструкціями Дніпро-Бузького варіанту: **1-5** - Помічна-І 2/7; **6-7** - Кіровоград, Сугоклійстка могила п. 3; **8** - Тимченки 1/1; **9-10** - Помічна-І 1/13.

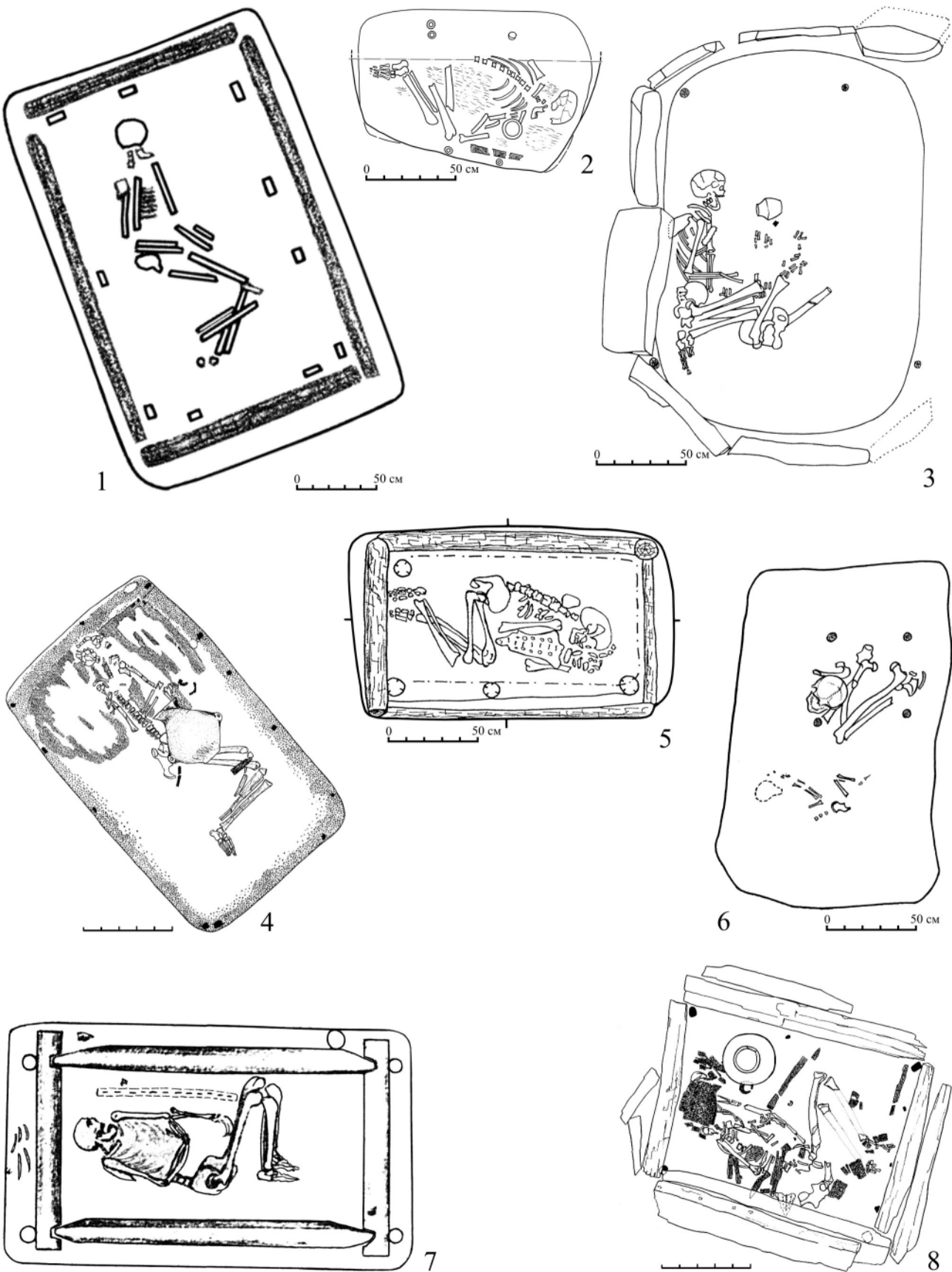

Рис. 104. Поховальні споруди зі стовповими конструкціями культурного кола Бабине: 1 - Токіле-Редукань 3; 2 - Помічна-I 2/7; 3 - Кривий Ріг, Шевченко 12/7; 4, 8 - Ремонтирська могила пп. 7, 6; 5 - Сугоклійська могила п. 3; 6 - Ворошиловград 3/6; 7 - Велика Комишуваха 8/3.

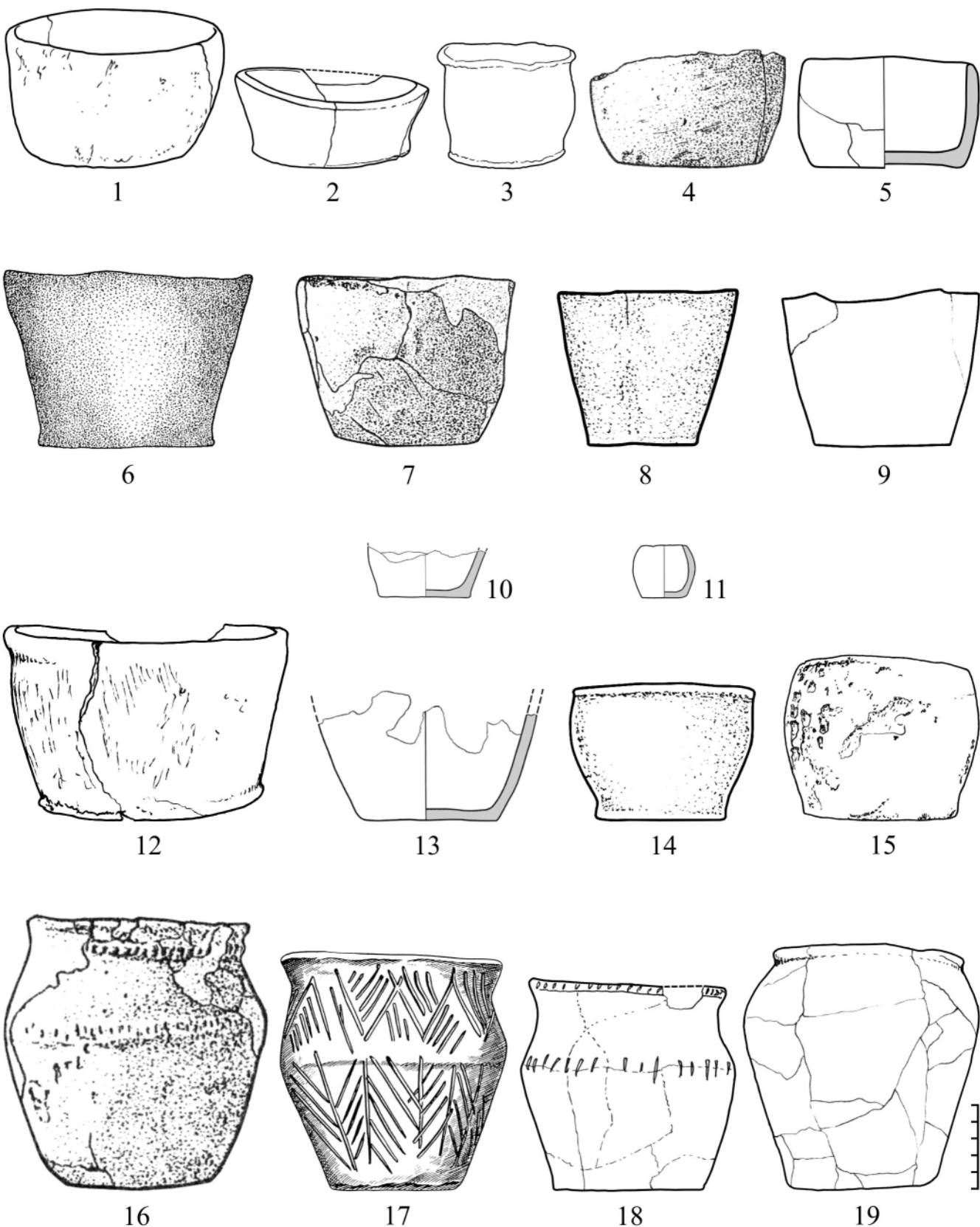

Рис. 105. Кераміка Дніпро-Бузького локального варіанту: 1 - Млинок 4/5; 2 - Войнівка 23/1; 3 - Вільшанка 22/3; 4, 7, 16 - Успінка 2/1, 2/2, 1/11; 5 - Чехівка-6; 6 - Сугоклійстка могила п. 9; 8 - Голоківка-І 5/2; 9 - Звенигородка-10 4/1; 10, 11 - Жданове 2/6, 2/7; 12 - Захарівка-І 9/5; 13 - Пронозівка 2/1; 14 - Голоківка-7 25/1; 15, 19 - Помічна-І 2/7, 1/6; 17 - Кулішівка 425/5Г; 18 - Голоківка-9 28/1.

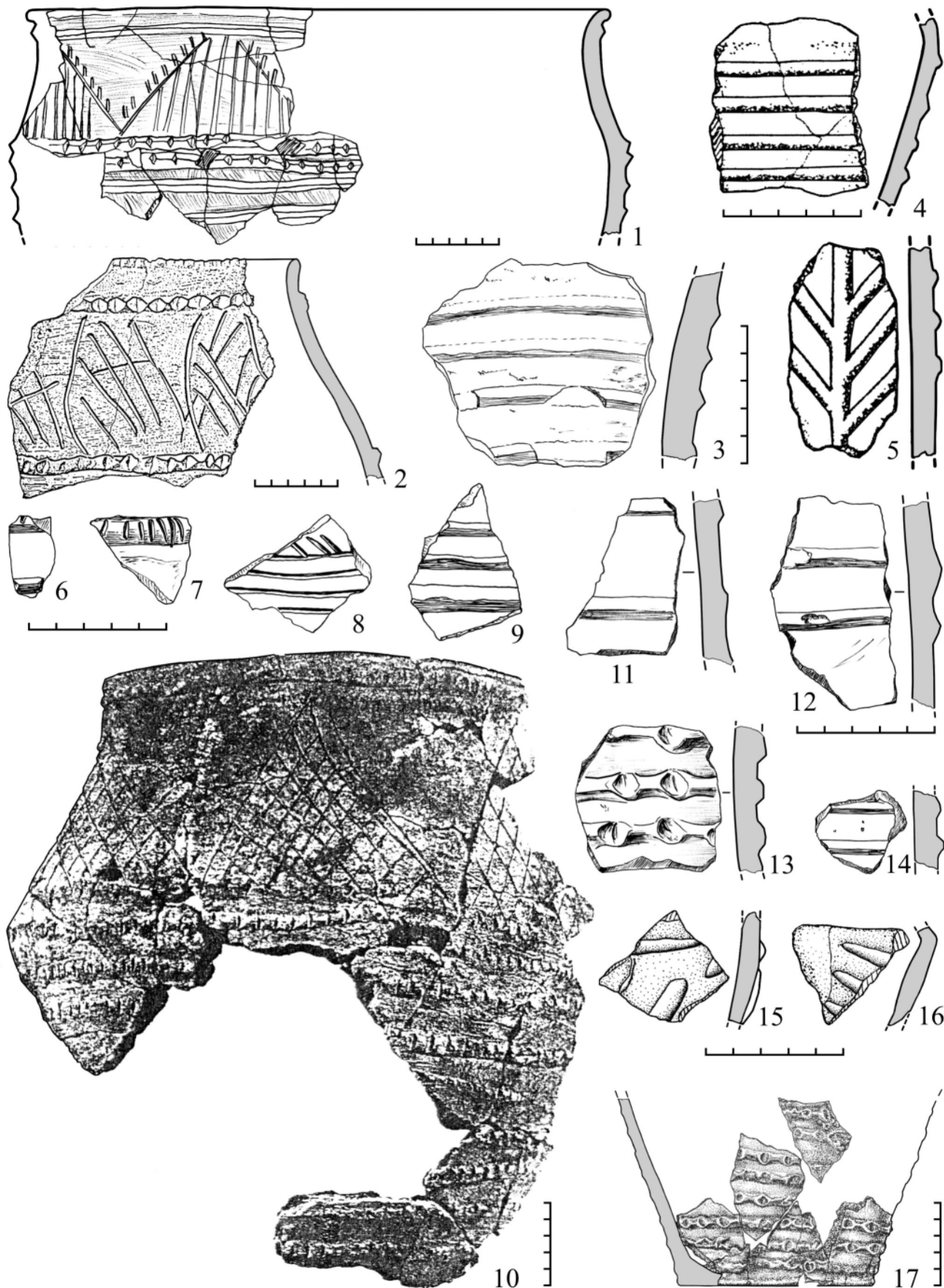

Рис. 106. Кераміка з курганної тризни і поховань Дніпро-Бузького варіанту: 1 - Любарци к.1; 2 - Бубнова Слобідка 9/1; 3 - Золотоношка 2/1; 4-5 - Пальмира к. 2; 6-10 - Бубнова Слобідка к. 8; 11-13 - Червона Слобода к. 3; 14 - Червона Слобода к. 1; 15-16 - Голоківка-III к. 14; 17 - Дуканичи-I 1/17.

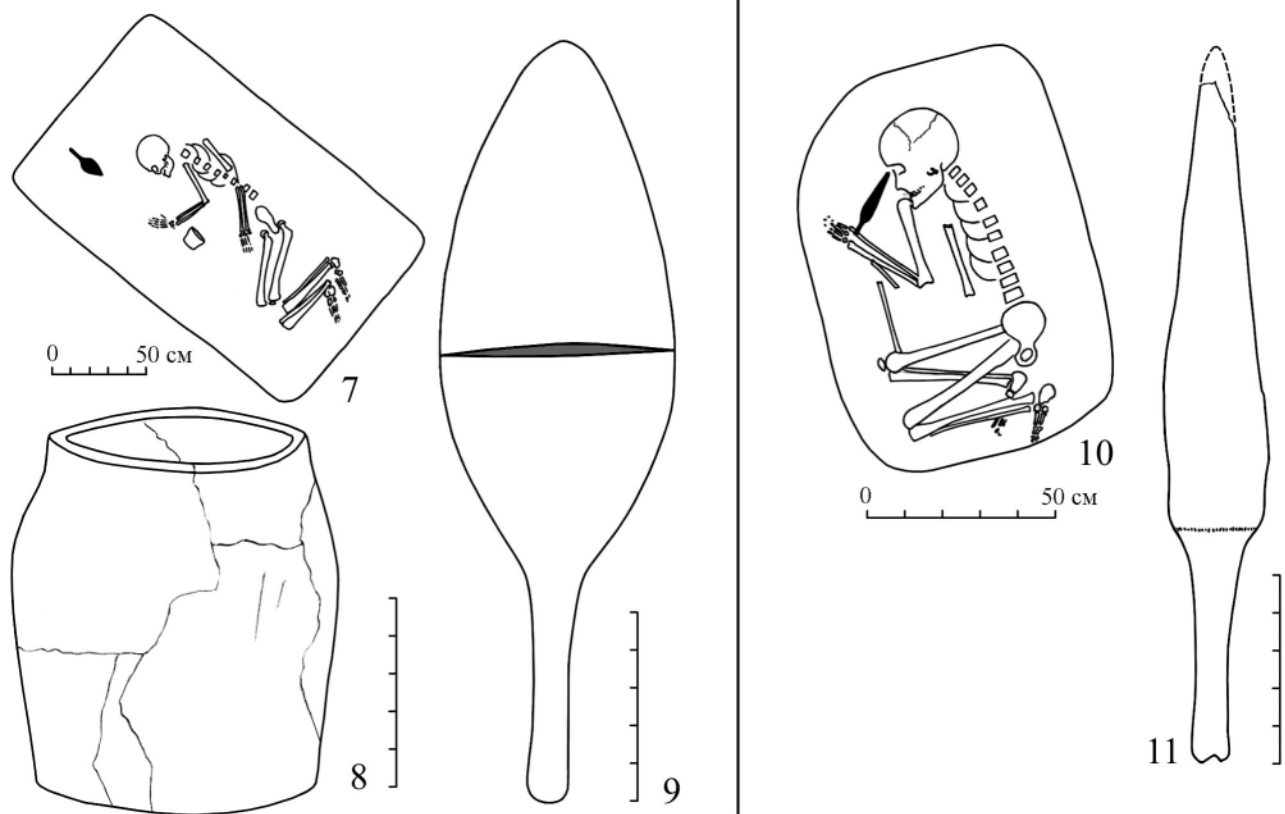
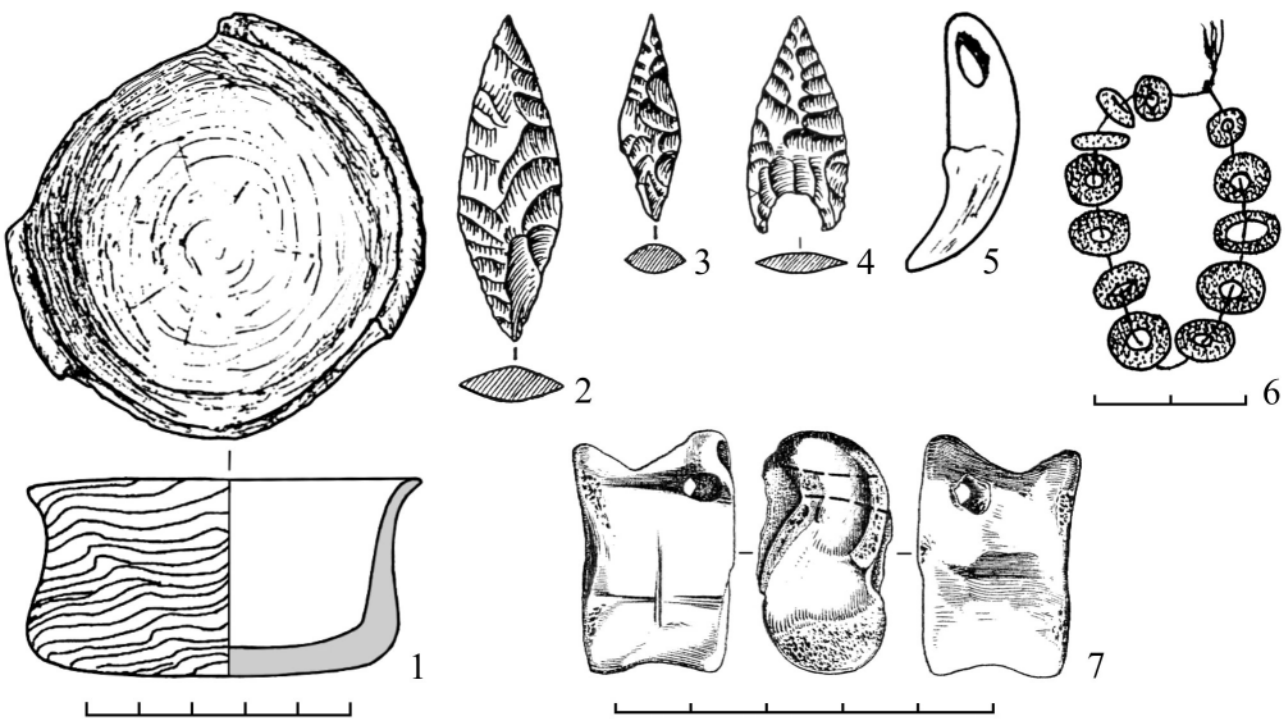

Рис. 107. Комплекси з ножами та інвентар поховань Дніпро-Бузького локального варіанту: **1, 6, 7** - Кіровоград, Сугоклійська могила п. 21, 23, 15; **2-4** - Кулішівка 425/-6, в, г; **5** - Журавлиха 3/5; **7-9** - Петрове 2/6; **10-11** - Вільшанка 22/2.

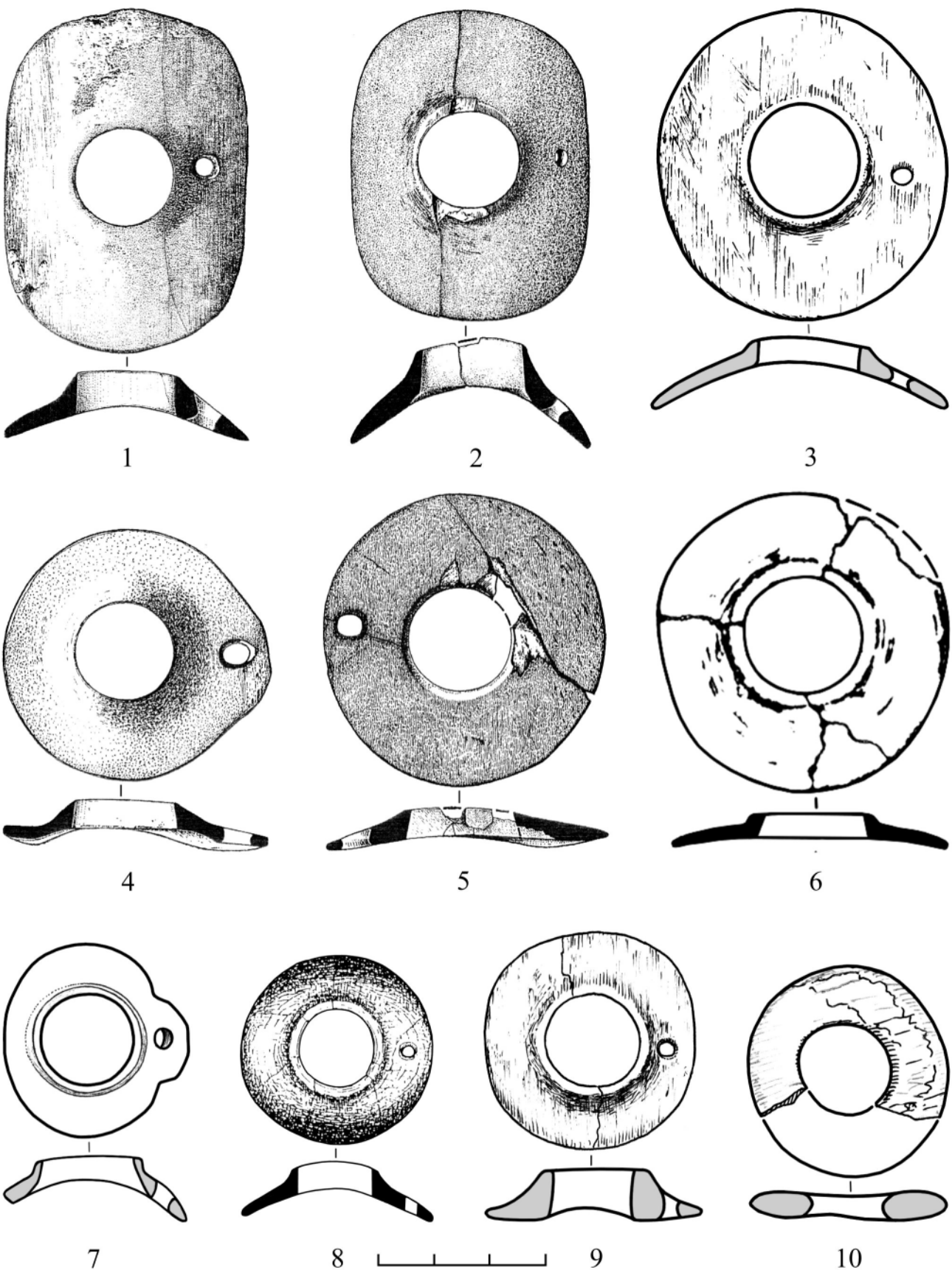

Рис. 108. Кістяні пряжки Дніпро-Бузького локального варіанту:
1-2, 4-5 - Сугоклійська могила п. 2, 4, 17, 6; **3, 9** - Лящівка 1/1, 1/2; **6** - Пальмира 2/3; **7** - Боровківка 1/12; **8** - Подільське 8/1; **10** - Червона Слобода 1/4.

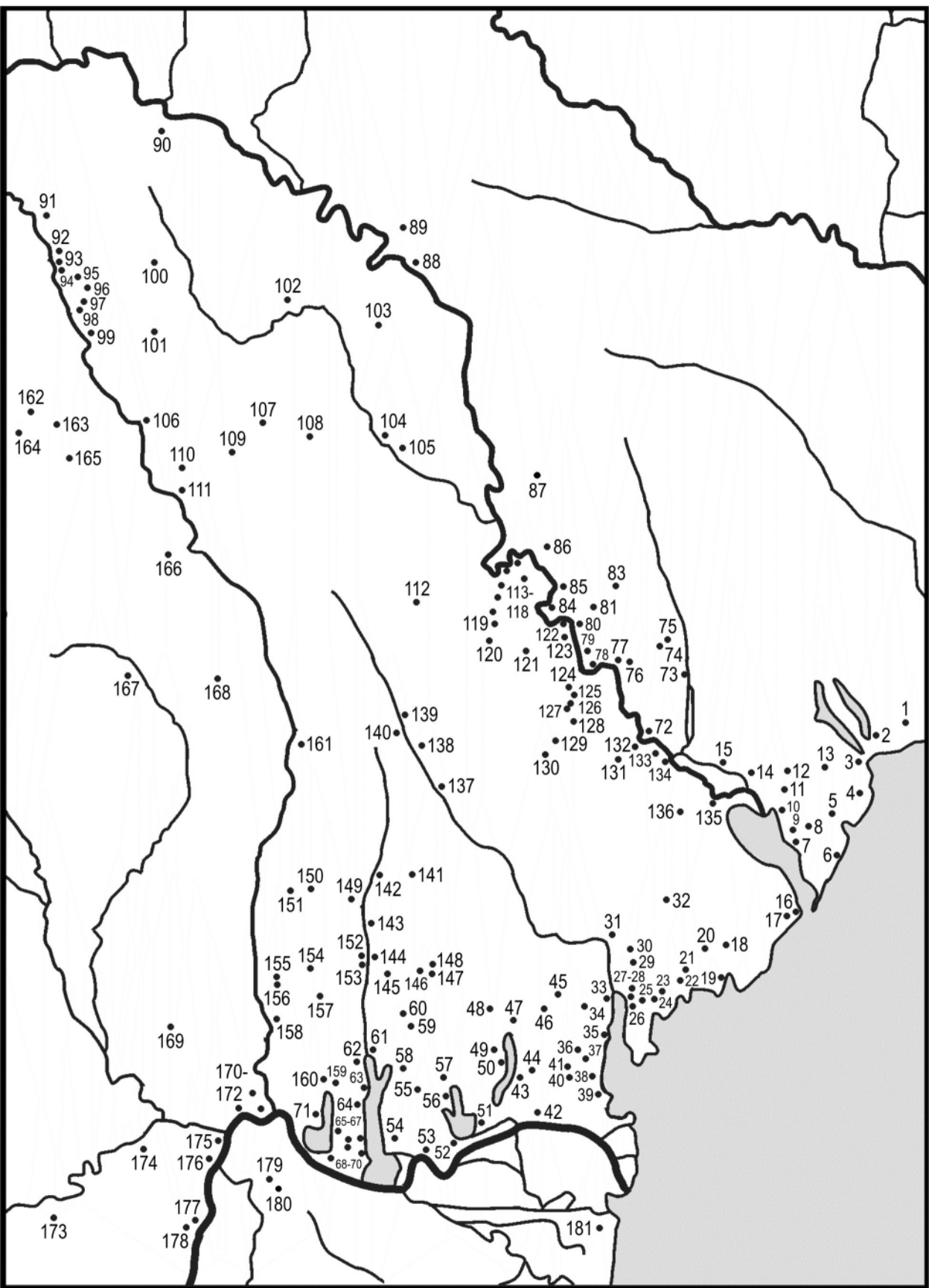

Рис. 109. Ареал Дністровсько-Прутського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (за матеріалами поховальних пам'яток).

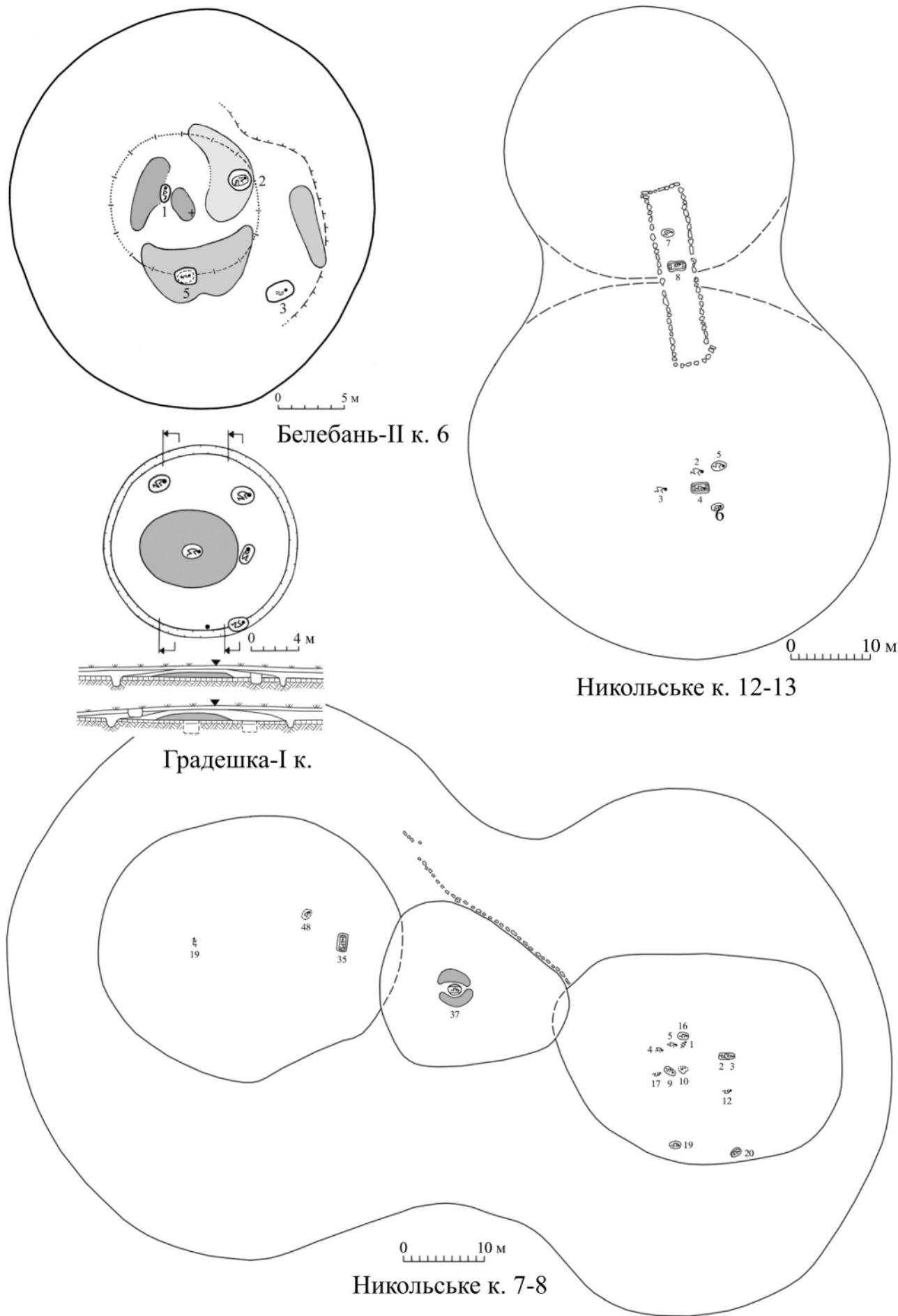

Рис. 110. Курганна архітектура Дністро-Прутського локального варіанту ДПБК

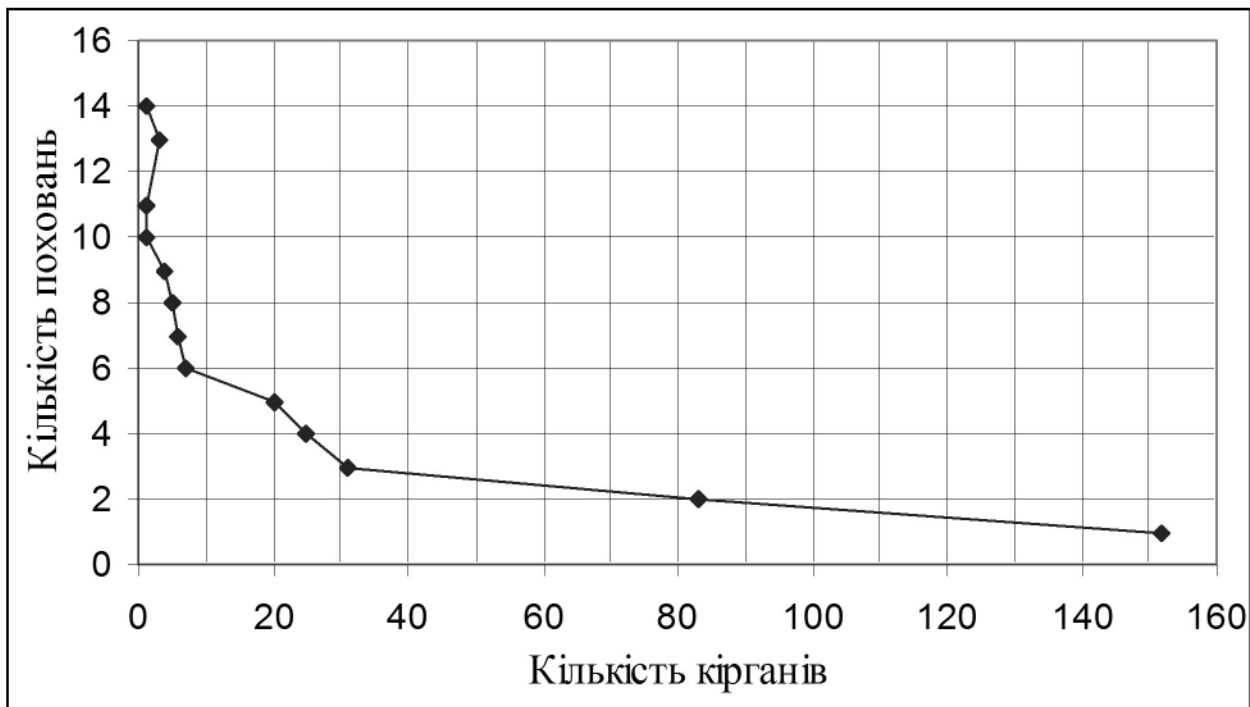

Рис. 111. Насиченість курганів похованнями в Дністро-Прутському варіанті Дніпро-Прутської бабинської культури

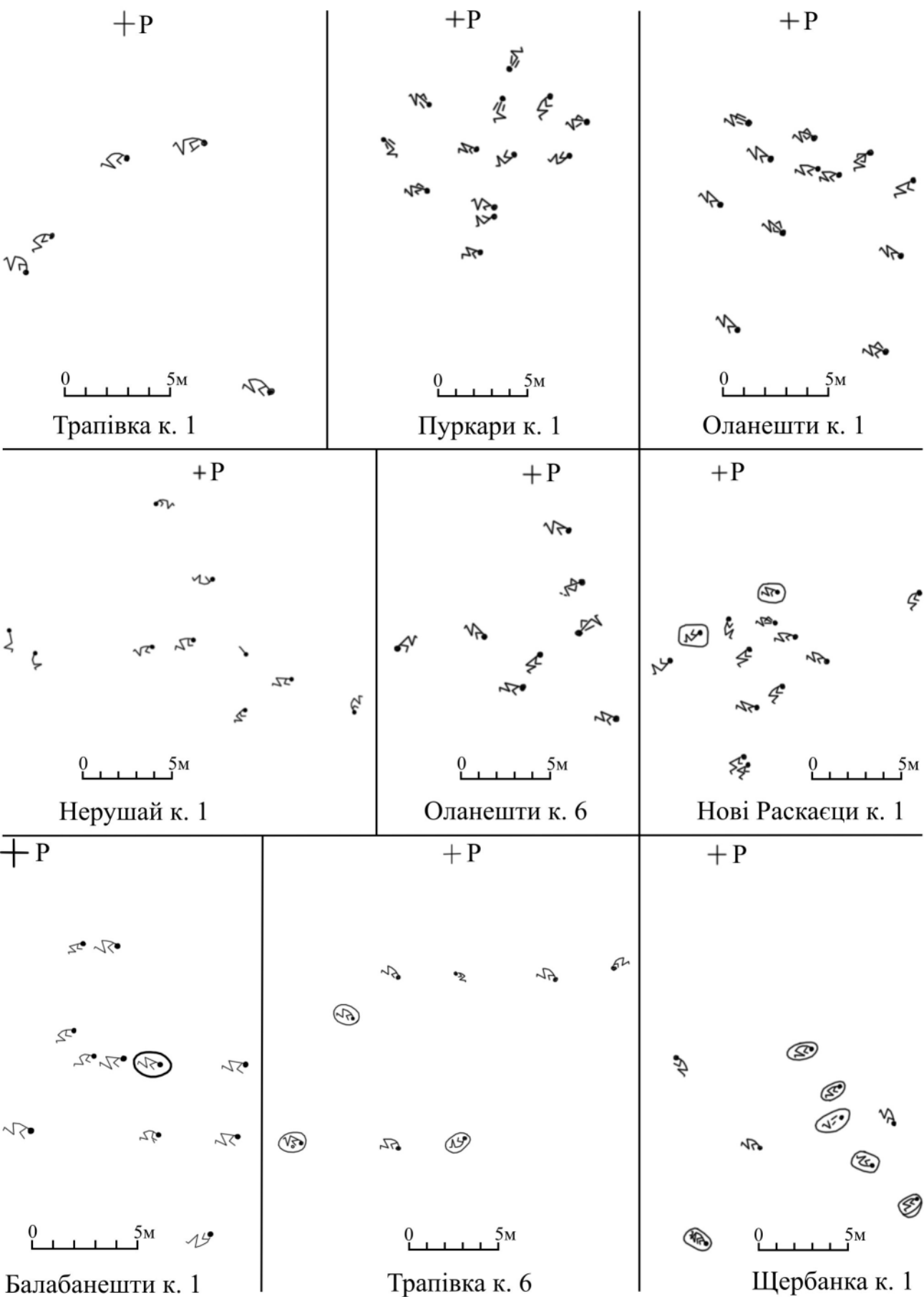

Рис. 112. Планіграфія колективних курганних цвинтарів Дністро-Прутського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

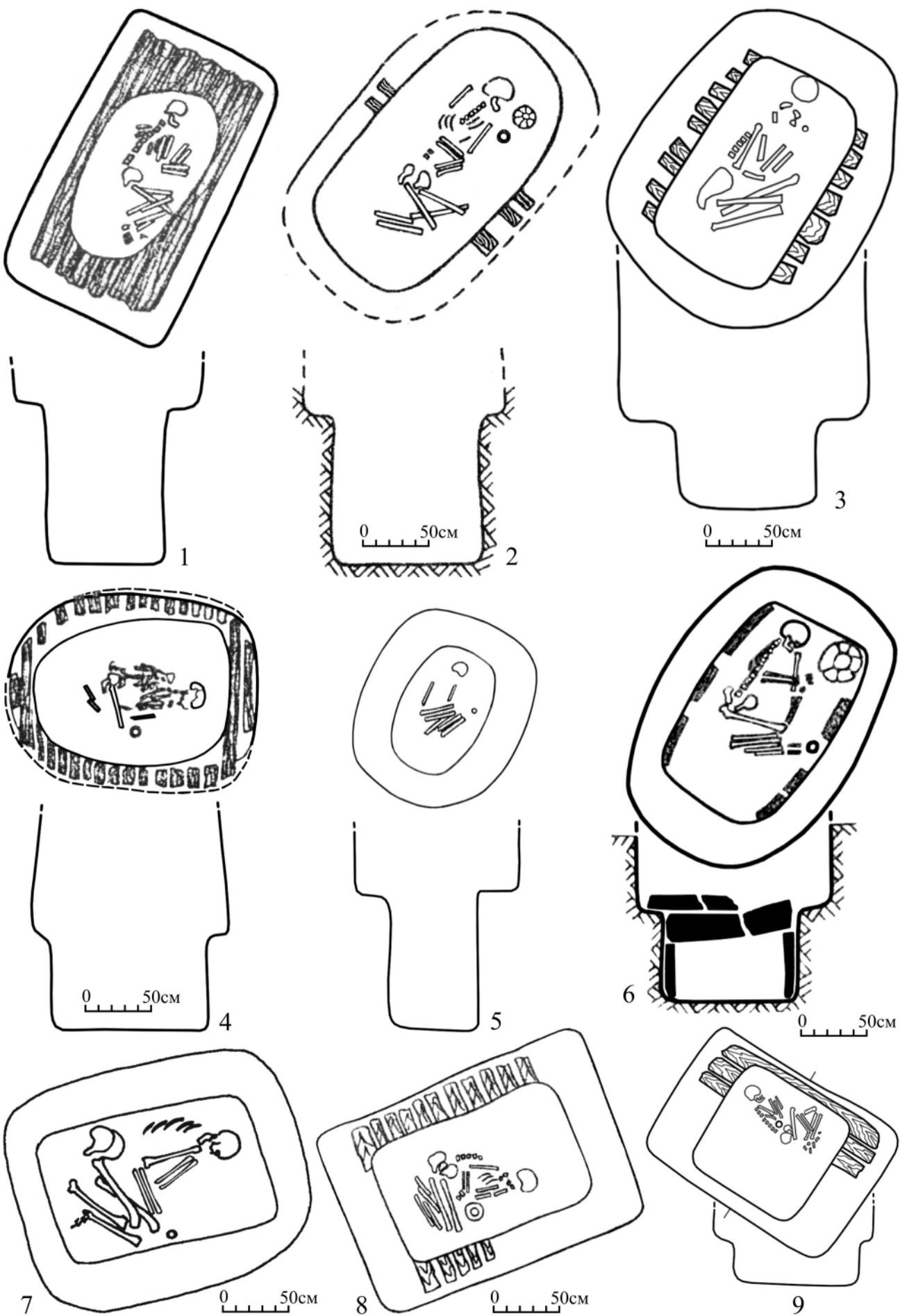

Рис. 113. Поховання в ямах з уступами-заплічками Дністро-Прутського варіанту

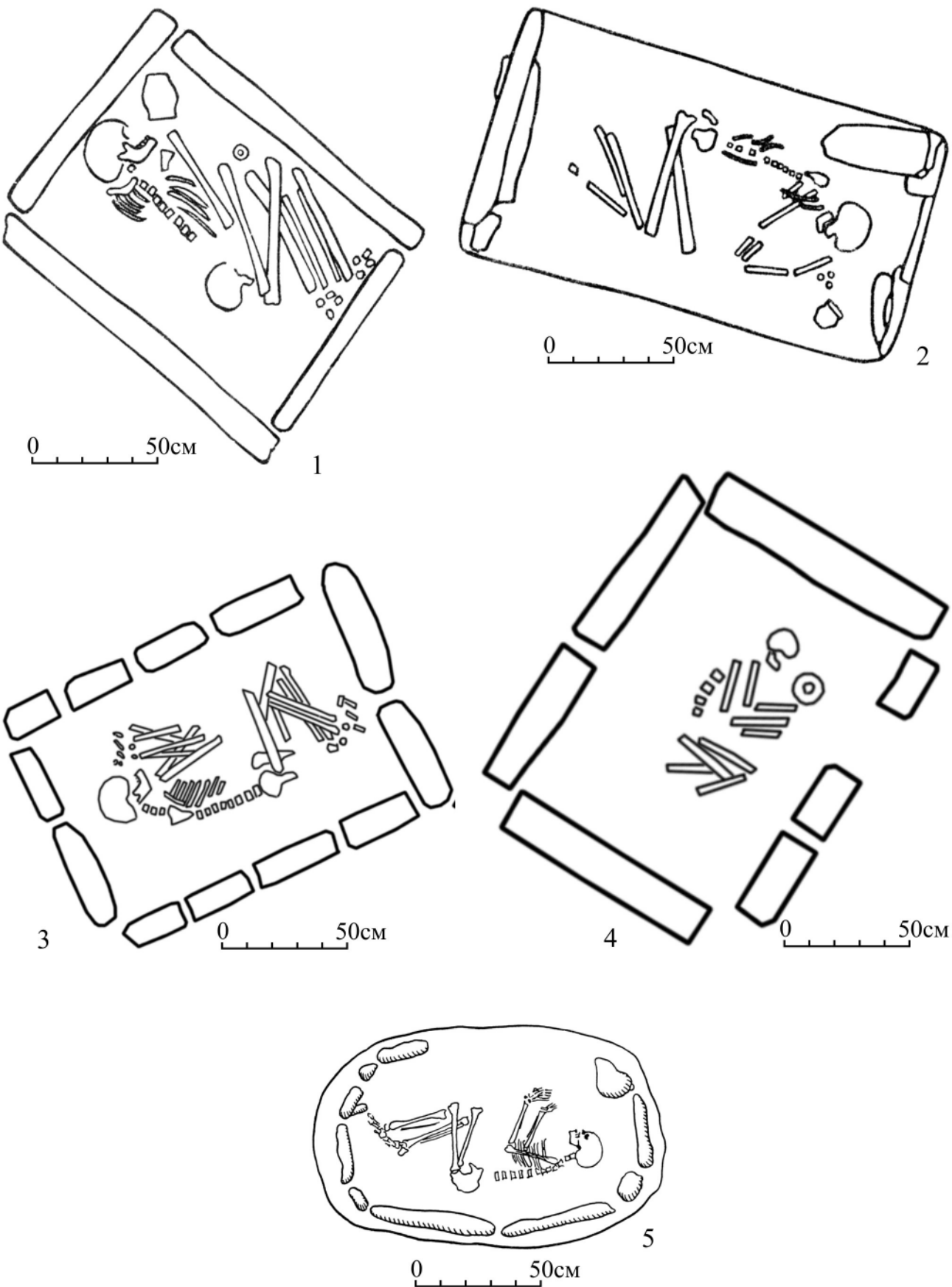

Рис. 114. Поховання у кам'яних скринях Дністро-Прутського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: **1** -Виноградівка 6/3; **2** - Фрікацей 4/5; **3** - Белебень-І 4/4; **4** - Мирне 1/3; **5** - Киселове п. 12.

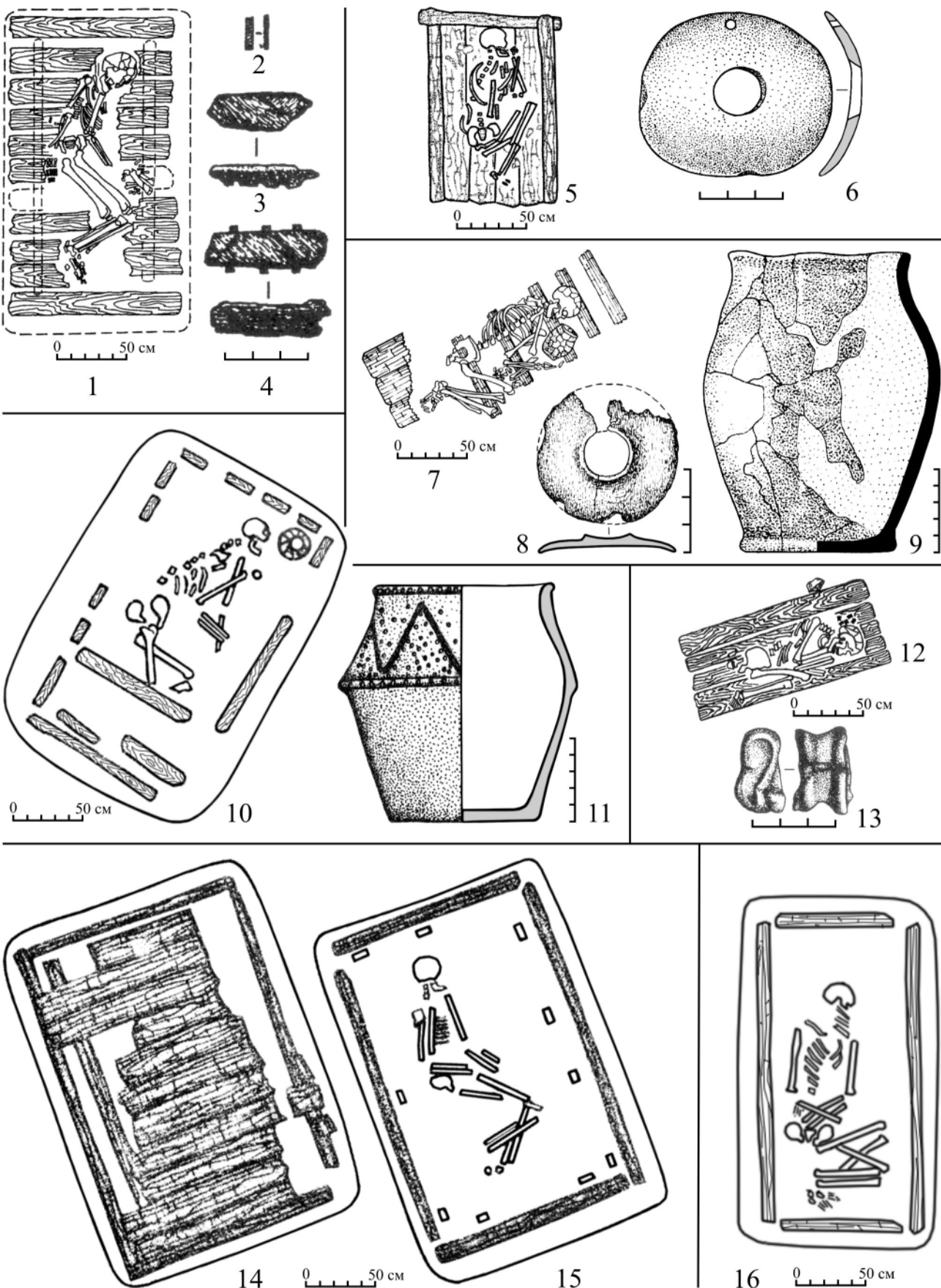

Рис. 115. Поховання Дністровсько-Прутського варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури з дерев'яними конструкціями: **1-4** - Нікільське 8/6; **5, 6** - Глине 3/3; **7-9** - Оленешть-II 1/5; **10, 11** - Дзинилор 3/8; **12, 13** - Нікільське 13/4; **14, 15** - Токіле-Редукань 1/3; **16** - Белебень-I 13/2.

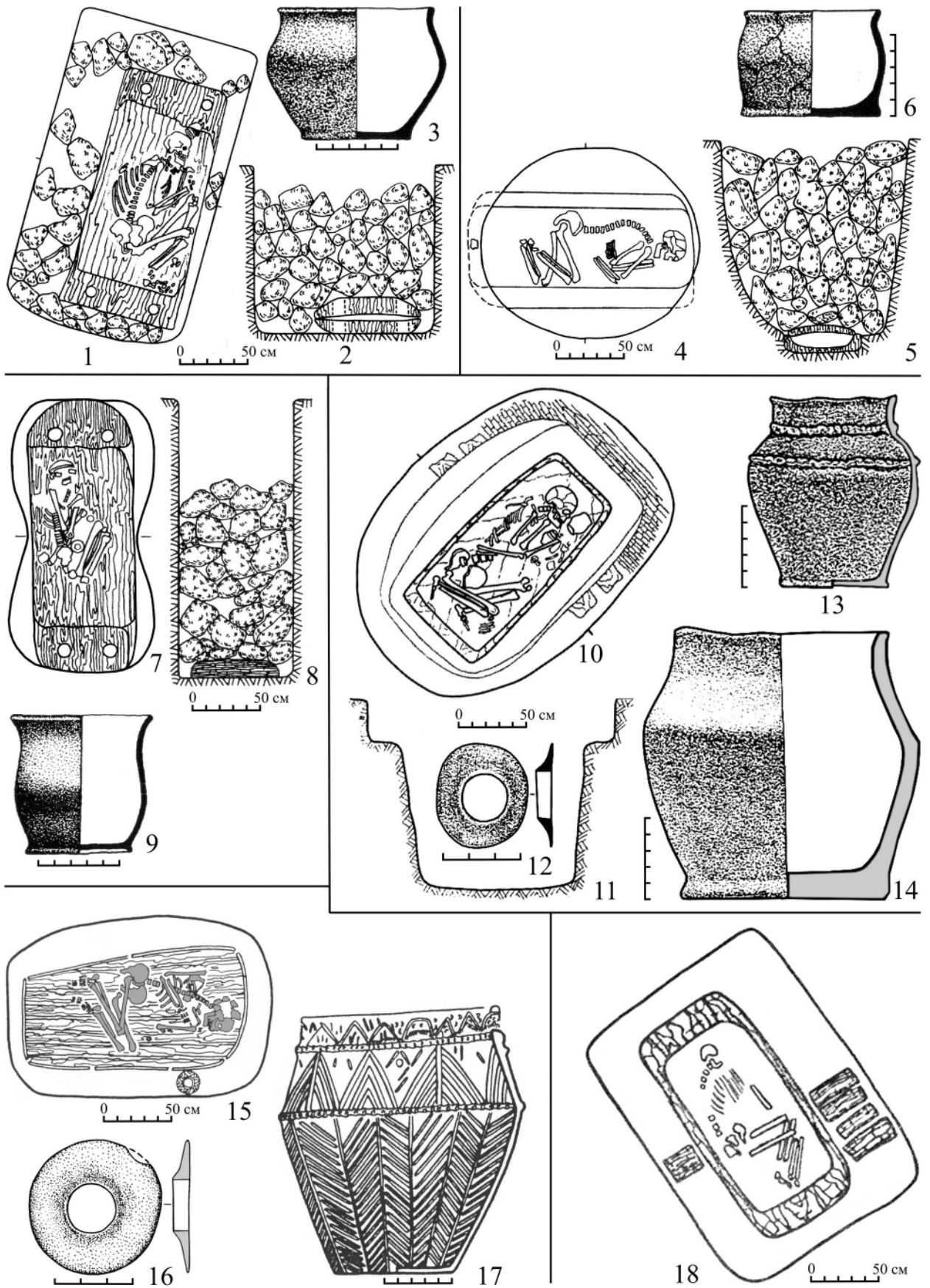

Рис. 116. Поховання Дністро-Прутського варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури в колодах: **1-3** – Никільське 7/35; **4-6** – Никільське 7/37; **7-9** – Никільське 12/8; **10-14** – Рум'янцеве 1/12; **15-17** – Мерень-І 1/12; **18** – Токіле-Редукань 1/21.

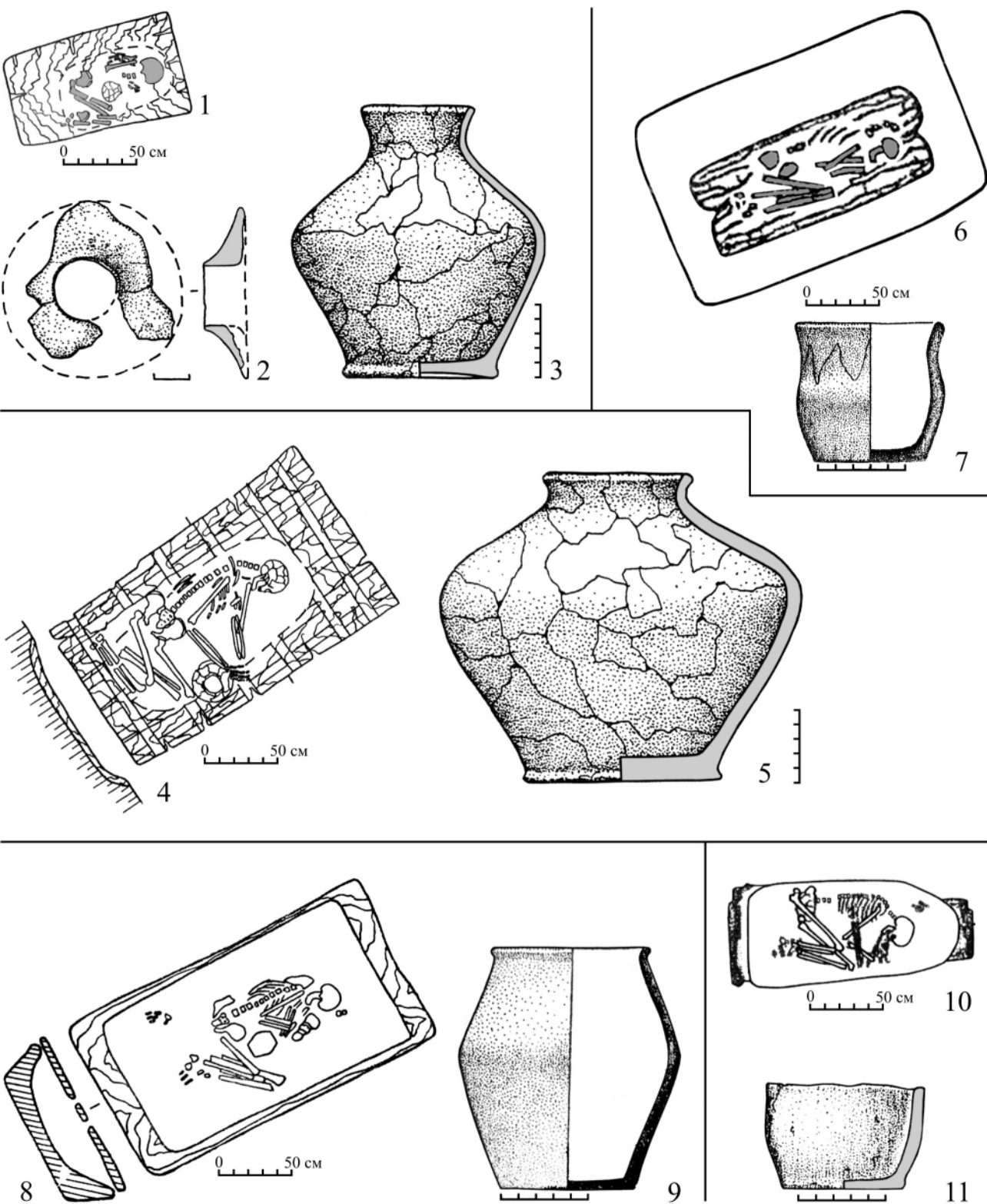

Рис. 117. Поховання Дністровсько-Прутського варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури в колодах: **1-3** - Крихана Вець 1/2; **4, 5** - Крихана Вець 1/1; **6, 7** - Глине 1/11; **8, 9** - Токиле Редукань 1/13; **10, 11** - Окниця 3/2.

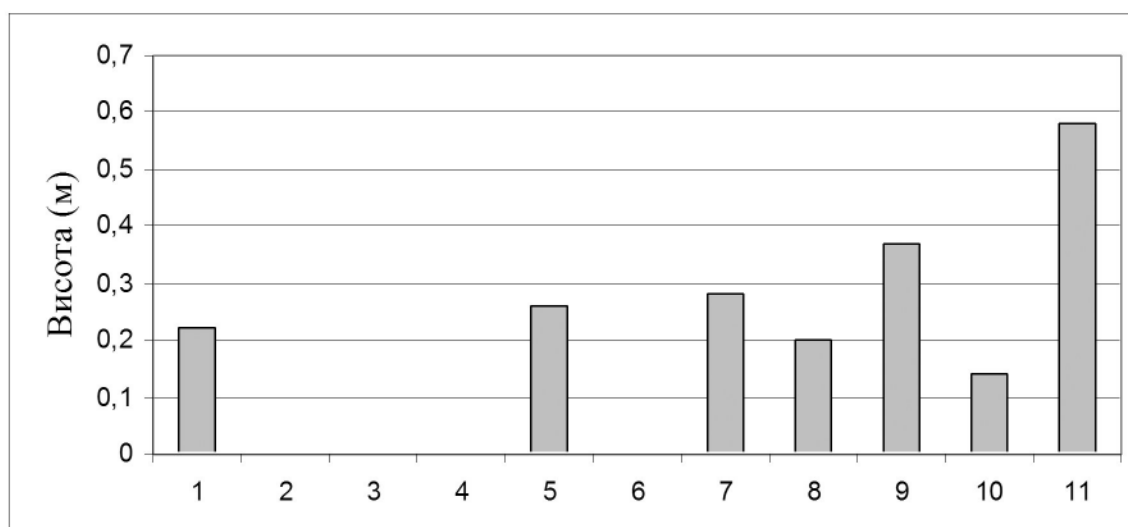
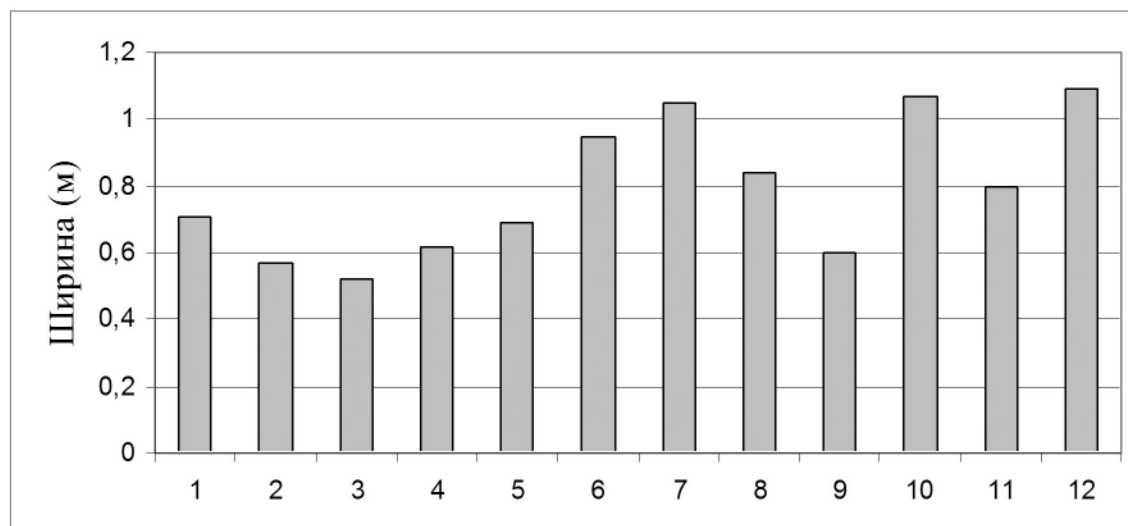
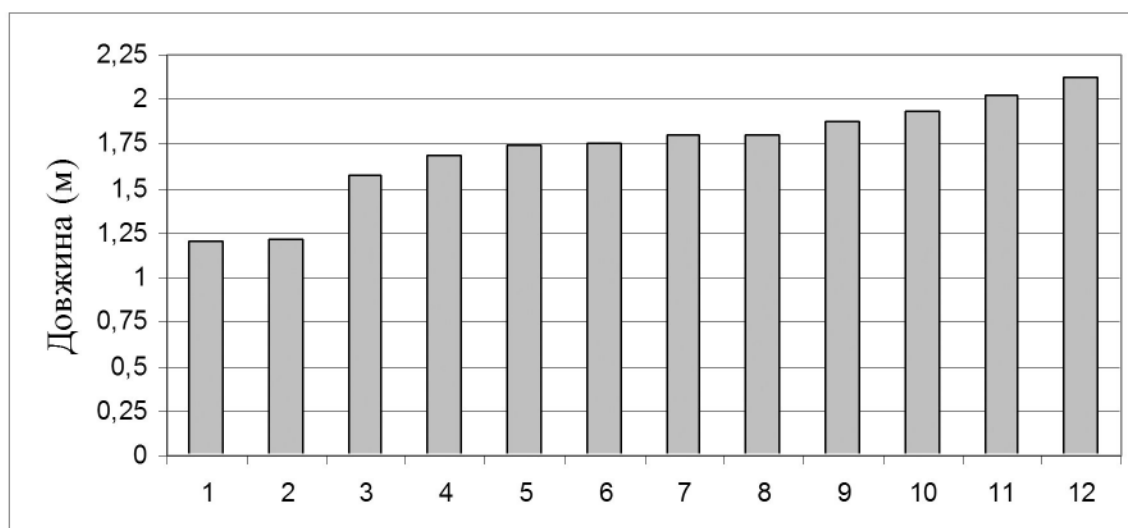

Рис. 118. Параметри дерев'яних трун-колод Дністро-Прутського варіанту ДПБК

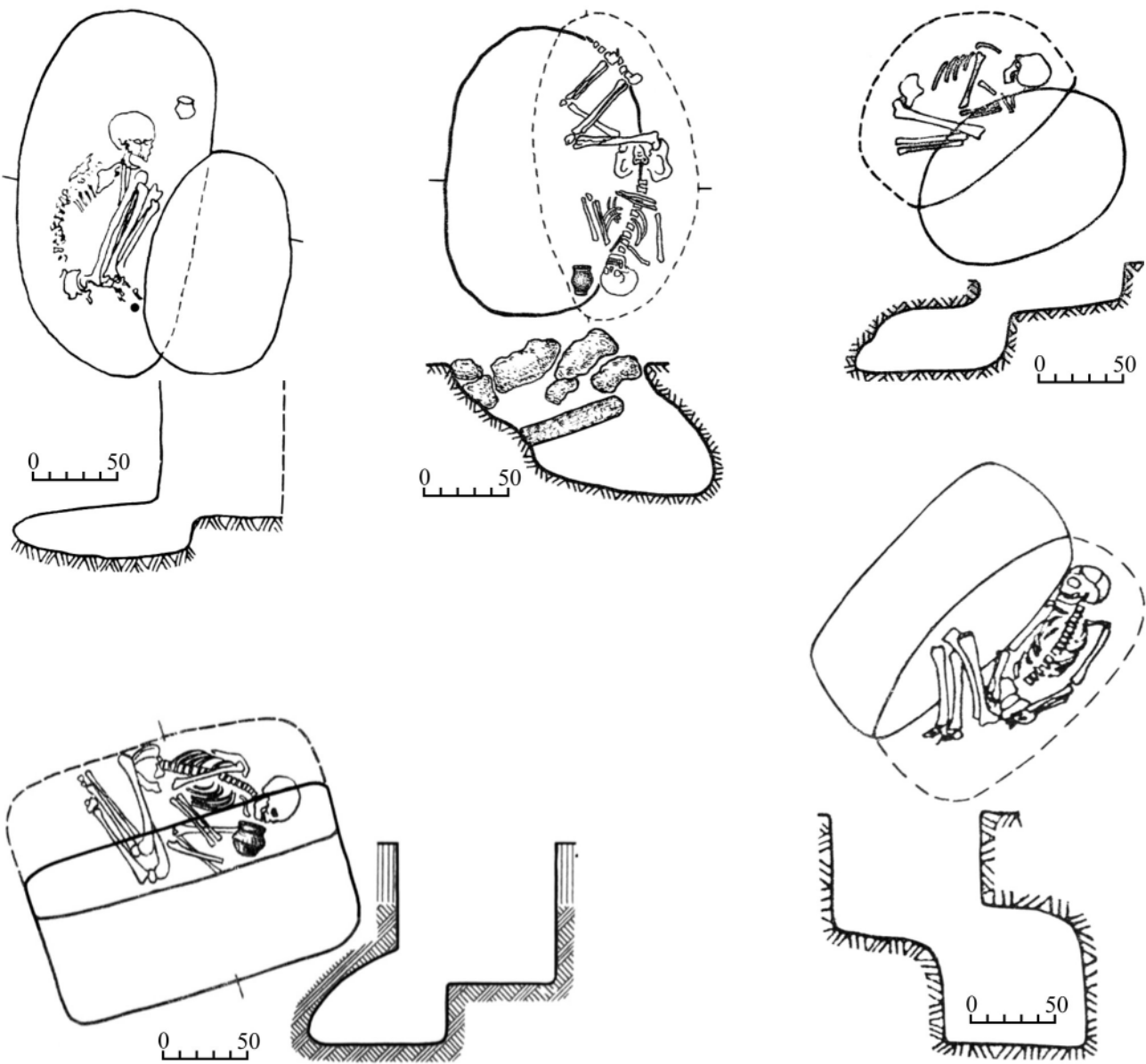

Рис. 119. Поховання в підбоях Дністро-Прутського локального варіанту ДПКБ:

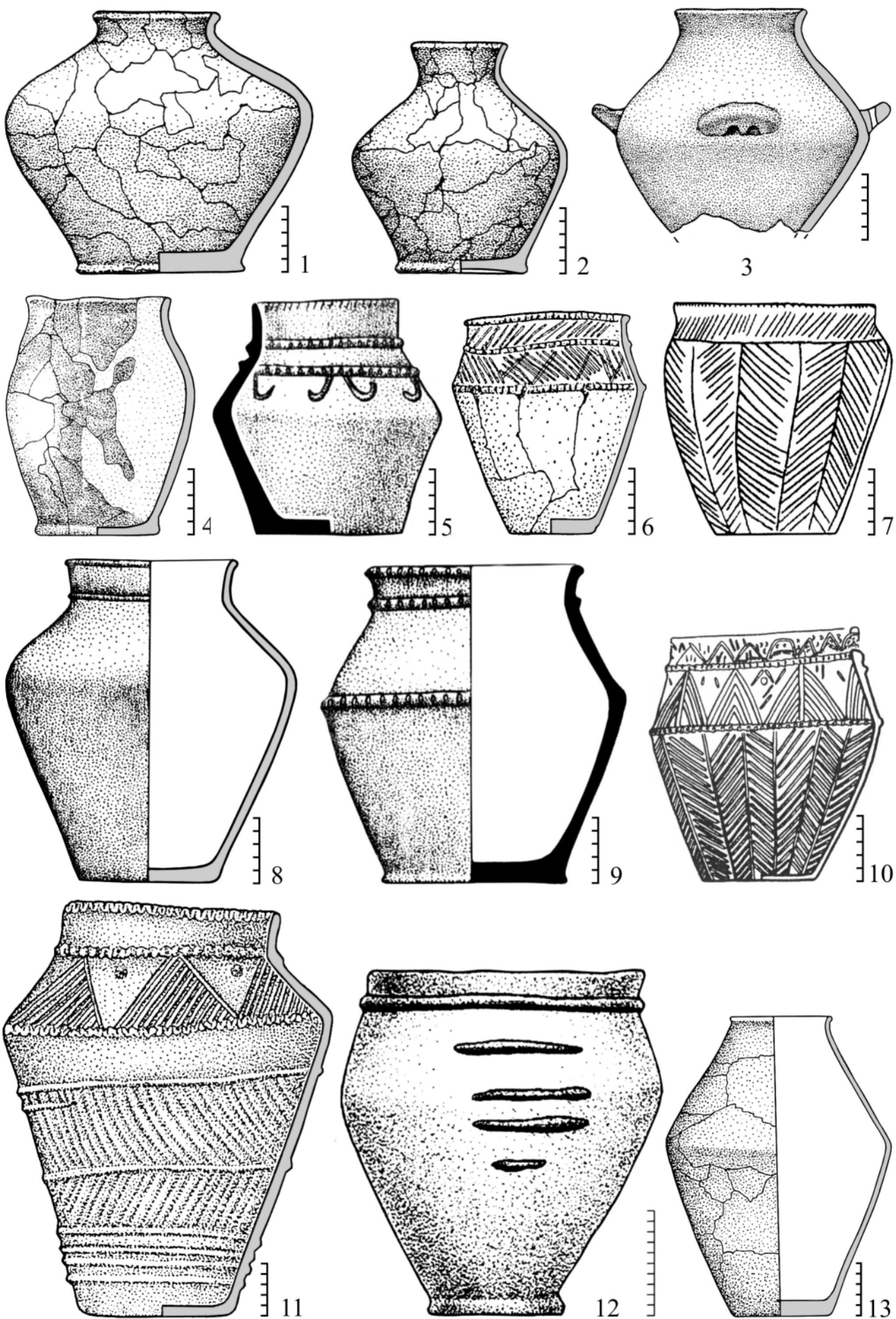

Рис. 120. Кераміка з поховань Дністро-Прутського локального варіанту ДПК

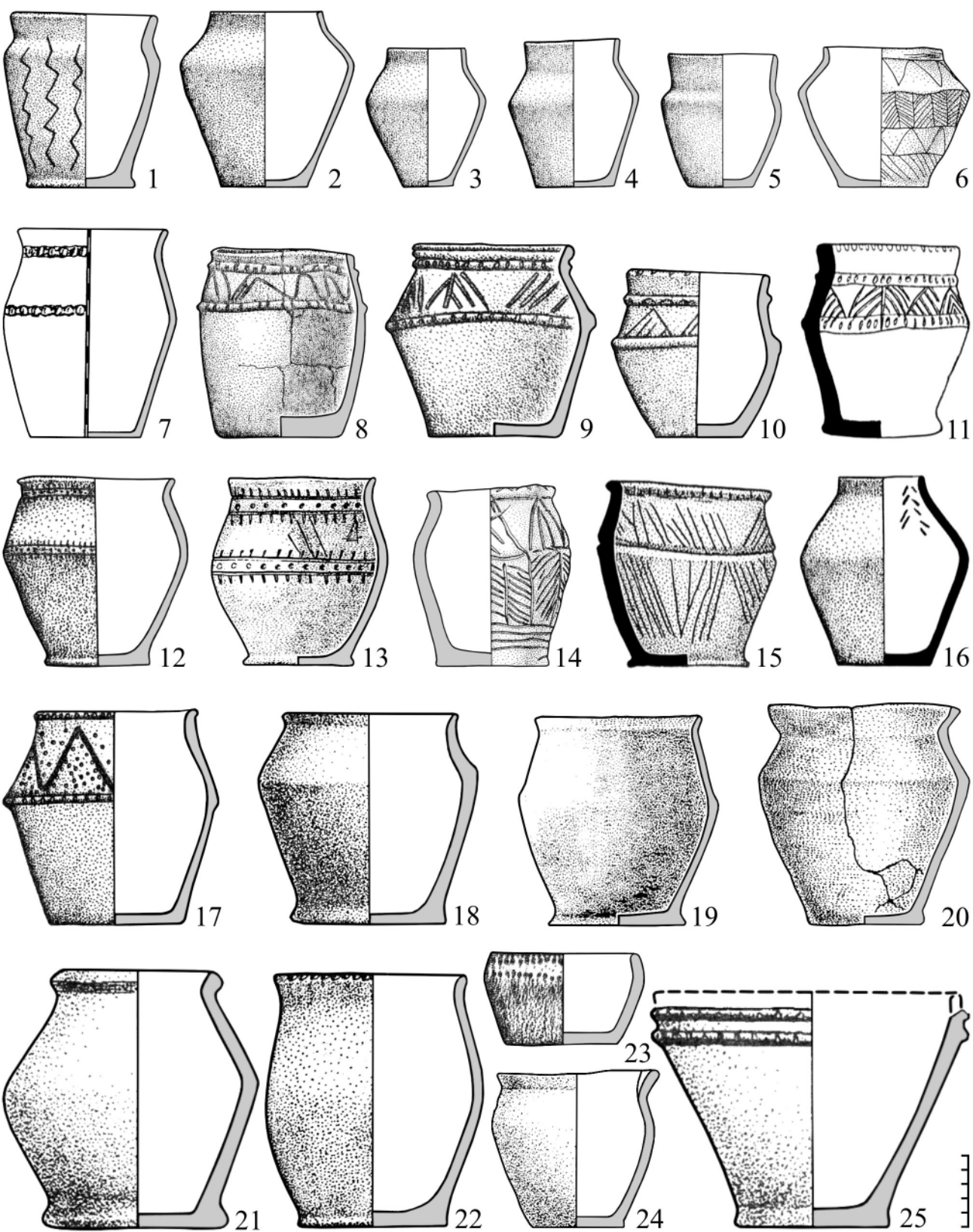

Рис. 121. Кераміка з поховань Дністровсько-Прутського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури: **1** - Кальчеве 3/12; **2, 4** - Виноградівка 6/3, 7/2; **3** - Каланчак 3/3; **5** - Спея 6/1; **6, 14** - Калфа пп. 9 13; **7** - Біленьке п. 67; **8** - Денчень п. 43; **9** - Куконештій Вець 9/31; **10** - Кислиця 1/9; **11** - Великодолинське 2/3; **13, 19** - Оленешть 1/22, 6/11; **15** - Киселове п. 8; **16** - Фрікацей 4/28; **17** - Дзінілор 3/8; **18** - Градешка-I 3/2; **20** - Хаджимус 2/10; **21** - Орловка 1/8; **22** - Терновка 256/3; **23, 24** - Жолтий Яр 8/11, 2/12; **25** - Вишневе 11/1.

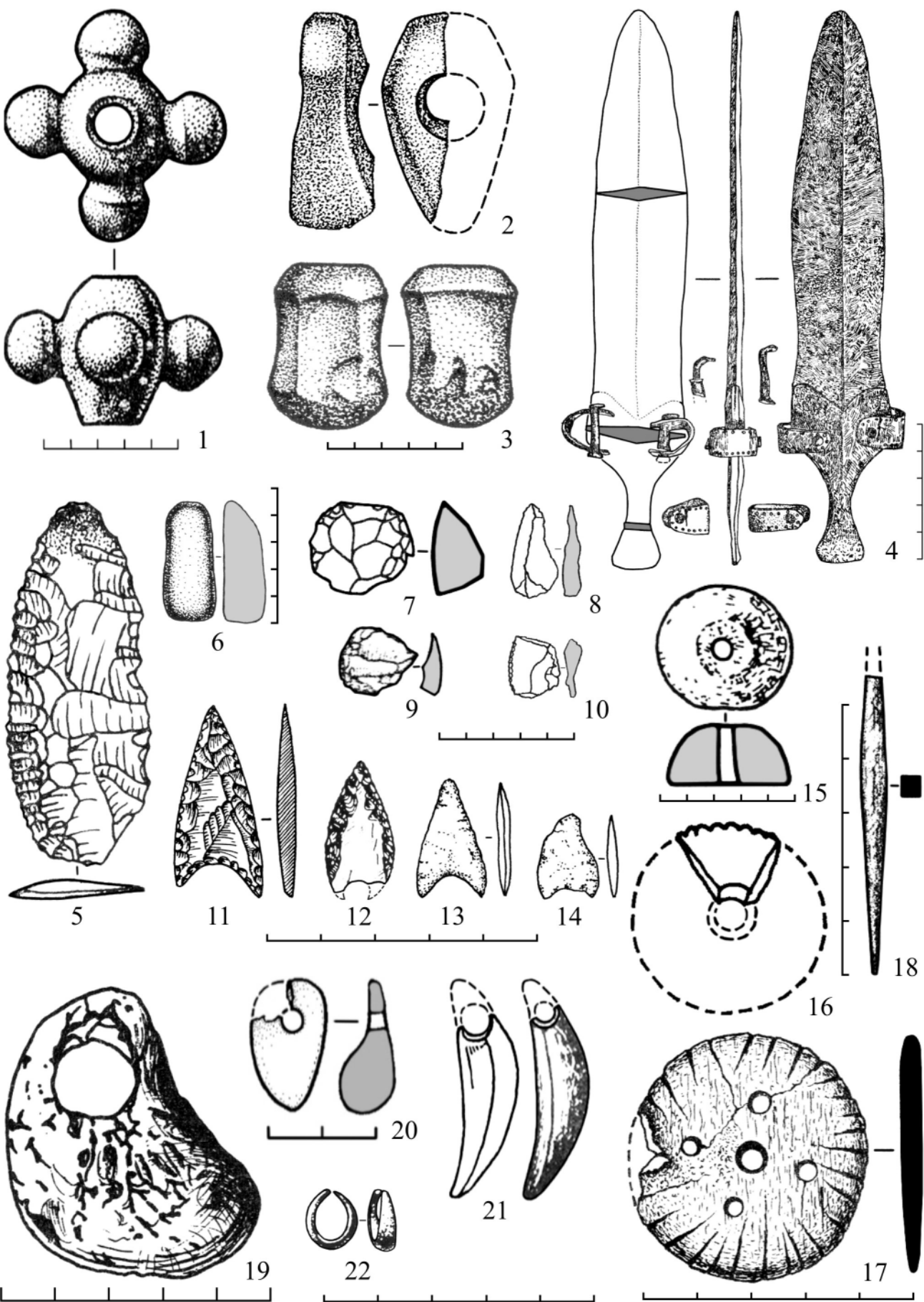

Рис. 122. Вироби з різних матеріалів зі складу інвентаря Дністро-Прутського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

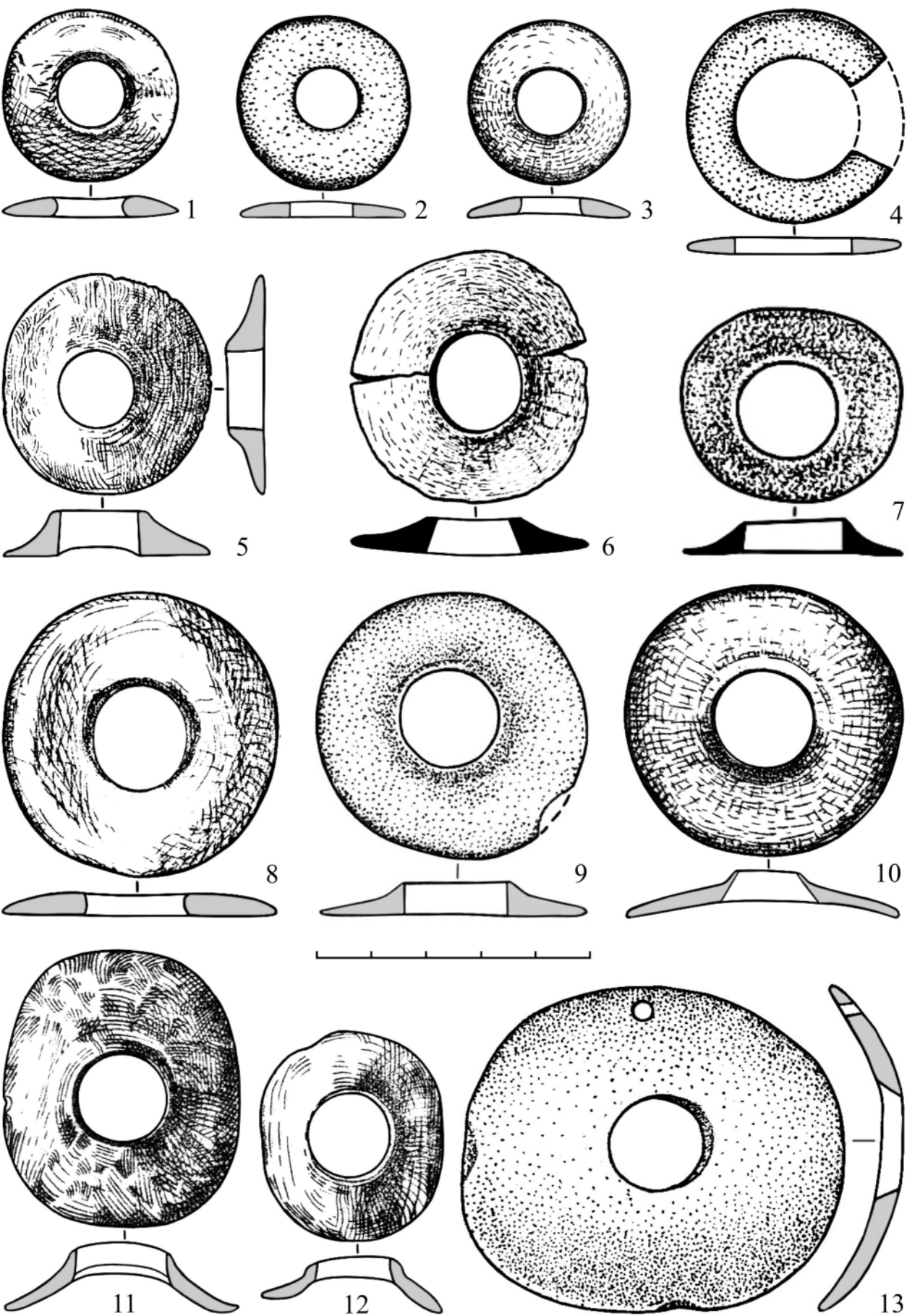

Рис. 123. Пряжки з поховань Дністровсько-Прутського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури

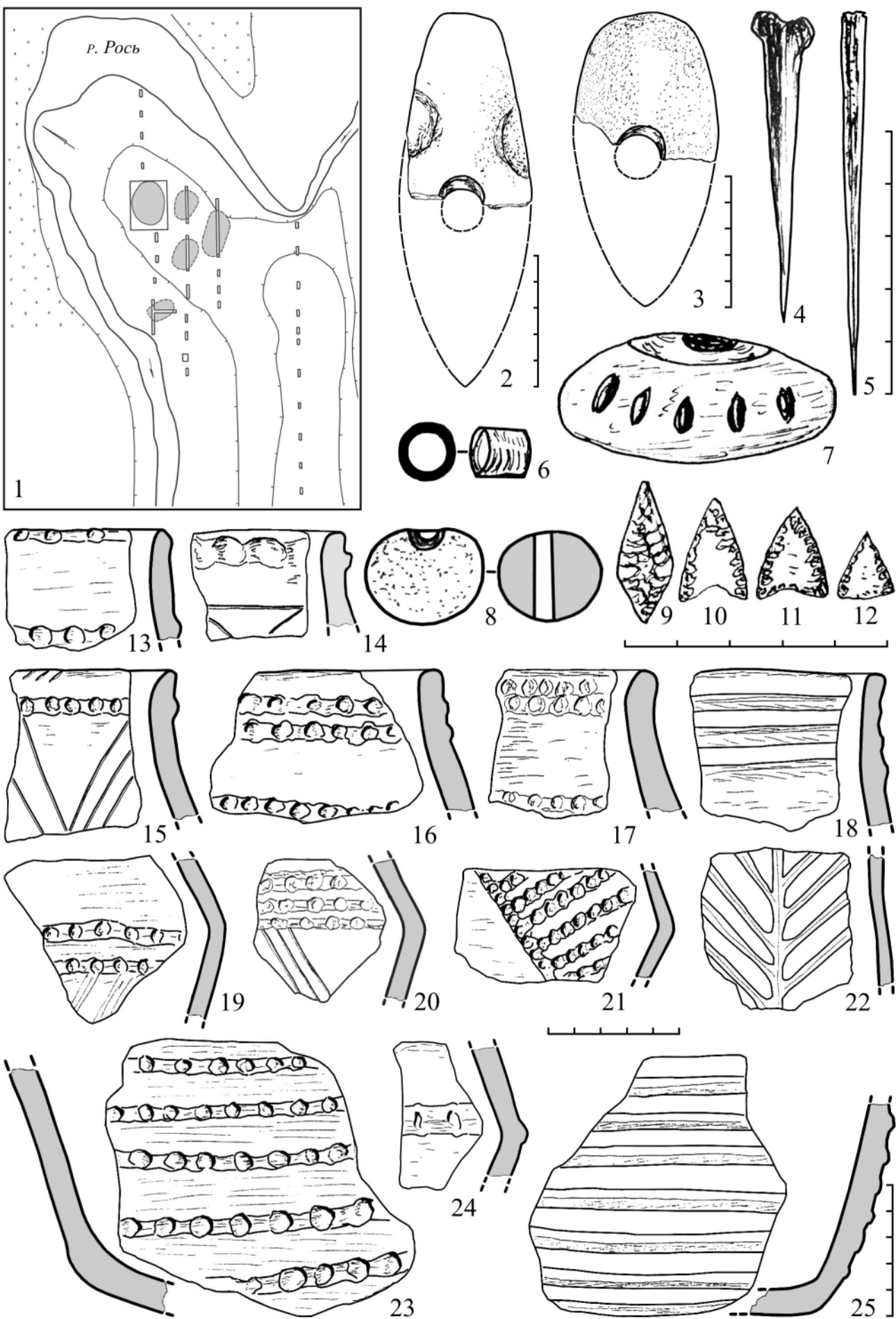

Рис. 124. Поселення поблизу с. Яблунівка на р. Рось [за: 682]

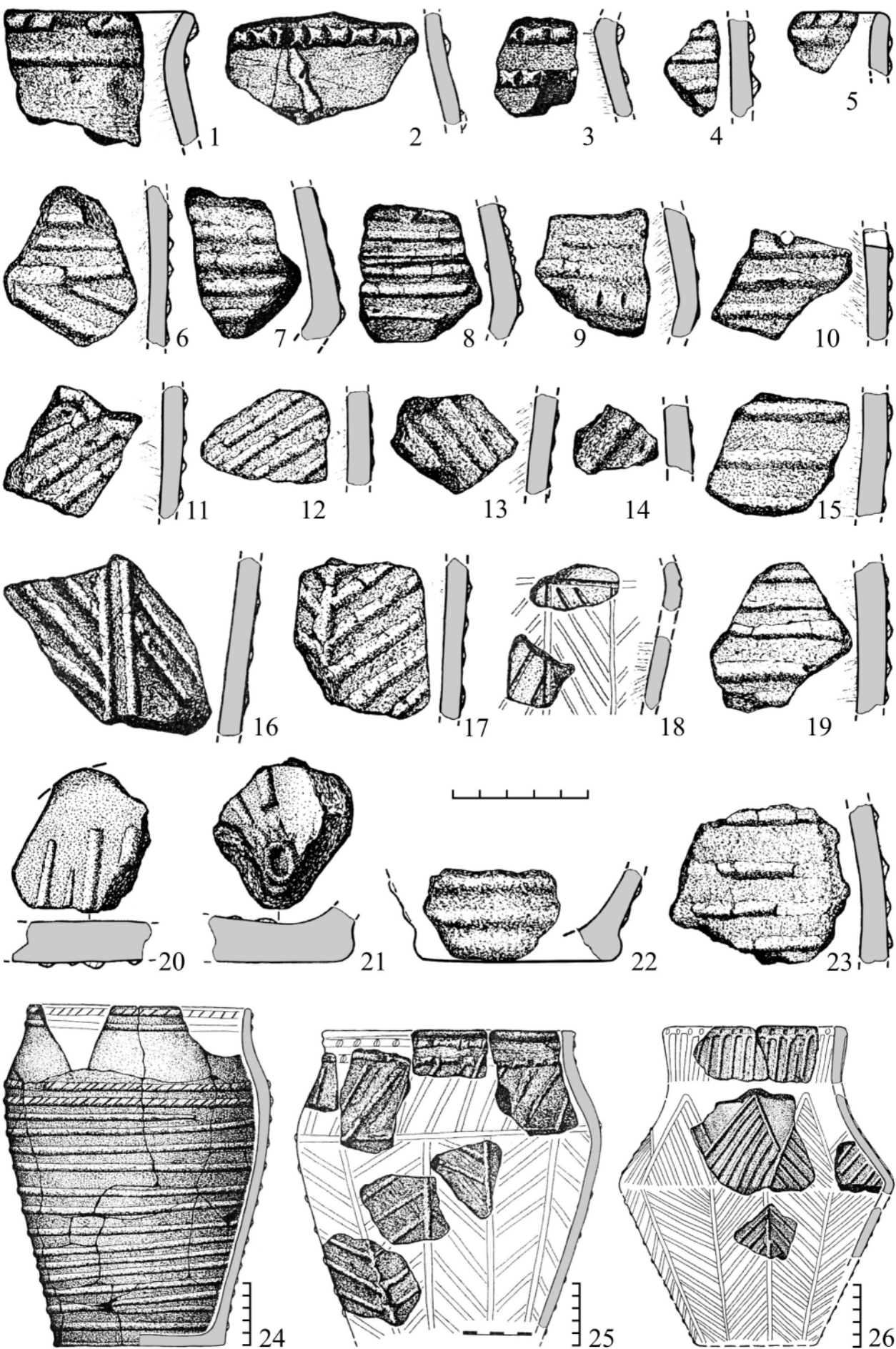

Рис. 125. Кераміка з поселення Ходосівка [за: 417]

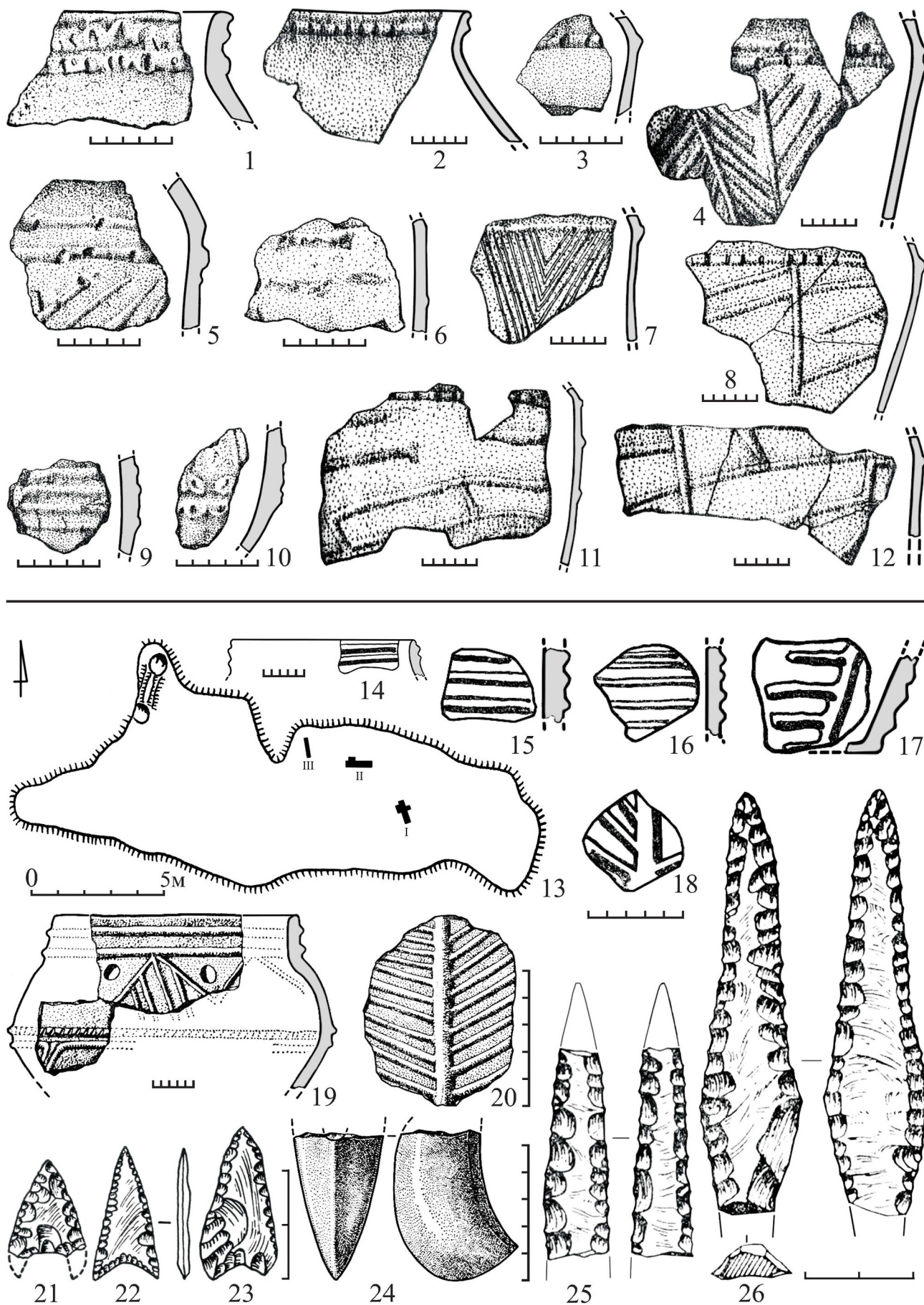

Рис. 126. Матеріали поселень Дніпро-Прутської бабинської культури:
1-12 - Делакеу; 13-26 - Кременчук [за: 623; 45; 769].

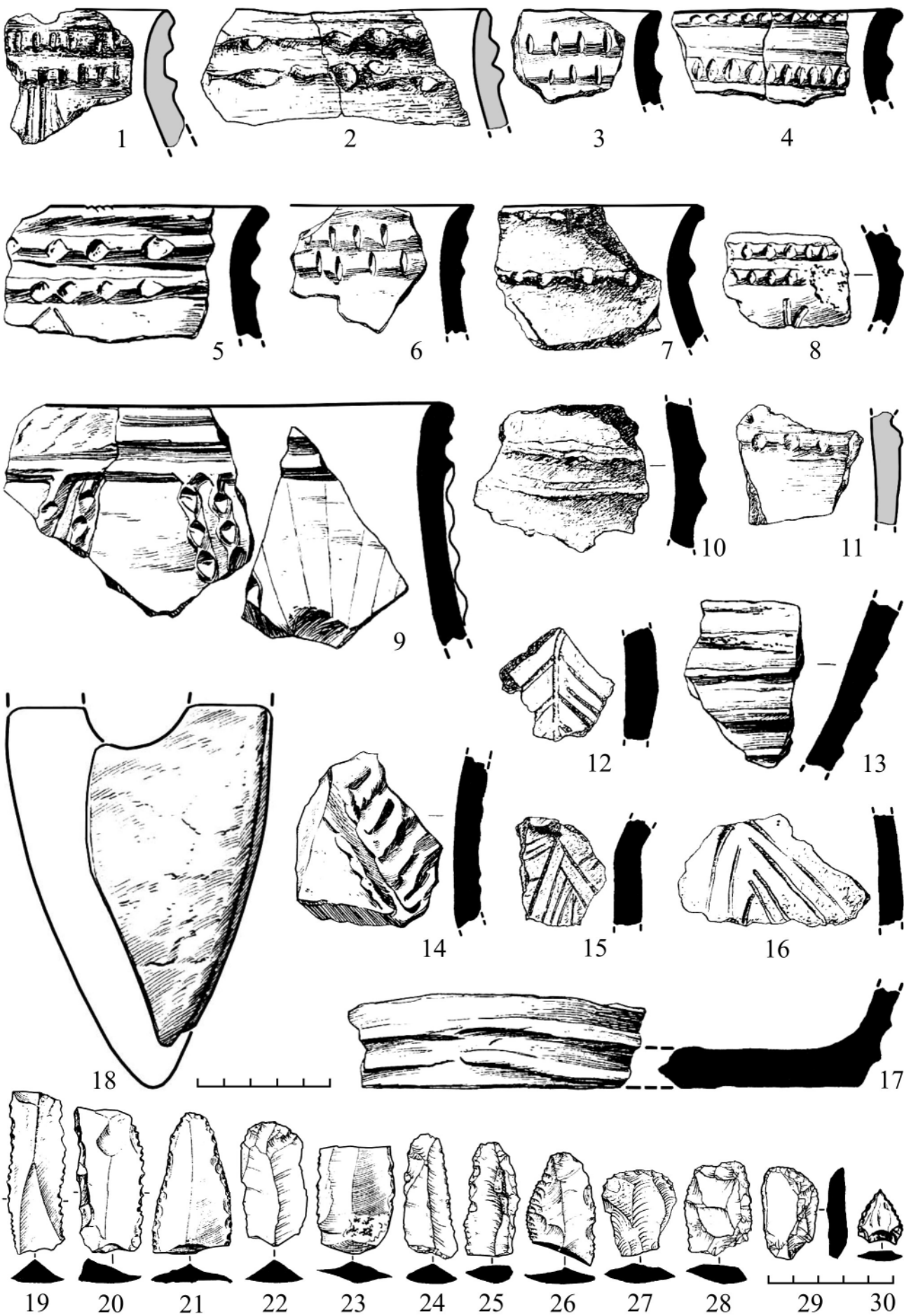

Рис. 127. Матеріали бабинської культури поселення Долиняни [за: 683]

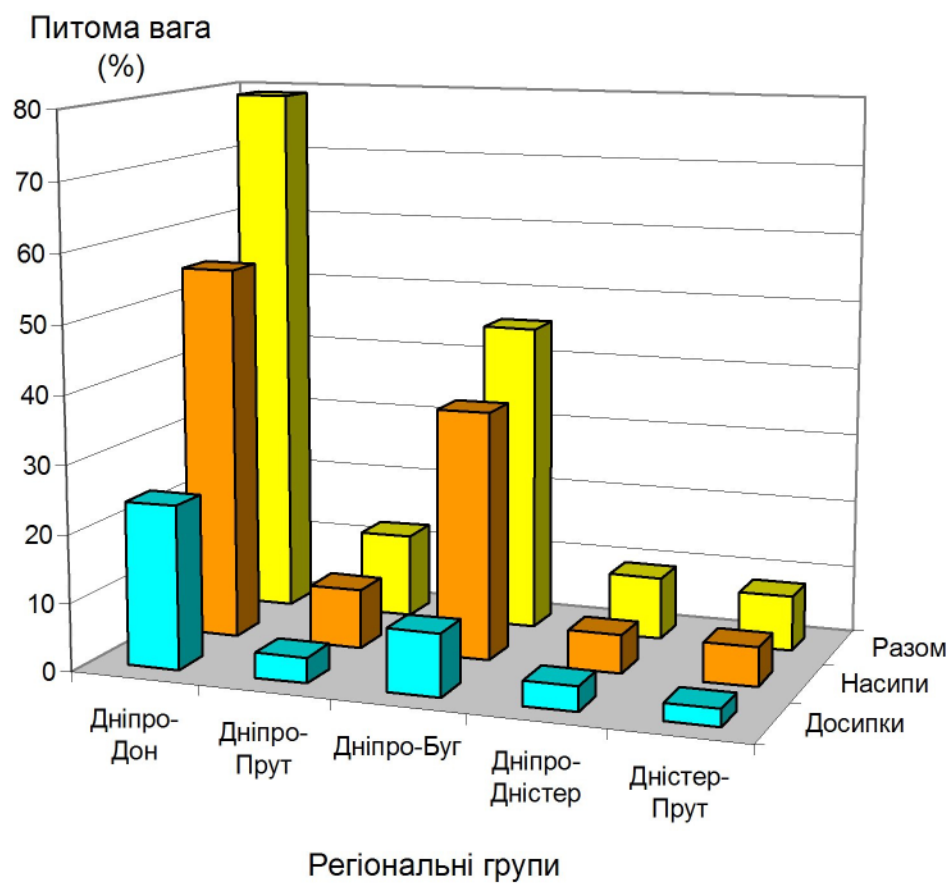

Рис. 128. Масштаби курганного будівництва регіональних груп Бабіне (питома вага поховань з насипами і досипками)

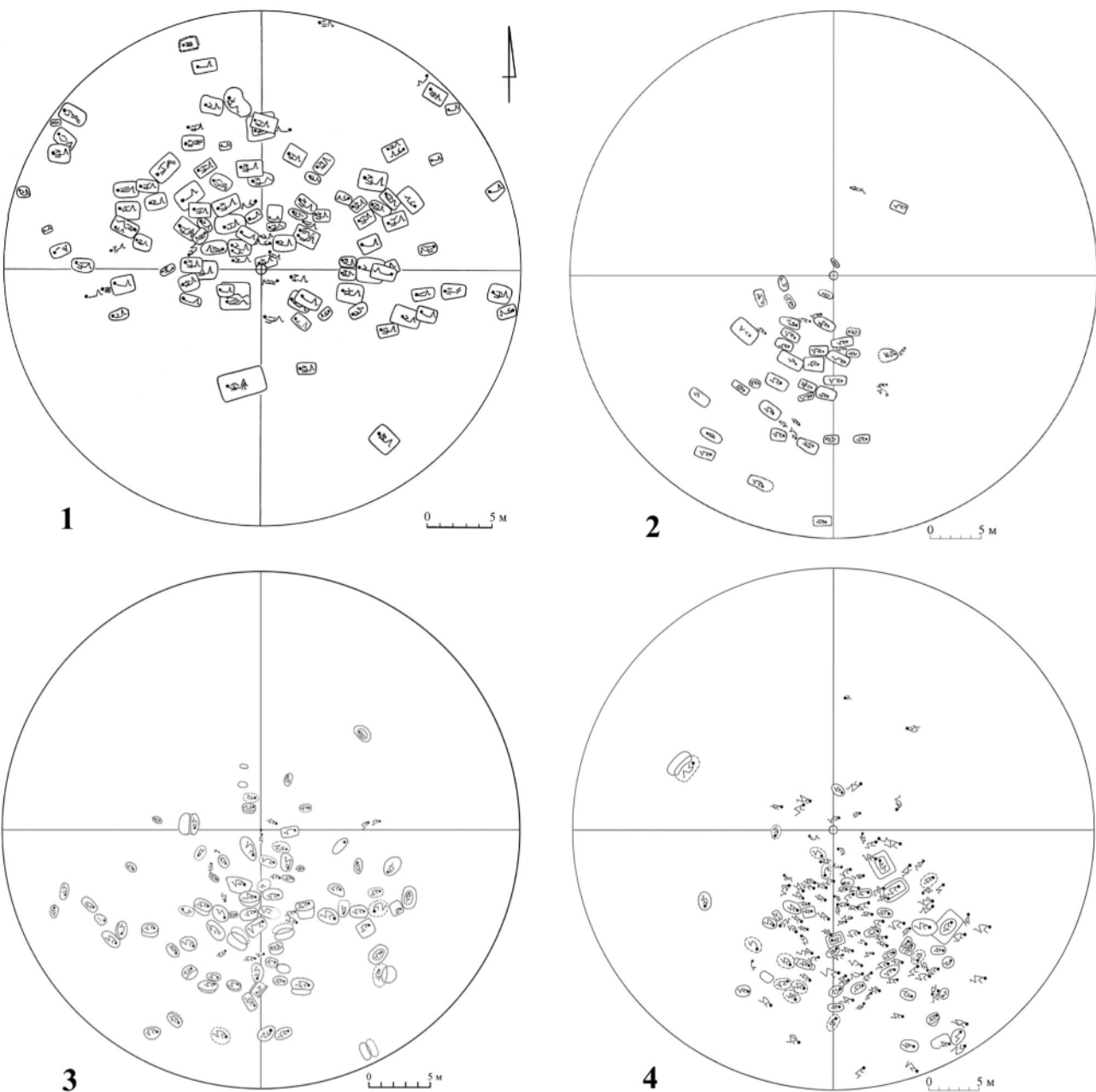

Рис. 129. Планіграфічні полігони для впускних поховань регіональних груп Бабіне: **1** - Дніпро-Донська бабинська культура; **2** - Дніпро-Бузький варіант ДПК; **3** - Дніпро-Дністровський варіант ДПК; **4** - Дністро-Прутський варіант ДПК.

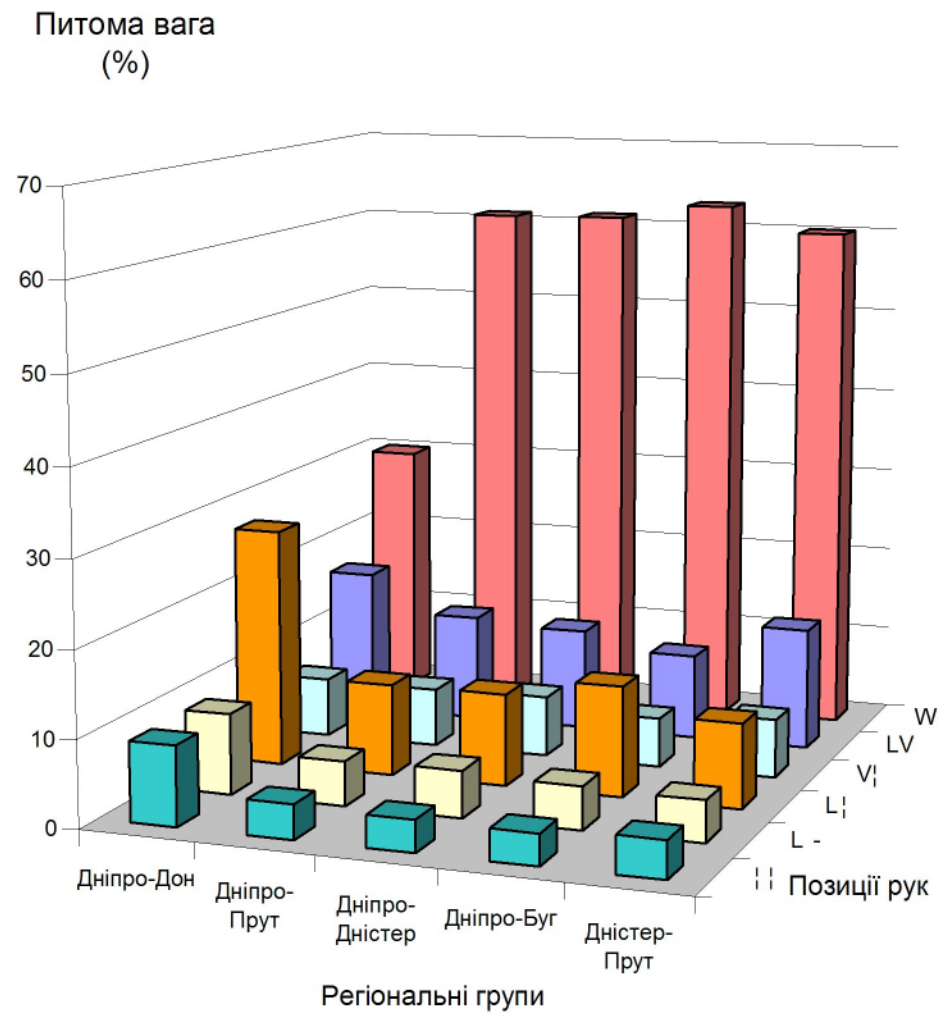

Рис. 130. Співвідношення регіональних груп культурного кола Бабіне за ознакою "позиція рук"

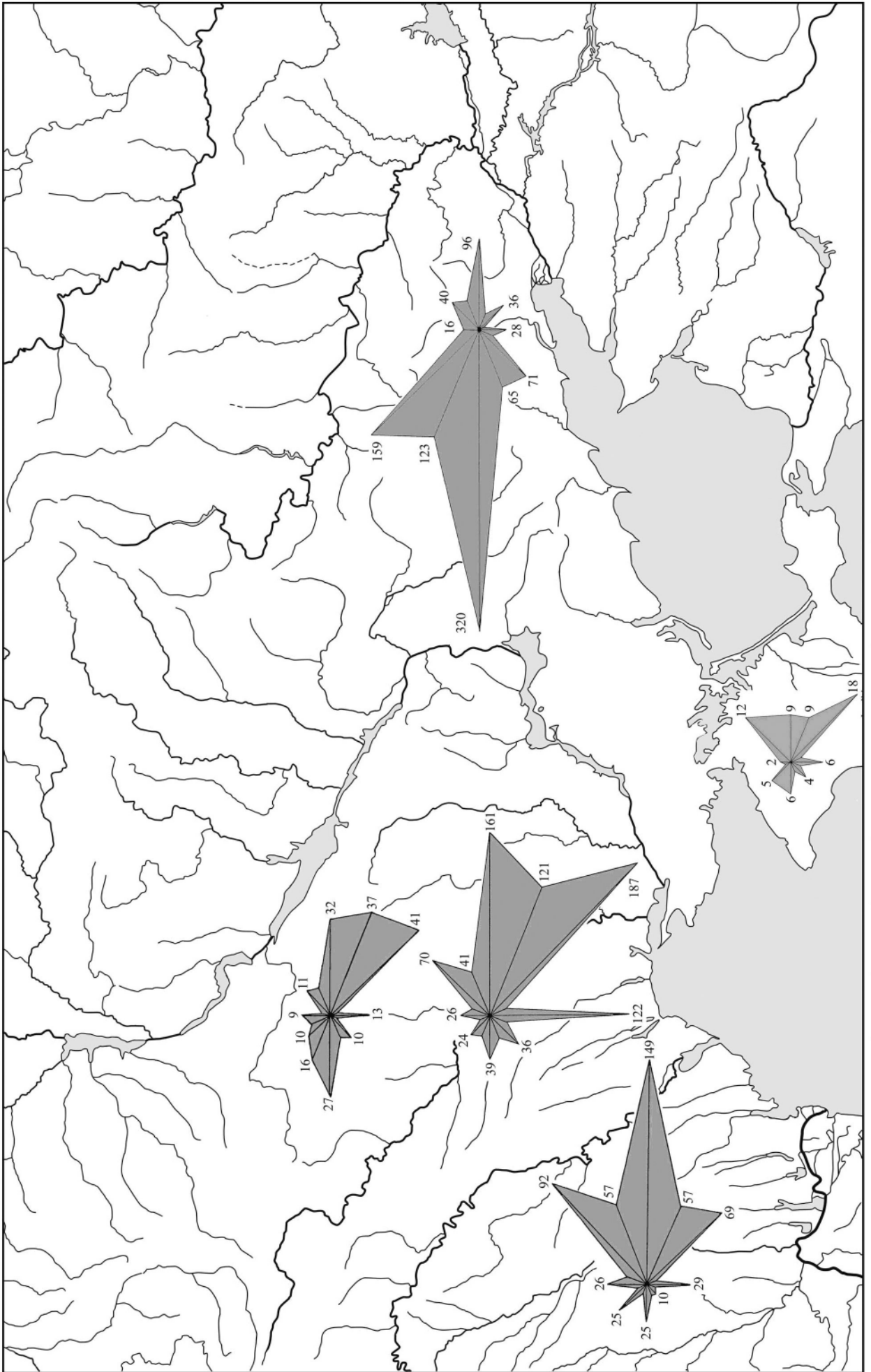

Рис. 131. Діаграми орієнтації небіжчиків у похованнях різних регіональних груп культурного кола Бабине.

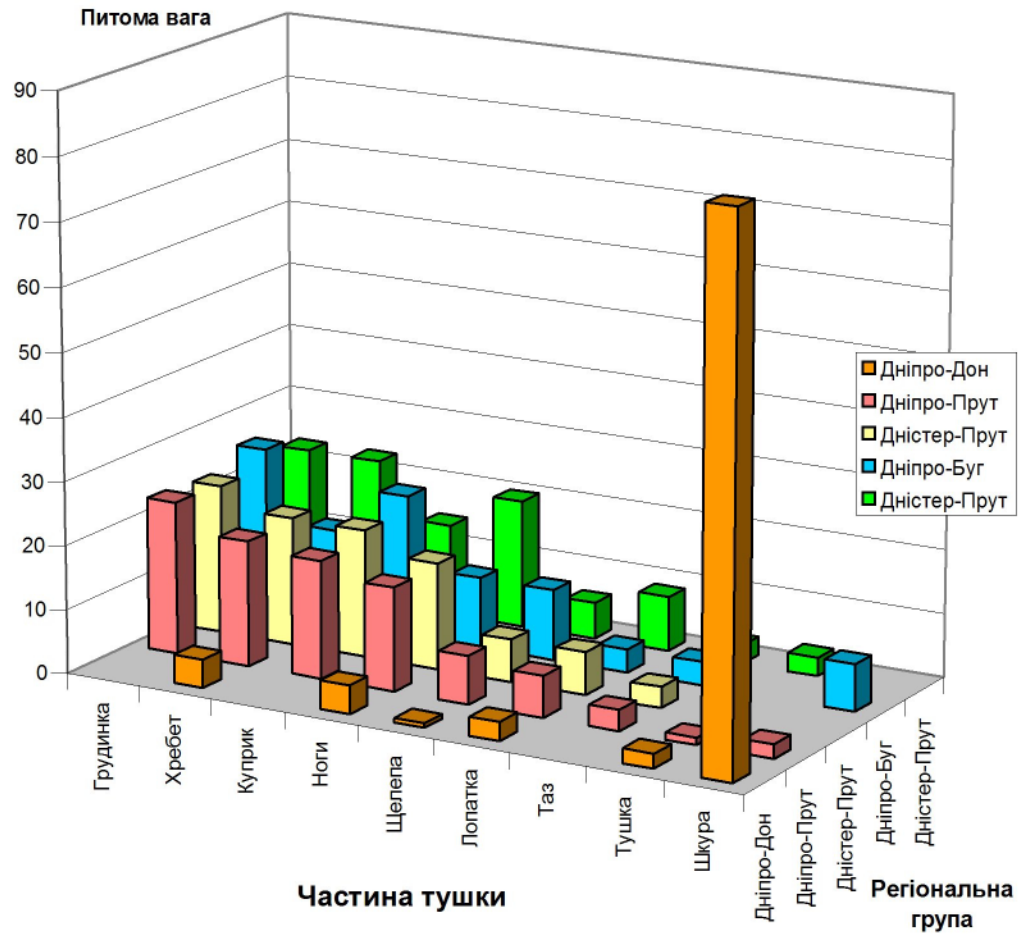

Рис. 132. Мясна напутня їжа та ритуальні рештки тварин в похованнях культурного кола Бабіне

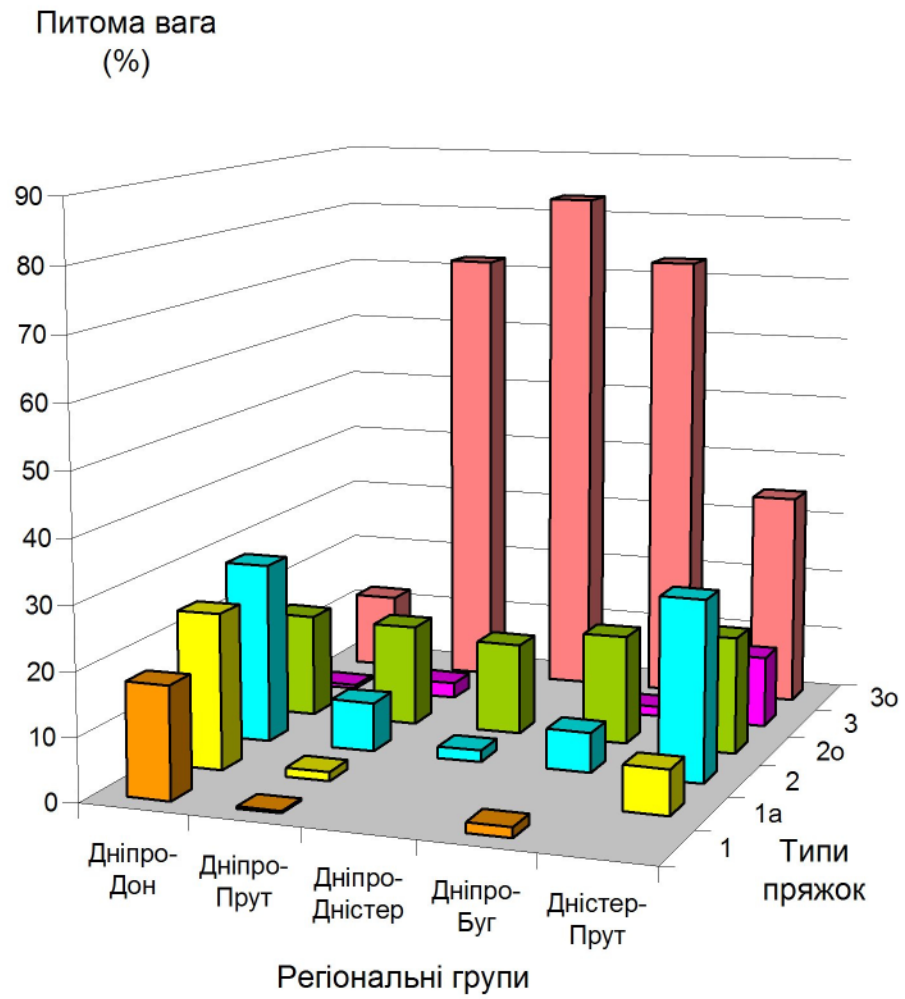

Рис. 133. Співвідношення типів пряжок у регіональних групах культурного кола Бабіне

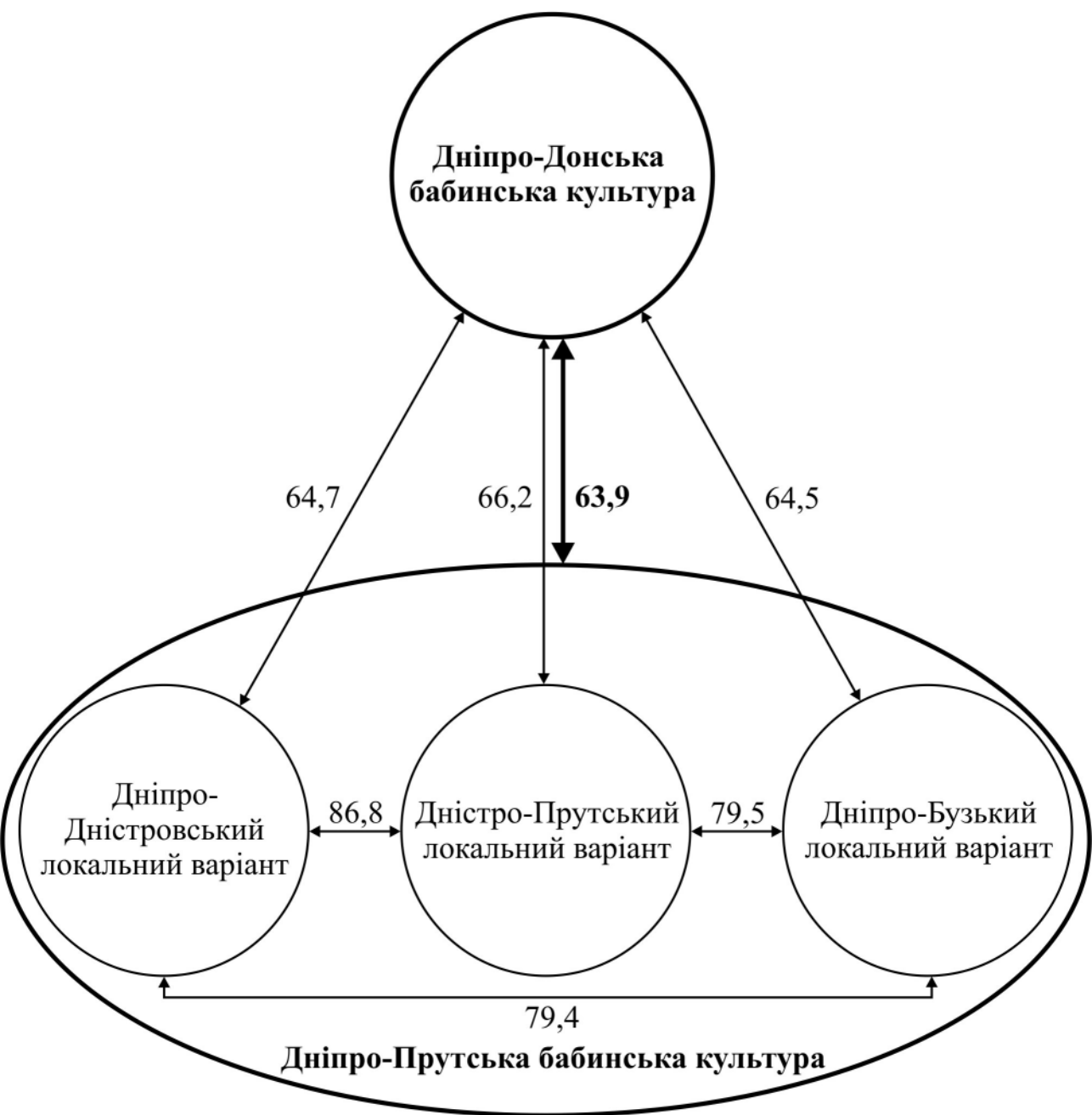

Рис. 134. Граф схожості регіональних груп і структура культурного кола Бабине

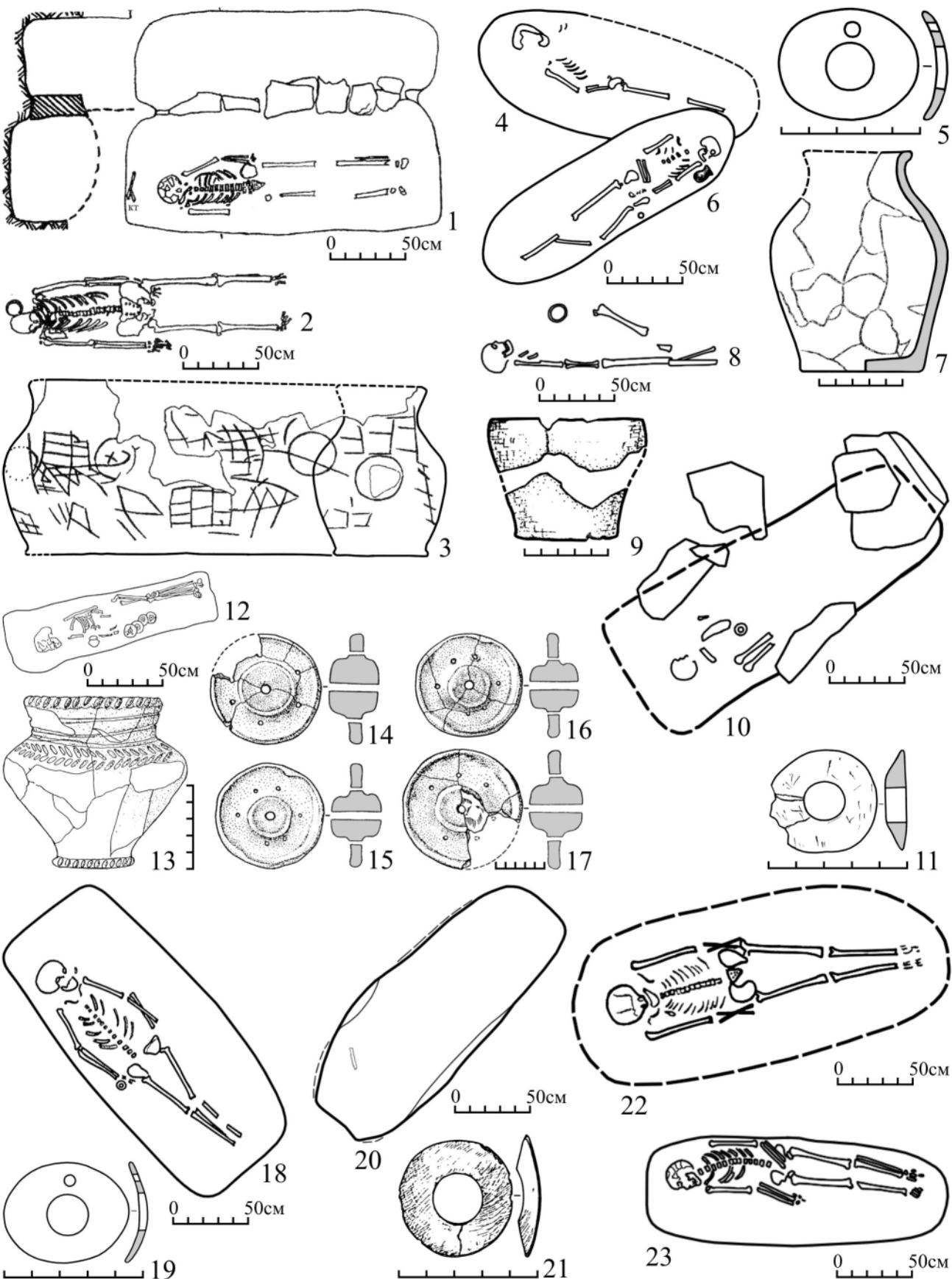

Рис. 135. Пам'ятки евпаторійської групи Криму: **1** - Астаніне 23/3; **2-3** - Астаніне 23/13; **4-5** - Дальне 3/2; **6-7** - Дальне 3/3; **8-9** - Ак-Таш п. 4; **10-11** - Ак-Таш 1/ 6; **12-17** - Іллічове 9/6; **18-19** - Далеке 4/1; **20-21** - Лугове 3/1; **22** - Акимівка п. 2; **23** - Лугове 4-5/6.

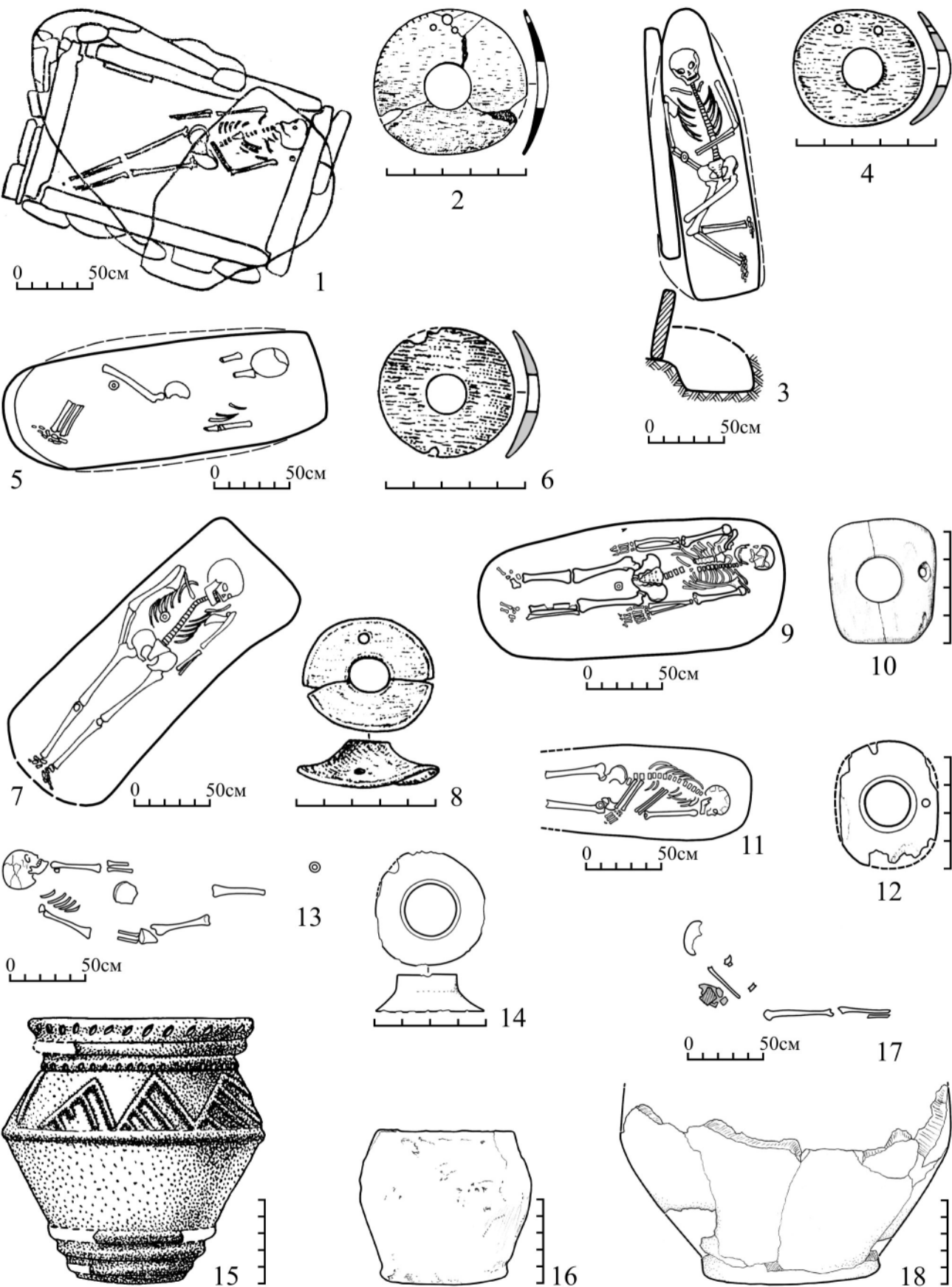

Рис. 136. Пам'ятки евпаторійської групи Криму (1-8) і громівської групи Таврії (9-18): 1-2 - Криловка 8/8; 3-4 - Іллічове 4/2; 5-6 - Григоровка 22/4; 7-8 - Ленінське 4/5; 9-10 - Громівка-I 1/11; 11-12 - Тягунова Могила 11/4; 13-14 - Новокам'янка 1/2; 15 - Кічкас-II 11/6; 16-18 - Жовтневе-II 5/1.

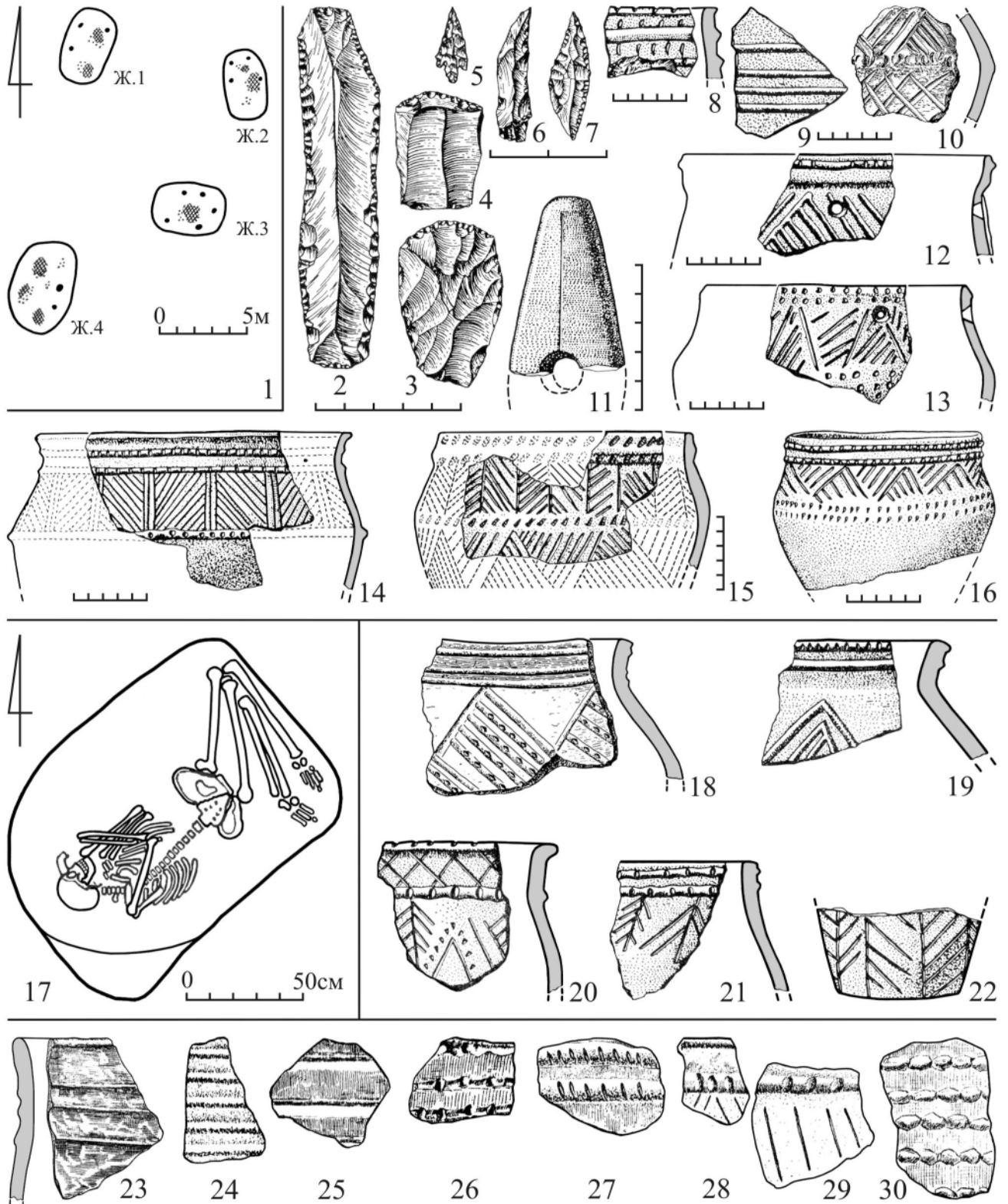

Рис. 137. Матеріали Деснянсько-Сеймської групи культурного кола Бабине: 1-16 - Волинцеве ("Городок"); 17 - Хар'ївка п. 2; 18-22 - Білоус; 23-30 - поселення р. Остер [за: 37; 45, рис. 4; 479].

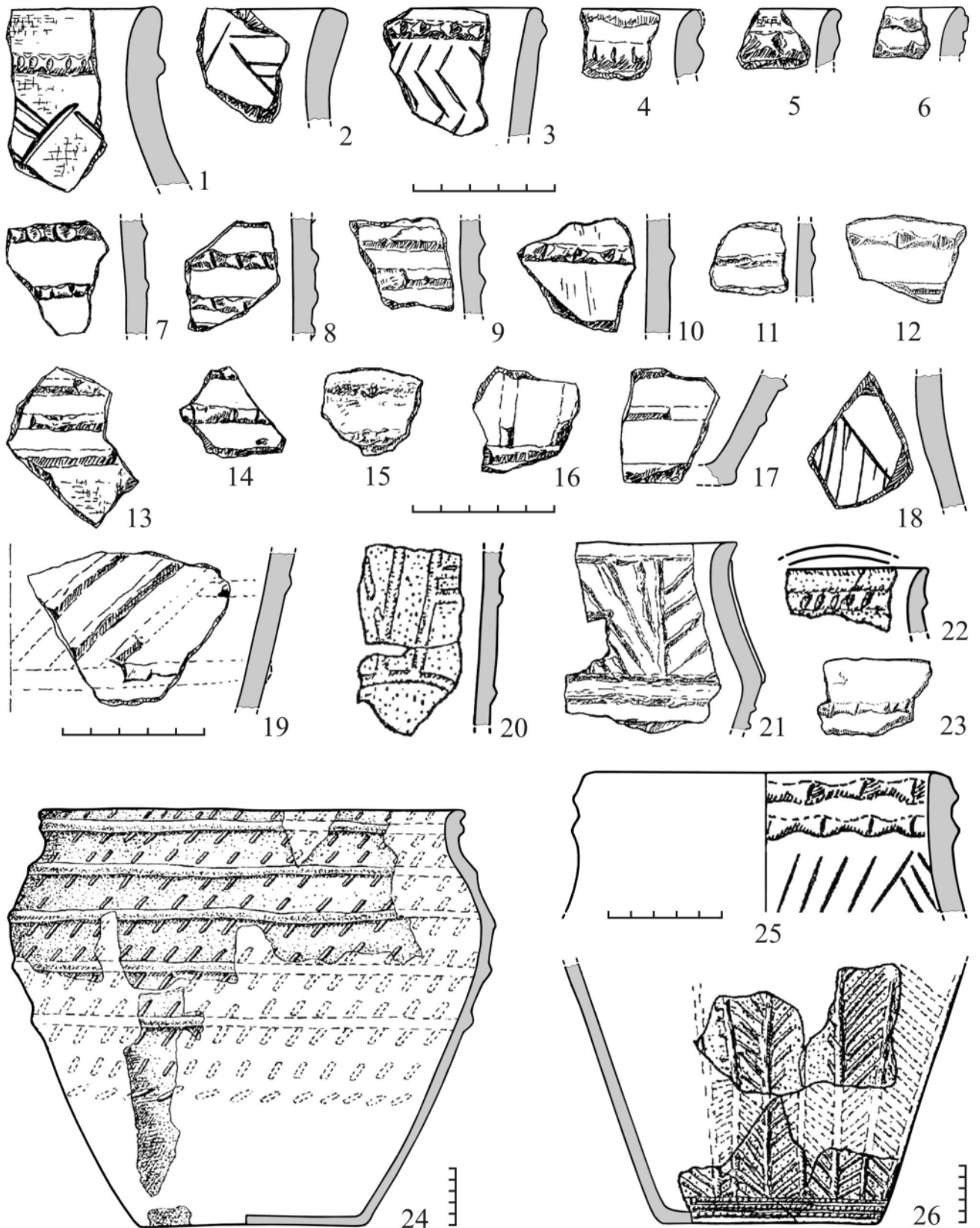

Рис. 138. Бабинська кераміка з поселень Наддніпрянсько-Прип'ятської групи: 1, 2, 18 - Тульговичі; 3 - Наровля 2; 4, 7, 8 - Ломиш 2; 5, 14 - Наровля; 6, 11, 15, 21, 23 - Абакуми 1; 9 - Жаховичі; 10 - Юровичі 3; 12 - Бивалькі; 13, 16, 17, 19 - Тешків; 20, 22, 24, 26 - Заспа 2; 25 - Юровичі [за: 322].

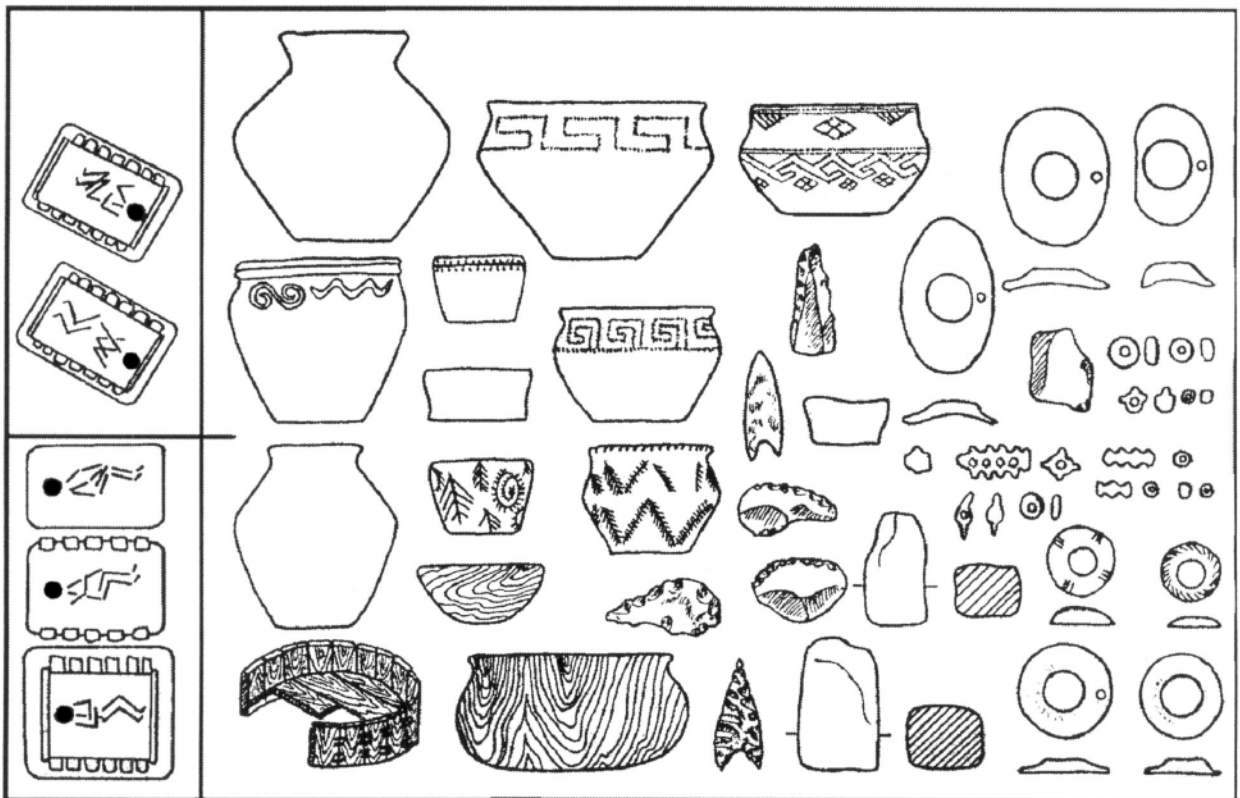

Рис. 139. Стратиграфічні горизонти поховань середнього бронзового віку Орель-Самарського межиріччя [за : 277, с. 18, рис. 1: фрагмент].

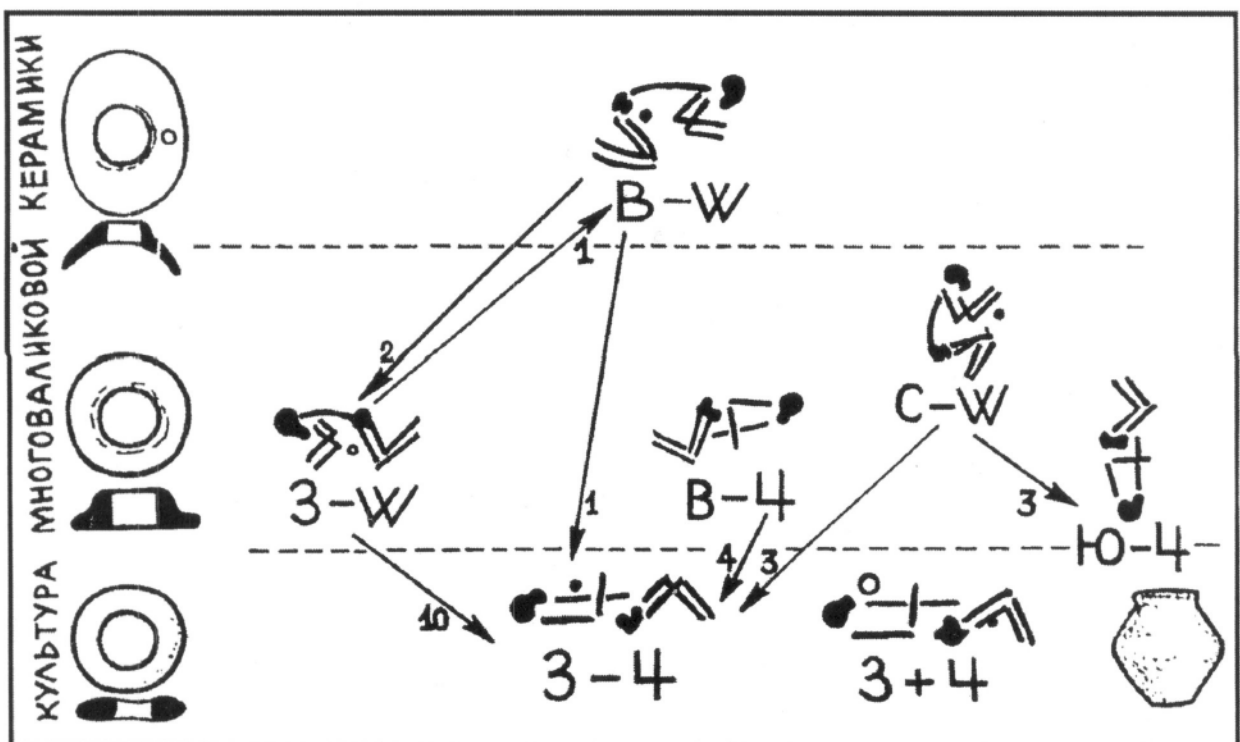

Рис. 140. Послідовність хронологічних груп різних типів поховань за стратиграфічними даними [за : 546, с. 17: фрагмент].

ГРУППА	ОБРЯД	ТИП ПРЯЖКИ
II ПОЗДНЯЯ		
I РАННЯЯ		

Рис.141. Хронологічні групи поховань КБК Нижньої Донщини [за: 789; 374].

III период		
II период		
I период		

Рис.142. Хронологічна колонка КБК Нижньої Донщини [за: 374, рис. 4].

	ОБРЯД	ТИП ПРЯЖКИ	ИНВЕНТАРЬ
СТРАТИГРАФИЧЕСКИЕ ГОРИЗОНТЫ	IV		
	III		
	II		
	I		

Рис.143. Стратиграфічні горизонти поховань КБК Донеччини та Північно-Східного Приазов'я [за: 206; 395, рис. 5]

СТГ	Обряд погребения	Типы пряжек
III стратиграф. горизонт	IA ₁ IB	
II стратиграф. горизонт	IIA IIB	
I стратиграф. горизонт	IA IB	

Рис. 144. Стратиграфічні горизонти (СТГ) поховань КБК Сіверського Дінця та Північно Східного Приазов'я [за: 206; 521, мал. 10].

Рис. 145. Періодизація могильників КБК басейну Сіверського Дінця [за: 395, с. 345, рис. 103: фрагмент]

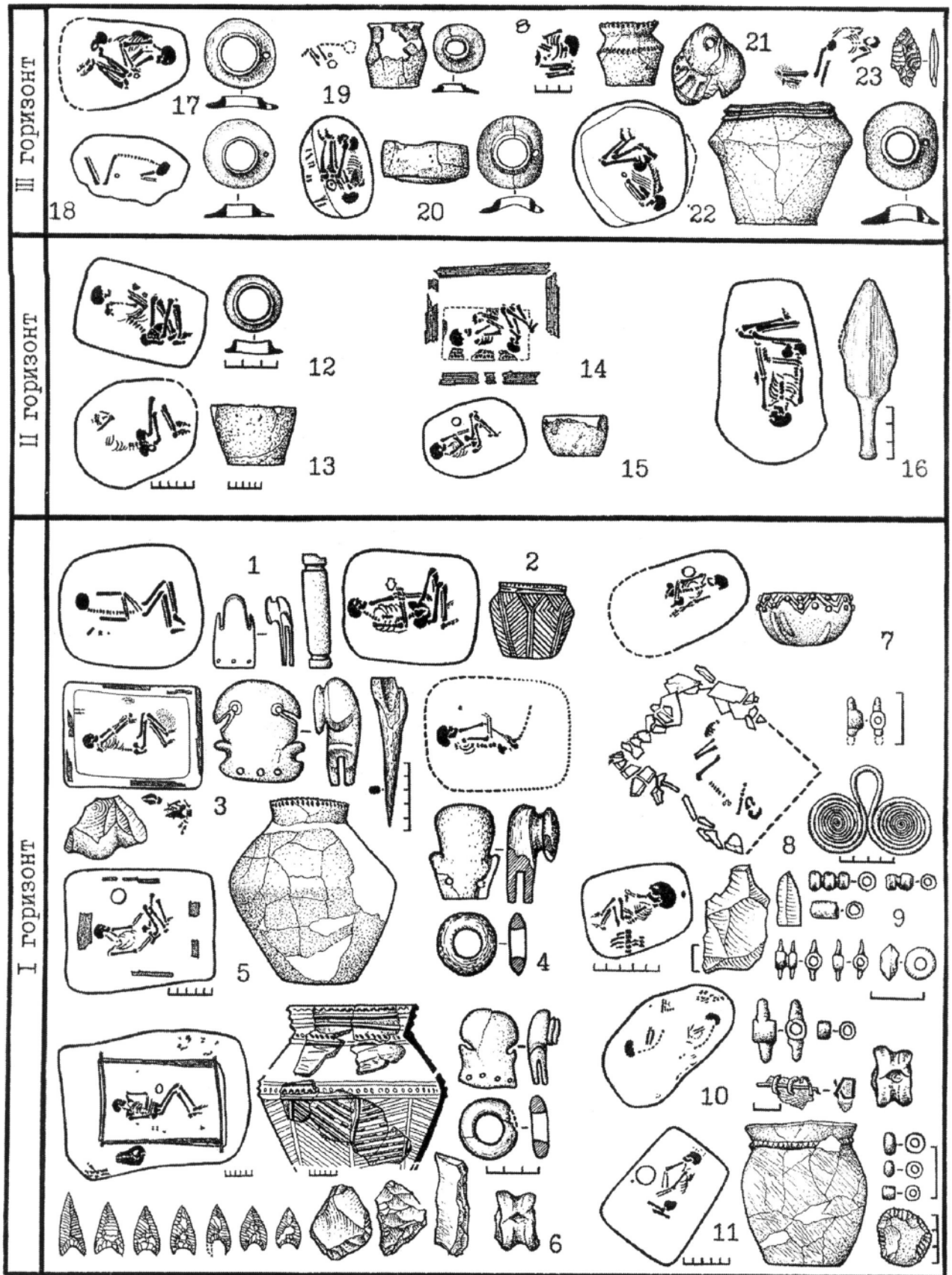

Рис. 146. Стратиграфічні горизонти поховань КБК Східного Надзав'я
[за: 395, с. 69, рис. 1].

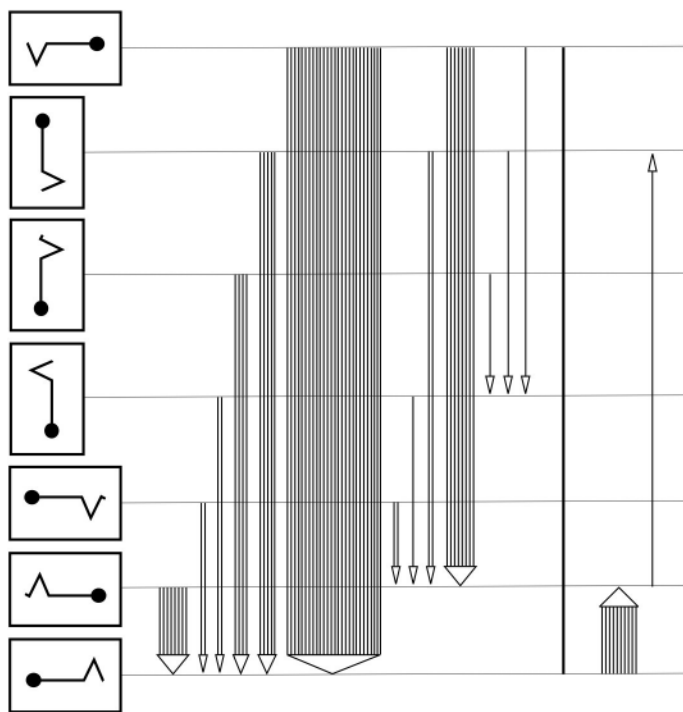

Рис. 147. Стратиграфічний полігон первинних обрядових груп Дніпро-Донської бабинської культури

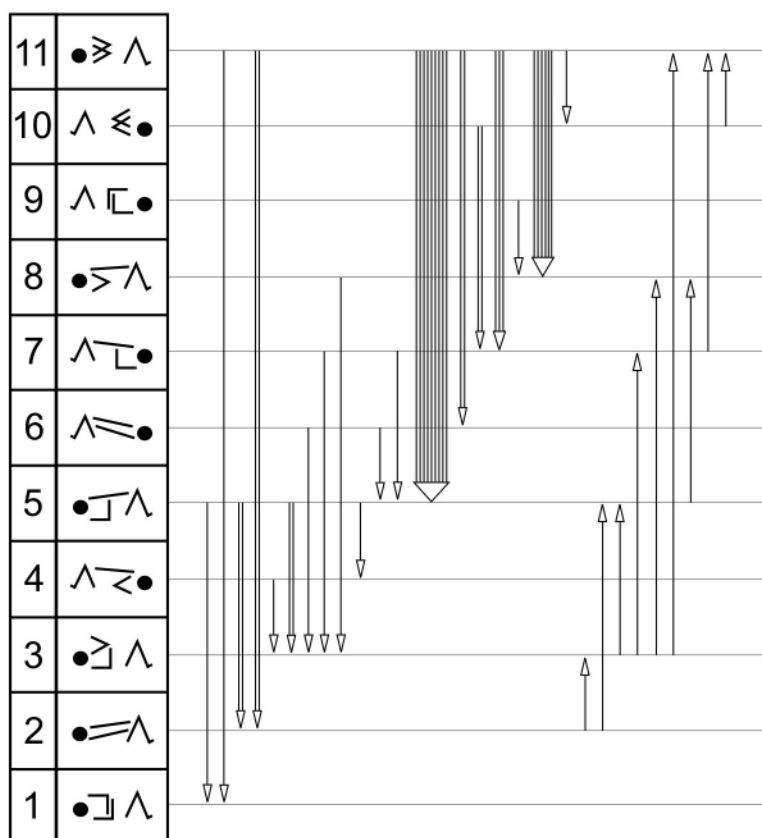

Рис. 148. Стратиграфічний полігон обрядових груп Дніпро-Донської бабинської культури

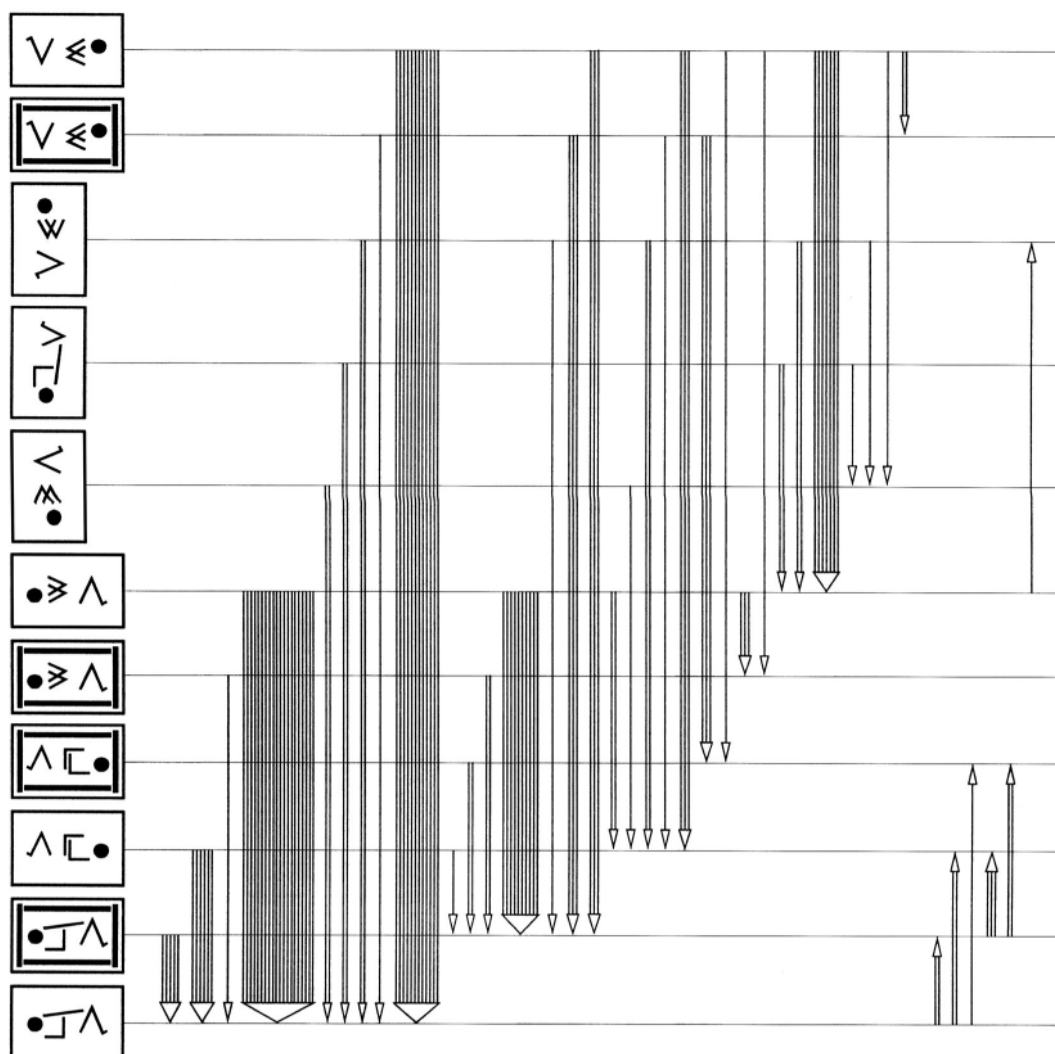

Рис. 149. Стратиграфічний полігон обрядових груп з урахуванням типу могильної споруди Дніпро-Донської бабинської культури

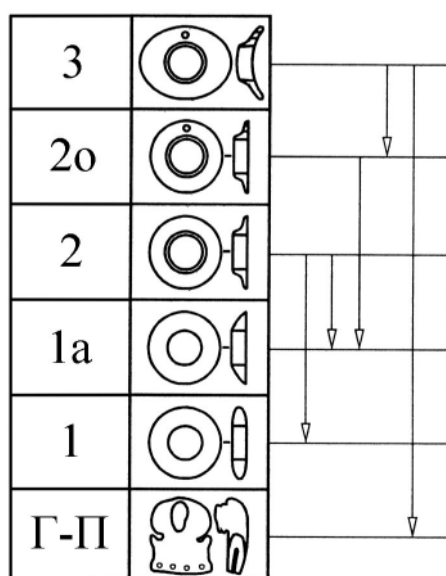

Рис. 150. Стратиграфічне співвідношення між типами пряжок

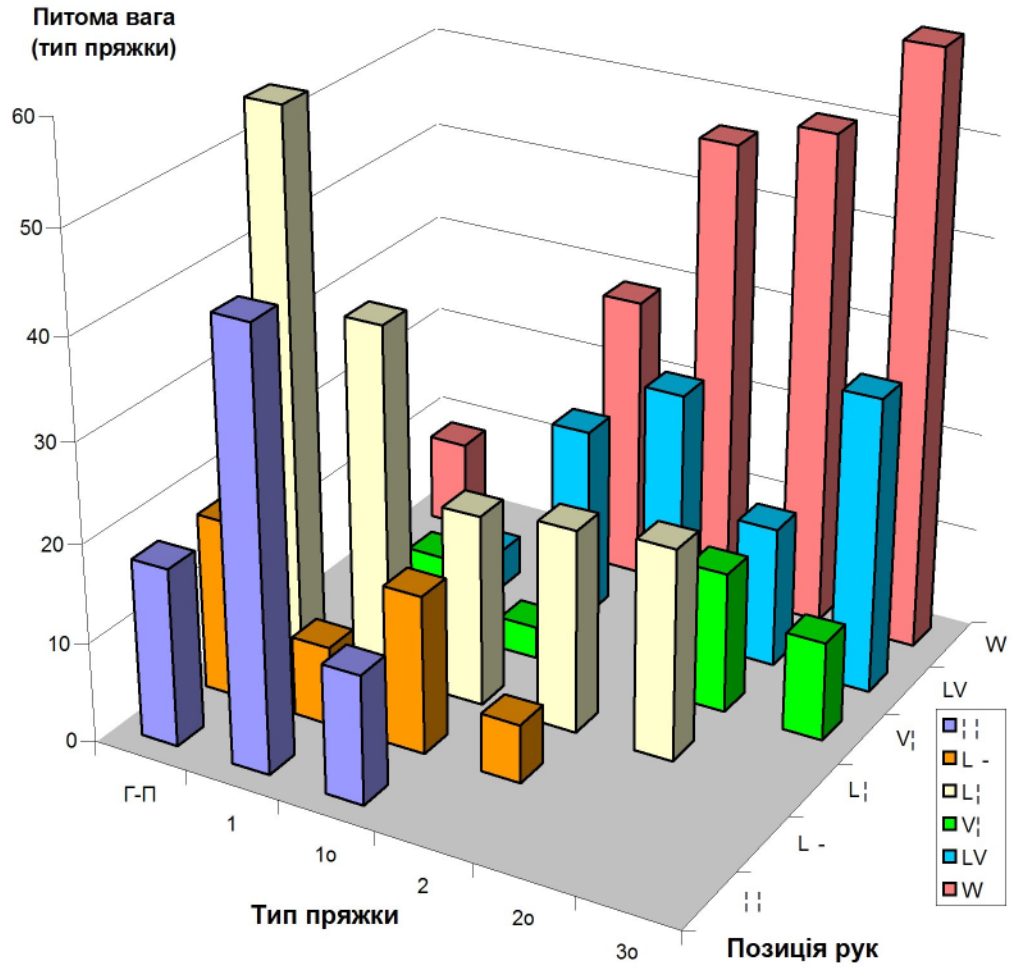

Рис. 151. Кореляція типів пряжок з ознакою “позиція рук” в похованнях Дніпро-Донської бабинської культури

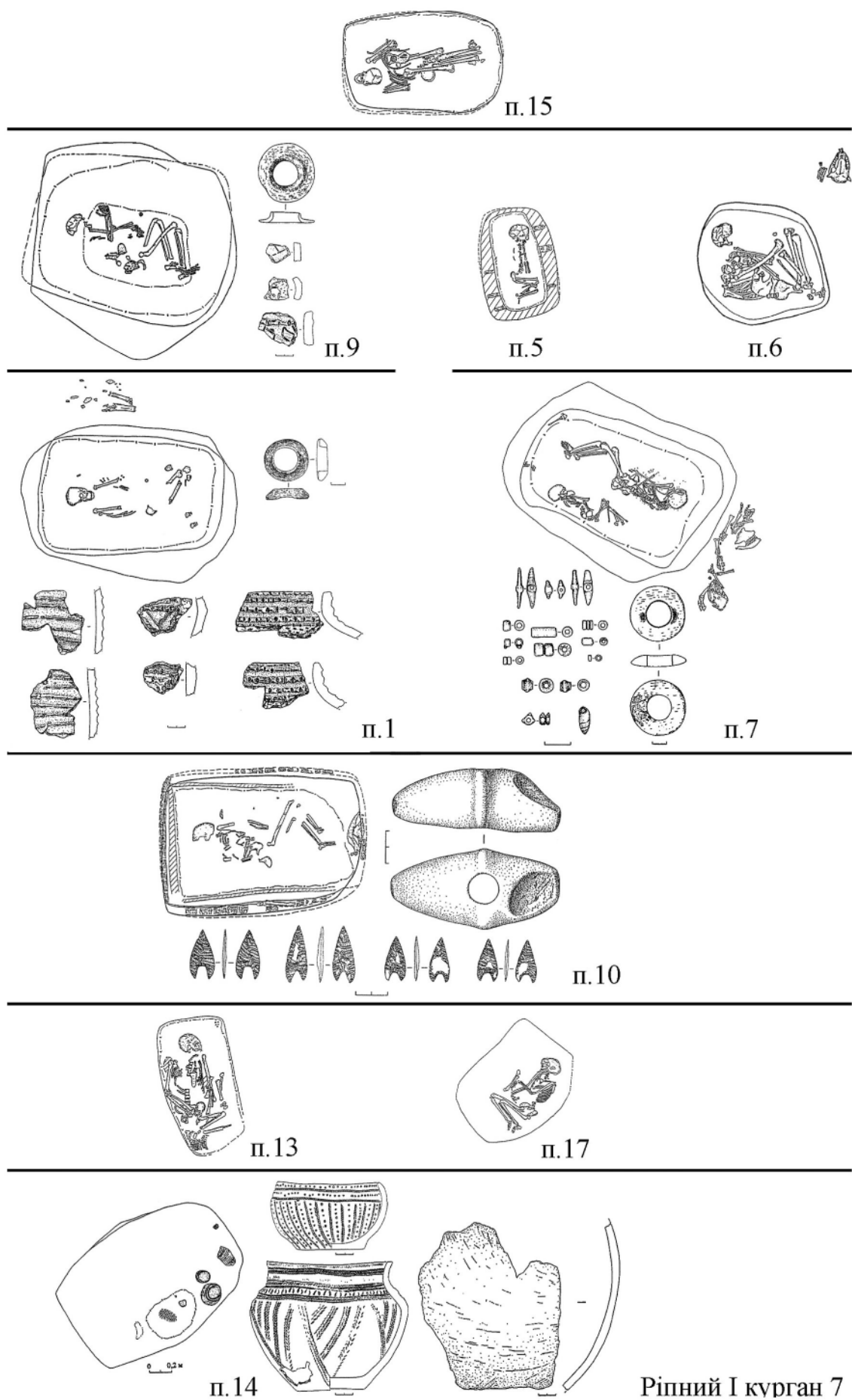

Рис. 152. Стратиграфічна колонка кургану 7 могильника Ріпний I

Періоди	Обрядові групи		Пряжки	Інвентар	
	Основні	Супутні			
III					
II					
I					

Рис. 153. Періодизація Дніпро-Донської бабинської культури

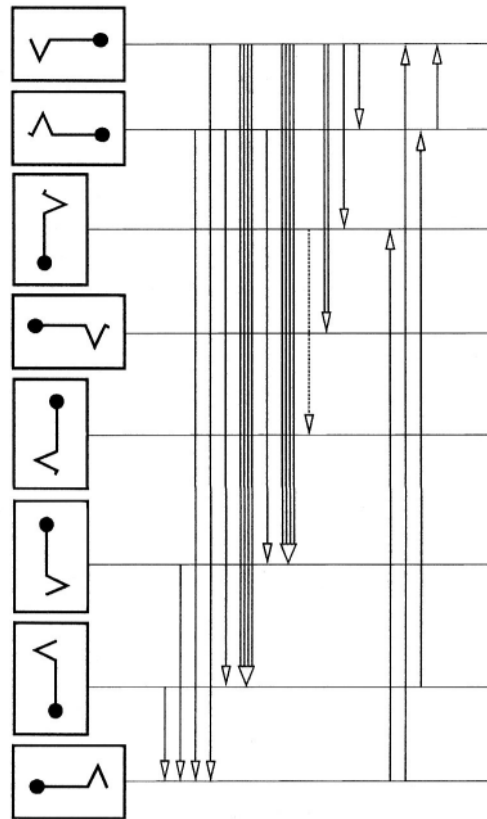

Рис. 154. Стратиграфічний полігон первинних обрядових груп Дніпро-Дністровського локального варіанту ДПБК

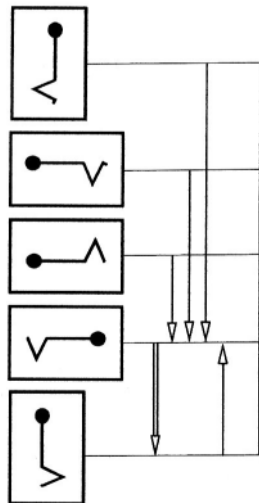

Рис. 155. Стратиграфічний полігон первинних обрядових груп Дніпро-Бузького локального варіанту ДПБК

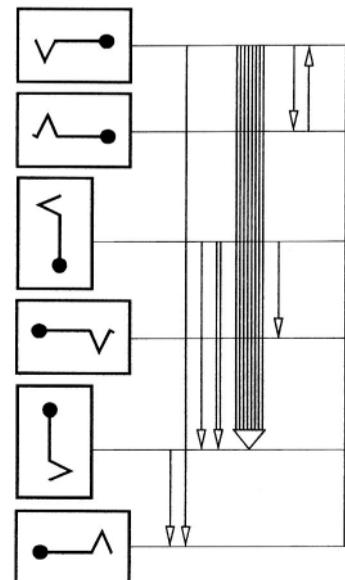

Рис. 156. Стратиграфічний полігон первинних обрядових груп Дністро-Прутського локального варіанту ДПБК

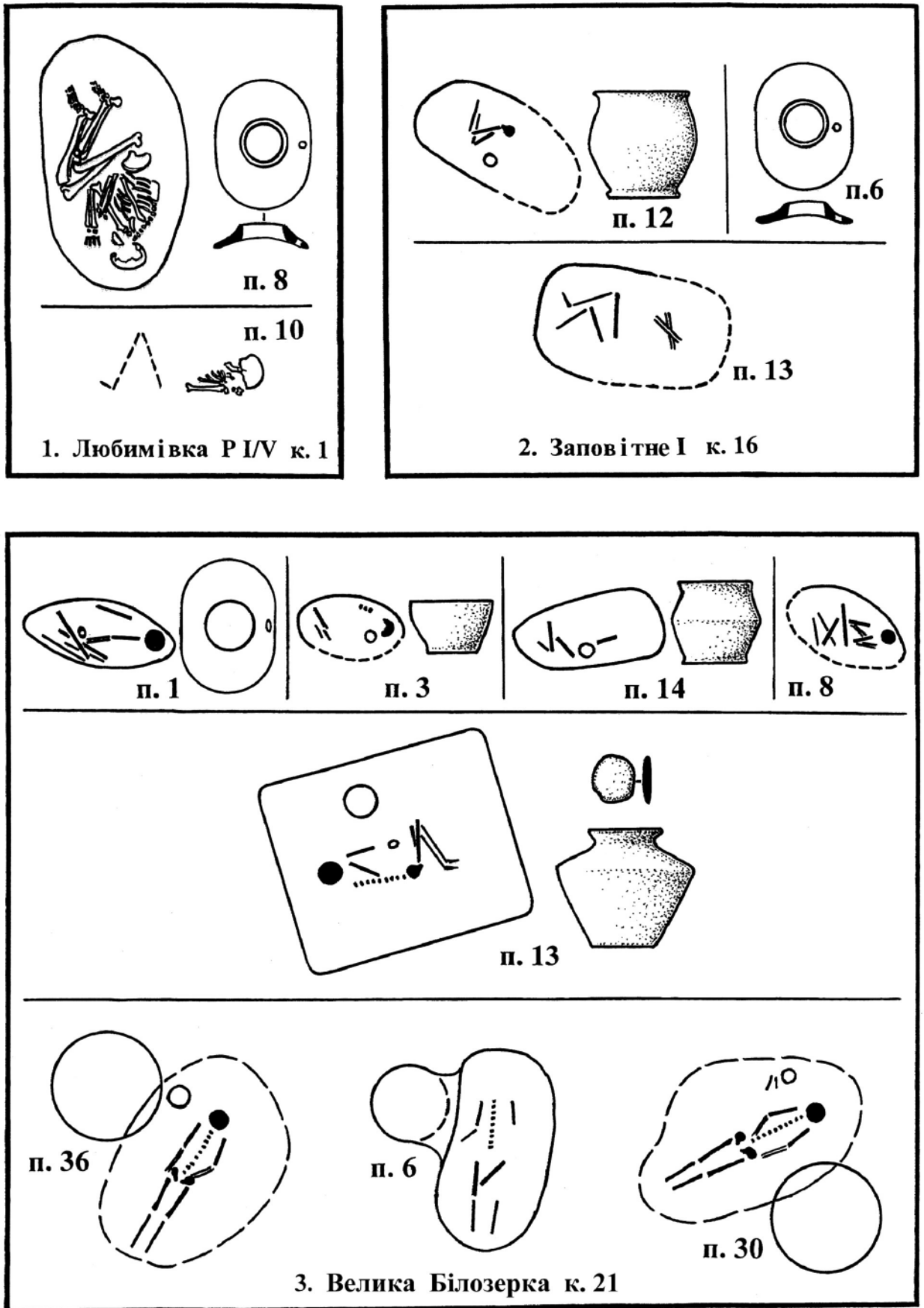

Рис. 157. Стратиграфічні колонки курганів Нижньої Наддніпряни

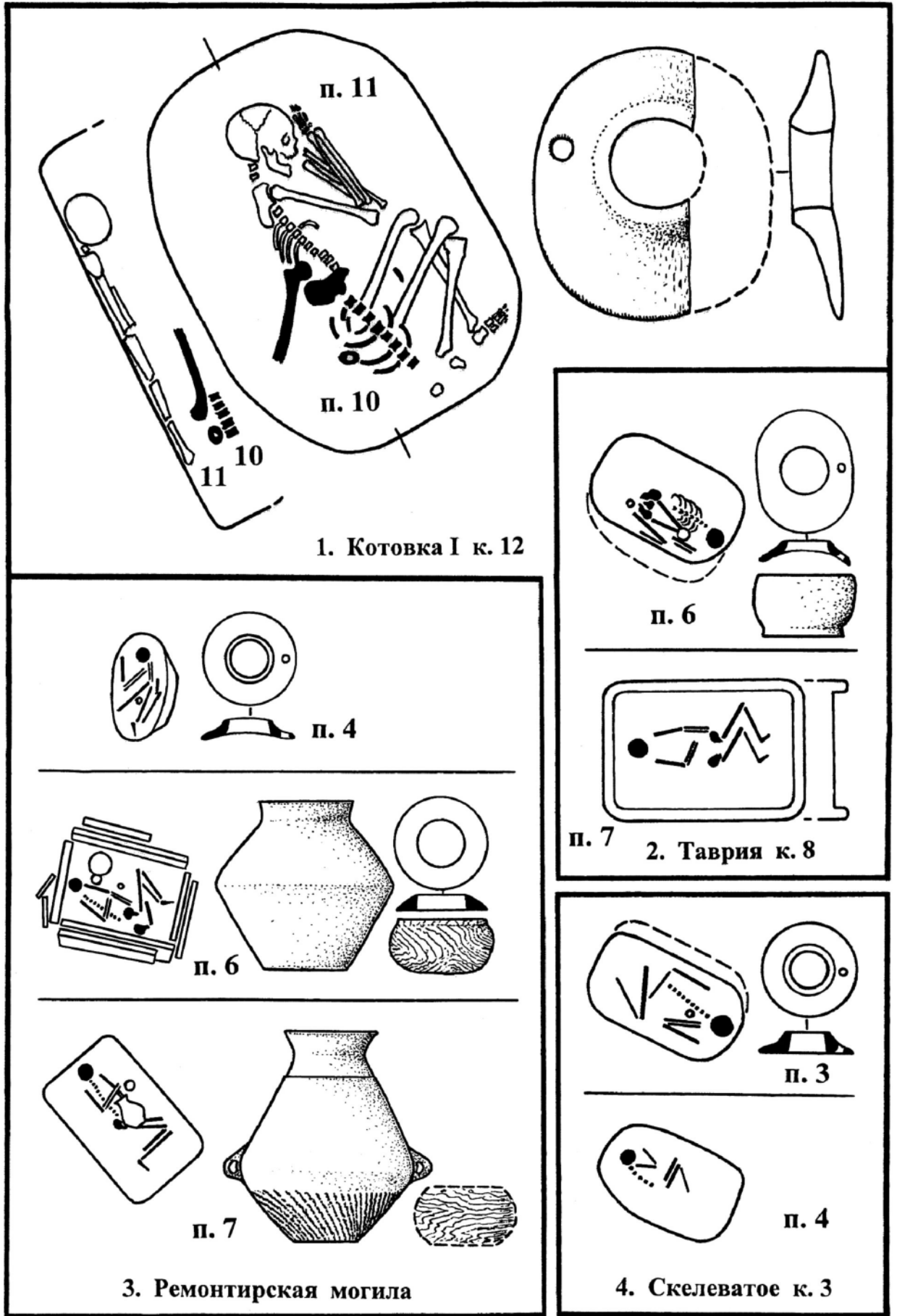

Рис. 158. Стратиграфічні колонки курганів

Періоди	Обрядові групи	Пряжки	Інвентар
II-Б			
II-A			
I			

Рис. 159. Періодизація Дніпро-Дністровського локального варіанту ДПБК

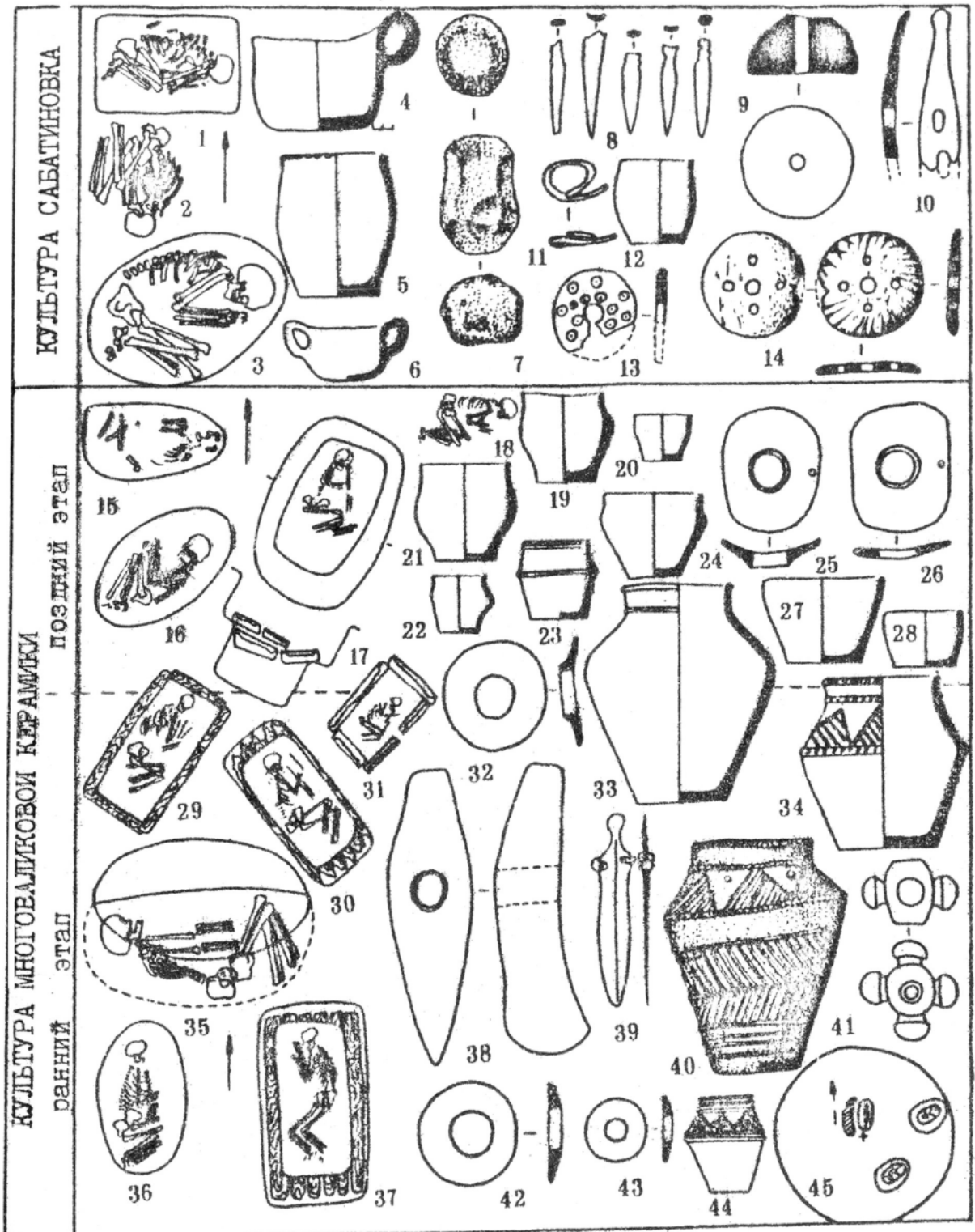

Рис. 160. Періодизація могильників пізнього бронзового віку
Дністровсько-Прутського межиріччя [за: 623, рис. 14].

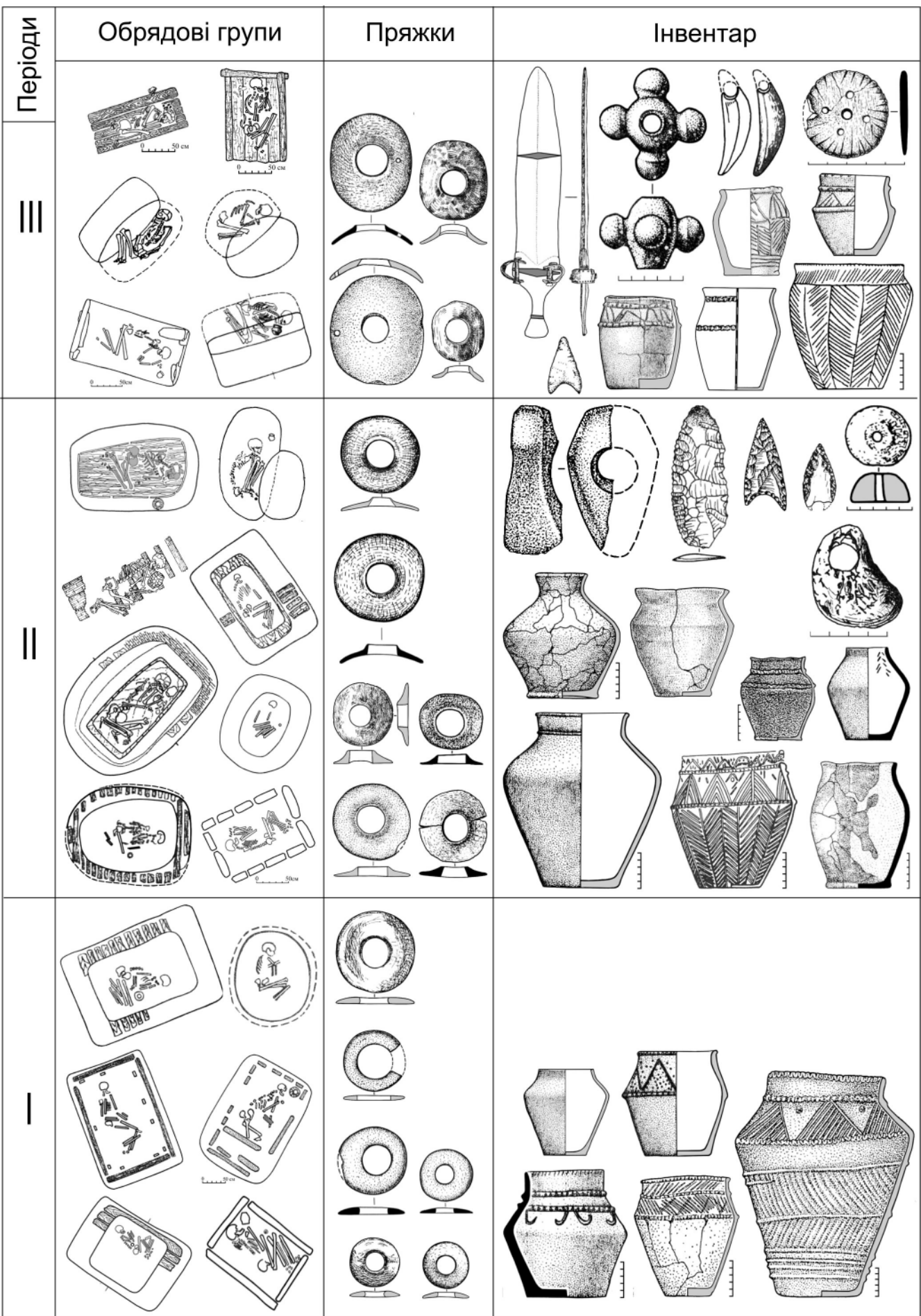

Рис. 161. Періодизація Дністровсько-Прутського локального варіанту ДПК

Періоди	Обрядові групи	Пряжки	Інвентар
II-Б			
II-А			
I			

Рис. 162. Періодизація Дніпро-Бузького локального варіанту ДПК

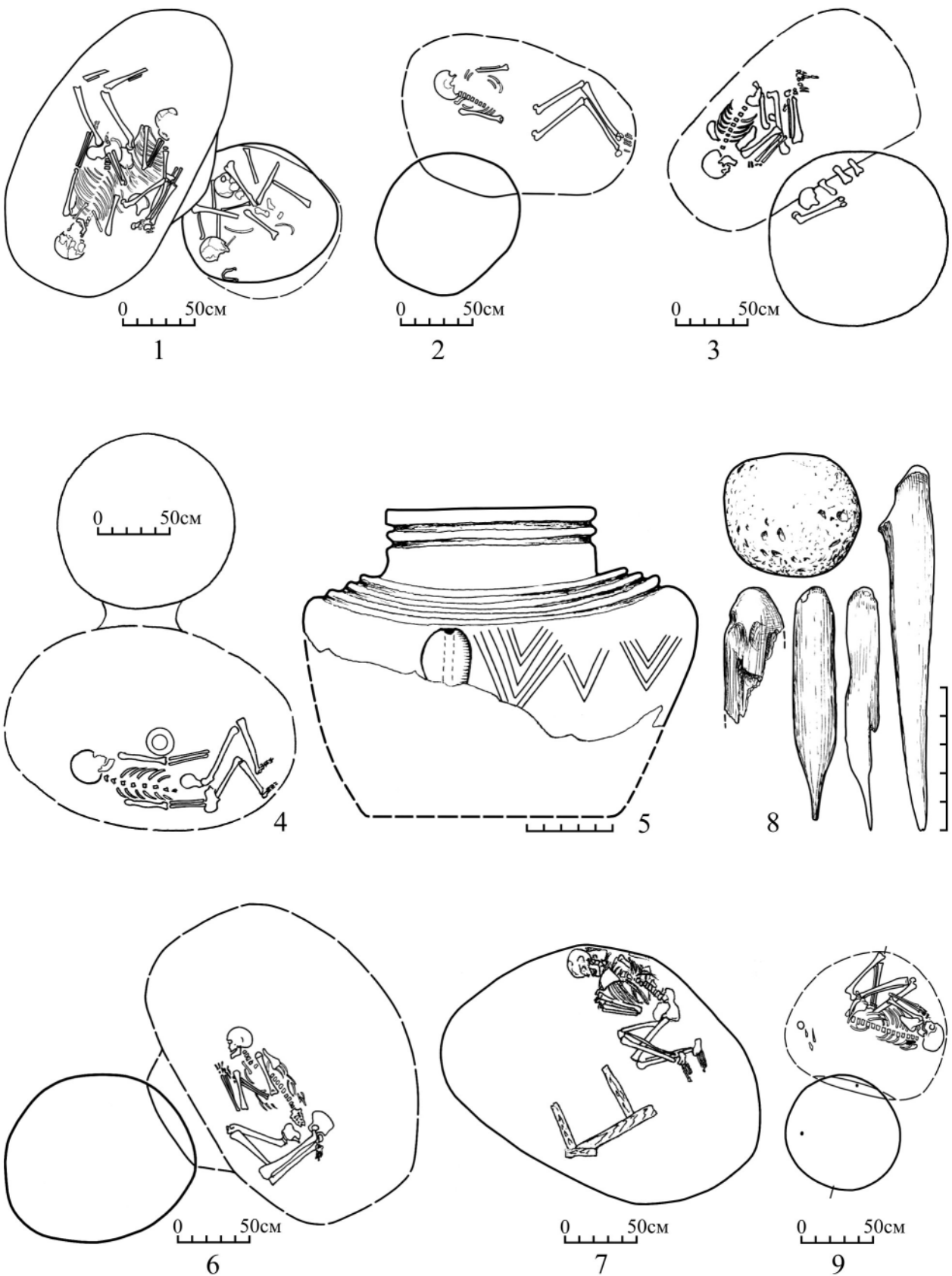

Рис. 163. Фінально- і постінгульські поховання Дніпро-Дністровського регіону: **1** - Костянтинівка-II 1/33; **2** - Новогупалівка-I 1/6; **3** - Громівка 1/16; **4-5** - Велика Білозерка 21/21; **6** - Чорна могила п. 17; **7** - Виноградне 3/39; **8-9** - Волчанськ 4/5.

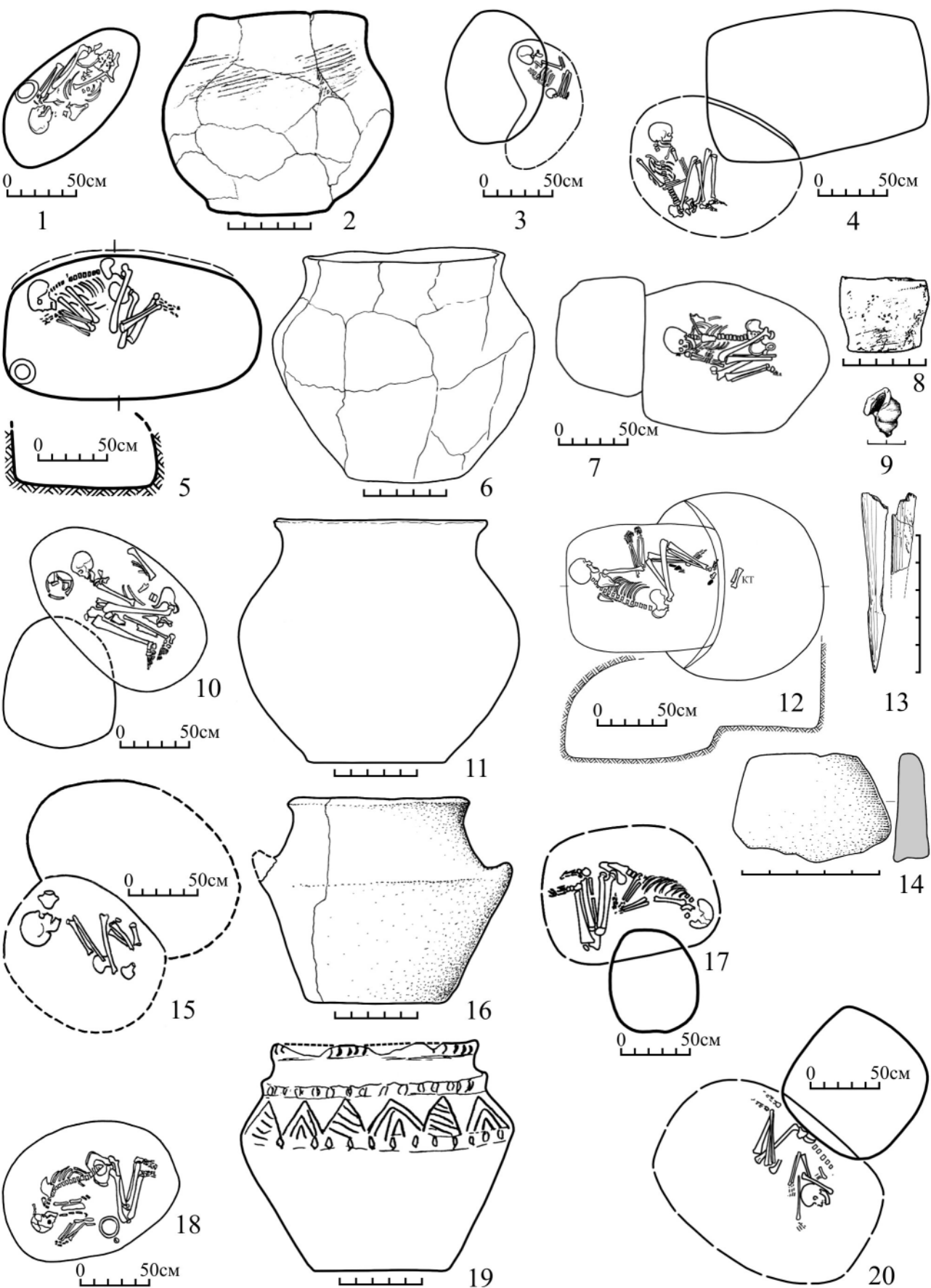

Рис. 164. Постінгульські поховання Дніпро-Дністровського регіону: **1-2** - Добра Криниця 9/5; **3** - Петро-Михайлівка-II 11/8; **4** - Юріївка 1/18; **5-6** - Білозерка 8/7; **7-9, 10-11** - Єфремівка 8/7, 7/6; **12-14** - Заплавка-I 7/6; **15-16** - Шмальки 2/22; **17** - Сергіївка-II 2/2; **18-19** - Зелений Табір 4/15; **20** - Новокам'янка 6/6.

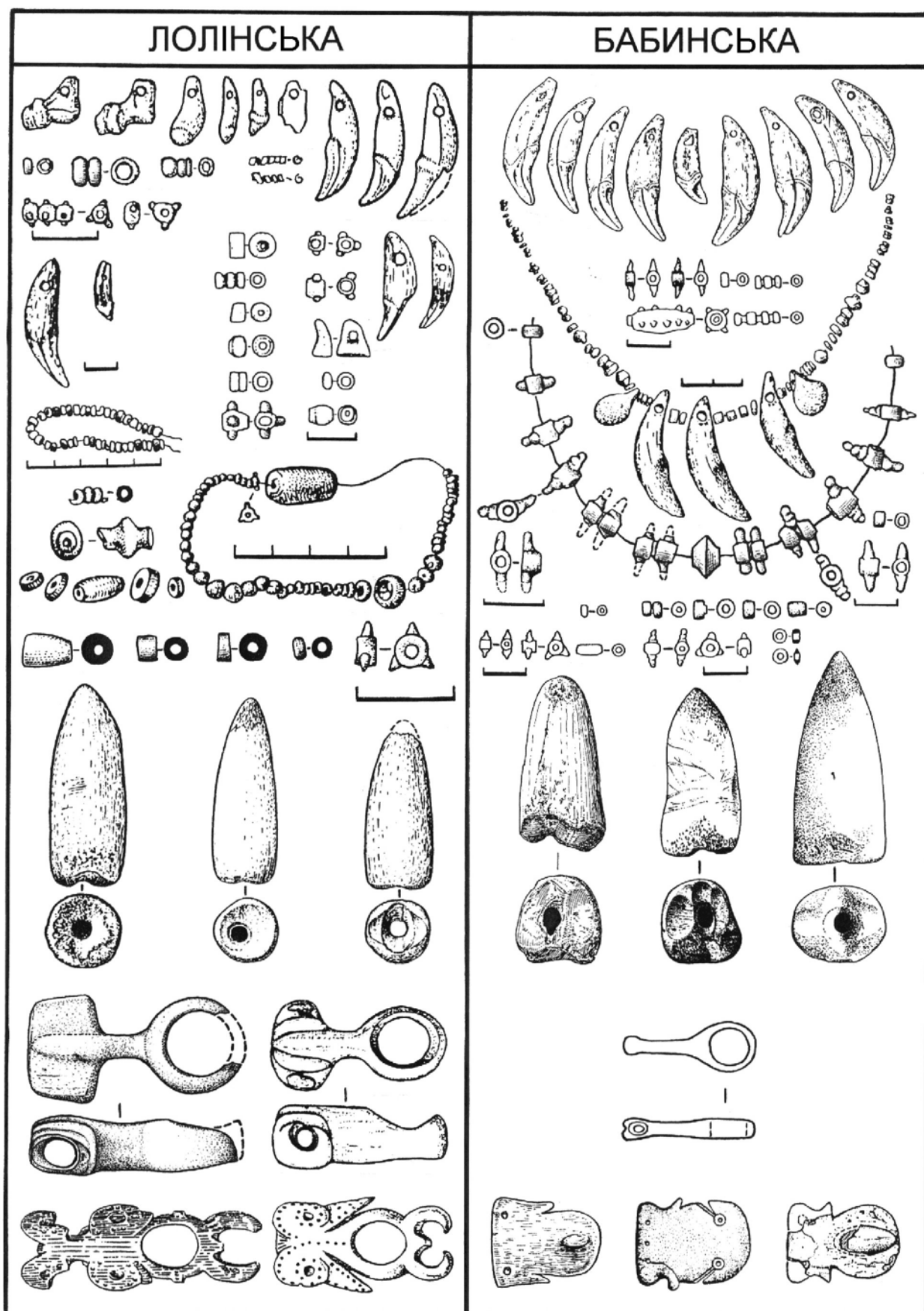
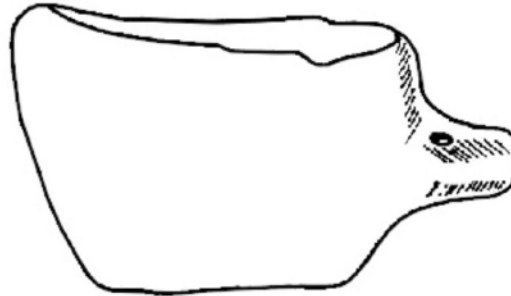
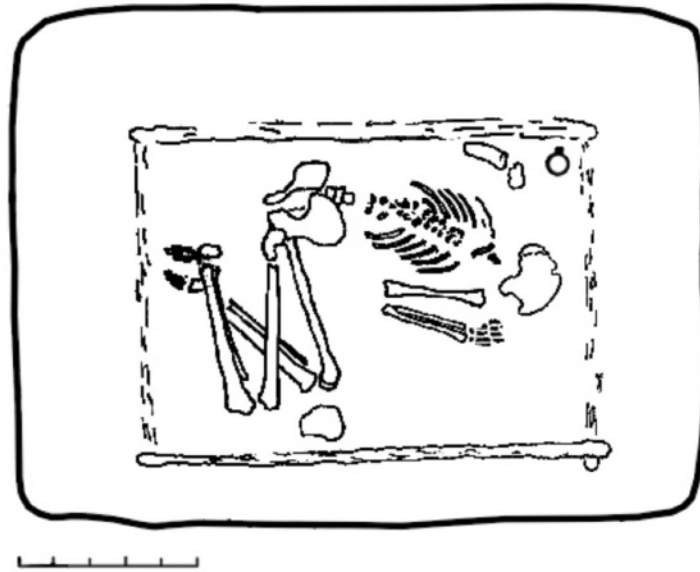
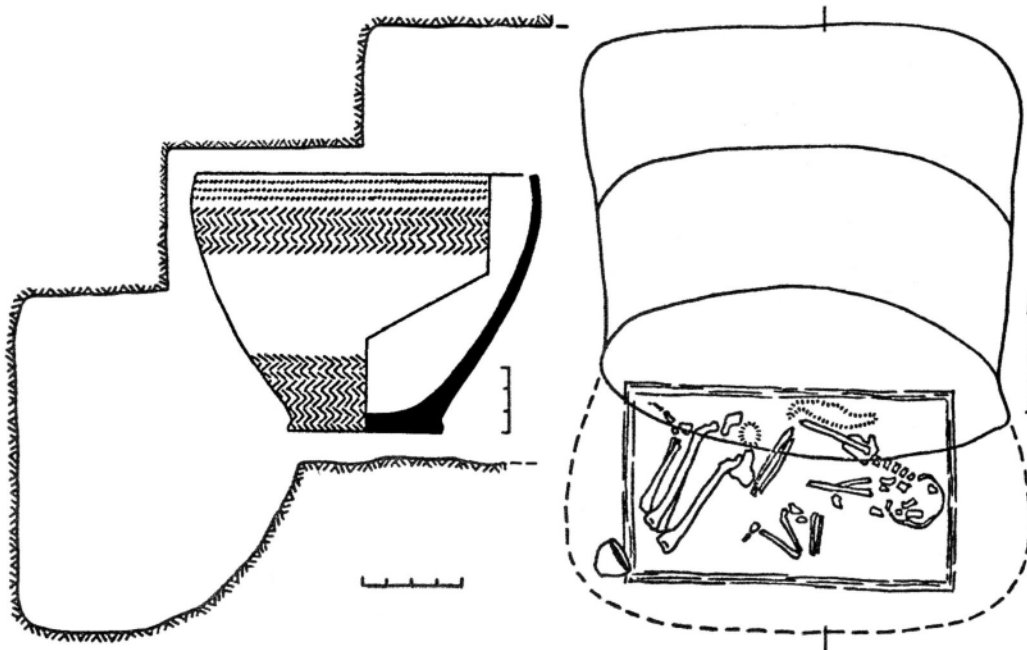

Рис. 165. Аналогії в матеріальному комплексі Дніпро-Донської бабинської та лолінської культур

Лола-І 2/3

Усть-Курдюм п. 4

Рис. 166. Поховання з дерев'яними рамами зі східної периферії ДДБК

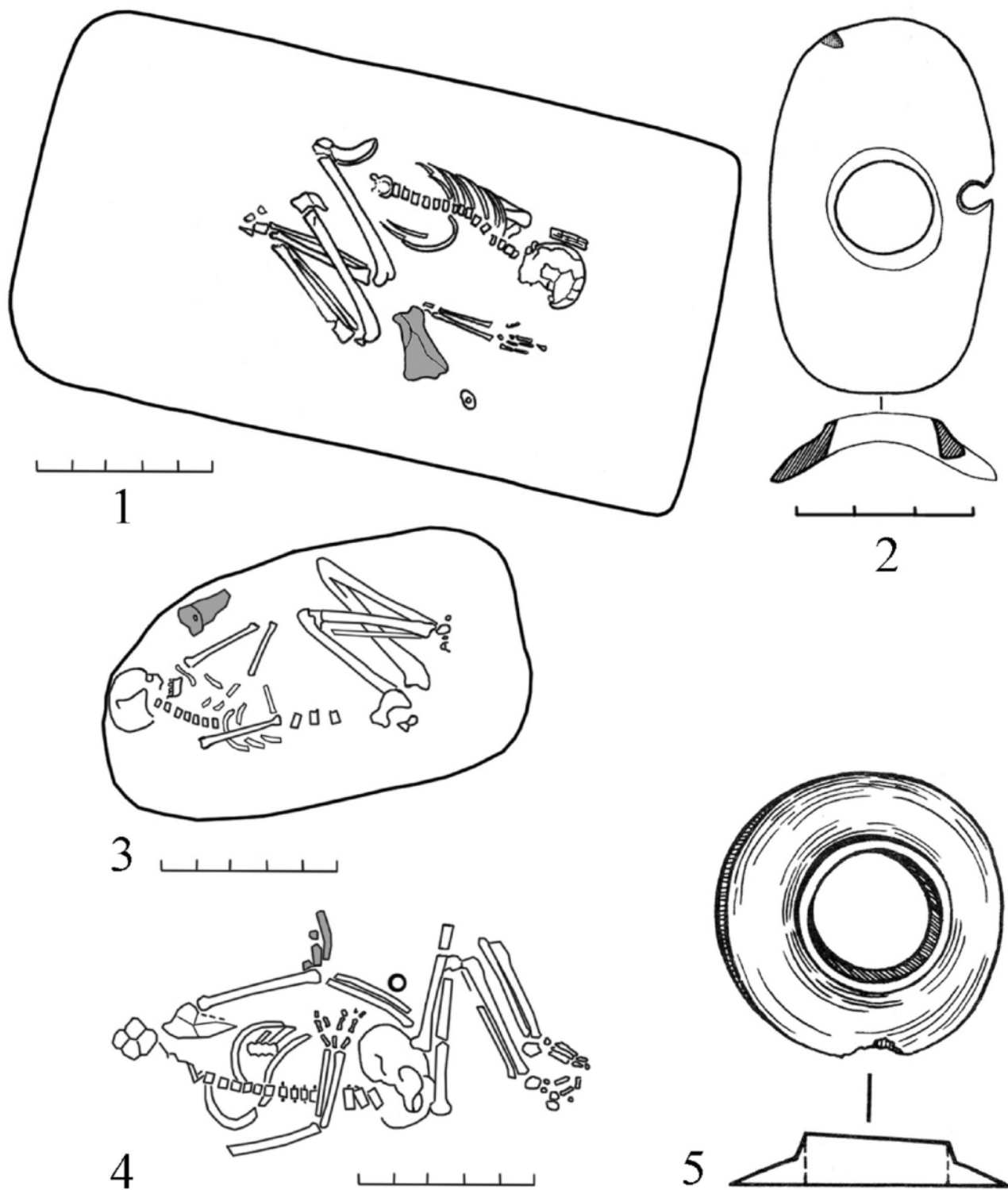

Рис. 166а. Похороня культурного кола Бабине з лопатками барана:

1-2 – Соколове-І 19/2; 3 – Дальнє 1/1; 4-5 – Сторожовий п. 8.

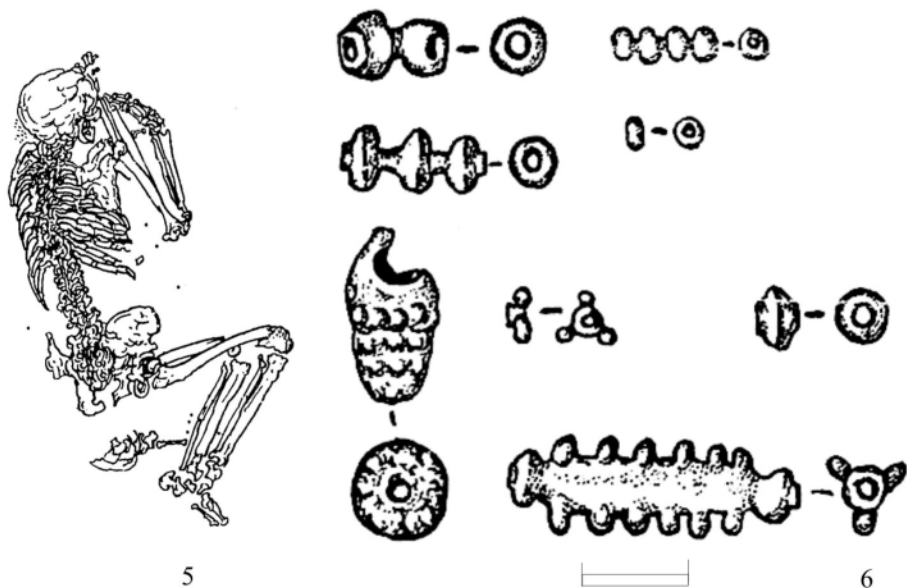
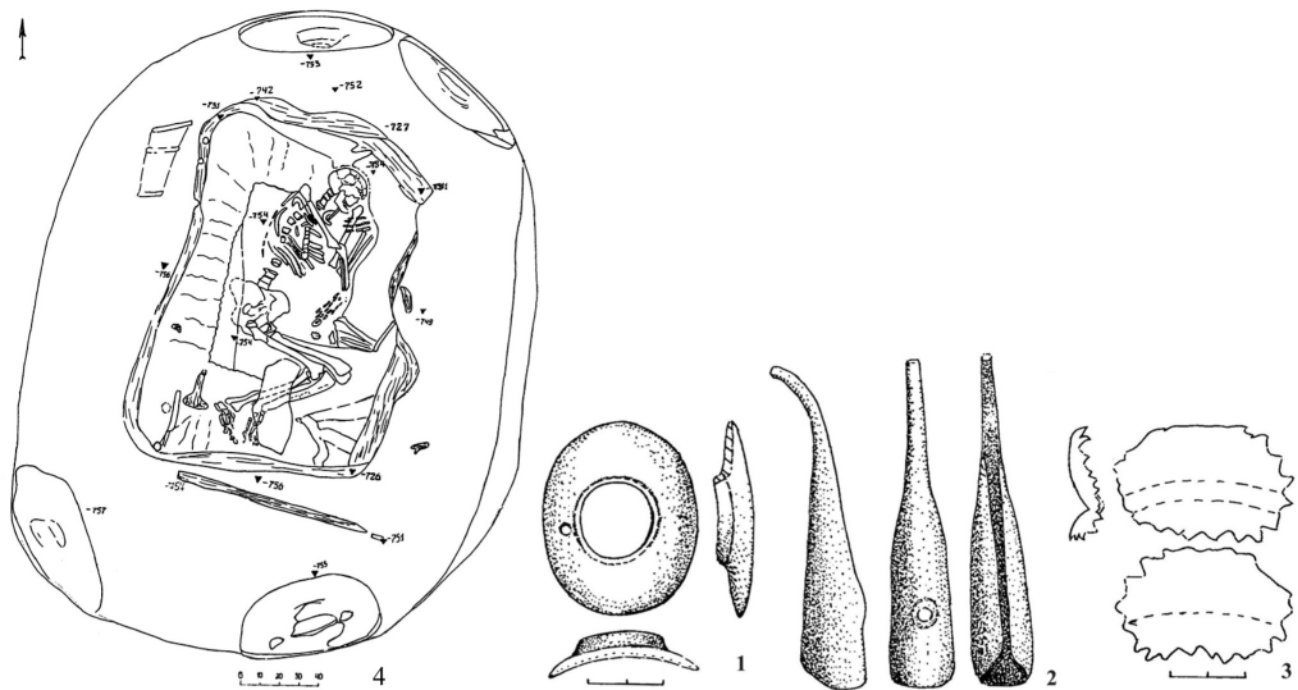

Рис. 167. Поховання кубанської групи фіналу середньої бронзи:
 1-4 - Садовий 4/10; 5-6 - Уашхіту-I 2/28.

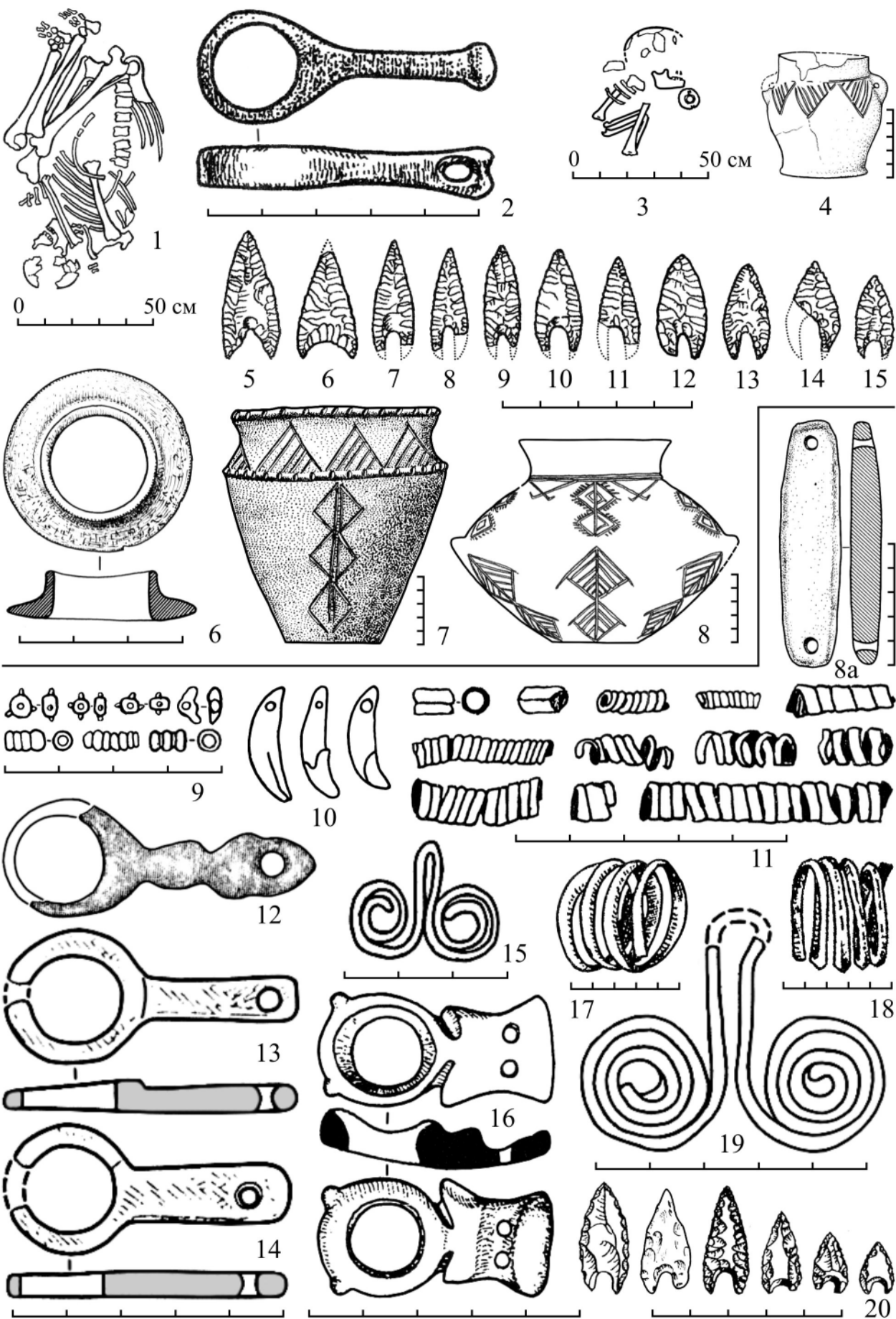

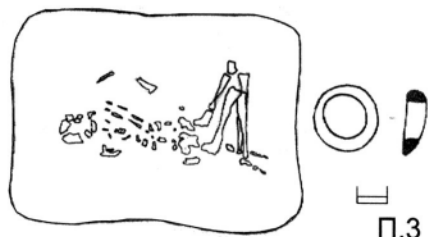
Рис. 168. Аналогії матеріальному комплексу Бабіне в пам'ятках Левенцівської групи гирла Дону та гінчинської культури Північно-Східного Кавказу.

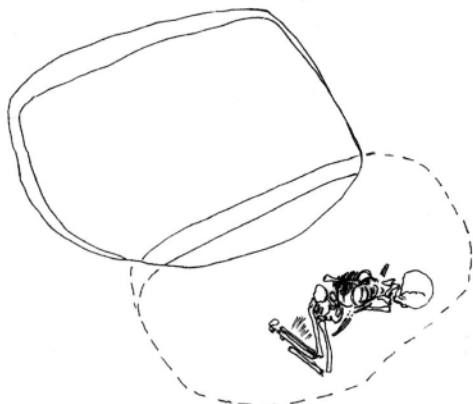
П.2

П.8

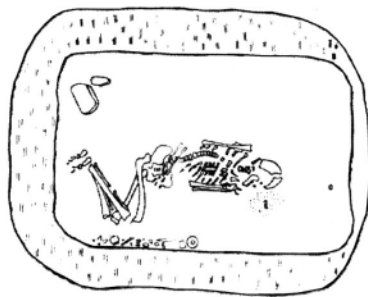

П.3

П.3

Кривая Лука XXXIII к.4

П.5

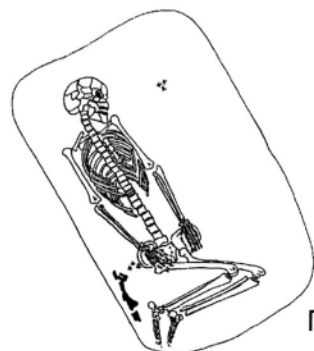
Котлубань I к.9

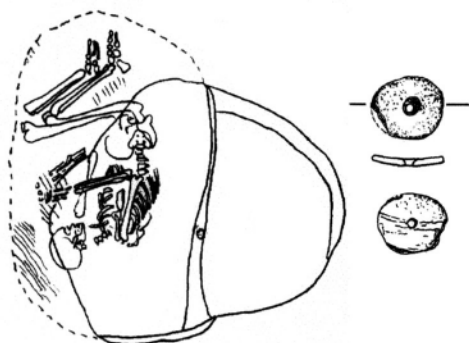
П.7

П.6

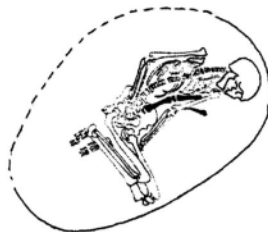

П.2

П.5

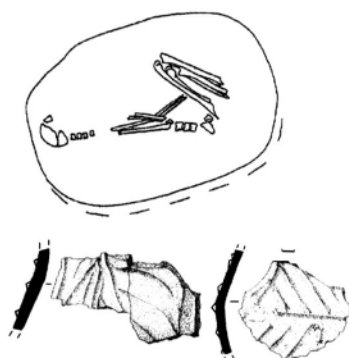
Кривая Лука XXXIV к.5

П.4

Кривая Лука XXXIV к.2

0 50см

П.4

Бурлук к.1

Рис. 169. Стратиграфічні колонки з похованнями криволуцького типу [за Р.О. Мимоходом]

Рис. 170. Поховання криволуцької культурної групи: 1 - Євстратівський-ІІ 4/3; 2 - Євстратівський-ІІ 3/2; 3 - Жутове-І 80/2; 4 - Саратов, Жарений бугор 3/1; 5 - Линьове 6/6; 6 - Верхній Баликлеї 4/4; 7 - Власівський-І 7/1; 8 - Дмитрівка 1/1; 9 - Велика Дмитрівка-ІІ 1/6.

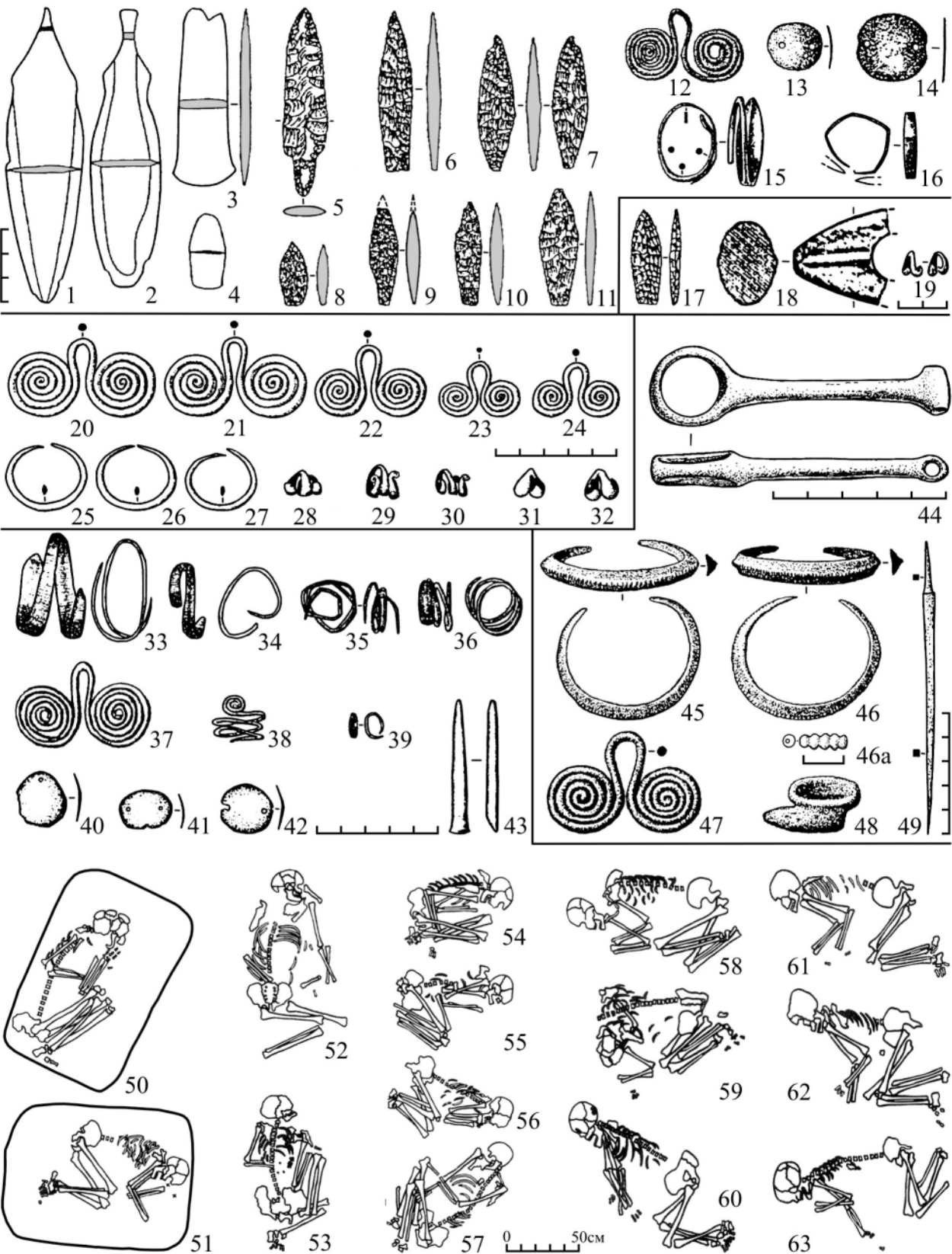

Рис. 171. Матеріали Вольсько-Лбищенської культури Волго-Уралля:
 1-16 - печера Братів Греве; 17-19 - поселення Лбище; 20-32 - Чоловіча Голова;
 33-43, 50-63 - Олексіївський-III могильник; 44-49 - Тамар-Уткуль-VII к. 4.

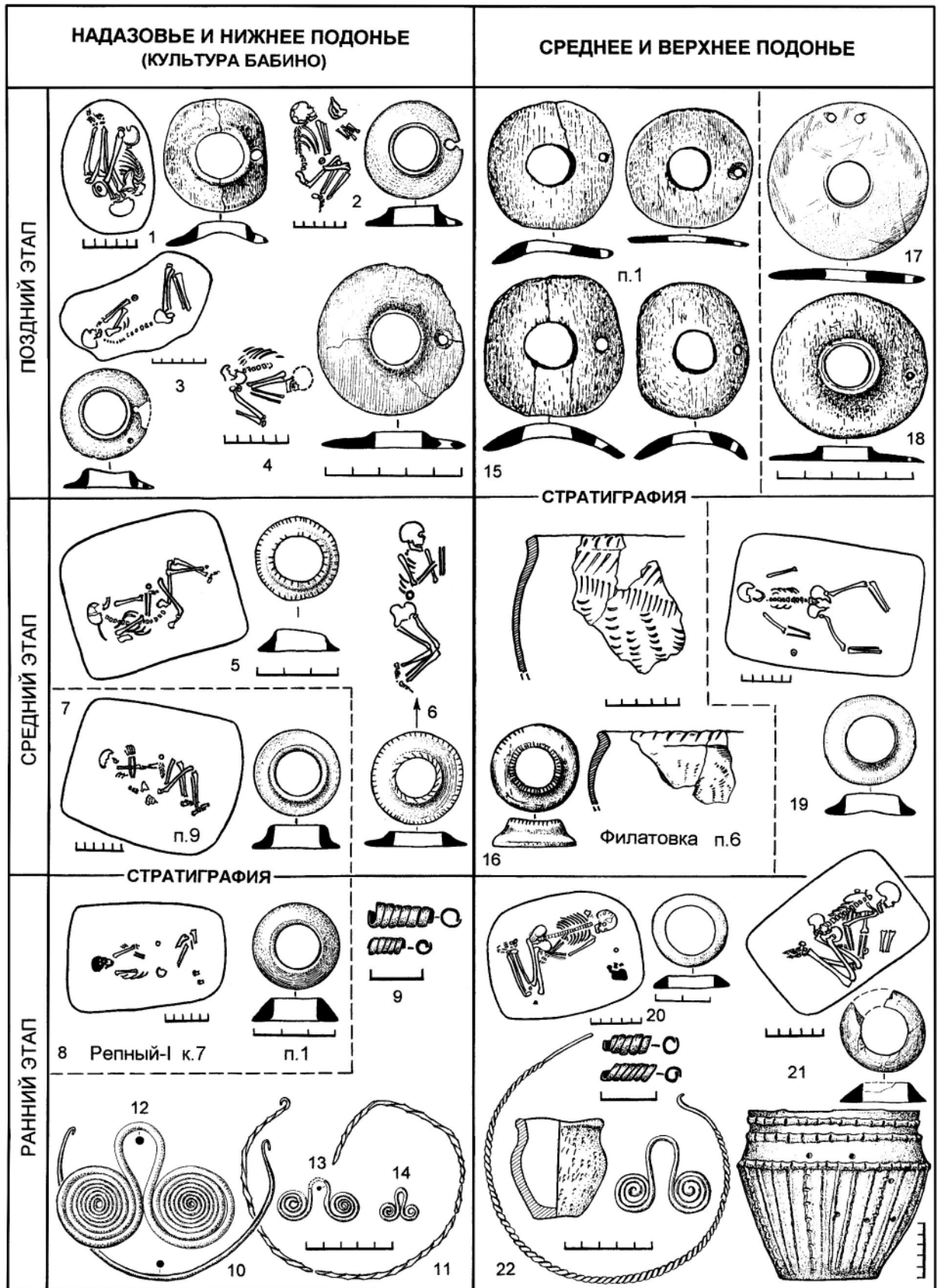

Рис. 172. Схема відносної хронології Дніпро-Донської бабинської культури з культурами бронзового віку Лісостепової Донщини [за: 398, рис. 1]

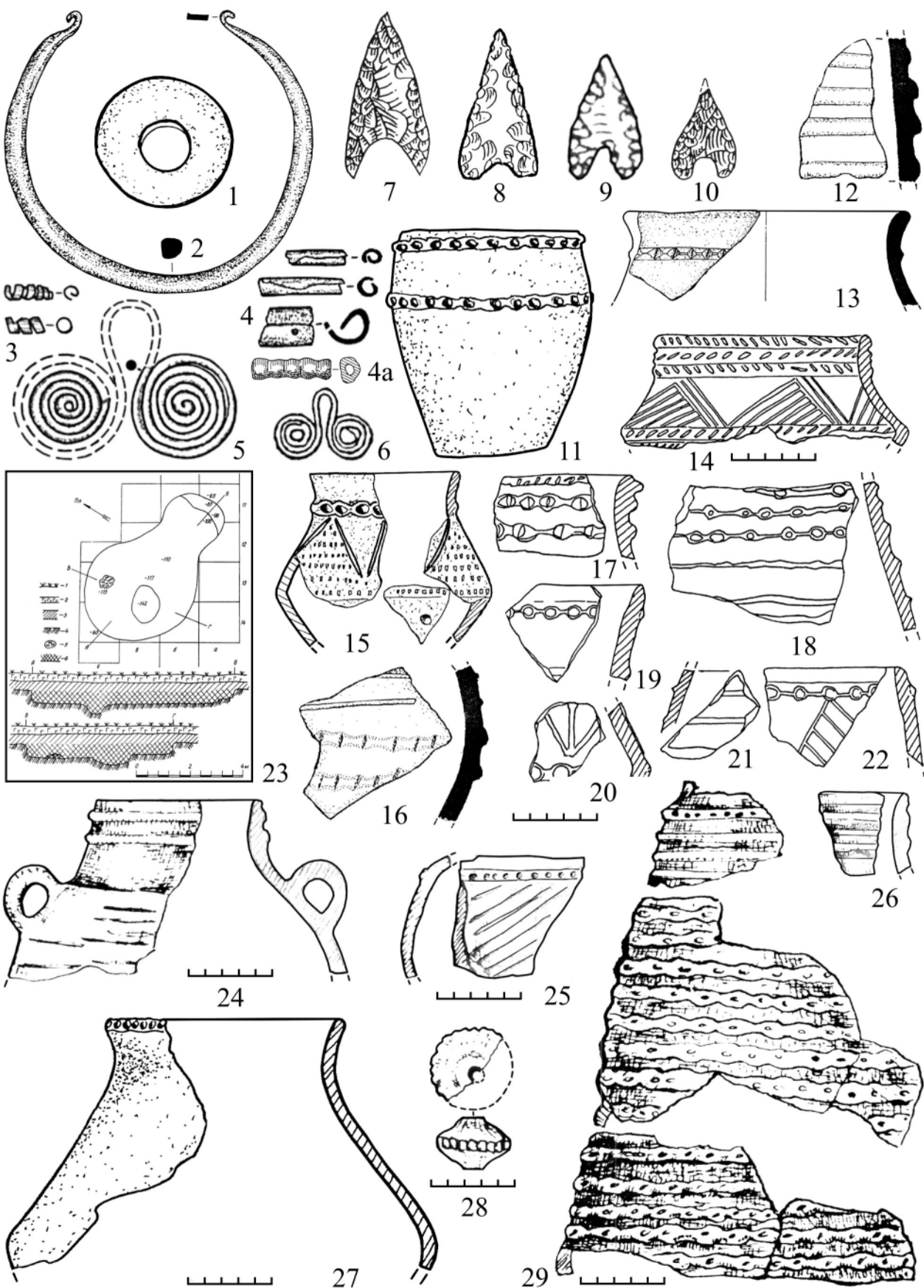

Рис. 173. Матеріали постшнурових культур/груп і Бабине Прикарпаття та Західної Волині: 1, 8 - Кутянка (Ісерна); 2 - Городенка; 3 - Липа; 4 - Великий Боратин; 4а - Торчин; 5 - Стадники; 6 - Почапи; 7 - Озлів; 9 - Русилів; 12, 16 - Сурмичі-ІІІ; 13 - Тараканів; 14 - Лагодів; 15 - Зозів-ІІ; 17 - Святизев; 18 - Звенигород; 19-22 - Паликорови; 23-29 - Перевердов ж. ІІ [за: 25; 27; 532; 661].

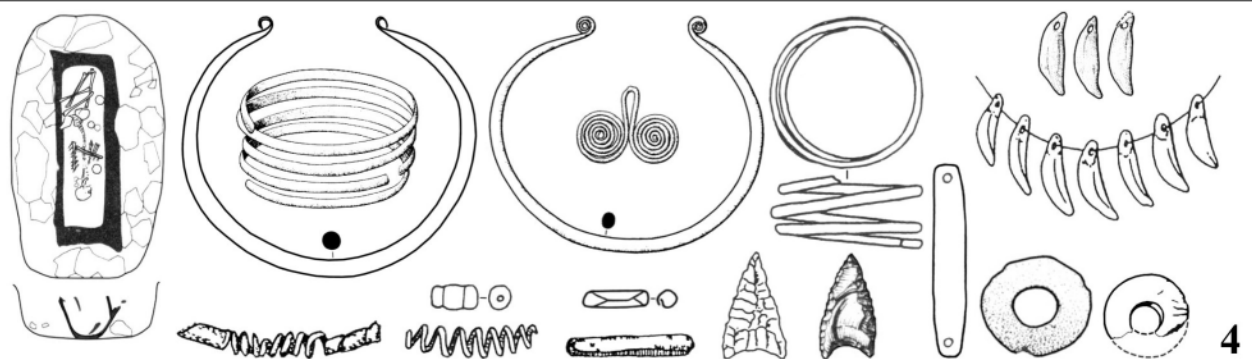
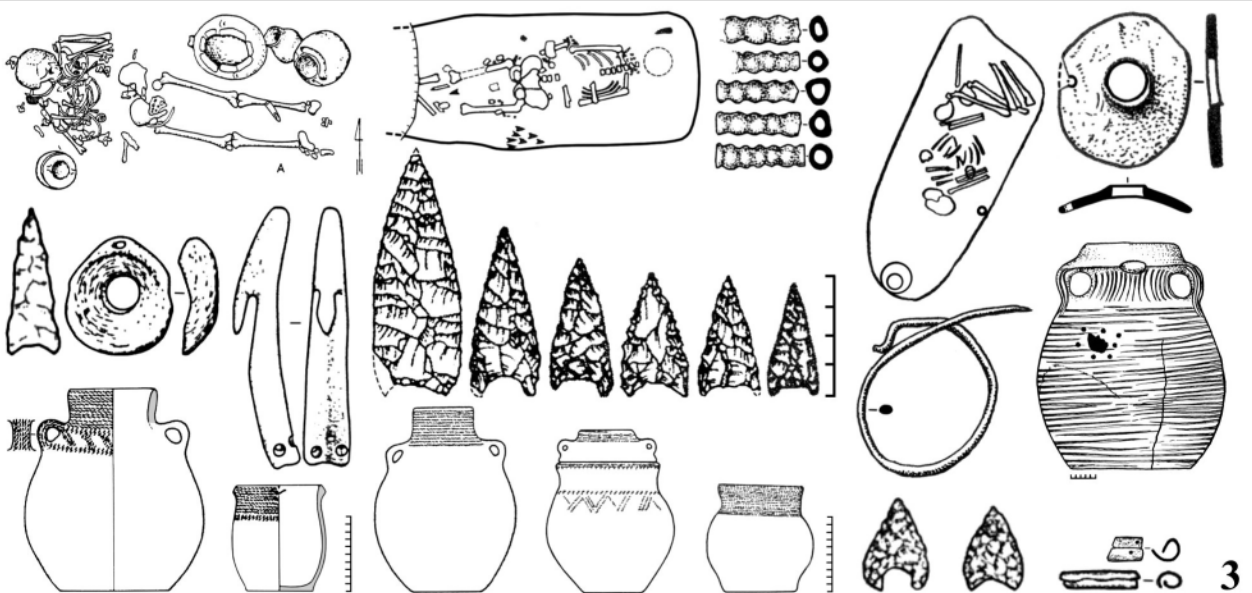
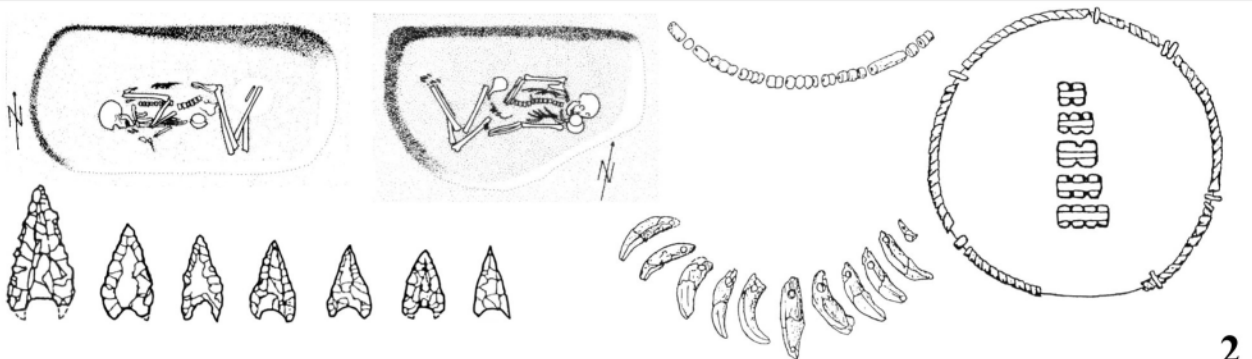
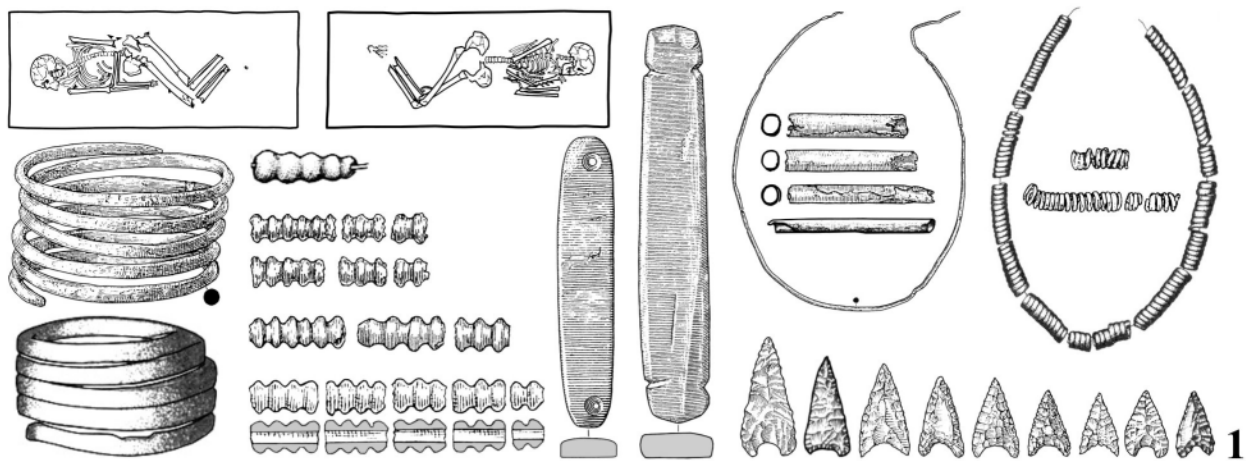

Рис. 174. Середньоєвропейські аналогії у поховальному обряді та матеріальному комплексі Дніпро-Донської бабинської культури: 1 - Нітрянська група;

2 - Межановицька культура; 3 - Стрижівська культура; 4 - Унетицька культура.

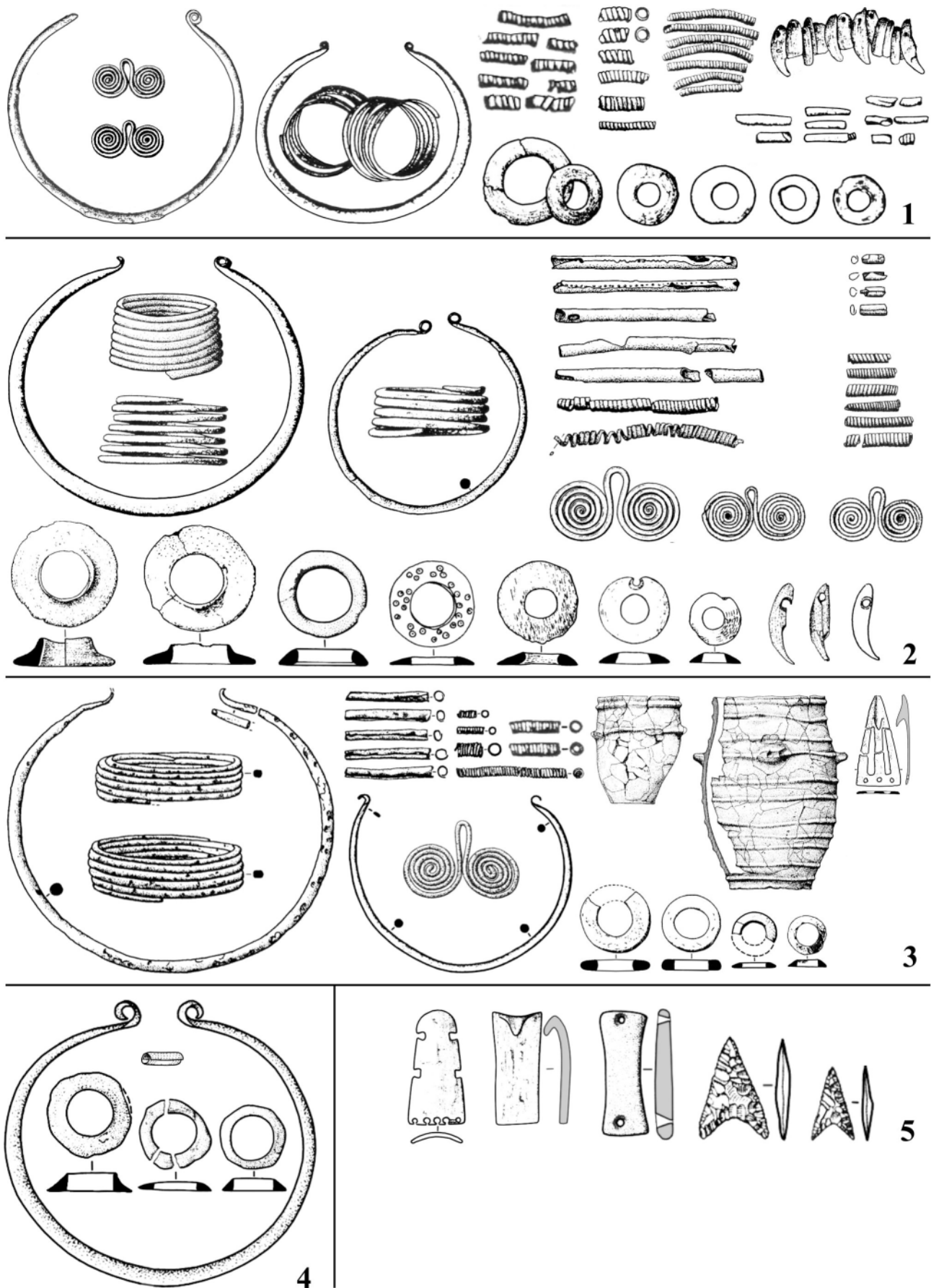

Рис. 175. Середньоевропейські аналогії матеріальному комплексу Дніпро-Донської бабинської культури: 1 - група Унтервельблінг (Unterwblinger Gruppe); 2 - група Штраубінг (Straubinger Gruppe); 3 - група Зінген (Singen Gruppe); 4 - група Адлерберг (Adlerberg-Gruppe); 5 - культура Полада (Polada).

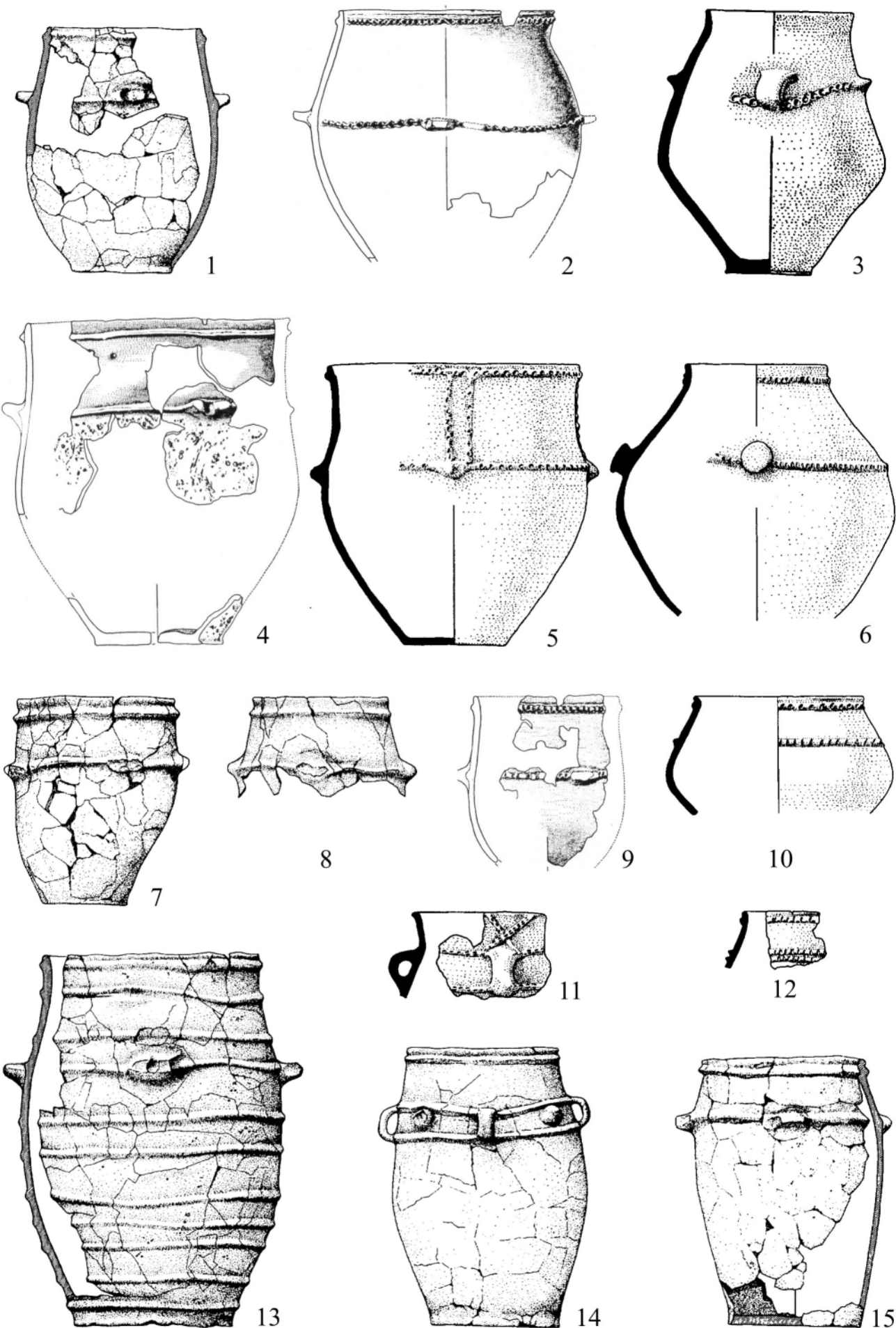
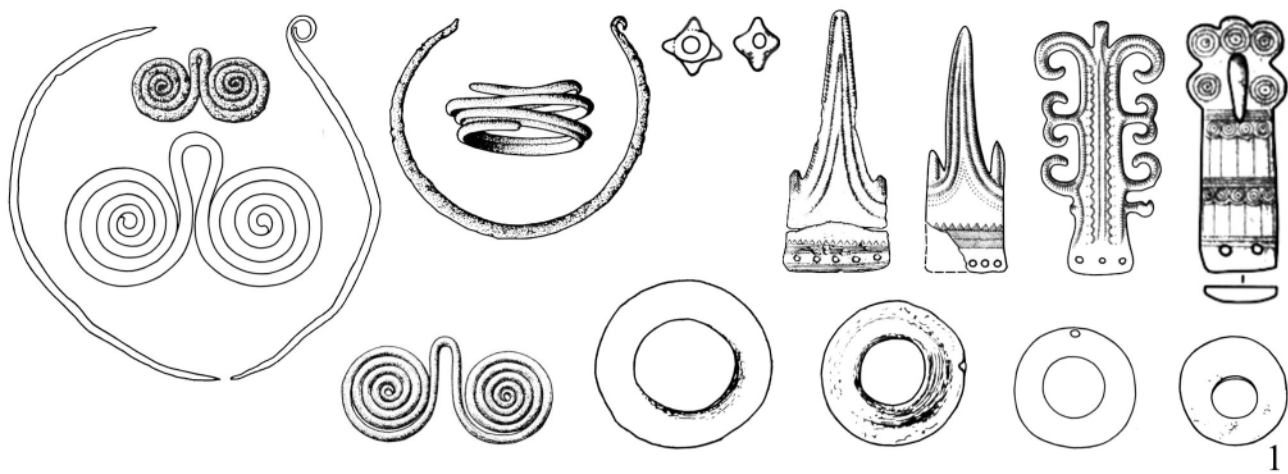
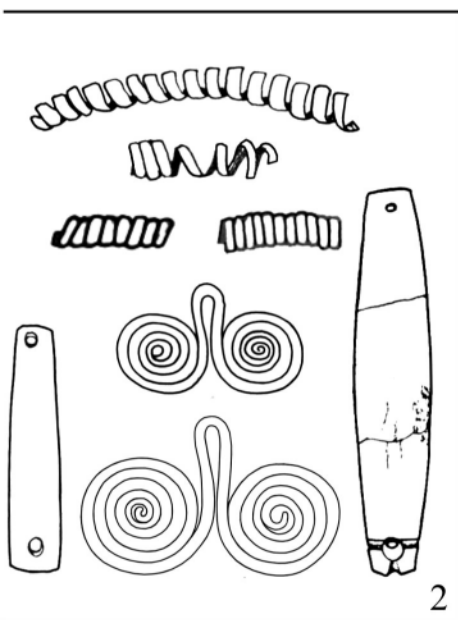

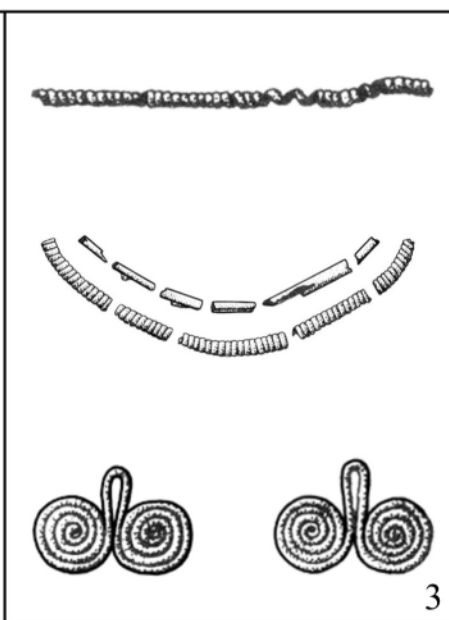
Рис. 176. Кераміка з валиковим декором групи Зінген/Singen (Швейцарія)

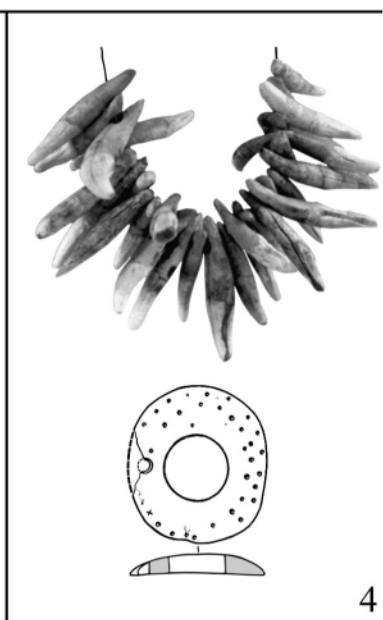
1

2

3

4

Рис. 177. Аналогії матеріальному комплексу Дніпро-Донської бабинської культури в пам'ятках ранньобронзового віку Карпато-Дунайського регіону: 1 - Сьорег (Пер'ямош); 2 - Ватіна; 3 - Кісапостаг; 4 - Муреш;

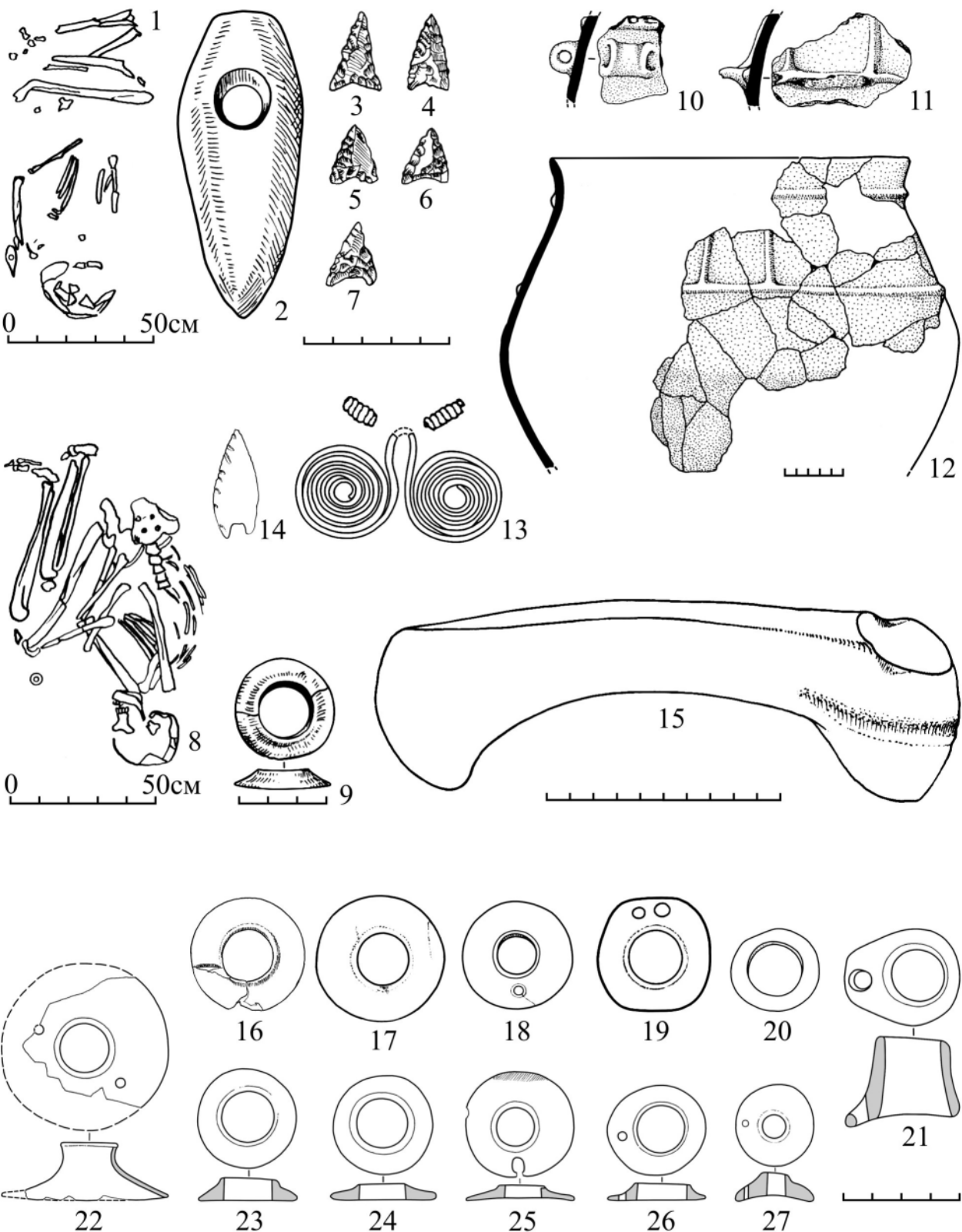

Рис. 178. Аналогії бабинському матеріальному комплексу в пам'ятках бронзового віку Румунії: 1-7, 8-9 - Гирчені 2/4; 10-12 - Мигура Дудашулуй; 13-Перет III/1; 14, 19 - Балдовинешти пп. 3, 12; 15 - Мичин; 16-18 - Браїліца пп. 158, 86, 145; 21, 25 - Сарата Монтеору; 22-24, 26-27 - Киндешті.

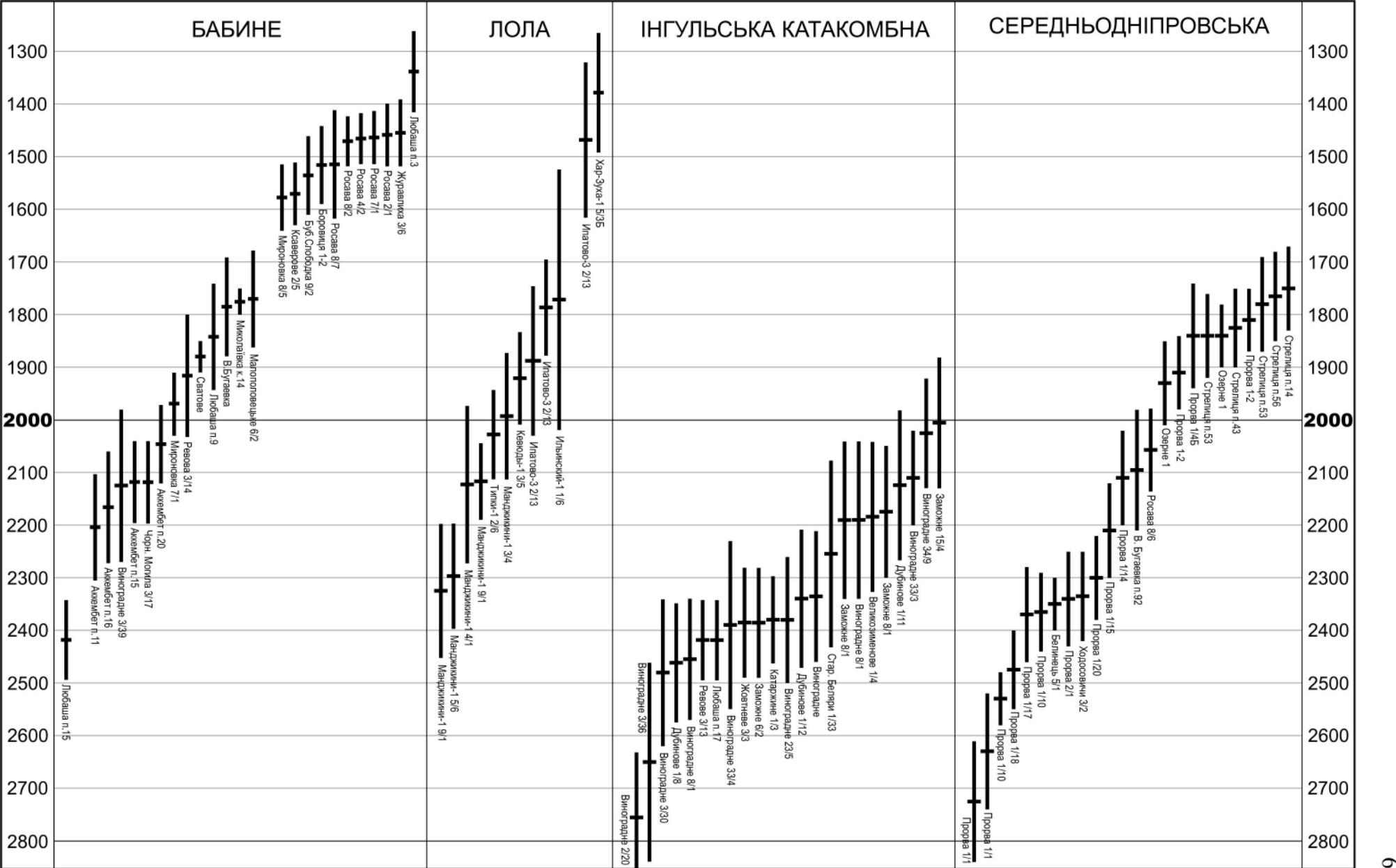

Рис. 179. Абсолютна хронологія (14C cal) катакомбно-шнурового та посткатакомбно-постшнурового горизонтів

2400	2300	2200	2100	2000	1900	1800	1700	1600	1500	1400	Абсолютні дати 14C cal				
EH-II		EH-III		MH-I		MH-II						Еладська хронологія			
Рання А1а		А1	Пізня А1b		Рання А2а		А2	Пізня А2b		В1	В2	С1	П. Рейнеке		
Полада			Полада									Італія			
Дзвоноподібних кубків			Валліс									Швейцарія			
Дзвоноподібних кубків			Адлерберг									Гессен			
Дзвоноподібних кубків			Штраубінг									Баварія			
Дзвоноподібних кубків			Унтервельблінг									Нижня Австрія			
Дзвоноподібних кубків			Унетицька									Богемія, Моравія			
Глина III - Шнекенберг		IC4	IC3		IC2		IC1	Ia	Ib	IIa	IIb	Північна Мунтенія Румунська Молдова			
Шоймуш		Ієрнут		1		Муреш		2		3		Румунія			
Гатван			Перьямош (Серег)									Потисся			
А		Кісапостаг		В		Гата (Вісельбург)						Західна Угорщина			
Дзвоноподібних кубків			Нітрянська									Словачія			
Рання			Класична		Пізня		Тшинецька					Малополща			
Городоцько-Здовбицька			Стжижовська						Комарівська			Волинська височина Мале Полісся			
Підкарпатська (подільська група)			Бабинська						Комарівська			Західне Поділля Буковина			
Середньодніпровська Інгульська катакомбна			Дніпро-Прутська БК				Дніпро-Бузький варіант		Східнотшинецька		Дніпро-Бузький лісостеп				
Інгульська катакомбна			Дніпро-Прутська БК				(Дністровсько-Прутський варіант)		Сабатинівська		Дністровсько-Прутське межиріччя				
Інгульська катакомбна			ПротоДПКБ (Постінгульська)		Дніпро-Прутська БК				(Дніпро-Дністровський варіант)		Сабатинівська		Дніпро-Дністровське степове межиріччя		
Дніпро-Азовська Бахмутсько-маницька Пізнодонецька катакомбні		Дніпро-Донська бабинська				IA		IB	IIA	IIb	III	Сабатинівська Бережнівсько-маївська зрубна	Донецько-Дніпро-Азовський регіон		
Середньодонська Пізнодонецька катакомбні		Дніпро-Донська бабинська				IA		IB	IIA	IIb	III	Покровська зрубна	Доно-Донецьке межиріччя		
Пізнодонецька Західноманицька Волгодонська		Тип Криволуць.		Дніпро-Донська бабинська				IA		IB	IIA	IIb	III	Покровська зрубна	Нижня Донщина
Середньодонська катакомбна		Воронезька Криволуцький тип			Доно-Волзька абашевська				Покровська зрубна		Середня Донщина				
Волгодонська катакомбна		Криволуцький тип			I		II		Доно-Волзька абашевська				Покровська зрубна	Волго-Донське межиріччя	
Східноманицька катакомбна		Лолінська						I		II		III	Покровська зрубна (Північна Калмикія)	Ставропілля Калмикія	
Батуринська катакомбна		Бабинська						Кубанська група фіналу середньої бронзи				Зрубна ?		Прикубання	
Рання		Гінчинська						Пізня		Каякентсько-хорочоевська		Північно-Східний Кавказ			
Беденсько-Триалетська						Рання		Кармірбердська		?		П'зденний Кавказ			
Пізнюкатакомбна				Вольськ-Лбище		Потаповський тип		Синташтинська		Покровська зрубна		Волго-Уралля			
2400	2300	2200	2100	2000	1900	1800	1700	1600	1500	1400	Абсолютні дати 14C cal				

Рис. 180. Культурне коло Бабіне в системі відносної та абсолютної хронології

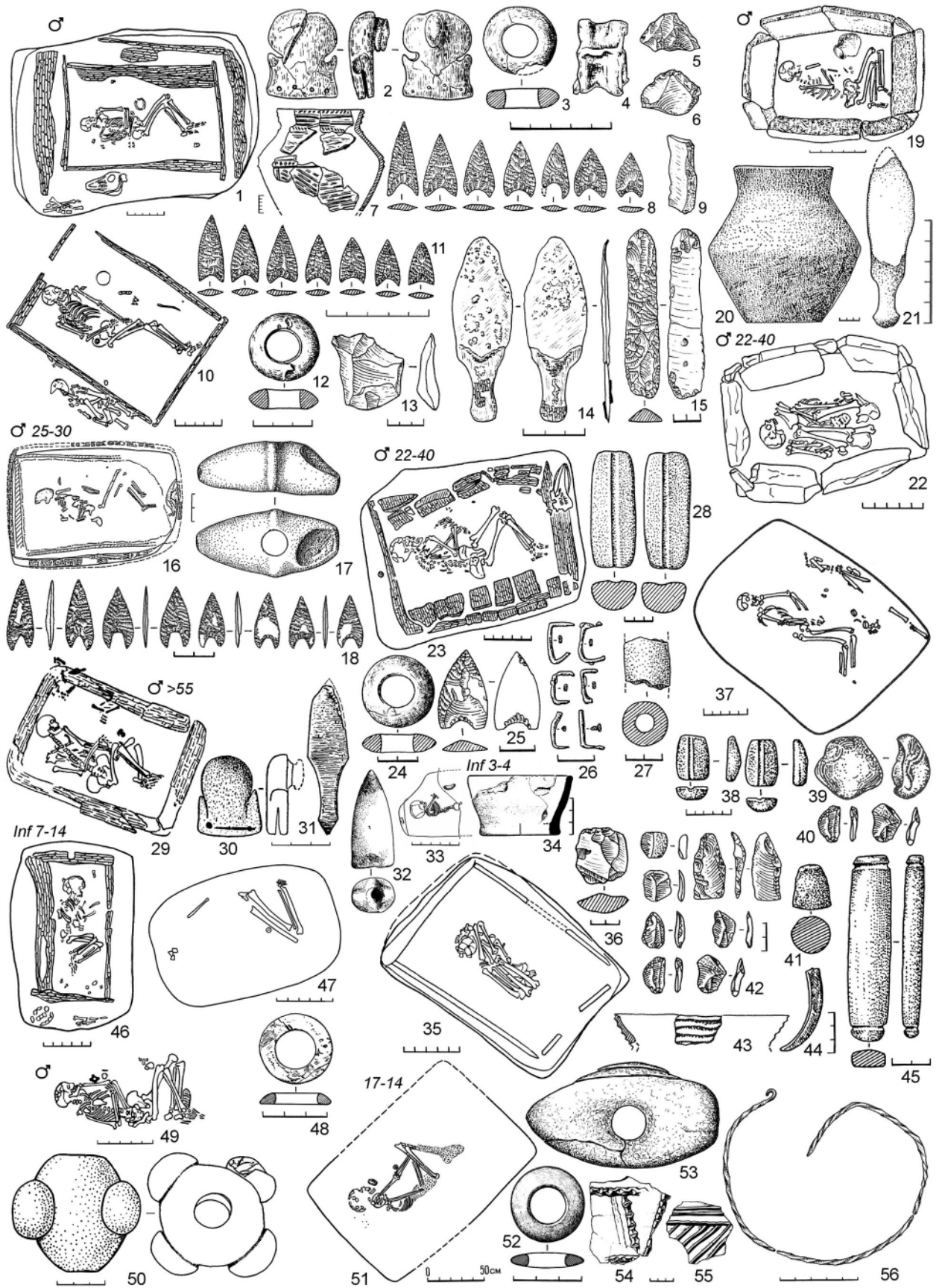

Рис. 181. Поховання чоловічої обрядової групи 1 (раннього) хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури [за: 420, рис. 1]

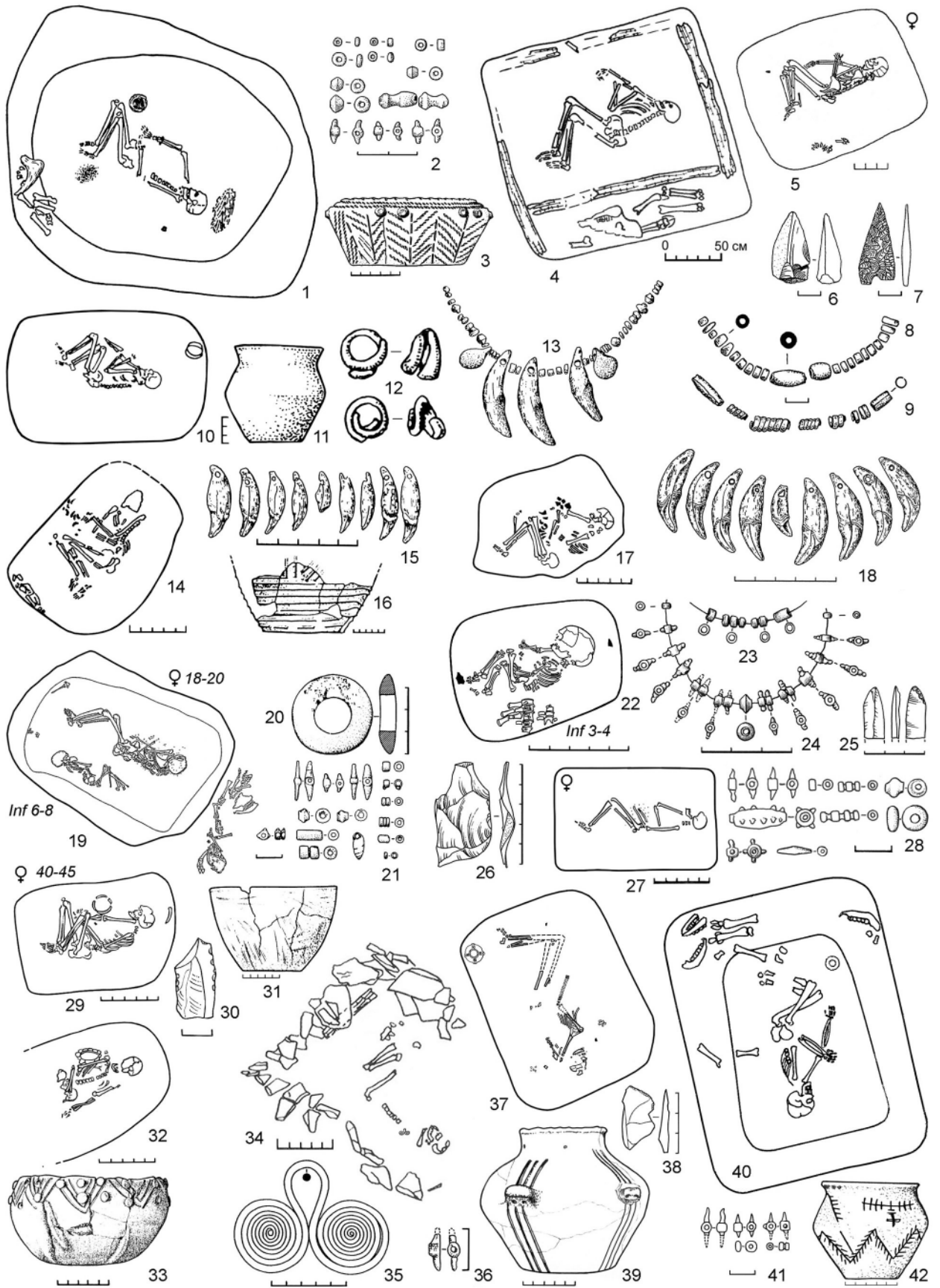

Рис. 182. Поховання жіночої обрядової групи 1 (раннього) хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури [за: 420, рис. 2]

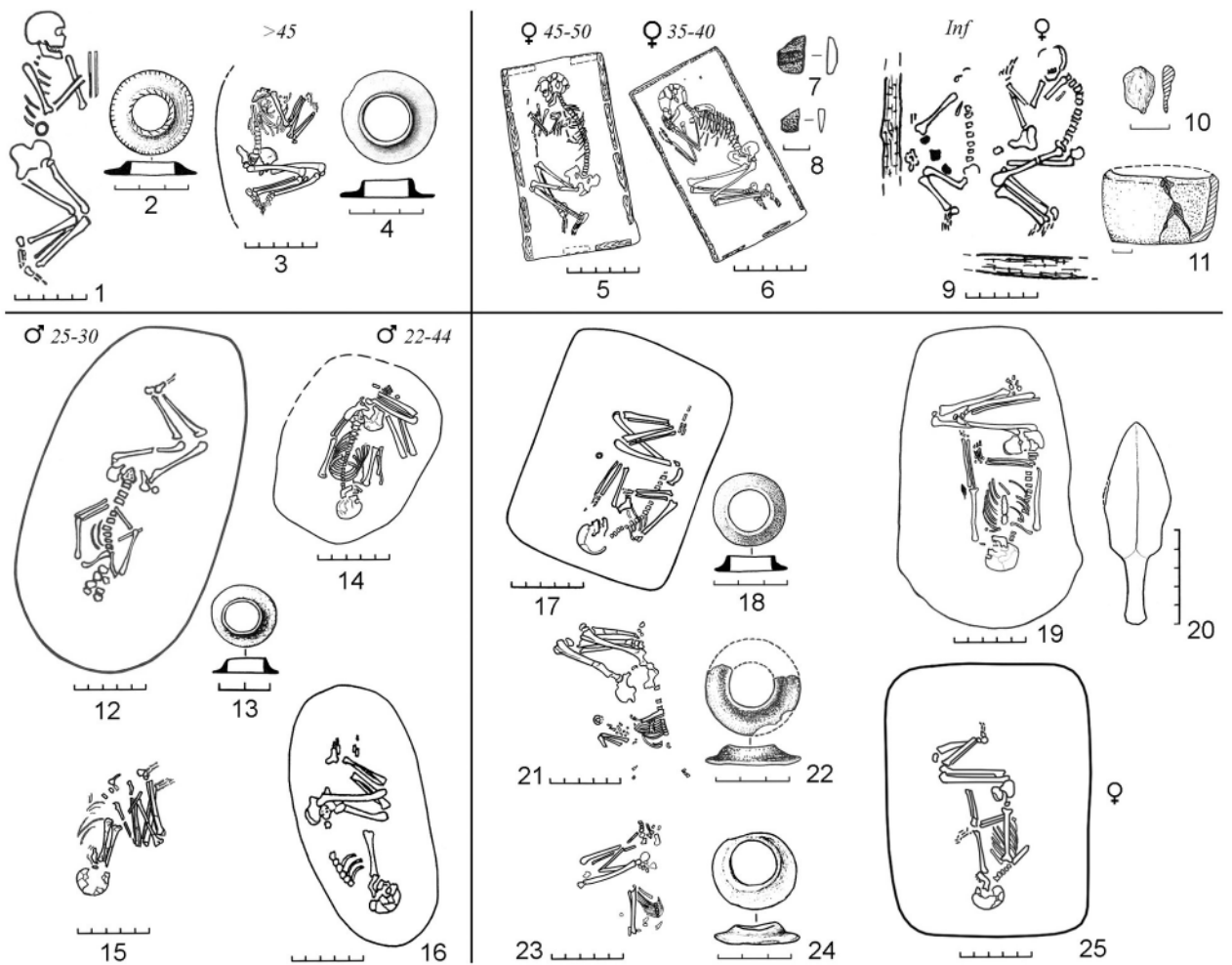

Рис. 183. Обрядові групи поховань 2-го хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури з меридіональними орієнтаціями: **1-2** – о. Виноградний п.22; **3-4** – Аглицький-II 1/1; **5, 6-8** – Карпусі 1/3, 4; **9-11** – Михайлики к. п.14; **12-13** – Горний 2/3; **14** – Соколовський 9/6; **15** – Берданосівка 3/3; **16** – Грушоваха 2/3; **17-18** – Шляховський-I 3/5; **19-20** – Рабинське 9/7; **21-22** – Жолобок 3/2; **23-24** – Соколовський 5/1; **25** – Підгірне 6/19 [за: 420, рис. 3].

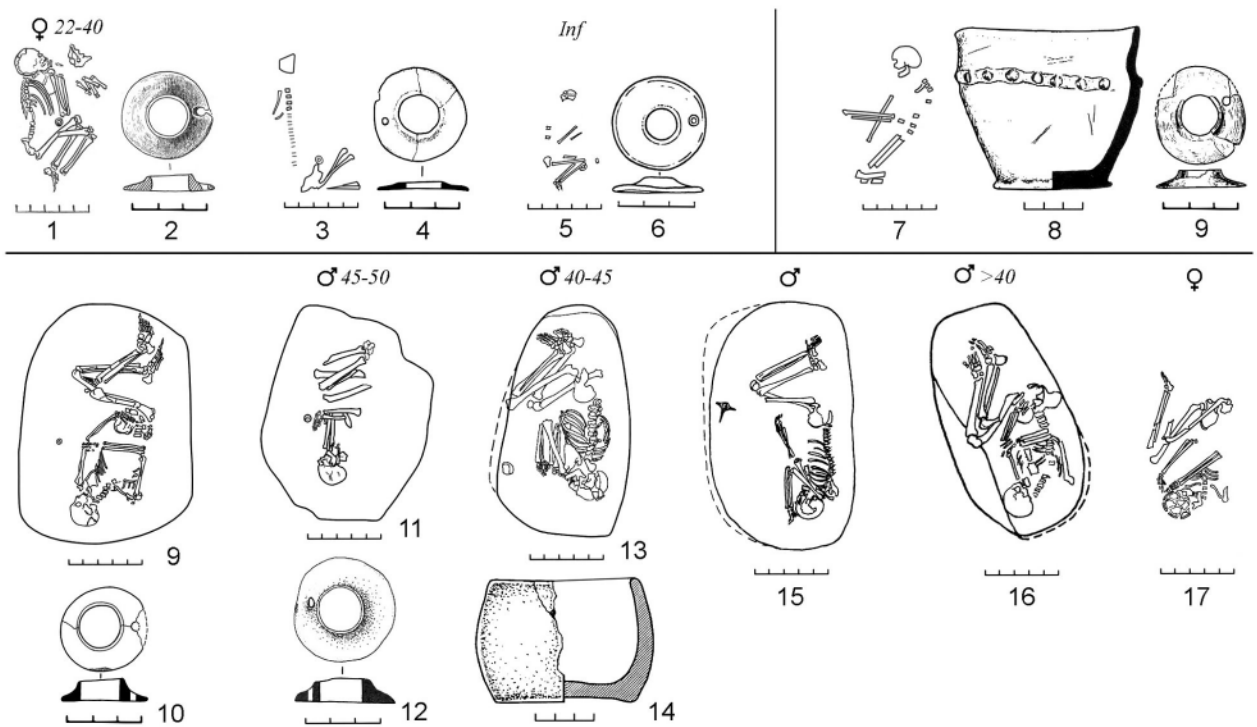

Рис. 184. Обрядові групи поховань 3-го хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури з меридіональними орієнтаціями: **1-2** – Петрівка-ІІ 1/1; **3-4** – Сухий Чалтир 1/11; **5-6** – Червоне Знамено 1/10; **7-9** – Берданосівка 3/13; **9-10** – Цимлянськ 2/4; **11-12**, **13-14** – Киселів-ІІ 3/18, 17; **15** – Керчик, Гать-ІІІ 16/19; **16** – Керчик, Гать-ІІ 4-8/32; **17** – Червоне Знамено 1/10а [за: **420**, рис. 4].

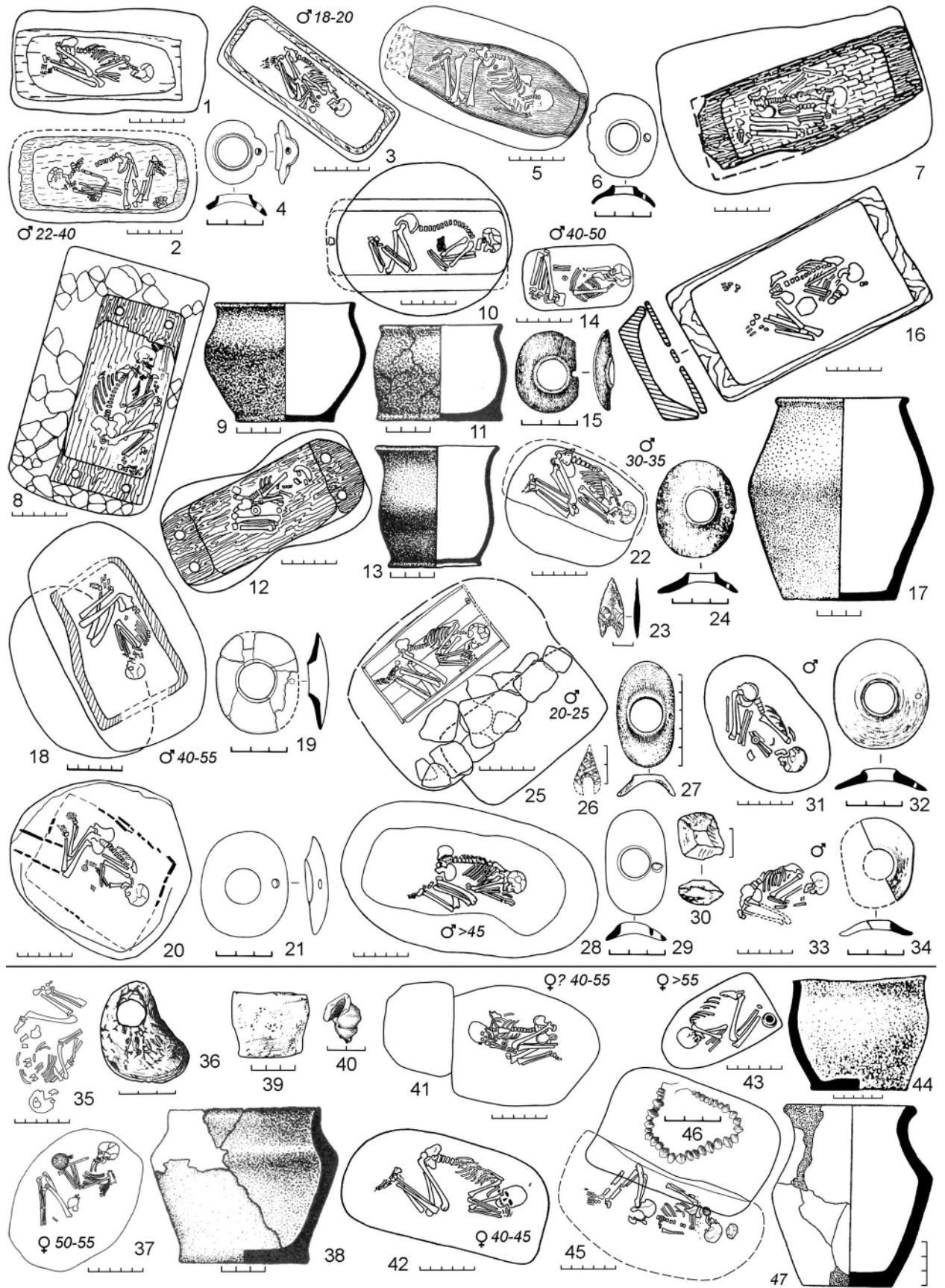

Рис. 185. Чоловічі (1-34) й жіночі (35-47) поховання Дніпровсько-Прутської бабинської культури [за: 420, рис. 5]

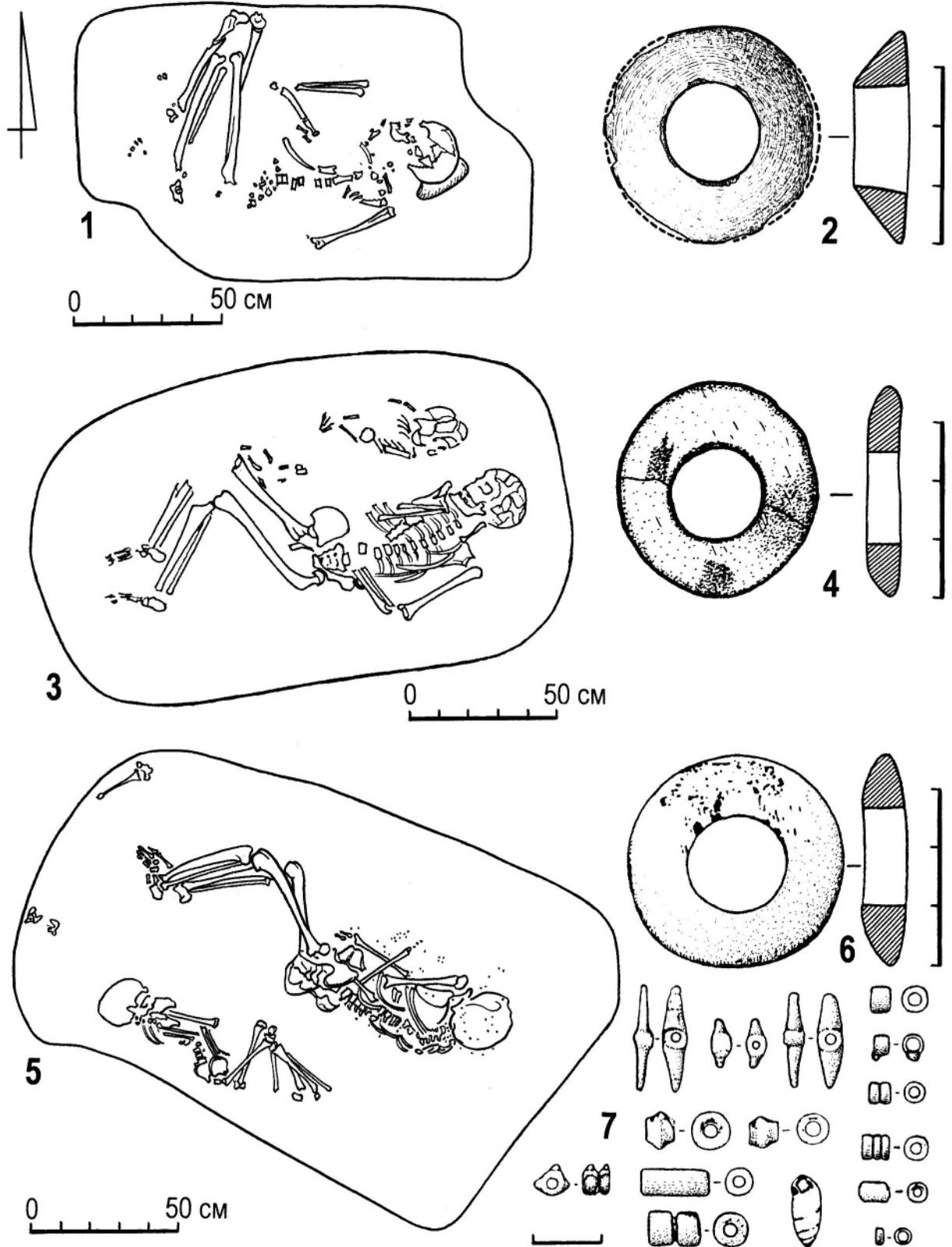

Рис. 186. Поховання жіночої обрядової групи Дніпро-Донської бабинської культури з «кільцями-пряжками»: 1, 2 – Вуглегірськ 1/1; 3, 4 – Мамай-Гора 161/7; 5-7 – Ріпний 7/7 [за: 407, рис. 8].

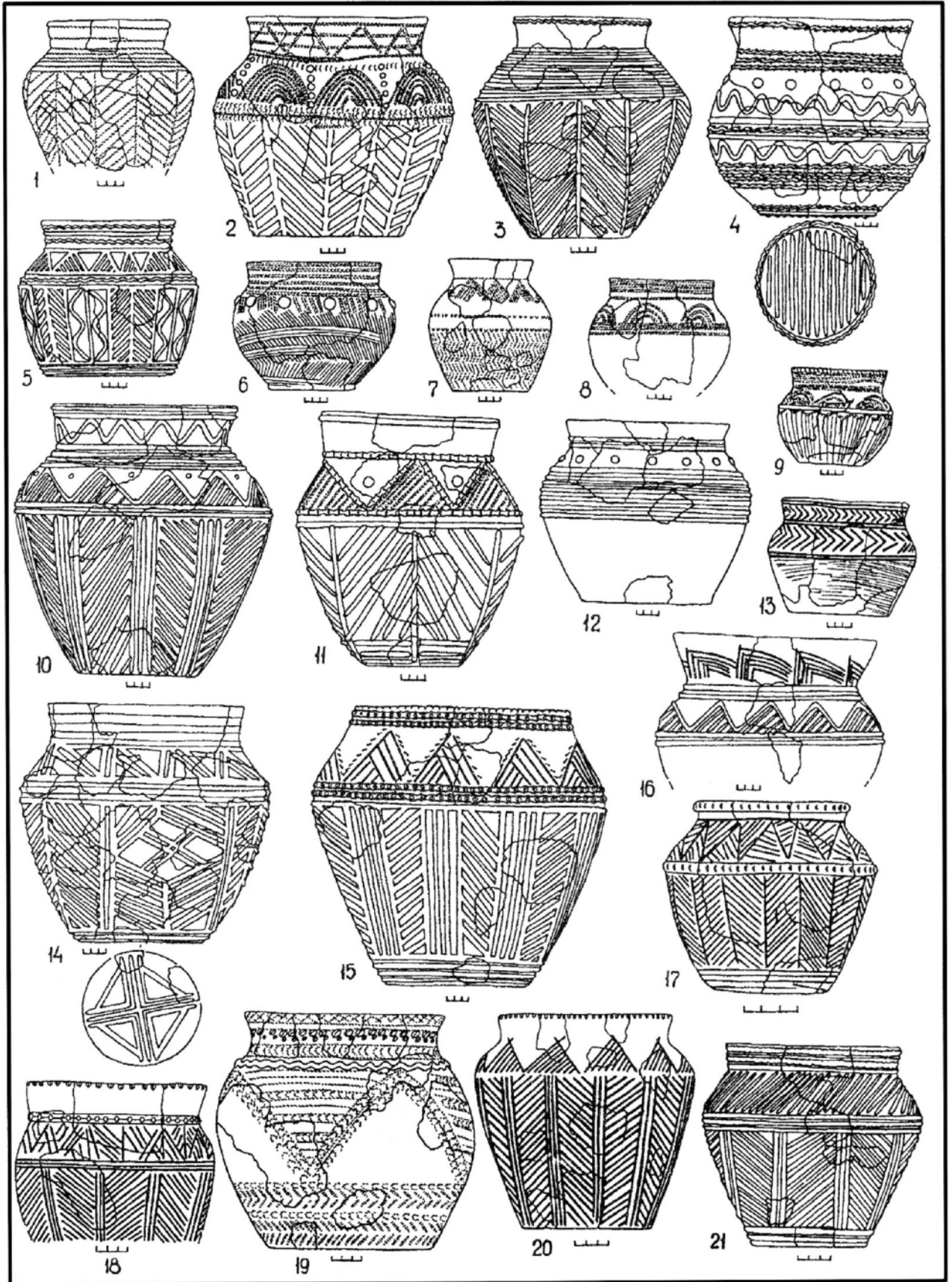

Рис. 187. Кераміка пізньої середньодонської катакомбної культури басейна Сіверського Дінця [за: 649, рис. 28].

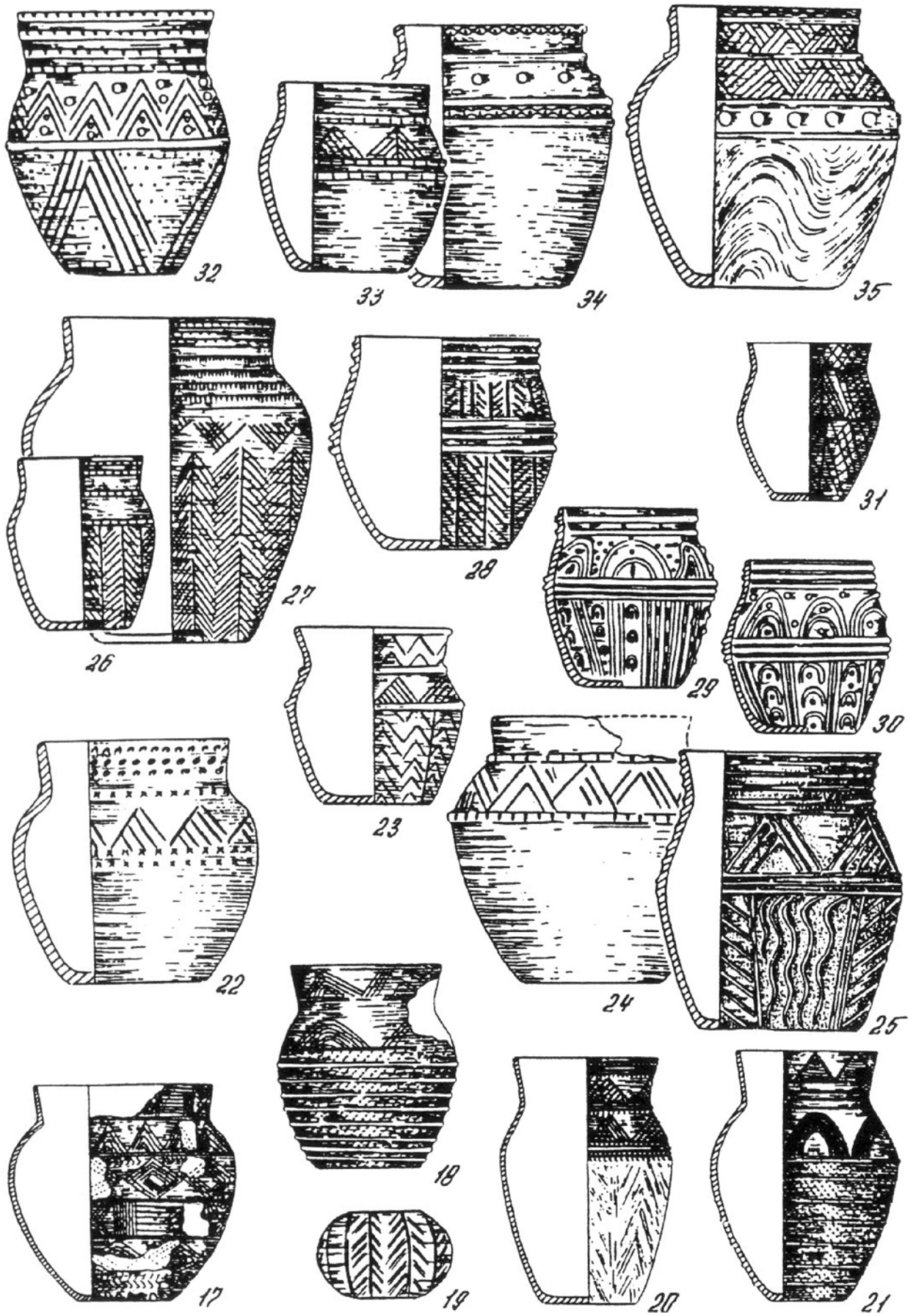

Рис. 188. Кераміка пізньої середньодонської катакомбної культури басейну Середнього Дону [за: Березуцкая, 2003, рис. 61: фрагмент]

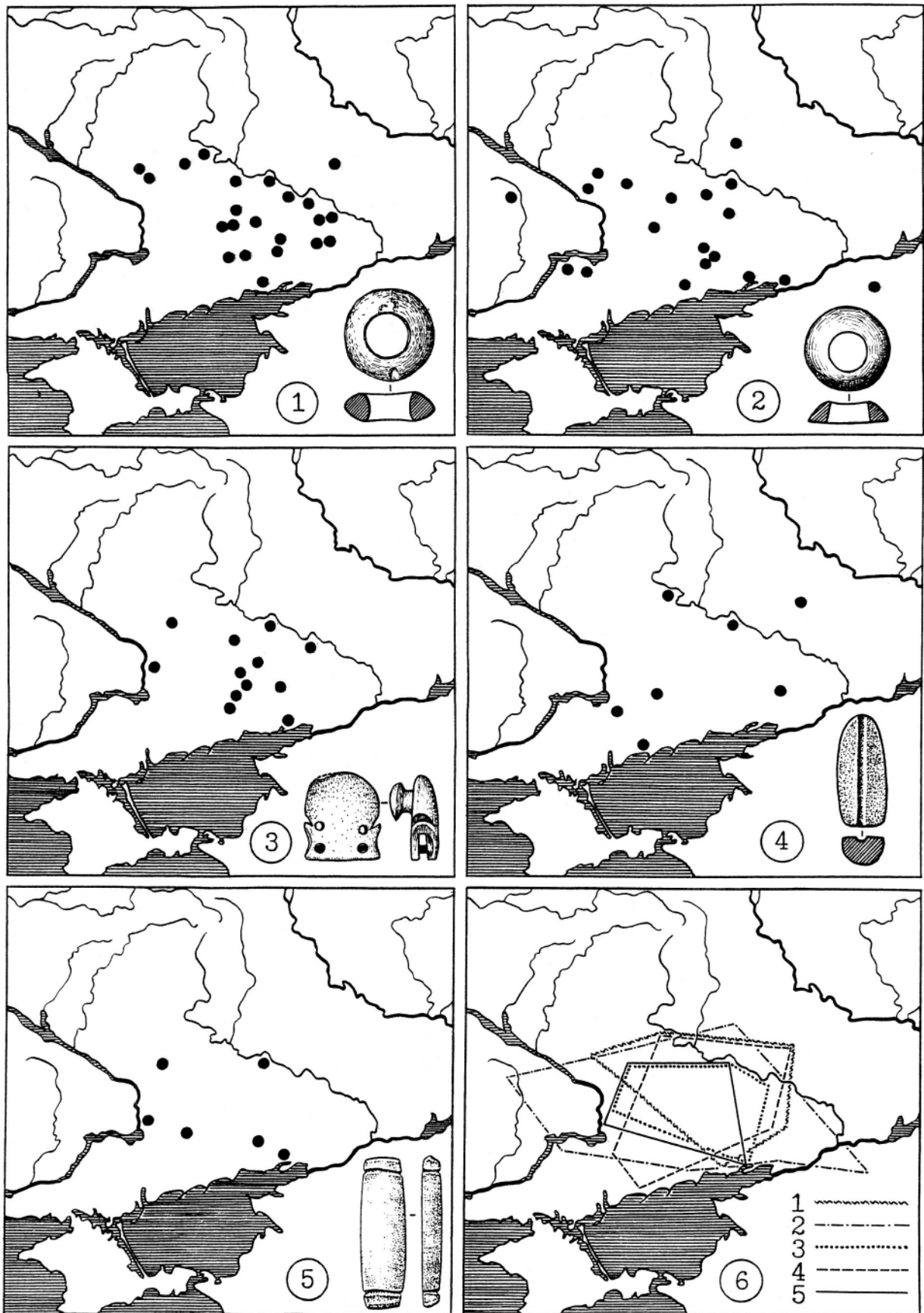

Рис. 189. Методика виділення первинного осередку Дніпро-Донської бабинської культури (за ареалами хронологічно діагностичних артефактів):
 1 – кільця пряжки типу 1; 2 – Пряжки-кільця типу 1а; 3 – гачково-планкові пряжки; 4 – набори «стрілоробів»; 5 – бруски; 6 – узагальнюючий полігон [393].

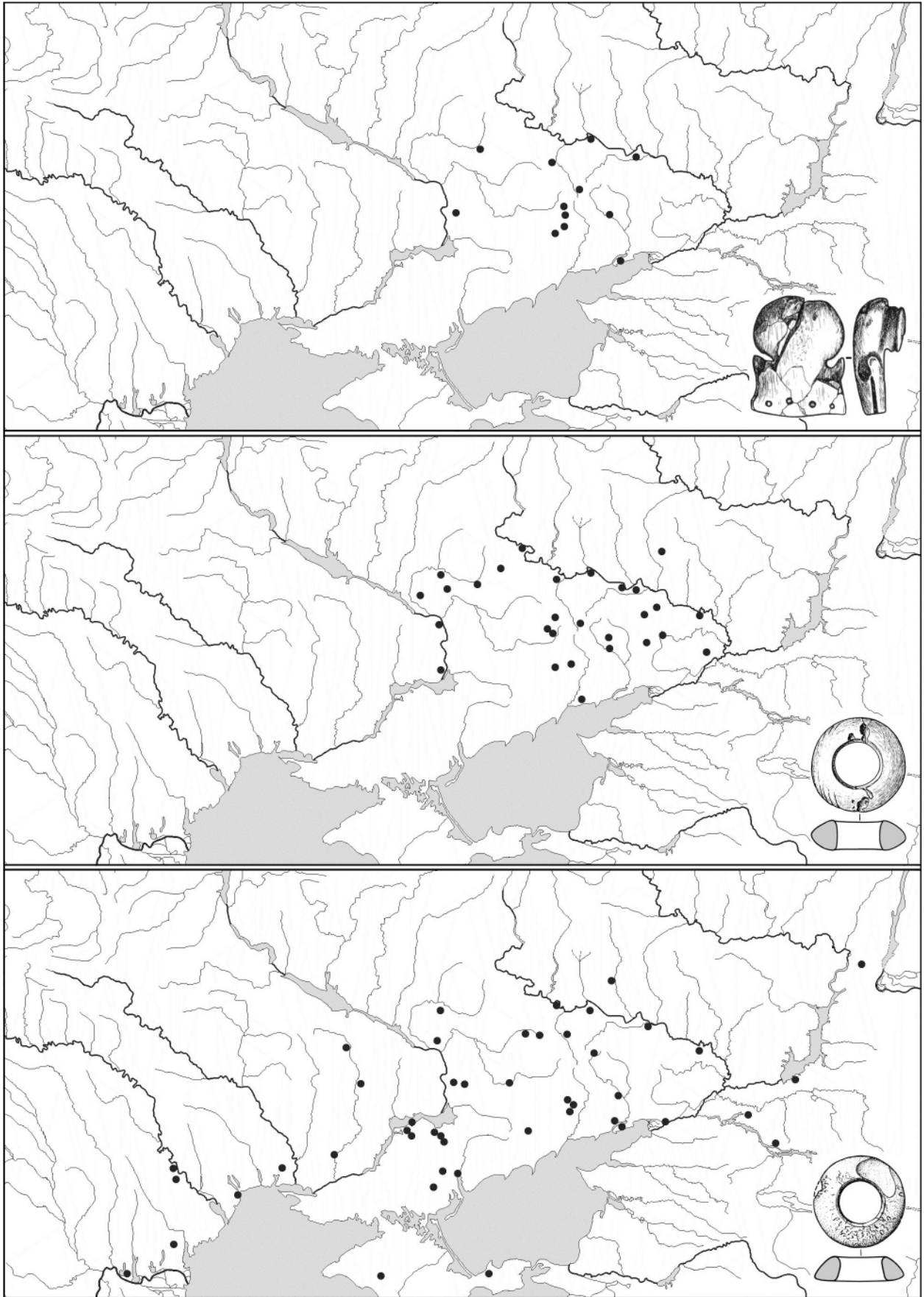

Рис. 190а. Ареали пражок різних типів культурного кола Бабіне

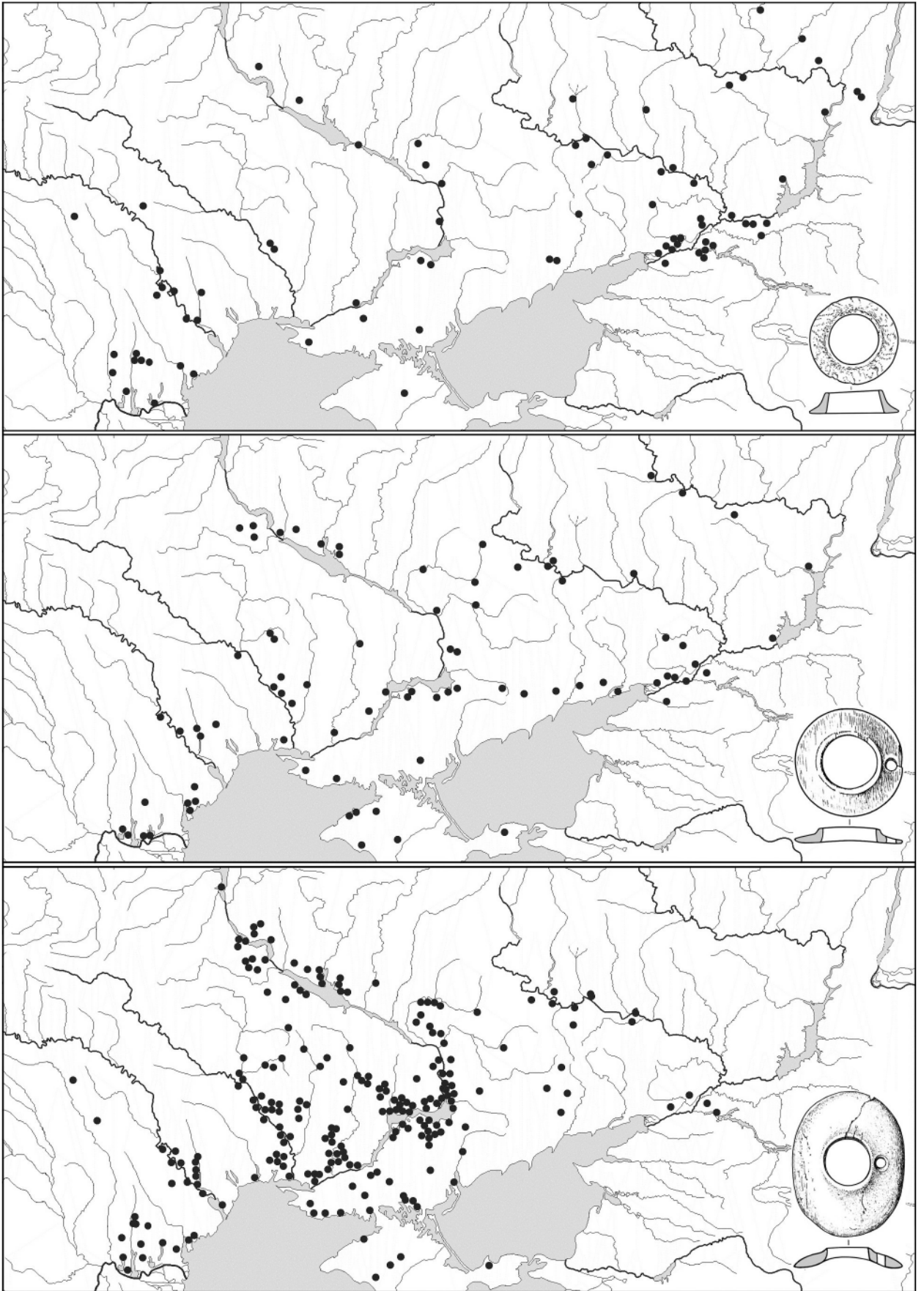

Рис. 1906. Ареали пряжок різних типів культурного кола Бабине

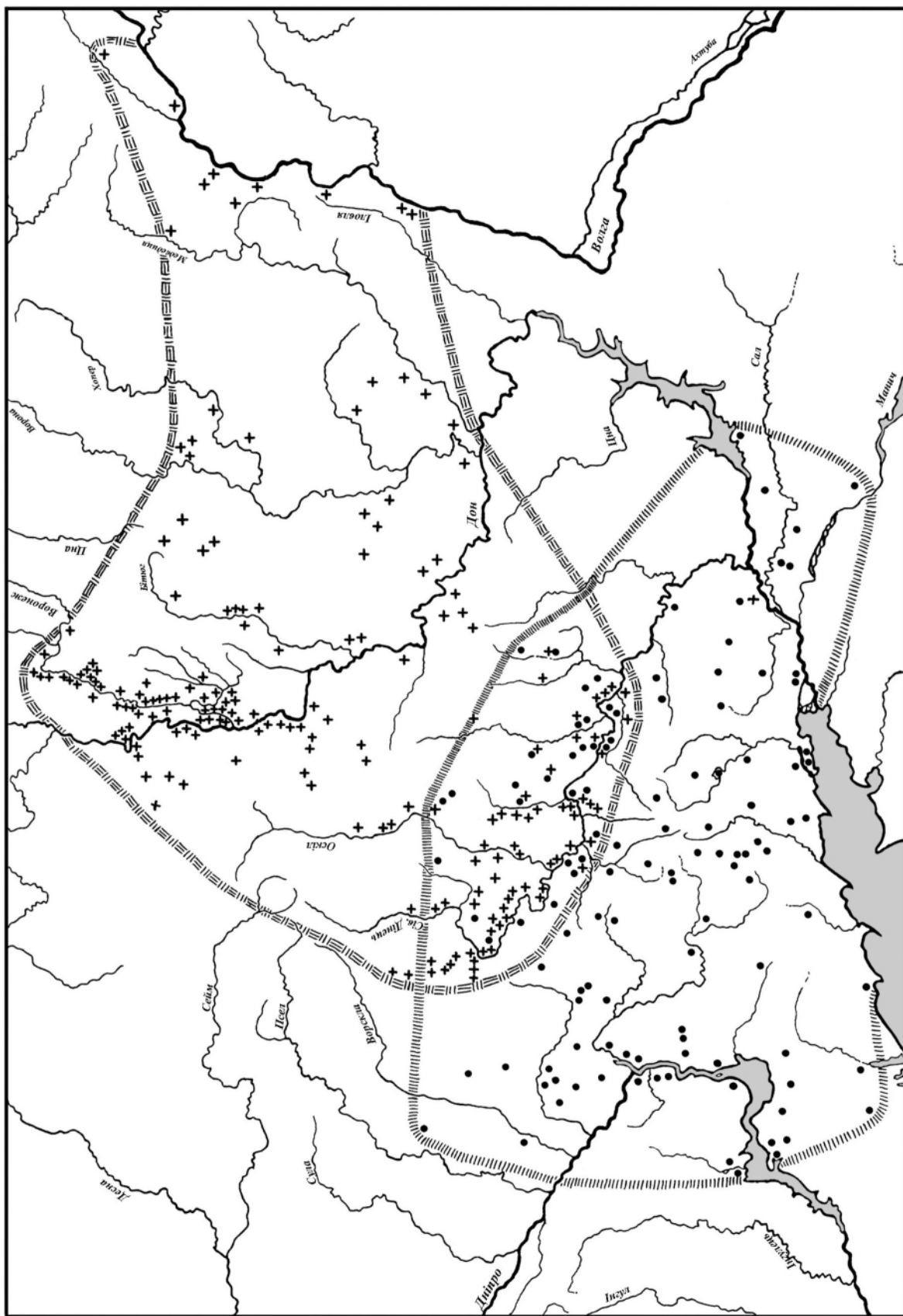

Рис. 191 . Співвідношення теренів Середньодонської катакомбної культури (+) та Дніпро-Донської бабинської культури I етапу (•) [за: 390, рис. 3].

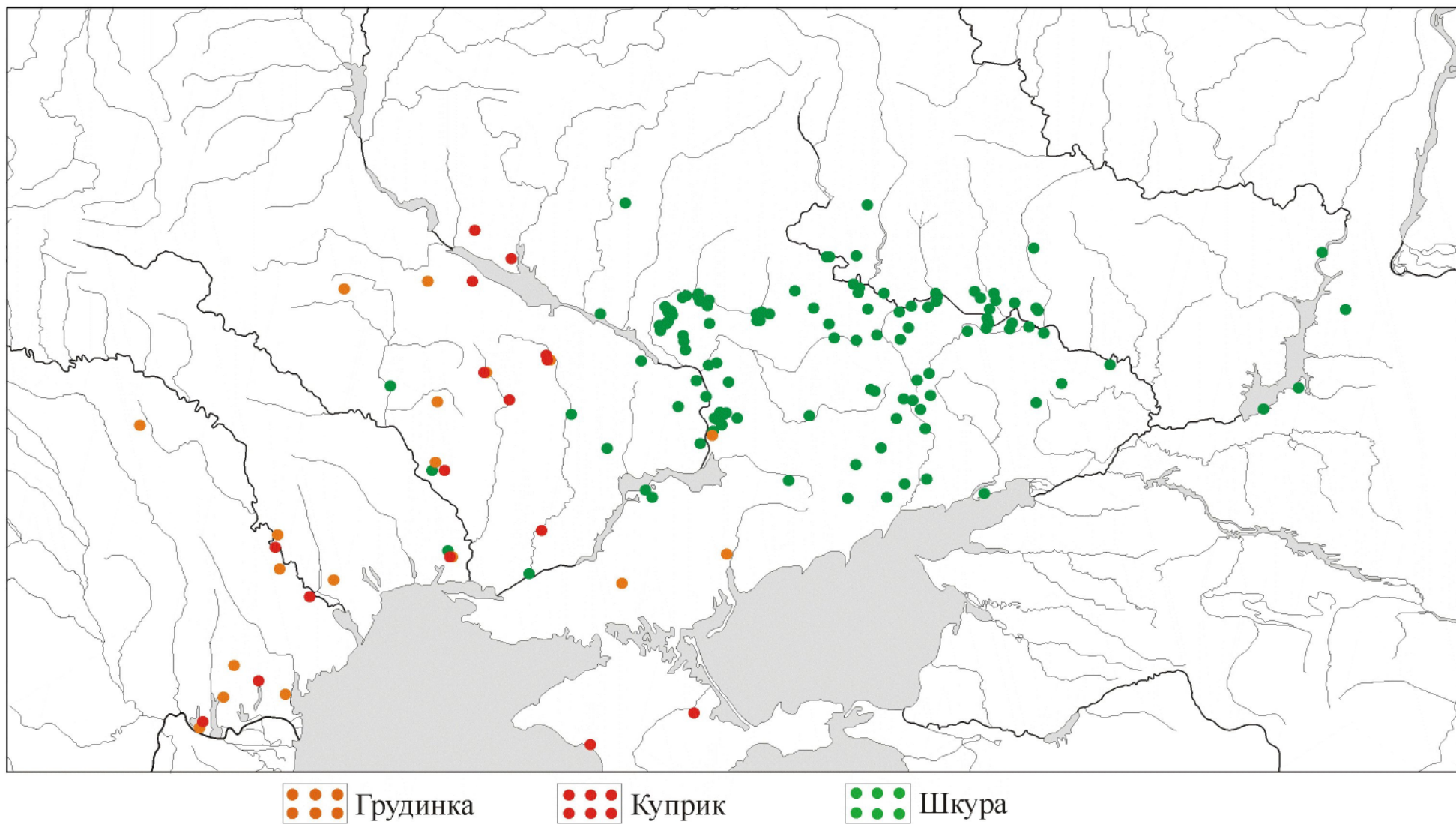
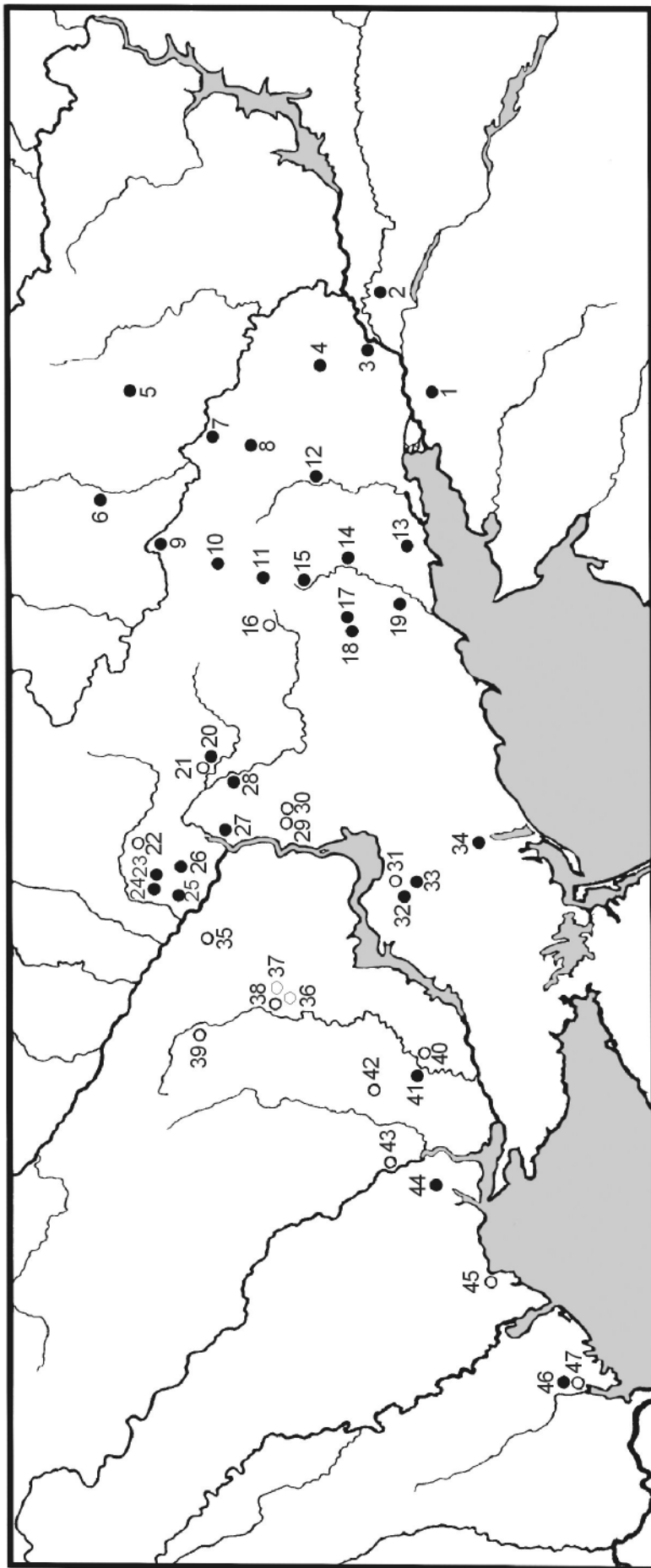

Рис. 192. Розповсюдження різновидів м'ясної напутьної їжі та “шкур” тварин у похованнях культурного кола Бабіне

Умовні позначки: ● - дерев'яні вироби з металевими деталями; ○ - дерев'яні вироби без металевих деталей.

Рис. 193. Мапа розповсюдження дерев'яного посуду в пам'ятках культурного кола Бабине: **1** – Аксай 1/3; **2** – Кузнецовський ІІ 1/3; **3** – Поляків 4/2; **4** – Чикмарі ІІ 1/4; **5** – Нижня Бараниківка 5/10; **6** – Новодонбаське 1/7; **7** – Поронські могили 14/3; **8** – Македонове 1/8; **9** – Лисичанський НПЗ 2/12; **10** – Зайцеве 1/1; **11** – Бєсва могила п.3; **12** – Дібрівка 5/4; **13** – Самойлове 2/6; **14** – Новозар'ївка 1/2; **15** – Високе 3/5; **16** – Миколаївка 1/8; **17** – Волноваха 1/2; **18** – Новоандріївка 1/1; **19** – Водяне 1/3; **20** – Благодатне VI 1/4; **21** – Вербки ІІ 3/8; **22** – Пролетарське ХХХІІ 3/4; **23** – Прядівка V 1/6; **24** – Прядівка VI 1/1; **25** – Новопідкряж І 1/1; **26** – Веселе XV 1/1; **27** – Олександрівка І 3/3; **28** – ш. Павлоградська V 1/6; **29** – Новогупалівка ІІІ 10/1; **30** – Новоукраїнка ІІ 3/12; **31** – М. Білозерка 12/2; **32** – В. Білозерка 2/5; **33** – Новоолександрівка 4/1; **34** – Нове 11/1; **35** – Боровківка 1/2; **36** – Ремонтирська могила п.6; **37** – Камова могила п. 3; **38** – Рибасове 1/2,3; **39** – Гололівка 9/2; **40** – Павлівка 27/2, 18; 31/1; **41** – Шарованська могила 3/2; **42** – Новоіванівка 1/10; **43** – Новопетровське ІІІ 1/15; **44** – Іванівка 3/3; **45** – Слобідка Романівка п.23; **46** – Білолісся 3/1; **47** – Кочковате 28/2 [за: **404**, рис. 5].

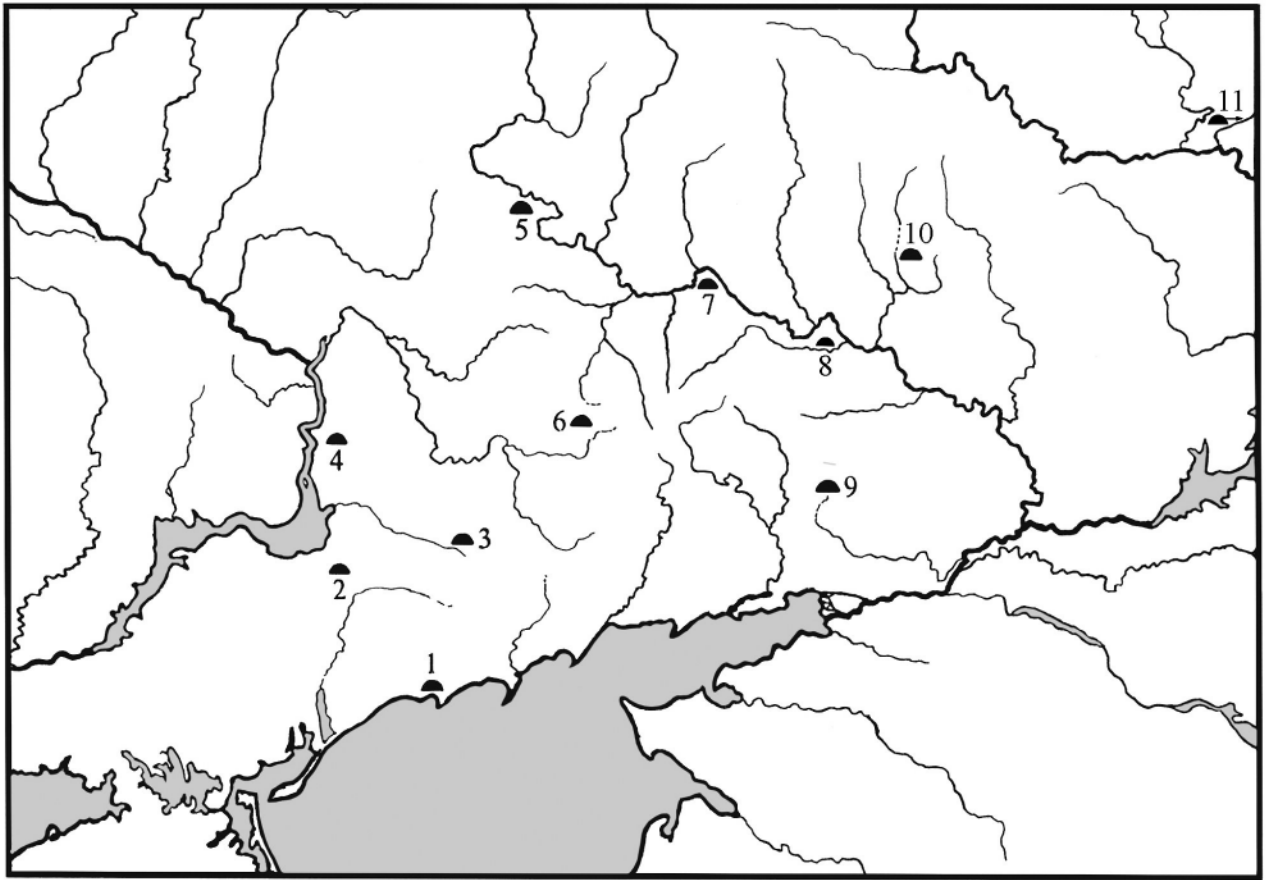

Рис. 194. Поховання з виробничими наборами стрілоробів Дніпро-Донської бабинської культури: **1** – Преслав 1/13; **2** – Барвинівка 8/1; **3** – Пологи, Соколовська могила п. 2; **4** – Новогупалівка 1/1; **5** – Красна Гусарівка-Г 1/1; **6** – Калинове 1/8; **7** – Привілля 11/13; **8** – Олександрівськ 1/49; **9** – Цимлянка-ІІ 1/3; **10** – Нижня Бараниківка 5/10; **11** – Ветютнів 2/1 [за: 376, рис. 3].

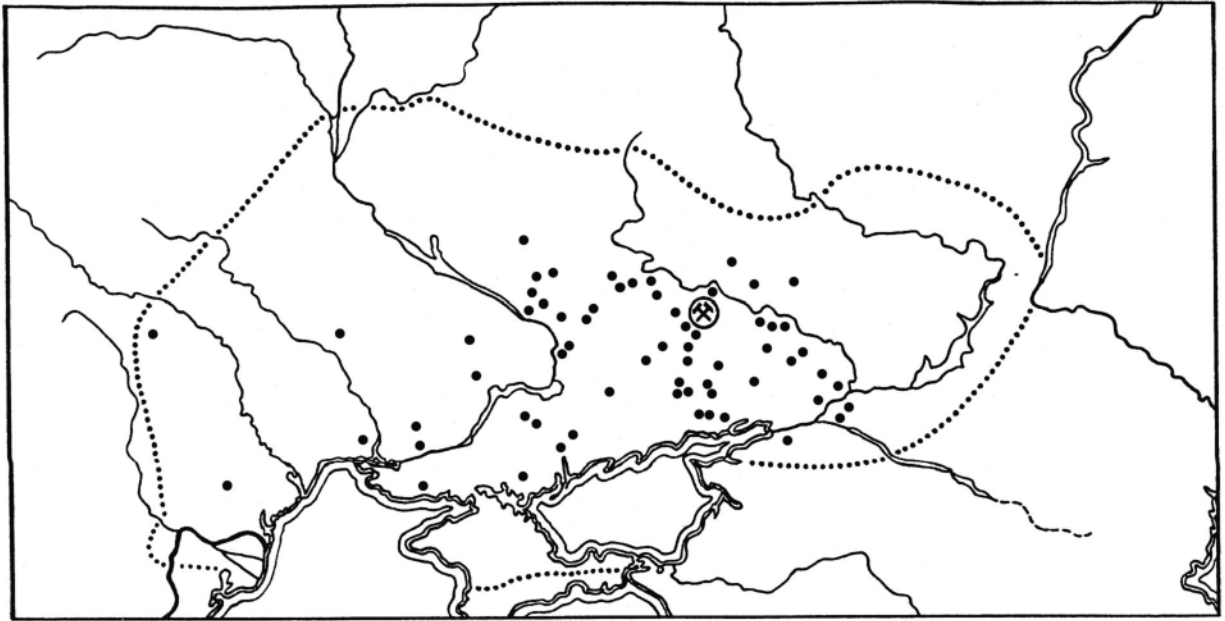
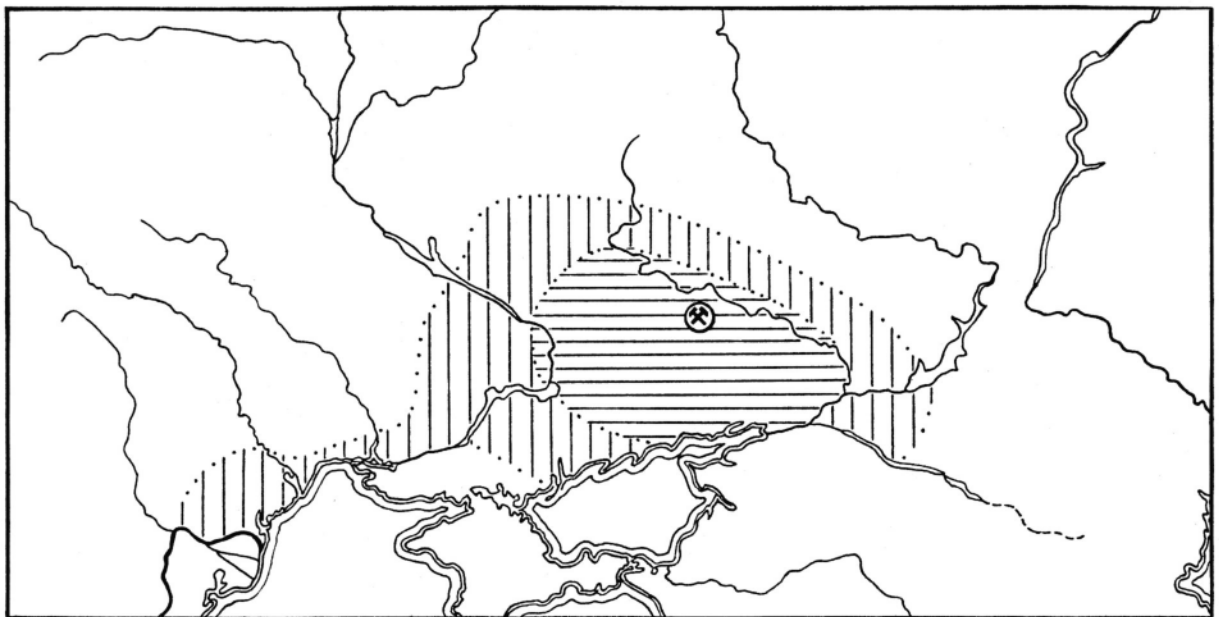

Рис. 195. Розповсюдження знахідок металевих виробів у похованнях культурного кола бабине.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

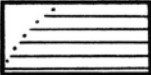
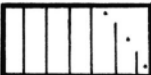
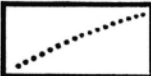

- - первинний осередок культурного кола Бабине (етап ІА ДДБК)
- - ареал культурного кола Бабине наприкінці раннього періоду (етап ІБ ДДБК)
- - максимальний ареал культурного кола Бабине
- - мідні копальні Бахмутсько-Торецької улоговини

Рис. 196. Ареал культурного кола бабине на І (ранньому) етапі

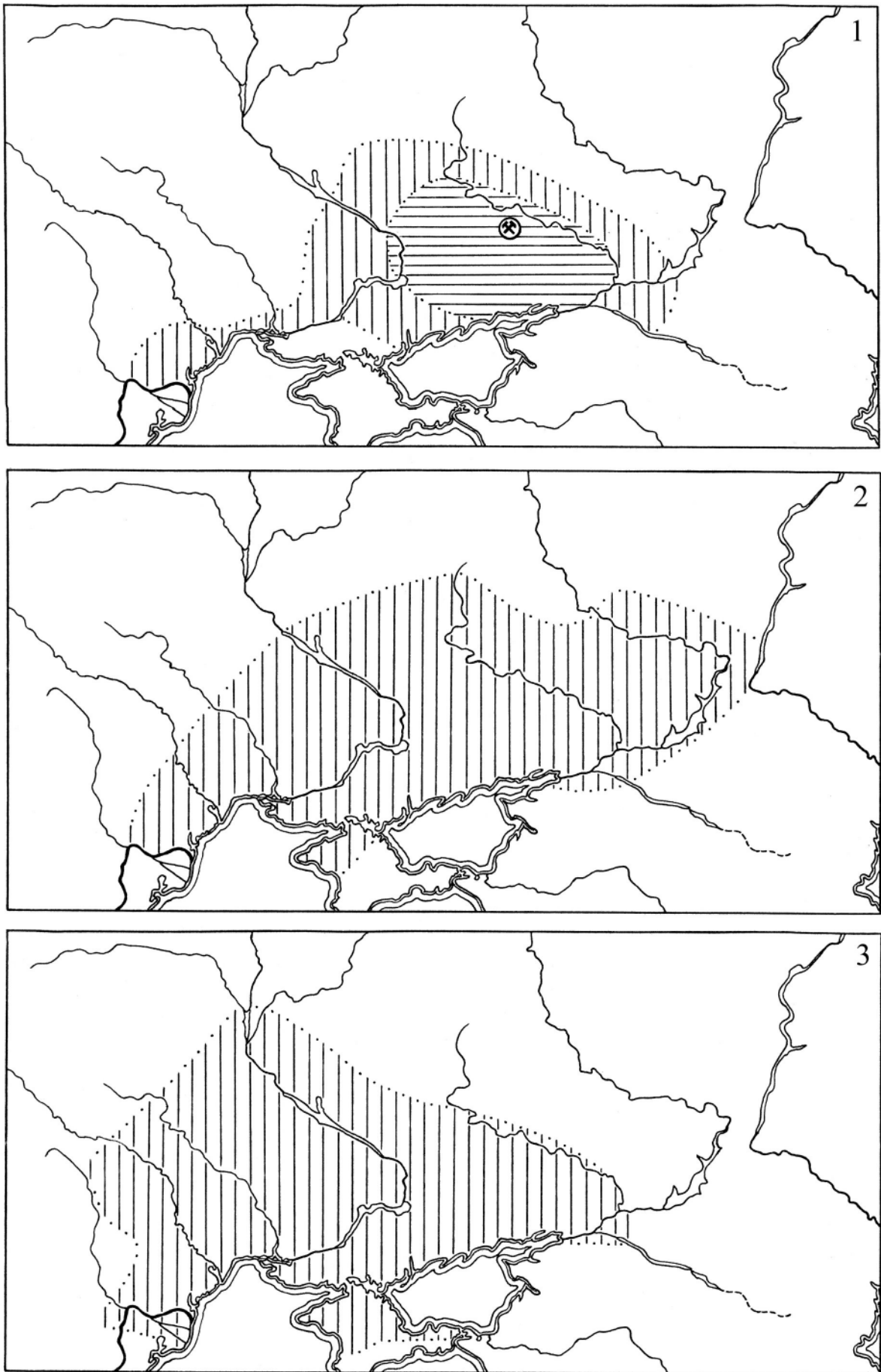

Рис. 197. Динаміка ареалу культурного кола Бабине: **1** – I загальний період (етапи IA і IB ДДБК); **2** – II загальний період; **3** – III загальний період.

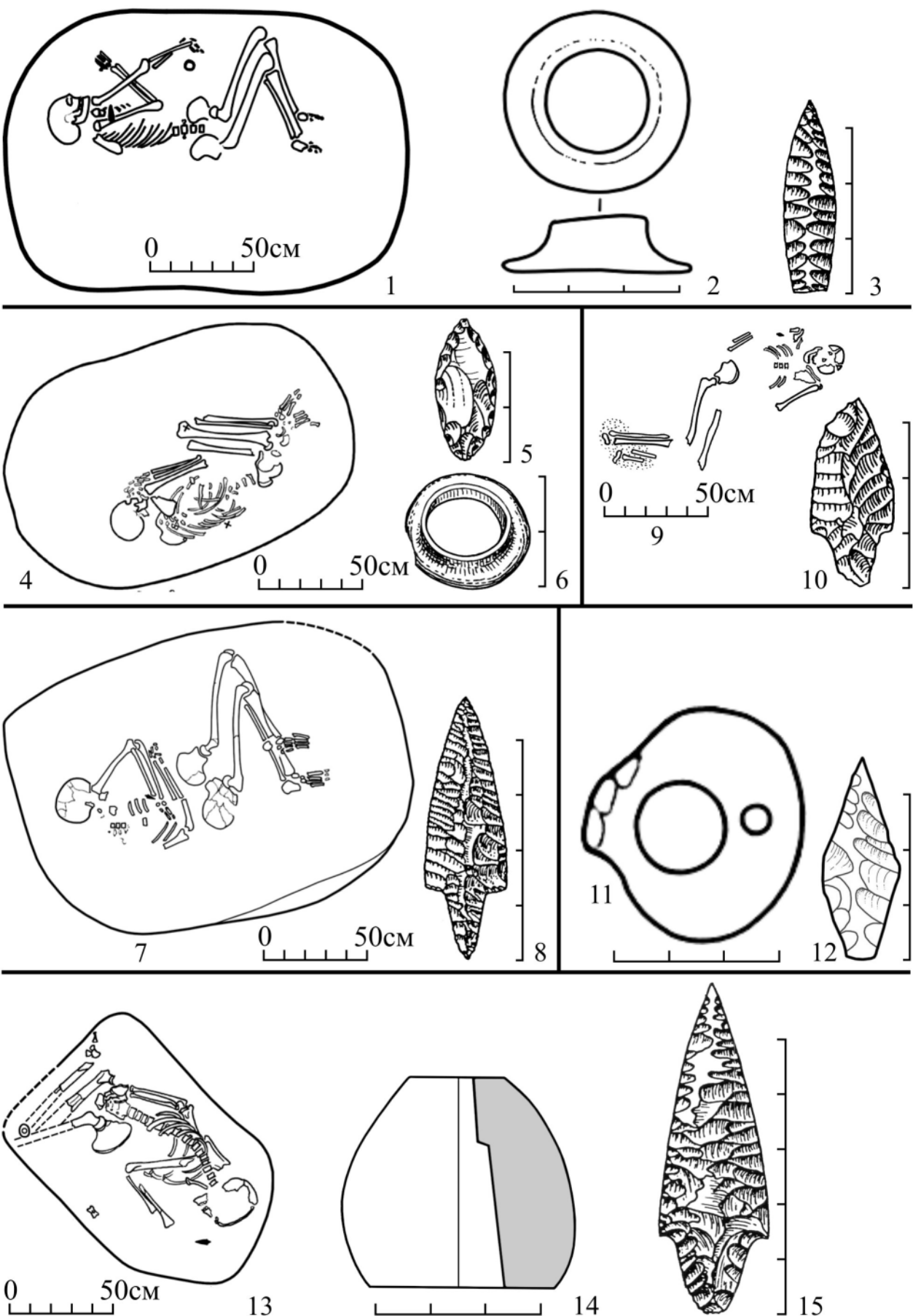

Рис. 198. Поховання культурного кола Бабине, в яких небіжчиків вбито чужими стрілами: 1-3 - Котлубань-IV 1/4; 4-6 - Ясирів-I 8/9; 7-8 - Попів Яр 6/3; 9-10 - Високе 1/1; 11-12 - Рахманівка 4/7 ; 13-15 - Калинівка 1/4.

ДОДАТОК Д

ПІДПИСИ ДО РИСУНКІВ

Рис. 1А. Східна частина ареалу Дніпро-Донської бабинської культури (за матеріалами могильників). **Воронезька обл.:** 1 – Калач; 2 – Підгірне II; **Волгоградська обл.:** 3 – Королі; 4 – Бурлук I; 5 – Баранівський I; 6 – Підгірне; 7 – Глушиця; 8 – Ветютнєв; 9 – Шляховський I; 10–12 – Котлубань I, III, IV; 13 – Горний; 14 – Острів; 15 – Чир II; 16 – Тихонівка; 17–18 – Крепинський I, II; 19 – Жутове; 20 – Кирпичний бугор; 21 – Лозной I; 22 – Нагавський II; **Ростовська обл.:** 23 – Сухоєланський I; 24 – Попівка V; 25 – Калининський; 26 – Ясинівський; 27 – Єйський; 28 – Круча II; 29 – Часті кургани; 30 – Другой I; 31 – Костянтинівськ; 32 – Сухо-Дюдеревський II; 33 – Мокро-Дюдеревський I; 34 – Упраздно-Кагальницький I; 35–36 – Кастирський V, VIII; 37 – Богоявленська II; 38 – Цимлянський; 39 – Спирний IV; 40, 42 – Вербовий Лог X, VII; 41 – Підгірненський II; 43 – Старосоленівський; 44 – Столетівський; 45 – Потапівський II; 46, 47 – Ясирів I, III; 48 – Прогрес (ДОС II); 49 – Холодний IV (Большовський); 50, 51 – Дубенцовська I, VI; 52 – Рассвет; 53 – Потайний I; 54 – Засальський II; 55 – Дон-76-Д-IV; 56 – Романовський I; 57 – Теплий; 58 – Серебряковка; 59 – Криволиманський V; 60 – Ребричанський II; 61 – Кам'яний II; 62 – Ново-Садковський; 63 – Кузнецовський II; 64, 65 – Балабінка I, II; 66 – Сагванський II; 67 – Веселовська I; 68, 69 – Шахаєвська I, II; 70 – Москва I; 71 – Веселий II; 72 – Каракашев; 73 – Северний II; 73а – Южний.

Рис. 1Б. Центральна частина ареалу Дніпро-Донської бабинської культури. **Ростовська обл.:** 74 – Рясні; 75 – Займо-Обрив; 76 – Аеродром; 77 – Красногорівка I, III; 78 – Новоолександрівка; 79 – Височине VII; 80 – Бушуйка; 81 – Койсуг; 82 – Советська Росія I; 83 – Алітуб; 84 – Арпачин II; 85 – Плаский I; 86 – Устьман; 87, 88 – Отрадний II, XIII; 89, 90 – Чотири брати I, II; 91 – Кудинів; 92 – Щербаків; 93 – Никитін I; 94 – Федорівка II; 95 – Таврія II; 96 – Беглиця 16; 97 – Лакедемонівка I; 98 – Новолакедемонівка;

99–102 – Руський колодязь II, III, IV, VII; 103 – Гаївка-Каймакчи XV; 105 – Мокрий Чалтырь; 106 – Сухий Чалтырь; 107, 108 – Левенцівка I, X; 109, 110 – ТЭЦ 1, 2; 111 – Мехзавод; 112 – Ростов; 113 – Ростов-Західний; 114 – Ростов-Північно-Західний I; 115 – Хавали II; 116 – Гиреева могила; 117 – Крутенький I; 118 – Мухін I; 119 – Берданосівка; 120 – Аглицький I; 121 – Октябрьський II; 122 – Грушевський; 123 – Соколовський; 124 – Кіровський; 125 – ВВДВіВ; 126 – Сторожевий; 127 – Хохлач; 128 – Юдинський III; 129 – Волошине IV; 130 – Донський; 131 – Поляків; 132 – Золоті Гірки II, IV; 133 – Кірчик, Гать II, III; 134 – Кірчик, Озерки VI, IX, XIII; 135 – Чікмари I; 136 – Чікмари II; 137 – Кисельов II; 138 – Ребриківка II; 139 – Калиновський II; 140 – Божківка I; 141 – Ріпний I; 142 – Рестумов II; 143 – Маленький; 144 – Лаповський I; 145 – Манькове V; **Воронезька обл.**: 146 – Висока Гора; **Луганська обл.**: 147 – Зарічне; 148 – Нижня Бараниківка; 149 – Лимарівка; 150 – Мусіївка; 151 – Плотина; 152 – Степове; 153 – Паськове; 154 – Валуйське; 155 – Петрівка II; 156 – Передільське; 157 – Райгородка; 158 – Деменкове; 159 – Царівка; 160 – Трьохізбенка; 161 – Муратове; 162 – Капітанове I; 163 – Окніне; 164 – Смолянинове; 165 – Затишне; 166 – Новодонбаське; 167 – Міловатка; 168 – Рудівка; 169 – Демине-Олександрівка; 170 – Преображене; 171 – Гончарівка; 172 – Христове; 173 – Привітне; 174 – Цвітні Піски; 175 – Олександрівськ; 176 – Говоруха; 177 – Ново-Григоровка; 178 – Зимогір'я; 179 – Сміле; 180 – Знам'янка; 181 – Кріпаки; 182 – Слов'яносербськ; 183 – Пришиб; 184 – Сокольники; 185 – Жолобок; 186 – Горськ; 187 – Привілля; 188 – Високе; 189 – Лисичанський НПЗ; 190 – Кіровськ; 191 – Великий Суходіл; 192 – Иллівка; 193 – Піонерське; 194 – Миколаївка; 195 – Ворошиловград, Трикотажна фабрика; 196 – Молодогвардійск; 197 – Переможне; 198 – Лутугіне; 199 – Македонове; 200 – Оріхове; 201 – Лісокіне; 202 – Коробкине; 203, 204 – Провалля, Грушева балка, Майка; 205 – Червонопартизанськ; 206 – Бірюкове; 207 – Дар'їно-Єрмаківка; 208 – Астахове; 209 – Любиме; 210 – Благівка; 211 – Цимлянка I, II; 212 – Клуннікове; 213 – Червоний Жовтень; **Донецька обл.**:

214 – Дібрівка; 215 – Чугуно-Крепінка; 216 – Зрубне; 217 – Вільховатка; 218 – Шахтарськ; 219 – Білоярівка; 220 – Житенко; 221 – Комінтернове; 222 – Октябрьське; 223 – Запорожець; 224 – Лукове; 225 – Самойлове; 226 – ; 227 – Новозар'ївка; 228 – Петро-Павлівка; 229 – Лисиче; 230 – Новоамвросіївка; 231 – Олександрівка; 232 – Покровка; 233 – Кринички II; 234 – Гусельське; 235 – Високе; 236 – Григоровка; 237 – Щоглівка; 238 – Макиївка; 239 – Сартана; 240 – Старий Крим; 241 – Зірка; 242 – Куйбишеве; 243 – Кременівка; 244 – Водяне; 245 – Орловське; 246 – Новоселівка; 247 – Новоолексіївка; 248 – Полкове; 249 – Равнопіль; 250 – Новоандріївка; 251 – Валер'янівка; 252 – Волноваха; 253 – Рибинське; 254 – Хамуш-Оба; 255 – Стара Ласпа; 256 – Роздольне; 257 – Петровське; 258 – Старобішеве II; 259 – Стила 1; 260 – Малий Кут; 261 – Миколаївка; 262 – Новотроїцьке; 263 – Старобішеве I; 264 – Обильне; 265 – Донецьк, Текстильник; 266 – Новодонецьке; 267 – Бурлацьке; 268 – Андріївка; 269 – Старомихайлівка; 270 – Красногорівка; 271 – Рясні кургани; 272 – Марченки; 273 – Піски; 274 – Миколаївка; 275 – Калинове; 276 – Птиче; 277 – Ударник; 278 – Попов Яр; 279 – Новополтавка; 280 – Октябрьське, Володимирівка; 281 – Лагері; 282 – Беєва могила; 283 – Берестове; 284 – Вуглегірськ; 285 – Відродження II; 286 – Зайцеве; 287 – Калинове; 288 – Покровське; 289 – Артемівськ; 290 – Роздолівка; 291 – Івано-Дар'ївка; 292 – Родионівка; 293 – Кам'янка; 294 – Іжівка I; 295 – Ступки; 296 – Миньківка; 297 – Черевків; 298 – Миколаївка; 299 – Новоолександрівка; 300 – Ямпіль; 301 – Чорногорівка; 302 – Закотне; 303 – Платонова; 304 – Кучерів Яр; 305 – Новополтавка; 306 – Новоявлінка; 307 – Комишуваха; 308 – Майдан; 309 – Прелесне; 310 – Октябрьське; 311 – Андріївка; 312 – Привілля; 313 – Шнурки; 314 – Хрестище; 315 – Степовий; 316 – Слов'янськ; 317 – Проклята могила (Вила); 318 – Сидорове; 319 – Слов'яногірськ; 320 – Олександрівка; **Харківська обл.**: 321 – Єгорівка; 322 – Куньє; 323 – Вербовка IV; 324 – Лиман; 325 – Гракове; 326–328 – Червона Гусарівка А, В, Г; 329 – Бражківський; 330 – Мала Комишуваха; 331 – Шпаківка; 332 – Стратилатівка (Кам'янка); 333 – Ізюмський тракт (масток

Хаджопуло); 334 – Велика Комишуваха; 335 – Гостра могила; 336 – Верхній Степок; 337 – Мечебилове (Баба); 338 – Червона Балка; 339 – Морокіне; 340 – Котівка; 341 – Степове; 342 – Новомажарове; 343 – Червоне Знамено; 344 – Князеве; 345 – Петропілля I; 346 – Копані II; **Дніпропетровська обл.**: 347, 348 – Терни II, III; 349 – Черноглазове II; 350 – Чернявщина II; 351 – Преображенка II; 352 – Новоивановка II; 353 – Жемчужне I; 354 – Видвиженець II; 355 – Мала Козирщина I; 356 – Личкове II; 357 – Красна могила; 358–360 – Пролетарське XXX, XXXII, XXXIII; 361–364 – Бузівка III, XXII, XXIII, XXIV; 365 – Котівка I; 366 – Заплавка I; 367 – Гупалівка XV; 368, 370 – Дмухайлівка IX, X, XIV; 369 – Юріївка XI; 372 – Преображенка VIII; 373–377 – Прядівка IV-VIII; 378–381 – Новопідкряз I-IV; 382 – Приют XVI; 383 – Веселое XV; 384 – Поливановка XII; 385 – Ивановка XIX; 386 – Цветки XX; 387 – Верхня Маевка III; 388, 389 – Верхня Маевка III, XVIII; 390, 391 – Підгороднє V, VII; 392 – Хащове; 393 – Миколаївка I; 394 – Губиниха II; 395, 396 – Соколове II, III, VI; 397–399 – Олександрівка (УЧХОЗ) I-III; 400 – Калина II; 401 – Гряковате I; 402 – Раївка I; 403 – Павлівка I; 404 – Булахівка I; 405 – ш. Павлоградська I; 406 – Вербки II; 407, 408 – Благодатне V, VI; 409 – Богданівка III; 410 – Павлоград I; 411 – Петропавлівка V; 412 – Росішки I; 413 – Велика Михайлівка IV; 414, 415 – Чкалівка IV, V; 416 – о. Ігрень; 417 – Дніпропетровський аеропорт, Близнюки; 418 – Миколаївка Д-V; 419, 420 – Новоолександрівка I, III; 421 – Волоське II; 422 – Олексіївка I; 423 – Привільне II; 424, 425 – Широке II, IV; 426 – о. Таволжаний; 427 – о. Виноградний; 428 – Бабурський I; 429 – Мар'ївка; 430 – В. Тарасівка; 431 – Кисличувата I; 432 – Кам'янське I; 433 – Нікополь; 434 – Чкалове I; 435 – Могила Гурського; 436 – Чорна могила; 437 – гр. Чортомлика; 438 – Шахта №22; 439 – Усть-Кам'янка; **Запорізька обл.**: 440 – Антонівка; 441 – Ново-Українка; 442 – Білоцерківка; 443 – Попорізівка; 444 – Благовіщенка; 445 – Кінські Роздори III; 446 – Басань, Бабакова могила; 447 – Пологи, Соколовський; 448 – Дніпровка II, III; 449, 450 – Петро-Михайлівка I, II; 451 – Жовтневе II; 452 – Олександрівка; 453, 454 –

Новогупалівка I, II, III; 455 – Новоукраїнка I, II; 456 – Вівчарне I; 457 – Гнаровське; 458 – Скелевате; 459 – Любимівка I; 460 – Вільно-Грушівка, Вільно-Уланівка; 461 – Запор. дослідна станція; 462 – Балабіне; 463 – Приморське I; 464 – Гладке, Лелихова могила; 465 – Таврія; 466 – Жовтневе; 467 – Барвінівка; 468 – Бурчак; 469 – Василівка II; 470 – Скельки; 471 – Балки, Балківський курган; 472 – Балки, Рясні могили; 473 – Відножине; 474, 475 – Михайлівка I, III; 476, 477 – Тимашівка I, II; 478 – Ново-Олександрівка; 479 – Велика Білозерка; 480 – Велика Білозерка, Близнюки; 481–483 – Велика Білозерка, Суворова I-III; 484–486 – Балки, Гайманова могила, Довга могила, VIII; 487 – Ново-Дніпровка; 488 – Заповітне I; 489 – гр. Солоха; 490 – Мамай-Гора; 491 – Преслав; 491а – Осипенко; 492 – Акермень I (Зарічне); 493 – Ново-Пилипівка; 494 – Нове; 495 – Акимівка; 496 – Високе; **Херсонська обл.:** 497 – Первомаївка III; 498 – Ново-Олександрівка; 499 – Велетнева; 500 – Сиваське; 501 – Благовіщенка; 502 – Воскресенка I; **Полтавська обл.:** 503 – Дмитрівка; 504 – Мале Ладижине; 505 – Лихачівка; 506 – Михайлики; 507 – Карпусі; 508 – Білики.

Рис. 1В. Західний ареал Дніпро-Донської бабинської культури. **Херсонська обл.:** 509 – Асканія Нова; 510 – Польове; 511 – Скадовськ; 512 – Старосілля; 513 – Костирка; 514 – Тамарине; 515 – Кирове; 516 – Антонівка; 517 – Станіслав; **АР Крим:** 518 – Далеке; 519 – Солдатове; 520 – Лугове; 521 – Дальне; **Полтавська обл.:** 522 – Компанійці; **Кіровоградська обл.:** 523 – Головківка V; **Дніпропетровська обл.:** 524 – Червона колонка; 525 – Ремонтирська могила; 526 – Кривий Ріг, ПГЗК; 527 – Кравці I; 528 – Мар'янське; 529 – Рахманівка; **Миколаївська обл.:** 530 – Шарованська могила; 531 – Новоолександрівськ I; 532 – Петропавлівка; 533 – Таборівка III; 534 – Іванівка; **Одеська обл.:** 535 – сл. Романівка.

Рис. 4А. Поселення культурного кола Бабіне (східна частина ареалу): 1 – Кулаківка-2; 2 – Ляпичів; 3 – Жуків; 4 – Соленівська; 5 – Роздорське; 6 – Безсергенівська; 7 – Донський; 8 – Усть-Койсуг; 9 – Рогожкіне-10; 10-12 – Левенцівка-1, 5, 6; 13 – Каратаєве; 14 – Гнилівська; 15 – Варенівка-3; 16 –

Лакедемонівка; 17 – Ломакин-4; 18, 19 – Широка Балка-2, 6; 20 – Сопине-2; 21 – Рибацьке; 22 – Камишувата-19; 23 – Камишувата-5; 24 – Миколаївка; 25 – Обиточна-20; 26 – Обиточна-12; 27 – Григорівка; 28 – Роздольне; 29 – Капурка; 30 – Мар'янівка; 31 – Сигнальне-1; 32 – Степове-2А; 33 – Костянтинівна-К; 34 – Єлизаветівка ЄД; 35 – Єлизаветівка-1; 36 – Гострий-1; 37 – Добровілля-5; 38 – Писареве; 39 – Кам'яна Руга; 40 – Михайлівський; 41 – Щербинівка-1; 42 – Верівка-2; 43 – Комишуватка; 44 – Дебальцеве; 45 – Великоцьк-2; 46 – Стрельцовка; 47 – Повне; 48 – Закатне; 49 – Колесниківка-3а; 50 – Болотенне; 51 – Ст. Луганська-1; 52-54 – Нов. Кондрашевська-1, 6а, 7б; 55 – Погорілий; 56 – Піщане-2; 57 – Нижнє Тепле (Артема-1); 58 – Михайлюки; 59 – Осинове-2; 61 – Проказине (Підгорівка); 62 – Шульгинка; 63 – Лопаскине-10; 64 – Трьохізбенка; 65 – Оріхове-4; 66,67 – Капітанове-1, 2; 68 – Сіверодонецьк; 69 – Єпіфанівна-2; 70 – Кудряшівка; 71 – Краснянка-3; 72 – Надтерасне; 73 – Соснова Роща; 74, 75 – Чернікове озеро-1, 2; 76 – Підпісочне озеро-2; 77 – Серебрянське; 78 – Лиманське озеро; 79 – Усове озеро; 80 – Глибоке озеро-1; 81 – Іллічівка; 82 – Зливки; 83 – Чернецьке озеро-2; 84 – Діброва; 85 – Гай-3; 86 – Старий Караван; 87 – Волокове озеро-1; 88 – Дробішеве-К; 89 – Новоселівка-1; 90 – Ярова; 91 – Банне озеро; 92 – Стариця; 93 – Студенок-6; 95 – Рубці; 96 – Маліївка; 97 – Піски-Радьковські; 100 – Олександрія; 101, 102 – Куп'янськ-1, 2; 103 – Шелаєве-1; 107 – Слонівка; 108 – Давидо-Микільське; 110 – Станиця Луганська-2; 112 – Олександрівка; 113 – Сабівка; 114 – Суходіл-1; 116 – Бугаївка; 118 – Селезнівка; 119 – Селезнівка-1; 120 – Комендантське-1б; 123 – Донецький-2; 124 – Червоне озеро; 125 – Володимирівка; 126 – Дробівка; 127 – Рай-Стародубівка; 128 – Козача пристань; 129 – Райгородок; 130 – Хрестище; 131 – Мінівський яр; 132 – Ведилиха; 133 – Андріївка; 134 – Шевченкове; 135 – Богуслав; 136 – Булахівка; 137 – Орелька (піонертабори); 138 – Орелька (Підкучугурне озеро); 139 – Терни; 140 – Орелька; 143 – Жаданівка-2; 148 – Радьківка; 149-151 – Гончарівка-1-3; 152 – Сніжківка; 153 – Поляни-1; 154 – Савинці; 155 – Крейдяна (Ляхівка); 157, 158 – Комсомольське-1, 2; 161 –

Задонецьке; 162 – Мартовка; 163 – Хотомля; 164, 165 – Новодонівка-1, 2; 166 – Верхній Салтів; 167 – Писарівка; 168 – Федорівка-1; 161 – Васищеве; 173, 174 – Коваленки-1, 2; 177 – Бражники; 178 – Циркуни; 181 – Мала Данилівка; 188 – Зидьки; 189, 190 – Реп'яхівка-1, 2; 191 – Тимченки (Таранцеве); 194 – Утківка-1.

Рис. 4Б. Поселення культурного кола Бабине (центральна частина ареалу): 196 – Кириківка; 197 – Любівка; 198 – Лихачівка; 199 – Велика Рублівка; 200 – Марки; 201 – Крутий Берег; 202 – Шили; 203 – Ковалівка; 204 – Павлівщина; 205 – Степанівна; 206 – Макухівка; 207 – Біла Гора; 208 – Триби (Вторсировина); 209 – Зенці; 210 – Варварівка; 211-214 – Дубина-3-6; 215-226 – Ключівка-2, 4, 5, 7, 10, 14, 15, 19-22, Татарський бугор; 227 – Нові Санжари; 228 – Кустолові Кущі-3 (Ісаївка); 229 – Кустолові Кущі; 230 – Кустолові Кущі (Покотила); 231 – Перещепине; 232 – Личкове; 233 – Йосипівна (Пляж-1); 234 – Бузівка; 235 – Краснопілля; 236 – Чернеччина (Трепухіне); 237 – Гупалівка; 238 – Бабайківка (Шинкарівка); 239 – Бабайківка-2; 240 – Івано-Яризівка (Жаданове); 241 – Могилів (оз. Приходьківське); 242 – Могилів (Сирітка); 243-244 – Михайлівка (Заплавка-1, 2); 245 – Гречане; 246 – Китайгород (Забридок); 247 – Цибульківка; 248-249 – Старе Село-1, 2; 250 – Орлик (Кагарлик); 251 – Перетягайлівка (Переволочне); 252 – Солошине; 253 – Солошине (Колони); 254 – Гай; 255 – Гіївка; 256 – Павлівка; 257 – Батраки; 258 – Суки; 259 – Барбара-1; 260, 261 – Полотнище-1, 2; 262 – Редути; 263 – Дмитрівка-3; 264 – Крамареве (Крамаренки); 265 – Запсілля (Пиварове); 266-268 – Ковалівка-1-3; 269 – Дибрівка; 270 – Баранівка; 271 – Матяшівка-1; 272 – Івки; 273 – Гусани (Гусине); 274 – Градизьк; 275 – Вишняки-5; 276 – Коноплянка; 277 – Петракіївка-2; 278 – Ферма; 279 – Шовгениха (г. Хорол); 280 – Мала Солониця; 281 – Засулля (Лящівка-1); 282 – Березоточа; 283 – Хитці; 284 – Мгарь; 285 – Лубни (Лиса Гора); 286 – В'язовок-6 (Кашине); 287 – Олександрівка-1; 288 – Велика Бурімка; 289 – Лящівка; 290 – Вереміївка; 291 – Іраклів (Мойсинські кучугури); 292, 293 – УТОС-1, 7; 294-299 – ЛОЗ-1-6;

300, 301 – Застройця-2, 3; 302 – Прохорівка; 303 – Ємчиха; 304-306 – Зарубинці-1-3; 307 – Старосілля; 308 – Новоселиця; 309 – Вишеньки; 310 – Бортничі; 311 – Пухівка; 312 – Рудня; 313 – Боденки; 314 – Гломазди; 315 – Пилятин; 316 – Козари; 317 – Адамівка; 318 – Медведовка; 319 – Білоус; 320 – Борзна; 321 – Чаші (Царина, Церковище, Красна Гора); 322 – Волинцеве (Городок); 323 – Білопілля; 324 – Беседівка; 325 – Камишанка; 326 – Гай; 327 – Ігринь; 328 – Любимівка (б. Титарка); 329 – Василівка (б. Тягинка); 330 – Василівка (б. Романцева); 331 – Вовниги (Скеля Діденко); 332 – Орлове (б. Тавілжана); 333 – Орлове (б. Калинова); 334 – Перун; 335 – Вільнінка; 336 – Хортиця (б. Липова); 337 – Хортиця (Овочівників); 338 – Хортиця (б. Липова); 339 – Василівка (Лиса Гора); 340 – Златопіль; 341 – Балки; 342 – Ушкалка; 343 – Бабине-3; 344 – Нижні Торгаї; 345 – Сергіївська Затока-9; 346 – Каїри; 347 – Новокиївка; 348, 349 – Великі Копані-3, 15; 350 – Олешки; 351 – Покровка-4; 352 – Заспа-2; 353 – Мохів; 355 – Наровля; 356 – Цешкав; 357 – Оташів; 358 – Казаровичи (Холм); 359 – Литвинівка-1; 360, 361 – Городянка-III, IV; 362 – Запсілля (Пивоварові); 363 – Кришківці; 364 – Борисівка; 365 – Яблунівка; 366 – Малополовецьке-IV; 367 – Малополовецьке-III; 368 – Біла Церква; 369 – Шкарівка; 370, 371 – Кошіївка-4, 5; 372 – Діброва (Ходосівка); 373 – Підгірці (Човнище); 374 – Зозулі; 375 – Обухів; 376 – Монастирок; 377, 378 – Канів-IV, V; 379 – Пекарі-II (Княжа Гора); 380 – Гора Московка; 381 – Діжова; 382 – Худяки; 383 – Топилівка; 384 – Тиньки; 385 – Десятини; 386 – Новоселиця; 387 – Полудньовка; 388 – Суботівське городище; 389 – Калантаєве-5; 390 – В. Андрусівка (Чаплин); 391 – Деревка; 392 – Куцеволовка; 393 – Мишурін Ріг; 394 – Дніпро-Кам'янка; 395 – Суслівка; 396 – Бородаївка; 397 – Домоткань; 398 – Сад Шевченко; 399 – Дніпровське; 400 – Старі Кодаки (б. Байрак); 401 – Ямбуг (б. Лоханська); 402 – Військове (б. Скубова); 403 – Башмачка; 404 – б. Квітина; 405 – б. Кролівська; 406 – Бердине; 407 – о. Виноградний; 408 – В. Тарасівка-4; 409 – Капулівка; 410 – Золота Балка; 411 – Дудчани-I; 412 – Зміївка-III; 413 – Берислав; 414 – Янтарне; 415 – Олександрівка-I; 416, 417 –

Лимани-Х, XI; 418 – Галицинівка; 419 – Балабанівка-VI; 420-422 – Жовтневе-I-III; 423 – Пересадівка; 424 – Матвіївка-I; 425, 426 – В. Корениха-I, V; 427 – М. Корениха-III; 428 – Нов. Богданівка-II; 429, 430 – б. Аджигольська-I, XIV; 431 – Каборга-III; 432 – Андріїво-Зоріне; 433, 434 – Матясове-I, IV; 435 – Шуцьке-I; 436 – Кременчук; 437 – Іванівка; 438 – Семенівка; 439 – Матвіївка-I; 440 – Сабатинівка; 441 – Шарин; 442 – Собківка; 443 – Кочержинці; 444 – Сандраки; 445 – Червона Гребля; 447 – Червона Українка; 448 – Березівка; 449 – Вікторівка-III; 450 – Суха Журавка; 451 – Осинівка; 452 – Усатівський рівчак (В. Куяльник); 453 – Градениці-II; 454 – Новоселівка; 455 – Кардамичеве-I; 456 – Південне; 457 – Семенівка; 458 – Калфа; 459 – Делакеу; 460 – Данчени-I.

Рис. 4В. Поселення культурного кола Бабине (західна частина ареалу): 461 – Аріонешти-VIII; 462 – Комарів; 463 – Долиняни; 464 – Назвисько; 465 – Звенигород; 466 – Лагодів (Залука); 467 – Стадники; 468 – Зозів-II; 469 – Здовбиця; 471, 472 – Тартак-1, 2; 473 – Студинка; 474 – Замчисько; 475 – Стовпець; 476 – Комарівка; 477-480 – Тараканів-2-5; 481 – Перевердів; 482 – Коблин; 483 – Городок (Острів); 484 – Свитязева.

Рис. 63А. Східна частина ареалу Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (за матеріалами поховальних пам'яток). **Донецька обл.:** 1 – Вугледар; **Запорізька обл.:** 2 – Ново-Українка; 3 – Благовіщенка (Попоризівка); 4 – Осипенко; 5 – Кінські Роздори-III; 6 – Заливне; 7 – Яснувата-I, II; 8 – Дніпрова-II; 9 – Великодубове; 10 – Жовтневе-I; 11 – Новогупалівка-I; 12 – Петро-Михайлівка-I, II; 13 – Гнаровське; 14 – Скелевате; 15 – Любимівка; 16 – Вільнянка; 17 – Повло-Кічкас; 18 – Кічкас-I; 19 – Дніпробуд; 20 – Дніпробуд-6; 21 – Степовий; 22 – Запорізька дослідна станція; 23 – Приморське-I; 24 – Василівка; 25 – Кам'янське; 26 – Лиса Гора-II; 27 – Василівка-II; 28 – Златопіль; 29 – Балківський курган; 30 – Відножине; 31 – Шмальки; 32 – Балки, Пласка могила; 33 – Балки-8; 34 – Балки, Гайманова могила; 35 – Балки, Висока могила; 36 – Благовіщенка (Р. Люксембург); 37 – Ново-Дніпровка; 38-40 – Велика Білозерка-1, 2, 4

(Суворова); 41, 42 – Заповітне-I, II; 43 – Дніпрова-II; 44 – Кам'янка-Дніпровська-I; 45 – Харчовик; 46 – Мамай-Гора; 47 – Велика Знам'янка; 48 – Солоха; 49 – Гюнівка; 50 – Велика Білозерка (Гагаріна); 51 – Чкалове; 52 – Велика Білозерка; 53 – Велика Білозерка (Близнюки); 54 – Мала Білозерка-I; 55 – Менчикури; 56 – Новоолександрівка; 57, 58 – Тимошівка-I, III; 59 – Михайлівка-I; 60 – Пришиб-I; 61 – Барвинівка; 62 – Таврія; 63 – Жовтневе; 64 – Заможне; 65 – Виноградне; 66 – Приморське-I; 67 – Аккермень-I (зарічне); 68 – Ново-Пилипівка; 69 – Мелітополь; 70 – Удачне; 71 – Заячі могили; 72 – Нове; 73 – Єфремівка; 74 – Вовчанськ; 75 – Давидівка; 76 – Високе; 77 – Білорецьке; 78 – М. Горького; 79 – Августинівна; 80 – Дніпрельстан; 81, 82 – Бабурський-I, II; 83 – Разумовка-II; 84 – Мар'ївка; **Дніпропетровська обл.:** 85 – Розсішки-I; 86 – Петропавлівка-5; 87 – Мар'їна Роща; 88 – Троїцьке-I; 89 – Синельникове; 90 – Дубове-I; 91, 92 – Олександрівка-II, IV (УЧГОСП); 93, 94 – Соколове-I, II; 95 – Піщанка; 96 – Богданівка-III; 97 – Вербки-II; 98 – Жемчужне-I; 99 – Новоіванівка-II; 100 – Преображенка-8; 101-104 – Терни-I-IV; 105 – Черноглазове-IV; 106 – Аннівка-I; 107 – Миколаївка-I; 108 – Личкове-I; 109 – Пролетарське-XXX; 110, 111 – Бузівка-24, 28; 112 – Колпаківка-I, 26; 113 – Котівка-I; 114 – Заплавка-I; 115, 116 – Мінівка-XIX, XX; 117 – Гупалівка; 118-120 – Прядівка-4, 5 (1976), 5 (1979); 121 – Приют-16; 122 – Поливанівка-XXII; 123 – Верхня Маївка-17, 18; 124 – Верхня Маївка-XIII; 125 – Хащове; 126 – Спаське-XI; 127 – Підгороднє-5; 128, 129 – Самарський-I, II; 130 – Миколаївка-I; 131 – Близнюки; 132 – Волоське-II; 133 – Новоолександрівка-I; 134 – Олексіївна-I; 135 – Краснокам'яне-I; 136, 137 – Широке-II, IV; 138 – Тритузне; 139 – Червоний Яр; 140, 141 – Новопрокровка-II, III; 142 – Верхня Тарасівка; 143 – Грушевський кар'єр (МГЗК); 144 – Новий Мир-II; 145 – Лукиївка; 146 – Криничувате; 147 – Чкаловський кар'єр; 148 – Лаурка; 149 – Чкалове-I; 150 – Олександрівський кар'єр; 151 – Хмельницький; 152 – Шевченко (Шахтар); 153 – Ізобільне; 154 – Дідова могила; 155 – Стара Катеринівка; 156 – Могила Гурського; 157 – Чорна могила; 158 – Озерне; 159 – Чортомлик; 160 – Кругла могила; 161 –

Жданова-II; 162 - Мар'янське; 163 – Грушівка; Кут; 164 – Завадівські могили; 165 – Червона Колонка; 166 - Кам'янське поле-II; Кам'янка-5; 167 – Піддубне; 168 – Жовтневе-II; 169 – Новоподільське; Павлівка; 170 – Нововитебське; 171 – Олексіївка; 172 – Кривий Ріг (Шевченко); 173 – Кривий Ріг (Олександрівка); 174 – Кривий Ріг (Близнюки); 175 – Рибасове-I; 176 – Лозоватка; 177 – Родіонівна (Камова могила); 178 - Мар'янівка; 179 – Кривий Ріг (ПГЗК); 180 – Рахманівка; 181 – Зелений Гай; 182 – Чапаївка-I; **Херсонська обл.:** 183-185 – Первомаївка-I-III; 186 – Ново-Олександрівка; 187, 188 – Сиваське (1979, 1984); 189 – Поповка; 190 – Сивашовка; 191 – Калинівка; 192 – Благовіщенка; 193 – Воскресенка-I, II; 194 – Асканія Нова; 195 – Скворцовка; 196 – Архангельська Слобода; 197 – Комишанка; 198 – Каїри-II; 199 – Вільна Україна (Блюхера); 200 – Сергіївна-II; 201 – Чернянка; 202 - Новокам'янка; 203 – Привільне-II; 204 – Подокалінівка; 205 – Брилівка; 206 – Балтазарівка; 207 – Каланчак; 208 – Каїрка; 209 – Польове; 210 – Бабенкове; **АР Крим:** 211 – Рисове; 212 – Старе озеро; 213 – Танкове; 214 – Целінне; 215 – Мартиновка; 216 – Філатовка; 217 – Крилівка; 218 – Славне; 219 – Далеке; 220 – Красноярьське; 221 – Солдатове; 222 – Наташине; 223 – Криловка; 224 – Колоски; 225 – Піщане; 226 – Суворовське; 227 – Виноградове-I; 228 – Лугове; 229 - Краснознам'янка; 230 – Буревісник; 231 – Червоноземне; 232 – Роздольне; 233 – Оріхівка; 234 - Іл'їчове; 235 – Зелений Яр; 236 – Чистопілля; **Херсонська обл.:** 237 – Золота Балка; 238 – Старосілля; 239 – Дудчани; 240 – Суханове; 241 – Костирка; 242 – Зміївка; 243 – Томарине; 244 – Отрадокам'янка; 245 – Львове.

Рис. 63Б. Західна частина ареалу Дніпро-Дністровського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (за матеріалами поховальних пам'яток). **Херсонська обл.:** 246 – Кірове; 247 – Федорівка; 248 – Антонівка; 249 – Садове (Фаліївка); 250 – Білозерка; 260 – Приозерне; 261 – Радянське; 262 – Станислав; 263 – Новочорноморське; 264 – Бехтери (144 км); 265 – Нововолодимирівка; 266 – Бехтери; 267 – Круглозерка; 268 – Лазурне; 269 – Володимирівка; 270 – Красне; 271 – Шевченко; 272 – Скадівськ;

Миколаївська обл.: 273 – Плющівка; 274 – Лиманці; 275 – Нововасилівка; 276, 277 – Тамарине-I, II; 278 – Павлівка; 279 – Василівка (1985); 280 – Галаганівка; 281 – Шарованська могила; 282 – Кобзарци; 283 – маєток Висоцького; 284 – Вісунськ; 285 – Краснопілля; 286 – Новоіванівка; 287 – Червоний Став; 288, 289 – Ново-Олександрівка-I, II; 290 – Лоцкіне; 291 – Добра Криниця; 292 – Мар’янівка; 293 – Христофорівна; 294 – Костичеве; 295, 296 – Соколовка–С, Ю; 297 – Старогорожене; 298 – Кам’яне; 299 – Пелагіївка; 300 – Софіївка; 301 – Привільне; 302 – Новоявленка; 303 – Воссиятське; 304 – Семенівка; 305 – Галаганівка; 306 – Антонівка; 307 – Сланець; 308 – Петропавлівка; 309 – Панкратове; 310 – Костянтинівка-I, II; 311 – Бузьке; 312 – Малий Кременчук; 313 – Актове; 314 – Велико-Сербулівка; 315 – Ново-Володимирівка; 316 – Малосолене; 317 – Солдатське; 318 – Таборівка-III; 319 – Виноградний; 320 – Новогригорівка; 321 – Касперівка; 322 – Нова Одеса-I; 323 – Анан’їна могила; 324, 325 – Новопетровське-II, III; 326 – Кандибине; 327 – Ольвія; 328 – Благодатне; 329 – Кам’янка; 330 – Іванівка; 331 – Нечаяне; 332 – Данилівка; 333 – Мефодіївка; 334 – Яблуня; 335 – Чапаївка; 336 – Попільна; 337 – Прибужани; 338 – Бакшала; 339 – Виноградний Сад; 340 – Кам’яна Балка; 341 – Станиславчик; 342 – Лукашівка; 362-364 – Ковалівка-II, VI, VIII; **Одеська обл.:** 343 – Дубинове; 344 – Агіївка; 345 – Любаша; 346 – Мар’янівка; 347 – Рєвова; 348 – Червонознам’янка (Каторжне); 349 – Солдатська Слава; 350 – Кошари; 351 – Старі Біляри; 352 – Нова Долина; 353 – Маяки; 354 – Щербанка; 355 – Семенівка; **Молдова:** 356 – Оленешть-I; 357 – Никольське; 358 – Белебенешть-II; **Вінницька обл.:** 359 – Пороги; 360 – Добрянка; 361 – Писарівка; **Кіровоградська обл.:** 365, 366 – Головківка-III, VI; 367 – Звенигородка-X; 368 – Ново-Савицьке; 369 – Кіровоград (Сугоклійська могила); 370 – Помічна.

Рис. 93. Ареал Дніпро-Бузького локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (за матеріалами могильників). **Дніпропетровська обл.:** 1 – Боровківка; **Полтавська обл.:** 2 – Світлогірське; 3 – Правобережна

Соколка; 4 – Василівка; 5 – Кременчук (Силікатний завод); 6 – Прилипка; 7 – Пронозівка; 8 – Кагамлик; 9 – Дригвалів Сад; 10 – Шувалівка; 11 – Кириківка; 12 – Пелехівщина; 13 – Петрашовка; 14 – Тимашовка; 15 – Мацківці; 16 – Мацківці-Олександрівка; 17 – Лиса Гора; 18 – Нижній Булатець; 19 – Олександрівка; **Сумська обл.:** 20 – Кулішівка; **Кіровоградська обл.:** 21 – Млинок; 22 – Успенка; 23 – Михайлово-Апостолове (Зажарена могила); 24 – Н. Стародуб; 25 – Протопопівка; 26 – Войнівка; 27 – Звенигородка; 28 – Головкивка-I, III-VII, IX; 29 – Петрове; 30 – Жданове; 31 – Воронцовка; 32 – Губовка; 33 – Сасівка; 34 – Кіровоград (Сугоклійська могила); 35 – Защита; 36 – Захарівка; 37 – Піщаний Брід; 38 – Вільшанка; 39 – Показове-II, III; 40 – Журівка; 41 – Бузок; **Черкаська обл.:** 42 – Боровиця; 43 – Худяки; 44 – Леськи; 45 – Червона Слобода; 46 – Вергуни; 47 – Черкаси; 48 – Пруси (Михайлівка); 49 – Пастирське городище; 50 – Матусів (Захарейкова могила); 51 – Гречківка (Сміла); 52 – Ксаверове; 53 – Городище; 54 – Вільшана; 55 - Яснозір'я; 57 – Нагірне; 58 – Баштечки; 59 – Яцковиці (Долинка); 60 – Новоселка; 67 – Беркозівка; 68 – Мартинівка; 69 – Бабина Гора; 70 – Пекарі; 71 – Грищинці; 88 – Жовніне; 89 – Жовніне городище; 90 – Кліщенці; 91 – Тимченки; 92 – Лящівка; 93 – Мала Буримка; 94 – В. Каневці; 95 – Чехівка; 96 – Чапаївка; 97 – Подільське; 98 – Пальмира; 99 – Синьооківка; 100 – Вознесенське; 101 – Богуславець; 102 – Золотоношка; 103 – Бубнова Слобідка; **Київська обл.:** 56 – Веселий Кут; 61 – Журавлиха; 62 – Лісовичи; 63 – Володарка; 64 – Карапиши; 65 – Росава; 66 – Ємчиха; 72 – Букрин; 73 – Шандри; 74, 75 – Потік; 76 – Зеленки; 77 – Забара; 78 – Цозарівка; 79 – Бурти; 80 – Годомка; 81 – Краснополка; 82 – Кагарлик; 83 – Казимирівка; 84 – Липовець; 85 – Хальча; 86 – Юзефівка; 87 – Новоселки; 87а – Черняхів; 104 - В'юнище (Загай); 105 – Переяслав-Хмельницький (Вибла могила); 106 – Харківці (Урашня); 107 – Поділля; 108 – Веселинівка; 109 – Мирне-I; 110 – Тарасівка; 111 – Любарці; 112 – Іванків (Омел'яниха); 113 – Козаровичи.

Рис. 109. Ареал Дністровсько-Прутського локального варіанту Дніпро-Прутської бабинської культури (за матеріалами поховальних пам'яток).

Одеська обл.: 1 – Великий Аджалик (Свердлове); 2 – Кисілівка; 3 – Слобідка Романівка; 4 – Шевченко; 5 – Великодолинське; 6 – Санжійка; 7 – Миколаївка (1968-69); 8 – Доброолександрівка; 9 – Єфимівка; 10 – Надлиманське; 11 – Петродолинське; 12 – Мирне; 13 – Дальник; 14 – Маяки; 15 – Яски; 16 – Акембетська могила; 17 – Біленьке; 18 – Широке; 19 – Тузли (Бікір); 20 – Дивізія; 21 – Лиман; 22 – Жовтий Яр; 23 – Кочковате; 24 – Рибальське; 25 – Вишневе; 26 – Трапівка; 27 – Новоселиця; 28 – Зарічне; 29 – Білолісся; 30 – Михайлівка; 31 – Павлівка (Серата); 32 – Турлаки; 33 – Борисівка; 34 – Баштанівка; 35 – Глибоке; 36 – Струмок; 37 – Нерушай; 38 – Десантне; 39 – Приморське; 40 – Мирне; 41 – Миколаївка; 42 – Дзінілор; 43 – Червоний Яр-I; 44 – Помазани; 45 – Виноградівка; 46 – Парাপори; 47 – Холмське; 48 – Острівне; 49 – Дзінілор; 50 – Приозерне; 51 – Кислиця-II-III; 52 – Багате; 53 – Ізмаїл; 54 – Озерне; 55 – Каланчак; 56 – Вутконосівка; 57 – Новокам'янка; 58 – Жовтневе; 59 – Калчева; 60 – Кубей; 61 – Болград; 62 – Курчи; 63 – Вледичень; 64 – Мреснота могила; 65 – Нагірне; 66 – Плавни; 67 – Новосельське; 68, 69 – Градешка-I, II; 70 – Орловка; 71 – Фрікацей (Лиманське); 83 – Пласке; 146 – Красне; 147-149 – Огородне-I-II; **Молдова:** 72 – Глине; 73 – Ново-Котовськ; 74 – Костянтинівка; 75 – Никольське; 76 – Пласке; 77 – Тирасполь; 78 – Тернівка-1, 2; 79 – Перкань; 80 – Бичок; 81 – Мелешть; 84 – Спея; 85 – Бутор-I, II; 86 – Красне; 87 – Василівка; 88 – Кам'янка; 89 – Окниця (Кузьмін); 90 – Фрунзе; 91 – Бурленешть; 92 – Корпач; 93 – Куконештій Векь (Старі Куконешти); 94 – Щербаки; 95 – Варатик; 96 – Думень; 97 – Дуруитор; 98 – Костешти; 99 – Кобань; 100 – Рошкани; 101 – Яблона; 102 – Севірове; 103 – Котюжень; 104 – Чокилтяни; 105 – Бревичень; 106 – Прутень; 107 – Кодру Ноу; 108 – Миндрешть; 109 – Бурсачень; 110 – Чоропкань; 111 – Петрешть; 112 – Данчени; 113 – Старі Дубоссари; 114 – Коржове; 115, 116 – Белебенешть-I, II; 117 – Чимишень; 118 – Мерень-I, II; 119 – Кірка; 120 – Кетросу; 121 – Нові Анени; 122 – Гура-

Бикулуй; 123 – Калфа; 124 – Хаджимус; 125 – Киркаєшть; 126 – Урсоая; 127 – Кеушень-І, ІІ; 128 – Кирнацень; 129 – Опач; 130 – Саіци; 131 – Хаджилар; 132 – Чобручи; 133 – Нові Раскаєци; 134 – Пуркарь; Оланешть-І, ІІ; 135 – Тудорове; 136 – Каплян; 137 – Карабетівка; 138 – Чимишлія; 139 – Градіште-ІІ, ІІ; 140 – Катеринівка; 141 – Томай; 142 – Бешалма; 143 – Казаклія; 144 – Тараклія-ІІ, ІІ; 145 – Копчак; 149 – Світлий; 150 – Дойна; 151 – Румянцеве; 152, 153 – Белебень-І, ІІ; 154 – Зирнешть; 155 – Крихана Век; 156 – Манта; 157 – Гаваноаса; 158 – Ваду Луй Ісак; 159, 160 – Етулія-І, ІІІ; 161 – Токіле Редукан; **Румунія**: 162 – Глеveneshtii Век; 163 – Богонос; 164 – Корлетень; 165 – Валя Лупулуй; 166 – Холбока; 167 – Жиуркан; 168 – Гирчень; 169 – Стоікан; 170 – Винетор; 171 – Братеш; 172 – Галац; 173 – Смєєнь; 174 – Римнічелу; 175 – Балдовінешть; 176 – Бреїліца; 177 – Султана; 178 – Гурбенешть; 179 – Хежисень; 180 – Хаманжия (Бая); 181 – Пятра Фрікацей.

Рис. 181. Поховання чоловічої обрядової групи 1 (раннього) хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури [за: **420**, рис. 1]: **1-9** – Бєєва могила п.3; **10-15** – Миколаївка 1/8; **16-18** – Ріпний 7/10; **19-21** – Кривий Ріг, ПГЗК, 1/1; **22** – Октябрське 1/20; **23-28** – Нижня Бараниківка 5/10; **29-31** – Олександрівськ 1/4; **32-34** – Юдинський-ІІІ 2/7; **35-36** – Ударник 3/1; **37-45** – Привілля 11/13; **46** – Лисичанський НПЗ 1/2; **47-48** – Жовтневе-ІІ 5/3; **49-50** – Устьман 3/2; **51-56** – Кірчик, Гать-ІІІ 16/5.

Рис. 182. Поховання жіночої обрядової групи 1 (раннього) хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури [за: **420**, рис. 2]: **1-3** – Компанійці п.2616; **4** – Михайлики к. п.1; **5-9** – Керчик, Озерки 17/9; **10-13** – Андріївка 1/1; **14-16** – Іл'ївка 2/4; **17-18** – Обильне 2/5; **19-21** – Ріпний 7/7; **22-26** – Запорожець 1/16; **27-28** – Соколове-ІІІ 5/1; **29-31** – Молодогвардійськ 2/6; **32-33** – Полкове 1/8; **34-36** – Шахтарськ 8/2; **37-39** – Шарованська могила 3/1; **40-42** – Бузівка-XXIV 5/2.

Рис. 185. Чоловічі (1-34) й жіночі (35-47) поховання Дніпровсько-Прутської бабинської культури [за: **420**, рис. 5]: **1** – Голоківка-ІІІ 14/1; **2** –

Нагірне (Баштечки) 49/2; **3-4** – Боровківка 1/12; **5-6** – Дригвалів Сад 7/2; **7** – Звенигородка-Х 5/3; **8-9, 10-11, 12-13, 14-15, 37-38** – Нікольське 7/35, 7/37; 12/8; 1/10; 17/5; **16-17** – Глине 1/11; **18-19** – Станіславчик 1/7; **20-21** – Кам'янка 16/24; **22-24** – Велика Знам'янка-ІІ 15/70; **25-27** – Зелений Гай 6/3; **28-30** – Новий Мир-ІІ 2/15; **31-32, 33-34, 43-44** – Кочковате 25/5; 24/2, 1; **35-36** – Вишневе 17/18; **39-41** – Єфремівка 8/7; **42** – Широке-ІV 1/3; **45-47** – Рибасове-І 1/3.